Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№05, 2025

частина 1

Ужгородський національний університет
Ужгород 2025

УДК 001:34
ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.) зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:
Бєлов Д.М. – *д.ю.н., професор*
Заборовський В.В. – *д.ю.н., професор*

Члени редакційної колегії:
Берлінгер Ремус Даніел – *д.ю.н., доцент (Румунія)*
Бєлова М.В. – *д.ю.н., доцент*
Булеца С.Б. – *д.ю.н., професор*
Дешко Л.М. – *д.ю.н., професор*
Котляр О.І. – *к.ю.н., професор*
Копча В.В. – *д.ю.н., професор*
Лазур Я.В. – *д.ю.н., професор*
Манзюк В.В. – *к.ю.н., доцент*
Менджул М.В. – *д.ю.н., професор*
Мех Ю.В. – *д.ю.н., професор*
Ондрова Юлія – *к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)*
Василенко О.Ю. – *доктор філософії у галузі права*
Ступник Я.В. – *к.ю.н., доцент*
Фазикош В.Г. – *к.ю.н., професор*
Фаркаш Мірча – *професор (Румунія)*
Фрідманський Р.М. – *к.ю.н., професор*

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №10 від 25.09.2025 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2025

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Богдан О.В. МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИМІРИ LAW&ECONOMICS..... **11**

Волохов О.С. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ЗАКОНОДАВЧОЇ ІНІЦІАТИВИ: АНАЛІЗ ПОЛОЖЕНЬ КОНСТИТУЦІЇ УНР 1918 РОКУ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ..... **16**

Гончаров А.В., Гончаров М.В. ПСИХОЛОГІЧНІ КОМПОНЕНТИ РОЗВИТКУ ПРАВОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ..... **22**

Дудник Р.М. ФЕНОМЕН ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ПІДСТАВА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ..... **27**

Кротюк О.В. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ УДОСКОНАЛЕННЯ ЇЇ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ..... **31**

Лавренко Д.О. СТРУКТУРА ЮРИДИЧНОЇ КОНСТРУКЦІЇ ЯК ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ..... **37**

Палєха В.О. ДО ПИТАННЯ РОЗУМІННЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ..... **42**

Туряниця В.В. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ЗАСАДИ МОЛОДІ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В УТВЕРДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ, МОВИ, ГІМНУ, ПРАПОРА: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ..... **48**

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Басалаєва А.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ПУБЛІЧНИХ ПРАВ І ПОЗБАВЛЕННЯ ПРАВА ВИКОНУВАТИ ПЕВНУ РОБОТУ АБО ЗАЙМАТИСЯ ПЕВНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ: ДОСВІД ЛИТВИ ТА ЛАТВІЇ..... **53**

Батанов О.В. ЮВЕНАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ТА ЙОГО РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ДИТИНИ..... **58**

Бортняк К., Добрянська Н. ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ЗАГРОЗА ВЕРХОВЕНСТВУ ПРАВА: ПРИЧИНИ ТА МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ..... **65**

Бугаєнко К.В. ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІДЕЙ ЦИКЛУ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ..... **71**

Гошовський Є.М. МІЖНАРОДНІ ЕКОЛОГІЧНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА МЕХАНІЗМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ..... **76**

Дудченко К.Ю. ЦИФРОВІ ПРАВА В СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ..... **82**

Забзалюк Д.Є., Волкова С.М. РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЕВТАНАЗІЮ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД..... **87**

Загиней-Заболотенко З.А. ЗМІНИ ТА ДОПОВНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ – З МОМЕНТУ НАБРАННЯ ЧИННОСТІ ДО СЬОГОДЕННЯ..... **93**

Кулініч О.О. ЮРИДИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК СПОСІБ СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ..... **100**

Кушнір І., Адамчук С. ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ПЕРЕТИНАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ..... **105**

Марчук М.В. ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ТЕХНІЧНИХ ЦЕНЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ..... **111**

Панкевич І.М. ЕЛЕКТРОННЕ ГОЛОСУВАННЯ: ПАНАЦЕЯ ВІД ВИБОРЧОГО АБСЕНТЕЇЗМУ ЧИ ІНСТРУМЕНТ ГІБРИДНИХ ТЕХНОЛОГІЙ?..... **118**

Пивовар М. ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІНСТИТУТУ ГРОМАДСЬКИХ АСАМБЛЕЙ У ЗМІЦНЕННІ ЛЕГІТИМНОСТІ ТА СТРИМУВАННІ АВТОРИТАРНОГО РЕЖИМУ..... **123**

Прієшкіна О.В. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ..... **128**

Роговенко О.В., Лозін А.О. ІНСТИТУТ ОМБУДСМЕНА ЯК ГАРАНТ ЗАХИСТУ ЦИФРОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД..... **134**

Терещенко Д.С. ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ФАКТОР СИСТЕМНОГО ПОРУШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... **140**

Толкачова І.А., Омельченко Н.В. МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **146**

Томкіна О.О. ПРАВОВА ОХОРОНА ТА ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У СВІТЛІ ЮРИДИЧНИХ ПОЗИЦІЙ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ..... **152**

Українець М.П. КОНЦЕПЦІЯ ЯДЕРНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ..... **158**

Цебенко С.Б. ПРАВО НА ВІЛЬНІ ВИБОРИ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ОБМЕЖЕННЯ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ..... **164**

Шаповалов А.С. ПРАВО ВИБОРЦІВ БУТИ ЧЛЕНАМИ ВИБОРЧИХ КОМІСІЙ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ..... **169**

РОЗДІЛ ІІІ. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Волинець І.П. ПАРАЛЕЛЬНИЙ ІМПОРТ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ..... **176**

Гуменюк В.В. ОСОБЛИВОСТІ ПОСВІДЧЕННЯ ПРАВОЧИНІВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ..... **181**

Доляновська І.М. МАТЕРІАЛЬНЕ ПРАВО ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ ПРАВА..... **186**

Жорнокуй В.Г. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ, ПЕРЕД УЧАСНИКАМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА..... **192**

Кернякевич-Танасійчук Ю.В. ПОЗОВ АКЦІОНЕРІВ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ДІЯМИ ПОСАДОВИХ ОСІБ ТОВАРИСТВА..... **198**

Колб О.С., Пирога І.С., Джуган В.В. АСПЕКТИ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКОГО ПРАВА В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ..... **204**

Кравець В.І. КОМПЕТЕНЦІЯ НАГЛЯДОВОЇ РАДИ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА..... **209**

Кракан Р.О. ПОВНОВАЖЕННЯ СУДУ ЩОДО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ВИКОНАВЦІВ..... **215**

Левицький М.О. НЕЮРИСДИКЦІЙНА ФОРМА ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ..... **220**

Легенько В.Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ
У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА.....**227**

Лефтерова О.І. ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ
В КРАЇНАХ РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ.....**232**

Максимов М.І. СПІВВІДНОШЕННЯ ЮРИСДИКЦІЙНОЇ ТА НЕЮРИСДИКЦІЙНОЇ
ФОРМ ЗАХИСТУ ЖИТЛОВИХ ПРАВ.....**239**

Отцевич Є.Ю. КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ПРОЦЕНТІВ РІЧНИХ
ЗА ПОРУШЕННЯ ГРОШОВОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ.....**245**

Парасюк В.М. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ЧЕСТІ, ГІДНОСТІ ТА ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ.....**255**

Перелигіна Р.В., Адамчук Н.В. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КЛАСИФІКАЦІЇ
ПРАВОВИХ ВИСНОВКІВ ВЕРХОВНОГО СУДУ.....**262**

Пєтухов А.Ю. ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ
У ДОГОВОРАХ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ЧЕРЕЗ ІНТЕРНЕТ-ПЛАТФОРМИ:
АЛЬТЕРНАТИВНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....**268**

Плотян Д.С. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ.....**273**

Поліщук П.А. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЮРИДИЧНІ ФАКТИ»
ТА «ФАКТИ, ЩО МАЮТЬ ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ».....**278**

Ромась М.І. ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ,
ЩО ВИНИКАЮТЬ З РЯТУВАННЯ ЗДОРОВ'Я ТА ЖИТТЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ.....**285**

Сковронський В.І. ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ
ЯК ВИЩИЙ ОРГАН УПРАВЛІННЯ АКЦІОНЕРНИМ ТОВАРИСТВОМ:
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....**290**

Танасюк О.Є. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ,
ЗАВДАНОЇ ВНАСЛІДОК РЯТУВАННЯ ЗДОРОВ'Я, ЖИТТЯ ТА МАЙНА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ.....**297**

Тарасенко Л.Л. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ
ПРИ ЗВЕРНЕННІ СТЯГНЕННЯ НА ОБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА.....**303**

Тіпікін-Головко Н.О. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА КРИПТОАКТИВ
ТА ЙОГО ОБОРОТОЗДАТНОСТІ В УКРАЇНІ:
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА В ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВАХ.....**309**

Факас І.Б. МІЖНАРОДНІ СУДОВІ ДОРУЧЕННЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ:
МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ СУДУ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....**316**

Фурса С.Я., Фурса Є.І. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ
І НАГЛЯД ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ВИКОНАВЦІВ
ЗГІДНО РЕКОМЕНДАЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ З ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОСУДДЯ:
ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧИХ НОВЕЛ ТА НАУКОВІ КОНЦЕПЦІЇ.....**321**

Хряпченко В.П. ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ
В ПРОЦЕСІ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СІМЕЙНИХ СПОРІВ.....**328**

Циронян М.С. ТОРГОВЕЛЬНА МАРКА
ЯК СПОСІБ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
У СФЕРІ ФЕШН-ІНДУСТРІЇ.....**333**

Шевчишин О.І. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ АСТРЕНТУ
У ВІТЧИЗНЯНЕ ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ.....**339**

Шкаровський Д.О. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АРГУМЕНТАЦІЇ ТА ВМОТИВОВАНОСТІ
СУДОВОГО РІШЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....**348**

**РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

Гарагонич О.В., Матвійчук А.Р. ГОРИЗОНТАЛЬНА КОНЦЕНТРАЦІЯ
СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... **354**

Кметик-Подубінська Х.І. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ
У КОНТЕКСТІ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ..... **364**

Кобець О.А. СУБ'ЄКТИ НЕПРИБУТКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ:
КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ..... **370**

Корчев Ю.Д. ОСОБЛИВОСТІ ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО РІШЕННЯ
ПРО ЕМІСІЮ КОРПОРАТИВНИХ ОБЛІГАЦІЙ..... **376**

Лозова А.А. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ, ВИКЛИКИ ВОЄННОГО СТАНУ
ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ..... **382**

Омаров У.М. ОБ'ЄКТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ:
ІНСТРУМЕНТАЛЬНА ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ..... **387**

Паніотов О.К. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУБСИДІАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В СПРАВАХ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... **393**

Подцерковний О.П., Войнарівський М.М. АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКІ САНКЦІЇ
ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ..... **400**

Сошников А.О., Єршова Ю.О. ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ СОЦІАЛЬНО ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ
ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ БІЗНЕСУ
ТА ПРІОРИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ..... **407**

Швидка Т.І. ВПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕВЕНТИВНОЇ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ..... **420**

**РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Гаврилюк Ю.М. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ..... **426**

Лавренюк О.Ю., Лавренюк О.О. ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
У ЗМІСТІ ПРЕДМЕТУ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ..... **433**

Малюга Л.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ КОМПЕНСАЦІЇ В ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ..... **439**

Пунтус Д.А. ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ –
ОСНОВА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНИХ ВІДНОСИН:
ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН..... **445**

Тищенко О.В., Черноус С.М. ФОРМУВАННЯ БЕЗБАР'ЄРНОГО ПРОСТОРУ
У СФЕРІ ПРАЦІ ДЛЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ
ЯК НАПРЯМОК СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ..... **450**

Трунова Г.А. ПРАВО НА ІНДЕКСАЦІЮ (ПЕРЕРАХУНОК) ПЕНСІЇ
ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ..... **459**

CONTENTS

SECTION I. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Bogdan O.V. METHODOLOGICAL DIMENSIONS OF LAW&ECONOMICS..... **11**

Volokhov O.S. THE IMPLEMENTATION OF THE RIGHT OF LEGISLATIVE INITIATIVE: A REVIEW OF THE PROVISIONS OF THE 1918 CONSTITUTION OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC AND ITS USE IN FORMING EFFECTIVE LEGISLATION IN MODERN UKRAINE.....**16**

Honcharov A.V., Honcharov M.V. PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL AWARENESS OF FUTURE LAWYERS.....**22**

Dudnik R.M. THE PHENOMENON OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS THE BASIS FOR THE FORMATION OF A NEW BRANCH OF LAW: NATIONAL AND INTERNATIONAL ASPECTS.....**27**

Krotyuk O.V. CONCEPTUALIZATION OF LAW-MAKING ACTIVITIES IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF IMPROVING ITS LEGAL FRAMEWORK.....**31**

Lavrenko D.O. STRUCTURE OF A LEGAL CONSTRUCTION AS A FORM OF LEGAL INFORMATION ORGANIZATION..... **37**

Paliekha V.O. IN THE ISSUE OF THE DIGITAL TRANSFORMATION OF THE STATE UNDERSTANDING.....**42**

Turyanitsa V.V. POLITICAL, LEGAL AND STATE-BUILDING PRINCIPLES OF THE YOUTH OF SUBCARPATHIAN RUS' DURING THE PERIOD OF THE FIRST CZECHOSLOVAK REPUBLIC IN THE ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN IDENTITY, LANGUAGE, ANTHEM, FLAG: EXPERIENCE FOR UKRAINE..... **48**

SECTION II. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Basalaeva A.V. LEGAL REGULATION OF DEPRIVATION OF PUBLIC RIGHTS AND DEPRIVATION OF THE RIGHT TO PERFORM CERTAIN WORK OR ENGAGE IN CERTAIN ACTIVITIES: THE EXPERIENCE OF LITHUANIA AND LATVIA.....**53**

Batanov O.V. THE JUVENILISATION OF CONSTITUTIONAL LAW IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY CHALLENGES AND ITS ROLE IN ENSURING CHILDREN'S RIGHTS..... **58**

Bortniak K., Dobrianska N. LEGAL NIHILISM AS A THREAT TO THE RULE OF LAW: CAUSES AND POSSIBLE CONSEQUENCES..... **65**

Buhaienko K.V. THEORETICAL AND CONCEPTUAL ANALYSIS OF THE CYCLE-RELATED IDEAS IN THE CONTEXT OF STATE FORMATION AND DEVELOPMENT.....**71**

Hoshovskyi Ye.M. INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL STANDARDS IN URBAN PLANNING: LEGAL FRAMEWORKS AND IMPLEMENTATION MECHANISMS IN UKRAINE.....**76**

Dudchenko K.Y. DIGITAL RIGHTS IN THE SYSTEM OF LOCAL SELF-GOVERNMENT: LEGAL MECHANISMS OF PROTECTION.....**82**

Zabzaliuk D.Y., Volkova S.M. IMPLEMENTATION OF THE CONSTITUTIONAL HUMAN RIGHT TO EUTHANASIA: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE.....**87**

Zahynei-Zabolotenko Z.A. AMENDMENTS AND ADDITIONS TO THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE – FROM THE MOMENT IT CAME INTO FORCE TO THE PRESENT DAY..... **93**

Kulinich O.O. LEGAL STRUCTURES AS A WAY OF STRUCTURALLY LOGICAL ORGANIZATION OF LEGAL INFORMATION.....**100**

Kushnir I., Adamchuk S. SOME LEGAL ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS WHEN CROSSING THE STATE BORDER OF UKRAINE..... **105**

Marchuk M.V. GENERAL LEGAL NATURE OF TECHNICAL QUALIFICATIONS IN CONSTITUTIONAL LAW..... **111**

Pankevych I.M. ELECTRONING VOTING: A PANACEA FOR ELECTORAL ABSENTEEISM OR A TOOL OF HYBRID TECHNOLOGIES?..... **118**

Pyvovar M. THE DEMOCRATIC POTENTIAL OF THE INSTITUTE OF PUBLIC ASSEMBLIES IN STRENGTHENING LEGITIMACY AND CURBING AUTHORITARIAN REGIMES..... **123**

Prieshkina O.V. LOCAL SELF-GOVERNMENT AS A DECENTRALIZED FORM OF PUBLIC AUTHORITY ORGANIZATION..... **128**

Rohovenko O.V., Lozin A.O. THE OMBUDSMAN INSTITUTION AS A GUARANTOR OF DIGITAL HUMAN RIGHTS PROTECTION IN UKRAINE: CONTEMPORARY CHALLENGES AND INTERNATIONAL EXPERIENCE..... **134**

Tereshchenko D.S. ARMED CONFLICT AS A FACTOR OF SYSTEMIC VIOLATION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHTS OF THE CHILD IN UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS..... **140**

Tolkachova I.A., Omelchenko N.V. MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW..... **146**

Tomkina O.O. LEGAL PROTECTION AND DEFENSE OF PROPERTY RIGHTS IN LIGHT OF THE LEGAL POSITIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE..... **152**

Ukrainets M.P. THE CONCEPT OF STATE NUCLEAR SOVEREIGNTY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION..... **158**

Tsebenko S.B. THE RIGHT TO FREE ELECTIONS: INTERNATIONAL STANDARDS AND RESTRICTIONS DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE..... **164**

Shapovalov A.S. THE RIGHT OF VOTERS TO BE MEMBERS OF ELECTION COMMISSIONS: PROBLEMS OF REALIZATION IN UKRAINE..... **169**

SECTION III. CIVIL LAW AND CIVIL PROCEEDINGS; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Volynets I.P. PARALLEL IMPORT OF MEDICINES: LEGAL PRINCIPLES AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT IN UKRAINE..... **176**

Gumenyuk V.V. PECULIARITIES OF CERTIFICATION OF TRANSACTIONS IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION..... **181**

Dolianovska I.M. SUBSTANTIVE LAW AS A DETERMINANT OF THE FORMALIZATION OF CIVIL PROCEDURAL NORMS OF LAW..... **186**

Zhornokui V.H. PROBLEMATIC ISSUES OF CIVIL LIABILITY FOR PERSONS PERFORMING BODIES' FUNCTIONS TO ENTREPRENEURIAL COMPANY'S PARTICIPANTS..... **192**

Kernyakevych-Tanasiychuk Y.V. SHAREHOLDERS' LAWSUIT FOR COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY THE ACTIONS OF COMPANY OFFICIALS..... **198**

Kolb O.S., Pyroha I.S., Dzhuhan V.V. ASPECTS OF COPYRIGHT PROTECTION ON THE INTERNET..... **204**

Kravets V.I. COMPETENCE OF THE SUPERVISORY BOARD OF A JOINT STOCK COMPANY..... **209**

Krakan R.O. COURT POWERS REGARDING OVERSIGHT OF ENFORCEMENT OFFICERS' ACTIVITIES..... **215**

Levytskyi M.O. NON-JURISDICTIONAL FORM OF PROTECTION OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF MILITARY PERSONNEL: CONCEPTS AND FEATURES OF IMPLEMENTATION..... **220**

Lehenko V.I. LEGAL REGULATION OF VIRTUAL ASSETS IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY..... **227**

Lefterova O.I. DETERMINATION OF A CHILD'S ORIGIN IN CIVIL LAW COUNTRIES.....**232**

Maksymov M.I. RELATIONSHIP BETWEEN JURISDICTIONAL AND NON-JURISDICTIONAL FORMS OF PROTECTING HOUSING RIGHTS..... **239**

Ottsevych Y.Y. CONCEPTS OF THE LEGAL NATURE OF ANNUAL INTEREST FOR BREACH OF MONETARY OBLIGATIONS.....**245**

Parasiuk V.M. CIVIL-LEGAL PROTECTION OF HONOR, DIGNITY AND BUSINESS REPUTATION.....**255**

Perelyhina R.V., Adamchuk N.V. METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE CLASSIFICATION OF SUPREME COURT LEGAL CONCLUSIONS.....**262**

Pietukhov A.Yu. CONSUMER PROTECTION IN PURCHASE AND SALE CONTRACTS THROUGH INTERNET PLATFORMS: ALTERNATIVE PROTECTION MECHANISMS IN UKRAINE AND PROSPECTS.....**268**

Plotyan D.S. THE CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION.....**273**

Polishchuk P.A. THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CONCEPTS OF "LEGAL FACTS" AND "FACTS OF LEGAL SIGNIFICANCE"..... **278**

Romas M.I. THE STATE AS A SUBJECT OF OBLIGATIONS ARISING FROM SAVING THE HEALTH AND LIFE OF AN INDIVIDUAL.....**285**

Skovronskyi V.I. ANNUAL GENERAL MEETING AS THE SUPREME MANAGEMENT BODY OF JOINT STOCK COMPANY: NATIONAL AND FOREIGN EXPERIENCE.....**290**

Tanasyuk O.E. CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF OBLIGATIONS TO COMPENSATE FOR DAMAGE CAUSED AS A RESULT OF SAVING THE HEALTH, LIFE AND PROPERTY OF AN INDIVIDUAL.....**297**

Tarasenko L.L. PECULIARITIES OF IMPLEMENTATION OF EXECUTIVE PROCEEDINGS IN THE CASE OF TRADEMARK FORECLOSURE.....**303**

Tipikin-Holovko N.O. CERTAIN ASPECTS OF OWNERSHIP OF CRYPTO ASSETS AND THEIR CIRCULATION CAPACITY IN UKRAINE: COMPARATIVE CHARACTERISTICS IN FOREIGN COUNTRIES.....**309**

Fakas I.B. INTERNATIONAL JUDICIAL REQUESTS IN CIVIL CASES: MECHANISMS OF INTERACTION BETWEEN THE COURT AND LAW ENFORCEMENT AGENCIES.....**316**

Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. JUDICIAL CONTROL OVER THE EXECUTION OF COURT DECISIONS AND SUPERVISION OF THE ACTIVITIES OF EXECUTORS ACCORDING TO THE RECOMMENDATIONS OF THE EUROPEAN COMMISSION ON THE EFFICIENCY OF JUSTICE: EXPEDIENCY OF LEGISLATIVE INNOVATIONS AND SCIENTIFIC CONCEPTS.....**321**

Khryapchenko V.P. FUNCTIONS OF GUARDIANSHIP AND TRUSTEESHIP BODIES IN THE PROCESS OF ALTERNATIVE METHODS OF RESOLVING FAMILY DISPUTES..... **328**

Tsyronian M.S. TRADEMARK AS A MEANS OF LEGAL PROTECTION AND SAFEGUARDING OF INTELLECTUAL PROPERTY OBJECTS IN THE FASHION INDUSTRY.....**333**

Shevchyshyn O.I. INTRODUCTION OF THE INSTITUTE OF ASTRENT INTO DOMESTIC CIVIL LEGISLATION: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS.....**339**

Shkarovskyi D.O. RELATIONSHIP BETWEEN LINE OF ARGUMENT AND JUSTIFICATION OF COURT DECISIONS WITHIN CIVIL JUDICIAL PROCEEDINGS.....**348**

SECTION IV. ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Harahonych O.V., Matviichuk A.R. HORIZONTAL MERGERS OF ECONOMIC ENTITIES IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS.....**354**

Kmetyk-Podubinska Kh.I. LEGAL REGULATION OF INDUSTRIAL DESIGNS IN THE CONTEXT OF INDUSTRIAL PROPERTY..... **364**

Kobets O.A. NON-PROFIT ENTITIES IN UKRAINE: CLASSIFICATION AND FEATURES OF LEGAL REGULATION.....**370**

Korchev Y.D. PECULIARITIES OF SUPPLEMENTING THE REGISTRATION STATEMENT OF CORPORATE BONDS.....**376**

Lozova A.A. SPECIALIZATION OF UKRAINE'S ECONOMIC LEGISLATION: THEORETICAL AND LEGAL PRINCIPLES, CHALLENGES OF MARTIAL LAW, AND THE EUROPEAN INTEGRATION CONTEXT..... **382**

Omarov U.M. OBJECTS OF ECONOMIC POLICY OF THE STATE: INSTRUMENTAL ECONOMIC AND LEGAL TRANSFORMATION.....**387**

Paniotov O.K. LEGAL REGULATION OF SUBSIDIARY LIABILITY IN INSOLVENCY CASES: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....**393**

Podtserkovnyi O.P., Voinarivskyi M.M. THE LEGAL REGIME OF ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC SANCTIONS (AES) UNDER MARTIAL LAW..... **400**

Soshnykov A.O., Yershova Yu.O. EMPLOYMENT OF SOCIALLY VULNERABLE GROUPS AS AN ELEMENT OF SOCIALLY RESPONSIBLE BUSINESS AND A PRIORITY OF STATE POLICY..... **407**

Shvydka T.I. IMPLEMENTATION OF THE INSTITUTION OF PREVENTIVE RESTRUCTURING IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS.....**420**

SECTION V. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Havryliuk Y.M. INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE PROVISION OF SOCIAL SERVICES.....**426**

Lavreniuk O.Y., Lavreniuk O.O. VOLUNTEER WORK IN THE CONTEXT OF SOCIAL SECURITY LAW..... **433**

Malyuga L.Y. PECULIARITIES OF THE COMPENSATION INSTITUTE IN THE LABOR LAW OF UKRAINE.....**439**

Puntus D.A. PRINCIPLES OF SOCIAL SECURITY LAW – THE BASIS OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL SECURITY RELATIONS: EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES.....**445**

Tyshchenko O.V., Chernous S.M. FORMATION OF A BARRIER-FREE ENVIRONMENT IN THE FIELD OF LABOUR FOR PERSONS WITH DISABILITIES AS A DIRECTION OF STATE SOCIAL POLICY..... **450**

Trunova H.A. THE RIGHT TO INDEXATION (RECALCULATION) OF PENSIONS AS AN INTEGRAL PART OF THE RIGHT TO SOCIAL PROTECTION.....**459**

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИМІРИ LAW&ECONOMICS

Богдан О.В.,
кандидат юридичних наук,
доцентка кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Богдан О.В. Методологічні виміри Law&Economics.

У статті розглядаються методологічні виміри підходу Law&Economics як міждисциплінарної дослідницької програми, що поєднує інструменти економіки та юриспруденції. Актуальність дослідження зумовлена різноманіттям методологічних характеристик *Law&Economics* як у вітчизняному, так і в зарубіжному науковому дискурсі потребою вироблення спільної методологічної мови між правом і економікою в умовах глобалізації та трансформації правових інститутів. Метою дослідження є аналіз методологічної природи, сутності та варіативності *Law&Economics,* виокремлення методологічних рівнів використання цього підходу. Методологічна сутність *Law&Economics* полягає у трактуванні права як інституційного механізму формування стимулів і впливу на поведінку суб'єктів, що відкриває можливість оцінювати правове регулювання за критеріями ефективності та суспільного добробуту. Методологічна природа підходу визначається поєднанням позитивного (описово-прогностичного) та нормативного (прескриптивного) аналізу з використанням інструментів мікроекономіки, теорії раціонального вибору, теорії ігор, теорії публічного вибору та інструментів інституційної економіки, з урахуванням знань з поведінкової економіки. Варіативність *Law&Economics* розкривається через його багаторівневість: як метод аналізу норм, міждисциплінарний науковий підхід, дослідницька програма (за І. Лакатошом), інтелектуальний рух і як парадигма мислення, яка задає нові рамки для правової науки. Наукова новизна полягає в систематизації методологічних рівнів *Law&Economics* та окресленні їх критеріїв. Практичне значення дослідження проявляється у розумінні можливостей та особливостей *Law&Economics та* перспектив його використання для удосконалення правотворення, правозастосування, юридичної освіти, особливо в умовах участі України в євроінтеграційних процесах. Перспективним завданням є формування внутрішньо узгодженої концептуальної системи Law&Economics для застосування в українському правовому дискурсі, що дозволить інтегрувати вітчизняні дослідження у світовий науковий контекст та підвищити розуміння ефективності права в сучасних соціально-економічних умовах.

Ключові слова: Law&Economics (L&E), методологія, міждисциплінарність, ефективність права.

Bogdan O.V. Methodological dimensions of Law&Economics.

The article examines the methodological dimensions of the Law&Economics approach as an interdisciplinary research program that combines the tools of economics and jurisprudence. The relevance of the study is determined by the need to develop a common methodological language between law and economics in the context of digitalization, globalization, and the transformation of legal institutions. The purpose of the research is to analyze the methodological nature, essence, and variability of Law&Economics, with a focus on identifying its methodological levels. The methodological essence of Law&Economics lies in interpreting law as an institutional mechanism for shaping incentives and influencing the behavior of actors, which makes it possible to assess legal regulation in terms of efficiency and social welfare. The methodological nature of the approach is defined by the combination of positive (descriptive and predictive) and normative (prescriptive) analysis, using the tools of microeconomics, rational choice theory, game theory, public choice, and institutional economics, while also incorporating insights from behavioral economics. The variability of Law&Economics is revealed through its multilevel character: it functions as a method of analyzing legal norms, as an interdisciplinary scientific approach, as a research program (in the sense of I. Lakatos), as an intellectual movement, and as a paradigm of thought that provides new frameworks for legal science. The scientific novelty of the study

lies in the systematization of the methodological levels of Law&Economics and the identification of their criteria. The practical significance is manifested in understanding the potential and particularities of Law&Economics and its use for improving law-making, law enforcement, and legal education, especially in the context of Ukraine's European integration. A promising task is the development of a conceptually coherent system for applying Law&Economics in the Ukrainian legal discourse, which would allow for the integration of domestic research into the global scientific context and enhance the understanding of the efficiency of law in contemporary socio-economic conditions.

Key words: Law&Economics (L&E), methodology, interdisciplinarity, legal efficiency.

Постановка проблеми. Формування міждисциплінарної дослідницької програми Law&Economics (далі – L&E), пошук спільної методологічної мови та прагнення до порозуміння між правом та економікою є необхідним кроком для української правової науки. Упродовж останніх років спостерігається посилення інтересу до цього підходу серед українських дослідників у сфері права. Це є частиною ширшої тенденції оновлення методологічних засад правознавства у відповідь на виклики цифровізації, глобалізації, перебудови економіки та трансформації правових інститутів. L&E пропонує не лише аналітичний інструментарій, а й цілісну дослідницьку програму, яка дозволяє по-новому осмислити функції права, його зв'язок із суспільним добробутом, ефективністю, інституційною стабільністю. Водночас у процесі адаптації L&E до українського наукового і практичного середовища виявляється проблема методологічної невизначеності, яка ускладнює внутрішньонауковий діалог і перешкоджає ефективній міжнародній комунікації.

Як зазначає Е. Зальзбергер, перевагою економічної методології в застосуванні до правових питань є те, що вона легко перетинає географічні кордони та різні правові системи і культури. Використовуючи доктринальний аналіз, науковець зазвичай прив'язаний до своєї правової системи або правової сім'ї; економічний аналіз є більш відстороненим від специфіки національного законодавства, а отже, дозволяє легше імпортувати та експортувати ідеї та вести справжню глобальну дискусію з різних правових питань. Це значна перевага в європейському контексті, де дослідники з різних правових систем і культур обговорюють законодавство ЄС, проблему гармонізації або намагаються зрозуміти право один одного [1].

І. Маккай, вивчаючи значення L&E для континентальної системи права, вважає, що цей напрям має два виміри – як метод, що застосовується в сфері права, та як підхід, що особливо цікавий для континентальної системи права. L&E – це метод розуміння права через його соціальний ефект. Цей метод формується за допомогою концепцій і теорій, запозичених з економічної науки, та застосовується до всіх галузей права. Використання такого підходу допомагає зрозуміти, на чому базується право, та пропонує інструменти для створення правових норм, необхідних для того, щоб упоратися з новими обставинами. В контексті економічної теорії оцінюються правові норми, виходячи з очікуваних соціальних наслідків, а не за принципом їх законності чи справедливості. І. Маккай зазначає, що у літературі виділяють три варіанти застосування цього методу: для демонстрації наслідків зміни норм права, для відслідковування логіки існуючих норм та для визначення необхідності створення нових норм і оцінки їхньої розумності й доцільності [2, с .6-7].

Проблема полягає в різноманітті методологічних характеристик L&E як у вітчизняному, так і в зарубіжному науковому дискурсі. Це стосується методологічної ідентичності підходу, а також використання різної термінології [3], яка ускладнює узгодження позицій і створює підґрунтя для суперечливих трактувань.

Мета дослідження. Завданням цього дослідження є проаналізувати методологічну природу, сутність та варіативність L&E, виокремивши методологічні рівні його використання.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній українській правові літературі недостатньо приділено уваги питанню методологічної природи L&E. Д. Вовк та Є. Єфіменко зазначають, що роботи про співвідношення права й економіки ґрунтуються на різних теоретичних і методологічних посилках, які часто суперечать одна одній [4]. О. Гаврилюк зазначає, що розвиток напряму одночасно юристами й економістами призвів не до створення «гібридної» методологічної платформи, а до фактичної диференціації двох окремих платформ – економічної та юридичної. Перша будується на економічній методології з інтеграцією юридичних елементів, друга – на юридичній методології, модифікованій економічними інструментами. Дослідниця зазначає, що у цьому контексті формується «юридико-економічний аналіз права», що має юридичну основу, але збагачується економічними методами [5, с. 133–142]. Відмінну точку зору пропонує О. Скакун, яка наголошує на можливості концептуального прирощення знань при поєднанні теоретико-методологічних підходів економічної теорії з правовими дослідженнями. Вона підкреслює, що теорія держави і права має збагатити власну методологію за рахунок ідей, парадигм і принципів економічної науки [6, с. 7, 10].

Виклад основного матеріалу. Сутність Law and Economics (L&E) полягає у застосуванні економічних методів для аналізу права з метою виявлення його ефективності та впливу на поведінку суб'єктів. У класичному варіанті, запропонованому Ґ. Калабрезі та Р. Познером, L&E розглядає право як систему правил, що формує стимули і впливає на розподіл ресурсів у суспільстві [7; 8]. Основним методологічним підґрунтям цього підходу є теорія раціонального вибору, яка передбачає, що індивіди діють, максимізуючи власну корисність. У цьому сенсі право постає не лише як нормативна, а й як економічна категорія, здатна змінювати вартість імовірних дій через систему санкцій та заохочень [9].

У зарубіжній літературі ще з середини XX століття здійснювалися спроби відшукати єдину методологію всередині L&E. Х. Керкместер зазначає, що хоча суперечки щодо визначення об'єкта й методу не зникли, було знайдено певний консенсус: право і економіка визначаються за методом, а не за об'єктом. За Г. Беккером цим методом є підхід раціонального вибору. Це свідчить, що економіку як дисципліну доцільно визначати не предметом, а методом [10, с. 383]. Г.Де Гест описує використання методологічних елементів різних шкіл у рамках L&E як «інтегровану парадигму», тоді як домінуючий підхід він називає «мейнстрімним» [11].

Методологічна природа L&E полягає у поєднанні правових і економічних інструментів для комплексного аналізу соціальної реальності. Вихідною передумовою цього підходу є розуміння права не лише як нормативної системи, а й як інституційної структури, що формує стимули та впливає на економічну поведінку суб'єктів. L&E спирається на методи мікроекономіки, зокрема теорію раціонального вибору та концепцію максимізації корисності та інші інструменти економічної науки, що дозволяє пояснювати наслідки правових норм у кількісно вимірюваних категоріях.

З методологічного погляду методологія L&E поєднує позитивний та нормативний рівні аналізу. На першому рівні людський вибір розглядається з економічної точки зору, виходячи з припущення про раціональність індивідів. На другому – цілі, приписувані правовій системі, пов'язуються з подоланням ринкових провалів. Правові норми аналізуються як інструменти для виправлення ринкових недосконалостей і зменшення їхніх негативних наслідків [12]. Методологічна унікальність L&E полягає у поєднанні позитивного (descriptive) та нормативного (prescriptive) підходів. Це розрізнення є не лише епістемологічним, але й практичним, адже воно дозволяє відокремити емпіричне пояснення поведінки суб'єктів від суджень про те, яким має бути регулювання [13, с. 384-385].

L&E бере свій початок з економічної науки, але не зводиться до прямого перенесення економіки на право. Класична економічна теорія, аналізуючи суспільні явища, традиційно розділяє позитивний і нормативний рівні. Прикладом є дослідження Г. Беккера 1968 року, де злочинність інтерпретується як раціональний вибір, чутливий до суворості санкцій [14]. Це пояснення не торкається питання легітимності покарання, що відноситься до сфери юриспруденції. У L&E такий поділ відсутній, оскільки право завжди містить нормативний вимір. Тому позитивний аналіз права поєднується з нормативними рекомендаціями, що базуються на критеріях ефективності та суспільного добробуту.

Класичні економічні моделі не враховували недосконалостей ринку, тоді як L&E розглядає право як інструмент для їх корекції. Законодавство вважається ефективним тоді, коли воно усуває зовнішні ефекти, асиметрію інформації там, де ринок самостійно не забезпечує ефективного результату. Таким чином, L&E зосереджується на ситуаціях ринкових провалів і допомагає знаходити правові механізми для їх подолання.

Водночас критики наголошують, що позитивні економічні моделі занадто спрощують складність правових явищ, зосереджуючись лише на тих аспектах, які піддаються кількісному виміру. Тому економічний підхід у чистому вигляді є неповним. L&E у сучасній формі визнає цю обмеженість і інтегрує ціннісні виміри – справедливість, рівність, традиції. У такий спосіб цей підхід не претендує на витіснення традиційного правового аналізу, а лише доповнює його, створюючи синтетичну картину.

Подальший розвиток L&E відзначається інтеграцією результатів поведінкової економіки. На противагу класичній моделі "Homo economicus", поведінкова L&E враховує психологічні та когнітивні відхилення у поведінці людей. Це дозволяє коригувати правові норми з урахуванням систематичних помилок у поведінці суб'єктів і наближати моделі до реальності.

На методологічному рівні підходу L&E дотримується прагматичної та еклектичної методології, спираючись на елементи різних економічних теорій у межах інтегрованої парадигми. Доєднується мікроекономічна теорія, теорія ігор, теорія публічного вибору, інституційна економіка, теорія агентських відносин тощо. Така багатокомпонентна структура робить підіхд L&E гнучким і придатним до адаптації в різних правових системах. L&E відрізняється від традиційного правознавства функціональним підходом: дослідник цікавиться не лише тим, яка норма діє, а й тим, які наслідки

вона має з економічної точки зору. Це дозволяє переосмислювати інститути (сукупність формальних і неформальних правил) як змінні у моделях соціального вибору та управління ресурсами.

У методологічному аспекті L&E важливе місце займає рівень програми, руху та парадигми. Парадигма, за Т. Куном, означає домінуючий світоглядний фрейм, який визначає постановку і вирішення проблем. Для L&E нею є ідея раціонального вибору. Науковий рух уособлює спільноту дослідників, що сформувалася довкола Чиказької школи та поширилася на університети США, Європи, Латинської Америки, Ізраїлю, Японії, а останнім часом і Центрально-Східної Європи. Дослідницька програма L&E, спираючись на ідеї І. Лакатоша, складається з «твердого ядра» – раціональності та ефективності – і «захисного поясу» змінних гіпотез, які адаптуються до нових сфер права. Таким чином, L&E функціонує одночасно як парадигма мислення, глобальний рух і наукова програма, що ще раз підкреслює його багатофункціональну природу.

Е. Зальзбергер підкреслює, що юридичні дослідження та методологія, які застосовуються для аналізу та оцінки права, нині здійснюються в рамках парадигмального мислення. Посилаючись на Т. Куна, вона пояснює, що наука розвивається не лінійно, а через зміни парадигм, які встановлюють нові рамки досліджень. У сфері права і соціальних наук можливе паралельне існування кількох парадигм, проте нині L&E розглядається як домінуюча парадигма юридичних досліджень [15].

Критичне застереження висловлює Р. Познер, який, спостерігаючи піднесення і занепад першої хвилі економічного аналізу права, закликає уникати надмірного ускладнення методології. На його думку, надмірна різнорідність підходів і методів може призвести до втрати довіри наукової спільноти. Він наполягає на необхідності збереження зрозумілого і прямого методу застосування економічного аналізу до права, здатного давати достовірні результати і допомагати як у правотворчості, так і у правозастосуванні [16, с. 60].

Наприкінці XX століття L&E перетворилося на стійкий інтелектуальний рух і парадигму, яка вплинула на юридичну освіту, наукові дослідження і судову практику. Воно вийшло за межі США і стало частиною глобального наукового простору. Попри критику за редукціонізм, абстрактність і недостатню увагу до моральної легітимності, L&E демонструє здатність до еволюції та інтеграції нових дисциплін, що підтверджує його життєздатність.

Отже, варіативність L&E проявляється у методологічній багаторівневості. По-перше, L&E функціонує як метод аналізу, що застосовується до конкретних норм і правових ситуацій. По-друге, він постає як міждисциплінарний науковий підхід, що об'єднує інструменти права й економіки. По-третє, L&E можна розглядати як дослідницьку програму в сенсі І. Лакатоша, яка розвивається завдяки внутрішній логіці наукових проблем і практичних викликів. По-четверте, цей підхід набув ознак інтелектуального руху, що сформував власну академічну традицію, об'єднану журналами, асоціаціями та університетськими школами. І по-пяте, L&E розглядається як парадигма мислення, що пропонує альтернативне бачення права крізь призму економічної раціональності та ефективності.

У сучасному науково-практичному дискурсі відбувається перехід від некласичних моделей до інтегрованих підходів, що враховують інституційні обмеження, когнітивні упередження й соціальні норми. Ця адаптивність дозволяє розглядати L&E як життєздатну методологічну парадигму, навіть попри її критику. В умовах євроінтеграції України та гармонізації правової політики у сфері економіки та права, в українській юриспруденції виникає потреба у осмисленні методології L&E. Невизначеність у її розумінні унеможливлює ефективне формування державної політики та обґрунтоване правотворення та правозастосування.

Висновки. Питання методології L&E продовжує бути актуальним, оскільки цей підхід має складну природу та займає різні методологічні рівні.

Сутність методології L&E полягає у прагненні поєднати правовий і економічний дискурси з метою оцінки права не лише як нормативної системи, а й як інституційного механізму, здатного формувати стимули та впливати на соціально-економічну поведінку суб'єктів. Цей підхід дозволяє аналізувати право з точки зору ефективності та суспільного добробуту, що виходить за межі традиційного правового аналізу.

Методологічна природа L&E визначається міжрдисциплінарністю та використанням методів економічної науки, передусім теорії раціонального вибору та концепцій ефективності. Особливість L&E полягає у поєднанні позитивного рівня аналізу, спрямованого на пояснення та прогнозування поведінки, із нормативним рівнем, що пропонує рекомендації для вдосконалення правового регулювання.

Варіативність L&E проявляється у багаторівневій структурі: він виступає як метод аналізу конкретних норм, як міждисциплінарний підхід, як дослідницька програма, як інтелектуальний рух і як парадигма мислення, що формує нові рамки для правової науки.

З огляду на це, L&E доцільно розглядати не як альтернативу традиційній правовій методології, а як її продуктивне доповнення. Його подальший розвиток в українській науці має бути пов'язаний

із удосконаленням методологічної визначеності, пошуком спільної мови для інтеграції юридичних та економічних підходів і виробленням цілісної дослідницької програми, здатної адекватно відповідати на виклики глобальних трансформацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Salzberger E. Law and Economics in the 21st Century. *Internationalisierung des Rechts und seine ökonomische Analyse.* Eds.: Eger T., Bigus J., Ott C., von Wangenheim G. Gabler. 2008. P. 23–36. URL:https://doi.org/10.1007/978-3-8350-5582-7_2.
2. Mackaay E. Law and Economics for Civil Law Systems. Edward Elgar Publishing, 2013. 520 p.
3. Богдан О. Law and Economics в українському контексті: міждисциплінарна парадигма та концептуальна невизначеність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 12–14. URL:https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/1.
4. Вовк Д.О., Єфіменко І.А. Економіка і право: проблеми розуміння співвідношення. *Вісник національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*, 2011, № 5.С. 135–146.
5. Гаврилюк О. «Економічний аналіз права» та «юрекономіка» (сутнісні, семантичні та методологічні аспекти). *Форум права*. 2024. С. 133–142. URL: https://forumprava.pp.ua/files/133-146-2024-3-FP-Gavryliuk_14.pdf.
6. Скакун О. Паритет права та економіки: міждисциплінарний підхід. *Юридичний вісник*, 2013, № 3: С. 6–17.
7. Calabresi G. The cost of accidents: a legal and economic analysis. Yale University Press, 2008. 350 p.
8. Posner R. Economic approach to law. *Tex. L. Rev.*, 1974, № 53: P. 757.
9. Cooter R., Ulen T. Law and economics. Berkeley Law Books. 1988. 570 p.
10. Kerkmeester H. Methodology: General. *Encyclopedia of Law and Economics E*ds. Bouckaert B., De Geest G. 2000. Vol. I. Edward Elgar., P. 383
11. De Geest G. The debate on the scientific status of Law&Economics. *European Economic Review,* 1996. 40(3-5), P. 999–1006. URL: doi:10.1016/0014-2921(95)00108-5.
12. Pacces A.M., Visscher L.T. Methodology of Law and Economics. *Law and Method. Interdisciplinary research into Law. Eds. Bart van Klink and Sanne Taekema. Series Politika*. 2011, № 4. P. 85–107.
13. Ogus A. What legal scholars can learn from law and economics. *Chi.-Kent L. Rev.*, 2004, № 79. P. 383–385.
14. Becker G.S. Crime and punishment: An economic approach. *Journal of political economy*, 1968, № 76.2. P. 169–217.
15. Salzberger E.M. The Economic Analysis of Law: The Dominant Methodology for Legal Research?!. *University of Haifa Faculty of Law Legal Studies Research Paper*, 2007, № 104438. P. 207–236.
16. Posner R. The Future of Law and Economics: A Comment on Ellickson. *Chicago-Kent Law Review.* 1989. Vol. 65. P. 60.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.2

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ЗАКОНОДАВЧОЇ ІНІЦІАТИВИ: АНАЛІЗ ПОЛОЖЕНЬ КОНСТИТУЦІЇ УНР 1918 РОКУ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Волохов О.С.,
кандидат юридичних наук,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0007-7559-3567

Волохов О.С. Реалізація права законодавчої ініціативи: аналіз положень Конституції УНР 1918 року та їх використання для формування ефективного законодавства в сучасній Україні.

Стаття присвячена дослідженню положень Конституції УНР 1918 року, якими закріплено право законодавчої ініціативи та суб'єкти реалізації цього права. Обґрунтовано необхідність використання цього історичного документу, як ціннісного орієнтиру для формування сучасної правової політики, направленої на забезпечення ефективності національного законодавства. Наголошується, що Конституція УНР 1918 року залишається символом українського державотворення. Хоча цей історичний документ 1918 року не був реалізований, він містить унікальний досвід державотворення, використання якого, зокрема, в питаннях реалізації права законодавчої ініціативи та формування ефективного законодавства, дозволяє вирішити окремі правові проблеми та законодавчі упущення сучасності. Сформовані під впливом європейських стандартів парламентаризму та народовладдя, конституційні ідеї 1918 року стали проявом суверенної волі українського народу, адже взірцем для Конституції УНР 1918 року стали саме європейські та американські конституції. Конституція УНР передбачала вкрай широкий перелік суб'єктів законодавчої ініціативи. Депутати Всенародних Зборів, тобто парламенту, були основним суб'єктом права законодавчої ініціативи, але реалізували його через участь у роботі парламентських фракцій чи інших об'єднань. Це відображало плюралістичний характер парламенту, стимулювало колективну відповідальність парламентарів, запобігало «хаосу» від поодиноких їх ініціатив. Чинна Конституція України 1996 року таке право надає народним депутатам без обмежень, що часто зумовлює як низьку якість тексту законопроєктів, так і реєстрацію абсолютно безперспективних та неефективних проектів законів. Автор стверджує, що обмеження права законодавчої ініціативи народним депутатам, встановлення мінімальної кількості підписів під законопроектом для його реєстрації допоможе позбутися сумнівним законодавчих ініціатив. Вимога про отримання 30 підписів народних депутатів для реєстрації законопроєкту або його реєстрація депутатськими фракціями відповідає існуючим державотворчим традиціям, викладеним у Конституції УНР 1918 року. Окремо наголошується, що Законодавча ініціатива для понад 100 тисяч громадян (народна законодавча ініціатива), яка була передбачена у ст. 39 Конституції УНР, має стати предметом для наслідування у сучасній Україні. Таке право, як механізм безпосереднього народовладдя свідчить, що держава готова враховувати думку суспільства та допускає його пряму участь у державних справах.

Ключові слова: право законодавчої ініціативи, Конституція УНР 1918 року, формування ефективного законодавства, законодавча ініціатива народу.

Volokhov O.S. The implementation of the right of legislative initiative: a review of the provisions of the 1918 Constitution of the Ukrainian People's Republic and its use in forming effective legislation in modern Ukraine.

The article is devoted to the study of the provisions of the 1918 Constitution of the Ukrainian People's Republic, which provide the right of legislative initiative and the subjects of its implementation. The necessity of using this historical document as a value orientation for the formation of modern legal policy aimed at ensuring the effectiveness of national legislation is substantiated. It is emphasised that the 1918 Constitution of the Ukrainian People's Republic remains a symbol of Ukrainian statehood. Although this historical document of 1918 was not implemented, it contains a unique experience in statehood, the use of which, in particular, in matters of exercising the right of legislative initiative

and forming effective legislation, allows for the resolution of certain legal problems and legislative omissions of the present day. Shaped by European standards of parliamentarism and democracy, the constitutional ideas of 1918 became a manifestation of the sovereign will of the Ukrainian people, as the 1918 Constitution of the Ukrainian People's Republic was modelled on European and American constitutions. The Constitution of the Ukrainian People's Republic provided for an extremely broad list of subjects of legislative initiative. The deputies of the People's Assembly, i.e., the parliament, were the main subjects of the right of legislative initiative, but they exercised it through participation in parliamentary factions or other associations. This reflected the pluralistic nature of parliament, stimulated the collective responsibility of parliamentarians, and prevented 'chaos' from their individual initiatives. The current Constitution of Ukraine of 1996 grants this right to people's deputies without restrictions, which often results in both the low quality of draft laws and the registration of completely unpromising and ineffective draft laws. The author argues that restricting the right of legislative initiative for people's deputies and establishing a minimum number of signatures for a bill to be registered will help to eliminate dubious legislative initiatives. The requirement to obtain 30 signatures from members of parliament for the registration of a draft law or its registration by parliamentary factions is in line with the existing state-building traditions set out in the 1918 Constitution of the Ukrainian People's Republic. It is separately emphasised that the legislative initiative for more than 100,000 citizens (popular legislative initiative), which was provided for in Article 39 of the Constitution of the Ukrainian People's Republic, should become an example to follow in modern Ukraine. Such a right, as a mechanism of direct democracy, demonstrates that the state is ready to take into account the opinion of society and allows its direct participation in state affairs.

Key words: the right of legislative initiative, the Constitution of the Ukrainian People's Republic of 1918, the formation of effective legislation, the legislative initiative of the people.

Постановка проблеми. Історичний досвід державотворчих процесів в Україні на початку XX століття може бути у нагоді під час формування сучасної правової політики, адже попри зміну епох, окремі правові ідеї щодо реалізації правотворчої функції держави є вельми актуальними та потребують окремої уваги.

Історичні пам'ятки українського законодавства, яке було розроблено в часи революційної влади, УНР, функціонування Української держави тощо відображають наші державотворчі традиції, свідчать про цінності тогочасних законодавців, використання ними європейського досвіду законотворення для забезпечення демократичного розвитку держави. Особливе місце серед писемних пам'яток нашої історії займає Конституція УНР 1918 року. Як важливий етап українського конституціоналізму, вона зробила вплив на всю майбутню українську законодавчу діяльність.

Окремі питання щодо дослідження та використання Конституції УНР 1918 року, її положень висвітлюються такими ученими, як Б. Андрусишиним, Л. Рябовол, О. Токарчук, Д. Ярош та іншими. Однак питання використання історичного досвіду щодо закріплення права законодавчої ініціативи в Конституції УНР 1918 року та його використання для розвитку сучасного законодавства не отримало належної уваги.

При цьому, забезпечення ефективності законодавства лежить в площині правотворчості, а отже питання реалізації права законодавчої ініціативи, суб'єктів цього права, мають бути систематизовані і розроблені в повному обсязі, в тому числі із використанням історичного досвіду.

Мета статті – дослідження положень Конституції УНР 1918 року, якими закріплено право законодавчої ініціативи та суб'єкти реалізації цього права, а також обґрунтування необхідності використання цього історичного досвіду для формування сучасної правової політики направленої на забезпечення ефективності національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Активний розвиток парламентаризму, як важливої складової демократичної правотворчості, зумовив зміну підходів до реалізації права законодавчої ініціативи в Європі на початку XX століття. Нові конституції в таких країнах, як Веймарська Німеччина (1919–1933) та Друга Іспанська Республіка (1931–1939), надали депутатам ширші права на внесення законодавчих пропозицій, що відображало поширення демократичних ідеалів після Першої світової війни. До того ж саме суспільство стає активним учасником різних політичних процесів, адже більшість тогочасних Конституцій вже передбачали виборче право, процедури формування державних органів та, щонайважливіше, чітко визначали їх повноваження та напрями взаємодії. Як стверджують Дж. Чейбаб та Б. Раш, більшість європейських конституцій, прийнятих на початку XX століття наслідували французьку модель парламентаризму, яка втім була ними систематизована та раціоналізована. Парламентаризм перестає бути спонтанним явищем, можливість уряду впливати на парламент чи розпускати його фактично зводяться до нуля, а процедура прийняття законів стає чітко регламентована. Законопроекти стають публічними, а процедури їх направлення до парла-

менту компетентними суб'єктами прозорими і зрозумілими [1, p. 477-478]. Тобто, було сформовано певні європейські стандарти парламентаризму щодо формування законодавства, його наповнення.

Сформовані під впливом європейських стандартів парламентаризму та народовладдя, конституційні ідеї 1918 року стали проявом суверенної волі українського народу, його спрямування до цивілізованого розвитку держави і суспільства. Адже взірцем для Конституції УНР 1918 року[1] стали європейські та американські конституції [2, с. 5], а закріплена у Конституції 1918 року процедура прийняття законів, навіть випереджала найбільш розвинені держави Європи в питаннях форм реалізації права законодавчої ініціативи.

Почнемо з того, що до прийняття цього Основного Закону, законотворчість здійснювалась дещо хаотично у встановленому Центральною Радою порядку підготовки, розгляду, обговорення, голосування, оприлюднення та інших дій, пов'язаних з проходженням законопроектів і набранням ними чинності.

Загалом діяльність революційного парламенту, тобто Центральної Ради регулювалася внутрішніми документами, серед яких першим значним був «Наказ Українській Центральній Раді», прийнятий на Загальних зборах 23 квітня 1917 року. Цей документ визначав організаційну структуру Ради, включаючи Загальні збори (як вищий орган) та Комітет (Малу Раду), який керував поточною роботою. Згідно з цим Наказом, Центральна Рада мала право ініціативи в об'єднанні та керуванні діяльністю організацій, що входили до її складу, а також у виконанні постанов Національного з'їзду. Комітет міг формувати комісії за потребою, до яких могли входити не лише члени Ради, а й сторонні особи. Хоча цей Наказ не деталізував безпосередньо суб'єктів законодавчої ініціативи, він заклав основу для законодавчого процесу, де ініціатива формування законопроєктів виходила від представницьких органів Ради [3].

В червні 1917 р. у Центральній Раді було започатковано практику заснування спеціальних комісій для підготовки проектів нормативних актів, а у листопаді того ж року Мала Рада обрала комісію з 25 членів Центральної Ради для розгляду законопроектів, які має вносити уряд до парламенту в терміновому порядку, а вже через кілька днів - постійну комісію для таких проектів. 19 листопада 1917 року Мала Рада затвердила тимчасовий порядок опублікування законів, а 25 листопада – Закон про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти, який конкретизував повноваження цього законодавчого органу [4, с. 166].

До серпня 1917 р. найважливіші нормативні документи – універсали, декларації, постанови, ухвали, рішення, резолюції, закони та ін. – приймалися на щомісячних зборах або сесіях Великої Ради простою більшістю голосів.

З другої половини серпня 1917 р. до січня 1918 р. акти, що мали силу закону, а згодом і самі закони, ухвалювались як Великою, так і Малою Радою, а з лютого по квітень 1918 р. – тільки Малою Радою, яка починаючи з серпня 1917 р. повинна була діяти за спеціально запровадженим регламентом.

Регламент передбачав обов'язковий попередній розгляд законопроектів відповідними комісіями, передачу їх усім членам Ради до засідання та обов'язкове обговорення законопроектів після доповіді комісії. Водночас Мала Рада фактично була виконавчим органом, що діяв між пленарними засіданнями Центральної Ради, а Велика Рада, або ж сама Центральна Рада, була загальним представницьким органом [4, с. 167].

Фактично правом законодавчої ініціативи була наділена Мала Рада та її комісія з 25 членів Центральної Ради. В квітні 1918 Рада народних міністрів УНР формалізувала процес проходження законів, адже постанову чи законопроєкт члени Центральної Ради повинні були надсилати до її канцелярії Рада народних міністрів УНР за 2–3 дні до початку того засідання, на якому вони мали розглядатись. Кожний такий законопроєкт мав містити посилання на чинні закони та норми, а також на думку керівників міністерств щодо скасування старих законів або внесення до них певних змін.

Натомість Конституцією УНР 1918 року було врегульовано законодавчий процес, адже було встановлено, що вищу законодавчу владу в УНР мають Всенародні Збори (ст. 23), а право законодавчої ініціативи та коло суб'єктів цього права були детально прописані [5], що на думку Д. Ярош, свідчить, що УНР мала б стати «класичною» парламентською республікою [6, с. 53].

---

[1] Ухвалена 29 квітня 1918 року Конституція УНР складається з 8 розділів і 83 статей та увійшла в історію конституційного права як «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки». Конституція УНР була прийнята в останній день існування Центральної Ради разом із змінами до земельного закону, але фактично не діяла жодного дня. Проте це не применшує її значення. Текст Основного Закону 1918 року не тільки враховував найкращі досягнення світової та національно-правової думки, а й за «рівнем демократичності» багато в чому перевищував тогочасні конституції, особливо враховуючи рівень юридичної техніки.
Див. Логвиненко І.А. Конституція УНР 1918 року: історія розробки, прийняття та оцінки в історіографії. *Право і Безпека*. 2017. № 1. С. 35–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2017_1_8.

Можливість вносити у законодавчий орган законопроекти прямо закріплювалося за рядом суб'єктів права законодавчої ініціативи та згідно ст. 39 Конституції УНР надавалось:

- президії парламенту за погодженням з Радою старійшин зборів;
- фракціям, зареєстрованих Всенародними зборами;
- групам депутатів числом не менше 30 народних обранців;
- Раді Народних Міністрів республіки;
- органам самоврядування, які об'єднують 100 тисяч виборців;
- громадянам-виборцям кількістю 100 тисяч, підписи яких підтверджені судами і після цього направлені ними до голови Всенародних зборів [5].

Як стверджує Л. Рябовол, Конституція УНР передбачала вкрай широкий перелік суб'єктів законодавчої ініціативи, що «достатньо повно забезпечує демократичні принципи народовладдя» [7, с. 28].

Виходячи зі змісту цього історичного документу, депутати Всенародних Зборів були основним суб'єктом права законодавчої ініціативи, але реалізували його через участь у роботі парламентських фракцій чи інших об'єднань. Це відображало плюралістичний характер парламенту, стимулювало колективну відповідальність парламентарів, запобігало «хаосу» від поодиноких їх ініціатив, але водночас забезпечувало представництво різних політичних сил в підготовці законопроєктів.

Як бачимо, Конституція УНР 1918 року містила чіткі обмеження права законодавчої ініціативи народним обранцям, які мали зібрати щонайменше 30 підписів для реєстрації законопроєктів або ж мали формувати фракційні об'єднання та передбачала активне залучення населення до правотворчості. Чинна Конституція України 1996 року таке право надає народним депутатам без обмежень, що часто зумовлює як низьку якість тексту законопроєктів, так і реєстрацію абсолютно безперспективних та неефективних проектів законів. Втім за певних обставин, сам лише факт реєстрації законопроєкту із сумнівним змістом викликає досить бурхливу реакцію суспільства, адже не всі громадяни розуміють різницю між зареєстрованим законопроєктом в Апараті ВРУ та законопроєктом, який було схвалено профільним комітетом і винесено в сесійну залу для розгляду.

Безконтрольну реєстрацію «законодавчого спаму» можна легко зупинити, обмеживши право законодавчої ініціативи народним депутатам та встановивши мінімальну кількість підписів під законопроектом для його реєстрації. Враховуючи історичний досвід із Конституції УНР, вважаємо, що 30 підписів народних депутатів є достатньою кількістю для реєстрації саме якісного та необхідного для створення ефективного правового регулювання законопроєкту.

При цьому, варто звернути увагу на той факт, що до парламенту УНР, тобто Всенародних Зборів обиралось по одному депутату на сто тисяч громадян (ст. 28 Конституції УНР), тобто станом на 1918 рік, при орієнтовній оцінці населення УНР в 40 мільйонів осіб, кількість депутатів складала б до 400 парламентарів. Встановлені у Конституції УНР 1918 року обмеження для реалізації права законодавчої ініціативи депутатів становили приблизно 7,5 % від загальної кількості парламентарів, які могли бути обрані тогочасним населенням УНР. Враховуючи той факт, що Конституційний склад Верховної Ради України становить 450 народних депутатів, обмеження права законодавчої ініціативи народних депутатів вимогою про отримання 30 підписів для погодження та реєстрації законопроєкту можна вважати такою, що відповідає існуючим державотворчим традиціям України.

Цікавим є положення Конституції УНР про наданням права законодавчої ініціативи органам самоврядування, які об'єднують 100 тисяч виборців, тобто таке право надавалось органам місцевого самоврядування певного рівня. Сучасна Конституція України такого права для місцевого самоврядування не передбачає. Концепція реформування місцевого самоврядування, спрямована на децентралізацію та розширення спроможності місцевої влади, також не містить жодних ідей щодо законодавчої ініціативи муніципальних органів [8, с. 5-6].

Законодавча ініціатива для органів місцевого самоврядування є цікавим інструментом забезпечення децентралізованої, демократичної моделі управління. У європейських країнах рівень впливу місцевої влади на законодавчий процес залежить від державного устрою та політичної культури. У федеративних державах місцеві або регіональні органи мають суттєві законодавчі повноваження. Наприклад, у Німеччині Бундесрат (представництво федеральних земель) є повноцінним учасником законодавчого процесу. У Швейцарії кантони мають право ініціювати зміни до федерального законодавства через так звану «кантональну ініціативу», яка обов'язково розглядається Федеральними зборами. Втім унітарні держави Європи не мають таких механізмів участі місцевої влади в законотворчості, обмежуючи таку участь виключно консультаціями та правом вносити пропозиції суб'єктам законодавчої ініціативи.

Положення Конституції УНР 1918 року про надання права законодавчої ініціативи органам (місцевого) самоврядування, які об'єднують 100 тисяч виборців, могло стати повноцінним кроком до федеративного устрою, що враховуючи сучасний стан розвитку Української держави, її внутрішні та зовнішні загрози, не є корисним досвідом для наслідування.

Окремо слід звернути увагу на народну законодавчу ініціативу, яка була передбачена у ст. 39 Конституції УНР. Право народної законодавчої ініціативи для 100 тисяч громадян-виборців стало свідченням обрання курсу на збільшення участі населення у правотворчості для посилення взаємодії держави і суспільства. Хоча, звичайно, для реалізації такого права законодавчої ініціативи населенням, самого лише його закріплення в Конституції було недостатньо, адже складні процедурні питання реєстрації та розгляду законопроєктів не могли бути здійснені без прийняття окремого Закону.

Наразі право законодавчої ініціативи народу чинною Конституцією України не передбачено, хоча окремі ідеї щодо його запровадження виникали за всі роки незалежності. Так, на початку своєї каденції Президент України Володимир Зеленський зареєстрував Законопроєкт № 1015 від 29 серпня 2019 року про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу), яким народу надавалося право законодавчої ініціативи, але не вказувалося на порядок його реалізації. Втім, наразі цей законопроєкт так і не було розглянуто парламентом [9].

Попри існуючі законодавчі ініціативи Президента України щодо надання права законодавчої ініціативи народу України, як справедливо зазначається у висновку Конституційного Суду України від 13 листопада 2019 року, таке право має бути чітко визначено у Конституції України із встановленням відповідної кількості громадян України, які мають право голосу, для здійснення законодавчої ініціативи. Наприклад, український вчений М. Смук пропонує «закріпити в ст. 94 Конституції України право народної законодавчої ініціативи за умови зібрання не менше 450 тис. підписів осіб, які мають право голосу, щонайменше з 2/3 адміністративно-територіальних одиниць держави» [10, с. 14].

О. Галус пропонує доповнити Конституцію України нормою такого змісту: «Народна законодавча ініціатива здійснюється через внесення до Верховної Ради України проекту закону України на вимогу не менш як триста тисяч громадян України, які мають право голосу. Порядок внесення народної законодавчої ініціативи визначається законом» [11, с. 121].

Втім, питання із встановленням мінімальної кількості громадян України для здійснення законодавчої ініціатив може вирішуватися, у тому числі, шляхом використання історичного досвіду державотворення. Навіть обмеження у 100 тисяч громадян є достатнім для реалізації цього права, адже така кількість зацікавлених осіб свідчить про, щонайменше, існування правової проблеми. Право законодавчої ініціативи народу наразі передбачено у багатьох країнах Європи, хоча прикладів його практичної реалізації мало. Справа в тому, що таке право є механізмом безпосереднього народовладдя і його закріплення в Конституції свідчить, що держава готова враховувати думку суспільства та допускає його пряму участь у державних справах, що позитивно відображається на рівні взаємодії між державою та суспільством.

Висновки.

Конституція УНР 1918 року залишається символом українського державотворення, демонструючи, як у кризові часи можна закріпити демократичні норми, які вплинули на законодавство Директорії УНР (1918–1920) та сучасну Конституцію України 1996 року. Хоча цей історичний документ 1918 року не був реалізований, він містить унікальний досвід державотворення, використання якого, зокрема, в питаннях реалізації права законодавчої ініціативи та формування ефективного законодавства, дозволяє вирішити окремі правові проблеми та законодавчі упущення сучасності.

Вважаємо, що обмеження права законодавчої ініціативи народним депутатам, встановлення мінімальної кількості підписів під законопроектом для його реєстрації є вкрай актуальним та допоможе позбутися сумнівним законодавчих ініціатив. Вимога про отримання 30 підписів народних депутатів для погодження та реєстрації законопроєкту, а також право законодавчої ініціативи для сформованих депутатських фракцій, можна вважати такими, що відповідають існуючим державотворчим традиціям, викладеним у Конституції УНР 1918 року.

Законодавча ініціатива для понад 100 тисяч громадян (народна законодавча ініціатива), яка була передбачена у ст. 39 Конституції УНР, має стати предметом для наслідування у сучасній Україні. Таке право є механізмом безпосереднього народовладдя і його закріплення в Конституції свідчить, що держава готова враховувати думку суспільства та допускає його пряму участь у державних справах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Cheibub J.A., Rasch B.E. Constitutional parliamentarism in Europe, 1800–2019.*West European Politics.* 2021. № 45(3). P. 470–501. URL: https://doi.org/10.1080/01402382.2020.1870841.
2. Андрусишин Б.І., Токарчук О.В. Конституційний процес в Україні доби Центральної Ради. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.* Серія 18: Право. 2019. Вип. 34. С. 3–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2019_34_3.

3. ЦДАВО України, ф. 1113, оп. 1, спр. 2, арк. 1. URL: https://tsdavo.gov.ua/gmedia/28-1-jpg.
4. Парламентаризм: реєстр термінів і понять: довідк. вид. / авт.-упоряд.: О.Л. Копиленко та ін.; Ін-т законодавства Верховної Ради України. К.: К. І. С., 2012. 512 с.
5. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29.04.1918 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text.
6. Ярош Д.В. Конституція Української Народної Республіки 1918 року про органи державної влади та управління України: історичний досвід і сучасність. *Університетські наукові записки.* 2005. № 1-2. С. 49–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_1-2_8.
7. Рябовол Л.Т. Конституція Української Народної Республіки 1918 року у вітчизняному конституційному процесі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». 2018. № 33. С. 26–29 URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc33/9.pdf.
8. Висновок Центру експертизи багаторівневого врядування Секретаріату Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи щодо «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» м. Страсбург, 3 грудня 2024 року. Документ CEMG/PAD(2024)6. URL: https://rm.coe.int/cemg-pad-2024-6-ua-reform-concept-ukr-final/1680b2b51a.
9. Проєкт Закону про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66254.
10. Смук М.М. Народна законодавча ініціатива: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2016. 19 с. URL: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/9173.
11. Галус О.О. Народна законодавча ініціатива як форма безпосереднього народовладдя: перспективи нормативно-правового регулювання в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. С. 118–121.

UDC: 159.96
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.3

PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL AWARENESS OF FUTURE LAWYERS

Honcharov A.V.,
Candidate of Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of
Intellectual Property and Private Law
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
ORCID: 0000-0002-2430-2789
e-mail: goncharov-82@ukr.net

Honcharov M.V.,
Doctor of Philosophy
ORCID: 0000-0003-4452-1652
e-mail: goncharovnik@ukr.net

Honcharov A.V., Honcharov M.V. Psychological components of the development of legal awareness of future lawyers.

The article examines the psychological components of the development of legal awareness of law students.

It has been established that the main criteria for the development of legal awareness of future lawyers are legal knowledge, the level of legal education, attitude to legal norms, the stability of legal beliefs, value orientations, the formation of legal attitudes and the compliance or non-compliance with the law revealed in behavior. Each of these aspects is essential, and at the same time, it serves as an indicator reflecting the level of remoteness (low, medium, high) in the development of legal awareness of students who in the future should connect their lives with the legal sphere. An important factor for determining the level of legal awareness of students is their own behavior, which can be constructive or destructive in relation to current legal norms.

Each of the above-mentioned elements of the model of progress in the development of students' legal awareness combines a psychological aspect and a pedagogical approach. The process of forming students' legal awareness depends on various mental aspects, such as perception, attention, memory, thinking, as well as sensations that affect the processes of perception and assimilation of information. A person's actions and decisions are controlled by psychological characteristics and states, such as abilities, needs, motives, will, feelings, emotions, character, values. As communication and the performance of legal functions occur, interaction with other people actively affects the development of a lawyer's legal awareness and his ability to regulate his own legal behavior.

Legal awareness in lawyers is of a theoretical and practical nature, since the main goal of their work is to apply theoretical knowledge (scientific research) in practice. Law affects the consciousness of the relevant persons, performing their functions.

When establishing new guidelines for Ukrainian legal policy, it is necessary to take into account that the formation of legal awareness in lawyers occurs under the influence of the social environment. This influence is due to objective conditions and subjective factors that operate both at the level of the general environment and at the immediate level, permeating all aspects of social life.

Key words: legal consciousness, legal education students, components of legal consciousness, professional legal consciousness, source of legal consciousness.

Гончаров А.В., Гончаров М.В. Психологічні компоненти розвитку правосвідомості майбутніх юристів.

У статті розглянуто психологічні компоненти розвитку правосвідомості студентів юридичного профілю.

Встановлено, що основними критеріями розвитку правової свідомості студентів майбутніх юристів є правові знання, рівень правової освіченості, ставлення до правових норм, стійкість правових переконань, ціннісні орієнтації, сформованість правових установок та виявлена у поведінці відповідність чи невідповідність праву. Кожен із цих аспектів є суттєвим, і водночас, він слугує як показник, що відображає рівень віддаленості (низький, середній, високий) у розвитку правової

свідомості студентів, що у майбутньому мають пов'язати життя з правовою сферою. Важливим фактором для визначення рівня правової свідомості студентів є їхня власна поведінка, яка може бути конструктивною чи деструктивною по відношенню до актуальних правових норм.

Кожен з вказаних елементів моделі прогресу в розвитку правосвідомості студентів об'єднує психологічний аспект і педагогічний підхід. Процес формування правосвідомості студентів залежить від різних психічних аспектів, таких як сприйняття, увага, пам'ять, мислення, а також відчуття, які впливають на процеси сприйняття та засвоєння інформації. Дії та рішення людини контролюються психологічними характеристиками та станами, такими як здібності, потреби, мотиви, воля, почуття, емоції, характер, цінності. У міру спілкування та виконання правових функцій взаємодія з іншими людьми активно впливає на розвиток правосвідомості юриста і на його здатність регулювати власну правову поведінку.

Правосвідомість у юристів має теоретико-практичний характер, оскільки головною метою їхньої роботи є застосування теоретичних знань (наукових досліджень) на практиці. Право впливає на свідомість відповідних осіб, виконуючи свої функції.

При встановленні нових орієнтирів української правової політики необхідно враховувати, що формування правосвідомості юристів відбувається під впливом соціального оточення. Цей вплив обумовлений об'єктивними умовами і суб'єктивними факторами, які діють як на рівні загального оточення, так і на ближчому рівні, пронизуючи всі аспекти суспільного життя.

Ключові слова: правосвідомість, здобувачі освіти юридичного профілю, компоненти правової свідомості, професійна правосвідомість, джерело правосвідомості.

Problem statement. The study of consciousness is the subject of a significant number of sciences, in particular psychology, philosophy, sociology, etc. At the same time, the conclusions drawn in the direction of questions of human consciousness are inextricably linked with the level of development of science at a specific stage of its existence. At the current stage of development of psychological science, one can count a significant number of definitions of the concept of consciousness. In the most general form, consciousness can be considered as the highest level of mental reflection of reality by a person, its manifestation in the form of generalized images and concepts. There are often situations when the concept of «consciousness» is intertwined with other terms, in particular «soul», «conscience», «memory», «knowledge» and «mind». It is important to know and take into account these differences when building a component structure [1, p. 21].

At the level of an individual, legal consciousness covers various aspects of the mental sphere. Among them, one can distinguish the cognitive aspect (including empirical experience in the field of law, legal ideas and legal thinking), the evaluative aspect (which includes legal emotions and feelings, which reflect non-reflexive assessments of legal reality, as well as reflexively grounded legal values and value orientations) and the motivational-volitional aspect (including the attitudes of legal consciousness, which become a direct construction of legal behavior, as well as the ability to self-control and self-regulation, which is represented by the will) [2, p. 12].

The state of development of this issue. The psychological components of the development of legal consciousness of future lawyers were studied by such scientists as, for example, I. Bakhnovska, A. Lalueva, L. Makarenko, I. Chalchinsky, S. Kononenko, P. Kravchenko, O. Kobets, A. Lutsky and others.

The purpose of the article is to investigate the psychological components of the development of legal consciousness of law students.

Presentation of the main material. When studying the problem of legal consciousness, it is important to take into account that there are various internal and external factors that affect it and determine the patterns of its development. These factors include the level of development of the cognitive and emotional-volitional spheres, the peculiarities of the social environment, the nature and form of psychological influence at a particular moment in a person's life. These factors play a role not only in the formation of the peculiarities of legal consciousness, but also affect the development of the personality in general, shaping the choice of psychological strategies for its implementation [3, p. 63].

In our study, we rely on the general principle of unity between consciousness and human activity. The activity approach indicates that the development of consciousness occurs as a result of activity, finding its manifestation and embodiment in it. This means that the structure of individual legal consciousness can be revealed through the results of its functioning, their final product. Thus, it is important to study the functional-psychological structure of legal consciousness. In the scientific literature, this position is traced in the studies of many scientists. They identify three main functions of legal consciousness: cognitive, evaluative and regulatory. The main components of legal consciousness are also determined by these functions [4, p. 17].

The cognitive activity of a specialist is associated with specific legal knowledge and skills, in other words - with legal training. The evaluative function is manifested in the system of assessments and opinions on legal issues, as well as in assessing the interaction of law and its implementation in practice. The regulatory function is implemented through socio-legal guidelines and values [5, p. 20].

Each component of legal consciousness corresponds to a certain stage of formation. R. Muslumov identifies three stages of the formation of legal consciousness of lawyers: informational, value and activity. The goal of these stages is the consistent achievement of levels of legal consciousness. The first stage is aimed at transferring specific legal knowledge to the lawyer. However, it is not enough to have a certain amount of legal knowledge and know the norms of current legislation; it is important to understand the requirements, goals and purpose of these norms. The development and formation of legal views is a long-term and complex process that begins with observations of legal phenomena in social life and reaches an understanding of their causes, relationships and general moral and legal aspects. On this basis, legal ideas, evaluation of behavior, beliefs are formed, which serve as a guide for determining methods of action in the field of law. The value stage plays a key role in the formation of a lawyer's behavior, which is accompanied by the analysis of acquired legal knowledge, awareness of basic legal ideas and principles, and determination of personal attitude towards them. The stage of practical formation of legal consciousness of lawyers is characterized by the prediction of their socio-legal behavior, mastering the skills of making the right decisions in difficult situations and applying their knowledge in practice [6, pp. 28–33].

Researchers offer various criteria for assessing the cognitive component of legal consciousness. For example, I. Vorobyova uses the term "system of legal knowledge" to distinguish substantive knowledge in the field of law, different from fragmentary data indicating an insufficient level of the cognitive component of legal awareness (insufficient knowledge). The system of legal knowledge involves mastering the principles of law and a minimum of knowledge in various branches of law. Thus, knowledge can be assessed by the degree of its systematization: systematized, insufficiently systematized and unsystematic [7, p. 6].

Some researchers emphasize the importance of the parameters of breadth, completeness and depth. Breadth and completeness reflect the quantity of knowledge in law, and depth allows us to assess the quality of knowledge. The breadth of legal awareness depends on the coverage of various branches of law. The completeness of legal awareness is checked within each branch of law. According to the criterion of depth, three levels of mastery of legal knowledge can be distinguished: 1) formal knowledge – a basic level, limited to information about the existence of legal concepts, norms, etc.; 2) understanding of meaning – the ability to judge the content and purpose of legal principles and norms; 3) ability to apply – the ability to apply abstract knowledge in practical situations [8, p. 67].

Most modern scientists use a scale to assess the level of knowledge of legal phenomena and facts, which includes various degrees: lack of knowledge, knowledge at the level of cognition, reproduction, understanding, skills and conviction.

Depending on the subject that acts as the source of legal consciousness, individual, group and social legal consciousness can be distinguished. Individual legal consciousness, which belongs to an individual, should be considered as the relationship between subjective and objective (individual and social) aspects in his consciousness. Legal consciousness, as a component of individual consciousness, arises under the influence of the personal unique circumstances of a particular person. Its features are determined by the character, needs, motives, goals and values of the person, etc. In parallel with this, it is the result of the socio-historical development of society and the phylogenesis of humanity. Therefore, individual legal consciousness can be considered as a system of knowledge and values, which is determined by the social context, but is individually determined, and which forms the basis for the manifestation of legal (in accordance with the laws) or illegal (violating the law) behavior of a person [2, p. 11].

When analyzing the emotional-value component of legal consciousness, it is important to take into account the level and nature of the emotional-psychological attitude to law, which includes an assessment of the received legal information, legal activity, law and order and law enforcement agencies. This analysis can allow us to draw conclusions about the attitude of the individual to various aspects of the legal environment.

It should be noted that the formation of legal consciousness of lawyers occurs in parallel with the development of their personality, which includes the expansion of knowledge, cognitive processes, increasing the level of cultural education and worldview positions, and so on. The legal culture of the individual determines the ability to consciously control their behavior, to be reasonable about their own needs and desires, and to avoid mechanical fulfillment of external requirements.

The development of legal consciousness of lawyers has a clearly defined and regular nature, expressed in qualitative, quantitative and structural changes. The conditions for the development of legal consciousness of lawyers are understood as a set of phenomena on which the emergence, existence, functioning and development of this phenomenon depend. Psychological and pedagogical conditions for the development of legal consciousness of law students include a set of measures in the educational process that ensure the achievement of the necessary level of legal consciousness by future specialists.

It can also be concluded that legal consciousness has its own special forms of existence: 1) institutional, which finds its consolidation in documents; 2) non-institutional, which is expressed in legal thinking, will and feelings and is present in a «non-objectified» state, but can be recorded in writing (in scientific publications, fiction, personal documents). Accordingly, the non-institutional form can be divided into: a) theoretical legal consciousness and b) everyday legal consciousness. The latter includes the ideas, feelings and will of citizens, their subjective attitude to the current law, knowledge of existing laws and their assessment, convictions in the legality or illegality of judicial actions, as well as an assessment of the justice or injustice of the legislation itself [2, p. 11].

For an external description of legal consciousness in a complete and deep sense, in addition to the analysis of individual structural elements, scientists also recommend taking into account integrated indicators. R. Muslumov believes that the most complete picture of legal consciousness can be obtained by considering the following criteria: the level of knowledge of the law, a positive attitude to legal behavior, a favorable assessment of legal norms, the willingness to carry out legal instructions, the struggle for one's own rights by legitimate means, the willingness to participate in monitoring compliance with legal norms. In studying the problem of the development of levels of legal consciousness, most researchers are based on an integrative approach, which involves determining a system of criteria that reflect the most important aspects of legal consciousness. According to this concept, the level of legal consciousness is determined by the understanding of legal aspects by a lawyer, in particular, his knowledge of the basic norms and principles of law. Another important indicator of legal awareness is the depth of understanding of the socio-personal significance of legal norms, which contributes to their «feeling» and positive emotional perception. This criterion fixes the personal attitude of a lawyer to legal norms, institutions and behavior in the legal sphere and allows us to distinguish three levels of legal understanding: 1) superficial informational knowledge of the content of legal norms; 2) the level of partial legal conviction, when a significant part of legal norms remains personally inactive for the lawyer; 3) a high level of complete legal understanding, when legal norms are considered by the lawyer as socially and personally necessary, are internally accepted by him and turn into his personal beliefs. The last criterion is their inclinations, legal attitude and upbringing of lawyers.

A holistic assessment of the structural components of legal awareness allows us to distinguish three levels. High level, where all components of legal awareness are positively directed and receive a stable high score according to all criteria within each component. A feature of this level is the development of needs and skills in independently replenishing legal knowledge and an active legal position. This level is also called a developed or positive legal consciousness, and it involves systematized and deep knowledge, as well as active interaction with the law [10, p. 148].

The average level reflects a situation where legal feelings, knowledge and attitudes have a certain unity and stability, but legal behavior depends on external factors and circumstances. Lawyers of this level are characterized by sufficient awareness and stability of legal behavior, but less activity. The average level includes adequate knowledge of the law, a positive attitude towards it, the ability to apply legal knowledge in practice and positive motivation for behavior.

The low level indicates insufficient awareness and stability of the main components of legal consciousness among lawyers, and legal behavior depends on a specific situation due to unformed internal regulators. This level reflects insufficient awareness of legal norms, indifferent attitude towards them, unstable legal position and failure to take appropriate actions in the legal sphere.

Thus, the legal consciousness of an individual has a complex structure that combines various psychological aspects. For an objective assessment, it is necessary to take into account all components of the structure and their interaction in the complex. The most generalized and integrating criterion of a person's legal consciousness is the criterion of legal behavior. It is through the legal behavior of an individual that his legal feelings, relationships, knowledge and principles are revealed.

Based on the depth and methods of perception of legal phenomena that are subject to legal assessment, it is possible to distinguish levels of legal consciousness that depend on the target orientation of subjects operating in the field of legal regulation. This means how deeply and adequately they understand legal reality. Among such levels, one can distinguish theoretical and practical.

Professional legal consciousness of lawyers has a theoretical-practical character, since the main goal of their work is the application of theoretical knowledge (scientific research) in practice. Law affects the consciousness of relevant persons, performing its functions. Individual legal consciousness acts as one of the instruments of direct influence of legal norms on social practice. Thus, it can be concluded that the effectiveness of legal institutions is determined by a complex of characteristic properties and features of the legal consciousness of the persons representing them [2, p. 13].

Thus, the process of forming legal consciousness includes targeted, specific and operational individual work based on the use of various methods. This process takes into account the individual psychological characteristics of each lawyer.

The main feature of the professional development of specialists in the legal fields is the need to create emotional readiness for professional activity during the period of study in higher educational institutions. Emotional readiness is an important regulator for achieving satisfaction from work and a sense of satisfaction from its content. It also involves inner peace during work, self-confidence and a positive attitude towards oneself as a person. Emotional readiness for professional activity is determined by the level of development of a specialist's emotional competence as a result of his emotional intelligence.

Conclusions. The formation of legal awareness of lawyers requires the presence of appropriate professional morality, a system of moral and moral-legal norms that regulate their actions and behavior in professional activities. Since professional morality is variable and adaptive and reflects social conditions and the development of the legal profession, it affects the formation of deontological legal awareness. On the other hand, professional morality helps lawyers make the right choice when performing their duties and effectively implement optimal solutions in practical activities. Thus, there is another way to form legal awareness - increasing the level of moral self-control in lawyers. This means that lawyers must develop principles and rules of behavior that would limit the possibility of committing immoral acts. That is, each action of a lawyer must be endowed with conscious control from morality. This principle is formed in lawyers on the basis of high moral qualities and acquired life experience.

Thus, a theoretical analysis of the problem of the psychological components of legal consciousness of future law students showed that this phenomenon includes a significant number of components and segments, which only in the case of combination and interdependent complementarity give us the opportunity to understand the phenomenon of legal consciousness holistically and generally.

REFERENCES:

1. Bakhnovska I.P., Lalueva A.O. Legal consciousness of a lawyer: ways of formation. Comparative and analytical law. №. 1. 2020. P. 20–23.
2. Lutsky A.I. The influence of legal ideology on the legal consciousness of a lawyer. Scientific and informational bulletin of the Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytsky: Journal. Law series. №. 2 (14), 2016. P. 10–16.
3. Kravchenko P.A. The active role of legal consciousness in the legal regulation of human activity. Philosophical horizons. 2016. №. 36. P. 61–69.
4. Kovalenko N.Yu. The essence of the relationship between legal culture and legal education. Scientific bulletin of the Uzhhorod National University. 2016. Issue 38. P. 15–18.
5. Korshunova I.M. Formation of legal consciousness of students of legal education. Law and society. 2015. №. 6. P. 19–26.
6. Hapotiy V., Minkova O. Legal deontology. Melitopol: FOP Odnorog T.V., 2018. 145 p.
7. Vorobyova I.V. Modern approaches to the problem of legal consciousness. Legal consciousness of youth in the conditions of building a democratic state in Ukraine: Materials of the interuniversity scientific and practical seminar of young scientists (February 17, 2006, Odesa). Odesa: OYI KhNUVS, 2006. P. 7–9.
8. Chuprinsky B.O. Legal culture as the main component of the professional culture of a lawyer. Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Eastern European National University. 2013. № 2. P. 65–70.
9. Kononenko S.V. Methodological approaches to the development of psychological and pedagogical aspects of the development of legal awareness of future legal professionals. Scientific notes of the V.I. Vernadsky TNU. Series: Psychology. Volume 32 (71) №. 1 2021. P. 147–151.

УДК 340:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.4

ФЕНОМЕН ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ПІДСТАВА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ

Дудник Р.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальної теорії права та держави
НУ «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-0070-5188

Дудник Р.М. Феномен штучного інтелекту як підстава формування нової галузі права: національний та міжнародний аспект.

Дослідження присвячене з'ясуванню доцільності формування нової галузі права у зв'язку з появою феномену штучного інтелекту в національній та міжнародній правовій площині. Встановлено, що технології штучного інтелекту все глибше поглинають різноманітні сфери суспільного життя, чим зумовлюють необхідність реформування, зокрема, сталої системи права в Україні та світі, зокрема шляхом виокремлення галузі права, пов'язаної з врегулювання правовідносин за участю штучного інтелекту, в окрему самостійну галузь права. Статтею запропоновано назву такої галузі права - право галузі штучного інтелекту. В статті міститься характеристика права галузі штучного інтелекту через призму необхідних елементів галузі права: наявність нормативно-правової бази регулювання, суспільних відносин та методу правового регулювання. Встановлено, що нормативно-правове регулювання пов'язаних зі штучним інтелектом правовідносин в Україні на належному рівні наразі відсутнє, проте окреслено зроблені законодавцем кроки у вказаному напрямку. Зроблено акцент на законодавчій роботі Європейського Союзу з питань регулювання феномену штучного інтелекту. Дослідження містить обґрунтування особливостей пов'язаних зі штучним інтелектом правовідносин як предмету правового регулювання для виокремлення окремої галузі права. Також автором встановлено, що можливий метод правового регулювання права галузі штучного інтелекту, у випадку запровадження його як окремої галузі права, має носити диспозитивний характер. Автором зроблено висновок, що наразі виокремлення права галузі штучного інтелекту в окрему галузь права є малоймовірною, однак зазначено, що така перспектива може бути реалізована в недалекому майбутньому. В дослідженні зроблено акцент на подальших можливих дискусіях щодо місця права галузі штучного інтелекту серед інших галузей права, зокрема права інформаційних технологій, та встановлено, що право галузі штучного інтелекту може претендувати на визнання самостійною галуззю права. Також стаття містить приклади врегулювання правовідносин галузі штучного інтелекту в окремих зарубіжних державах.

Ключові слова: технології штучного інтелекту, пов'язані зі штучним інтелектом правовідносини, право галузі штучного інтелекту, система права, галузь права.

Dudnik R.M. The phenomenon of artificial intelligence as the basis for the formation of a new branch of law: national and international aspects.

The study is devoted to determining the feasibility of forming a new branch of law in connection with the emergence of the phenomenon of artificial intelligence in the national and international legal sphere. It has been established that artificial intelligence technologies are increasingly permeating various spheres of public life, necessitating reforms, in particular, of the existing legal system in Ukraine and worldwide, including by separating the branch of law related to the regulation of legal relations involving artificial intelligence into a separate independent branch of law. The article proposes the name of this branch of law as artificial intelligence law. The article contains a description of the law governing artificial intelligence through the prism of the necessary elements of the field of law: the existence of a regulatory framework, social relations and methods of legal regulation. It has been established that there is currently no adequate regulatory framework governing legal relations related to artificial intelligence in Ukraine, but steps have been outlined by the legislature in this direction. Emphasis was placed on the legislative work of the European Union on regulating the phenomenon of artificial intelligence. The study contains a justification of the peculiarities of legal relations related to artificial intelligence as a subject of legal regulation for the purpose of distinguishing a separate branch of law. The author also found that the possible method of legal regulation of artificial intelligence, if it's

introduced as a separate branch of law, should be dispositive. The author concludes that, at present, it is unlikely that artificial intelligence law will be separated into a distinct branch of law, but notes that such a prospect may be realised in the near future. The study focuses on further possible discussions regarding the place of artificial intelligence law among other branches of law, in particular information technology law, and establishes that artificial intelligence law can claim recognition as an independent branch of law. The article also contains examples of the regulation of legal relations in the field of artificial intelligence in certain foreign countries.

Key words: artificial intelligence technologies, legal relations related to artificial intelligence, artificial intelligence law, legal system, branch of law.

Постановка проблеми. Швидкі та всепоглинаючі процеси цифровізації суспільного життя зумовлюють активні перетворення і правової площини, оскільки вказані процеси мають значний вплив на виникнення, існування, розвиток та припинення правовідносин. Корективи, внесені у повсякденність цифровими технологіями, зумовили необхідність обов'язкового реформування сприйняття звичної та усталеної системи права, що проявляється, зокрема, у виникненні та становленні нових галузей права та інститутів.

Так, зовсім нещодавно поставало питання визнання права інформаційних технологій як окремої самостійної галузі права, проте наразі існування феномену штучного інтелекту вже дозволяє ставити питання про доцільність додаткового поділу системи права та виокремлення регулювання відносин, пов'язаних з застосуванням штучного інтелекту, у ще одну окрему галузь права.

При цьому, з огляду на темпи цифровізації та враховуючи, що питання побудови системи права завжди викликали і викликатимуть чимало дискусій серед теоретиків та практиків (як прихильників змін, так і консерваторів, які виступають проти дроблення системи права та відстоюються існування декількох основних галузей), дослідження вказаного питання є актуальним.

Стан опрацювання теми. Залученість штучного інтелекту до суспільного життя, а також наявність багатьох невирішених належним чином питань врегулювання такої залученості на теоретичному та нормативному рівні, сприяє здійсненню досліджень правовідносин, пов'язаних з феноменом штучного інтелекту, багатьма науковцями та практиками, серед яких, зокрема, Баранов О., Гачкевич А., Гелецька І., Голубничий Д., Єсіна М., Марценко Н., Олійник О., Сименова Н., Цигульський С., Чижов Д., тощо. Разом з тим, питання відокремлення врегулювання вказаних відносин в окрему галузь права потребують додаткової уваги.

Метою вказаного дослідження є з'ясування доцільності формування нової галузі права у зв'язку з появою феномену штучного інтелекту в національній та міжнародній правовій площині.

Виклад основного матеріалу. Нинішній вектор розвитку штучного інтелекту та його темпи свідчать про те, що штучний інтелект дедалі більше використовуватиметься в повсякденному житті, отже впливатиме і на правову реальність. Використання штучного інтелекту в усіх сферах суспільного життя означатиме присутність регулювання його застосування всіма галузями права залежно від конкретних правовідносин: цивільно-правових, кримінально-правових, адміністративно-правових, тощо.

При цьому, особливості використання штучного інтелекту в правовій площині (його правова природа, зв'язок з творцем конкретного штучного інтелекту, правосуб'єктність, відповідальність, тощо) дозволяють припустити можливість виокремлення регулювання використання штучного інтелекту в окрему галузь права.

Відповідно до положень загальної частини Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 року № 1556-р, галузь штучного інтелекту - напрям діяльності у сфері інформаційних технологій, який забезпечує створення, впровадження та використання технологій штучного інтелекту [1], таким чином сукупність правових норм, що встановлюють регулювання вказаної вище діяльності та правовідносин, пов'язаних з технологіями штучного інтелекту, можна іменувати правом галузі штучного інтелекту.

Слідуючи окресленій, зокрема Миколенком О.І., характеристиці основних ознак галузі права, що включають наявність системи правових норм, предмета правового регулювання та методу правового регулювання [2, с. 53], для цілей визначення права штучного інтелекту галуззю права варто зазначити наступне.

Аналіз національного законодавства України дає змогу дійти висновку, що належного регулювання штучний інтелект в нормотворчій площині наразі не отримав. Так, Кабінет Міністрів України розпорядженням від 02 грудня 2020 року № 1556-р схвалив Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні, що закладає підвалини його розвитку в межах правового поля України, однак подальших видимих результатів регулювання конкретних випадків використання штучного інтелекту законодавець не продемонстрував. В той час, українці в повсякденному житті активно

використовують послуги чат-ботів, персональних асистентів, чату GPT, технології розпізнавання обличчя, функціонал розумного будинку, роботів-пилососів, генерування зображень за допомогою штучного інтелекту, тощо, що є продуктами штучного інтелекту. Окреме регулювання деяких проявів штучного інтелекту можна підігнати під діюче законодавство України, наприклад Закон України "Про авторське право та суміжні права", "Про цифровий контент та цифрові послуги", тощо, однак повноцінна та достатня база правових норм, що стосувалась би штучного інтелекту, наразі відсутня. При цьому, у матеріалах Міністерства цифрової трансформації України за червень 2024 року з посиланням на проведені опитування міститься інформація, що 45 % українців підтримують прийняття законодавчого акту про штучний інтелект [3].

На міжнародній платформі врегулювання штучного інтелекту має більше успіхів. Так, показовим та реформативним є прийняття у 2024 році Європейським Союзом так званого Закону про штучний інтелект, що вважається першим у світі комплексним нормативно-правовим актом, що встановлює гармонізовані правила для розробки, впровадження й використання систем штучного інтелекту на території Європейського Союзу. Зазначений акт, що поєднує регуляторну чіткість і етичні принципи, претендує на роль глобального стандарту у сфері безпечного й відповідального впровадження штучного інтелекту. При цьому, його вплив уже сьогодні виходить за межі Європейського Союзу, оскільки компанії, які прагнуть працювати на європейському ринку, змушені адаптувати свої продукти до нових вимог [4].

Разом з тим, навіть враховуючи курс України на активну євроінтеграцію, врегулювання штучного інтелекту лише на рівні актів Європейського Союзу недостатньо для належної правової адаптації феномену штучного інтелекту в Україні, у зв'язку з чим питання створення нормативно-правової бази штучного інтелекту в національному законодавстві залишається відкритим.

З огляду на викладене, ознака наявності системи правових норм для права штучного інтелекту як окремої галузі права України наразі не реалізована, при цьому реалізована на міжнародному рівні.

Натомість, чітко вираженою для права штучного інтелекту як галузі права України є ознака наявності предмету правового регулювання, оскільки пов'язані зі штучним інтелектом правовідносини є поширеною категорією відносин на території України (що і є предметом регулювання). При цьому, правовідносини зі штучним інтелектом не схожі на жодні інші відомі види правовідносин, зокрема з огляду на особливості правової природи штучного інтелекту.

Так, в межах даних правовідносин під великим питанням перебуває розуміння правового режиму штучного інтелекту, оскільки існуюче наразі правове поле не дозволяє належним чином остаточно визначити статус штучного інтелекту у відносинах з його застосування. Властивості останнього наділяють його деякими ознаками правосуб'єктності, що автоматично ставить під сумнів розуміння та використання штучного інтелекту виключно як речі. При цьому, визнання штучного інтелекту, як самостійного суб'єкта права, хоч і вирішило би деякі питання, що наразі все ще є відкритими (наприклад, питання відповідальності за рішення та/або дії штучного інтелекту), викличе чимало проблем як етичного, так і правового характеру, що в результаті може докорінно змінити сприйняття будь-яких суспільних відносин, зокрема через призму цінності та ролі людини в таких відносинах.

Таким чином, необхідним вбачається розроблення, погодження та подальше нормативне закріплення нового змішаного підходу до визначення правового режиму штучного інтелекту в правовій площині, при якому враховуватиметься його автономність та необхідність достатнього контролю з боку людини.

Як влучно визначила Семенова Н.О., для адекватного регулювання штучного інтелекту необхідно впровадження нових нормативних концепцій, які враховуватимуть специфіку технологій автономного навчання та прийняття рішень [5, с. 60].

З огляду на викладене, правовідносини, пов'язані зі штучним інтелектом, варто розглядати як окремий вид правовідносин, що потребують особливого правового регулювання, отже є самостійним предметом регулювання відповідної галузі права.

Ще одним основним елементом визначення галузі права є наявність відповідного методу правового регулювання, тобто сукупності правових методів та способів, якими і регулюватимуться відповідні відносини.

Наразі, враховуючи відсутність належної правової бази з питань регулювання відносин зі штучним інтелектом, конкретно визначити якими методами послуговуватиметься вказана галузь, у разі її визнання, неможливо. Разом з тим, виходячи з особливостей використання штучного інтелекту, варто припустити, що вказаний метод скоріше характеризуватиметься ознакою диспозитивності, ніж імперативності.

Враховуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що наразі для визнання та закріплення окремої галузі права - права галузі штучного інтелекту не вистачає двох з трьох основних компонентів.

Разом з тим, варто зауважити, що найважливішим фактором виокремлення окремої галузі права слід вважати саме наявність особливих правовідносин, що повноцінно не можуть бути покриті регулюванням жодної іншої галузі права, тобто наявність предмета правового регулювання. Таким чином, враховуючи швидкі темпи поширення сфери застосування штучного інтелекту, шанси виокремлення регулювання таких відносин у окрему галузь права, наприклад право галузі штучного інтелекту, слід розцінювати як високі.

При цьому, за умови виокремлення права галузі штучного інтелекту в окрему галузь права виникнуть подальші дискусії щодо місця такої галузі права в системі права України, зокрема її співвідношення з правом інформаційних технологій, в межах якого наразі найбільш доцільно розглядати правовідносини, пов'язані зі штучним інтелектом. На думку автора, вектор розвитку та впровадження штучного інтелекту свідчить про явні відмінності між природою інших інформаційних технологій та штучного інтелекту, у зв'язку з чим вихід врегулювання галузі штучного інтелекту з-під контролю права інформаційних технологій слід вважати питанням часу.

З огляду на зацікавленість у максимальному використанні штучного інтелекту, що притаманна наразі всьому цивілізованому світу, намагання прилаштувати штучний інтелект до існуючої системи права характерні для багатьох держав. При цьому, не враховуючи згаданий вище закон Європейського Союзу про штучний інтелект, що наразі слід вважати найвищим щаблем у врегулюванні пов'язаних зі штучним інтелектом правовідносин, серед держав чи наддержавних структур політика виокремлення регулювання правовими нормами штучного інтелекту в повністю окрему сферу права не є популярною.

Для прикладу, Сполучені Штати Америки поки що не мають єдиного загальнонаціонального закону про штучний інтелект, оскільки останні надають перевагу гнучкому «рамковому» регулюванню, щоб не загальмувати інновації. Відсутність всеосяжного закону частково компенсується існуючими секторальними законами (наприклад, щодо недопущення дискримінації в кредитуванні або наймі, захисту персональних даних у певних сферах тощо), які застосовуються і до штучного інтелекту. Крім того, на федеральному рівні видаються політичні документи та керівні вказівки для промисловості, що встановлюють принципи відповідального розвитку штучного інтелекту [4].

Так само і Японія застосовує для сфери штучного інтелекту гнучкий підхід до регулювання (agile governance), для якого характерне широке використання актів «м'якого права», що дозволяє замість жорстких нормативних рамок створювати рекомендаційні правила [6, с. 234].

Висновки. Феномен штучного інтелекту знаходить своє відображення в правовій сфері, ставлячи питання щодо доцільності виокремлення регулювання пов'язаних зі штучним інтелектом відносин в окрему галузь права. З огляду на поширеність таких відносин у різних сферах суспільного життя, виокремлення права галузі штучного інтелекту як в національному, так і в міжнародному правовому полі слід вважати питанням часу, оскільки особлива правова природа штучного інтелекту робить несхожою модель відносин зі штучним інтелектом на жодну існуючу правову концепцію, врегульовану вже відокремленими та загальновизнаними галузями права.

Однак, наразі говорити про самостійне сформоване право галузі штучного інтелекту ще зарано, при цьому зроблені в даному напрямку кроки, зокрема з боку Європейського Союзу, свідчать про бажання та необхідність невідворотної зміни сприйняття укоріненої системи права та сутності правовідносин, в яких присутній елемент участі феномену штучного інтелекту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні : розпорядження від 02 грудня 2020 року № 1556-р / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text.
2. Миколенко О.І. Галузь права в правовій дійсності України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2012. Вип 20. Ч. II. Т. 1. С. 52–54.
3. Біла книга з регулювання ШІ в Україні: бачення Мінцифри. Версія для консультацій. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%A8%D0%86.pdf.
4. Олійник О.В. Правове регулювання штучного інтелекту в Україні: виклики та перспективи. *Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми*. 2025. № 6. URL: https://www.euscientists.com/ index.php/sdel/article/view/268/257.
5. Семенова Н.О. Розвиток правових підходів до регулювання ШІ в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 6(1). С. 56–69.
6. Гачкевич А. Сфера штучного інтелекту в «м'якому праві» Японії (частина 1 – огляд джерел та тенденції). *Європейські перспективи*. 2024. № 2. С. 232–243. URL: https://surl.li/znthxb.

УДК: 340.115:340.142:342.924(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.5

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ УДОСКОНАЛЕННЯ ЇЇ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Кротюк О.В.,
доцент кафедри філософії, права
та соціально-гуманітарних дисциплін,
Національна академія статистики, обліку та аудиту
ORCID: 0009-0008-9439-3218

Кротюк О.В. Концептуалізація правотворчої діяльності в Україні в умовах удосконалення її правового забезпечення.

У статті розглядається проблема концептуалізації правотворчої діяльності в Україні як окремої стадії планування правотворчості, що полягає в науковому осмисленні, прогнозуванні та формалізації державної правової політики. Ми акцентуємо увагу на тому, що попри прийняття Законів України «Про правотворчу діяльність», «Про лобіювання», «Про публічні консультації», які вже є чинними, однак ще не введені в дію, правова система України й надалі демонструє фрагментарність у плануванні та реалізації правотворчих ініціатив, зокрема через відсутність системного створення прогнозних документів публічної політики. У статті піддано критиці чинне правове регулювання цих документів та юридичного прогнозування в цілому, зокрема статтю 22 вищезазначеного акта, яка містить як прогресивні положення щодо структури документів прогнозного характеру, так і низку змістовних техніко-юридичних недоліків, зокрема щодо їх рекомендаційного характеру, нечіткості процедур «врахування» наукових концепцій та відсутності обов'язкової участі публічних суб'єктів правотворчої діяльності.

Нами обґрунтовано, що періодичність підготовки Наукової концепції розвитку законодавства України раз на п'ять років, хоч і підтримується науковим товариством, усе ж є надто короткою для досягнення стабільності правової системи й пропонується її продовження до щонайменше десятирічного терміну. У підсумку доводиться необхідність реформування концептуального підходу до правотворчості через посилення координації між науковими та публічними суб'єктами, а також обов'язкової інтеграції результатів наукових досліджень у процес нормотворення з метою забезпечення правової визначеності, стабільності та передбачуваності законодавства України.

Акцентовано увагу на тому, що концептуалізація правотворчої за своєю сутністю являє собою процес систематизації узгоджених наукових позицій, векторів розвитку політики держави, тенденцій розвитку суспільства, наслідком чого є створення прогнозного документа публічної політики. Правове забезпечення концептуалізації правотворчої діяльності в Україні на сьогодні перебуває в стані зародження і формування. Перші правові норми, які стосуються концептуалізації правотворчої діяльності не позбавлені ряду недоліків, тому відзначено, що ще є час для удосконалення правового забезпечення концептуалізації правотворчої діяльності, що стане основою для подальшої практики посилення правотворчої діяльності в Україні, приведення не лише законодавства України до правових стандартів ЄС, але і правотворчої діяльності, як основи адаптації, гармонізації та подальшого розвитку вітчизняного законодавства.

Ключові слова: правотворча діяльність, планування правотворчої діяльності, прогнозні документи публічної політики, концепція розвитку законодавства, юридичне прогнозування, правова політика.

Krotyuk O.V. Conceptualization of law-making activities in Ukraine in the context of improving its legal framework.

The article considers the problem of conceptualization of law-making activity in Ukraine as a separate stage of law-making planning, which consists in scientific understanding, forecasting, and formalization of state legal policy. We emphasize that despite the adoption of the Laws of Ukraine "On Law-Making Activities", "On Lobbying", "On Public Consultations", the legal system of Ukraine continues to demonstrate fragmentation in the planning and implementation of law-making initiatives, in particular due to the lack of systematic creation of public policy forecast documents. The article criticizes the current legal regulation of these documents and legal forecasting in general, in particular Article 22 of the above-mentioned act, which contains both progressive provisions regarding the structure of forecast documents and a number of technical and legal shortcomings, in particular regarding their recommendatory nature, the vagueness of the procedures for "taking into account" scientific concepts,

and the lack of mandatory participation of public entities in law-making activities.

We have substantiated that the current frequency of preparing the Scientific Concept for the Development of Ukrainian Legislation once every five years, although supported by the scientific community, is still too short to achieve stability in the legal system, and we propose extending it to at least ten years. As a result, there is a need to reform the conceptual approach to lawmaking by strengthening coordination between scientific and public entities, as well as the mandatory integration of scientific research results into the rule-making process in order to ensure legal certainty, stability, and predictability of Ukrainian legislation.

Attention is drawn to the fact that the conceptualization of law-making is essentially a process of systematizing agreed scientific positions, vectors of state policy development, trends in the development of society, which results in the creation of a forecast document of public policy. The legal support for the conceptualization of law-making activity in Ukraine is currently in a state of emergence and formation. The first legal norms related to the conceptualization of law-making activity are not without a number of shortcomings, therefore it is noted that there is still time to improve the legal support for the conceptualization of law-making activity, which will become the basis for further practice of strengthening law-making activity in Ukraine, bringing not only Ukrainian legislation into line with EU legal standards, but also law-making activity, as the basis for adaptation, harmonization and further development of domestic legislation.

Key words: law-making, law-making planning, public policy forecasting documents, concept of legislation development, legal forecasting, legal policy.

Постановка проблеми. Правотворча діяльність як форма реалізації публічної влади відіграє важливу роль у формуванні та розвитку правової системи держави, а отже забезпеченні верховенства права, законності, правової визначеності, передбачуваності та стабільності законодавства України. У зв'язку із введенням на території України Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [1], затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року [2], правового режиму воєнного стану правотворча діяльність набуває ще більшої актуальності, оскільки саме на неї покладається основна функція забезпечення своєчасності оновлення законодавства та виконання ним безпекових функцій в умовах відсічі збройній агресії. Проте практика правотворення в Україні останніх років засвідчує високий рівень непослідовності та, подекуди, хаотичності. Особливо це стосується таких сфер як соціальне забезпечення, антикорупційна сфері, сфера мобілізації та військової підготовки, що відбивається на якості законодавства, призводить в кращому випадку до недієвості таких правотворчих положень, а в гіршому – до маніпулювання настроями населення, підвищення рівня соціальної напруженості та конфліктності, що засвідчують останні події, пов'язані із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із зникненням осіб безвісти за особливих обставин під час дії воєнного стану» від 22.07.2025 № 4555-IX [3], який потенційно спроможний призвести до колапсу діяльності антикорупційних інституцій в Україні. В таких умовах знову набуває особливої, як пізнавальної, так і практичної, актуальності питання концептуалізації правотворчої діяльності в Україні, забезпечення її прогнозованості, зрозумілості, недопущення відхилення правотворчості від положень затверджених актів-концепцій.

Актуальність тематики цієї наукової роботи також доводиться прийняттям у 2024 році Закону України «Про лобіювання» [4], який за статусом є чинним, проте ще не введений в дію. Прийняття вказаного закону є вимогою Європейського Союзу в частині можливості в майбутньому повноправного членства України в європейській спільноті держав. Високий рівень популізму правотворчості в Україні, безсистемне та хаотичне лобіювання різноманітних правотворчих актів та їх положень, непоодинокі випадки корупції в правотворчій сфері доводять те, що лобістська діяльність не лише потребує правового забезпечення, але і серйозного правового обмеження лобіювання, недопущення реалізації в положеннях правотворчих актів суб'єктивних антисоціальних інтересів, запровадження юридичної відповідальності за якість пролобійованих правотворчих актів та правових наслідків, які вони породжують. Вказаний законодавчий акт, так само як і Закон України «Про правотворчу діяльність», націлені на те, щоб трансформувати правотворчу діяльність та перевести практику її здійснення на засади концептуальності, оскільки раніше в Україні системно не розробляються і не затверджувались акти-концепції чи акти-стратегії правового регулювання. Переважно вони носили ситуативний характер і не породжували правових наслідків. Тому важливо, насамперед посилити наукове дослідження та наукове забезпечення концептуалізації правотворчої діяльності в нашій країні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика концептуалізації правотворчої діяльності не є новою в юридичній науці, проте вітчизняні дослідники переважно вивчали її з точки зору недоліків правотворчості, низької якості законодавчої бази України, тривалих та не завжди ефективних реформ механізму правотворення в Україні. Серед вчених, що вивчали окремі аспекти правотворчої діяльності, варто назвати Л. Ваолевську, С. Бобровник, Ж. Дзейко, М. Косовича, О. Кота, Н. Пархоменко, Р. Стефанчука та ін. Однак, зауважимо, що більшість із вчених усе ж зосереджували свою увагу на більш загальних темах, як-то: теоретичні засади правотворчої діяльності чи планування правотворчої діяльності. Крім того більшість їх наукових досліджень було проведено ще до останніх змін законодавства України в сфері правотворчої діяльності, тобто до 2022 року.

Метою статті є аналіз та висвітлення, через призму оновленого правового забезпечення концептуалізації правотворчої діяльності теоретичних та практичних питань посилення концептуальних основ правотворення в Україні

Виклад основного матеріалу. Почати розгляд проблематики варто з того, що в юридичній літературі концептуалізація правотворчої діяльності розглядається як нормативно врегульована скоординована діяльність державних органів, що базується на результатах прогнозів та моніторингу, які дають можливість виключити випадкові, непродумані кроки в правозакріпленні, уникнути стихійності та безсистемності правотворчої діяльності, усунути дублювання та колізії в нормативно-правових актах, встановити послідовність їх ухвалення, узгодити роботу державних органів різних рівнів, створити необхідні умови для підготовки документів високої якості [5, с. 74]. Вказаний підхід досить цікавий для осмислення і врахування, оскільки надає подвійне розуміння феномену концептуалізації. З одного боку, концептуалізація правотворчої діяльності являє собою процес теоретичного осмислення правотворчості як явища, його принципів, сутності, природи тощо, а з іншого боку – є окремою стадією планування, змістом якої є процес систематизації узгоджених наукових позицій, векторів розвитку політики держави, майбутніх тенденцій, наслідком чого є створення документа, зокрема концепції, тактики, стратегії саме правового регулювання однорідних суспільних відносин.

Концептуалізацію правотворчості в юридичній літературі також пов’язують з явищем юридичного прогнозування. Зокрема В. Нагребельний звертає увагу на те, що концепція правотворчості є нічим іншим як науковим передбаченням майбутнього стану державно-правових процесів, їхнього характеру та особливостей, темпів і етапів, напрямів і шляхів розвитку тощо. Вона ґрунтується на певних закономірностях соціального, економічного та політичного розвитку суспільства й застосування загальнонаукових та спеціальних методів досліджень. Учений констатує цікаву тезу, що юридичне прогнозування мають вести спеціально організовані наукові колективи на засадах загальної теорії держави і права та соціальної прогностики, які безпосередньо пов’язані з розробкою стратегії правотворчості та перспективного й поточного планування [7, с. 14]. Частково, вищезазначена думка В. Нагребельного була реалізована в Законі «Про правотворчу діяльність», про що ми скажемо далі.

В свою чергу О. Дзера та Н. Міловська також акцентують увагу на даній проблематиці, зазначаючи, що сьогодні в Україні відсутнє довгострокове планування правотворчої діяльності, що передбачає, насамперед, її концептуалізацію. Це проявляється у проблемах із системністю законотворчої роботи, відсутністю належної фахової комунікації та регламентації взаємодії між суб’єктами правотворчої діяльності, зокрема й координації цієї роботи. Реалізація абсолютно різних законодавчих ініціатив, що часто є неузгодженими між собою або з програмними документами, не може забезпечити сталий і поступовий розвиток України у визначеному напрямку [5, с. 77]. Попри прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» у 2023 році (далі – Закон) [6], який хоч і став важливим кроком у галузі нормотворення, усе ж він має недоліки техніко-юридичного характеру.

Зважаючи на тему цього наукового дослідження, мова має йти про прогнозні документи публічної політики (відповідно до правового інституту, закріпленого Законом України «Про правотворчу діяльність». – *Прим. авт.*), адже саме вони розробляються з метою визначення перспективного правового регулювання суспільних відносин, підвищення ефективності планування правотворчої діяльності, уніфікації та систематизації законодавства України [6]. Одразу хочу закцентувати увагу на змістовному юридико-технічному недоліку статті 22 Закону, який полягає у відсутності можливостей громадянських та державницьких інституцій впливати на формування таких документів та контролювати їх подальшу реалізацію. Їх підготовка, розгляд, затвердження і подальша реалізація покладається на самих суб’єктів правотворчості і погоджувати їх чи враховувати думку інших суб’єктів не є обов’язковим. Водночас, відповідно до частини 2 статті 22 Закону документи юридичного прогнозування можуть розроблятися суб’єктами правотворчої діяльності на підставі рекомендацій суб’єктів наукової, науково-технічної діяльності, суб’єктів забезпечення правотворчої діяльності [6]. Проте, гарантами стабільності, передбачуваності, якості законодавства України є

суб'єкти правотворчої діяльності, зокрема Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України тощо. Недолік даної статті полягає у лексемі «можуть», оскільки відсутність обов'язку їх розробляти з певною періодичністю також спричиняє ризики недієвості даного положення. Переконаний, що лише спільна скоординована праця усіх зацікавлених суб'єктів правотворчості, самих суб'єктів правотворчості здатна створити якісні документи юридичного прогнозування, що у свою чергу позитивно вплине на дотримання усіх елементів принципу верховенства права.

Попри певні недоліки правового забезпечення концептуальності правотворчості в Україні, варто зауважити і про ряд переваг. Мова йде про правове забезпечення юридичної техніки актів-концепцій. Відповідно до частини 3 статті 22 Закону, такий документ має містити: 1) тенденції розвитку сучасної правової системи; 2) соціальні потреби, публічні інтереси та суспільні відносини, що потребують врегулювання шляхом правотворчої діяльності; 3) перспективні форми і методи правового регулювання суспільних відносин; 4) системність регулювання суспільних відносин; 5) оцінка впливу на суспільні відносини запропонованого правового регулювання. Проте, знову ж таки недоліком залишається невизначеність форми такого акту, і саме головне – його юридичної сили та правового статусу (нормативний чи індивідуальний, обов'язковий чи необов'язковий, матеріальний чи процесуальний тощо). Вважаю за потрібне наголосити на можливості модернізації даної структури, додавши положення щодо обов'язкового зазначення прикладів правового регулювання таких або подібних правовідносин в країнах ЄС.

Законодавець поділяє прогнозні документи публічної політики на різновиди, складовими яких є 2 підвиди актів-концепцій: наукова концепція розвитку законодавства України та концепція проекту нормативно-правового акту. Варто зауважити, що відповідно до абзацу 1 частини 4 статті 22 Закону наукова концепція розвитку законодавства України – це документ юридичного прогнозування рекомендаційного характеру, в якому на теоретико-емпіричній основі здійснюється системне прогнозування розвитку законодавства України, його окремих сфер, галузей та напрямів [6]. Водночас згідно із абзацом 3 частини 4 статті 22 того ж Закону наукова концепція розвитку законодавства України надсилається до Кабінету Міністрів України для її врахування під час планування правотворчої діяльності [6]. У цих положеннях вбачається своєрідна неузгодженість, адже з одного боку ця наукова концепція містить рекомендаційний характер, а з іншого боку має надсилатися до Кабінету Міністрів України для врахування під час планування правотворчої діяльності. Таким чином маємо певну конкуренцію норм, одна з яких має явно рекомендаційний характер, а інша – обов'язковий характер. Окрім цього, не підтримую вживання лексеми «врахування», адже достеменно невідомо з огляду на ці положення, наскільки саме має бути врахована наукова концепція розвитку законодавства України та чи може Кабінет Міністрів України повністю відмовитися від розгляду результатів роботи наукового співтовариства і т.п.

Продовжуючи думку, зауважу, що згідно абзацу 2 частини 4 статті 22 Закону [6] розроблення Наукової концепції розвитку законодавства України здійснюється один раз на п'ять років Національною академією наук України. В юридичній літературі, зокрема Л. Ваолевська та І. Мищак, позитивно оцінюють виключну суб'єктну юрисдикцію Національної академії наук України, зазначивши, що на законодавчому рівні вперше визначено не лише необхідність підготовки науково обґрунтованої Наукової концепції розвитку законодавства України, а й залучення до цього процесу вчених та фахівців-практиків [8, с. 26]. Водночас ми зауважуємо, що ігнорування залучення суб'єктів громадянського суспільства, органів державної влади та у деяких випадках суб'єктів місцевого самоврядування в певній мірі не відповідає сутності концепції розвитку законодавства, де має бути відображена модель збалансування інтересів різних соціальних груп, націленість на досягнення соціального компромісу, протидія конфліктності в соціумі. Під час такого важливого процесу як створення прогнозних документів публічної політики важливо дотримуватися комплексного підходу і до такої діяльності мають бути залучені не лише науковці, а й публічні суб'єкти правотворчої діяльності, громадськість, міжнародні експерти (особливо в частині імплементації норм права ЄС та гармонізації вітчизняного законодавства) тощо.

Ще один недолік того ж положення полягає у часовому проміжку – один раз на 5 років, що є відверто нераціональним рішенням. Можливо законодавець вирішив передбачити такий строк під каденцію Президента України, парламенту чи уряду України, протягом якої будуть підготовлені та реалізовані власні прогнозні документи публічної політики. Проте з юридичної точки зору, коли мова йде про право та законодавство, а не про популізм та політичні ідеології, такі строки матимуть скоріше негативний вплив на передбачуваність законодавства та його сталість. Ми вважаємо, що строк їх дії та реалізації має починатися від 10 років і більше – це посилить послідовність реалізації права законодавчої ініціативи відповідними суб'єктами, не допустить розпорошеності діяльності парламенту, сприятиме сталості вітчизняного законодавства. Особливо це характерно для сфери господарювання, де інвестиційна діяльність, як правило, розраховується на 10 і більше

років, і невизначеність розвитку законодавства призводить до підвищення ризиків господарювання та інвестування.

Згідно частини 1 статті 27 Закону України «Про правотворчу діяльність» концепція проекту нормативно-правового акта містить обраний підхід до регулювання суспільних відносин, мету і завдання правового регулювання, обґрунтування необхідності прийняття нормативно-правового акта, описує нові права і обов'язки учасників суспільних відносин (зміну прав і обов'язків учасників суспільних відносин), а також прогнозовані соціально-економічні та інші наслідки його реалізації. Розроблення концепції проекту кодексу або первинного закону є обов'язковим, а розроблення концепції проектів інших нормативно-правових актів є факультативним і здійснюється за рішенням суб'єкта правотворчої діяльності (частина 2 статті 27 Закону). Вказаний підхід в цілому чітко встановлює підстави для підготовки концепцій проектів, проте не вирішує одну з ключових проблем практики правотворчості – що робити із проектами актів, якими пропонується вносити зміни до чинних правотворчих актів. Враховуючи, що сьогодні більше 70% законопроектів – це законопроекти про внесення змін до чинних законодавчих актів, зрозуміло, що на них не поширюється вимога щодо попередньої підготовки концепції. Проте виникає питання, чи повинен зміст таких пропонованих змін відповідати положенням концепції основного законодавчого акту, до положень якого пропонуються зміни? Якими мають бути наслідки для законопроекту, який не відповідатиме положенням попередньо затвердженої концепції? Вказані питання мають знайти свою відповідь у змісті Закону України «Про правотворчу діяльність».

Окрім цього, питання виникають і до змісту частин 1 і 4 статті 27 Закону, де закріплено, що структурним обов'язковим елементом концепції є демонстрація результатів проведених аналітичних досліджень. Останні не мають відсильної норми до документів публічної політики, а розробником таких досліджень має виступати суб'єкт правотворчої ініціативи. У будь-якому випадку достеменно невідомо хто буде уповноважений робити такі дослідження чи має / може відбутися делегування повноважень в частині проведення аналітичних досліджень, наскільки вони будуть відповідати дійсності тощо. Таке дублювання вкотре підтверджує, що використаний підхід до визначення концепції проекту нормативно-правового акта не позбавлений недоліків.

Відповідно до частини 4 статті 27 Закону передбачено структуру концепції проектів нормативно-правових актів, що в цілому є позитивним, адже передбачені блоки сприятимуть комплексності майбутньої концепції, що неодмінно призведе до підвищення рівня якості як правотворчої діяльності, так і законодавства. Водночас зауважуємо, що відповідно до Закону України «Про публічні консультації» [9], який набуде чинності через 12 місяців після скасування чи припинення воєнного стану, електронні консультації як форма публічних консультацій, обов'язково проводяться щодо всіх проектів нормативно-правових актів (стаття 10), тому ми ставимо під сумнів використання у відповідному пункті Закону словосполучення «у разі їх проведення». Таке формулювання може поставити під сумнів однозначність правового регулювання та призведе до неузгодженості між двома нормативно-правовими актами.

Висновки. Підбиваючи підсумки проведеному дослідженню, хотів би акцентувати увагу на тому, що концептуалізація правотворчої діяльності за своєю сутністю являє собою процес систематизації узгоджених наукових позицій, векторів розвитку політики держави, тенденцій розвитку суспільства, наслідком чого є створення прогнозного документа публічної політики. Правове забезпечення концептуалізації правотворчої діяльності в Україні на сьогодні перебуває в стані зародження і формування. Перші правові норми, які стосуються концептуалізації правотворчої діяльності не позбавлені ряду недоліків. Відзначаючи те, що Закони України «Про правотворчу діяльність», «Про лобіювання», «Про публічні консультації» вже є чинними, однак ще не введені в дію, вважаю, що ще є час для удосконалення правового забезпечення концептуалізації правотворчої діяльності, що стане основою для подальшої практики посилення правотворчої діяльності в Україні, приведення не лише законодавства України до правових стандартів ЄС, але і правотворчої діяльності, як основи адаптації, гармонізації та подальшого розвитку вітчизняного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022: станом на 19 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text.
2. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text.
3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із зникненням осіб безвісти за особливих обставин під час дії воєнного стану»: Закон України від 22.07.2025

№ 4555-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4555-20#Text.
4. Про лобіювання: Закон України від 23.02.2024 № 3606-IX: станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-20#Text.
5. Дзера О., Міловська Н. Планування правотворчої діяльності як важливий етап її ефективної організації. *Право України.* 2021. № 12. С. 74–89.
6. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX : станом на 19 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text.
7. Нагребельний В. П. Прогнозування у законодавчій діяльності. *Держава і право*. 2009. № 45. С. 13–20.
8. Vaolevska L A., Myshchak I.M. Planning the legislative activity of the verkhovna rada of ukraine: current status and prospects. *Scientific notes of taurida national V.I. vernadsky university. series: juridical sciences*. 2025. No. 2. P. 21–29. URL: https://doi.org/10.32782/tnu-2707-0581/2025.2/03.
9. Про публічні консультації: Закон України від 20.06.2024 № 3841-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-20#Text.

УДК 340.115:340.132
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.6

СТРУКТУРА ЮРИДИЧНОЇ КОНСТРУКЦІЇ ЯК ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Лавренко Д.О.,
старший викладач кафедри теорії держави та права
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2162-7593

Лавренко Д.О. Структура юридичної конструкції як форми організації правової інформації.

Вказується, сучасна юридична наука демонструє зростаючу зацікавленість юридичними конструкціями як базовими засобами систематизації, концептуалізації та передачі правової інформації. Попри підвищену увагу до означеної проблематики, наукові розвідки здебільшого концентруються на правотворчих чи техніко-правових характеристиках конструкцій, недостатньо приділяючи уваги їх структурній будові як способу внутрішнього упорядкування правових даних.

У статті досліджується структура юридичної конструкції як форма організації правової інформації, що відіграє ключову роль у процесах нормотворення, правозастосування та юридичного моделювання. Обґрунтовано доцільність інформаційного підходу до юридичних конструкцій, який дозволяє розглядати їх не лише як елемент юридичної техніки, а як формалізовану модель впорядкування правового змісту. Поняття «структура» тлумачиться як впорядкована система взаємозв'язаних елементів конструкції, що забезпечує її внутрішню цілісність, функціональну завершеність та здатність до багаторазового відтворення в межах правової системи. Виокремлено загальні ознаки структури юридичної конструкції: цілісність, яка формує єдність інформаційної моделі; впорядкованість, що забезпечує логіку зв'язків між елементами; ієрархічність, яка визначає рівні підпорядкованості; стійкість і функціональна зумовленість, що гарантують стабільність і нормативну ефективність. Окрему увагу приділено спеціальним ознакам, зумовленим галузевою специфікою, методом правового регулювання та інституційним контекстом.

Запропоновано під структурою юридичної конструкції доцільно розглядати як впорядковану систему взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів, яка забезпечує її здатність організовувати, транслювати та реалізовувати правову інформацію відповідно до визначених функцій у межах конкретного правового інституту або галузі права.

Запропоновано авторську класифікацію структурних елементів конструкції на основні (інваріантні) – юридичні факти, правові норми, суб'єкти, функціональне призначення, юридичні наслідки – та додаткові (контекстуальні): правові принципи, умови реалізації, механізми застосування. Така структурна модель дозволяє юридичним конструкціям виконувати роль стабільних і водночас адаптивних інформаційних матриць, що забезпечують передбачуваність і логічну узгодженість правового регулювання.

Ключові слова: структура юридичної конструкції; правова інформація; елементи юридичної конструкції; інформаційний підхід; юридичне моделювання; нормативна структура.

Lavrenko D.O. Structure of a legal construction as a form of legal information organization.

It is indicated that modern legal science demonstrates a growing interest in legal constructs as basic means of systematization, conceptualization and transmission of legal information. Despite the increased attention to the above-mentioned issues, scientific research mostly focuses on the law-making or technical-legal characteristics of constructs, not paying enough attention to their structural structure as a way of internal organization of legal data.

The article explores the structure of a legal construct as a form of legal information organization, which plays a key role in the processes of law-making, legal implementation, and legal modeling. The paper substantiates the relevance of the informational approach to legal constructs, which enables their consideration not merely as elements of legal technique, but as formalized models for structuring legal content. The term «structure» is interpreted as an ordered system of interconnected elements of a construct that ensures its internal coherence, functional completeness, and capacity for repeated reproduction within the legal system. The study identifies the general features of the structure of a legal construct: integrity, which establishes the unity of the informational model; ordering, which ensures logical connections between elements; hierarchy, which determines the levels of subordination; stability and functional conditionality, which guarantee consistency and regulatory efficiency. Particular

attention is given to specific features conditioned by the branch-specific nature of legal regulation, the applied method of regulation, and the institutional context.

It is proposed to define the structure of a legal construct as an organized system of interrelated and interdependent elements, which ensures its capacity to organize, transmit, and implement legal information in accordance with its designated functions within a specific legal institution or branch of law. An original classification of structural elements is proposed, distinguishing between core (invariant) components—legal facts, legal norms, subjects, functional purpose, legal consequences—and additional (contextual) ones: legal principles, conditions for implementation, and mechanisms of application. This structural model allows legal constructs to function as stable yet adaptive informational matrices, ensuring predictability and internal coherence of legal regulation.

Key words: structure of legal construct, legal information, elements of legal construct, informational approach, legal modeling, normative structure.

Постановка проблеми. На сьогодні у правовій науці спостерігається посилення інтересу до юридичних конструкцій як до ключових інструментів формалізації, моделювання та трансляції правових норм. Незважаючи на зростаючу увагу до цієї категорії, їх дослідження переважно зосереджуються на їх правотворчому або техніко-юридичному аспектах, залишаючи поза належною увагою структуру конструкції як форму внутрішньої організації правової інформації. При цьому саме структура конструкції забезпечує цілісність її змісту, логічну впорядкованість елементів, можливість відтворення правової моделі в різних нормативних контекстах. Невизначеність у підходах до структури юридичної конструкції, відсутність уніфікованої класифікації її елементів у правовій системі зумовлюють методологічну та практичну проблему, що потребує комплексного аналізу.

Аналіз досліджень і публікацій. Юридичні конструкції у вітчизняних дослідженнях активно привертають увагу науковців, однак носять фрагментарний характер, що не дає можливості вибудувати єдиний концепт цього явища. З одного боку зустрічаються роботи, що характеризують юридичні конструкції як засіб правотворчої техніки і висвітлюють їх поняття, функціональні та філософсько-правові особливості (Г. Бойко, С. Гусарєв, А. Дутко, О. Зінченко, В. Карташов, М. Кельман, І. Шутак та ін.). З другого – визначають галузеві та міжгалузеві особливості юридичних конструкцій з акцентом на їх ролі у правотворчій та правозастосовній діяльності (І. Бабін, О. Воронюк, С. Жулавський, І. Гайдамака О. Книженко, О. Скрипник тощо). Однак, на сьогодні не сформовано уніфікованого підходу до елементного складу юридичних конструкцій, що обґрунтовує нашу увагу до цього питання.

Мета статті полягає у фокусуванні уваги на змісті структури юридичної конструкції як універсального правового явища з висвітленням її ознак, дихотомії структурних елементів та їх значення в організації правової інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характеризуючи сенс дослідження, одразу необхідно визначитися з тим, чому точкою погляду на структуру юридичної конструкції обрано саме організацію правової інформації. По-перше, актуальність такого фокусу обумовлена підвищенням ролі інформаційного підходу в методології дослідження елементів правової системи. По-друге, це дає можливість розширити традиційне розуміння юридичної конструкції як статичної структури до структурної одиниці, яка працює з інформаційними потоками. Оскільки неможливо сперечатися з тим, що юридична конструкція забезпечує фільтрацію, систематизацію даних, які потрапляють у правове поле. По-третє, акцентуючи увагу на зв'язок юридичної конструкції з інформацією, ми маємо можливість розглядати її не лише як елемент нормативного тексту, а й як когнітивну модель, спрямовану на забезпечення сприйняття, інтерпретацію та застосування норм суб'єктами права. Адже, ми не можемо відкидати психологічну складову, оскільки право безпосередньо зв'язано з його реалізацією фізичними особами. І, по четверте, інформаційний підхід дозволяє виявити наскільки ефективною є юридична конструкція у передачі правової інформації без викривлень. Отже, обраний нами підхід дозволяє не лише розглядати конструкцію як технічний інструмент, а й виявити її глибинні когнітивні, логічні та інформаційні функції. У цьому контексті юридична конструкція постає як модель впорядкування правової інформації, що забезпечує її логічну узгодженість, смислову цілісність та здатність до відтворення в межах правової системи.

У загальновживаному тлумаченні термін «структура» (від лат. structura – побудова, розміщення) означає взаєморозміщення та взаємозв'язок елементів у межах певної цілісності, а також – організацію внутрішньої будови або устрою об'єкта [1]. Поглиблене концептуальне осмислення поняття «структура» формується у межах філософської традиції, яка розглядає структуру як: а) цілісне явище, що охоплює як формальні, так і змістовні характеристики; б) як форма чогось; в) те, що має зв'язки між елементами (спосіб поєднання елементів); г) як категорія, близька до понять «зв'язок» і «результат» [2, с. 35–36]. Отже, у ширшому значенні структура постає як закономірна,

стійка взаємозалежність елементів у межах системи, що проявляється через внутрішню організацію об'єкта, наявність впорядкованих зв'язків, ієрархії та функціональної взаємодії.

Отже, у контексті системного підходу структура юридичної конструкції може розглядатися як впорядкована внутрішня організація її елементів, що забезпечує її цілісність і функціональність в межах правової системи. Значущість структури юридичної конструкції як форми організації правової інформації полягає у її здатності впорядковувати, систематизувати та репрезентувати юридично значущі смисли у логічно узгодженій формі. У цьому аспекті структура виступає не просто внутрішнім каркасом конструкції, а інформаційною моделлю, яка визначає формат подання правового змісту, логіку його взаємозв'язків і механізми сприйняття, тлумачення та застосування в межах правової системи.

Юридична конструкція із чітко визначеною структурою виконує роль носія правової інформації, здатного забезпечити її однозначне зчитування, уніфіковану інтерпретацію та відтворення в нормативному просторі. У цьому розумінні конструкція постає як інструмент інформаційного кодування правових норм, де кожен елемент виконує функцію змістовного маркера або логічного вузла, що фіксує конкретний аспект правового регулювання.

Виходячи з аналізу змісту терміну «структура» у загальнонауковому й філософському дискурсі, доцільно виокремити низку ознак, що характеризують структуру юридичної конструкції як форму організації правової інформації. З огляду на специфіку конструкції як складного юридичного утворення, до її структурних ознак можна віднести цілісність, впорядкованість, ієрархічність, стійкість та функціональну зумовленість. Розглянемо ці ознаки докладніше.

Цілісність як ознака структури юридичної конструкції забезпечує інтеграцію всіх її елементів в єдину інформаційно-семантичну систему. Саме завдяки цій ознаці конструкція функціонує як неподільна одиниця правового моделювання, здатна передавати зміст у стабільному, завершеному вигляді. Ще однією характерною рисою структури вважаємо впорядкованість, яка проявляється через логічно організовані зв'язки між структурними елементами юридичної конструкції. Ці зв'язки формуються відповідно до визначених принципів послідовності, взаємозалежності та підпорядкування, що дозволяє уникати хаотичності у представленні правової інформації. Наступним важливим елементом витупає ієрархічність, яка полягає у чіткому розподілі структурних рівнів усередині конструкції. Її елементи можуть перебувати у відносинах вертикального підпорядкування, горизонтальної координації чи функціональної взаємодії, що формує багаторівневу архітектоніку юридичної конструкції як інформаційної моделі.

Також варто виокремити таку ознаку як стійкість. Вона проявляється у здатності юридичної конструкції зберігати свої ключові ознаки незалежно від контексту застосування. Незважаючи на зміни зовнішнього нормативного середовища, юридична конструкція з усталеною структурою зберігає стабільність смислового наповнення і принципів функціонування. У продовження аналізу варто виділити також функціональну зумовленість, відповідно до якої структура юридичної конструкції відображає її цільове призначення в системі правового регулювання. Кожен елемент виконує інформаційно-навантажену функцію, пов'язану з конкретною стадією дії конструкції: від формування норми до реалізації її наслідків.

Окреслені нами ознаки були визначені з огляду на загальнонаукове та філософське розуміння структури. Однак, слід зауважити, що юридична конструкція є специфічною правовою формою і це сприяє встановленню спеціальних (галузевих) її ознак. Таким чином, серед специфічних ознак структури юридичної конструкції як форми організації правової інформації доцільно виділити такі:

галузева зумовленість, яка полягає в тому, що структура юридичної конструкції змінюється залежно від галузі права, в межах якої вона функціонує. Особливості предмета правового регулювання, його інтенсивність та допустимий рівень нормативної свободи зумовлюють варіативність інформаційного наповнення конструкції. Наприклад, у кримінальному праві переважають конструкції з жорстко детермінованими, імперативними елементами, тоді як у цивільному праві домінують конструкції з диспозитивною логікою, що допускають більшу гнучкість та адаптацію;

змінність елементного складу, яка виявляється у варіаціях кількості, змісту та типів елементів залежно від виду юридичної конструкції. Кожен тип конструкції формує унікальний інформаційний каркас: так, конструкція правочину включає елементи волевиявлення, правового результату та умов дійсності, тоді як конструкція юридичної відповідальності фокусується на правопорушенні, санкції та суб'єктному складі. Така змінність вказує на адаптивний характер структури, яка узгоджується з інформаційною метою конкретної конструкції;

залежність від методу правового регулювання визначає характер і тип взаємозв'язків структурних елементів конструкції. Метод правового регулювання (імперативний, диспозитивний, додаткові тощо) [3] задає інформаційну рамку, у межах якої розгортається структура: від ступеня

деталізації до ієрархії змістових блоків. Це обумовлює як архітектоніку конструкції, так і механізми її сприйняття та правозастосування;

функціональна спрямованість характеризує здатність структури юридичної конструкції моделюватися з урахуванням її цільового призначення у правовій системі – регулятивного чи охоронного.

Таким чином, структуру юридичної конструкції доцільно розглядати як впорядковану систему взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів, яка забезпечує її здатність організовувати, транслювати та реалізовувати правову інформацію відповідно до визначених функцій у межах конкретного правового інституту або галузі права. Ця структура характеризується внутрішньою логічною упорядкованістю, стійкістю зв'язків між складовими елементами, а також функціональною обумовленістю кожного з них, що зумовлює їхню роль у реалізації цілей правового регулювання.

У дослідженнях А.О. Дутко слушно акцентовано, що юридична конструкція виконує функцію структурної моделі правового явища, яка відтворює його каркас без претензії на повноту змістового охоплення. Елементи конструкції, на її думку, є похідними від елементів правової реальності, однак у самій конструкції набувають формалізованого, абстрактного вигляду [4, с. 54]. У цьому сенсі конструкція виконує інформаційно-організуючу функцію: вона не транслює конкретний правовий зміст, а забезпечує уніфіковану логіку його структурування, що дозволяє законодавцеві наповнювати її релевантним змістом залежно від контексту правового регулювання. Така «формальна беззмістовність», яку визначає дослідниця, вважаємо не є недоліком, а навпаки – свідчить про універсальність конструкції як носія структурованої правової інформації. Саме ця властивість дозволяє конструкції слугувати засобом моделювання складних правових явищ у законотворчій практиці, зберігаючи стабільність, передбачуваність і логічну завершеність нормативного регулювання.

У науковій літературі простежуються різні підходи до структури юридичної конструкції, що відображають її як інформаційно-навантажену модель, побудовану з урахуванням як нормативного змісту, так і функціональної ролі в правовій системі. Так, М.П. Кунцевич розглядає структуру конструкції через єдність базових правових категорій – суб'єктивного права, юридичного обов'язку, юридичних фактів, а також суб'єктів і об'єктів правовідносин [5, с. 43]. Такий підхід відображає нормативно-семантичне ядро конструкції, яке забезпечує її придатність до моделювання правовідносин. Л.М. Добробог, доповнюючи цю модель, включає до структури також системоутворюючі логічні елементи, зокрема правові принципи, презумпції та фікції, підкреслюючи їхню роль у забезпеченні змістовної цілісності конструкції [6, с. 29-30]. У свою чергу, М.І. Козюбра пропонує інтегративне бачення, в якому структура охоплює повний цикл функціонування правової конструкції – від умов виникнення до механізмів реалізації та відповідальності, – що орієнтує конструкцію на застосування в правовій практиці та підвищує її ефективність як інструмента правового регулювання [7, с. 223].

Синтезуючи зазначені підходи, доцільно визначити структуру юридичної конструкції як багаторівневу інформаційну модель, яка поєднує:

- нормативні компоненти (права, обов'язки, юридичні факти);
- логіко-семантичні елементи (поняття, принципи, презумпції, фікції);
- функціональні складники (механізми дії, межі застосування, юридичні наслідки).

Саме така структурна конфігурація забезпечує здатність конструкції впорядковувати складну правову інформацію, створювати передумови для її уніфікованого кодування та ефективного транслювання в нормативному просторі. У контексті законотворчості це означає, що юридична конструкція має виходити за межі простого відображення правовідносин і набувати статусу системного інформаційного шаблону, який враховує логіку правової системи, її аксіологічну наповненість і вимоги до нормативної визначеності.

Як свідчить попередній аналіз наукових позицій (М.П. Кунцевич, Л.М. Добробог, М.І. Козюбра та ін.), структура юридичної конструкції формується з низки ключових елементів, серед яких традиційно виокремлюють суб'єктів правовідносин, суб'єктивні права й обов'язки, юридичні факти, а також механізми реалізації правових норм. Утім, в межах наукового дискурсу досі бракує чіткого розмежування між стрижневими елементами, що зберігаються незалежно від контексту застосування конструкції, та варіативними компонентами, що змінюються відповідно до функціонального призначення чи галузевої специфіки.

У зв'язку з цим, пропонуємо класифікувати структурні елементи юридичної конструкції на основні (інваріантні) та додаткові (контекстуальні).

Основні елементи становлять концептуальний каркас конструкції, забезпечуючи її змістову стабільність, правову визначеність і функціональну цілісність. Вони присутні у будь-якій конструкції, незалежно від галузі чи правового режиму, і забезпечують трансляцію основного змісту правової інформації. До цієї групи ми відносимо:

- юридичні факти, як підставу для активації конструкції;
- правову норму, як носія нормативного змісту;
- суб'єкта правовідносин, як інформаційно-центрований елемент дії;
- функціональне призначення, як логіку конструкції в системі права;
- юридичний наслідок, як фінальну точку реалізації правового змісту.

У сукупності ці п'ять елементів формують "інформаційний скелет" юридичної конструкції, без якого вона втрачає системність, здатність до застосування й нормативну ефективність.

У свою чергу, додаткові (контекстуальні) елементи юридичної конструкції виконують роль адаптивних інформаційних модулів, які забезпечують гнучкість і пристосованість конструкції до конкретних умов правозастосування. На відміну від інваріантних елементів, вони не є обов'язковими для існування конструкції як такої, але суттєво розширюють її функціональність і релевантність у конкретному правовому середовищі. До цієї групи елементів доцільно віднести:

- правові принципи як метарівень нормативної логіки, що структурує інтерпретацію і практичну реалізацію змісту конструкції;
- умови реалізації правових норм, включно з процедурними формами, процесуальними рамками чи спеціальними способами введення конструкції в дію;
- механізми реалізації та правозастосування, які можуть набувати різних інституційних форм залежно від галузі права, моделі правовідносин або особливостей регулятивного контексту.

У структурному вимірі контекстуальні елементи виконують функцію інформаційної настройки, дозволяючи одній і тій самій конструкції адаптуватися до змінних регулятивних обставин, не втрачаючи цілісності й функціональної орієнтації.

Висновки. На підставі проведеного аналізу наукових підходів, концептуальних моделей та класифікації елементів юридичної конструкції можна зробити висновок, що її структура виступає як універсальний механізм організації правової інформації, який об'єднує інваріантні компоненти (юридичні факти, правові норми, суб'єкти, функціональне призначення та юридичний наслідок) з контекстуальними елементами (правовими принципами, умовами реалізації та механізмами застосування), що дозволяє не лише забезпечити цілісність, стабільність і передбачуваність правового регулювання, а й адаптувати правову модель до специфічних вимог конкретного інституційного чи галузевого контексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Структура. Словник іншомовних слів. URL: https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D1%F2%F0%F3%EA%F2%F3%F0%E0 (дата звернення 26.06.2025).
2. Лавренко Д.О. Юридичні конструкції як засіб забезпечення стабільності правової системи в період кризи. *Соціологія права.* 2025. № 1. С. 105–108. DOI: https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.17.
3. Новікова М.М. Юридичний компроміс як додатковий метод правового регулювання. *Право України.* 2006. № 9. С. 34–38.
4. Дутко, А.О. Юридичні конструкції та їх використання в законотворчій практиці України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2010. 229 с.
5. Лавренко Д.О. Функціональна панель юридичних конструкцій. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 3. С. 64–68. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.10.
6. Добробог Л.М. Поняття юридичних конструкцій як елементу нормотворчої техніки. *Нове українське право.* 2025. № 1. С. 27–32. https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.3.
7. Кулініч О.О. Методологічні аспекти юридичної техніки у правотворчості та правозастосування. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 3 . С. 142–146. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.19.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.7

ДО ПИТАННЯ РОЗУМІННЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ

Палєха В.О.,
аспірант кафедри теорії, історії та філософії права,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-1290-3310

Палєха В.О. До питання розуміння цифрової трансформації держави.

У процесі написання статті автором акцентовано увагу на тому, що цифрова трансформація держави в Україні за останні роки продемонструвала значні досягнення, попри виклики, спричинені війною. Враховуючи зазначене, було визначено мету статті, що полягає у комплексному аналізі наукової літератури щодо інтерпретації юридичної конструкції цифрової трансформації держави. Відповідно до поставленої мети були сформовані завдання статті, результати розкриття яких відображені у висновку до цієї наукової праці. Також автором наголошено, що завдяки таким ініціативам, як «Дія» та «BankID», країна стала лідером у наданні цифрових державних послуг, що полегшило взаємодію громадян із державою та сприяло розвитку цифрової економіки. Особливо у нагоді зазначені сервіси стали під час воєнних дій, що значно полегшило комунікацію між державою та соціумом, в також надало змогу у швидкому отриманні запитуваної інформації та отриманої послуг. Водночас подальший прогрес гальмують деякі проблеми, зокрема такі як: обмежена інфраструктура, цифровий розрив, нерівність, нестача фахівців і загрози кібербезпеки, зокрема кібератаки та витоки даних.

Також у статті надані авторське визначення юридичної конструкції цифрової трансформації держави, яку пропонується визначити як вид соціальної трансформації, спрямований на вдосконалення державної діяльності через впровадження інформаційних технологій. Окремо подано основні функції такої держави, що включають: організаційну, демократизаційну, мотиваційну, координаційну та інформаційну.

Окрім цього, установлено, що цифрова трансформація є ключовим фактором розвитку держави у XXI столітті, інструментом для якісного виконання державних функцій, зміцнення управлінського потенціалу, підвищення іміджу країни як всередині, так і на міжнародній арені, а також забезпечення стабільності в різних сферах суспільного життя. Наявні цифрові сервіси вже довели свою ефективність, що слугує основою для їх подальшого розвитку та удосконалення. У кінці наукової статті подано відповідні висновки, що відповідають заявленій меті та завданням.

Ключові слова: трансформація, цифрова держава, цифрові технології, функції цифровізації державної діяльності, діджиталізація, державна влада, державне управління, суспільство, громадяни, бізнес.

Paliekha V.O. In the issue of the digital transformation of the state understanding.

In the course of writing this article, the author emphasises that the digital transformation of the State in Ukraine has demonstrated significant achievements in recent years, despite the challenges caused by the war. Given this, the purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the scientific literature on the interpretation of the legal structure of the digital transformation of the State. In accordance with this goal, the article formulates the tasks of the article, the results of which are reflected in the conclusion to this scientific work. The author also notes that thanks to such initiatives as Diia and BankID, the country has become a leader in the provision of digital public services, which has facilitated the interaction of citizens with the State and promoted the development of the digital economy. These services were especially useful during the military operations, which greatly facilitated communication between the state and society, and enabled people to quickly receive the requested information and services. At the same time, further progress is hampered by a number of problems, including limited infrastructure, the digital divide, inequality, lack of specialists, and cybersecurity threats, including cyberattacks and data leaks.

The article also provides the author's own definition of the legal structure of the digital transformation of the State, which is proposed to be defined as a type of social transformation aimed at improving the State's activities through the introduction of information technologies. The main functions of such a state are presented separately, including: organisational, democratisation, motivational, coordination and informational.

In addition, the author establishes that digital transformation is a key factor in the development of

the State in the 21st century, a tool for high-quality performance of State functions, strengthening of management capacity, improvement of the country's image both domestically and internationally, and ensuring stability in various spheres of public life. Existing digital services have already proven their effectiveness, which serves as the basis for their further development and improvement. The article concludes with relevant conclusions that meet the stated goal and objectives**.**

Key words: transformation, digital state, digital technologies, functions of digitalisation of state activities, digitalisation, public authorities, public administration, society, citizens, business.

Постановка проблеми. Термін трансформація визначається як певні зміни, що пов'язуються із переходом до нової структури, форми, змісту з новими якісними характеристиками. Цифрова трансформація пов'язується із застосуванням цифрових технологій, що у свою чергу сприяє формуванню нового типу інновацій та розвитку творчості у певній галузі або області знань. Дуже часто питання цифрової трансформації пов'язуються з такими сферами як урядування, право, бізнес, освіта, медицина, науки, масові комунікації, культура, архівна, музейна справа. В цьому контексті привертає увагу термін «цифрова трансформація держави», коли йдеться про державні функції, компетенцію органів державної влади, публічне управління, надання послуг тощо. Зазначений термін є недостатньо дослідженим, хоча в напрямку цифровізації певні розробки ведуться вже не один рік. Майже звичними стали поняття «електронний уряд», «цифрові докази», «особистий кабінет», «електронна черга», «безпаперовий бізнес», «діджиталізація» тощо. Все разом сприяє осмисленню явища цифрової трансформації держави через призму сьогодення, яке несе у собі як досягнення, так і виклики, що несуть певні види загроз державному управлінню та соціуму. У контексті сучасних подій, зумовлених військовою агресією на території України, особливої актуальності набуває проблема застосування цифрових технологій та їх захисту від несанкціонованого втручання або недобросовісного використання. Сучасний світ характеризується трансформаційними процесами різних сфер життя, стрімким розвитком дистанційних форм взаємодії, за допомогою яких задовольняються життєво важливі інтереси учасників суспільних відносин, формуються нові методи управління, що визначає необхідність вирішення ряду організаційних і правових питань щодо впровадження цифрових технологій.

Актуальним питанням сьогодення є також необхідність забезпечення доступності та ефективності цифрових державних послуг, які стають основним механізмом взаємодії громадян з державою.

Цифрова трансформація в Україні на сучасному етапі є невід'ємною частиною стратегії розвитку, яка має потенціал удосконалити способи взаємодії між органами державної влади та громадянами, а також змінити внутрішню функціональність державних установ. Технологічні інновації, такі як цифрові платформи для надання державних послуг, автоматизація урядових процесів та інтеграція цифрових рішень у різні сфери управління, стали важливими інструментами для підвищення ефективності і прозорості в управлінні.

Проте, незважаючи на очевидний прогрес у цій царині, вказаний процес має також низку викликів, які потребують правового врегулювання та постійної адаптації нормативно-правових актів до нових технологій. Зокрема, важливими є питання захисту персональних даних громадян, кібербезпеки, а також запровадження правового механізму для управління цифровими інструментами в державному секторі. Більш того, враховуючи специфіку вітчизняних реалій, зумовлених воєнними діями, цифрові технології набувають ще більшої значущості, адже вони здатні забезпечити безперервність функціонування держави навіть у складних кризових ситуаціях.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика цифрової трансформації держави активно розглядається в наукових колах, особливо у контексті військової агресії, яка спричинила необхідність пришвидшення процесів цифровізації для забезпечення стійкості роботи державних інститутів. Аналіз наукових джерел свідчить про широкий інтерес до цієї теми. Зокрема, питаннями інтеграції цифрових технологій у різні сфери державного управління, взаємодії органів державної влади з громадянами, вирішенням правових проблем цифрової трансформації держави займалися такі науковці як: О.А. Баранов, Г.М. Дергачова, Я.О. Колешня, С.С. Ткачова, К.Б. Кошеленко та інші.

Метою статті є висвітлення поняття цифрової трансформації держави з урахуванням наявних наукових розвідок у цьому напрямі, досягнення якої передбачає вирішення ряду пізнавальних завдань, серед яких: на прикладі України охарактеризувати розуміння явища цифрової трансформації держави; вплив цифрових технологій на державне управління, окремі економічні та політичні інститути, на реалізацію основних функцій держави; висвітлити функції цифрової трансформації.

Виклад основного матеріалу. Цифрова трансформація є глобальним явищем, що суттєво впливає на різні аспекти функціонування суспільства. Стрімкий розвиток і поширення цифрових

технологій фундаментально змінюють спосіб існування суспільства, що у свою чергу, вимагає переосмислення наявних концепцій. Збільшення використання новітніх інструментів громадянами та бізнесом вимагає від держави модернізації власних операцій та послуг. Оскільки особи та підприємства все більше звикають до цифрової взаємодії у своєму повсякденному житті, вони очікують аналогічного рівня ефективності та доступності від державних послуг. Це очікування стає рушійною силою для держави у напрямку впровадження діджиталізації, що має потенціал докорінно змінити відносини між державою та її громадянами, а також внутрішню роботу уряду. Цифрові технології можуть забезпечити нові форми залучення громадян, покращити надання послуг та підвищити прозорість у діяльності органів влади, її посадових осіб. Однак, при цьому актуальними постають і питання щодо конфіденційності, безпеки та потенційного цифрового розриву.

Діджиталізація в Україні отримала новий імпульс після 2022 р. та стала стратегічним пріоритетом для держави, особливо в умовах безпрецедентних викликів, включаючи повномасштабну збройну агресію з боку російської федерації. Цей процес розглядається як ключовий фактор підвищення стійкості держави, покращення взаємодії з громадянами та модернізації державного управління. Період 2022-2025 рр. є особливо важливим, оскільки зусилля з цифровізації були значно прискорені у відповідь на військові дії країни-агресора. Війна стала каталізатором, підкресливши необхідність цифрових рішень для підтримки функціонування держави та надання послуг особливо переміщеному населенню. Це створює унікальний контекст для вивчення цифрової трансформації в умовах кризи.

Однак, задля найкращого сприйняття та розуміння можливості подальшого вдосконалення та впровадження діджиталізації у цій сфері, на наше переконання, вартим до уваги є дослідження термінологічної складової цього процесу. Аналіз запропонованих різними авторами визначень свідчить, що у сучасній літературі існує плюралізм бачень щодо цієї конструкції. Існує тенденція до зміщення акценту з простої цифровізації існуючих процесів до більш фундаментального переосмислення функцій держави, переходу до нового рівня якості державної діяльності за допомогою цифрових технологій.

Як зазначає О.А. Баранов, цифрова трансформація – це соціальна трансформація, яка відбувається на основі максимального використання цифрових технологій таких як: мережа Інтернет, Інтернет-технології, Індустрії 4.0, штучний інтелект, робототехніки, обробки Великих Даних, Хмарних обчислень, електронних комунікацій та багатьох інших [1, с. 67]. Він також акцентує увагу, що цифрова трансформація проводиться з метою нейтралізації цивілізаційних викликів та відбувається на основі максимального використання цифрових технологій [1, с. 72].

На переконання Г.М. Дергачова та Я.О. Колешні, цифрова трансформація не обмежується лише впровадженням цифрових технологій, а й базується на них [2, с. 281]. В цьому контексті цифрова трансформація держави пов’язується в першу чергу із змінами у діяльності самої держави, із запровадженням цифрових технологій у роботу органів державної влади, всього державного механізму. Її можна також розглядати як вид діяльності, як фактор змін, як процес впливу на соціум, його інституції, на керівний апарат, економіку і бізнес. Основною метою такої трансформації є спрощення, удосконалення процедур, обробки масивів інформації, підвищення ефективності виробничих процесів, організації комунікаційних зв’язків, прийняття рішень тощо, але без руху до вихідних форм, структури та якості. Такий рух, такі перетворення здійснюються шляхом впровадження цифрових технологій.

Цифрова трансформація впливає на процес функціонування окремих органів державної влади, на функціональність держави загалом. Це виявляється у таких формах як надання послуг, організація урядових процесів, розробка й впровадження державної політики у зовнішніх або внутрішніх відносинах, зміцнення стійкості сектору безпеки та оборони тощо. У сфері надання послуг цифрові технології змінюють спосіб, у який держава взаємодіє з громадянами та бізнесом. Зростає кількість онлайн-порталів, мобільних додатків та автоматизованих сервісів. Спостерігається чітка тенденція до підвищення ефективності, доступності та зручності у наданні державних послуг. Але головний результат полягає у створенні широких можливостей для реалізації суб’єктами права законних потреб та інтересів.

Цифрова трансформація держави передбачає автоматизацію процесів, прийняття рішень та надання електронних послуг з метою підвищення доступності, ефективності, прозорості та безпеки. Це є інструментом модернізації державного управління та впровадження нових моделей, що базуються на співпраці з населенням та державно-приватному партнерстві. Цифрова трансформація виходить за межі звичайної цифровізації, передбачаючи фундаментальну зміну у взаємодіях держави з громадянами та бізнесом, що зумовлено необхідністю забезпечення ефективності та стійкості функціонування суспільних відносин, особливо під час війни. Трансформація також передбачає не лише впровадження технологій, але й модернізацію управління, зосереджуючись на людино-

центричності та покращенні якості державних послуг. Враховуючи зазначене вище, та з метою подальшої характеристики цифровізації державної діяльності уявляється за можливе виокремити найбільш характерні риси цього процесу:

- збільшення онлайн-доступності державних послуг для громадян та бізнесу;
- підвищення ефективності, швидкості державних процесів та усунення бюрократичних бар'єрів;
- покращення прозорості та підзвітності діяльності держави;
- розвиток цифрової інфраструктури та екосистем;
- посилення заходів кібербезпеки.

Ці ознаки відображають перехід до більш доступної, ефективної та орієнтованої на громадян держави зі зростаючим акцентом на безпеці перед обличчям кіберзагроз. Перелічені риси є відчутними результатами зусиль з цифрової трансформації, що свідчать про відхід від традиційних бюрократичних процедур до більш сучасного та чуйного управління [7].

Важливою складовою процесу цифрової трансформації є чітке визначення принципів, що покладені в основу забезпечення ефективного функціонування цифрових сервісів та послуг. Ці принципи формують організаційну та правову базу для створення відкритих, прозорих і зручних для громадян умов взаємодії з органами влади, сприяють інтеграції сучасних технологій і зберігають високий рівень безпеки даних. У цьому контексті, основними принципами цифрової трансформації державного управління в Україні слід назвати:

- Людиноцентричність, орієнтація на потреби громадян, забезпечення доступності та зручності державних послуг;
- Прозорість та відкритість, забезпечення доступу до інформації, підзвітності органів влади та запобігання корупційних ризиків;
- Інтеграція та взаємодія систем, створення єдиної цифрової екосистеми для ефективної взаємодії між державними органами, громадянами та бізнесом;
- Інноваційність та адаптивність, впровадження новітніх технологій та здатність до швидкої адаптації до змін;
- Безпека та захист даних, забезпечення кібербезпеки та захисту персональних даних громадян;

Отже, основні принципи відображають цілісний підхід, наголошуючи не лише на технологічних досягненнях, але й на суспільному впливі, безпеці та міжнародній співпраці, що є особливо актуальним у контексті інтеграції з ЄС [8]. Різноманітність принципів вказує на багатогранне розуміння цифрової трансформації, що охоплює технічні, соціальні та економічні виміри. Скоріше за все цей перелік можна було б доповнити ще рядом принципів, без яких всяка державна діяльність не уявляється можливою, а саме: законності, відповідальності, системності, доцільності, достатності тощо. Однак їх вивчення потребує проведення цільових досліджень трансформаційної діяльності держави, що виходить за межі завдань та мети нашого дослідження.

Важливим аспектом розуміння цифрової трансформації держави є висвітлення функцій цього трансформаційного процесу. За роки незалежності Україна досягла значного прогресу та стала одним із світових лідерів у розвитку цифрової трансформації, а саме розвитку цифрових державних послуг, увійшовши до п'ятірки лідерів за індексом EGDI. [3]. Додаток та вебпортал «Дія» стали центральними елементами цієї трансформації, пропонуючи широкий спектр цифрових послуг та документів мільйонам українців [4]. Такі ініціативи, як «Дія.Сіті», сприяють зростанню IT-сектору, забезпечуючи сприятливу правову та податкову базу [5]. Швидкий прогрес України, робить її цікавим прикладом для вивчення та потенційною моделлю для інших країн. Незважаючи на величезні виклики війни, Україна не лише зберегла темпи цифрової трансформації, але й досягла помітних успіхів, що свідчить про сильну відданість та ефективні стратегії [6]. Отже з позицій функціонального підходу можна стверджувати, що за рахунок впровадження інформаційних технологій змінюється як обсяги, так і якість функціоналу держави, що можна спостерігати у реалізації економічної, політичної, культурної функцій, а також функцій правового захисту та охорони.

Функції цифрової трансформації держави відображають комплексний підхід до модернізації управління та складають певну систему напрямків діяльності або впливу на суспільні відносини, зокрема:

- підвищення ефективності та результативності надання державних послуг;
- розширення залучення та участі громадян у процесах прийняття рішень;
- стимулювання інновацій у сфері надання державних послуг;
- сприяння економічному розвитку та зростанню;
- координація інноваційних проектів, сприяння розвитку інноваційних екосистем та впровадження технологій у різних секторах;
- інформаційне забезпечення управлінських процесів тощо.

Ці функції демонструють широту впливу цифрової трансформації, що охоплює як покращення базових послуг, так і сприяння інноваціям, зміцнення загального потенціалу та іміджу держави. Перелічені функції ілюструють практичні результати та очікувані переваги цифрової трансформації, підкреслюючи її роль як стратегічного інструменту державного управління та національного розвитку.

Одним із яскравих прикладів стимулюючого впливу цифровізації в Україні є реалізація низки інноваційних проектів, що мали безпосередній вплив на повсякденне життя громадян, бізнесу та держави. Ці проекти не лише підвищили ефективність державних послуг, але й сприяли розвитку нових технологій, залученню інвестицій та покращенню прозорості у багатьох секторах. У рамках цифрової трансформації Україна продемонструвала здатність реалізовувати масштабні рішення, що відповідають сучасним вимогам і потребам суспільства. Перелік таких успіхів є переконливим свідченням ефективності стратегії цифрової трансформації держави, зокрема, екосистема «Дія» є флагманським успіхом, пропонуючи понад 140 цифрових послуг та охоплюючи мільйони користувачів. Система «BankID» сприяла безпечній дистанційній ідентифікації для доступу до фінансових послуг [9]. Електронна платформа публічних закупівель «Prozorro» [10] підвищила прозорість та заощадила значні державні кошти. «Дія.Сіті» забезпечує сприятливе середовище для IT-компаній, сприяючи інноваціям та залучаючи інвестиції [11]. Ці проекти демонструють здатність України впроваджувати масштабні цифрові рішення, які мають відчутний вплив на громадян, бізнес та економіку, навіть під час війни. Історії успіху демонструють практичне застосування теоретичних принципів, розглянутих раніше, підкреслюючи ефективність стратегії цифрової трансформації України.

Цифровий вебпортал «Дія», який створений Міністерством цифрової трансформацій України пропонує цифрові паспорти, водійські посвідчення, податкові послуги, реєстрацію бізнесу та військові послуги, такі як реєстрація внутрішньо переміщених осіб та подання заявок на фінансову допомогу [12]. До 2025 року «Дія» налічувала понад 22 мільйони користувачів, які мали доступ до більш ніж 140 послуг. «Дія» спростила взаємодію між громадянами та державою, зменшивши бюрократію та підвищивши зручність. Її також було міжнародно визнано як новаторське рішення [13]. Широке впровадження «Дії» та спектр послуг, які вона пропонує, фундаментально змінили спосіб взаємодії українців з державою, створивши модель для цифрового управління. Детальний опис функцій та впливу «Дії» ілюструє практичні переваги цифрової трансформації для громадян та держави, роблячи державні послуги більш доступними та ефективними.

Система IDBanking активно впроваджується в Україні в рамках цифрової трансформації та забезпечує безпечну дистанційну ідентифікацію, полегшуючи доступ до фінансових послуг, використовуючи зашифровану передачу персональних даних і демонструючи експоненціальне зростання та використання. Національний банк України (НБУ) активно просуває цифрову трансформацію банківського сектору, включаючи потенційне введення електронної гривні [14]. IDBanking є важливим компонентом цифрової економіки України, підвищуючи фінансову інклюзивність та забезпечуючи безпечні онлайн-транзакції. Акцент на безпечній дистанційній ідентифікації та потенціал цифрової валюти центрального банку свідчать про далекоглядний підхід до розвитку надійної цифрової фінансової екосистеми.

Цифрова трансформація держави також породжує низку важливих правових питань, пов'язаних із захистом даних, кібербезпекою та регулюванням цифрових технологій у державній сфері. У контексті цифрової трансформації особливо гостро постає питання захисту персональних даних, які збираються, зберігаються та використовуються державою. Існує зростаюче усвідомлення важливості захисту персональних даних у цифрову епоху та забезпечення контролю фізичних осіб над своєю інформацією. Збільшення обсягу та чутливості даних, що збираються державою, вимагає надійних правових гарантій. Чинні закони про захист даних застосовуються до цифрової сфери, проте виникає потреба у нових нормативних актах, які б враховували специфіку цифрових технологій. Надійні механізми захисту даних можуть сприяти зміцненню довіри суспільства до цифрових державних послуг та заохочувати більшу участь громадян. Коли фізичні особи впевнені, що їхні дані обробляються безпечно та відповідально, вони частіше взаємодіють з онлайн-платформами уряду. Досягнення балансу між потребою держави в даних для надання послуг та забезпечення безпеки, з одного боку, та правом фізичних осіб на приватність, з іншого, є ключовим викликом у цифрову епоху.

Війна одночасно створила значні перешкоди для цифрової трансформації та підкреслила її критичну роль. Воєнні дії прискорили впровадження цифрових технологій для підтримки функціонування країни. Пріоритети Міністерства цифрової трансформації змінилися для підтримки як цивільних, так і військових. Руйнування цифрової інфраструктури та кібератаки зросли. Відбувся масовий відтік кваліфікованих IT-фахівців. Зросла залежність біженців та внутрішньо переміщених

осіб від цифрових послуг. Війна мала подвійний вплив, руйнуючи інфраструктуру та зменшуючи кількість робочої сили, водночас підкреслюючи необхідність та адаптивність цифрових рішень у кризовій ситуації.

Висновки. Цифрова трансформація держави в Україні протягом останніх років засвідчила ряд переваг та звершень, незважаючи на безпрецедентні виклики, спричинені війною. Країна стала одним із лідерів у сфері цифрових державних послуг завдяки таким ініціативам, як «Дія» та «BankID», які спростили взаємодію громадян з державою та сприяли розвитку цифрової економіки. Однак, на шляху подальшого розвитку цифрової трансформації існують значні проблеми, включаючи інфраструктурні обмеження, цифровий розрив, цифрову нерівність, нестачу кваліфікованих кадрів, а також серйозні загрози в сфері цифрової безпеки, зокрема кібератаки та ризики витоку даних.

За результатами попереднього узагальнення наукової джерельної бази уявляється можливим сформулювати поняття цифрової трансформації держави, під якою пропонується розуміти окремий вид та напрям соціальної трансформації, спрямований на удосконалення державної діяльності шляхом запровадження інформаційних технологій.

Основними функціями цифровізації державної діяльності слід визнати:

організаційну (підвищення ефективності та результативності надання державних послуг); демократизаційну (розширення залучення та участі громадян у процесах прийняття рішень); мотиваційну (стимулювання інновацій у сфері надання державних послуг, сприяння економічному розвитку та зростанню); координаційну (координація інноваційних проектів, сприяння розвитку інноваційних екосистем та впровадження технологій у різних секторах) та інформаційну (інформаційне забезпечення управлінських процесів тощо).

При цьому цифрову трансформацію держави слід сприймати як ключовий фактор розвитку держави у XXI столітті, як інструмент забезпечення розширеного обсягу та якісного рівня реалізації функцій державної влади, зміцнення її організаційно-управлінського потенціалу, іміджу як в середині країни, так і у міжнародних відносинах, сприяння стабільності розвитку окремих сфер соціального життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баранов О.А. Соціальна та цифрова трансформації: Джерело правових проблем. Інформація і право. № 3 (38)/2021. С. 59–73.
2. Дергачова Г.М., Колешня Я.О. Цифрова трансформація бізнесу: сутність, ознаки, вимоги та технології. Економічний вісник НТУУ «КПІ». 2020. С. 280–288.
3. Country Information – Ukraine (EGOVKB): https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine.
4. Офіційний портал «Дія». URL: https://diia.gov.ua.
5. Офіційний портал «Дія.City». URL: https://city.diia.gov.ua (дата звернення: 16.04.2025).
6. Harvard center for international development: Ukraine's Digital Transformation: Innovation for Resilience. URL: https://www.hks.harvard.edu/centers/cid/voices/ukraines-digital-transformation-innovation-resilience.
7. Aspen Digital. Cyber Defense Assistance and Ukraine. URL: https://www.aspendigital.org/wp-content/uploads/2025/03/Aspen-Digital_Cyber-Defense-Assistance-and-Ukraine_April-2025.pdf.
8. EU4Digital: Ukraine's EU accession: digital transformation and media legislation screening meeting. URL: https://eufordigital.eu/ukraines-eu-accession-digital-transformation-and-media-legislation-screening-meeting.
9. BankID – система для ідентифікації. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/bank-id-nbu.
10. Prozorro – система публічних закупівель. URL: https://prozorro.gov.ua.
11. Digital State UA. Ukraine's IT Powerhouse: Innovation Without Limits. URL: https://digitalstate.gov.ua/news/it-outsourcing/ukraines-it-powerhouse-innovation-without-limits.
12. Міністерство цифрової трансформації України. Офіційний сайт. URL: https://thedigital.gov.ua.
13. Fundsforngos. Ukrainian E-Governance App Diia Recognized as One of 2024's Best Inventions by Time. URL: https://news.fundsforngos.org/2025/01/14/ukrainian-e-governance-app-diia-recognized-as-one-of-2024s-best-inventions-by-time.
14. Національний банк України. Про е-гривню – цифрові гроші Національного банку. URL: https://bank.gov.ua/ua/payments/e-hryvnia?utm_source=chatgpt.com.

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.8

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ЗАСАДИ МОЛОДІ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В УТВЕРДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ, МОВИ, ГІМНУ, ПРАПОРА: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Туряниця В.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0000-9791-3428

Туряниця В.В. Політико-правові та державотворчі засади молоді Підкарпатської Русі періоду Першої Чехословацької Республіки в утвердженні української ідентичності, мови, гімну, прапора: досвід для України.

Авторка, обравши один із періодів в історії розвитку українського молодіжного руху на своїх етнічних землях, що входили до складу різних іноземних державних утворень, стверджує, що дане дослідження має, без перебільшення, в наш час як методологічне, науково-теоретичне, так і безпосередньо повчально-виховне та практичне значення для молоді незалежної України з метою її збереження і подальшого поступу держави, активної участі сучасної молоді у державотворчих процесах та використанні історичного досвіду своїх попередників, а саме: постановці завдань у вирішенні проблем національно-патріотичного виховання, захисту своїх прав, участі молодіжних організацій та об'єднань у захисті статусу мови як офіційної/державної української мови, історії, культури і традицій рідного народу.

Тема дослідження, зауважує дослідниця, вибрана невипадково. Вона є співзвучною нашій сучасності і залишається актуальною на даний час політичної турбулентності, багатовекторної політики неоднозначного ліберального спрямування щодо захисту національної гідності, честі, гордості, національного суверенітету, самоідентифікації, мови, її правового статусу, функціонування та інших атрибутів державності.

В основу аналізу даного дослідження лягла ідейно-організаційна, суспільно-політична та культурологічна діяльність об'єднання народовецької Підкарпатської Русі у міжвоєнний період, період доби перебування краю в складі Першої Чехословацької Республіки. Саме завдяки демократичним перетворенням у новоутвореній державі масово почався зароджуватися і розвиватися молодіжний рух у різних напрямах.

У цей час з'являється значна кількість громадських організацій та об'єднань. Серед них, доводить дослідниця, вирізняється своєю діяльністю у вирішенні проблем багатоаспектного життя, що існували в даний період, рух народовецької молоді.

Науковиця на основі аналізу ухвалених рішень з'їздами народовецької молоді розкрила сутність проблем, до вирішення яких мала безпосередній стосунок: політико-правових, державотворення, мови та її статусу, національної самоідентифікації, державотворчих процесів щодо утворення власної держави.

Комплексний аналіз дав можливість зробити чіткі об'єктивні висновки, розкривши актуальність досвіду для сучасної України, збереження її як суверенної держави та подальшого удосконалення державотворення.

Ключові слова: Перша Чехословацька Республіка, Підкарпатська Русь, автономія, молодь, громадські організації та об'єднання, молодіжний рух, державотворчість, мова, правовий статус, самоусвідомлення, утвердження української ідентичності.

Turyanitsa V.V. Political, legal and state-building principles of the youth of Subcarpathian Rus' during the period of the First Czechoslovak Republic in the establishment of Ukrainian identity, language, anthem, flag: experience for Ukraine

The author, choosing one of the periods in the history of the development of the Ukrainian youth movement in her ethnic lands, which were part of various foreign state entities, claims: this study has, without exaggeration, in our time both methodological, scientific-theoretical, and directly educational and

practical significance for the youth of independent Ukraine with the aim of its preservation and further progress of the state active participation of modern youth in state-building processes and the use of the historical experience of their predecessors, namely: setting tasks in solving the problems of national-patriotic education, protecting their rights, participation of youth organizations and associations in protecting the status of the language as the official/state Ukrainian language, history, culture and traditions of the native people.

The research topic, the researcher notes, was not chosen by chance. It is consonant with our modernity and remains relevant at the moment of political turbulence, multi-vector policy of an ambiguous liberal direction regarding the protection of national dignity, honor, pride, national sovereignty, self-identification, language, its legal status, functioning and other attributes of statehood.

The analysis of this study was based on the ideological-organizational, socio-political and cultural activities of the association of Narodovets Subcarpathian Rus in the interwar period, the period of the region's stay as part of the First Czechoslovak Republic. It was thanks to democratic transformations that the youth movement in various directions began to emerge and develop en masse in the newly formed state.

At this time, a significant number of public organizations and associations appear. Among them, the researcher proves, the movement of people's youth is distinguished by its activity in solving the problems of multifaceted life that existed in this period.

Based on the analysis of the decisions made by the people's youth, the scientist revealed the essence of the problems to which she had a direct relationship: political and legal, state formation, language and its status, national self-identification, state-building processes regarding the formation of her own state.

A comprehensive analysis made it possible to draw clear objective conclusions, revealing the relevance of the experience for modern Ukraine of preserving it as a sovereign state and further improving state formation.

Key words: First Czechoslovak Republic, Subcarpathian Rus, autonomy, youth, public organizations and associations, youth movement, state-building, language, legal status, self-awareness, affirmation of Ukrainian identity.

Актуальність дослідження та його практичне значення як джерела досвіду. Історія розвитку людства взагалі та конкретних націй засвідчує вагому роль молоді в державотворчих процесах, виборювання своєї національної приналежності та основних ознак-символів власної держави.

Підтвердженням цього є і роль української молоді, яка за історичних обставин, що склалися на міжнародній політичній арені, проживала на своїх етнічних землях, що входили в різні періоди історії до складу різного типу іноземних державних утворень.

Не є винятком у цьому плані й молодь Підкарпатської Русі, що на правах автономії увійшла після Першої світової війни до складу Першої Чехословацької Республіки. За цей міжвоєнний період молодіжний рух у різних формах утворень набув у краї активної діяльності, чіткого спрямування в напрямі самоідентифікації молоді та населення, статусу мови, її функції в краї як автономної частини новоутвореної держави.

Молодіжний рух визначав чітко свої завдання, а відповідно до них окреслював спільні дії в досягненні спільної мети. Вся робота проводилася у відповідності дотримання правових норм наявної законодавчої бази. Про це засвідчують документи з'їздів народовецької молоді, що відбулися 1929 року в Ужгороді та 1934 в Мукачеві.

Зміст, прийнятих з'їздами народовецької молоді рішень, був актуальний не тільки на той історичний доленосний час. Чимало пунктів, нажаль, не втратили свого значення для частини молоді, політиків і державних очільників різного роду в незалежній Україні. Наш ворог вибрав принцип "какая разніца" і розпочав війну з метою знищення української нації через усвідомлення своєї національної ідентичності, історії, культури, традицій та атрибутів державності - мови, прапора, гімну, а також віри й армії.

Саме офіційно ухвалені на них документи і лягли в основу комплексного аналізу нашого дослідження.

Мета дослідження полягає у наступному: розкрити сутність боротьби молоді за свої фундаментальні природні права; проаналізувати ідейно-політичні вимоги народовецької молоді у міжвоєнний період; поширити досвід та його результати для використання сучасною українською молоддю в роботі своїх молодіжних рухах і організаціях.

Здійснити комплексний аналіз у напрямах: захисту своїх прав, свобод та інтересів; реалізації потреб молоді у політичній, державотворчій, соціальній, економічній, культурній та інших сферах; участі у формуванні державної молодіжної політики на рівні пропозицій, програм і підготовки проєктів законів.

Сучасні молодіжні утворення як формалізовані об'єднання, мають сьогодні більш підготовлену молодь і відповідно й значний потенціал, а суверенна і незалежна Україна вдосконалене вітчизняне законодавство та уроки і досвід своїх попередників у часопросторі.

Сьогодні перед молоддю стоїть велике завдання і випробування: брати активну участь у збереженні та подальшій розбудові вільної, незалежної, суверенної, демократичної, правової та унітарної соборної України, враховуючи історичний досвід і сучасний стан держави Україна.

Ступінь дослідження проблеми. На сьогодні вона не розкрита в обраному нами напрямі з різних об'єктивних причин: державної політики Чехословаччини щодо українського національного відродження; продовження її здійснювала і хортиська Угорщина, анексувавши територію Карпатської України; відтак, до утворення незалежної України, на неї було накладено табу в радянський час.

Доступ до фондів архівів був заборонений. Інформацію про рух народовецької молоді подавала газета "Свобода". Прийняті ухвали на другому з'їзді надрукував журнал "Пробоєм", який у радянський час не був доступним у бібліотеках.

У міжвоєнний період теми самого руху, як явища, та його організаційного розвитку торкалися Ю. Хіра, М. Кушніренко, С. Росоха, М. Лелекач, В. Гренджа-Донський та деякі інші. У незалежній Україні аналіз даних рухів досліджували Н.Ребрик, Н.Баяновська та інші.

Виклад матеріалу. Закарпаття протягом багатьох років під різними назвами входило до складу королівської Угорщини та дуалістичної Австро-Угорщини. За цей період автохтони зазнали не тільки різних політико-правових утисків, а й нещадної асиміляції. Русини-українці, котрі мали чимало назв: русини, угроруси, карпаторусини, угорські русини, австрійські русини, руснаки, русскіє і тому подібне. Все це відбувалося системно: продумано, цілеспрямовано в різних напрямках життєдіяльності української частини українського народу, що з різних історичних причин знаходився під юрисдикцію даних державних утворень.

За наслідками результатів Першої світової війни - розпаду імперій та утворення нових держав русини-українці як і більшість слов'янських народів, котрі входили до дуалістичної імперії Габсбургів, набули право на самовизначення. На перехресті цих історичних подій постали нелегкі питання: «Куди йти далі?». Про повернення назад, які б обіцянки не були з боку Угорщини, навіть прагнення надання автономії русинам-українцям в останній час розпаду імперії, мови не могло бути. Гаслом стало «Ніколи назад!» .

Населення краю взагалі та молодь краю зокрема відчули переваги новоутвореної демократичної держави – Першої Чехословацької Республіки, до якої на правах автономії увійшов край під назвою Підкарпатська Русь. Особливо це стосується організації молодіжних утворень та зміст їх роботи.

Чимала роль у вихованні молоді належала українському Пласту, що був утворений у краї вже 11 грудня 1921 року у приміщенні теперішньої Берегівської української гімназії. Прикро, що цей рух сьогодні не знайшов поширення на теренах України в закладах загальної середньої та позашкільної освіти.

Пластовий, скаутський напрям засвідчив свою ефективність. Він забезпечує громадянську освіту молоді під керівництвом пластових керівників, скаутлідерів за пластовим або скаутським методом, освітньою (навчальною) програмою.

Хоча актуальність даного напряму, його організація, особливості державної підтримки пластового, скаутського руху чітко визначені спеціальними Законами України [1,2]. Про знання, вміння, сучасні навички пластунів засвідчують сьогодні їх успіхи в нинішній війні проти ворога, можливість зберегти своє життя.

Уся робота проукраїнської молоді давала про себе знати в новоствореній державі вже з перших років її існування. Вирішення проблеми української молоді на Підкарпатській Русі ставили студенти, які навчалися в різних вузах Чехословаччини і утворили Союз студентів Підкарпатської Русі в Празі. Одним із них був майбутній медик А. Бращайко, котрий вже напередодні нового 1922 року звернувся до Президента країни Т.Г. Масарика з проханням вирішити мовне питання в автономному краї держави. У надісланому Т. Масарику документі засуджувалася русифікація краю та ставлення до загальнонаціональних постатей Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, просвітителів і будителів русинів-українців Підкарпатської Русі. До речі, президент був знайомий з І. Франком і добре знав його позицію і погляди на національне відродження русинів-українців по спільній роботі в парламенті Відня.

Формування свідомості молоді, її самоідентифікації та активності в політико-правовому житті краю і держави показали два з'їзди народовецької молоді краю. Саме на молодіжних форумах було зманіфестовано позицію молоді щодо національної єдності з багатомільйонним українським народом та процесом творення власної держави.

Перший з'їзд піддав аналізу прогалини, недоробки, упущення у роботі з молоддю та намітив нові завдання щодо подальшого поступу молодіжного руху.

Як зазначає у своєму листі Ю. Хіра до редакції журналу "Пробоєм" один із учасників молодіжного руху, зокрема пластунів Торговельної академії в Мукачеві, першим публічним виступом нашої молоді був її перший з'їзд, що проходив 1929 року в Ужгороді. Саме на ньому було зманіфестовано нашу національну єдність з 45-ти мільйонним українським народом [3].

У схваленому з'їздом документі Заяві зазначено: "Проголошуємо всьому культурному світові, що ми, підкарпатські русини, є частиною великого українського народу, та що наша мова і література була, є і буде та ж сама, що і наших братів з того боку Карпат. Проголошуємо, що всілякі стремління, щоби сфабрикувати з нас якесь окремішне плем'я і тим відірвати нас від материх земель, будемо всіма силами поборювати і взиваємо, щоб назву "русин-українець" завжди і всюди уживати" [4].

Молодь чітко і лаконічно висловила свою позицію щодо національної ідентичності, приналежності до історії, культури рідного українського народу. За різними даними у роботі з'їзду взяло до 1200 чоловік. Серед них були і провідні діячі краю, зокрема Августин Волошин, який наголосив про необхідність "запалити світло народної свідомості в кожнім і найменшім руськім селі" [5].

Другий з'їзд народовецької молоді став етапним у національнім спрямуванні за свої права, а також прикладом української орієнтації для різних громадських утворень і їх згуртованості навколо української ідеї. Це був новий поступ молоді за права і національну незалежність всупереч угорським, русофільським і чеським наративам, що русини не є українцями. За твердженням уже названого автора опублікованого листа, "нині переживаємо новітню добу організування молоді під прапором націоналізму. Будемо мати успіх чи ні, це буде залежати в повні від нас, чи ми вже дозріли до того… Для нас це переломний момент у нашому національному житті. Ми переконалися, що ми на правильні дорозі. Нашим кличем є – "Добро і Честь Народу понад все", що ми думаємо осягнути через відповідну організацію наших національних сил. А ця сила, віра і хотіння приведе наш народ до кращого майбутнього" [3].

Пропатріатичне спрямування та націєтворчі засади в подальшій роботі молодіжного руху засвідчують ухвали другого з'їзду народовецької молоді, що охоплювали комплекс наріжних проблем. Їхній зміст викладений у п'яти блоках. 1. загальні; 2. політичні; 3. соціально-економічні; 4. політичні; 5. фізично-виховні.

Актуальними вони були не тільки на той час, а на жаль, чимало пунктів резолюції не втратили свого значення і в сьогоднішній незалежній Україні як для молоді, старшого покоління громадян, так і політиків і держслужбовців.

На даному зібранні народовецької молоді було визнано "зріст визвольної ідеології та посилення чинної боротьби проти всіх ворогів на всіх українських землях за осягнення найвищого національного ідеалу" [6].

Акцентувалося на вшануванні пам'яті "тих, хто за волю і честь українського народу віддав свою кров і своє життя". Засуджувалися спекуляції з боку держави щодо надання автономії краю.

Сьогодні, коли Україна захищає себе від багатовікового ворога, актуально звучать застороги, що "український народ ніколи не погодиться з актами, створеними поза його волею" та "відкидає з обуренням міжнародну торгівлю землями українського народу, польсько-угорські ревізіалістичні посягання на них", бо "єдиним господарем Підкарпаття є український народ".

Серед 16 політичних ухвал актуальними сьогодні є заклики "порвати з пасивністю, спокоєм, рабським страхом, сумом і плачем", а натомість "плекати в собі дух боротьби, динамізму, активності", бо "Москва найзлочиннішими засобами намагається зламати силу українського народу та його могутню волю до власної державності".

Важливими завданнями, що їх висунув молодіжний з'їзд були і залишаються в певній мірі такі: український народ має покласти край кривдницькій роботі московсько-угорських наймитів, підтримуваних чужинцями, що обіймають місця на різних рівнях влади. З'їзд засудив політику чиновників, які прагнуть штучно створити з українців якусь окрему "підкарпатську націю". Така політика є ворожою інтересам українського народу, а тому завданням є "негайне створення організації, що буде заступати незалежну українську політику в напрямі утвердження загальнонаціонального гімну, прапора, мови, усунення з адміністративного апарату чужого елементу московських емігрантів, що на українській землі працюють проти українського народу та заміни їх українським". З цією метою необхідно ввести в усі органи державної влади на Підкарпатті українську мову і надати їй статусу державної мови та обов'язкового вживання її.

Розширені завдання культурного розвитку краю лягли на самобутню українську національну канву, яка відкидає московську, угорську чи іншу асиміляцію.

Усвідомлюючи важливість цього напряму роботи як органічного чинника культурного і загальнонаціонального поступу визначив велику роль у цьому української мови і літератури, історії, фольклору, звичаїв і традицій в усій системі освіти, будівництво закладів із урахуванням чисельності українського населення та його потреб. Важливим домаганням було переведення навчання в усіх школах з російською мовою навчання на мову українську. Актуальною проблемою та вимогою її вирішення централь-

ною владою Чехословаччини було заснування українського університету та української політехніки в Ужгороді, перенесення і належної розбудови Українського вільного університету, Українського високого педагогічного інституту в Празі й Української господарської академії в Подєбрадах.

Не зважаючи на демократично-правові основи новоутвореної Чехословацької республіки урядова політика у мовному питанні, шкільництві підкарпатських меншин засуджувалася бо це було опертя для проведення чехізації автономного краю.

Не оминув з'їзд і важливість релігійного та фізичного виховання, спорту, як потреб української нації.

Висновки. Народовецька молодь різного соціального стану Підкарпатської Русі стала органічною складовою синергетичної сили потужного політико-правового руху українського націотворення - самоідентифікації та розбудови власної держави. Це був період активної діяльності національно свідомої молоді за вдосконалення наявної системи з метою отримання автономії, що була визначена міжнародними правовими документами на рівні Конституції Чехословацької республіки, а також вирішення тих завдань, що наближали до утворення власної держави - демократичної, правової, суверенної та незалежної.

Молоде проукраїнське покоління стало однією з рушійних сил за утвердження української ідентичності та українського державотворення на засадах верховенства права в політиці, виборчій системі, соціально-економічному, культурно-освітньому поступу свого народу.

Молодь за цей період пройшла школу політико-правової боротьби, ідейного загартування і глибокого усвідомлення на шляху національно-визвольних змагань, своєї приналежності до українського народу, замінивши архаїчну назву "русин" на горде "українець". Правда, як засвідчує реальність вороги українського народу і деякі "прєдводітєлі народу" як свої, так і закордонні прагнуть повернути сучасну молодь у вік рабства, безправності, а край в землю "без імені", "джунглі у центрі Європи". Робиться це сьогодні за допомогою використання різних гібридних і науково безсилих та давно відомих теорій. Саме їх у своїх цілях використовують для своєї меркантильної мети також деякі політики та державні особи.

Роки перебування Підкарпатської Русі у складі Першої Чехословацької Республіки та уроки цього часу дали себе в знаки: автохтонне населення, старше і молодше покоління, здобуло після довгоочікуваної автономії своє державне утворення – Карпатську Україну зі своїми національними атрибутами - мовою, гімном, прапором і гербом. Це був і є добрий приклад для сьогоднішнього етапу розвитку України, зокрема для молоді, котра тоді й сьогодні усвідомлено стала на захист своїй землі, своєї Батьківщини, її історії, мови, віри як сакральних ознак своєї неповторної ідентичності та приналежності до загальнолюдської цивілізації.

Як справедливо зазначає один з очевидців подій державотворення, "два різні почуття викликають у нас спогади про березневу трагедію Карпатської України. З одного боку якийсь пригноблюючий і болючий смуток, а з другого - гордість за життєздатність цієї малої гілки великого українського народу, та й збройна оборона національної честі наповнює нас самовпевненістю і ми готові з новою надлюдською енергією стати далі до боротьби за Велику Ідею. Можемо бути гордими, що довели всім народам світу, що Україна є, і Україна буде, бо чесні лицарські сини не дозволять стоптати її святості [7]".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України "Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового скаутського руху" від 17 грудня 2019 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2020, № 15, ст. 94.
2. Закон України "Про позашкільну освіту" від 22 червня 2000 року № 1841-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2000, № 46, ст. 393.
3. З листів. Пробоєм. Прага, 1935. № 1-2. С. 83–85.
4. Заява народовецької молоді, прийнята на Першому з'їзді. Свобода, 1929, 25 липня.
5. Заява народовецької молоді, прийнята на Першому з'їзді. Свобода, 1929, 25 липня.
6. Резолюції II З'їзду народовецької молоді Підкарпаття, що відбувся 1934 р. в Мукачеві. Пробоєм. Прага, 1934. № 7. С. 100–103.
7. Тучак А. Карпатська Україна в лабетах корони святого Стефана. Пробоєм. Прага. 1939 р. № 15. С. 150.

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

UDC 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.9

LEGAL REGULATION OF DEPRIVATION OF PUBLIC RIGHTS AND DEPRIVATION OF THE RIGHT TO PERFORM CERTAIN WORK OR ENGAGE IN CERTAIN ACTIVITIES: THE EXPERIENCE OF LITHUANIA AND LATVIA

Basalayeva A.,
PhD, Lecturer of Constitutional Law Department
of Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: 0000-0001-7558-2621

Basalaeva A.V. Legal regulation of deprivation of public rights and deprivation of the right to perform certain work or engage in certain activities: the experience of Lithuania and Latvia.

The article examines the legal regulation of deprivation of public rights and deprivation of the right to perform certain work or engage in certain activities in Lithuania. It is established that the legislation of Lithuania uses the term "deprivation", while the legislation of Latvia uses the term "restriction" to denote the same phenomenon – a type of punishment.

The following features of the legal regulation of deprivation of public rights and deprivation of the right to perform certain work or engage in certain activities in Lithuania are highlighted: 1) is an element of the punishment system; 2) is a type of basic punishment; 3) the range of persons to whom they are assigned: a person who has committed a crime; a person who has committed a criminal offense; 4) types of deprivation of public rights: 1) deprivation of the right to be elected to an elected office; 2) deprivation of the right to be appointed to a position in state or municipal institutions and agencies, business entities or non-state organizations; 5) deprivation of public rights is not established in the sanctions of individual articles of the Criminal Code of the Republic of Lithuania; 6) the subject that imposes a penalty in the form of deprivation of public rights is a court; 7) as a type of punishment it is assigned only if the sanction of an article of the Criminal Code of the Republic of Lithuania provides for a penalty in the form of deprivation of the right to work in a certain position or engage in a certain type of activity; 8) it is assigned if the subject of a crime or criminal offense committed a criminal act in violation of public rights; 8) the term for which this punishment is assigned is from 1 to 5 years.

The features of the legal regulation of restrictions of rights in Latvia are as follows: 1) it is an element of the system of penalties; 2) it is an additional punishment; 3) the range of persons to whom it is assigned: a person who committed a crime; a person who has committed a criminal offense; 4) types of deprivation of public rights: 1) deprivation of certain rights, 2) establishment of a ban that does not allow a person to use certain rights, hold a certain position, carry out a certain professional activity or other type of activity, attend certain places or events; 5) may or may not be provided for in the sanctions of individual articles of the Criminal Code of Latvia; 6) the subject who imposes a penalty in the form of deprivation of public rights is a court or a prosecutor; 7) may also be imposed as a type of additional punishment if the sanction of an article of the Criminal Code of Latvia does not provide for a penalty in the form of deprivation of a certain right; 8) is imposed if the subject of the crime has committed a criminal act; 8) the term for which this punishment is imposed is from 1 to 5 years, in exceptional cases – no more than 10 years.

Key words: the right to participate in the management of state affairs, public rights, the right to perform certain work or engage in certain activities, state, deprivation of rights, court, sanction, crime, criminal offense.

Басалаєва А.В. Правове регулювання позбавлення публічних прав і позбавлення права виконувати певну роботу або займатися певною діяльністю: досвід Литви та Латвії.

В статті досліджується правове регулювання позбавлення публічних прав і позбавлення права виконувати певну роботу або займатися певною діяльністю в Литві. Встановлено, що законодав-

ство Литви вживає термін «позбавлення», в той час як законодавство Латвії – «обмеження» на позначення одного і того ж явища – виду покарання.

Виділено такі особливості правового регулювання позбавлення публічних прав і позбавлення права виконувати певну роботу або займатися певною діяльністю в Литві є такі: 1) є елементом системи покарань; 2) є видом основних покарань; 3) коло осіб, яким призначаються: особа, яка вчинила злочин; особа, яка вчинила кримінальний проступок; 4) види позбавлення публічних прав: 1) позбавлення права бути обраним на виборну посаду; 2) позбавлення права бути призначеним на посаду в державних або муніципальних установах і агентствах, суб'єктах господарювання або недержавних організаціях; 5) позбавлення публічних прав у санкціях окремих статей Кримінального кодексу Литовської Республіки не встановлюється; 6) суб'єкт, який призначає покарання у вигляді позбавлення публічних прав – суд; 7) як вид покарання призначається лише якщо санкція статті Кримінального кодексу Литовської Республіки передбачає покарання у вигляді позбавлення права працювати на певній посаді або займатися певним видом діяльності; 8) призначається, якщо суб'єктом злочину чи кримінального проступку було вчинено злочинне діяння з порушенням публічних прав; 8) термін, на який призначається це покарання – від 1 до 5-ти років.

Особливостями правового регулювання обмеження прав в Латвії є такі: 1) є елементом системи покарань; 2) є додатковим покаранням; 3) коло осіб, якім призначаються: особа, яка вчинила злочин; особа, яка вчинила кримінальний проступок; 4) види позбавлення публічних прав: 1) позбавлення певних прав, 2) встановлення заборони, яка не дозволяє особі використовувати певні права, займати певну посаду, здійснювати певну професійну діяльність або діяльність іншого роду, відвідувати певні місця чи заходи; 5) може бути передбачене, а може бути і не передбачене у санкціях окремих статей Кримінального закону Латвії; 6) суб'єкт, який призначає покарання у вигляді позбавлення публічних прав – суд або прокурор; 7) як вид додаткового покарання може призначатися і якщо санкція статті Кримінального закону Латвії не передбачає покарання у вигляді позбавлення певного права; 8) призначається, якщо суб'єктом злочину було вчинено злочинне діяння; 8) термін, на який призначається це покарання – від 1 до 5-ти років, у виключних випадках – не більше 10-ти років.

Ключові слова: право брати участь в управлінні державними справами, публічні права, право виконувати певну роботу або займатися певною діяльністю, держава, позбавлення права, суд, санкція, злочин, кримінальний проступок.

Formulation of the problem.

Public rights or rights that enable citizens of Lithuania and Latvia to perform certain work are not absolute. They can be limited by the state. It is well known that in order for such a restriction not to be arbitrary, it must be provided for by law, pursue a legitimate goal, and the measures taken must be proportionate to the goal pursued and the result achieved by their application [1].

Lithuania and Latvia were once occupied by the USSR. Today, part of the territory of Ukraine is occupied by Russia. In the future, it can be predicted that citizens of Ukraine who previously lived in the territories occupied by Russia and collaborated with Russian special services will express a desire to exercise their constitutional right guaranteed to them by Article 38 of the Constitution of Ukraine [2]. Of course, the question will arise whether such exercise will not pose a threat to the national security of Ukraine, and on the other hand, how to prevent arbitrary interference with the rights of citizens guaranteed by Article 38 of the Constitution of Ukraine. Conceptual approaches to this need to be developed today.

The purpose of this article is to highlight the features of the legal regulation of deprivation of public rights and deprivation of the right to perform certain work or engage in certain activities in Lithuania and Latvia.

The state of research on the issue. In legal science, new studies by professors Oksana Vasylchenko, Lyudmila Deshko, and Olga Lotyuk [3-6] were devoted to the issue of lustration and restriction of the right to participate in the management of state affairs. These studies lay the foundation for the development of the above-mentioned concept. The issue of power cleansing is also addressed in the work of scientists A. Grigorenko, Ya. Lenger, V. Fedorenko, and others. At the same time, the issue of legal regulation of deprivation of public rights and deprivation of the right to perform certain work or engage in certain activities in Lithuania and Latvia, which have a common experience of occupation with Ukraine, has not been comprehensively studied.

Presenting main material.

Constitutional rights and freedoms of man and citizen are guaranteed by the state and cannot be abolished. At the same time, a person may be limited in those rights and freedoms that are not absolute, and may also be deprived of certain rights.

The term "restriction" in the New Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language is defined as establishing a certain limit of something, binding something with restrictive conditions [7, p. 29]. The term "deprivation" in the same dictionary is defined as taking away, subtracting something [7, p. 29]. The term "termination" is defined as stopping the movement, action of something, interrupting any action, process [8, p. 544].

Lithuanian legislation does not provide for the "suspension" of public rights or the right to perform certain work or engage in certain activities, which, if applied to a person guilty of committing unlawful acts or omissions, would have a preventive, restorative, terminating meaning.

Restriction of a public right or the right to perform a certain work or engage in a certain activity does not mean its deprivation, which is applied for a certain period of time. Usually, restriction of public rights or the right to perform a certain work or engage in a certain activity is collective, not individual in nature.

Deprivation of a public right or the right to perform a certain work or engage in a certain activity is individual in nature and is an additional punishment in Lithuania. The rule of law, considering punishment primarily as a corrective and preventive measure, should not use excessive, but only necessary and purpose-driven measures [9].

Types of punishment are defined in Art. 42 of the Criminal Code of Lithuania. In particular, these types include deprivation of public rights (paragraph 1, paragraph 1, Article 42) and deprivation of the right to be employed in a certain position or engage in a certain type of activity (paragraph 2, paragraph 1, Article 42). These types of punishment are applied both to persons who have committed misdemeanors (clause 1, clause 2, article 42, clause 2, article 42 of the Criminal Code of Lithuania) and to persons who have committed a crime. If more than two types of punishments of different types are imposed for several committed crimes, the court, when imposing a final combined sentence, shall choose two punishments from the imposed ones: one of them is the most severe, and the other is at the discretion of the court. Such punishments may include deprivation of public rights, deprivation of the right to be employed in a certain position or to engage in a certain type of activity.

According to article 44 of the Criminal Code of Lithuania, deprivation of public rights deprivation of public rights is not specified in the sanction of article [10]. Such a penalty is imposed by the court when the sanction of the article provides for a penalty in the form of deprivation of the right to work in a certain position or engage in a certain type of activity and a criminal act has been committed in violation of public rights [10]. Public rights may be deprived for a period of one to five years, with the term of this penalty being calculated in years and months [10].

According to Article 45 of the Criminal Code of Lithuania, deprivation of the right to work in a certain position or engage in a certain type of activity is carried out in accordance with a court ruling on deprivation of the right to work in a certain position or engage in a certain type of activity in cases provided for by the Special Part of this Code, in the event that the offender has committed a criminal act in the field of his professional activity or if, taking into account the nature of the criminal act committed, the Court concludes that the convicted person cannot retain the right to work in a certain position or engage in a certain type of activity [10].

The right to work in a certain position or engage in a certain type of activity may be deprived for a period of one to five years. The term of this punishment is not determined by the sanction of the article - it is determined by the court when imposing the punishment [10]. If a penalty in the form of deprivation of the right to work in a certain position or engage in a certain type of activity is imposed together with imprisonment or arrest, it is imposed for the entire term of imprisonment or arrest or for the term that the court has decided to begin after the term of imprisonment or arrest has been served [10].

Thus, the features of the legal regulation of deprivation of public rights and deprivation of the right to perform certain work or engage in certain activities in Lithuania are as follows: 1) is an element of the system of penalties; 2) is an additional punishment; 3) the range of persons to whom they are assigned: a person who committed a crime; 4) types of deprivation of public rights: 1) deprivation of the right to be elected to an elected position; 2) deprivation of the right to be appointed to a position in state or municipal institutions and agencies, business entities or non-state organizations; 5) deprivation of public rights is not established in the sanctions of individual articles of the Criminal Code of the Republic of Lithuania; 6) the subject that imposes a penalty in the form of deprivation of public rights is the court; 7) as a type of punishment it is imposed only if the sanction of the article of the Criminal Code of the Republic of Lithuania provides for a penalty in the form of deprivation of the right to work in a certain position or engage in a certain type of activity; 8) it is imposed if the subject of a crime or criminal misdemeanor committed a criminal act in violation of public rights; 8) the term for which this penalty is imposed is from 1 to 5 years.

In Art. 36 of the Criminal Code of Latvia, the following types of punishments are defined: main – deprivation of liberty; forced labor; additional – confiscation of property; expulsion from the Republic of Latvia; forced labor; fine; restriction of rights; probation supervision [11]. Therefore, in Latvia, unlike Lithuania, restriction of rights cannot be the main type of punishment, but only an additional one.

In paragraph 3 of Art. Article 36 of the Criminal Code of Latvia states that a person who has committed a criminal offense, a less serious crime or a serious crime punishable by imprisonment for a term of up to five years may be sentenced by the prosecutor, upon drawing up a punishment order, to a fine or compulsory labor, as well as an additional punishment - restriction of rights or probation supervision [11].

According to Article 44 of the Criminal Code of Latvia, restriction of rights is defined as the deprivation of certain rights or the imposition of a ban that does not allow a person to use certain rights, hold a certain position, carry out a certain professional activity or other type of activity, attend certain places or events [11]. Thus, unlike Lithuanian legislation, Latvian legislation includes both the deprivation of certain rights and the imposition of a ban on the use of certain rights. In Lithuania, these are separate types of punishment, unlike Latvia (the prohibition on the use of a certain right is covered by the concept of "restriction of rights").

In paragraph 2 of Article 44 of the Criminal Code of Latvia, it is stated that restriction of rights is an additional punishment, which is imposed by a court or, with the preparation of a punishment order, is established by a prosecutor for a period of one to five years with the deprivation of the right mentioned in the relevant article of the Special Part of this Law or the imposed ban. Also in Art. 44 of the Criminal Code of Latvia states that, taking into account the type and nature of the criminal act, in special cases the rights of a person may be restricted for a longer period, but not more than ten years. Thus, unlike Lithuania, in Latvia the restriction of rights may be imposed either by a court or by a prosecutor. The terms for establishing such a punishment coincide in both Lithuania and Latvia – from 1 to 5 years. However, in Latvia, as an exception, a term of restriction of rights of more than 5 years may be applied, but not more than 10 years. Such a thing is not foreseen in Lithuania.

The next feature of the legal regulation of the restriction of rights in Latvia is that the court may establish the restriction of rights also in cases where this punishment is not provided for by the sanction of the relevant article of the Special Part of the Criminal Code of Latvia. The court may also establish another restriction of rights, if the sanction of the article provided for such an additional punishment as a restriction of the rights of a person.

Thus, the features of the legal regulation of the restriction of rights in Latvia are as follows: 1) it is an element of the system of punishments; 2) is an additional punishment; 3) the range of persons to whom it is assigned: a person who has committed a crime; a person who has committed a criminal offense; 4) types of deprivation of public rights: 1) deprivation of certain rights, 2) establishment of a ban that does not allow a person to use certain rights, hold a certain position, carry out a certain professional activity or other type of activity, visit certain places or events; 5) may or may not be provided for in the sanctions of individual articles of the Criminal Code of Latvia; 6) the subject that assigns a punishment in the form of deprivation of public rights is a court or a prosecutor; 7) as a type of additional punishment it may also be assigned if the sanction of an article of the Criminal Code of Latvia does not provide for a punishment in the form of deprivation of a certain right; 8) is assigned if the subject of the crime committed a criminal act; 8) the term for which this punishment is imposed is from 1 to 5 years, in exceptional cases - no more than 10 years.

Conclusions.

The features of the legal regulation of deprivation of public rights and deprivation of the right to perform certain work or engage in certain activities in Lithuania are as follows: 1) is an element of the system of punishments; 2) is an additional punishment; 3) the range of persons to whom they are imposed: a person who committed a crime; 4) types of deprivation of public rights: 1) deprivation of the right to be elected to an elected position; 2) deprivation of the right to be appointed to a position in state or municipal institutions and agencies, business entities or non-state organizations; 5) deprivation of public rights is not established in the sanctions of individual articles of the Criminal Code of the Republic of Lithuania; 6) the entity that imposes a punishment in the form of deprivation of public rights is a court; 7) as a type of punishment, it is imposed only if the sanction of an article of the Criminal Code of the Republic of Lithuania provides for a punishment in the form of deprivation of the right to work in a certain position or engage in a certain type of activity; 8) it is imposed if the subject of a crime or criminal offense committed a criminal act in violation of public rights; 8) the term for which this punishment is imposed is from 1 to 5 years.

The features of the legal regulation of restrictions of rights in Latvia are as follows: 1) is an element of the system of penalties; 2) is an additional punishment; 3) the range of persons to whom they are

assigned: a person who has committed a crime; a person who has committed a criminal offense; 4) types of deprivation of public rights: 1) deprivation of certain rights, 2) establishment of a ban that does not allow a person to use certain rights, hold a certain position, carry out a certain professional activity or other type of activity, visit certain places or events; 5) may or may not be provided for in the sanctions of individual articles of the Criminal Code of Latvia; 6) the subject that assigns a punishment in the form of deprivation of public rights is a court or a prosecutor; 7) may be assigned as a type of additional punishment even if the sanction of an article of the Criminal Code of Latvia does not provide for a punishment in the form of deprivation of a certain right; 8) is assigned if the subject of the crime committed a criminal act; 8) the term for which this punishment is imposed is from 1 to 5 years, in exceptional cases - no more than 10 years.

REFERENCES:

1. Дешко Л. Про галузеву належність медичного права України. *Право України*. 2006. № 1. С. 120–124.
2. Constitution of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/en/ed19960628.
3. Deshko L., Vasylchenko O., Lotiuk O. Crime an Tatar National-Territorial Autonomy: Reg ulatory and Legal Guarantees of the Rights and Freedoms for the Indigenous Peoples of Ukraine*. Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 3. P. 24–28.
4. Васильченко О.П., Дешко Л.М., Лотюк О.С. Співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2024. Випуск 85: частина 1. С. 181–187.
5. Дешко Л.М., Васильченко О.П., Лотюк О.С. Люстрація як вид конституційно-правової відповідальності та відшкодування моральної шкоди, завданої в результаті порушення права особи на участь в управлінні державними справами: практика ЄСПЛ у справах проти України. *Наукові інновації та передові технології.* 2024. № 11. С. 554–566.
6. Дешко Л. Правові та організаційні засади очищення влади в Україні та державах-учасницях ЄС. Конституційно-правові засади інтеграції до Європейського Союзу: XVII Тодиківські читання: зб. тез наук. доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф. (14 листоп. 2024 р.), м. Харків / редкол.: Т.М. Слінько (голова) та ін.; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. С. 35-36.
7. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах 42 000 слів. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Вид-во «Аконіт», 2000. Т. 3. (ОБС–РОБ). 927 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «Глорія-Трейд», 2012. 864 с.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fccu.gov.ua%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2Fndf%2F15-rp%2F2004.doc&wdOrigin=BROWSELINK.
10. Criminal Code of Lithuania. URL: https://www.lithuanialaw.com/lithuanian-criminal-code-495.
11. Criminal Law of Latvia. URL: https://lawyer-khroulev.com/wp-content/uploads/2019/09/ugolovnij-zakon-latvii.pdf.

УДК 342.7(477)+342.72/73(438)(043.5)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.10

ЮВЕНАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ТА ЙОГО РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ДИТИНИ

Батанов О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-0239-4539

Батанов О.В. Ювеналізація конституційного права в умовах сучасних викликів та його роль у забезпеченні прав дитини.

У статті досліджуються актуальні проблеми конституційного права та конституціоналізму в аспекті забезпечення прав дитини. Зазначається, що серед фундаментальних конституційних цінностей на сучасному етапі розвитку конституціоналізму вагоме місце займають права дитини. Стверджується, що особливе значення в умовах сьогодення набуває проблематика ювенальної політики, становлення ювенального правосуддя та функціонування держави у сфері захисту прав дитини. Під впливом цього сучасні конституції більшості країн останнім часом стали комплексно закріплювати не лише права дитини, а й загальні принципи ювенальної політики.

Поява на конституційному рівні норм щодо прав дитини, конституціоналізація їх правосуб'єктності, у тому числі в аспекті майбутніх поколінь з точки зору екології, економіки, цифровізації, медицини та біоетики тощо свідчить про свого роду ювеналізацію конституційного права. На погляд автора, ця тенденція полягає в посиленні уваги держави до конституційних прав, інтересів та потреб дітей і молоді через інституційне, нормативне й практичне оформлення відповідних гарантій у системі конституційного регулювання. Це явище відображає загальносвітову гуманістичну тенденцію, орієнтовану на визнання дітей не лише об'єктами опіки, а й суб'єктами права – повноправними учасниками публічного життя.

У цьому контексті не викликає сумніву, що саме захист прав дітей є одним з магістральних напрямів ювенальної політики держави, під якою розуміється діяльність державних і недержавних інституцій щодо створення умов з метою всебічного розвитку дітей та їх соціального становлення як повноправних членів громадянського суспільства. При цьому, зміст ювенальної політики демократичної держави проявляється у системній єдності низки нормативно-визначених та організаційно забезпечених видів та напрямів її діяльності щодо охорони і захисту прав дітей.

У статті аналізується зарубіжний досвід ювеналізації конституційного права та застосування концептуальних підходів ювенального права на сучасний конституціоналізм та конституційно-правові відносини з метою представлення інтересів та захисту прав дитини. Розглядаються фактори, які обумовлюють створення та функціонування ювенальних служб, а також основні тенденції їх розвитку в сучасному світі.

Ключові слова: конституціоналізм, конституційні права дитини, дитина, конституційно-правовий статус дитини, захист прав дитини, гарантії захисту прав дитини, омбудсман, дитячий омбудсман.

Batanov O.V. The juvenilisation of constitutional law in the context of contemporary challenges and its role in ensuring children's rights.

The article examines topical issues of constitutional law and constitutionalism in terms of ensuring children's rights. It is noted that children's rights occupy an important place among fundamental constitutional values at the current stage of constitutionalism development. It is argued that the issues of juvenile policy, the establishment of juvenile justice and the functioning of the state in the field of child rights protection are of particular importance in today's world. Under the influence of this, the modern constitutions of most countries have recently begun to comprehensively enshrine not only children's rights, but also the general principles of juvenile policy.

The emergence of constitutional provisions on children's rights and the constitutionalisation of their legal capacity, including in terms of future generations from the perspective of ecology, economics, digitalisation,

medicine, bioethics, etc., indicates a kind of juvenilisation of constitutional law. In the author's view, this trend consists in the state's increased attention to the constitutional rights, interests and needs of children and young people through the institutional, regulatory and practical formalisation of relevant guarantees in the system of constitutional regulation. This phenomenon reflects a global humanistic trend focused on recognising children not only as objects of care, but also as subjects of law – full participants in public life.

In this context, there is no doubt that the protection of children's rights is one of the main directions of the state's juvenile policy, which is understood as the activities of state and non-state institutions aimed at creating conditions for the comprehensive development of children and their social integration as full members of civil society. At the same time, the content of the juvenile policy of a democratic state is manifested in the systematic unity of a number of normatively defined and organisationally supported types and directions of its activities regarding the protection and defence of children's rights.

The article analyses foreign experience in the juvenilisation of constitutional law and the application of conceptual approaches to juvenile law to modern constitutionalism and constitutional-legal relations with the aim of representing the interests and protecting the rights of children. It considers the factors that determine the creation and functioning of juvenile services, as well as the main trends in their development in the modern world.

Key words: constitutionalism, constitutional rights of the child, child, constitutional and legal status of the child, protection of children's rights, guarantees for the protection of children's rights, ombudsman, children's ombudsman.

Постановка питання. Провідне місце у системі права будь-якої держави займає конституційне право. Своєрідність конституційного права полягає насамперед у тому, що воно відіграє основоположну та провідну роль щодо інших галузей права. Це, у свою чергу, визначається відповідним значенням та характером тих суспільних відносин, на регулювання яких спрямоване конституційне право як система. Насамперед – це відносини, які є основою суспільного та державного ладу, взаємовідносин людини, громадянського суспільства і держави, здійснення публічної влади, функціонування територіальних громад тощо.

Конституційне право закріплює сутність, форми і структуру держави, принципи її територіальної організації, правовий статус людини і громадянина, систему органів державної влади та місцевого самоврядування, а також загальний механізм їх функціонування. Конституційно-правові положення та норми є вихідними для усіх та кожної з інших галузей права, які розвивають та конкретизують їх на іншому рівні. Саме тому, що конституція та інші конституційно-правові акти спрямовані на закріплення та регулювання не усіх та не будь-яких суспільних відносин, а лише тих, які визначають головні, докорінні, якісні засади держави та суспільства, конституційне право виступає насамперед як основа національного права, система норм права, за допомогою яких на основі принципів демократії, верховенства права та поваги до прав людини здійснюється регламентація загального порядку організації та функціонування публічної влади.

У всіх системах права та правових системах конституційне право вважається, як правило, провідною, пріоритетною, центральною, профільною, фундаментальною галуззю публічного права, що, власне, і робить її основою сучасного конституціоналізму. Ця природна функціонально-рольова позиція конституційного права пояснюється лише тим, будь-яка правова система повинна мати єдиний фундамент, одну фундаментальну галузь.

Саме тому, адекватне осмислення правових, політичних, економічних, соціально-культурних, екогуманітарних, цифрових змін та тих тенденцій, під впливом яких вони відбуваються (наприклад, глобалізація, антропологізація, інтернаціоналізація, біологізація, цифровізація, мілітаризація, екологізація та ін.), а також ефективні та результативні дослідження нових реалій в житті суспільства та держави, вимагають серйозної перебудови теоретичних поглядів, подекуди кардинального перегляду філософських засад та методів наукового пізнання багатьох інститутів права, юридичних явищ та процесів, у тому числі й у сфері конституційного права та сучасного конституціоналізму в цілому, іманентною інституціональною та визначальною функціональною складовою механізму якого є права людини та їх система, в тому числі й права дитини.

Мета статті: дослідження теоретичних та праксеологічних проблем ювеналізації конституційного права як однієї з тенденцій його розвитку в умовах викликів сучасності та визначення його функціональної ролі у забезпеченні прав дитини.

Стан розробки проблеми. У науковому дискурсі проблематика прав дитини розкривалася з точки зору їх становлення, реалізації та захисту [7-8; 10; 17; 19-21; 24-26], формування ювенального права [14-15], предмету політики міжнародного співробітництва та імплементації міжнародних стандартів прав дитини [6; 13; 29], здійснення ювенальної функції та ювенальної політики громадянського суспільства та держави [4; 23; 27], функціонування ювенальної юстиції [5] тощо. У цьому плані

вагомий внесок у формування доктрини правового забезпечення прав дитини внесли І.Е. Борисюк, О.І. Вінгловська, І.І. Волкова, І.В. Волошина, Ю.В. Губаль, О.В. Китайка, Н.М. Крестовська, О.М. Кудрявцева, Н.В. Лінник, О.О. Навроцький, Р.М. Опацький, Н.М. Опольська, І.І. Пилипишина, О.М. Ригіна, О.В. Темченко, О.В. Шевченко-Бітенська, О.А. Шульц та ін.

Методологічною основою статті є діалектичний підхід, завдяки якому проаналізовано зарубіжний досвід становлення та реалізації ювенальної політики та визначено її вплив на процеси ювеналізації конституційного права та сучасного конституціоналізму. В дослідженні використано також системний, порівняльний, формально-логічний і структурно-функціональний методи.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі проблеми ювенальної політики, ювенального права, ювенального правосуддя, ювенальної прокуратури, спеціалізованих ювенальних служб захисту прав людини (дитячого омбудсмана), інших ювенальних служб у складі органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з об'єктивних причин набувають чим дедалі більшої ваги, а необхідність оперативного реагування на виклики у сфері прав дитини постає вкрай непростим завданням чи не для кожної з держав.

Щодо України, то її діяльність у зазначеному напрямку головним чином мотиваційно зумовлена потребою виконання державою як її головного обов'язку щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини, у т. ч. і прав дитини, враховуючи як в цілому загальні конституційні принципи щодо прав людини, зокрема, положення ч. 1 ст. 52, згідно якої «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним», так і власне функціонально-телеологічним призначенням Конституції України у частині щодо встановлення обов'язків держави, які закріплені у її Преамбулі щодо дбання про «забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя», підтвердження «незворотності європейського та євроатлантичного курсу України», іманентною складовою якого є верховенство права, демократія та права людини, прагнення «розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу», усвідомлення відповідальності перед «нинішнім та прийдешніми поколіннями», враховуючи, що саме діти є майбутнім української державності тощо.

Поява на конституційному рівні норм щодо прав дитини, конституціоналізація їх правосуб'єктності, у тому числі в аспекті майбутніх поколінь з точки зору екології, економіки, цифровізації, медицини та біоетики тощо свідчить про свого роду ювеналізацію конституційного права. На наш погляд, ця тенденція полягає в посиленні уваги держави до конституційних прав, інтересів та потреб дітей і молоді через інституційне, нормативне й практичне оформлення відповідних гарантій у системі конституційного регулювання. Це явище відображає загальносвітову гуманістичну тенденцію, орієнтовану на визнання дітей не лише об'єктами опіки, а й суб'єктами права – повноправними учасниками публічного життя, забезпечуючи захист не лише нинішнього, а й майбутніх поколінь.

Оскільки проблематика прав дитини в Україні в силу об'єктивних причин піднесена на конституційний рівень, відповідні процеси їх забезпечення та захисту значною мірою пов'язані із функціонуванням основ конституційного ладу та становленням конституціоналізму. У цьому контексті важливе методологічне значення має позиція А. Р. Крусян, яка доводить, що «система конституціоналізму має таку властивість, як сучасність, тобто науково-практична парадигма цього політико-правового явища має враховувати сучасний стан і тенденції розвитку суспільства та держави». На її думку, конституціоналізм є «універсальним носієм теоретичної енергії сучасного конституційного права та прогресивним вектором сучасної конституційної практики», а «властивість «сучасності» українського конституціоналізму зумовлює актуальність дослідження тенденцій його розвитку в умовах глобалізації». При цьому, зазначає А. Р. Крусян, «глобалізація та глобалізм належать до тих концептів, які, з одного боку, постійно застосовуються при характеристиці найбільш суттєвих процесів розвитку сучасного соціуму, зазвичай у контексті його загальної уніфікації та трансформації у різних соціальних сферах, а з другого – не мають свого єдиного, уніфікованого визначення, незважаючи на достатню кількість наукових розробок з цієї проблематики. Системний аналіз дефініцій глобалізації надає підстави резюмувати, що за своєю сутністю та основним змістом глобалізація – багатофакторне явище, яке має різносторонню соціальну природу та виявляється у синергетичному процесі (процесах) світової уніфікації в економічній, інформаційній, комунікативній, політичній, правовій, культурній та ін. сферах сучасної цивілізації» [16, с. 127-128].

З точки зору тенденцій розвитку сучасного конституціоналізму в умовах глобалізації особливого значення набуває концепція людського виміру права та його ціннісного розуміння. Як зазначає Я. В. Якимович, «аксіологічною основою держави та найменшою організаційною одиницею публічного управління є людина», яка в умовах сучасних викликів «… стає сутністю суб'єкта конституційно-правових відносин. Звідси бере початок антропоцентризм, котрий не як поняття, а як явище є частиною конституціоналізму» [32, с. 7].

У наслідок цього виникає необхідність концептуального дослідження сучасного конституційного права з точки зору тенденцій його розвитку, у числі яких унікальне місце займає ювеналізація, ос-

новними напрямками якої є, насамперед, конституційне закріплення прав дитини, визнання її спеціального статусу як суб'єкта основних прав, гарантування її особистих, економічних, соціальних, культурних, інформаційних та інших прав, серед яких найважливішими є права на гідність, життя, ім'я, освіту, захист від насильства тощо.

Досвід зарубіжних демократій свідчить про перманентне підвищення ролі держави в забезпеченні інтересів дитини. Сьогодні саме держава визнається головним гарантом забезпечення фізичного, психічного та соціального розвитку дитини та майбутніх поколінь в цілому.

Наприклад? чим далі поширенішою стає конституційна практика розширення механізмів захисту дітей, зокрема, утворюються інституції омбудсманів з прав дитини. Як свідчить зарубіжний досвід, омбудсманом у справах дітей прийнято називати незалежний орган, який запроваджується спеціально для забезпечення реалізації прав дітей. Назва «омбудсман» у даному випадку є узагальнюючою, оскільки в різних країнах його можуть називати по-різному (уповноважений з прав дитини у Великобританії та багатьох інших країнах, контролер із захисту прав дитини у Литві, комісар з прав дитини у Новій Зеландії та Бельгії).

Перший омбудсман у справах дітей був призначений у Норвегії в 1981 році. Відповідні структури було створено в багатьох країнах, зокрема, в Данії, Швеції, Австрії, Франції, Греції, Ісландії, Ірландії, Ізраїлі, Польщі та багатьох інших. Однак із більш як 180 країн, які ратифікували Конвенцію з прав дитини, лише деякі з них наважилися запровадити посаду омбудсмана з прав дитини.

Правовий статус омбудсманів у справах дітей в різних країнах є відмінним від статусу парламентських омбудсманів, і в багатьох випадках вони діють як структури на базі неурядових організацій. Однак, незважаючи на різноманітність їхніх прав і повноважень, спільним для них залишається обов'язок забезпечення реалізації та дотримання прав дітей.

В залежності від закріплення правового статусу прийнято розрізняти низку моделей омбудсманів у справах дітей: омбудсмани, запроваджені спеціальним актом парламенту – самостійний орган, тісно пов'язаний з парламентом (так званий «парламентський» омбудсман); омбудсмани, створені при конкретних міністерствах на основі законодавства про соціальний захист дітей; омбудсмани, які запроваджені і функціонують у межах існуючих державних органів (так звані «виконавчі омбудсмани»); омбудсмани, що створюються на базі неурядових організацій (так звані «громадські омбудсмани»).

Також одним з найважливіших інститутів ювенального правозахисту стає ювенальна юстиція – комплекс правових механізмів, медично-соціальних, психолого-педагогічних та реабілітаційних, а також інших процедур і програм, призначених для забезпечення найбільш повного захисту прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх, а також діяльність осіб, які відповідають за їх виховання, що реалізується системою державних і недержавних органів, установ та організацій, стає важливим елементом конституційної моделі захисту прав дитини.

Створення ювенальних судів відбувається на основі доктрини «parents patrae» (принципу патерналізму), відповідно до якої держава виконує функцію опікуна чи відповідальної особи за неповнолітніх, захищаючи їх від небезпечного впливу і шкідливого оточення. На основі цього, зокрема, у профільному законодавстві закріплюються принципи спеціального (ювенального) правосуддя для неповнолітніх, а саме: цінність особистості неповнолітнього, який постає перед судом; активне використання в судовому процесі щодо неповнолітніх даних, які отримані судом від спеціалізованих допоміжних юридичних установ (служб, органів); посилення охоронної функції судів щодо неповнолітнього (посилення судового захисту неповнолітнього як потерпілого, свідка, підсудного, засудженого тощо шляхом закритого судового засідання у справах про злочини неповнолітніх або злочинних посягань на них, зменшення терміну покарання за фактом неповноліття, надання переваги заходам виховного впливу та ін.); спеціальна підготовка суддів щодо справ неповнолітніх; наявність системи спеціалізованих допоміжних служб тощо [11-12; 14; 18; 22; 28; 30-31].

У вітчизняній юридичній науці доведено, що феномен ювенальної делінквентності має одночасно соціальне, економічне та психологічне підґрунтя. Першопричиною формування делінквентої поведінки в індивіда (зокрема у неповнолітнього) є деформований процес адаптації та входження до соціальних груп і встановлення соціальних зв'язків. Багатофакторність формування у неповнолітніх поведінки, що відхиляється, ускладнює процес систематизації причин ювенальної делінквентності як явища. Зокрема, виокремлюються два наймасштабніші фактори впливу на поведінку неповнолітнього – зовнішній та внутрішній, та виділяються групи відносин та явищ, якими зумовлюються зазначені фактори. До зовнішніх факторів віднесено обставини навколишнього світу, що існують об'єктивно і впливають на соціальну адаптацію неповнолітніх та формування типу їх поведінки. До внутрішніх факторів формування делінквентної поведінки у неповнолітнього відносять детермінанти, що існують незалежно від соціального впливу. Вони визначаються як психологічні особливості самодетермінації поведінки неповнолітнього [9, с. 8-9].

Внаслідок цього, варто мати на увазі, що метою системи ювенальної юстиції є не покарання молодих людей, а насамперед проведення з ними індивідуалізованого виховання. Цей підхід заснований на двох ідеях: по-перше, підлітки за розвитком ще нездатні повною мірою усвідомлювати свої вчинки; по-друге, вони піддаються впливу, їх ще можливо перевиховати, щоб у майбутньому в них не було бажання вчиняти будь-які правопорушення. Таким чином, в ювенальній юстиції правопорушник важливіший, ніж саме правопорушення.

Важливим напрямком ювеналізації національного конституційного права є інтеграція до його системи міжнародних стандартів про права дитини [3]. Відповідні міжнародні стандарти відображено насамперед у Конвенції ООН про права дитини та рекомендаційних актах, прийнятих на її виконання, наприклад, Мінімальних стандартних правилах ООН відправи правосуддя стосовно неповнолітніх, Керівних принципах ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх, Правилах ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, а також Європейській конвенції про здійснення прав дітей, Європейських правилах щодо неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів, Керівних принципах комітету Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дитини, Директиві Європейського Парламенту та Ради Європи щодо забезпечення процесуальних гарантій для неповнолітніх, що є підозрюваними або обвинуваченими у кримінальному процесі, тощо.

У цьому контексті не викликає сумніву, що саме захист прав дітей є одним з магістральних напрямів ювенальної політики держави, під якою традиційно розуміється діяльність державних і недержавних інституцій щодо створення умов з метою всебічного розвитку дітей та їх соціального становлення як повноправних членів громадянського суспільства. При цьому, зміст ювенальної політики демократичної держави проявляється у системній єдності низки нормативно-визначених та організаційно забезпечених видів та напрямів її діяльності щодо охорони і захисту прав дітей. У широкому аспекті захист прав дітей традиційно вважається частиною соціальної функції держави та являє собою систему юридичних, економічних, соціальних, культурних, організаційних заходів щодо забезпечення, охорони і відновлення у разі порушення прав, свобод і законних інтересів дітей. У вузькому аспекті захист прав дітей розглядається як діяльність державних органів і суспільних інституцій, що спрямована на убезпечення дитини від порушення її прав, поновлення порушених прав і притягнення порушників до відповідальності тощо [23].

Отже, як свідчить вітчизняний та зарубіжний досвід, цілеспрямована й ефективна реалізація державної політики у сфері захисту прав дітей забезпечується цілісним механізмом – системою компетентних державних органів, що створюють належні умови для реалізації, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів дитини у передбачених законодавством формах за допомогою відповідних засобів і способів попередження та/або усунення їх порушень.

Також яскраво ілюструє тенденцію ювеналізації конституційного права світова практика організації та функціонування місцевого самоврядування та специфіка реалізації та захисту окремих видів прав людини у муніципальному житті в цілому [1] та, зокрема, прав дитини, в тому числі в умовах збройних конфліктів [2]. Зокрема цікавими є положення Переглянутої Європейської Хартії щодо участі молоді у громадському житті на місцевому та регіональному рівнях, прийнятої Конгресом місцевих та регіональних влад Ради Європи на 10-й пленарній сесії 21 травня 2003 р., у якій вказується, що «активна участь молодих людей у процесі ухвалення рішень та громадській діяльності на місцевому і регіональному рівнях має важливе значення, якщо ми дійсно маємо намір побудувати більш демократичне, солідарне і процвітаюче суспільство. … Підтримуючи і стимулюючи участь молоді у суспільному житті, місцеві і регіональні влади мають сприяти соціальній інтеграції молодих людей, допомагаючи їм долати не лише проблеми та труднощі, але й знаходити відповідь на виклики сучасного суспільства, в якому часто домінують егоїзм та індивідуалізм. Проте для того, щоб участь молоді в суспільному житті на місцевому і регіональному рівнях була успішною, постійною і осмисленою, потрібно мати щось більше, ніж розвиток політичних чи адміністративних систем. Будь-яку політику чи дію, покликану активізувати участь молоді в житті суспільства, має забезпечувати культурне середовище, що поважає молодь і враховує різноманітні потреби, обставини та сподівання молодих людей».

У контексті порушеної тематики варто звернути увагу на положення частини I.5 «Політика мобільності і обмінів» цього документу, у якій вказується, що місцевим і регіональним владам слід підтримувати об’єднання чи групи, що виступають за підвищення мобільності молодих людей (молодих працівників, студентів або добровольців) через політику обмінів і розвивати політику зв’язків та усвідомлення себе громадянами Європи. Місцевим і регіональним владам слід заохочувати молодих людей, їх організації та навчальні заклади до активної участі в міжнародній діяльності, усіх видах обмінів та роботі в європейських мережах. Місцеві влади повинні бути готовими надати їм фінансову підтримку з метою сприяння вивченню мов і міжкультурним обмінам, а також обміну досвідом.

Висновки. Отже, враховуючи, що в умовах повномасштабного збройного вторгнення рф та триваючої вже понад 11 років російсько-української війни кількість та спектр проблем та викликів, пов’я-

заних із правами дитини, набуває масштабного характеру, а також оцінюючи позитивний зарубіжний досвід реалізації державної ювенальної політики, особливо актуалізується питання посилення функціональних та організаційних можливостей всієї системи органів державної влади у сфері захисту прав дитини, насамперед, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини у сфері захисту прав дітей, а також утворення та діяльності цілої системи спеціалізованих ювенальних інституцій: парламентського омбудсмана з прав дитини, ювенального правосуддя, ювенальної прокуратури тощо.

Поява відповідних ювенальних інституцій, формування профільного ювенального законодавства та розвиток на конституційному рівні норм щодо прав дитини, свідчить про виникнення тенденції ювеналізації конституційного права, яка чітко намітилась у сучасному конституціоналізмі. Цей загальносвітовий гуманістичний тренд полягає в посиленні уваги держави до конституційних прав, інтересів та потреб дітей і молоді через інституційне, нормативне й практичне оформлення відповідних гарантій у системі конституційного регулювання, орієнтує на визнання дітей не лише об'єктами опіки, а й суб'єктами права – повноправними учасниками публічного життя, забезпечуючи захист не лише нинішнього, а й прийдешніх поколінь, розвиток конституціоналізму та соціально-правової держави тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батанов О.В. Людина в місцевому самоврядуванні: правове людинорозуміння як предметна основа сучасного муніципального права. *Правова держава.* Випуск 35. Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2024. С. 256–268.
2. Батанов О. Людина у місцевому самоврядуванні: проблеми взаємодії в умовах викликів російсько-української війни. *Право України*. 2024. № 6. С. 14–37.
3. Бехруз Х.Н. Міжнародно-правові засади формування ювенальної юстиції. *Юридичний науковий електронний журнал*: електронне наукове фахове видання. 2024. № 12. С. 394–397.
4. Борисюк І.Е. Правовий механізм взаємодії громадянського суспільства та Української держави у сфері захисту прав дитини: дис. … д-ра філос. за спец. 081 «Право». Одеса, 2021. 259 с.
5. Веселов М.Ю. Адміністративно-правові засади функціонування ювенальної юстиції в системі забезпечення прав дітей в Україні: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2020. 381 с.
6. Вінгловська О.І. Імплементація міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Київ. 2000. 186 с.
7. Волкова І. І. Адміністративно-правовий механізм захисту прав дітей: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запоріжжя, 2021. 205 с.
8. Волошина І.В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ. 2016. 237 с.
9. Грігорова Г.Л. Концепція ювенальної відповідальності в українському праві: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2017. 20 с.
10. Губаль Ю.В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні та Угорщині: порівняльно-правове дослідження: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород. 2015. 207 с.
11. Дмитришина Т. Ювенальна юстиція: міжнародний досвід та перспективи його впровадження в Україні. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 1. С. 210–219.
12. Дубіна О.М., Співак М. В. Права неповнолітніх та реформа системи ювенальної юстиції: досвід США та Сполученого Королівства Велика Британія. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. 2024. Вип. 103. С. 47–55.
13. Китайка О.В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні та міжнародні ювенально-правові стандарти: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2018. 231 с.
14. Крестовська Н.М. Принципи ювенального права України. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. / Одеська нац. юрид. акад. Одеса: Юрид. л-ра, 2007. Вип. 36. С. 64–72.
15. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень». Одеса. 2008. 468 с.
16. Крусян А.Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації. *Альманах права.* Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2023. С. 127–133.
17. Кудрявцева О.М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2014. 230 с.

18. Лакатош Н.Й. Організаційно-правові основи ювенальної юстиції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура». Київ, 2019. 17 с.
19. Лінник Н.В. Міжнародно-правовий захист економічних прав дитини: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Одеса. 2011. 202 с.
20. Матусевич А.Л. Особливості адміністративно-правового захисту прав і свобод дитини в Україні: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2024. 197 с.
21. Навроцький О.О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: дис. …д-ра юрид. наук: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків. 2018. 472 с.
22. Ольшанецький І.В. Ювенальна юстиція: проблеми законодавчого врегулювання її органів в Україні (ювенальний суддя, прокурор, слідчий, адвокат). *Правова держава* : наук. жур. / Одес. держ. ун-т ім. І.І. Мечникова; гол. ред. О.І. Миколенко. Одеса: Астропринт, 2020. № 37. С. 45–56.
23. Опацький Р.М. Ювенальна політика в Україні: адміністративно-правові засади формування та реалізації: монографія / за заг. ред. Б. О. Логвиненка. Дніпро, Дніпроп. держ. ун-т внут. справ. 2020. 520 с.
24. Опольська Н.М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект): дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. 2010. 225 с.
25. Пилипишина І.І. Забезпечення права дитини на безпеку в умовах воєнного стану: дис. … д-ра філософії за спец. 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». Вінниця, 2025. 207 с.
26. Ригіна О.М. Права дитини в США: історико-правове дослідження: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень». Львів, 2025. 537 с.
27. Темченко О.В. Соціальна функція Української держави з забезпечення прав дітей: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2013. 247 с.
28. Хмелевська Н.В. Досвід побудови ювенальної юстиції Канади та його роль для України. *Вісник кримінального судочинства.* 2021. № 1/2. С. 89–98.
29. Шевченко-Бітенська О.В. Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Одеса. 2015. 210 с.
30. Шмеріга В.І. Теоретичні засади понятійного апарату ювенальної юстиції за нормами міжнародного права та світовим досвідом. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2005. № 2. С. 213–218.
31. Ювенальна юстиція: навч. посіб. / А.І. Гусєв [та ін.]; заг. ред. Н.М. Крестовська; Одес. юрид. ін-т Харків. нац. ун-ту внутр. справ, Відділ КМСН УМВС України в Одеській області, Одес. обл. група медіації. Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. 243 с.
32. Якимович Я.В. Парадигма антропоцентризму суб'єктів публічної влади у конституціоналізмі сучасних держав Центральної та Східної Європи дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2020. 203 с.

УДК: 340.114.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.11

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ЗАГРОЗА ВЕРХОВЕНСТВУ ПРАВА: ПРИЧИНИ ТА МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ

Бортняк К.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук,
навчально-наукового гуманітарного інституту,
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського,
ORCID: 0000-0002-2135-3820

Добрянська Н.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри
державно-правових та гуманітарних наук,
навчально-наукового гуманітарного інституту,
Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-6319-0409

Бортняк К., Добрянська Н. Правовий нігілізм як загроза верховенству права: причини та можливі наслідки.

Вказується, в умовах інтенсивних соціально-політичних трансформацій сучасності проблема гарантування стійкості та результативності правових механізмів стає критично важливою. Правовий нігілізм як явище, що характеризується зневажливим ставленням до законодавчих приписів, скептичним відношенням до владних структур та нехтуванням правовими вимогами, становить одну з найнебезпечніших загроз для побудови правової держави та утвердження принципу верховенства права, руйнуючи фундаментальні засади соціального устрою та гальмуючи поступ демократичних процесів.

Статтю присвячено дослідженню правового нігілізму як однієї з найсерйозніших загроз для верховенства права та демократичних інститутів. Актуальність теми зумовлена тим, що правовий нігілізм, проявляючись у зневазі до закону, недовірі до державних інституцій та ігноруванні правових норм, підриває основи правопорядку та стабільність суспільства.

Автором установлено, що коріння правового нігілізму сягає історичних, соціально-економічних та політичних факторів. Зокрема, значний вплив мають спадщина тоталітарного минулого, економічна нестабільність, високий рівень корупції та неефективність правоохоронних і судових органів. Проаналізовано різні форми прояву правового нігілізму, починаючи від побутового рівня (порушення правил дорожнього руху, ухилення від сплати податків) і закінчуючи системною зневагою до закону з боку представників влади.

Обґрунтовано, що наслідки правового нігілізму є вкрай деструктивними для держави та суспільства. Він призводить до зростання злочинності, зниження інвестиційної привабливості, послаблення демократичних засад та, зрештою, до руйнування правової держави. Аргументовано, що без подолання правового нігілізму неможливе ефективне функціонування правової системи та забезпечення реалізації прав і свобод громадян.

На підставі проведеного аналізу розроблено пропозиції щодо протидії правовому нігілізму. До них належать: посилення правової освіти населення, починаючи зі шкільного віку; підвищення ефективності роботи правоохоронних органів та судової системи; забезпечення невідворотності покарання за вчинені правопорушення, незалежно від статусу особи; проведення системних антикорупційних реформ; формування позитивного іміджу правоохоронних органів та судів шляхом підвищення їхньої прозорості та відповідальності. Також наголошено на важливості розвитку громадянського суспільства та залучення громадськості до контролю за діяльністю державних інституцій.

Ключові слова: правовий нігілізм, верховенство права, громадянське суспільство, правова культура, права людини.

Bortniak K., Dobrianska N. Legal nihilism as a threat to the rule of law: causes and possible consequences.

It is indicated that in the conditions of intensive socio-political transformations of modern times, the problem of guaranteeing the stability and effectiveness of legal mechanisms becomes critically important. Legal nihilism as a phenomenon characterized by a contemptuous attitude towards legislative provisions, a

skeptical attitude towards power structures and neglect of legal requirements, constitutes one of the most dangerous threats to the construction of a legal state and the establishment of the principle of the rule of law, destroying the fundamental principles of the social order and inhibiting the progress of democratic processes.

The article is devoted to the study of legal nihilism as one of the most serious threats to the rule of law and democratic institutions. The relevance of the topic is due to the fact that legal nihilism, manifested in contempt for the law, distrust of state institutions and ignoring legal norms, undermines the foundations of law and order and the stability of society.

The author establishes that the roots of legal nihilism go back to historical, socio-economic and political factors. In particular, the legacy of the totalitarian past, economic instability, high levels of corruption and inefficiency of law enforcement and judicial bodies have a significant impact. Various forms of manifestation of legal nihilism are analyzed, starting from the everyday level (violation of traffic rules, tax evasion) and ending with systemic disregard for the law by representatives of the authorities.

It is substantiated that the consequences of legal nihilism are extremely destructive for the state and society. It leads to an increase in crime, a decrease in investment attractiveness, a weakening of democratic principles and, ultimately, to the destruction of the rule of law. It is argued that without overcoming legal nihilism, the effective functioning of the legal system and ensuring the implementation of citizens' rights and freedoms are impossible.

Based on the analysis, proposals have been developed to counteract legal nihilism. These include: strengthening legal education of the population, starting from school age; increasing the efficiency of law enforcement agencies and the judicial system; ensuring the inevitability of punishment for committed offenses, regardless of the status of the person; carrying out systemic anti-corruption reforms; forming a positive image of law enforcement agencies and courts by increasing their transparency and accountability. The importance of developing civil society and involving the public in monitoring the activities of state institutions is also emphasized.

Key words: legal nihilism, rule of law, civil society, legal culture, human rights.

Постановка проблеми. У сучасному світі, що динамічно розвивається, питання забезпечення стабільності та ефективності правових систем набуває особливого значення. Однією з найсерйозніших загроз для функціонування правової держави та реалізації принципу верховенства права є правовий нігілізм. Цей феномен, що проявляється в зневазі до закону, недовірі до державних інституцій та ігноруванні правових норм, підриває основи суспільного життя та створює серйозні перешкоди для демократичного розвитку. Актуальність дослідження правового нігілізму зумовлена тим, що він є каталізатором для інших деструктивних процесів, як от: зростання корупції, тінізації економіки, зниження рівня довіри громадян до влади та, як наслідок, загального ослаблення правопорядку.

Ігнорування закону, яке раніше розглядалося як одиничні випадки, сьогодні набуває системного характеру, охоплюючи як повсякденну поведінку громадян, так і діяльність державних органів. Це створює парадоксальну ситуацію, коли норми права існують, але їхня ефективність та обов'язковість ставляться під сумнів. Таким чином, дослідження причин, форм і наслідків правового нігілізму, а також розробка ефективних механізмів його подолання є не просто теоретичним завданням, а нагальною потребою практики. Лише глибоке розуміння природи цього явища та цілеспрямована робота з його нейтралізації дозволять побудувати міцну, стабільну та справедливу правову державу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання, присвячені наслідкам впливу правового нігілізму на верховенство права, досліджували такі науковці, як І.В. Здреник, І.Ф. Корж, Н.В. Мельник, М.В. Повалена, О. Ткаля та ін. Разом з тим, хоча питання правового нігілізму були предметом багатьох наукових досліджень, залишаються деякі аспекти, які потребують глибшого вивчення, особливо в контексті національного державотворення. Зокрема, це стосується визначення критеріїв розмежування випадкових правопорушень, скоєних через незнання або необережність, від цілеспрямованої, свідомої зневаги до закону на інституційному рівні, а також розкриття впливу правового нігілізму на верховенство права.

Формулювання цілей статті. Метою статті є проведення комплексного аналізу правового нігілізму як системного явища, що є прямою загрозою для верховенства права в Україні. Основними завданнями, поставленими у статті, є: визначення природи та причин виникнення правового нігілізму в сучасному українському суспільстві; здійснення класифікації форм прояву цього явища на різних рівнях; надання оцінки деструктивних наслідків правового нігілізму для соціальної, економічної та політичної сфер життя; розроблення конкретних та ефективних пропозицій щодо протидії правовому нігілізму, що ґрунтуються на міждисциплінарному підході.

Виклад основного матеріалу. Правовий нігілізм є вкрай негативним явищем, виникнення якого зумовлене цілою системою факторів економічного, політичного, соціального та іншого характеру.

Як зазначається стосовно цього деякими науковцями, одним із найбільших проявів деформації законності є правовий нігілізм, що розглядається переважною більшістю науковців як антипод правової культури, зокрема такої її складової частини, як її прояв на рівні суспільної свідомості кожного окремого індивіда і відповідно до цього його поведінки в певних життєвих умовах [1, с. 25].

З позиції загальної теорії права, правовий нігілізм протиставляється правовій культурі як системі знань, цінностей і установок, що формують належну поведінку особи у правовому полі. Якщо правова культура стимулює правову активність та сприяє реалізації принципу верховенства права, то правовий нігілізм, навпаки, призводить до соціально-правової дезадаптації індивіда, руйнуючи механізми правового регулювання.

Особливої уваги заслуговує його індивідуально-психологічний аспект. На рівні суспільної свідомості правовий нігілізм виявляється у формуванні установки на обхід закону, легітимацію «позаправових» практик, знецінення ролі правових норм у вирішенні життєвих конфліктів. У поведінковій площині це набуває форми правового інфантилізму, правової пасивності або навіть свідомого правопорушення. Таким чином, відхилення від ідеалу правової культури на рівні особистості трансформується у суспільно небезпечне явище, яке підриває засади законності та перешкоджає утвердженню верховенства права.

У результаті правовий нігілізм можна розглядати як системну деформацію правової культури, що охоплює когнітивний (недостатні знання про право), аксіологічний (заперечення цінності права) та поведінковий (невиконання чи ігнорування правових норм) рівні правосвідомості. Його подолання вимагає не лише удосконалення правотворчої та правозастосовної діяльності, а й формування у суспільстві нової правової ідеології, заснованої на визнанні права як фундаментальної соціальної цінності.

Н. Вахнюк вважає, що правовий нігілізм – це заперечення або зневіра в існування, легітимність або авторитет права як значущої або справедливої системи [2, с. 243].

Інші науковці пропонують розглядати правовий нігілізм як своєрідну деструктивну рису психології особистості, яка проявляється у негативній реакції на законодавчі настанови, недотримання загальнообов'язкових правил поведінки, а іноді – у грубому їх порушенні, особливо можновладцями, здатне не тільки загальмувати розвиток прогресивних тенденцій, а й зруйнувати вже досягнуті позитивні результати [3, с. 220].

Таким чином, правовий нігілізм можна визначити, як деформацію правосвідомості, що проявляється у свідомому чи підсвідомому запереченні соціальної цінності права, зневажанні його норм та інститутів, недовірі до механізмів правового регулювання, що у підсумку веде до порушення принципу законності та підриву верховенства права як фундаментальної засади правової держави.

Правовий нігілізм має різні форми вираження, однак, найбільш небезпечним він є у правоохоронній, судовій системах та в інших органах влади.

Як зазначають з цього приводу М. В. Повалена, І. В. Здреник та ін., правовий нігілізм у правоохоронних органах проявляється в тому, що деякі працівники під час виконання своїх повноважень здебільшого керуються не законами, а позицією та вказівками керівництва. На думку вчених, діяльність правоохоронних органів, зокрема поліції, зумовлена та спрямована насамперед, на зміцнення законності в державі та захист прав людини, оскільки будь-яке із повноважень поліції пов'язане із забезпеченням та гарантуванням прав людини [4, с. 46].

Інші вчені звертають увагу на такий прояв негативного наслідку правового нігілізму, як своєрідне прагнення публічної влади взяти під контроль судову владу, створивши таким чином передумови для порушення засади поділу влади, що є однієї зі складових принципу верховенства права [5, с. 91].

Окрім розглянутих вище, форми прояву правового нігілізму можна класифікувати за такими основними критеріями [6]:

1. За рівнем прояву: 1) індивідуальний правовий нігілізм – недовіра чи зневажливе ставлення окремої особи до права; байдужість або свідоме ігнорування правових норм у власній поведінці; 2) колективний – формування у певних соціальних групах або спільнотах установок на заперечення права (наприклад, корпоративні практики, що суперечать закону); 3) суспільний – поширене в масштабах держави явище недовіри до правової системи, яке проявляється у низькій правовій культурі та масовому ухилянні від дотримання законів; 4) державний (інституційний) – проявляється в діяльності органів влади, які допускають свавілля, подвійні стандарти у правозастосуванні або нехтують принципом верховенства права.

2. За характером прояву: 1) активний – свідоме порушення закону, легітимація позаправових методів вирішення спорів, правовий цинізм; 2) пасивний – правова апатія, байдужість до права, небажання користуватися правовими механізмами захисту своїх інтересів.

3. За сферою прояву: 1) у правотворчості – прийняття суперечливих, декларативних або популістських законів, нехтування принципами юридичної техніки; 2) у правозастосуванні – вибіркове застосування норм, ігнорування рішень судів, корупційні практики; 3) у сфері правової культури та освіти

– низький рівень правових знань, недооцінка значення права як регулятора суспільних відносин; 4) у суспільно-політичному житті – толерантність до правопорушень, відсутність запиту на справедливе правосуддя, укоріненість «тіньових» практик.

Наступним питанням, яке потребує розкриття у межах цього дослідження, це визначення чинників, які обумовлюють виникнення правового нігілізму.

Досліджуючи причини виникнення правового нігілізму, І.Ю. Чухрай зазначає, що правовий нігілізм є породженням системи суб'єктивних і об'єктивних чинників. Окрім того, науковець указує на наступність нігілістичних традицій – протягом багатьох століть формувалося нігілістичне ставлення до правових норм, які приймалися на догоду владі і втілювалися в життя з порушенням принципів справедливості, свободи і рівності. Між тим, вчений також вважає, що сучасна ситуація в країні демонструє відсутність політичної волі правлячої верхівки України активно протистояти правовому нігілізму: покласти край корупції, покращити законотворчу практику, завершити судову реформу, удосконалити систему освіти тощо [7, с. 39-40].

У свою чергу Р.П. Сухацький указує на те, що обумовленість правового нігілізму пов'язана з цілим комплексом чинників – соціально-економічних, політичних, культурних, психологічних, інституційних. На думку науковця, правовий нігілізм, як форма деформації правосвідомості, призводить не лише до ігнорування правових норм окремими особами чи соціальними групами, а й підриває основи легітимності державної влади, гальмує суспільний прогрес, формує підґрунтя для правового свавілля та зростання рівня правопорушень [8, с. 183].

У цілому, погоджуючись з наведеними науковими підходами до розуміння причин та чинників, що сприяють виникненню правового нігілізму, можна запропонувати таку науково обґрунтовану їх класифікацію:

1. Соціально-економічні чинники, до яких належать: низький рівень життя населення; соціальна нерівність та відчуття несправедливості; незбалансованість економічної політики держави; домінування «тіньової економіки».

2. Політичні чинники, серед яких доцільно виділити: кризу легітимності влади; відсутність реальної політичної конкуренції; корупцію в органах державної влади; зловживання владою та узурпація повноважень.

3. Правові чинники: суперечливість і нестабільність законодавства; низька якість нормотворчості, наявність прогалин і колізій; вибірковість у правозастосуванні; ігнорування принципу верховенства права органами влади.

4. Соціально-психологічні чинники, а саме: низький рівень правосвідомості та правової культури; правовий інфантилізм і правова апатія громадян; суспільна толерантність до правопорушень; негативні стереотипи щодо ефективності правових інститутів.

5. Культурно-освітні чинники, які включають: недостатня правова освіта та просвіта; слабкий розвиток громадянського суспільства; відсутність дієвої системи формування правової культури з раннього віку.

6. Історико-традиційні чинники, до яких віднесено: спадковість правового нігілізму з попередніх етапів розвитку державності; домінування позаправових регуляторів (звичаїв, традицій, «неписаних правил»); історична недовіра до держави та права як інститутів тощо.

З'ясування причин виникнення правового нігілізму дозволяє зрозуміти, що це явище не є випадковим відхиленням у суспільному розвитку, а має глибокі соціально-економічні, політичні та правові передумови. Однак не менш важливим є дослідження не лише витоків, а й наслідків цього феномена, адже саме вони визначають реальні загрози для функціонування правової системи. Правовий нігілізм, трансформуючись із деформації правосвідомості у практичну площину суспільних відносин, безпосередньо підриває принцип законності та ставить під сумнів утвердження верховенства права як базової засади демократичної держави.

Так, основними напрямками негативного впливу правового нігілізму на верховенство права є: 1) делегітимація правових норм – знецінення їх регулятивного та охоронного потенціалу, що призводить до вибіркового або формального їх застосування; 2) спотворення правосвідомості – зниження рівня правової культури, формування у громадян установки на ігнорування або обходження правових приписів; 3) деформація принципу юридичної рівності – виникнення практики подвійних стандартів у правозастосуванні, що суперечить базовій засаді верховенства права; 4) дискредитація інститутів правосуддя – зменшення довіри до судової влади та правозастосовних органів, що підриває їхню легітимність; 5) розширення сфери правового свавілля – зростання кількості правопорушень та позаправових практик як на рівні індивіда, так і на рівні державних органів; 6) інституційна нестабільність – підрив ефективності системи стримувань і противаг, що веде до загрози узурпації влади; 7) соціально-правова анемія – втрата здатності права виконувати функцію арбітра в суспільних відносинах, що стимулює конфліктність та правовий вакуум.

Після визначення причин та напрямів впливу правового нігілізму на верховенство права, необхідним є окреслення шляхів його подолання.

Д. Стрілко розробив комплексну систему заходів, спрямованих на подолання цього негативного явища, залежно від сфери, у якій правовий нігілізм проявляється, а саме:

1) у загальнодержавному вимірі – через формування державної політики, орієнтованої на реальний захист прав і свобод людини, підвищення рівня соціального добробуту, неухильне дотримання Конституції та законів України усіма органами влади;

2) у сфері правотворчої діяльності – через підвищення професійного рівня нормотворчості, розширення кола суб'єктів законодавчої ініціативи, забезпечення відкритості та прозорості законотворчого процесу, а також шляхом вдосконалення процедур правової експертизи нормативних актів;

3) у сфері правозастосування – за рахунок підвищення професійних стандартів у юридичних професіях, удосконалення та зміцнення судової системи, забезпечення ефективної дії конституційних норм, проведення системних навчально-практичних заходів для працівників органів влади та створення консультативних механізмів при юридичних інституціях;

4) у сфері правового виховання – через популяризацію правових знань, розвиток різних форм правопросвітницької діяльності, підвищення інтересу громадян до вивчення права та забезпечення широкого доступу до якісної правової інформації [9, с. 219].

Інші науковці з метою подолання правового нігілізму в Україні пропонують впровадити низку заходів з підвищення загального рівня правової культури українства (наприклад, заміщення засобами правопросвітництва у суспільній правосвідомості, професійній правосвідомості правництва, компетентній правосвідомості публічних службовців пережитків російської ґенези на цінності, закладені в основу правової державності України) [10, с. 265].

З огляду на проведене дослідження, у якості науково обґрунтованих шляхів подолання негативного впливу правового нігілізму на верховенство права можна запропонувати:

1. Нормативно-правовий рівень: кодифікація та систематизація законодавства – усунення колізій і прогалин, що формують ґрунт для правового нігілізму; імплементація принципу правової визначеності (legal certainty) – передбачуваність норм, чіткість формулювань, стабільність правового регулювання; гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами (зокрема, Європейської конвенції з прав людини та практики ЄСПЛ).

2. Правозастосовний рівень: посилення інституційної спроможності судової влади – забезпечення її незалежності, ефективності та прозорості; уніфікація судової практики – формування стабільної правової доктрини через інститут зразкових і типових справ; підвищення рівня професійної етики державних службовців та правників (legal ethics) як засобу протидії правовому свавіллю.

3. Соціально-правовий рівень: правова освіта та просвіта – системне формування правової культури з дитячого віку; включення до навчальних програм дисциплін із прав людини, верховенства права та громадянських свобод; розвиток правової соціалізації молоді – створення умов для практичного засвоєння механізмів правового захисту (модельні суди, moot courts, участь у громадських організаціях); зміцнення довіри до інститутів держави шляхом впровадження принципів «good governance»: підзвітність, прозорість, інклюзивність.

4. Кримінологічний та превентивний рівень: профілактика девіантної правової поведінки – запровадження програм ресоціалізації правопорушників, підтримка альтернативних способів вирішення спорів; дерегуляція надмірно ускладнених процедур – зменшення бюрократичних бар'єрів, що провокують до правового нігілізму.

5. Філософсько-правовий та культурний рівень: формування правового ідеалу як суспільної цінності – позиціонування права не лише як засобу примусу, а як гаранта свободи та справедливості; розвиток громадянського суспільства – інституалізація правозахисних рухів, які здатні виступати противагою державному правовому нігілізму.

Загалом, важливо зазначити, що подолання правового нігілізму потребує комплексного підходу – одночасних змін у правотворчості, правозастосуванні, правовій культурі та освіті.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що правовий нігілізм є багатогранним суспільно-правовим феноменом, який має історичні, соціально-економічні, політичні та правові передумови. Його сутність полягає у деформації правосвідомості, що проявляється як на рівні окремої особи, так і в масштабах суспільних та державних інституцій.

Основні форми прояву правового нігілізму охоплюють індивідуальний, колективний, суспільний та інституційний рівні, а його наслідки безпосередньо підривають принцип законності, сприяють делегітимації правових норм, поширенню правового свавілля та зниженню довіри до інститутів влади. У результаті створюється загроза стабільності правової системи та реалізації принципу верховенства права. Подолання цього явища можливе лише за умови комплексного підходу, який включає вдосконалення законодавства та правозастосовної практики, зміцнення незалежності судової влади, розви-

ток правової освіти і просвіти, формування високого рівня правової культури та ефективне функціонування громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мозолюк-Бондар Л.М. Форми прояву деформації законності: окремі аспекти дослідження. *Право і суспільство*. 2019. № 1. Ч. 2. С. 23–27.
2. Вахнюк Н. Суб'єкти правового нігілізму в правовій культурі України. *Юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 242–248.
3. Ткаля О., Зуєва А. Правовий нігілізм як фактор впливу на національну безпеку держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 219-223.
4. Повалена М. В., Здреник І. В., Мельник Н. В. Існування правового нігілізму як фактору порушення основоположних прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10, С. 44–47.
5. Корж І.Ф., Кірієнко В.М. Політико-правова аберація: нігілізм та зброя. *Інформація і право*. 2023. № 1(44). С. 91–101.
6. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС. 2020. 268 с.
7. Чухрай І.Ю. Причини правового нігілізму в Україні та засоби протидії цьому явищу. *Регіональні студії*. 2023. № 32. С. 37–40.
8. Сухацький Р.П. Проблема правового нігілізму та його вплив на розвиток сучасного суспільства. *Держава та регіони.* Серія: Право. 2025. № 1(87). С. 180–184.
9. Стрілко Д. Правовий нігілізм та шляхи його подолання в сучасних умовах. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 3. С. 216–220.
10. Трубчанінов К.С. Українська національна ідентичність і правова культура. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2025. Т. 4. № 89. С. 265–270.

УДК 342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.12

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІДЕЙ ЦИКЛУ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

Бугаєнко К.В.,
аспірантка кафедри конституційного права,
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0001-3610-0623

Бугаєнко К.В. Теоретико-концептуальний аналіз ідей циклу в контексті формування та розвитку держави.

Статтю присвячено дослідженню теоретико-концептуального аналізу ідей циклу розвитку суспільних відносин в контексті формування та розвитку держави. Встановлено, що історично розвиток ідеї циклу у суспільній думці може бути розділений на такі етапи: а) усвідомлення циклу як ідеї перевтілення природи (Платон «Політик», Аристотель «Про виникнення та знищення»); б) панування думки щодо циклу як осягнення чередування форм державного ладу (Платон «Держава», Аристотель «Політика», Полібій «Історії», Н. Макіавеллі «Роздуми над першою декадою Тіта Лівія»); в) ідея циклічного розвитку суспільно-історичних змін як опис цивілізаційних циклів (Дж. Віко «Основа нової науки про загальну природу націй», А. Тойнбі «Осягнення історії», О. Шпенглер «Присмерк Європи»). Вказані праці давньогрецьких філософів, доби Відродження та Нового часу стали науковим базисом до розуміння циклу розвитку держави.

Звернено увагу, що до складу циклу розвитку держави входить прогресивний розвиток держави (з моменту виникнення та до розквіту) та регресивний розвиток держави (від розквіту до занепаду). Прогресивний розвиток стосується виникнення держави та пов'язаний з теоріями походження держави, натомість занепад держави розкривається через теорії занепаду держави, що відповідають регресивному розвитку держави. Запропоновано розуміти теорії походження та занепаду держави як «граничні» точки циклу, що формують етапи виникнення та занепаду держави. Надано авторське визначення, що циклом розвитку держави є об'єктивно зумовлена (закономірна), повторювана послідовність етапів розвитку держави. Особливу увагу було приділено «закономірності», адже розвиток держави є цілеспрямованим процесом, за якого відбувається формування системи державних органів, упорядкування суспільних відносин нормами права тощо, що виключає випадковість.

Було встановлено, що до етапів циклу розвитку держави належать наступні: 1) етап генези та інституціоналізації; 2) етап розквіту держави; 3) етап дестабілізації та занепаду. Звернено увагу, що для конкретної держави циклом буде поєднання етапів генези, розквіту та занепаду держави, натомість у абстрактному розумінні цикл розвитку держави буде виявлятися через циклічність чергування даних етапів у державах, що існували, існують чи будуть існувати.

Ключові слова: цикл розвитку держави, етапи, держава, циклічність, цикл.

Buhaienko K.V. Theoretical and conceptual analysis of the cycle-related ideas in the context of state formation and development.

The article is devoted to the study of the theoretical and conceptual analysis of the cycle-related ideas with regard to the development of social relations in the context of formation and development of the state. It was established that, historically, the development of a cycle-related idea from the public opinion's perspective can be divided into the following stages: a) perception of a cycle as an idea of nature transformation (Plato «The Statesman», Aristotle «On Generation and Corruption»); b) predominance of the opinion that a cycle is actually comprehension of alternation of state order forms (Plato «Republic», Aristotle «Politics», Polybius «Histories», N. Machiavelli «Discourses on the First Decade of Titus Livius»); c) idea of cyclical development of socio-historical changes as a description of civilizational cycles (G. Vico «The New Science», A. Toynbee «A Study of History», O. Spengler «The Decline of the West»). The aforesaid works of the Ancient Greek thinkers, the thinkers of the Renaissance and the Modern Age constituted the scientific basis for understanding of the cycle of state development.

Attention is drawn to the fact that the cycle of state development includes the progressive development of the state (from its emergence to its flourishing) and the regressive development of the

state (from its flourishing to its decline). Progressive development relates to the emergence of the state and is linked with the theories of the state's origin, while the decline of the state is revealed through the theories of its downfall which correspond to its regressive development. The article suggests to understand the theories of the state's origin and decline as «boundary» points of the cycle that form the stages of emergence and decline of the state. The author provides a definition of the cycle of state development as an objectively determined (naturally determined) recurring sequence of stages of the state development. Special attention is paid to «natural regularity», since the development of the state is a purposeful process, during which the system of state institutions is formed, social relations are organized based on legal norms, etc., which excludes randomness.

It was also determined that the stages of the cycle of the state development include: 1) the stage of genesis and institutionalization; 2) the stage of the state flourishing; 3) the stage of destabilization and decline. The research emphasizes that, for a specific state, the cycle consists of a combination of the stages of genesis, flourishing and decline of the state, whereas, in an abstract sense, the cycle of the state development will be manifested through the cyclic recurrence of such stages in the states that existed, exist, or will exist.

Key words: cycle of state development, stages, state, cyclicity, cycle.

Постановка проблеми. Цикл є універсальною категорією, адже за його допомогою можна пояснити життєвий цикл (онтогенез) організмів, колообіг води у природі, чередування часу доби, обертання Землі навколо Сонця тощо. Водночас науковий інтерес викликає пошук відповідей на запитання чи можна застосувати цикл по відношенню до розвитку держави. Наукова література визначає появу держави, переважно, як результат складного історичного феномену. Історичні та юридичні джерела свідчать, що за сотні років відбулася еволюція з доісторичних угрупувань людей до політично організованого суспільства, в яких держава відіграє ключову роль, адже забезпечує громадський порядок, захист прав людини та забороняє свавілля. Той факт, що держава є правовим феноменом та не є традиційним предметом матеріального світу не завжди дає однозначну відповідь на те, чи можна прослідкувати циклічність у розвитку держави. Водночас, вказане обумовлює актуальність викладеного дослідження, що і пропонується зробити.

Метою дослідження є аналіз ідеї циклу в осмисленні феномену держави та виявлення її концептуальних витоків для формування сучасного уявлення про закономірності функціонування та розвитку держави.

Стан опрацювання проблематики. Ідеї циклічності мають глибоке коріння та були відображенні у працях давньогрецьких філософів, дослідників доби Відродження, Нового часу та сучасності. Водночас, у даному дослідженні пропонується з'ясувати, систематизувати та застосувати згадані наукові здобутки по відношенню до держави, що стане теоретичною основою для подальшого ґрунтованого дослідження циклу розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Ідея циклічного розвитку держави є прогресивним підходом до розуміння феномену держави. З'ясування ідеї циклу у розвитку держави необхідно розпочати з дослідження становлення ідей стосовно циклічності у світі. Історично та першочергово давньогрецькі філософи описували циклічний розвиток, як такий, що притаманний виключно ідеї перевтілення природи. Це й не дивно, оскільки це було першим свідомим спостереженням представників людської спільноти, що мало бути хоч якось пояснено. Такі пояснення набували вигляду діалогів та трактатів. Так, у діалозі «Політик» Платон стверджує щодо існування циклічної концепції змін, беручи до уваги кругообіг всього сущого у Всесвіті, що керується Богом: «Бог то спрямовує рух Всесвіту, повідомляючи йому кругообіг сам, то надає їй свободу - коли кругообіг Всесвіту досягають відповідної пропорційності в часі; потім цей рух мимоволі звертається назад, оскільки Всесвіт - це жива істота, що володіє розумом, даним їй тим, хто спочатку її побудував, і ця здатність до зворотного руху вроджена їй через необхідність з наступної причини» (269d) [1].

Аристотель у праці «Про виникнення та знищення» зазначає щодо існування зв'язку між рухами по колу небесних сфер і циклічним характером процесів виникнення і знищення природних явищ: «Отже, безумовна необхідність є у русі по колу та у виникненні по колу. І, якщо виникнення відбувається по колу, то кожна [ланка] необхідно виникає і є виниклою, а якщо вона необхідна, то виникнення відбувається по колу. І це цілком логічно, оскільки вічність руху по колу та [руху] небесного склепіння виявились ще й іншим чином. […] Якщо те, що рухається по колу, завжди щось рухає, то і рух таких [речей] також має бути рухом по колу. Наприклад, через те, що обертання відбувається по колу, таким чином рухається і Сонце, а залежно від нього по колу виникають і повертаються пори року, а від них у свою чергу [залежать] та інші речі» (Книга друга, глава 11) [2].

Вказані думки щодо циклічного розвитку хоча і мали більше характеру припущень,проте згодом були застосовані і до осягнення існування держави у контексті зміни форм державного ладу.

Циклічність зміни форм державного ладу була наступною описаною філософами циклічністю, але яка вже стосувалася такого політико-правового явища, як держави. У праці «Держава» Платон приходить висновку про те, що існує поділ державних устроїв на правильну – якою є аристократія, та хибні, серед яких тимократія, олігархія, демократія та тиранія, при цьому, історично відбувається поступове виродження форм правління (від аристократії до тиранії) (Книга восьма, глава 1) [3]. Аристотель у «Політиці» також виокремлює правильні форми державного устрою, серед яких монархія, аристократія та політія та неправильні форми – тиранія, олігархія, демократія (як влада черні) (Книга третя, глава 5) [4]. Відзначимо, що ні Платон, ні Аристотель не описують чіткі етапи переходу одного державного ладу в інший, але згадують як таку природну тенденцію перетворення форми державного ладу з однієї в іншу. Тобто, хоча цикл зміни державного ладу не описувався, філософами вже закладалося підґрунтя до його подальшого пошуку.

Наступним філософом, який не лише описав форми державного ладу, але і послідовність їх зміни та закономірності, є Полібій. На думку дослідника, існують шість форм державного ладу, які почергово змінюють одна одну: монархія, тиранія, аристократія, олігархія, демократія та охлократія: «Першою з них виникає монархія, її розвиток є природним і без сторонньої допомоги […]. Монархія спочатку перетворюється на свою порочну союзну форму, тиранію; а потім, скасування обох народжує аристократію. Аристократія за своєю природою вироджується в олігархію; і коли народ, розпалений гнівом, мститься цьому уряду за його несправедливе правління, виникає демократія; і з часом свавілля та беззаконня цієї форми правління породжують охлократію, щоб завершити низку […]» (праця «Історії», Книга шоста, глава 4) [5]. Підтримуючи ідеї давньогрецьких філософів, Н. Макіавеллі у праці «Роздуми над першою декадою Тіта Лівія» 1517 року також описує існування шести (трьох поганих та трьох хороших) форм правління, які можуть змінювати одна одну у процесі існування (Книга перша, розділ 2) [6].

Вказане свідчить, що навіть на етапі виникнення науки дослідниками свого часу відбувалися спроби пояснити ті циклічні явища, що відбувалися навколо них – чи то явища природи, чи то такі правові феномени, як існування держави.

Окрім циклічності у змінах явищ природи та державного устрою, ідеї циклічного розвитку суспільно-історичних змін запозичувалися також для опису цивілізаційних циклів. Цивілізаційні цикли стали спробою пояснити виникнення цивілізацій та, одночасно, заперечити єдиний історичний процес виникнення людства. Дійсно, на той час у світі панувала концепція лінійного розвитку людства, який рухається до своєї неминучої загибелі. Вказане стосувалося розуміння багатьох сфер, як наприклад того, що розвиток науки, техніки та культури з часом має лише удосконалюватися. Проте дана концепція не враховувала того, що окремі людські суспільства могли розвиватися так, щоб мати ті ж визначні здобутки у розвитку таких же сфер. Звідси слідує, що неможливо говорити про єдиний історичний процес, оскільки людство розвивається нерівномірно, що і стало основою для наукового обґрунтування цивілізаційних циклів (циклів окремих цивілізацій).

Вперше цивілізаційні цикли були описані Дж. Віко. У праці «Основа нової науки про загальну природу націй» 1725 року дослідник звертає увагу на відсутність однієї цивілізації, а стверджує про їх сукупність. Окрім того, за переконанням Дж. Віко, розвиток кожної цивілізації відбувається упорядковано циклами з розподілом на три фази, а саме: 1) божественна фаза (суспільство керується вождями); 2) героїчна фаза (становлення аристократичної держави); 3) людська фаза (формування держави). Людська фаза завершується кризою, після чого цикл починається спочатку [7]. Тобто, Дж. Віко не лише робить вражаюче припущення щодо існування різних цивілізаційних циклів, але й описує етапи їх розвитку.

Розвиток ідей Дж. Віко щодо розвитку цивілізацій було відображено у праці «Осягнення історії» А. Тойнбі. Дослідник також приходить висновку, що розвиток людства відбувається через окремі цивілізації та кожна цивілізація проходить однакові стадії свого розвитку. Водночас, на відміну від Дж. Віко, таких стадій вже не три, а набагато більше, які детальніше описують становлення цивілізацій. Такими стадіями на думку А. Тойнбі є такі: 1) народження чи виникнення (genesis), 2) ріст (growth), 3) перелом (breakdown), 4) розпад (disintegration) та 5) гибель (dissolution). Після загибелі цивілізації відбувається народження нової цивілізації, після чого цикл розпочинається спочатку [8, с. 76]. Таким чином А. Тойнбі підтримав ідею Дж. Віко та навіть зміг досить суттєво її розвинути.

Ще одним дослідником, який вивчав цивілізаційні цикли є О. Шпенглер. У праці «Присмерк Європи» О. Шпенглер розглядає цивілізацію через призму культури, оскільки на думку вченого цивілізація виникла на завершальному етапі розвитку культури. Особливість ідей О. Шпенглера полягала в тому, що кожна цивілізація має «душу», тобто свої особливості розвитку та проходить почергово стадії а) народження, б) розвитку, в) розквіту та г) занепаду [9]. Оригінальність думок О. Шпенглера полягає в тому, що він звернув увагу не на цивілізацію як «результат», а дослідив

її глибше як наслідок розвитку культури. У даному аспекті не можемо не згадати існуючий донині історичний спір щодо визнання трипільської культури цивілізацією, що фокусується на тому, чи мали представники трипільської культури писемність. Вказане ще раз підтверджує справедливість думок О. Шпенглера щодо розуміння цивілізації через культуру, яка досягла найбільшого рівня свого розвитку. Таким чином, розвиток цивілізаційних циклів став ще одним аспектом втілення ідей циклічності у розвитку суспільно-історичних явищ, та є свідченням того, що такі явища мають схильність до розвитку та змін.

Результати наукових праць щодо циклічності розвитку природи, форм державного ладу та цивілізаційних циклів дають більш ґрунтовніше підійти до розуміння циклу розвитку держави. За таких обставин доцільно припустити, що цикл розвитку держави має складатися з прогресивного розвитку (до розквіту) та регресивного розвитку (до занепаду). Прогресивний розвиток стосується виникнення держави та є таким, що, на нашу думку, пов'язаний з різноманітними теоріями походження держави, серед яких: теологічна теорія, патріархальна теорія, патерналістська теорія, теорія суспільного договору, теорія географічного детермінізму, теорія насильства, органічна теорія тощо [10, с. 22–24]. Таких теорій дуже багато та всі вони спрямовані на те, щоб пояснити, яким чином виникла держава. У той же час, якщо виникнення держави розкривається через теорії походження держави, то занепад держави має розкриватися через теорії занепаду держави, що відповідають регресивному розвитку держави. Переважно наукова увага прикута до теорій виникнення держави, а теорії занепаду держави залишаються поза увагою. Окремими вченими було зроблено спроби запропонувати теорії занепаду держав через наступні: а) теорія комунізму (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, М. Хрущов), яка говорить про те, що держава зникне тоді, коли відбудеться побудова безкласового комуністичного суспільства та коли відпаде необхідність у державі; б) теорія анархізму (У. Годвін, П.Ж. Прудон), яка говорить про те, що держава зникне тоді, коли буде повалення саме державної влади; в) теорію глобалізму, що стосується глобалізаційних процесів [11, с. 106–115].

На нашу думку, у контексті дослідження циклу розвитку держави теорії походження та занепаду держави мають колосальне значення, адже виступають у вигляді «граничних» точок циклу та формують етапи виникнення та занепаду держави. Доцільним є зробити наукове припущення щодо того, що цикл розвитку держави є об'єктивно зумовленою (закономірною), повторюваною послідовністю етапів розвитку держави. Важливо звернути увагу на таку рису як «об'єктивна зумовленість, тобто закономірність». Як справедливо зазначав Ш.Л. Монтеск'є, розвиток держави є таким, що підпорядковано не випадковості, а об'єктивно існуючим закономірностям [12, с. 54]. Дійсно, якщо випадковість характеризується відсутністю причинно-наслідкового зв'язку з чим-небудь [13], то розвиток держави є цілеспрямованим процесом, за якого відбувається формування системи державних органів, упорядкування суспільних відносин нормами права тощо, які просто не можуть бути випадковими.

Оскільки цикл розвитку держави є об'єктивно зумовленою (закономірною), повторюваною послідовністю етапів розвитку держави, важливим є визначити також його етапи. Шляхом використання емпіричного методу дослідження та вище описаних наукових праць доцільним є запропонувати етапи, що формують цикл розвитку держави, серед яких: 1) етап генези та інституціоналізації; 2) етап розквіту держави; 3) етап дестабілізації та занепаду. Для конкретної держави циклом буде поєднання етапів генези, розквіту та занепаду держави, натомість у абстрактному розумінні цикл розвитку держави буде виявлятися через циклічність чергування даних етапів незалежно від форми (правління, устрою чи режиму) держави, що існували, існують чи будуть існувати. Тож беззаперечним видається те, що кожна держава, як і підстави її виникнення чи зникнення будуть мати власні, неповторні особливості, проте закономірність чергування етапів «генеза-занепад» змінюватися не будуть.

Висновки. Розвиток ідеї циклу у науковій думці може бути розділений на такі етапи: 1) панування циклу як ідеї перевтілення природи (Платон, Аристотель); 2) цикл як осягнення чередування форм державного ладу (Платон, Аристотель, Полібій, Н. Макіавеллі); 3) ідеї циклічного розвитку суспільно-історичних змін як опис цивілізаційних циклів (Дж. Віко, А. Тойнбі, О. Шпенглер). Цикл розвитку держави формується з прогресивного розвитку (від виникнення до розквіту) та регресивного розвитку (від розквіту до занепаду). Запропоновано розуміти цикл розвитку держави як об'єктивно зумовлену (закономірну), повторювану послідовність етапів розвитку держави– етап генези та інституціоналізації; етап розквіту держави; етап дестабілізації та занепаду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Діалоги Платона. Політик (переклад з російської мови). URL: https://psylib.org.ua/books/plato01/29polit.htm#r21.

2. Аристотель. Про виникнення та винищення. Книга II (переклад з російської мови). URL: https://www.argo-school.ru/biblioteka/aristotel/ aristotel_o_vozniknovenii_i_unichtozhenii_ii/ aristotel_o_vozniknovenii_i_unichtozhenii_ii.
3. Платон. Держава. К., 2000. 355 с. С. 240–270. URL: http://litopys.org.ua/plato/plat08.htm.
4. Аристотель. Політика. К., 2000. 239 с. URL: http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm.
5. Polybius. *The Histories, Volume III: Books 5-8.* Translatedby W.R. Paton. Revisedby F.W. Walbank, Christian Habicht. LoebClassicalLibrary 138. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/ E/Roman/Texts/Polybius/6*.html.
6. Niccolo Machiavelli. Discourses on the First Decade of Titus Livius. Translated from the italian by Ninian Hill Thomson, M.A. LONDON KEGAN PAUL, TRENCH & CO., 1, PATERNOSTER SQUARE, 1883. URL: https://www.gutenberg.org/files/10827/10827-h/10827-h.htm.
7. Цикл та спіраль в історії. Дж. Віко. URL: https://prometej.info/cikl-i-spiral-v-istorii.
8. Чорна А.М. Концепція А. Тойнбі як основний етап у розвитку теорії локальних цивілізацій. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. Випуск 3, 2011. С. 75–79.
9. Сандюк Л.О., Щубелка Н.В., Шмиголь М.Ф., Сулим О.В. Основи культурології: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2012. 400 с. URL: http://megalib.com.ua/ content/6792_43_Koncepciya_krygovoroty_lokalnih_civilizacii_A_Toinbi.html.
10. Теорія держави і права: навчальний посібник/ Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г., Тицька Я.О., Атаманова Н.В., Арабаджи Н.Б. Міжнародний гуманітарний ун-т. 2021. 193 с.
11. Теорія держави і права: підручник / В.В. Сухонос. Суми: Університетська книга, 2014. 544 с.
12. Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О.М. Бандурка, М.Ю. Бурдін, О.М. Головко та ін. Харків: Майдан, 2018. 436 с.
13. Сучасний тлумачний словник української мови. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%B.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.13

МІЖНАРОДНІ ЕКОЛОГІЧНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА МЕХАНІЗМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Гошовський Є.М.,
аспірант кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0002-2828-3789

Гошовський Є.М. Міжнародні екологічні стандарти у сфері містобудування: правові засади та механізми імплементації в Україні.

Сучасний розвиток міст, зумовлений інтенсивними процесами урбанізації та економічної інтеграції, супроводжується істотним зростанням антропогенного навантаження на довкілля та посиленням ризиків для екологічної безпеки. У цьому контексті особливого значення набуває концепція сталого розвитку, яка передбачає досягнення економічного зростання за умови збереження екологічної рівноваги, гармонійного поєднання економічних і соціальних інтересів та забезпечення належної якості життя нинішнього покоління без шкоди для майбутніх. Доведено, що зазначена концепція виступає стратегічним орієнтиром для містобудівних рішень, які мають ґрунтуватися на принципах довгострокової екологічної безпеки, соціальної справедливості та економічної ефективності. Досліджено нормативну основу регулювання містобудівної діяльності в Україні, зокрема положення Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності». Одночасно встановлено низку системних проблем у реалізації містобудівного процесу а саме фрагментарність і застарілість окремих норм, правову невизначеність, недостатній розвиток механізмів зовнішнього контролю та надмірну бюрократизацію процедур. З'ясовано, що такі чинники значно знижують ефективність державного управління, посилюють корупційні ризики та стримують реалізацію інноваційних проєктів, здатних забезпечити екологічно збалансований розвиток урбанізованих територій. Проведений порівняльний аналіз зарубіжної практики (Німеччини, Франції, Великої Британії, США) довів, що ефективне управління у сфері містобудування можливе за умов чіткого правового регулювання, децентралізації повноважень, активного впровадження сучасних цифрових технологій та забезпечення широкої участі громадськості у процесах прийняття рішень. Особливу увагу варто приділити процем інтеграції міжнародних екологічних стандартів (доктрин), серед яких основне місце посідають директиви ЄС, Оргуська конвенція, а також системи оцінки сталого будівництва (LEED, BREEAM, DGNB). Питання регулювання міжнародних екологічних стандартів (класів) у сфері містобудування, в першу чергу є питанням оптимальної гармонізації національного законодавства у сфері містобудування з спеціалізованими міжнародними екологічними нормами для забезпечення сталого розвитку та створення безпечного і комфортного міського середовища.

Ключові слова: містобудування, екологічні стандарти, сталий розвиток, екологічна безпека, державне регулювання, Оргуська конвенція, директиви ЄС, стратегічна екологічна оцінка, оцінка впливу на довкілля, урбанізація, просторове планування.

Hoshovskyi Ye.M. International environmental standards in urban planning: legal frameworks and implementation mechanisms in Ukraine.

The modern development of cities, driven by intensive processes of urbanization and economic integration, is accompanied by a significant increase in anthropogenic pressure on the environment and a rise in risks to environmental safety. In this context, the concept of sustainable development gains particular importance, as it provides for achieving economic growth while maintaining ecological balance, ensuring the harmonious combination of economic and social interests, and guaranteeing a decent quality of life for the present generation without compromising the needs of future ones. It has been proven that this concept serves as a strategic guideline for urban planning decisions, which must be based on the principles of long-term environmental security, social justice, and economic efficiency. The regulatory framework of urban planning activities in Ukraine has been examined, particularly the provisions of the Law of Ukraine "On Regulation of Urban Planning Activities." At the same time, a number of systemic problems in the implementation of urban planning processes have been identified, namely the fragmentation and obsolescence of certain norms, legal uncertainty, insufficient development of external control mechanisms, and excessive bureaucratization of procedures. It has

been established that such factors significantly reduce the effectiveness of public administration, increase corruption risks, and hinder the implementation of innovative projects capable of ensuring environmentally balanced development of urbanized areas. A comparative analysis of international practices (Germany, France, the United Kingdom, the United States) has demonstrated that effective governance in the field of urban planning is possible under conditions of clear legal regulation, decentralization of powers, active introduction of modern digital technologies, and broad public participation in decision-making processes. Particular attention should be paid to the process of integrating international environmental standards (doctrines), among which EU directives, the Aarhus Convention, as well as sustainable construction assessment systems (LEED, BREEAM, DGNB) occupy a central place. The regulation of international environmental standards in the field of urban planning is primarily a matter of optimal harmonization of national legislation with specialized international environmental norms in order to ensure sustainable development and create a safe and comfortable urban environment.

Key words: urban planning, environmental standards, sustainable development, environmental security, state regulation, Aarhus Convention, EU directives, strategic environmental assessment, environmental impact assessment, urbanization, spatial planning.

Постановка проблеми. Містобудування є комплексним процесом, метою якого є створення повноцінного життєвого середовища для праці, побуту і відпочинку міського населення, забезпечення охорони довкілля, раціонального природокористування та збереження культурної спадщини. Містобудівна діяльність охоплює процеси планування, забудови, реконструкції та розвитку населених пунктів, які потребують ефективного державного регулювання. На момент підготовки даного матеріалу, згідно з відомостями Державної служби статистики, в 1 кварталі 2025 року в Україні почали будувати 22 698 квартир, а загальна площа майбутнього житла становила 1,4 млн кв.м. Згідно з аналітичними даними Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва, в середньому щомісяця реєструється близько 5 000 дозвільних документів на нове будівництво. У цьому контексті особливої ваги набуває питання правового регулювання екологічної безпеки на етапах планування та здійснення будівництва.

Попри наявність розгалуженої нормативно-правової бази, практика її застосування виявляє низку глибоких і системних проблем. Однією з ключових є застарілість та фрагментарність законодавства, що породжує правову невизначеність і ускладнює його ефективне використання. Надмірна складність та бюрократизація дозвільних процедур створює сприятливі умови для корупційних проявів, уповільнює реалізацію інвестиційних і будівельних проєктів, а також знижує привабливість галузі для бізнесу. Додатковим стримувальним фактором є недостатній рівень цифровізації та автоматизації управлінських процесів, через що доступ до містобудівної документації залишається обмеженим, а темпи розвитку будівельної індустрії сповільненими.

Суттєвою проблемою також є низький рівень імплементації міжнародних стандартів і практик у сферу регулювання забудови. Україна поки що в недостатній мірі переймає досвід країн Європейського Союзу, США та Азії, де діють прозорі механізми погодження будівництва, чіткі екологічні стандарти та ефективні інструменти громадського контролю. Відсутність належної інтеграції таких підходів позбавляє систему гнучкості та сучасних механізмів управління.

Стан опрацювання проблеми. Питання правового забезпечення екологічної складової у сфері містобудування є предметом уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. У вітчизняній науці значний внесок у дослідження організаційно-правових засад екологічної безпеки у плануванні та забудові міст зробили Н.Л. Ільїна, яка розглядала механізми правового регулювання екологічних аспектів містобудівної діяльності, а також Х.В. Підцерковна, котра акцентувала на зарубіжному досвіді забезпечення екологічних стандартів в урбанізованому просторі. Дослідження Н.І. Петрецької та П.Ю. Машіки спрямовані на аналіз інструментів комплаєнс-контролю у сфері дотримання екологічних вимог під час містобудівної діяльності. У зарубіжній науковій літературі увага зосереджена на питаннях інтеграції концепції сталого розвитку у практику просторового планування. Зокрема, в країнах Європейського Союзу розроблено низку директив, які регулюють стратегічну екологічну оцінку, оцінку впливу на довкілля, а також порядок доступу громадськості до екологічної інформації. Переважна більшість наукових праць зосереджується на загальних аспектах екологічного права або правового регулювання будівельної галузі, тоді як питання гармонізації національного законодавства з нормами ЄС та міжнародними договорами у сфері сталого розвитку розроблене фрагментарно.

Метою роботи є обґрунтування необхідності та визначення шляхів інтеграції міжнародних екологічних стандартів у сферу містобудування. Дослідження спрямоване на аналіз наявних проблем правового регулювання екологічної безпеки у містобудівній діяльності, виявлення бар’єрів для

ефективного впровадження сучасних екологічних норм і практик, а також на формулювання пропозицій щодо гармонізації національного законодавства з вимогами міжнародних договорів

Виклад основного матеріалу. Містобудівна діяльність є стратегічним інструментом державного управління, спрямованим на формування збалансованого розвитку територій, підвищення економічної ефективності, збереження екологічної рівноваги та забезпечення належних умов для життя громадян. Її основою є процеси планування, забудови, реконструкції та регулювання розвитку населених пунктів.

У сучасних умовах будівництво виступає вагомим чинником задоволення суспільних і соціальних потреб, а також формування основних фондів економіки. Правове регулювання містобудівної діяльності в Україні дедалі частіше стає предметом комплексних досліджень, спрямованих на ґрунтовне опрацювання його особливостей. Особливий інтерес становить існуюча модель правового регулювання містобудівних процесів, що передбачає діяльність спеціально уповноважених органів, які здійснюють контроль та координацію правовідносин у цій сфері.

Правову основу містобудівної діяльності в Україні становить система нормативно-правових актів серед яких Конституція України, Цивільний кодекс України, Земельний кодекс України, та галузева нормативна база у вигляді законодавства «Про основи містобудування», «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності», «Про Генеральну схему планування території України», «Про архітектурну діяльність», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про будівельні норми», «Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду», «Про землеустрій» та інші нормативно-правові акти. Вказане регулювання можна охарактеризувати розгалуженістю, комплексністю та динамічністю, що зумовлено постійним розвитком галузевого регулювання.

У статті 1 Закону України «Про основи містобудування» надано визначення містобудування та містобудівної діяльності, згідно з яким це цілеспрямована діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян та їх об'єднань щодо створення і підтримання повноцінного життєвого середовища. Вона включає прогнозування розвитку населених пунктів і територій, планування, забудову та інше використання територій, проєктування, будівництво об'єктів містобудування, спорудження інших об'єктів, реконструкцію історичних населених пунктів із збереженням традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини, а також створення інженерної та транспортної інфраструктури [1].

У преамбулі зазначеного Закону закріплено правові, економічні, соціальні та організаційні засади містобудівної діяльності, а також визначено її мету — формування повноцінного життєвого середовища із забезпеченням належної охорони навколишнього природного середовища.

На законодавчому рівні основи забезпечення екологічної складової при розміщенні та розвитку населених пунктів закріплено як у міжнародних, так і в національних нормативно-правових актах, оскільки ця сфера належить до спільної компетенції суб'єктів міжнародного та внутрішньодержавного права. На загальнодержавному рівні екологічні засади містобудівної діяльності відображені у міжнародних документах: Стокгольмська декларація 1972 року визначила необхідність планування територій з урахуванням балансу розвитку та охорони довкілля, Всесвітня хартія природи 1982 року закріпила охорону природи як складову соціально-економічного розвитку, Конвенція Еспо 1991 року та Протокол про стратегічну екологічну оцінку 2003 року запровадили обов'язкову оцінку впливу на довкілля і СЕО планів та програм, у тому числі містобудівних. Декларація Ріо-де-Жанейро 1992 року, «Порядок денний на XXI сторіччя» та Стамбульська декларація 1996 року закріпили концепцію сталого розвитку населених пунктів, тоді як Орхуська конвенція 1998 року гарантувала громадськості право доступу до екологічної інформації та участі у прийнятті рішень, а Йоханнесбурзька декларація 2002 року наголосила на необхідності міжнародної співпраці у сфері сталого розвитку [2].

Зарубіжний досвіду правового регулювання екологічних засад розвитку урбанізованого простору дає можливість виявити ефективні моделі, які можуть бути адаптовані в Україні, до прикладу сучасна система правового регулювання містобудівної діяльності в США, на думку І.О. Ізарова, заснована на таких основних принципах а саме чітке юридичне оформлення відносин у сфері містобудування, детальне визначення повноважень суб'єктів містобудування, делегування місцевій владі та громаді повноважень у сфері містобудування, створення у масштабі країни системи трирівневого управління використанням території загального, спеціального та судового. Здійснення правового регулювання містобудування в США відбувається в межах паралельних систем загального (комплексного) та спеціального (галузевого) планування містобудування, що характеризує систему як децентралізовану. При цьому місцева влада займається розробкою короткострокових планів регулювання зонування окремих міст та районів, з урахуванням перспективи розвитку земель.

На прикладі США простежується, що законодавча база у сфері містобудування та охорони довкілля має комплексний характер і спрямована на захист життя, здоров'я та добробуту громадян, а також гарантування національної безпеки. Вона ґрунтується на обов'язкових містобудівельних стандартах, покликаних забезпечувати безпечні умови проживання в урбанізованому середовищі. Особливу роль у посиленні екологічної складової виконує діяльність урядової Агенції з охорони навколишнього середовища (EPA), яка у 1970 р. ухвалила спеціальний нормативний акт щодо стандартів безпеки і здоров'я при здійсненні будівництва (OSHA). Цей акт установив вимоги до контролю за викидами в атмосферне повітря, регулювання рівнів шумового та радіаційного впливу, забезпечення санітарного благополуччя, пожежної безпеки, а також порядку поводження з відходами, вибухонебезпечними речовинами, газами та паливно-мастильними матеріалами. Модель США демонструє тісний зв'язок містобудівної політики з екологічними стандартами, що забезпечує гармонійне поєднання розвитку міських територій із належним рівнем охорони довкілля та здоров'я населення [3, с. 202-203]

На відміну від американської моделі, у країнах Західної Європи сформувався принципово інший підхід до регулювання містобудівної діяльності, який характеризується комплексністю та багаторівневістю. У Швейцарії основна увага приділяється самоврядуванню: місцеві громади мають повноваження ухвалювати власні регламенти забудови територій, що дозволяє враховувати специфіку кожного регіону. У Нідерландах діє дворівнева модель: на місцевому рівні складаються плани розвитку територій, які є обов'язковими при здійсненні будівництва чи іншого використання землі, а на національному рівні здійснюється зонування природних об'єктів (лісів, морів, річок, островів) та визначаються індустріальні й житлові зони. Такий підхід забезпечує ефективне поєднання місцевого самоврядування з державним стратегічним управлінням просторовим розвитком.

Порівнюючи досвід США та країн Західної Європи у сфері правового регулювання містобудівної діяльності, можна відзначити принципові відмінності підходів. У США акцент робиться на встановленні жорстких стандартів безпеки та охорони довкілля, що інтегруються у будівельні норми та забезпечуються через діяльність спеціалізованих державних інституцій, зокрема Агенції з охорони навколишнього середовища (EPA), яка визначає вимоги до захисту здоров'я населення та довкілля у процесі забудови. У Західній Європі, натомість, застосовується двостадійний підхід, спершу ухвалюються стратегічні рішення у сфері просторового розвитку, а згодом вони деталізуються у системі зонування територій.

У Німеччині та Франції в свою чергу такі питання врегульовані профільними кодифікованими актами, у Швейцарії регламентами, ухваленими місцевими громадами, тоді як у Нідерландах діє дворівнева система планування локальна (плани розвитку територій) та національна (зонування природних і житлово-промислових територій).

У Франції сформована одна з найбільш розвинених систем правового регулювання містобудування, основою якої є Кодекс урбанізму, який визначає процедури отримання дозволів на будівництво, порядок затвердження містобудівних планів і вимоги до їх змісту, включаючи екологічні стандарти забудови та принципи раціонального використання територій. Кодекс спрямований на забезпечення збалансованого розвитку міст і сільських територій, гармонійне поєднання нової забудови з охороною навколишнього середовища та культурної спадщини. Особливе значення надається захисту історичної забудови: збереження архітектурних об'єктів та історичного середовища є обов'язковою умовою під час підготовки і реалізації містобудівних проєктів. Французька система поєднує сучасні стандарти містобудування з вимогами охорони довкілля та збереження культурно-історичного надбання, що робить її прикладом комплексного та інтегрованого підходу до просторового розвитку.

Як і в Україні, французьке право ґрунтується на принципі галузевої кодифікації. Нині основні норми врегульовані у кодифікованому законодавстві, зокрема у Цивільному кодексі Франції (1803 р.) та Будівельному і житловому кодексі (1977 р.). Якщо положення Цивільного кодексу переважно закріплюють загальні норми щодо власності та цивільних відносин, то Будівельний і житловий кодекс більшою мірою регулює адміністративно-правові відносини, пов'язані з проектуванням, дозволами на будівництво, дотриманням технічних і екологічних норм. Водночас його дія поширюється й на сферу оренди житла, що свідчить про комплексний характер французької системи правового регулювання у містобудуванні [4, с. 286–288].

Американська модель відзначається централізованим регулюванням через екологічні стандарти, тоді як європейська модель ґрунтується на поєднанні стратегічного планування з гнучким місцевим самоврядуванням. У свою чергу, контрастним є азійський досвід — він характеризується поєднанням швидкої урбанізації та жорстких екологічних вимог. Якщо у Японії та Кореї акцент робиться на безпеці та технологічності, то у Китаї та Індії на стримуванні хаотичної забудови й формуванні сталих «екологічних міст».

Досягнення і підтримання належного екологічного стану на всіх рівнях серед іншого безпосередньо пов'язане з умінням держав домовлятися, вибудовувати свої екологічні стратегії відповідно до загальних «правил гри», вироблених як на глобальному, так і на регіональних рівнях, нарешті, – від вибору інтеграційних рамок, що дають можливість реалізовувати спільні устремління держав до сталого розвитку. Узагальнюючи, можна зазначити, що французька модель відзначається уніфікацією та кодифікацією на загальнодержавному рівні, тоді як американська система характеризується децентралізацією та муніципальною автономією у питаннях планування і забудови.

У свою чергу, на перший план виходить питання екологічної безпеки у плануванні та забудові населених пунктів України. Йдеться про такий стан розвитку суспільних відносин у сфері містобудування, при якому система організаційно-правових, містобудівних, економічних та соціальних засобів забезпечує регулювання здійснення містобудівної діяльності, спрямоване на дотримання пріоритету вимог екологічної безпеки. Це дозволяє у процесі планування та забудови населених пунктів запобігти настанню екологічної небезпеки та гарантувати захищеність права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Норми міжнародного права у сфері екологічної безпеки активно імплементуються у внутрішнє законодавство, що сприяє втіленню принципів сталого розвитку в національну правову систему України. Зокрема, імплементація положень Орхуської конвенції 1998 р. зумовила прийняття Верховною Радою України 28.11.2002 р. Закону «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції…» [5]. Цим Законом закріплено гарантії доступу громадськості до екологічної інформації, участі у прийнятті рішень та доступу до правосуддя. Реальні механізми реалізації цих положень були визначені Положенням про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля та Положенням про порядок надання екологічної інформації [6]. У свою чергу, укази Президента України 2004 та 2005 років і постанова Кабінету Міністрів додатково розширили можливості участі громадськості у формуванні державної екологічної політики. Важливу роль у цьому процесі відіграло створення у 2004 р. при Мінприроди Орхуського інформаційно-тренінгового центру, метою якого стало забезпечення доступу громадськості до інформації, участі у процесі ухвалення екологічно значущих рішень та підвищення рівня екологічної просвіти.

При імплементації та гармонізації національного законодавства відповідно до європейського права слід брати до уваги першочергові національні екологічні проблеми. Серед них високий рівень ризиків для природних екосистем та здоров'я населення, зумовлений значним забрудненням довкілля через техногенне навантаження, нераціональне використання природно-ресурсного потенціалу; значні обсяги накопичених в Україні відходів, загострення екологічних та техногенних проблем у районах, прилеглих до зони бойових дій. Додатковими факторами є недостатній рівень адаптаційних можливостей галузей економіки та систем життєзабезпечення до негативних процесів зміни клімату, а також неналежний стан системи державного моніторингу навколишнього природного середовища й відсутність єдиної ефективної системи його захисту.

Крім того, імплементація сприяє гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу, що посилює інтеграційні процеси та забезпечує відповідність державної політики сучасним міжнародним стандартам сталого розвитку [7].

Висновки. Аналіз зарубіжного досвіду, зокрема країн ЄС, США та Азії, засвідчує ефективність таких механізмів, як стратегічне планування, зонування територій, застосування екологічних стандартів та активна участь громадськості у процесах прийняття рішень. Українська правова система має розгалужену нормативно-правову базу, проте її практична реалізація ускладнюється фрагментарністю, правовою невизначеністю та низьким рівнем імплементації міжнародних норм. Гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами, зокрема директивами ЄС та положеннями Орхуської конвенції, а також адаптація добровільних систем оцінки сталого будівництва (LEED, BREEAM, DGNB) здатні забезпечити прозорість містобудівної діяльності, знизити корупційні ризики та підвищити ефективність державного управління. Проте важливим завданням залишається цифровізація дозвільних процедур і створення механізмів широкої участі громадськості, що сприятиме формуванню довіри до влади й забезпечить врахування екологічних, економічних та соціальних інтересів. Модель розвитку містобудівної сфери має базуватися на поєднанні міжнародного досвіду із національними особливостями правового регулювання, що дозволить сформувати сучасну, ефективну та екологічно орієнтовану систему управління просторовим розвитком, яка відповідатиме принципам сталого розвитку та гарантуватиме право громадян на безпечне й комфортне довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про основи містобудування» від 16.11.1992 № 2780-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text (дата звернення 22.08.2025 року).
2. Ільїна Н.Л. Організаційно-правові засади забезпечення екологічної безпеки у плануванні та забудові міст України: автореф. …к.ю.н.: 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. К., 2008. 31с.
3. Петрецька Н.І., Машіка П.Ю. Комплаєнс-контроль екологічних вимог містобудівної діяльності: Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно- правовий аспекти: Матеріали XVI міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 26–27 квітня 2024 року р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 202-203.
4. Підцерковна Х.В. Зарубіжний досвід правового регулювання екологічних засад розвитку урбанізованого простору. Науково-технічний збірник. 2013. № 109. Ч. 2. С. 286–288.
5. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів Закон україни України у зв’язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання [...] від 22.05.2024 № 3733-IX, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3733-20#Text (дата звернення 22.08.2025 року).
6. Наказ Мінприроди «Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» від 18.12.2003 № 168, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-04#Text (дата звернення 22.08.2025 року).
7. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу у галузі охорони довкілля і природокористування (на основі аналізу проектів законодавчих актів, включених до порядку денного п’ятої сесії Верховної Ради України дев’ятого скликання. Інститут законодавства Верховної Ради України. 26 с. URL: https://komekolog.rada.gov.ua/uploads/documents/36819.pdf (дата звернення 22.08.2025 року).

УДК 342.5+342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.14

ЦИФРОВІ ПРАВА В СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Дудченко К.Ю.,
аспірант кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0005-8405-9038

Дудченко К.Ю. Цифрові права в системі місцевого самоврядування: правові механізми забезпечення.

Стаття присвячена комплексному дослідженню та аналізу правових механізмів забезпечення цифрових прав громадян у системі місцевого самоврядування України в контексті процесів цифрової трансформації публічного управління. Дослідження спрямовано на з'ясування сутності та змісту цифрових прав як нової категорії прав людини, аналіз чинного законодавства України щодо правового регулювання цифрових прав у сфері місцевого самоврядування, а також обґрунтування конкретних пропозицій щодо вдосконалення законодавства та практики забезпечення цифрових прав громадян на рівні територіальних громад.

У процесі дослідження встановлено, що цифрові права є самостійною категорією прав людини, що виникає внаслідок трансформації суспільних відносин під впливом цифрових технологій. Вони тісно пов'язані з інформаційними правами, але мають специфічні ознаки, зокрема залежність від цифрового середовища та технологічної інфраструктури. На відміну від інформаційних прав, які можуть реалізовуватися в аналоговому середовищі, цифрові права не можуть бути реалізовані без цифрових технологій.

Аналіз наукових підходів показав відсутність уніфікованого переліку цифрових прав, що зумовлено динамічним розвитком цифрових технологій. Серед базових цифрових прав науковці виділяють: право на доступ до Інтернету, свободу вираження поглядів онлайн, захист персональних даних, цифрову безпеку, участь у демократичних процесах через електронні інструменти, право на цифрове самовизначення, доступ до інформаційних платформ, цифрову освіту та реалізацію соціальних, економічних і культурних прав через новітні технології.

Дослідження правової основи виявило, що нормативно-правове забезпечення цифрових прав у системі місцевого самоврядування ґрунтується на багаторівневій структурі, що включає конституційні гарантії (статті 32, 34, 38 Конституції України), спеціальні закони та підзаконні акти. Конституційні норми гарантують недоторканність приватного життя, свободу вираження поглядів, доступ до інформації та участь у державному управлінні, які реалізуються в цифровому форматі.

Спеціальне законодавство охоплює закони про місцеве самоврядування, електронні документи та документообіг, електронну ідентифікацію та довірчі послуги, захист персональних даних, доступ до публічної інформації, електронні комунікації та публічні електронні реєстри. Стратегічні документи визначають пріоритети цифровізації та трансформації публічного управління.

Ключові слова: цифрові права, місцеве самоврядування, правове забезпечення, цифровізація, електронне урядування, електронні послуги, цифрова трансформація, органи місцевого самоврядування, правові механізми, цифрова інфраструктура.

Dudchenko K.Y. Digital rights in the system of local self-government: legal mechanisms of protection.

The article presents a comprehensive study and analysis of legal mechanisms for ensuring citizens' digital rights within the system of local self-government in Ukraine, in the context of digital transformation processes in public administration. The research aims to clarify the nature and content of digital rights as a new category of human rights, to analyze the current legislation of Ukraine regarding the legal regulation of digital rights in the sphere of local governance, and to substantiate specific proposals for improving legislation and practices for protecting digital rights at the level of territorial communities.

The study establishes that digital rights constitute an independent category of human rights, emerging as a result of the transformation of social relations under the influence of digital technologies. These rights are closely related to informational rights but possess distinct features, particularly their dependence on the digital environment and technological infrastructure. Unlike informational rights, which may be exercised in an analog context, digital rights cannot be realized without digital technologies.

The analysis of scholarly approaches reveals the absence of a unified list of digital rights, which is due to the dynamic development of digital technologies. Among the core digital rights, researchers identify the right to Internet access, freedom of online expression, protection of personal data, digital security, participation in democratic processes via electronic tools, the right to digital self-determination, access to information platforms, digital education, and the realization of social, economic, and cultural rights through innovative technologies.

The legal framework analysis shows that the regulation of digital rights in the local self-government system is based on a multi-level structure, including constitutional guarantees (Articles 32, 34, and 38 of the Constitution of Ukraine), special laws, and subordinate legal acts. Constitutional provisions ensure the inviolability of private life, freedom of expression, access to information, and participation in public governance, all of which are implemented in digital form.

Special legislation encompasses laws on local self-government, electronic documents and document flow, electronic identification and trust services, personal data protection, access to public information, electronic communications, and public electronic registers. Strategic documents define the priorities of digitalization and the transformation of public administration.

Key words: digital rights, local self-government, legal protection, digitalization, e-governance, electronic services, digital transformation, local authorities, legal mechanisms, digital infrastructure.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується інтенсивними процесами цифровізації всіх сфер життєдіяльності, включаючи систему публічного управління. Особливої актуальності набуває питання забезпечення цифрових прав громадян на рівні місцевого самоврядування, оскільки саме територіальні громади є найбільш наближеними до населення інституціями публічної влади.

Цифрові права, як нова категорія прав людини, потребують належного правового забезпечення та створення ефективних механізмів їх реалізації. У контексті реформи децентралізації та цифрової трансформації публічного управління в Україні особливого значення набуває дослідження правових основ функціонування органів місцевого самоврядування у цифровому середовищі.

Метою статті є дослідження та аналіз правових механізмів забезпечення цифрових прав громадян у системі місцевого самоврядування в процесі цифрової трансформації. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: узагальнення наукових підходів до визначення сутності та змісту цифрових прав; аналіз чинного законодавства України щодо правового регулювання цифрових прав у сфері місцевого самоврядування; обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення законодавства та практики забезпечення цифрових прав громадян у системі місцевого самоврядування.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення наукових джерел дозволяє констатувати, що проблема цифрових прав та їх реалізації в публічному управлінні є предметом активних досліджень в Україні. Зокрема, Ю. Размєтаєва, О. Братасюк, Н. Ментух, О. Петришин, О. Гиляка, К. Денисенко, І. Борка, О. Косов, І. Діордіца, Я. Журавель, П. Жуков, О. Роговенко та інші. Водночас, комплексного дослідження цифрових прав громадян саме в контексті діяльності органів місцевого самоврядування та викликів їх правового забезпечення в українській юридичній науці бракує.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та глобальна цифрова трансформація суспільства ставлять перед сучасною правовою системою нові виклики. Поряд із традиційними правами людини, які закріплені в конституціях та міжнародних актах, виникає потреба в належному правовому забезпеченні цифрових прав громадян. Ці права стають невід'ємною частиною реалізації конституційних свобод та участі в суспільному житті в умовах, коли значна частина соціальних та адміністративних процесів переміщується в онлайн-середовище. За твердженням Ю. Разметаєвої термін «цифрові права людини» охоплює два основні підходи до його тлумачення. З одного боку, під ним розуміють сукупність прав, реалізація та захист яких у сучасних умовах нерозривно пов'язані з використанням цифрових технологій або мають виражену онлайн-компоненту. З іншого – йдеться про нові правові інститути, що виникають у цифрову епоху та поступово набувають ознак фундаментальних прав. У зв'язку з цим до цифрових прав відносять як класичні права, адаптовані до цифрового середовища (свобода слова, право на приватність, доступ до інформації, участь у державному управлінні), так і новітні правові конструкції, зокрема право на забуття, право на анонімність, а також право на доступ до Інтернету [1, с. 19]. На думку О. Братусяка та Н. Ментуха, цифрові права людини – це окрема група прав людини, які пов'язані з використанням та/або реалізовуються в мережі Інтернет за допомогою спеціальних пристроїв (комп'ютерів, смартфонів тощо) [2, с. 58]. О. Петришин та О. Гиляка під цифровими правами розуміють розширення універсальних прав людини до потреб суспільства, заснованого на інформації. При цьому базові цифрові права є перш за все є похідними від інформаційних прав, але до них не

зводяться. [3, с. 23]. Так група науковців, порівнюючи цифрові та інформаційні права, встановлюють зв'язок між ними, акцентуючи увагу на тому, що інформаційні права, на відміну від цифрових, можуть реалізовуватися не тільки за допомогою цифрових технологій, а ось цифрові права аж ніяк не зможуть реалізуватися без наявності цифрових та інформаційних технологій [4, с. 92]. Аналіз наукових підходів до розуміння цифрових прав дозволяє констатувати, що цифрові права є самостійною категорією прав людини, що виникає внаслідок трансформації суспільних відносин під впливом цифрових технологій та тісно пов'язані з інформаційними правами, але мають специфічні ознаки – зокрема, залежність від цифрового середовища та технологічної інфраструктури.

Розгляд наукових доктрин свідчить про відсутність уніфікованого переліку цифрових прав, що зумовлено динамічним розвитком цифрових технологій та різноманіттям сфер їх застосування. Водночас серед науковців існує консенсус щодо самостійної природи цифрових прав, які не зводяться виключно до інформаційних чи класичних прав людини, а формують окрему категорію прав, адаптовану до умов цифрового середовища. Так, О. Братусяк та Н. Ментуха пропонують концептуальний перелік цифрових прав, що охоплює базові свободи в онлайн-просторі: право на доступ до Інтернету, свободу вираження поглядів онлайн, захист персональних даних, цифрову безпеку, участь у демократичних процесах через електронні інструменти, а також право на цифрове самовизначення, включаючи можливість бути забутим або відключитися від цифрового середовища [2, с. 58]. О. Петришин та О. Гиляка розширюють це бачення, включаючи до цифрових прав доступ до інформаційних платформ, цифрову освіту, захист біометричних та генетичних даних, участь у цифровому обігу майна, а також реалізацію соціальних, економічних і культурних прав через новітні технології [3, с. 23]. Такий підхід демонструє прагнення адаптувати універсальні права людини до умов інформаційного суспільства.

Спільним у наведених концепціях є визнання того, що цифрові права не можуть бути реалізовані без цифрових технологій, що відрізняє їх від інформаційних прав, які можуть функціонувати і в аналоговому середовищі. Це підтверджує тезу про технологічну залежність цифрових прав та необхідність їх правового закріплення в контексті цифровізації публічного управління, зокрема на рівні органів місцевого самоврядування.

Таким чином, цифрові права громадян – це динамічна, міждисциплінарна категорія, що потребує гнучкого правового регулювання, здатного реагувати на виклики цифрової епохи та забезпечити ефективну взаємодію громадян з державою в онлайн-просторі, а у контексті діяльності органів місцевого самоврядування вони є ключовим елементом реалізації конституційних прав громадян на участь у місцевому самоврядуванні, доступ до публічної інформації, отримання адміністративних послуг тощо.

Правове регулювання цифрових прав у системі місцевого самоврядування України ґрунтується на багаторівневій нормативно-правовій базі, що включає положення Конституції України, спеціальні закони та підзаконні акти. Конституція України закладає фундаментальні засади забезпечення прав людини, включаючи ті, що можуть реалізовуватися в цифровому середовищі. Стаття 32 гарантує кожній особі недоторканність приватного і сімейного життя, забороняючи будь-яке втручання, окрім випадків, прямо передбачених Конституцією. Збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу можливе лише за її згодою або відповідно до закону – виключно в інтересах національної безпеки, економічного добробуту чи захисту прав людини. Громадяни мають право ознайомлюватися з інформацією про себе, що зберігається в державних органах, якщо вона не є державною або іншою захищеною таємницею. Конституція також гарантує судовий захист від поширення недостовірної інформації, включаючи право на її спростування, вилучення та компенсацію завданої шкоди. Стаття 34 Конституції України гарантує право кожного на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування [5]. Зазначені статті гарантують недоторканність приватного життя, свободу вираження поглядів, доступ до інформації та участь у державному управлінні – права, що реалізуються і в цифровому форматі.

Правову основу цифрових прав також складають: Закон України «Про місцеве самоврядування», який визначає повноваження органів місцевого самоврядування у сфері інформатизації та використання інформаційних технологій [6]; Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг», який встановлює правові засади електронного документообігу та використання електронних документів [7]; Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», що регулює відносини у сфері надання електронних довірчих послуг [8]; Закон

України «Про захист персональних даних», який визначає правові засади захисту та обробки персональних даних [9]; Закон України «Про доступ до публічної інформації», що визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації [10]; Закон України «Про електронні комунікації», який закріплює право на доступ до Інтернету як базову цифрову послугу [11]; Закон України «Про публічні електронні реєстри», який регулює створення та функціонування публічних електронних реєстрів [12] тощо. Отже, Закони України регулюють доступ до цифрових послуг, захист персональних даних, електронну взаємодію громадян з органами влади та функціонування цифрової інфраструктури.

Стратегічні документи, зокрема Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки [13] та Концепція розвитку електронного урядування [14], визначають пріоритети цифровізації та трансформації публічного управління. Реалізація права на доступ до публічної інформації в цифровій формі здійснюється через портали відкритих даних. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» встановлює вимоги до оприлюднення відкритих даних органами місцевого самоврядування [15] тощо.

Правове забезпечення цифрових прав у системі місцевого самоврядування є комплексним і охоплює конституційні гарантії, спеціальне законодавство та стратегічні ініціативи, спрямовані на формування відкритого, безпечного та доступного цифрового середовища для громадян. Щодо вдосконалення правових механізмів, на нашу думку, необхідним є прийняття спеціального закону «Про цифрові права громадян України», який би комплексно регулював питання забезпечення цифрових прав. Потребують внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо конкретизації повноважень органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення цифрових прав громадян. Важливим напрямом є розбудова цифрової інфраструктури на рівні територіальних громад, що передбачає державну підтримку та інвестиції в цифровізацію місцевого самоврядування. Необхідно погодитися з думкою науковців, що перспектива розвитку та вдосконалення цифрової трансформації місцевого самоврядування в Україні вимагає консолідованих зусиль уряду, місцевої влади, бізнесу, громадськості та міжнародних партнерів. Розвиток цифрових послуг і технологій може стати каталізатором економічного зростання територій, підвищення ефективності муніципального управління та якості життя громад [16, с. 182]. Погоджуючись з думкою О. Роговенко та А. Лиховид, що цифровізація місцевого самоврядування є надзвичайно актуальною темою в сучасних умовах, адже цифрові технології дедалі активніше проникають у всі сфери життя, включно з взаємодією громадян із державними структурами. Її переваги – зручність доступу до інформації, оперативність отримання послуг, зменшення навантаження на працівників – свідчать про прагнення суспільства до більш ефективного та прозорого управління. Водночас процес цифрової трансформації не позбавлений труднощів: низький рівень цифрової грамотності населення, нестабільне інтернет-покриття в окремих регіонах та побоювання щодо кібербезпеки створюють серйозні виклики для органів місцевого самоврядування [17, с. 122]. Правове забезпечення цифрових прав у системі місцевого самоврядування потребує комплексного підходу, що включає конституційні гарантії, спеціальне законодавство та розвиток цифрової інфраструктури на рівні громад. Для ефективної цифрової трансформації необхідні узгоджені дії держави, місцевої влади, бізнесу та громадськості, а також подолання викликів, пов'язаних із цифровою грамотністю, доступом до інтернету та кібербезпекою.

Висновки. Цифрові права є важливою складовою сучасної системи прав людини, що потребують належного правового забезпечення на всіх рівнях публічної влади, включаючи місцеве самоврядування. Їхнє ефективне правове забезпечення на рівні ОМС – ключ до прозорого, інклюзивного та сталого місцевого управління. Наразі існує значний розрив між технологічним прогресом та правовим регулюванням, що створює виклики для захисту прав громадян, особливо щодо доступу та безпеки. Україна має всі передумови для формування прогресивної моделі цифрового самоврядування, але це потребує системного нормативного оновлення та політичної волі.

Чинна нормативно-правова база України частково регулює питання цифрових прав, однак має низку прогалин та потребує системного вдосконалення. Органи місцевого самоврядування відіграють ключову роль у забезпеченні цифрових прав громадян через надання електронних послуг, забезпечення доступу до публічної інформації та створення можливостей для електронної участі. Основними викликами залишаються: недосконалість законодавства, технічні та організаційні бар'єри, цифрова нерівність населення.

Перспективними напрямами розвитку є: прийняття комплексного законодавства про цифрові права, вдосконалення нормативної бази місцевого самоврядування, розбудова цифрової інфраструктури. Успішна цифрова трансформація можлива лише за умови синергії правових, технологічних та освітніх механізмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Размєтаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстратериторіальності в їх захисті. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 18–23.
2. Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58–61. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/12.
3. Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини у цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 1. С. 7–35.
4. Денисенко К. В., Борко І. С., Косов О. М. Реалізація цифрових та інформаційних прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2023. Вип. 77. С. 90–94. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.14.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.
7. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.
8. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.
9. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.
10. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text.
11. Про електронні комунікації: Закон України від 16 грудня 2020 року № 1089-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text.
12. Про публічні електронні реєстри: Закон України від 18 листопада 2021 року № 1907-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1907-20#Text.
13. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text.
14. Концепція розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 № 649-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text.
15. Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.2015 № 835. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#Text.
16. Діордіца І.В., Журавель Я.В., Жуков П.І. Правове регулювання діджиталізації місцевого самоврядування. Європейські перспективи. 2024. № 2. С. 178–183. DOI: https://doi.org/10.32782/ep.2024.2.27.
17. Роговенко О.В., Лиховид А.В. Цифровізація місцевого самоврядування: основні переваги та виклики. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 10. С. 120–122. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/25.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.15

РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЕВТАНЗІЮ: ВІТЧИЗЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Забзалюк Д.Є.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії, історії та конституційного права
навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1041-0148

Волкова С.М.,
науковий співробітник
відділення організації наукової роботи
відділу організації наукової діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0008-8570-2816

Забзалюк Д.Є., Волкова С.М. Реалізація конституційного права людини на евтаназію: вітчизняний та зарубіжний досвід.

Дана стаття досліджує проблеми евтаназії в Україні і, зокрема акцентує увагу на таких фундаментальних людських цінностях, як право на життя та право на гідну смерть. У статті основна увага зосерджується на визначенні тих правових питань, які залишаються неврегульованими в українському законодавстві щодо евтаназії,

У статті розглядаються такі ключові моменти, як:

– визначення та види евтаназії: надається чітке визначення терміну та розглядаються різні форми евтаназії, такі як активна та пасивна;

– правове регулювання: аналізується чинне законодавство України, яке категорично забороняє евтаназію. Наводяться аргументи «за» і «проти» легалізації;

– етичні аспекти: розглядаються моральні дилеми, пов'язані з евтаназією, такі як право на життя та право на смерть, автономія волі пацієнта та роль держави;

– актуальність проблеми: пояснюється, чому питання евтаназії стає все більш актуальним у сучасному світі та в Україні зокрема;

– міжнародний досвід: наводяться приклади з інших країн, де законодавство щодо евтаназії відрізняється.

Окрім цього, у роботі порушуються фундаментальні питання взаємозв'язку права, моралі та медицини в контексті сучасного розвитку суспільства, окреслюються межі допустимого втручання держави у приватну сферу людини, зокрема коли йдеться про прийняття рішень щодо власного життя та смерті. Застосовується міждисциплінарний підхід, що дозволяє всебічно розглянути проблему евтаназії на стику правознавства, етики та соціальних наук.

Аналіз здійснюється на основі порівняння різних точок зору, що сприяє формуванню об'єктивного уявлення про складність та суперечливість цієї теми. У статті наголошується на важливості відкритого суспільного діалогу щодо евтаназії, що є необхідним кроком на шляху до формування зваженої державної політики у цій сфері.

Дана публікація буде корисним для широкого кола читачів, які цікавляться питаннями біоетики, права, медицини та соціології. Він надає вичерпну інформацію про проблему евтаназії в Україні та сприяє формуванню власної думки з цього складного питання.

Ключові слова: евтаназія, Україна, право, медицина, етика, життя, смерть, паліативна допомога.

Zabzaliuk D.Y., Volkova S.M. Implementation of the constitutional human right to euthanasia: domestic and foreign experience.

Euthanasia in Ukraine: Implementation of Constitutional Human Rights in the Context of Legal and Ethical Aspects

The article examines key points such as:

– definition and types of euthanasia: a clear definition of the term is provided and various forms of euthanasia are considered, such as active and passive;

– legal regulation: the current legislation of Ukraine, which categorically prohibits euthanasia, is analyzed. Arguments for and against legalization are presented;

– ethical aspects: moral dilemmas associated with euthanasia are considered, such as the right to life and the right to die, the autonomy of the patient's will, and the role of the state;

– relevance of the problem: it is explained why the issue of euthanasia is becoming increasingly relevant in the modern world and in Ukraine in particular;

– international experience: examples from other countries are given where the legislation on euthanasia differs.

In addition, the work raises fundamental issues of the relationship between law, morality and medicine in the context of modern social development, outlines the limits of permissible state intervention in the private sphere of a person, in particular when it comes to making decisions about one's own life and death. An interdisciplinary approach is used, which allows for a comprehensive consideration of the problem of euthanasia at the intersection of law, ethics and social sciences.

The analysis is carried out on the basis of a comparison of different points of view, which contributes to the formation of an objective idea of the complexity and contradictions of this topic. The article emphasizes the importance of open public dialogue on euthanasia, which is a necessary step towards the formation of a balanced state policy in this area.

The text will be useful to a wide range of readers interested in issues of bioethics, law, medicine and sociology. It provides comprehensive information on the problem of euthanasia in Ukraine and helps to form one's own opinion on this complex issue.

Key words: euthanasia, Ukraine, law, medicine, ethics, life, death, palliative care.

Постановка проблеми. Відповідно до положень Конституції України, життя людини визнається найвищою соціальною цінністю, а право на життя є одним із найголовніших особистих немайнових прав [1]. Це право ґрунтується на природі людини та займає центральне місце серед соціальних і моральних цінностей. Водночас сучасна реальність демонструє доволі суперечливу ситуацію: незважаючи на те, що значення людського життя як найважливішого блага постійно зростає, що підтверджується міжнародним і національним закріпленням норм для його всебічного захисту, цінність індивідуального життя поступово знижується. Це можна спостерігати через зростання дискусій про право людини на смерть, що супроводжується підвищеним інтересом до проблематики евтаназії.

Питання евтаназії в Україні є одним із найгостріших у сучасній біоетиці. Воно торкається фундаментальних людських цінностей, таких як право на життя та право на гідну смерть, і викликає жваві дискусії в суспільстві, медичних колах та законодавчих органах.

Мета дослідження полягає у дослідженні вітчизняного та зарубіжного досвіду реалізації конституційного права людини на евтаназію, а також у порівнянні українського законодавства з законодавством країн, де евтаназія легалізована або де ведуться дискусії про її легалізацію.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблеми легалізації евтаназії, зокрема в аспекті права на життя та загалом, проводили такі вчені, як І.О. Железняк, М.Д. Вітрук, Г.В. Губенко А.В. Колодій, А.Д. Олійник, Н.М. Борисович, Л.П. Коновалов, Г.В. Анікіна, О.Є. Бобров, П.А. Робінович, А.А. Малиновський, А.В. Соловйов. Водночас, мені ця тема видалась надзвичайно актуальною для подальшого її аналізу з використанням вже наявних напрацювань.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи вибрану тему, слід розібратися з терміном «евтаназія». Вперше термін «евтаназія» з'явився та був застосований в XVI ст. англійським філософом Френсісом Беконом і буквально носив переклад як «хороша смерть» (від грецького «eu» – «хороший» і «thanatos» – «смерть») у праці «Advancement of Learning», де на лікаря покладено обов'язок (крім відновлення здоров'я хворого) полегшити муки та страждання, які спричинені захворюванням, вчиняти такі дії не лише у випадку коли полегшення такого болю в майбутньому призведе до 100% видужання, але й тоді, коли ніякої надії на порятунок нема, тобто єдиним, що залишається – полегшити фізичне та моральне відчуття смерті хворого, адже автор вважав «еутаназію» немалим щастям для безнадійних, це поняття він розглядав не як позбавлення людини життя, а як надання знеболення.

На сьогоднішній день евтаназія в Україні є категорично заборонена. Відповідно до ст. 52 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», медичним працівникам забороняється здійснення евтаназії - навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань [2]. Кримінальний кодекс України також передбачає кримінальну відповідальність за вбивство, у тому числі і за евтаназію [3]. Цивільний кодекс України в ч. 4 ст. 281 забороняє задовольняти прохання фізичної особи про припинення її життя [4]. Посилаючись на думку О. Довбуша, є можливим законодавче врегулювання процесу обмеженої евта-

назії, яка б відбувалася відповідно до законодавства та не суперечила принципам професійного гуманізму та етики медичних працівників [5].

Поняття «евтаназія» все частіше обговорюється не лише у вузькому колі професіоналів - лікарів, юристів, політиків, але й у суспільних дискусіях серед звичайних громадян. Зазвичай під евтаназією розуміють процес свідомого припинення або скорочення життя людини медичним працівником за її власним проханням. Це стосується пацієнтів із невиліковними хворобами, які переживають важкі, нестерпні страждання. Метою евтаназії є припинення болю в максимально гуманний спосіб, із застосуванням безболісних чи мінімально болісних методів.

З одного боку, Конституція України гарантує кожній людині право на життя [1]. Це фундаментальне право, яке лежить в основі більшості правових систем і моральних кодексів. Однак, життя – це не лише біологічне існування, а й якість цього існування. Коли хвороба перетворюється на нестерпні страждання, які неможливо полегшити, виникає питання: чи має людина право на гідну смерть?

Прихильники легалізації евтаназії аргументують свою позицію правом індивіда на самовизначення. Право на самовизначення є одним з ключових аргументів у цій дискусії. Вони стверджують, що кожна здорова розумом людина має право розпоряджатися своїм життям і тілом. Це означає, що людина має право приймати рішення щодо свого лікування, відмовитися від нього або навіть обрати смерть, якщо її життя пов’язане з нестерпними стражданнями, які неможливо полегшити. Гідна смерть – ще один важливий аспект, на який звертають увагу прихильники евтаназії. Вони вважають, що кожна людина має право на мирну і гідну смерть, без зайвих мук і страждань. У випадку невиліковних хвороб, коли медицина вже вичерпала всі можливості, пацієнт має право на добровільний відхід із життя, щоб уникнути подальших страждань. Полегшення страждань також є вагомим аргументом. Прихильники евтаназії стверджують, що в деяких випадках страждання хворого настільки сильні, що їх неможливо полегшити навіть за допомогою найсучасніших методів паліативної допомоги. У таких ситуаціях евтаназія може стати єдиним гуманним виходом.

Противники легалізації евтаназії висувають ряд вагомих аргументів, які стосуються як морально-етичних аспектів, так і потенційних соціальних наслідків. Можливість зловживань є одним з ключових аргументів проти легалізації. Критики побоюються, що легалізація евтаназії може призвести до ситуацій, коли рішення про припинення життя буде прийматися не за бажанням самого пацієнта, а під тиском родичів, лікарів або суспільства. Особливо це стосується людей, які не мають можливості висловити свою думку або піддаються тиску з боку оточення. Знецінення людського життя – ще один вагомий аргумент. Противники евтаназії стверджують, що легалізація може створити прецедент, який призведе до знецінення людського життя в суспільстві. Існує ризик, що життя почне розглядатися як щось менш цінне, а рішення про життя і смерть стане надто легковажним. Послаблення суспільної моралі – також викликає занепокоєння. Критики вважають, що легалізація евтаназії може послабити моральні орієнтири суспільства і призвести до зміни ставлення до життя і смерті, а саме це підтверджується у словах «Ніколи не вбивай іншу людину, навіть якщо вона сама цього хоче чи, що більше, просить про це, бо така особа, перебуваючи між життя та смертю, благає допомогти звільнити її душу, що бореться проти тілесних пут; вбивство також не допускається навіть коли хворий вже не буде спроможний жити» [6].

Розвиток паліативної медицини – альтернатива евтаназії. Противники евтаназії наголошують, що замість легалізації евтаназії необхідно активно розвивати паліативну медицину, яка спрямована на полегшення страждань хворих і забезпечення їм комфортного життя до кінця. Вони вважають, що сучасна медицина має достатні можливості для того, щоб забезпечити якісне життя пацієнтам з невиліковними захворюваннями. На думку академіка В. Філатова, легалізація евтаназії може стати справжньою зброєю в руках впливових осіб. Вчений наголошував, що люди «не заслужили такого права. Люди за своєю природою злі, і їм не можна надавати можливість приймати такі рішення: сьогодні вони це зроблять із необхідності, а завтра – тому, що не захочуть допомагати або не зможуть як потрібно лікувати».

Також, у ході мого дослідження, стикалась із іншими аргументами, а саме:

По-перше, схильність до евтаназії як «легкого шляху»: Існує ризик, що евтаназія може стати «легким шляхом» для вирішення складних соціальних проблем, таких як старіння населення, обмежені ресурси охорони здоров’я тощо.

По-друге, тиск на лікарів: Легалізація евтаназії може створити додатковий тиск на лікарів, які будуть змушені приймати складні рішення, пов’язані з життям і смертю пацієнта.

По-третє, можливість помилок: Існує ризик помилок при прийнятті рішення про евтаназію, що може призвести до непоправних наслідків.

Медики також мають різні погляди на це питання. Деякі лікарі вважають, що вони мають моральний обов’язок допомогти пацієнтам померти з гідністю, якщо інші методи полегшення страждань неефективні. Інші ж вважають, що їхній обов’язок – зберегти життя будь-якою ціною.

Чому питання евтаназії набуває все більшої актуальності в сучасному світі, зокрема в Україні?

Питання евтаназії, тобто свідомого припинення життя людини, набуває все більшої актуальності в сучасному світі, викликаючи жваві дискусії та суперечки. Ця тема торкається фундаментальних філософських, етичних, правових та соціальних аспектів людського буття, а тому її актуальність продовжує зростати.

Чому це питання настільки гостре саме зараз?

Медичний прогрес:

- Продовження тривалості життя: Завдяки досягненням медицини, люди живуть довше, що призводить до збільшення кількості людей похилого віку та хронічно хворих.
- Підтримання життя за будь-яку ціну: Сучасна медицина здатна підтримувати життя навіть у випадках невиліковних хвороб, що породжує етичні дилеми щодо якості такого життя.
- Нові технології: Розвиток медичних технологій дозволяє підтримувати життя пацієнтів у штучному стані, що викликає питання про право людини на гідну смерть.

Зміни в суспільних цінностях:

- Індивідуалізація суспільства: Сучасне суспільство все більше орієнтоване на індивідуалізм і самовизначення. Люди прагнуть контролювати своє життя і смерть.
- Зміна ставлення до смерті: Смерть перестала бути табуйованою темою. Суспільство стає більш відкритим до обговорення питань, пов'язаних зі смертю і помиранням.
- Секуляризація: Зменшення впливу релігії призводить до послаблення заборон на евтаназію, які раніше були пов'язані з релігійними догматами.

Соціальні та економічні фактори:

- Нерівність у доступі до медичної допомоги: В багатьох країнах, зокрема в Україні, існує значна нерівність у доступі до якісної медичної допомоги. Це призводить до того, що люди, які страждають від тяжких захворювань, не завжди мають можливість отримати необхідне лікування і догляд.
- Економічні труднощі: Високі витрати на лікування можуть стати непосильним тягарем для сімей хворих людей, що також може спонукати до обговорення питання евтаназії.

Ситуація в Україні:

В Україні питання евтаназії є особливо актуальним через низку факторів:

- Війна на сході України: Війна призвела до великої кількості людей з інвалідністю та травмами, які потребують тривалої реабілітації або догляду.
- Соціально-економічні проблеми: Важка економічна ситуація в країні, недоступність якісної медичної допомоги, особливо в регіонах, призводять до того, що люди стикаються з необхідністю приймати складні рішення щодо свого життя і здоров'я.
- Відсутність чіткої правової регуляції: В Україні евтаназія є незаконною, що призводить до виникнення «тіньової» практики і ускладнює прийняття рішень в складних ситуаціях.

Питання евтаназії є надзвичайно складним і вимагає зваженого підходу. При прийнятті рішень необхідно враховувати як правові, так і етичні аспекти. Важливо також забезпечити належний контроль за дотриманням процедур евтаназії у випадку її легалізації.

В Україні вже ведуться дискусії щодо можливості легалізації евтаназії. Деякі експерти пропонують розробити чіткі критерії для проведення евтаназії та встановити строгі процедури, які мають бути дотримані. Інші вважають, що необхідно розвивати паліативну медицину, яка дозволяє полегшити страждання хворих і забезпечити їм гідну якість життя до кінця.

Вирішення питання евтаназії вимагає широкого суспільного обговорення і зважених політичних рішень. Необхідно знайти баланс між правом на життя і правом на гідну смерть, забезпечивши при цьому захист від зловживань.

Евтаназія, як практика свідомого припинення життя людини, є одним з найскладніших етичних і правових питань сучасності. Незважаючи на те, що це питання викликає бурхливі суспільні дебати, евтаназія існує в різних формах, кожна з яких має свої особливості та викликає різні етичні запитання.

Активна евтаназія передбачає свідоме втручання медичного працівника в процес смерті пацієнта шляхом введення смертельної дози лікарських препаратів. Цей вид евтаназії є найбільш дискусійним, оскільки він прямо передбачає активну дію з метою припинення життя людини. Активна евтаназія часто асоціюється з поняттям «щасливої смерті», оскільки теоретично дозволяє людині померти без болю і страждань.

Пасивна евтаназія передбачає припинення медичної допомоги, яка підтримує життя пацієнта. Це може бути відмова від проведення реанімаційних заходів, відключення від апарату штучного дихання або припинення годування через зонд. Пасивна евтаназія часто розглядається як менш радикальний захід, оскільки в цьому випадку смерть настає як природний наслідок захворювання.

Добровільна евтаназія здійснюється за власним бажанням пацієнта, який усвідомлює наслідки свого рішення і висловлює його чітко і неодноразово. Добровільна евтаназія передбачає, що пацієнт має повну дієздатність і здатний приймати зважені рішення.

Недобровільна евтаназія здійснюється без згоди пацієнта, наприклад, коли він перебуває в комі або не може висловити свою думку. Цей вид евтаназії є найбільш спірним і заборонений у більшості країн світу.

Асистоване самогубство є проміжною формою між активною евтаназією і пасивною. При асистованому самогубстві лікар надає пацієнту засоби для самогубства, але сам не бере участі в процесі смерті. Пацієнт приймає рішення про смерть самостійно і здійснює його самостійно.

Який вид евтаназії є найбільш етичним? Це питання не має однозначної відповіді і залишається предметом дискусій. Прихильники активної евтаназії вважають, що вона дозволяє людям померти з гідністю і без зайвих страждань. Противники ж стверджують, що будь-яке втручання в життя людини з метою її припинення є недопустимим.

Вибір виду евтаназії є складним і індивідуальним для кожного пацієнта. Він залежить від багатьох факторів, таких як: характеру захворювання; інтенсивності страждань; особистісних цінностей пацієнта; релігійних переконань; можливості отримання паліативної допомоги.

Незалежно від виду евтаназії, це питання вимагає ретельного обговорення і зважених рішень. Легалізація евтаназії в будь-якій формі передбачає створення чітких законодавчих рамок, які б забезпечували захист прав пацієнтів і запобігали зловживанням.

Питання легалізації евтаназії є одним з найгостріших у сучасній біоетиці. Багато країн світу вже пройшли цей шлях, кожна з яких має свій унікальний досвід. Аналіз цього досвіду є надзвичайно важливим для України, яка також стоїть перед цим складним вибором.

Нідерланди та Бельгія: Ці країни були серед перших, хто легалізував евтаназію. Їхній досвід показав, що чітке законодавче регулювання є ключовим фактором успішної імплементації такої практики. Строгі критерії для проведення евтаназії, обов'язкова консультація з іншими лікарями та детальна документація – все це дозволило мінімізувати ризики зловживань.

Швейцарія: Ця країна обрала інший шлях, дозволивши асистоване самогубство, тобто лікар може надати пацієнту смертельну дозу ліків, але пацієнт приймає рішення самостійно. Швейцарський досвід свідчить про те, що така модель може бути більш прийнятною для суспільства, оскільки не передбачає прямої участі лікаря в акті смерті.

Канада: Легалізація медичної допомоги при самогубстві в Канаді викликала бурхливі дискусії. Однак, досвід цієї країни показав, що така практика може бути безпечною і контрольованою за умови дотримання строгих правил.

Що ми можемо взяти з досвіду інших країн?

- Необхідність чіткого законодавчого регулювання: Закон про евтаназію повинен бути детальним і однозначним. Він має визначати, хто може звернутися за евтаназією, які умови для цього повинні бути виконані, а також процедуру прийняття такого рішення.
- Важливість мультидисциплінарного підходу: Рішення про проведення евтаназії має прийматися колективно, за участю лікарів різних спеціальностей, психологів, соціальних працівників тощо.
- Необхідність розвитку паліативної медицини: Розвиток паліативної допомоги дозволяє полегшити страждання хворих і зменшити потребу в евтаназії.
- Постійна оцінка та перегляд законодавства: Законодавство про евтаназію має регулярно переглядатися з метою його вдосконалення та адаптації до нових умов.
- Захист вразливих груп: Особливу увагу слід приділяти захисту прав вразливих груп населення, таких як люди з психічними захворюваннями, літні люди та малозабезпечені.

Висновки. Досвід інших країн свідчить про те, що легалізація евтаназії є складним і багатогранним питанням. Не існує єдиної правильної моделі, і кожна країна має право самостійно визначати свою позицію. Однак, аналіз міжнародного досвіду дозволяє зробити висновок, що при правильному законодавчому регулюванні та розвитку паліативної медицини евтаназія може бути безпечною і гуманною практикою.

Для України це питання є особливо актуальним, оскільки суспільство старіє, а кількість невиліковно хворих людей зростає. Легалізація евтаназії може стати одним із способів забезпечення гідної смерті для таких пацієнтів. Однак, перед прийняттям такого рішення необхідно провести широку суспільну дискусію і зважити всі «за» і «проти».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.07.2023).
2. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992. № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text.

3. Кримінальний кодекс України. Документ 2341-III, редакція від 21.11.2024, підстава – 4074-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 03.09.2024. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
5. Дробик Й. Евтаназія: історична ретроспектива та сучасний стан у світі й Україні. *Наукові записки УКУ.* Ч. 11: Богослов'я. Вип. 5. С. 143–165.
6. Подковенко Т.О., Созанська Т.І. Евтаназія в Україні: правові аспекти легалізації. Київ: *Юридичний електронний науковий журнал.* 2017. № 1. С. 41–45.

УДК 343.214+340.134(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.16

ЗМІНИ ТА ДОПОВНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ – З МОМЕНТУ НАБРАННЯ ЧИННОСТІ ДО СЬОГОДЕННЯ

Загиней-Заболотенко З.А.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України

Загиней-Заболотенко З.А. Зміни та доповнення Кримінального кодексу України – з моменту набрання чинності до сьогодення.

Статтю присвячено аналізу коригуючої правотворчості у галузі кримінального права України, передусім характеристиці кількісної складової внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України. Видами коригуючих кримінальних законів з урахуванням доробку теоретиків права запропоновано визнавати: закон про внесення змін до Кримінального кодексу України; закон про внесення доповнень до Кримінального кодексу України; закон про викладення в новій редакції статті/статей, частин статті /статей, розділів КК. Кожен з цих коригуючих законів є самостійним видом, однак під час здійснення правотворчої діяльності та її нормативного регулювання не виокремлюються. Констатовано підвищений рівень динамізму кримінального законодавства України, яке змінювалося 244 коригуючими законами. Незмінними залишилося 49 статей Кримінального кодексу України (10 – статті Загальної частини, 39 – статті Особливої частини) (12% з 447 Кримінального кодексу України початкової редакції 2001 року). Кримінального кодексу України було доповнено 128 новими статтями, що становить майже третину від загальної кількості статей цього Кодексу в його первісній редакції. 37 статей Особливої частини Кримінального кодексу України було виключено, з яких 13 статей – це статті, якими було доповнено Особливу частину Кримінального кодексу України у процесі поточної правотворчості. Проаналізовано спеціальну процедуру внесення змін до Кримінального кодексу України, відповідно до якої зміни до нього можуть вноситися виключно законами про внесення змін до цього Кодексу та/або до кримінального процесуального законодавства України, та/або до законодавства України про адміністративні правопорушення (частина 6 статті 3). Запропоновано виключити з Кримінального кодексу України частину 6 статті 3 та внести зміни в Регламент Верховної Ради України, які стосуються закріплення механізму розгляду законопроєктів регулятивного та охоронного призначення, які стосуються одного і того ж чи подібних питань правового регулювання.

Ключові слова: зміни та доповнення до Кримінального кодексу України, викладення закону в новій редакції, коригування кримінального законодавства України, кримінально-правова правотворчість, стаття Кримінального кодексу України, початкова редакція, динамізм кримінального законодавства України, початкова редакція статті, Кримінальний кодекс України.

Zahynei-Zabolotenko Z.A. **Amendments and additions to the Criminal Code of Ukraine – from the moment it came into force to the present day.**

The article is devoted to the analysis of corrective lawmaking in the field of criminal law in Ukraine, primarily to the characteristics of the quantitative component of amendments and additions to the Criminal Code of Ukraine. Taking into account the work of legal theorists, the following types of corrective criminal laws are proposed to be recognized: the law on amendments to the Criminal Code of Ukraine; the law on additions to the Criminal Code of Ukraine; the law on the new wording of articles, parts of articles, and sections of the Criminal Code. Each of these corrective laws is an independent type, but they are not distinguished in the course of law-making and its regulatory regulation. An increased level of dynamism in the criminal legislation of Ukraine, which has been amended by 244 corrective laws, has been noted. Forty-nine articles of the Criminal Code of Ukraine (10 articles of the General Part and 39 articles of the Special Part) have remained unchanged (12% of the 447 articles of the Criminal Code of Ukraine in its original 2001 version). The Criminal Code of Ukraine was supplemented with 128 new articles, which is almost a third of the total number of articles in the original version of the Code. Thirty-seven articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine were deleted, of which 13 articles were articles that had been added to the Special Part of the Criminal Code of Ukraine in the course of ongoing lawmaking. The special procedure for amending the Criminal Code of Ukraine has been

analyzed, according to which amendments to it may be made exclusively by laws amending this Code and/or the criminal procedural legislation of Ukraine, and/or the legislation of Ukraine on administrative offenses (part 6 of Article 3). It is proposed to exclude part 6 of Article 3 from the Criminal Code of Ukraine and to amend the Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine concerning the establishment of a mechanism for considering draft laws of a regulatory and protective nature that relate to the same or similar issues of legal regulation.

Key words: amendments and additions to the Criminal Code of Ukraine, new version of the law, adjustments to the criminal legislation of Ukraine, criminal lawmaking, article of the Criminal Code of Ukraine, initial version, dynamism of the criminal legislation of Ukraine, initial version of the article, Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Після здійснення кодифікації законодавства процес правотворчості не припиняється. Він увесь час перебуває в русі, у постійному розвитку, ураховуючи динамізм відповідних соціальних зв'язків, виникнення нових потреб суспільного життя, які вимагають втручання держави шляхом правової регламентації. На думку І.В. Суходубової, «… стабільність законодавства і його відповідність потребам та вимогам суспільної практики визнаються невід'ємною складовою принципу верховенства права … виступають важливим показником правової культури суспільства, вагомою гарантією забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина». Водночас законодавство загалом та кримінальне законодавство зокрема характеризуються такою властивістю, як динамізм, що, з одного боку, руйнує його стабільність, а з другого, «… якщо законодавство не має належного рівня динамічності, воно теж втрачає свою ефективність, оскільки не забезпечує актуальності й адекватності правового регулювання. Відсутність динамічних властивостей законодавства може призводити до порушення зв'язку між справедливістю і змістом правового регулювання» [1, с. 1; 2, 131].

Отже, динамізм та стабільність – це неодмінні властивості кримінального закону, які повинні існувати паралельно. Як зазначає І.В. Суходубова, стабільність і динамізм законодавства залежать від стабільності і динамізму окремих нормативно-правових приписів та нормативно-правових актів; у свою чергу, стабільність та динамізм кожного окремого закону є і результатом його складної взаємодії з іншими елементами системи законодавства [1, с. 5].

Н.Ю. Гунько, характеризуючи сучасну систему законодавства України, вважає, що система законодавства, яка постійно змінюється, зокрема коригуючими законами, «не може бути стійкою, у ній спостерігається збій синхронності відповідних елементів у межах цілого, відсутність балансу нормативного масиву. Вона потребує постійного моніторингу та ревізії законів, належного здійснення законотворчої діяльності, застосування законотворчої техніки та технології задля створення якісних законів, а також здійснення коригуючої законотворчої діяльності та застосування коригуючої законотворчої техніки і технології для їх оновлення та виправлення» [3, с. 16].

Метою статті є характеристика кількісної складової коригування кримінального законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. У теорії кримінального права науковці тпк чи інакше звертаються до того, які зміни вносилися законодавцем у статтю (статті), яку (які) вони досліджують. Однак у царині комплексного дослідження кількісної складової коригуючої правотворчості у галузі кримінального права наукових праць небагато. Серед них – дослідження В.Я. Тація, В.І. Борисова та В.І. Тютюгіна, Д.О. Балобанової. Однак їхні праці не враховують, відповідно сучасного стану внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України (далі – КК).

Виклад основного матеріалу. Кримінальне законодавство України в останні роки є надзвичайно динамічним. В.Я. Тацій, В.І. Борисов та В. І. Тютюгін вказують, що протягом чинності КК 2001 р. було прийнято 109 законів, якими він був доповнений (до уваги бралися лише ті, що набрали чинності на момент написання статті). Із них набрали чинності протягом 2002 р. – 2, 2003 – 10, 2004 – 5, 2005 – 9, 2006 – 7, 2007 – 6, 2008 – 5, 2009 – 19, 2010 – 16, 2011 – 15, 2012 – 11, 2013 – 4. За підрахунками цих науковців, протягом чинності КК 2001 року, в якому спочатку нараховувалося 447 статей, зміни вносилися 432 рази: із них у Загальну частину було внесено 57 змін і доповнень, а в Особливу частину – 375. Прості арифметичні підрахунки свідчать, що на один рік у середньому припадає 36– 37 змін, а за один місяць норми КК оновлюються приблизно тричі. При цьому зміни та доповнення неодноразово вносилися у 96 статей КК, із яких уже двічі змінювалося 59 статей, тричі – 30, чотири рази – 5, а дві статті оновлювалися п'ять (ст. 369) і шість (ст. 368) разів. Окрім того, КК був доповнений за цей період 63 новими статтями, 7 із яких уже вилучено, а ще 13 статей змінено, деякі з них – кілька разів. Загальна кількість статей, вилучених із КК становить 26. Таким чином, з 01.09.2001 змінам і доповненням було піддано 209 статей КК, які існували на момент набрання ним чинності, що становить близько 47% загальної кількості на той період [4, с. 6–7].

Д.О. Балобанова, здійснивши аналогічне дослідження коригування КК законами про внесення змін та доповнень до нього, зробила такі основні висновки: «протягом існування КК 2001 р. зміни в нього були внесені 223 законами та 5 рішеннями Конституційного Суду України (далі – КСУ). Пропорційно переважають зміни до Особливої частини КК, які становлять 86% всіх змін проти 14% до Загальної частини. Але якісні зміни (реформи) більш притаманні саме Загальній частині – поява нових інститутів і відповідних Розділів (запровадження інституту кримінальних правопорушень та їх поділ на злочини та проступки (з усіма відповідними наслідками), Розділ XIII[1] «Обмежувальні заходи», Розділ XIV «Інші заходи кримінально-правового характеру», Розділ XIV1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб»): здебільшого новели вносилися до таких розділів Особливої частини КК (за питомою вагою змін, тобто відношенням кількості законів, якими вносилися зміни, до кількості статей у розділі кодексу): розділ XII «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності» (169%: 22 закони до 13 статей); розділ IV «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності особи» (160%: 8 законів до 5 статей); розділ XVII «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності у сфері надання публічних послуг» (питома вага 148%: 31 закон до 21 статті); розділ V «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» (106%: 34 закони до 32 статей); розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України» (100%: 9 законів до 9 статей) та Розділ XV «Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів» (100%: 29 законів до 29 статей); низка розділів КК зазнала суттєвих змін під впливом необхідності виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань щодо виконання модельних конвенцій, учасниками яких є Україна; динаміка законотворчості протягом 2001–2020 рр. відбувалася за рахунок внесення змін до Особливої частини КК (новели), але окреме місце посідає запровадження інституту кримінальних проступків (реформа)» [5, с. 191].

Продовжуючи дослідження цих науковців, доцільно зауважити, що, починаючи з 2001 р. у КК вносилися зміни та доповнення 244 коригуючими кримінальними законами.

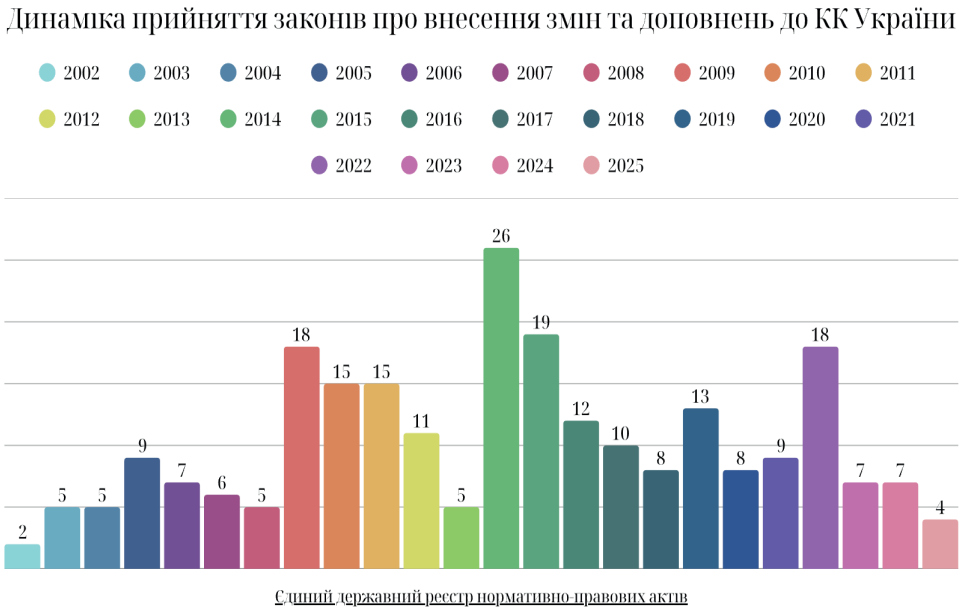

Діаграма 1

На сьогодні лише 10 статей Загальної частини КК залишилися в тій редакції, яка існувала на момент прийняття цього Кодексу (статті 23, 24, 36, 37, 54, 58, 73, 92, 94, 100) (9% від усіх статей цієї частини, що були в первісній редакції КК). Загальна частина КК доповнена 11-ма окремими статтями та двома самостійними розділами (розділи XIV[1] «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», XIII[1] «Обмежувальні заходи»), які (первісно) включали 10 статей. Загалом Загальну частину КК було доповнено 21 статтею (19% від загальної кількості статей, вміщених у цій частині). У новій редакції було викладено 6 статей Загальної частини КК (статті 11, 12, 21, 60, 85, 101), з яких ст. 12 цього кодексу викладалася в новій редакції двічі.

Лише 39 статей Особливої частини КК залишилися в первісній редакції (8% з 447 статей, які на початку включала Особлива частина цього Кодексу – статті 117, 119, 131, 135, 138, 140, 146, 147, 148, 166, 170, 181, 237, 267, 262, 264, 266, 273, 274, 278, 324, 328, 329, 372, 393, 400, 406, 412, 427, 429, 430, 431, 433, 434, 439, 440, 441, 443, 446). Особлива частина КК була доповнена 107-ма новими статтями (24% від загальної кількості статей, вміщених у цій частині), з яких лише 36 залишилися у первісній редакції (статті 110-2, 111-1, 111-2, 114-1, 156^1, 158^3, 201^3, 201^4, 206^2, 218^1, 222^2, 232^3, 240^1, 255^1, 255^2, 255^3, 258^6, 265^1, 267^1, 270^1, 270^2, 276^1, 286^1, 301^2, 321^2, 332^2, 336^1, 336^2, 348^1, 349^1, 364^2. 365^3, 389^2, 426^1, 435^1, 442^1). В усі інші статті, якими було доповнено Особливу частину КК, законодавцем вносилися зміни та доповнення.

У новій редакції було викладено 43 статті Особливої частини КК (статті 111, 127, 149, 155, 157, 158, 158^1, 159, 160, 203^2, 204, 209, 240, 255, 258^4, 299, 303, 306, 325, 335, 336, 337, 359, 364, 365, 402, 404, 405, 408, 409, 410, 411, 413, 416, 417, 418, 419, 420, 421. 428, 436^1, 442, 437), з яких 9 статей (статті 149, 155. 157, 158, 159, 325. 365, 419, 420) були викладені в новій редакції кілька разів.

37 статей Особливої частини КК було виключено, з яких 13 статей – це статті, якими було доповнено Особливу частину КК у процесі поточної правотворчості.

Окрім того, свою «лепту» в коригування КК вніс і КСУ, який визнавав окремі статті цього Кодексу неконституційними (ч. 1 ст. 69, ст. 368, 375, 366, ч. 1 ст. 81, ч. 1 ст. 82).

Таким чином, як вбачається з наведеного, динамізм кримінального законодавства України надзвичайно високий. У чинному КК залишилося вкрай мало статей у первісній редакції 2001 р. Загалом це зрозуміло, оскільки протягом 24-х років його чинності істотно змінився порядок суспільних відносин у відповідній сфері, що вимагало й коригування норм, спрямованих на кримінально-правове забезпечення охорони цього порядку.

Зміни до КК вносяться законами, які: повністю присвячені змінам у КК; передбачають зміни у законодавство України, зокрема і в КК; регулюють певний вид суспільних відносин, однак у прикінцевих та (або) перехідних положеннях яких містяться зміни до КК; присвячені виключно змінам до КК, КПК та КУпАП. Загалом відповідні закони можна назвати коригуючими.

Н.Ю. Гунько під коригуючими законами розуміє «різновид законів, що приймається органами законодавчої влади для коригування первинних законів, виправлення чи/та оновлення змістовних та/або формальних їхніх параметрів, забезпечення їх належного регулятивного рівня» [3, с. 20]. Вважаємо, що різновидами коригуючих законів є: 1) закон про внесення змін; 2) закон про внесення доповнень; 3) закон про викладення в новій редакції. Всі ці закони стосуються первинного об'єкту – первісного тексту закону. В випадку, що розглядається, таким первинним об'єктом є текст КК, а саме – текст статті, частини та/або пункту статті, які змінюються, доповнюються або викладаються в новій редакції.

Закон України «Про правотворчу діяльність» виокремлює закони України про внесення змін до кодексу, первинного закону (закони про внесення змін) (п. 3 ч. 2 ст. 10), під яким розуміється закон, яким змінюється окремий структурний елемент кодексу або первинного закону (ч. 1 ст. 13). Згідно з ч. 1 ст. 42 цього Закону зміни до нормативно-правового акта можуть вноситися шляхом зміни окремих його структурних елементів. Основною метою внесення змін до нормативно-правового акта, як правило, є: 1) необхідність зміни регулювання суспільних відносин, якщо це може бути здійснено в межах чинного нормативно-правового акта (для первинного закону, кодексу); 2) врегулювання змінених суспільних відносин, якщо це може бути здійснено в межах чинного нормативно-правового акта (для первинного закону, кодексу); 3) визнання Конституційним Судом України нормативно-правового акта чи окремого його структурного елемента таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним); 4) зміна законодавчого регулювання відповідних суспільних відносин (для підзаконного нормативно-правового акта); 5) усунення колізій, прогалин у нормативно-правових актах у зв'язку з прийняттям (виданням) нового нормативно-правового акта, якщо це не було зроблено під час його прийняття (видання); 6) виправлення помилок у нормативно-правовому акті [6].

Зауважимо, що Закон «Про правотворчу діяльність» не розрізняє «зміни до закону» («внесення змін до закону») та «доповнення до закону» («внесення доповнень до закону»). Як передбачено у ч. 6 ст. 42 Закону «Про правотворчу діяльність», формулювання тексту проєкту нормативно-правового акта про внесення змін здійснюється шляхом: 1) викладення його структурного елемента в новій редакції; 2) заміни його структурного елемента одним або декількома новими структурними елементами такого самого рівня; 3) виключення та (або) включення раніше виключеного його структурного елемента; 4) доповнення нормативно-правового акта чи його структурного елемента новим структурним елементом відповідного рівня [6].

Тобто, доповнення закону розглядаються як різновид змін до нього. Водночас у теорії права зміни до закону / внесення змін до закону, доповнення закону / внесення доповнень до закону справедливо розрізняються.

Це випливає, передусім, зі значень слів «зміна», «доповнення» в українській мові. «Зміна» розуміється як перехід, перетворення чого-небудь (стану, руху, ознаки, властивості тощо) на щось якісно інше і змінювання; заміна кого-, чого-небудь кимось, чимось іншим [7, с. 373]; «змінювати» – міняти, робити іншим; заміняти одне іншим; приходити на зміну комусь, чомусь [8, с. 159]; «заміняти» – використовувати, вживати і т. ін. замість чого-небудь щось інше; використовувати замість іншого [8, с. 79]. «Доповнення» – те, що доповнює що-небудь, виступає додатком до чогось; дія за значенням доповнити; а доповнити, доповнювати – додаючи що-небудь до того, що вже є або відомо, робити його повнішим [8, с. 817].

Н.Ю. Гунько вважає, що значення термінів «зміна» і «доповнення» є різним. У першому випадку йдеться про заміну нормативно-правового припису чи іншого структурного або мовного елементу, а у другому – про додаток. При цьому, на думку цієї дослідниці, при доповненні склад правовідносин не змінюється (попереднє коло суб'єктів зберігається, до них додаються тільки учасники), а розширюється коло повноважень, обсяг обов'язків і прав, додається новий об'єкт правовідносин або об'єкти. Натомість при зміні кардинально або частково змінюється склад учасників, об'єкти правовідносин тощо. Тому авторка справедливо зауважує, що зміни й доповнення є самостійними спеціальними (характерними, власне, для цього виду законотворчої техніки) засобами коригуючої законотворчої техніки [3, с. 56–57, 107].

Хоча така точка зору не є загальновизнаною і окремі науковці також не вбачають відмінностей між змінами закону / внесенням змін до закону та доповненням закону / внесенням доповнень до закону [9, с. 122], однак вважаємо, що саме такий підхід, відповідно до яких вказані поняття не є тотожними, є правильним з теоретичної точки зору. Однак з урахуванням нормативних положень про ототожнення змін / внесення змін та доповнень / внесення доповнень законів будемо виходити саме з такого підходу законодавця, критикуючи його загалом з пропозиціє коригування Закону «Про правотворчу діяльність».

Викладення закону у новій редакції охоплюється поняттям внесення змін до закону з нормативної точки зору. Як передбачено у п. 1 ч. 6 ст. 42 Закону «Про правотворчу діяльність», формулювання тексту проєкту нормативно-правового акта про внесення змін здійснюється шляхом викладення його структурного елемента в новій редакції. У такому разі попередня його редакція втрачає чинність з дня набрання чинності новою редакцією цього структурного елемента (ч. 7 ст. 42 вказаного Закону) [6].

Підставами для викладення нормативно-правового акта в новій редакції В.М. Косович називає «внесення змін до більшої частини закріплених у цьому акті юридичних норм, або за умови, що ці зміни порушують правоположення, створені (сформульовані) шляхом використання нормопроєктної техніки, або корегують предмет, методи чи принципи правового регулювання» [9, с. 360]. На думку Н. Ю. Гунько, «закон у новій редакції не є досконалою (ефективною) формою об'єктивації результатів коригуючої законотворчої діяльності. Констатується, що новий закон на заміну старого може прийматися за умов, якщо: 1) змін та доповнень настільки багато, що це спричиняє труднощі у сприйнятті закону; 2) зміни істотно впливають на зміст закону; 3) змінюються предмет, метод або засади регулювання» [3, с. 94].

В.І. Риндюк зазначає: «у разі необхідності внесення до чинного закону значної кількості змін, закон викладається в новій редакції. Закон, прийнятий у новій редакції, як правило, зберігає стару назву». Натомість, як пізніше йдеться у цій роботі, якщо змінюються принципи, концептуальні засади правового регулювання відповідних суспільних відносин, то приймається новий закон на заміну раніше чинного. Відмінністю і одночасно обов'язковою складовою частиною такого закону є положення про те, що раніше чинний закон втрачає чинність [10, с. 86–87].

Викладення закону в новій редакції не належить до закону про внесення змін та доповнень, однак є проявом коригуючої правотворчої діяльності.

Водночас слід зауважити, що далеко не завжди закони, якими вносяться зміни і доповнення до КК, а також викладається в новій редакції той чи інший нормативний припис / приписи, належать до тих, що модернізують кримінальне законодавство України. Якщо відповідними коригуючими законами запроваджується новий кримінально-правовий інститут, який тим більше має комплексний характер, включаються нові статті КК (згідно з правилами нормотворчої техніки їм присвоюється відповідна позначка) або викладаються в новій редакції з істотно зміненою редакцією відповідної статті з урахуванням зміни регулятивного законодавства, міжнародно-правових зобов'язань, взятих на себе Україною, а також судової практики у вигляді правових висновків ВС. Окрім того, про модернізацію кримінального законодавства України свідчить, на нашу думку, й «реанімація» у КК кримінально-правової норми, попередньо виключеної з цього Кодексу, незалежно від того, чи викладається вона в оновленій редакції. Тобто, циклічність свідчить про модернізацію кримінального законодавства України.

У чинному КК, починаючи з 2020 р., передбачено спеціальну процедуру внесення змін до КК. Згідно з ч. 6 ст. 3 цього Кодексу зміни до законодавства України про кримінальну відповідальність можуть вноситися виключно законами про внесення змін до цього Кодексу та/або до кримінального процесуального законодавства України, та/або до законодавства України про адміністративні правопорушення.

В пояснювальній записці до цього законопроєкту таке коригування було обґрунтовано тим, що досить часто зміни до КК вносяться іншими нормативно-правовими актами, які не належать до відання профільного Комітету ВРУ з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, а тому не отримують належної правової експертизи [3]. Головне науково-експертне управління апарату ВРУ висловило зауваження до законопроекту, про який йде мова, відзначивши, що прийняття законопроекту призведе до того, що реалізація однієї і тієї ж законодавчої ідеї нерідко потребуватиме на розгляд ВРУ не одного законопроекту, а двох чи трьох або навіть чотирьох (якщо будуть запропоновані зміни до КК, Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) одночасно), які необхідно буде розглянути разом (як того вимагає ч. 8 ст. 90 Регламенту ВРУ). До того ж головним по цих законопроєктах буде визначено не один Комітет ВРУ, а два чи три, що, в свою чергу, не оптимізує роботу комітетів ВРУ, а, навпаки, лише ускладнить її.

Непослідовним вбачається підхід законодавця, який передбачив правило про внесення змін до КК виключно кримінальним законом про внесення змін до цього Кодексу, КПК та/або КУпАП, забувши при цьому, що до кодексів «кримінально-правового циклу» слід відносити й Кримінально-виконавчий кодекс України (далі – КВК). Якщо у чинному КК міститься припис відповідного змісту у ч. 6 ст. 3 КК, то слід доповнити його вказівкою на те, що зміни до кримінального закону можуть бути внесені законами про внесення змін до КК, КПК, КВК та КУпАП.

Аналіз законів, прийнятих після набрання чинності положенням ч. 6 ст. 3 КК, дозволяє зробити висновок, що законодавець в окремих випадках не дотримався відповідних вимог цього нормативного припису. Наприклад, Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів» від 19.06.2020 № 738-IX було викладено в новій редакції Закон «Про цінні папери та фондовий ринок» (зі зміненою назвою «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки»), а також внесено зміни зокрема до КК, а саме у ст. 222-1 «Маніпулювання на організованих ринках», доповнено КК новими статтями (ст. 222-2 «Маніпулювання на енергетичному ринку») [11]. Законом «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» від 14.07.2020 № 768-IX. В його п. 7 Розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» здійснено коригування КК – викладено в новій редакції ст. 203-2 «Незаконна діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей» та доповнено його новою ст. 365-3 «Бездіяльність працівника правоохоронного органу щодо незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей» [12].

Нормативний порядок внесення змін до КК, на нашу думку, щонайменше незручний. Адже на сьогодні у разі прийняття закону, який по-іншому чи по-новому регулює порядок суспільних відносин, доцільно розробити кілька законопроєктів – первісний (основний) закон регулятивного характеру та другий (похідний), яким вносяться зміни до КК. Різні адресанти цих взаємопов'язаних нормативно-правових актів (профільні Комітети ВРУ) можуть не до кінця пропрацьовувати законодавчу техніку цих нормативно-правових актів, що може негативно вплинути на виникнення колізій, суперечностей, прогалин та інших недоліків. Таким чином, доцільно виключити з КК ч. 6 ст. 3 та внести зміни в Регламент ВРУ, які стосуються закріплення механізму розгляду законопроєктів регулятивного та охоронного призначення, які стосуються одного і того ж чи подібних питань правового регулювання.

Висновки. Отже, аналіз коригуючої законотворчості у галузі кримінального права дозволяє зробити висновок про динамізм кримінального законодавства України, який відрізняється у різні періоди. Загалом з моменту прийняття КК до часу підготовки статті до друку кримінальне законодавство України коригувалося 244 законами про внесення змін і доповнень до КК. Запропоновано переглянути порядок внесення змін до КК, передбачений у ч. 6 ст. 3 цього Кодексу, та внести зміни в Регламент ВРУ, які стосуються закріплення механізму розгляду законопроєктів регулятивного та охоронного призначення, які стосуються одного і того ж чи подібних питань правового регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Суходубова І.В. Стабільність і динамізм законодавства: поняття, співвідношення та засоби забезпечення: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2012. 21 с.

2. Суходубова І.В. Стабільність і динамізм законодавства: загальна характеристика понять та сутність взаємозв'язку. *Наук. вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ*. 2012. № 3. С. 130–137.
3. Гунько Н.Ю. Зміни та доповнення до законів України: загальнотеоретичні та техніко-технологічні питання: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2020.
4. Тацій В., Борисов В., Тютюгін В. Актуальні проблеми сучасного розвитку кримінального права України. *Право України*. 2010. № 9. С. 6–7.
5. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження): дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.08; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія», Одеський держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2021. 476 с.
6. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / упоряд. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
8. Новий тлумачний словник української мови: 42000 слів: У 4 т. уклад. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. Київ, Т. 2: Ж – ОБД. [Б. м.]: [б.и.], 1998. 910 с.
9. Косович В.М. Загальнотеоретичні аспекти удосконалення нормативно-правових актів: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2015. 488 с.
10. Риндюк В.І. Проблеми законодавчої техніки в Україні: теорія та практика: монограф. Відп. ред. Ющик О.І. Київ: «Юридична думка», 2012. 272 с.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів: Закон України від 19.06.2020 № 738-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20.
12. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор: Закон України від 14.07.2020 № 768-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.17

ЮРИДИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК СПОСІБ СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Кулініч О.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії держави та права,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0603-0513

Кулініч О.О. Юридичні конструкції як спосіб структурно-логічної організації правової інформації.

У статті здійснюється комплексний аналіз юридичних конструкцій як ключового елемента структурно-логічної організації правової інформації. Досліджується їхнє функціональне призначення у формуванні правових норм та механізмів правозастосування в умовах сучасного правового середовища. З огляду на постійне зростання обсягу правової інформації, виникає нагальна потреба в систематизації та впорядкуванні правових даних, що забезпечується через використання юридичних конструкцій.

Юридичні конструкції охоплюють терміни, дефініції, юридичні формули та інші елементи, що сприяють чіткому формулюванню правових норм і їхньому ефективному застосуванню. У статті акцентується увага на тому, як ці конструкції підвищують зрозумілість правових текстів для різних категорій суб'єктів, включаючи юристів, суддів та осіб, не пов'язаних з правом. Аналіз конкретних прикладів демонструє, що адекватне використання юридичних конструкцій може суттєво підвищити ефективність правового процесу, а також зменшити рівень правових невизначеностей. Досліджено еволюцію юридичних конструкцій у контексті соціальних змін і трансформацій правової системи, що свідчить про їхню адаптивність і здатність до інновацій. Визначено, що юридичні конструкції не лише структурують правову інформацію, але й формують правову свідомість, забезпечуючи зв'язок між нормами права та практикою їх застосування. Крім того, стаття аналізує вплив технологічних змін на юридичні конструкції, зокрема в умовах цифровізації правової сфери. Використання сучасних інформаційних технологій вимагає перегляду традиційних юридичних підходів, що сприяє виникненню нових конструкцій, адаптованих до потреб сучасного суспільства.

Обговорюються також проблеми, пов'язані з інтерпретацією юридичних конструкцій у судовій практиці, зокрема у випадках неоднозначності термінів та їх контекстуального значення. Це може призводити до правових колізій і труднощів у застосуванні норм права, що підкреслює необхідність чіткої та однозначної формулювання юридичних конструкцій. Таким чином, стаття підкреслює значущість юридичних конструкцій у структурно-логічній організації правової інформації, їхній вплив на правову свідомість та правову культуру, а також на загальний розвиток правової системи в сучасному суспільстві.

Ключові слова: юридичні конструкції, правотворчість, правозастосування, правова інформація, структурна організація, правові норми, інтерпретація, правова свідомість.

Kulinich O.O. Legal structures as a way of structurally logical organization of legal information.

The article contains a comprehensive analysis of legal structures as a key element of the structural and logical organization of legal information. We can trace its functional significance in the formation of legal norms and mechanisms of legal status in the minds of the current legal environment. Looking at the ever-increasing demand for legal information, there is a pressing need for systematization and ordering of legal data, which is ensured through a variety of legal structures.

Legal constructions consist of terms, definitions, legal formulas and other elements that support a clear formulation of legal norms and their effective formulation. The article focuses on how these constructions promote the reasonableness of legal texts for various categories of subjects, including lawyers, judges and individuals not associated with the law. Analysis of specific applications demonstrates that adequate use of legal structures can significantly improve the efficiency of the legal process, as well as change the level of legal inconsistencies. The evolution of legal structures in the context of social changes and transformation of the legal system is tracked in order to demonstrate its adaptability and relevance to innovation. It is shown that legal structures do not fail to structure legal information, but also to form legal information, ensuring connections between the rules of law and the practice of their

establishment. In addition, the article analyzes the influx of technological changes on legal structures, leading to the digitalization of the legal sphere in the minds of people. The development of modern information technologies requires a re-examination of traditional legal approaches, which coincides with the emergence of new designs adapted to the needs of modern marriage.

Problems related to the interpretation of legal structures in judicial practice are also discussed, highlighting the occasional ambiguity of terms and their contextual meaning. This can lead to legal contradictions and difficulties in the established norms of law, which reinforces the need for a clear and unambiguous formulation of legal structures. Thus, the article reinforces the significance of legal structures in the structural and logical organization of legal information, its influx into legal knowledge and legal culture, as well as into the fundamental development of legal systems in daily marriage.

Key words: legal structures, lawmaking, legal enforcement, legal information, structural organization, legal norms, interpretation, legal knowledge.

Постановка проблеми. Юридичні конструкції є фундаментальним елементом правової системи, що забезпечує логічну структурованість правових норм і сприяє їхньому ефективному застосуванню. У сучасному правовому середовищі, яке характеризується швидким зростанням обсягу правової інформації та її складністю, постає нагальна потреба у структуризації та впорядкуванні цієї інформації. Одним із найважливіших інструментів для досягнення цієї мети є юридичні конструкції, які слугують основою для формування і застосування правових норм. Проте, незважаючи на їхню значущість, існує ряд проблем, пов'язаних із використанням юридичних конструкцій у правовій практиці.

По-перше, юридичні конструкції часто стикаються з проблемами неоднозначності та багатозначності термінів. Це може призводити до труднощів у їхньому розумінні та застосуванні, що, в свою чергу, впливає на ефективність правозастосування. В умовах недостатньої чіткості формулювань, правозастосувачі можуть інтерпретувати норми права по-різному, що створює правові колізії та невизначеності.

По-друге, еволюція суспільства і технологічні зміни вимагають адаптації існуючих юридичних конструкцій до нових реалій. Сучасні виклики, такі як цифровізація правової сфери, вимагають перегляду традиційних підходів до формулювання правових норм. Проте, не завжди юридичні конструкції встигають адаптуватися до нових умов, що може призводити до їхньої застарілості та невідповідності сучасним потребам.

По-третє, недостатня увага до процесу формування юридичних конструкцій може призвести до їхньої неефективності. Відсутність чітких методологічних підходів у процесі їх створення може сприяти виникненню конструкцій, які не відповідають реальним потребам правового регулювання.

Таким чином, проблема юридичних конструкцій як способу структурно-логічної організації правової інформації є надзвичайно актуальною і потребує всебічного аналізу. Визначення основних проблем, пов'язаних із їх використанням, а також пошук шляхів їхнього вирішення можуть суттєво підвищити ефективність правового процесу та забезпечити кращу правову визначеність у суспільстві.

Метою наукової статті є з'ясування сутності юридичних конструкцій як інструменту впорядкування та систематизації правової інформації, а також обґрунтування їх значення у забезпеченні структурно-логічної організації права. У роботі передбачається проаналізувати роль юридичних конструкцій у формуванні єдиної та узгодженої правової системи, визначити їх вплив на точність правових норм, ефективність правозастосовної діяльності та розвиток юридичної науки. Особливу увагу зосереджено на тому, як використання таких конструкцій сприяє підвищенню якості правового регулювання, полегшенню сприйняття та інтерпретації правових приписів, а також створенню логічно стрункої моделі правової дійсності.

Стан опрацювання проблематики. Питання було висвітлено в таких роботах вітчизняних науковців: О.М. Мироненко, В.В. Луць, П.М. Рабінович, Ю.М. Шемчушенко, О.В. Меліхов, І.В. Кресіна, В.Я. Бородін, О.В. Дашковська, Д.О. Лавренко, О.О. Кулініч, Л.М. Добробог, М.М. Новікова і з позицій галузевих юридичних наук (І.І. Бабіним, І.С. Баталовою, Д.В. Винницьким, В.Н. Іва-новою, А.В. Іванчиним, В.М. Кудрявцевим, Л.Л. Кругліковим, К.К. Паньком, В.В. Піляєвою) ін. Дисертаційні та монографічні дослідження різних аспектів юридичних конструкцій здійснили Н.Я. Лепіш, А.О. Дутко та ін.

Виклад основного матеріалу. Юридичні конструкції відіграють важливу роль у правотворчості та правозастосуванні, забезпечуючи логічну структурованість нормативно-правових актів, системність правової термінології та впорядкованість правових норм. Вони дозволяють сформулювати правові положення таким чином, щоб уникнути правових колізій, забезпечити їхню передбачуваність та ефективне застосування. Як зазначає Шемшученко Ю.М., юридична конструкція є ме-

тодологічною категорією, що використовується у процесі правотворення для досягнення логічної узгодженості та внутрішньої єдності законодавства [1].

Поняття юридичних конструкцій давно відоме і використовується в юриспруденції, хоча визначається в кожного науковця по різному. Відомими юридичними конструкціями можуть виступати такі, як незвична будова матеріалу, що відповідає певному типу або виду правовідносин, юридичних фактів та їх зв'язку між собою [1]; модель для врегулювання суспільних відносин; модель для відображення основних суспільних відносин [2]; один із основних засобів правотворчості, для створення законів, їх систематизація, кодифікація [3].

Юридичні конструкції є ключовим способом структурно-логічної організації правової інформації, адже саме вони забезпечують впорядкованість, системність і внутрішню узгодженість правових норм. В умовах стрімкого ускладнення законодавства та зростання обсягу нормативного матеріалу конструкції виступають своєрідними логічними схемами, що дозволяють перетворити розрізнені приписи на цілісну і зрозумілу модель правового регулювання [4]. По суті, юридична конструкція – це інтелектуальна модель, яка відображає певну логіку взаємозв'язку правових норм і понять. Вона є засобом абстракції та узагальнення, що дозволяє впорядковувати правову інформацію і робити її доступною для сприйняття. Наприклад, конструкція договору структурує інформацію про сторони, їхні права та обов'язки, умови виконання й наслідки порушення [5]. Конструкція правопорушення логічно організовує уявлення про об'єкт, суб'єкт, об'єктивну та суб'єктивну сторони. У кожному з цих випадків ми маємо не хаотичний набір правил, а структурно впорядковану систему, що полегшує як наукове дослідження, так і практичне застосування норм.

Юридичні конструкції становлять особливий інтелектуальний інструментарій, покликаний упорядковувати правову інформацію та забезпечувати її раціональне використання [6]. Сама по собі правова інформація є надзвичайно складною: вона охоплює систему норм, принципів, дефініцій, правових позицій, прецедентів та інтерпретаційних підходів, що у своїй сукупності формують значний за обсягом і внутрішньо неоднорідний масив. За відсутності конструктивного впорядкування цей масив набував би вигляду фрагментарної та хаотичної сукупності норм, доступ до якої був би утруднений як для науковців, так і для практиків. Саме завдяки юридичним конструкціям правова інформація набуває чіткої логічної форми, що уможливлює її системне осмислення та ефективне застосування.

Юридичні конструкції виконують роль механізмів інтелектуальної селекції та структурування правової інформації. Вони визначають внутрішню організацію правового матеріалу, перетворюючи різнорідні норми на упорядковану систему, яка характеризується послідовністю, узгодженістю та передбачуваністю. Завдяки цьому правова інформація стає більш стійкою до довільного тлумачення: конструкція не лише спрямовує мислення суб'єкта, але й задає алгоритм аналізу, що мінімізує ризики суб'єктивізму у процесі інтерпретації та правозастосування [7].

Особливо значущим є вплив юридичних конструкцій на формування права як цілісної системи. Вони виступають своєрідними «архітектурними блоками» правової матерії, за допомогою яких правова інформація інтегрується з рівня окремої норми до рівня правового інституту, а відтак – і до рівня галузі права[8]. Цей процес інтеграції забезпечує цілісність та системність правового регулювання, надаючи йому характер упорядкованої нормативної системи, а не випадкового зібрання норм.

Наприклад, у цивільному праві конструкції права власності та зобов'язання є базовими формами структурування відповідної правової інформації. Вони дозволяють звести розрізнені норми, що стосуються відносин власності чи договірних зобов'язань, у єдину логічну систему, де кожна норма займає своє місце і виконує чітко визначену функцію. У кримінальному праві аналогічне значення має конструкція складу злочину, яка слугує концептуальним каркасом, що структурує інформацію про злочинність і караність діяння. Вона уможливлює чітке розмежування між злочинними та незлочинними діяннями, забезпечує визначеність і стабільність правового регулювання у сфері кримінальної відповідальності.

Таким чином, юридичні конструкції є не лише технікою юридичного мислення, але й фундаментальним способом організації правової інформації. Вони забезпечують її логічне структурування, інтеграцію та систематизацію, що в підсумку сприяє підвищенню ефективності правового регулювання, зміцненню правопорядку та формуванню передбачуваного правового середовища[9]. У сфері правотворчості юридичні конструкції виконують функцію своєрідного логічного «фільтру», що забезпечує внутрішню узгодженість законодавчих положень. Використання усталених конструкцій дозволяє законодавцю уникати нормативних повторів, суперечностей та надмірної казуїстичності. Внаслідок цього підвищується рівень логічної організації нормативних актів, а правова інформація, закладена у законодавчих текстах, набуває впорядкованості та внутрішньої системності. Завдяки юридичним конструкціям навіть великі масиви правової інформації зберігають структурованість,

що полегшує їхнє застосування як для суб'єктів правотворчої діяльності, так і для адресатів правових норм. Іншими словами, конструкції слугують методологічним інструментом, який перетворює інформаційний хаос у логічно впорядковану систему [10].

Юридичні конструкції мають також ключове значення у правозастосовній практиці, оскільки вони задають логіку аналізу конкретних ситуацій та формують єдиний стандарт мислення для органів правозастосування. Так, наприклад, при кваліфікації злочину суддя чи слідчий використовує конструкцію складу злочину, яка передбачає перевірку наявності усіх його елементів у визначеній послідовності: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони [11]. У цьому випадку конструкція виступає не лише теоретичною моделлю, а й практичним алгоритмом роботи з правовою інформацією. Вона забезпечує уникнення довільності та суб'єктивізму у процесі застосування норм, а також створює єдність підходів у правозастосуванні.

У науковій та освітній діяльності юридичні конструкції виконують роль системоутворювального чинника, що впорядковує правову інформацію та формує цілісне правове мислення. Вони дають можливість осмислювати право не як хаотичну сукупність норм і фактів, а як внутрішньо узгоджену систему моделей та категорій. Завдяки цьому правова інформація стає більш доступною для засвоєння студентами та ефективнішою для використання в дослідницькій і педагогічній практиці [12]. Формування правничого мислення відбувається саме через засвоєння конструкцій, які, подібно до концептуальних рамок, структурують інформацію та дозволяють відрізняти істотне від другорядного.

Варто підкреслити, що юридичні конструкції не є застиглими утвореннями; вони постійно трансформуються та оновлюються під впливом розвитку суспільних відносин. Еволюція конструкцій відображає зміну способів структурної організації правової інформації відповідно до викликів часу. Сучасна доба цифровізації породжує нові правові феномени, що вимагають відповідного концептуального осмислення: так, з'являються конструкції електронного договору, смарт-контракту чи цифрових активів. Саме ці конструкції виконують функцію впорядкування нових масивів правової інформації, які без належної логіко-правової обробки залишалися б несистемними й фрагментарними.

Отже, юридичні конструкції необхідно розглядати не лише як технічний засіб правового моделювання, а як фундаментальний спосіб структурно-логічної організації правової інформації. Вони забезпечують узгодженість і системність правового матеріалу, створюють концептуальні моделі для правотворчості та правозастосування, сприяють розвитку юридичної науки й формуванню правничої освіти. Саме завдяки юридичним конструкціям право постає як цілісна, логічно впорядкована система, здатна адекватно реагувати на виклики сучасності та ефективно регулювати суспільні відносини в умовах постійних соціальних і технологічних змін

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити низку узагальнень, що дозволяють визначити місце і значення юридичних конструкцій у процесі структурно-логічної організації правової інформації. Насамперед, юридичні конструкції необхідно розглядати як універсальний методологічний інструмент, що забезпечує впорядкування та систематизацію правового матеріалу. Вони виконують функцію логічних схем, за допомогою яких складний і багатогранний масив правової інформації перетворюється на внутрішньо узгоджену систему, придатну для наукового аналізу, навчального засвоєння та практичного застосування.

Юридичні конструкції виступають своєрідними «рамками» для інтерпретації й використання правових норм. Завдяки ним право не постає хаотичним нагромадженням приписів, а набуває характеру впорядкованої системи. Це надає правовій інформації ознак послідовності, узгодженості й передбачуваності, що, у свою чергу, слугує запорукою ефективного функціонування правопорядку. У цьому контексті юридичні конструкції можна охарактеризувати як інтелектуальні алгоритми, які мінімізують ризик довільного або суб'єктивного тлумачення, спрямовуючи процес правозастосування в межі чітко визначених логічних моделей.

Важливо наголосити, що юридичні конструкції відіграють системоутворювальну роль на всіх рівнях організації правової інформації. Вони забезпечують інтеграцію окремих норм у правові інститути, а інститутів — у галузі права, формуючи цілісність правової системи в цілому. Такий інтегративний потенціал конструкцій надає правовому регулюванню стійкості, логічної завершеності та здатності до розвитку. Без юридичних конструкцій право залишалося б фрагментарним і непередбачуваним, що істотно знижувало б його регулятивний і охоронний потенціал.

У сфері правотворчості юридичні конструкції виконують роль логічного фільтру, який забезпечує узгодженість та системність законодавчих актів. Використання усталених конструкцій дозволяє уникати внутрішніх суперечностей, дублювання та надмірної деталізації, зберігаючи при цьому цілісність і прозорість законодавчої інформації. Це сприяє підвищенню якості нормативних актів і водночас робить їх доступнішими для сприйняття адресатами. У правозастосуванні юридичні

конструкції виступають методологічним каркасом для аналізу конкретних життєвих ситуацій. Наприклад, конструкція складу злочину дозволяє судді чи слідчому перевірити наявність необхідних елементів у суворо визначеній послідовності, що забезпечує єдність і стабільність практики.

Не менш важливе значення юридичні конструкції мають у сфері науки та освіти. Вони формують логічно стрункe правове мислення, спрямоване не на механічне запам'ятовування норм, а на осягнення внутрішньої логіки їхньої побудови та взаємозв'язків. Саме завдяки конструкціям правова інформація стає доступнішою для осмислення студентами та більш придатною для використання в дослідницькій діяльності. Юридична наука отримує інструмент для концептуалізації нових правових явищ, а освіта — засіб виховання в майбутніх правників здатності мислити системно.

Окремо варто підкреслити динамічний характер юридичних конструкцій. Вони не є статичними чи раз і назавжди заданими, а постійно змінюються під впливом розвитку суспільних відносин і наукового прогресу. Сучасні соціально-технологічні трансформації, пов'язані з цифровізацією, породжують нові правові феномени, що потребують відповідного конструктивного оформлення. Поява конструкцій електронного договору, смарт-контракту чи цифрових активів демонструє здатність права оперативно реагувати на виклики часу та впорядковувати нові масиви правової інформації. Саме в цьому полягає одна з найважливіших властивостей юридичних конструкцій – їхня адаптивність і відкритість до інновацій.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що юридичні конструкції є не лише технічними засобами юридичного моделювання, а й фундаментальним способом організації правової інформації. Вони забезпечують її впорядкування, системність і логічну узгодженість, створюють передумови для стабільності правового регулювання та єдності правозастосування, формують основу правничої науки й освіти. Саме завдяки конструкціям право постає як цілісна, структурована і передбачувана система, здатна ефективно регулювати суспільні відносини та відповідати на нові виклики сучасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шемшученко Ю.М. Юридична конструкція в сучасному праві: теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник Національної академії правових наук України*. 2022. № 1. С. 25–32.
2. Шутак І.Д. Юридична техніка. Івано-Франківськ, 2013. 496 с. 2. Дутко А.О. Юридична техніка: види та зміст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2006. № 3. С. 25–33.
3. Лавренко Д.О. Значення юридичної конструкціїяк засобу юридичної техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство. №2.* 2023. С 56–60. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.10.
4. Лавренко Д.О. Функціональна панель юридичних конструкцій. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 3. С. 64–68. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.10.
5. Лавренко Д.О. Юридична конструкція та її види в комплексі елементів законотворчої техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 6. С. 64–68. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.164 С. 975–978.
6. Рабінович П.М. Теорія права: структура та основні категорії *Юридичний журнал*. 2023. № 4. С. 78–85.
7. Луць В.В. Юридичні конструкції та їх значення в правотворчості . *Право України*. 2021. № 2. С. 45–53.
8. Оніщенко Н.М. Систематизація правових норм: методологічні аспекти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Право. 2020. № 3. С. 90–97.
9. Лавренко Д.О. Юридичні конструкції як засіб забезпечення стабільності правової системи в період кризи. *Соціологія права.* 2025. №.1. С. 105–108. DOI: https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.17.
10. Добробог Л.М. Поняття юридичних конструкцій як елементу нормотворчої техніки. *Нове українське право.* 2025. №.1. С. 27–32. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.3.
11. Кулініч О.О. Методологічні аспекти юридичної техніки у правотворчості та правозастосування. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 3 . С. 142–146. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.19.
12. Гетьман А.П. Роль юридичних конструкцій у сучасному правовому регулюванні. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 5. С. 112–119.

УДК 342.7:342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.18

ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ПЕРЕТИНАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

Кушнір І.,
доктор юридичних наук, доцент,
заступник начальника кафедри адміністративної діяльності
Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-0286-7591

Адамчук С.,
кандидат наук з державного управління,
викладач кафедри адміністративної діяльності
Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-4216-7397

Кушнір І., Адамчук С. Деякі правові аспекти реалізації прав людини під час перетинання державного кордону України.

У статті досліджується питання реалізації та забезпечення прав людини під час перетинання державного кордону України. Автори акцентують увагу на тому, що виїзд за кордон і повернення в країну постійного проживання є невід'ємною складовою сучасного життя, а право громадян України вільно залишати територію держави та повертатися до неї закріплене у Конституції України. Водночас, на практиці реалізація цих прав безпосередньо пов'язана з адміністративними процедурами, які здійснюють посадові особи Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ).

Розкрито зміст та особливості прикордонного контролю, що включає перевірку документів, проведення контролю першої та другої лінії, огляд транспортних засобів і вантажів. Підкреслено, що ці заходи мають подвійний характер: забезпечують прикордонну безпеку держави та, водночас, створюють умови для реалізації конституційних прав осіб, які перетинають кордон. Особлива увага приділяється повазі до людської гідності, недопустимості неправомірних обмежень прав, обов'язку посадових осіб ДПСУ гуманного ставлення до всіх подорожуючих.

У роботі виокремлено інші (окрім права вільно залишати територію України та права громадян України в будь-який час повернутися в Україну) права, які реалізуються у пунктах пропуску: право на життя та здоров'я, свободу пересування, свободу світогляду та віросповідання, право на приватність та захист персональних даних, право на звернення до органів влади. Окреслено специфіку дотримання релігійних та культурних особливостей подорожуючих, що дозволяє уникати конфліктних ситуацій. Значну увагу приділено питанню збору та обробки інформації під час прикордонного контролю, яке повинно здійснюватися виключно у межах закону та з дотриманням вимог інформаційної безпеки.

Зроблено висновок, що кожна особа, яка перетинає кордон, має право на людське та гідне ставлення. Державна прикордонна служба України зобов'язана діяти в рамках закону, дотримуючись принципів законності, пропорційності та недискримінації. Це означає, що всі процедури, від паспортного контролю до митного огляду, повинні проводитися з повагою до гідності людини та її приватного життя.

Усі дії прикордонників мають бути прозорими та обґрунтованими. Кожен, хто перетинає кордон, має право знати причину будь-яких обмежень, що до нього застосовуються. Будь-які порушення прав, що відбуваються під час прикордонного контролю, є незаконними та тягнуть за собою відповідальність для винних осіб.

Будь-які порушення прав під час перетинання кордону визнаються незаконними та тягнуть за собою юридичну відповідальність.

Ключові слова: Державна прикордонна служба України, конституційні права людини, прикордонний контроль, адміністративні процедури, право на приватність, свобода віросповідання, інформаційна безпека.

Kushnir I., Adamchuk S. Some legal aspects of the implementation of human rights when crossing the state border of Ukraine.

The article examines the issue of implementing and ensuring human rights when crossing the state border of Ukraine. The authors emphasize that traveling abroad and returning to the country of permanent residence is an integral part of modern life, and the right of Ukrainian citizens to freely leave the territory of the state and return to it is enshrined in the Constitution of Ukraine. At the same time, in practice, the implementation of these rights is directly linked to administrative procedures carried out by officials of the State Border Guard Service of Ukraine.

The content and features of border control are revealed, including document checks, first and second line controls, and inspection of vehicles and cargo. It is emphasized that these measures are twofold: they ensure the border security of the state and at the same time create conditions for the realization of the constitutional rights of persons crossing the border. Particular attention is paid to respect for human dignity, the inadmissibility of unlawful restrictions on rights, and the duty of the State Border Guard Service officials to treat all travelers humanely.

The work highlights other rights (apart from the right to freely leave Ukraine and the right of Ukrainian citizens to return to Ukraine at any time) that are exercised at border crossing points: the right to life and health, freedom of movement, freedom of worldview and religion, the right to privacy and protection of personal data, and the right to appeal to the authorities. The specifics of respecting the religious and cultural characteristics of travelers are outlined, which allows avoiding conflict situations. Considerable attention is paid to the issue of collecting and processing information during border control, which should be carried out exclusively within the framework of the law and in compliance with information security requirements.

It is concluded that every person crossing the border has the right to humane and dignified treatment. The State Border Guard Service of Ukraine is obliged to act within the law, adhering to the principles of legality, proportionality, and non-discrimination. This means that all procedures, from passport control to customs inspection, must be carried out with respect for human dignity and privacy.

All actions of border guards must be transparent and justified. Everyone who crosses the border has the right to know the reason for any restrictions applied to them. Any violations of rights that occur during border control are illegal and entail liability for the perpetrators.

Any violations of rights during border crossing are considered illegal and result in liability.

Key words: State Border Guard Service of Ukraine, constitutional human rights, border control, administrative procedures, right to privacy, freedom of religion, information security.

Постановка проблеми. Невід'ємною частиною сучасної людини є подорожі з різними цілями, як у межах свої країни, так і з виїздом до інших. Реалізація цих можливостей під час перетинання державного кордону України закріплена в Конституції України як «право вільно залишати територію України» та «права громадян України в будь-який час повернутися в Україну». Держава визначає умови в'їзду/виїзду з України фізичними особами із різними адміністративно-правовими статусами (громадянами України, іноземцями, особами без громадянства, особами, які потребують додаткового захисту або визнання їх біженцями тощо).

Перетинання державного кордону здійснюється у відповідних пунктах пропуску через державний кордон України на підставі ч. 1, 2 ст. 9 Закону України «Про державний кордон України» [1, ст. 9], ч. 4 ст. 5 Закону України «Про прикордонний контроль» [2, ст. 5]. Державна прикордонна служба України (далі – ДПСУ) здійснює в установленому порядку прикордонний контроль і пропуск через державний кордон України осіб, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення [3, ст. 2], що є однією з основних її функцій.

Виключні повноваження щодо встановлення законних підстав для перетинання державного кордону України громадянами, іноземцями належать посадовим особам ДПСУ [3, ч. 1 ст. 2], що передбачає забезпечення: перевірки документів; контролю першої лінії; контролю другої лінії; режиму в пунктах пропуску через державний кордон; огляду транспортних засобів та вантажів тощо [1, ч. 1 ст. 2]. Під час здійснення цих прикордонних адміністративних процедур у осіб котрі перетинають державний кордон України виникають й інші права, свободи та обов'язки, крім тих, що зазначені вищі.

Зокрема, В. Зьолка та А. Мота зазначають, що *«перебуваючи на шляхах міграційних потоків прикордонні підрозділи дають можливість фізичними особам реалізувати свої права на безпечне перетинання кордону та свободу пересування».* Також, науковці акцентують увагу на реалізації ДПСУ для мігранта його права на притулок, зокрема відповідному обов'язку прийняття заяв іноземців та осіб без громадянства про захист [4, с. 56].

Необхідність дотримання прав та свобод людини і громадянина органами публічної адміністрації є життєвою необхідністю сучасного демократичного суспільства, разом з тим низка чинників, зокрема, звернення до суду фізичними особами з метою захисту своїх порушених чи невизнаних прав, вказують на необхідність детального наукового дискурсу цієї теми.

Дотримання прав людини під час перетинання державного кордону України, це тема, що постійно обговорюється на наукових майданчиках різного рівня, це тема, що стосується діяльності органів публічної адміністрації (у т. ч. ДПСУ); це тема, що постійно перебуває у полі зору громадськості, громадських організацій державних органів (зокрема, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини); це тема, що часто є предметом оскарження, у тому числі в судовому порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Переважно наукові публікації останніх років присвячені дослідженню права на виїзд з України в умовах дії адміністративно-правового режиму воєнного стану: С.Г. Братель та А.Г. Пишна (особливості обмеження прав людини на свободу пересування в умовах правового режиму воєнного стану) [5], В.Л. Зьолка, М.О. Король (характеристика змісту та рівня забезпечення прав людини в діяльності ДПСУ) [6], О.І. Косілова (теоретичні та практичні аспекти обмеження прав і свобод: вітчизняний та зарубіжний досвід) [7], О.В. Кузніченко і І.В. Менсо (дотримання конституційних прав при перетині митного кордону України чоловіками-студентами під час дії воєнного стану) [8], І.П. Кушнір (забезпечення інформаційної приватності під час перетинання державного кордону) [9], А.З. Ланкевич (окремі аспекти реалізації права вільно залишати територію України в умовах воєнного стану) [10], Ю.І. Миколаєнко (права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в основних концепціях сучасного право розуміння) [11], А.Ф. Мота (право виїзду за межі України в умовах воєнного стану: особливості регламентації та правозастосовча практика) [12], О.М. Пилип'юк (адміністративно-правове забезпечення реалізації права громадян на виїзд за межі України в умовах воєнного стану) [13], Чорний А.М. [14] та інших. Разом з тим, комплексного дослідження за обраним у цій статті авторами предмету дослідження не було здійснено.

Метою цієї статті є сформулювати та охарактеризувати перелік прав людини, які реалізуються під час перетинання державного кордону.

Виклад основного матеріалу. Серед основних принципів, яких дотримується особовий склад ДПСУ у своїй діяльності є повага і дотримання прав та свобод людини й громадянина [2, ч. 1 ст. 3]. Ця норма охоплює увесь спектр прав та свобод, які закріплені у розділі ІІ Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» та можуть бути забезпечені й реалізовані в діяльності ДПСУ. Пропонуємо перелік цих прав розглядати у широкому контексті, як такі, що забезпечуються ДПСУ, за різних умов та для різних категорій подорожуючих. Зокрема такі права закріплені у статтях 21, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 40, 41, 63, 64 Конституції України [15].

У статті 5 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» визначено, що «*органи, військовослужбовці та працівники ДПСУ зобов'язані поважати гідність людини, виявляти до неї гуманне ставлення, а неправомірне обмеження прав і свобод людини неприпустиме і тягне за собою відповідальність згідно із законом. Неправомірне обмеження прав і свобод людини неприпустиме і тягне за собою відповідальність згідно із законом*» [3, ст. 5].

Отже, з урахуванням контексту дослідження під час перетинання державного кордону України, ключовими аспектами у реалізації прав людини під час виконання відповідних завдань посадовими особами ДПСУ у пункті пропуску через державний кордон є:

повага та гуманне ставлення до усіх подорожуючих осіб;

дотримання прав та свобод людей, що перетинають державний кордон у межах повноважень ДПСУ;

недопустимість неправомірного обмеження прав і свобод людини;

притягнення до відповідальності посадових осіб за неправомірне обмеження прав і свобод людини;

вимагати відновлення та дотримання прав та свобод.

Перетинання державного кордону України в частині проходження прикордонного контролю для громадян України, іноземців та осіб без громадянства супроводжується отриманням дозволу від компетентної особи ДПСУ, який є адміністративним актом усної або конклюдентної форми. Загалом дозвіл передбачає згоду, що дає право на здійснення чого-небудь [4]. Це право не тільки дозволяє в'їхати чи виїхати з країни, але й змінює правовий статус особи для громадян України, котрі виїжджають, на статус іноземця в іншій країні, для негромадян України при в'їзді в Україну – на статус іноземця чи особи без громадянства [16, с. 54].

Закон України «Про прикордонний контроль» установлює, що паспортні та інші документи громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон, перевіряють уповноважені службові особи ДПСУ з метою встановлення їх дійсності та належності відповід-

ній особі. При цьому з'ясовується наявність або відсутність підстав для тимчасової відмови особі у перетинанні державного кордону [1, ст. 7]. Прикордонний контроль спрямований на встановлення законних підстав для перетинання державного кордону особами, транспортними засобами і переміщення через нього вантажів та передбачає здійснення посадовими особами ДПСУ відповідного комплексу дій і системи заходів. У зв'язку із цим у подорожуючих осіб виникає обов'язок надати відповідні документи щодо наявності законних підстав.

Крім надання відповідних документів, що дозволяють встановити особу та підтвердити мету її подорожі, іноземці та особи без громадянства під час проходження прикордонного контролю у пунктах пропуску через державний кордон зобов'язані подати свої біометричні дані для їх фіксації [6, ч. 2 ст. 9], підтвердження мети запланованого перебування та наявності достатнього фінансового забезпечення [6, ч. 1 ст. 8]. Згадані вище особи зобов'язані виконувати вимогу щодо дотримання строків перебування в Україні [6, ч. 1 ст. 8] та підтверджують це посадовим особам ДПСУ під час виїзду з України.

Зазначаємо, що необхідно розмежовувати «право на вільне пересування», яке визначає можливості пересуватись у межах території України та «право вільно залишати територію України»… Так, Федорчук М.Д. у публікації «Свобода пересування в умовах воєнного стану в Україні» [17, с. 230].

Надання дозволу посадовою особою ДПСУ під час прикордонного контролю сприяє реалізації права кожного, хто на законних підставах перебуває на території України право вільно залишати територію України та права громадянина України в будь-який час повернутися в Україну закріплених у статті 33 Конституції України [15, ст. 33]. Разом з тим, варто зазначити, що такий дозвіл не стосується права на свободу пересування. У зв'язку із тим, що це право у Законі України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» визначено, як вільне та безперешкодне за своїм бажанням переміщатися по території України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом [18, ст. 3]. У функціонуванні ДПСУ це право стосується пересування у межах прикордонної смуги та контрольованого прикордонного району, територій, де встановлено прикордонний режим, контроль за дотриманням якого покладено на органи та підрозділи охорони державного кордону. На цьому ми не будемо акцентувати у межах цієї статті.

Щодо забезпечення фундаментального і невід'ємного права на життя та здоров'я ДПСУ зобов'язана захищати і дотримуватись у своїй діяльності. Дотримання цього права, зумовлено чітким регулюванням умови і межі використання та застосування: заходів примусу особовим складом ДПСУ [3, ст. 21]; фізичного впливу [3, ст. 21-1]; спеціальних засобів [3, ст. 21-2]; вогнепальної зброї, озброєння та бойової техніки [3, ст. 21-3] та має бути спрямоване лише на мінімізацію ризику для життя та здоров'я людей.

Для перетинання державного кордону України в пункт пропуску через державний кордон прибувають особи з різними віросповіданнями, дотримання правил та догм їх віри є обов'язком представника ДПСУ. Зокрема:

поважати зовнішній вигляд, пов'язаний із вірою (елементи, що мають релігійне значення хіджаб, тюрбан, нікаб, хрестик тощо). Для здійснення ідентифікації особи, знімати покриття з голови в умовах дотримання конфіденційності, у деяких випадках з особами однієї статті;

поважати гендерно-релігійні обмеження (дотримання фізичного контакту особам однієї статі підчас королю другої лінії, відібрання біометричних даних, огляд речей, отримання документів тощо);

дбайливо ставитись до релігійних символів та святинь, священних книг (Біблія, Коран, Тора, чотки, ікони), уникаючи при цьому коментарів, дотиків без дозволу, прямого контакту (використовувати захисні рукавички);

не перешкоджати молитві, якщо час для цього фіксований (наприклад, у мусульман п'ять разів на день у визначений час). Представникам ДПСУ за можливістю та з урахуванням безпечних умов надавати таку можливість;

поважати релігійні продукти харчування та предмети. Перевезення паломниками відповідних релігійних продуктів та предметів не повинно супроводжуватись неповагою чи сарказмом.

Дотримання норм етичної поведінки до подорожуючих осіб, у тому числі й свобода світогляду й віросповідання закріплені у ст. 35 Конституції України, ст. 9 Європейської конвенції з прав людини та Правилами етичної та доброчесної поведінки особового складу ДПСУ [19, пп. 5, п. 4. Р. II].

Повага до дотримання релігійних переконань осіб, що прямують через державний кордон має багатоаспектне значення. По-перше, необхідність діяти у межах норм чинного законодавства посадовим особам ДПСУ, по-друге, прояв поваги до подорожуючих, по-третє, уникнення конфліктних ситуації й забезпечення безпеки у пункті пропуску через державний кордон.

Громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства заздалегідь можуть звернутись до ДПСУ за отриманням інформації про особливості перетинання державного кордону щодо них, можливе існування щодо них рішення про заборону в'їзду в Україну тощо, та реалізувати своє право на звернення до органів влади [15, ст. 40; 20]. Крім цього, також мають право звернутись до ДПСУ із іншими питаннями пов'язаними із перетинанням державного кордону до відповідних органів (на «гарячу лінію» ДПСУ або електронну пошту Контактного центру ДПСУ або до посадових осіб ДПСУ) [20].

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, за винятком випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [15, ст. 32]. Під час перетинання державного кордону особами надається інформація в «мінімально необхідному обсязі» необхідному для проведення контролю першої лінії, а у визначених Законом України «Про прикордонний контроль» для контролю другої лінії («додатковий обсяг»). «*Установлення таких обсягів обґрунтовано наявністю особливих підстав під час перетинання державного кордону конкретною особою*». Обробка та зберігання інформації відносно здійснення прикордонного контролю осіб здійснюється у інформаційно-телекомунікаційній системі прикордонного контролю «Гарт-1», яка забезпечена комплексною системою захисту інформації та доступом до інформації лише тих посадових осіб ДПСУ яким надано таке право [21, п. 8], із забезпеченням автентифікації та авторизації й електронною ідентифікацією користувачів [22, п. 8].

Обсяг прав та свобод осіб, які перетинають державний кордон України реалізуються ДПСУ, відповідає потребам сучасної подорожуючої людини, національним та міжнародним нормам, що закріплюють відповіді права, а також корелюється із забезпеченням прикордонної безпеки та зумовлений повноваженнями посадових осіб ДПСУ щодо вжиття комплексу заходів спрямованих на забезпечення прикордонної безпеки.

Таким чином, хоча основне завдання ДПСУ – це забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглій зоні та виключній (морській) економічній зоні, захист права осіб є невід'ємною частиною її відповідальності. Будь-які дії, що призводять до порушення прав осіб під час перетинання державного кордону України є незаконними і тягнуть за собою відповідальність.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що дотримання прав людини та громадянина під час перетинання державного кордону України є однією з ключових засад діяльності ДПСУ. Прикордонний контроль має подвійний характер: з одного боку – він спрямований на забезпечення національної безпеки, недоторканності державного кордону та захисту суверенних прав України, а з іншого – передбачає створення умов для реалізації конституційних прав особи на свободу вільного виїзду з України та повернення.

У ході дослідження встановлено, що:

під час перетинання кордону реалізуються як загальні конституційні права (право на життя, гідність, свободу пересування, свободу світогляду і віросповідання, право на приватність тощо), так і спеціальні права, що випливають із прикордонних адміністративних процедур;

забезпечення цих прав відбувається у межах законодавчо визначених повноважень посадових осіб ДПСУ та має супроводжуватися дотриманням принципів гуманності, законності, недопущення дискримінації та поваги до людської гідності;

важливим під час здійснення прикордонного контролю є повага до релігійних переконань і культурних особливостей подорожуючих, що не лише відповідає Конституції України, принципам діяльності ДПСУ, а й сприяє уникненню конфліктних ситуацій у пунктах пропуску;

захист права на приватність і конфіденційність забезпечується обмеженням обсягів збирання інформації, її обробкою виключно у передбачених законом випадках та використанням захищених інформаційних систем.

Таким чином, перетинання державного кордону України є складним юридично значущим процесом, у якому поєднуються інтереси держави щодо забезпечення національної безпеки та обов'язок гарантувати дотримання прав і свобод людини. Подальші наукові дослідження мають бути спрямовані на пошук балансу між цими інтересами, удосконалення механізмів контролю, а також вироблення єдиної правозастосовної практики в умовах дії правового режиму воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про державний кордон України. Закон України від 04.11.1991 № 1777-XII. *Голос України.* 18.12.1991.
2. Про Державну прикордонну службу України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003. № 27. ст. 208.

3. Про прикордонний контроль. *Відомості Верховної Ради України.* 2010. № 6. ст. 46.
4. Зьолка В.Л., Мота А.Ф. Державна прикордонна служба України як суб'єкт реалізації державної міграційної політики України. *Migration & Law.* 2021. Vol. 1 (issue 1). С. 51–68. URL: https://nam.kyiv.ua/files/publications/zolka-valentyn-mota-andrij.pdf.
5. Братель С.Г., Пишна А.Г. Особливості обмеження прав людини на свободу пересування в умовах правового режиму воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 236–240. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2022_1-2_45.
6. Зьолка В.Л., Король М.О. Характеристика змісту та рівень забезпечення прав людини в діяльності Державної прикордонної служби України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. Випуск 83, Частина 2, ст. 209–217.
7. Косілова О.І. Теоретичні та практичні аспекти обмеження прав і свобод: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Інформація і право*. 2020. № 3(34). С. 26–33.
8. Кузніченко О.В., Менсо І.В. Дотримання конституційних прав при перетині митного кордону України чоловіками-студентами під час дії воєнного стану. *Правова система: теорія і практика*. 2022. Ч. 4, с. 123–128.
9. Кушнір І.П. Актуальні питання забезпечення інформаційної приватності у діяльності Державної прикордонної служби України. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С. 7−13.
10. Ланкевич А.З. Окремі аспекти реалізації права вільно залишати територію України в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 65–70.
11. Миколаєнко Ю.І. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в основних концепціях сучасного праворозуміння. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* Серія: Право. 2018. № 5. С. 101–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2018_5_1.
12. Мота А.Ф., Мота С.А. Право виїзду за межі України в умовах воєнного стану: особливості регламентації та правозастосовча практика. *Law&Border.* 2025. Т 5. № 1. С. 152–175.
13. Пилип'юк О.М. Адміністративно-правове забезпечення реалізації права громадян на виїзд за межі України в умовах воєнного стану. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2024. № 11. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-11-01-12/2024-11-01-12.
14. Чорний А. Результати теоретичного аналізу особливостей перетинання державного кордону в умовах воєнного стану. *Збірник наукових праць національної академії Державної прикордонної служби України*. 2023. Т 91. № 2. С. 132–142.
15. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. *Голос України*. 13.07.1996. № 128.
16. Законодавство про державний кордон України: науково-практичний коментар: у трьох томах / за заг. ред. В.С. Нікіфоренка, Ю.Б. Курилюка. Том 2. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2024. 484 с.
17. Федорчук М.Д. Права людини та публічне врядування в сучасних умовах: *Матеріали V міжнародного правничого форуму*, 10 червня 2022 р., Чернівці: Технодрук, 2022. С. 229-213.
18. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 року. URL: http://surl.li/jlbcz.
19. Про затвердження Правил етичної та доброчесної поведінки особового складу Державної прикордонної служби України: наказ Міністерства внутрішніх справ 05.11.2024 № 741. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/z1733-24#Text.
20. Кушнір І.П., Новодранов Р.С. Проблеми та перспективи розвитку консультаційної роботи Контактного центру Державної прикордонної служби України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України.* Юридичні науки. 2019. Вип. 4. URL: http://periodica.nadpsu.edu.ua/ index.php/legal/article/view/316/317.
21. Про затвердження Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему прикордонного контролю «Гарт-1» Державної прикордонної служби України: наказ Адміністрації ДПСУ від 30.09.2008 № 810. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1086-08#Text.
22. Про затвердження Положення про базу даних «Відомості про осіб, які перетнули державний кордон України»: наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 25.06.2007 р. № 472. *Офіційний вісник України*. 2007. № 50. Ст. 2047.

УДК 342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.19

ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ТЕХНІЧНИХ ЦЕНЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Марчук М.В.,
аспірантка відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

Марчук М.В. Загально-правова природа технічних цензів у конституційному праві.

Стаття присвячена дослідженню конституційно-правової природи технічних цензів. В роботі дається загальна характеристика технічних цензів у конституційному праві. Акцентується увага на окремих їх різновидах, зокрема: віковому цензі, запровадження якого переслідує мету наділення громадянина правом участі в управлінні державними справами у оптимальному віці, коли особа сформувалась як особистість, має цілком усвідомлені громадянські позиції; цензі громадянства, який означає, що право на участь в управлінні державою, у референдумах, у формуванні представницьких органів влади надається тільки громадянам цієї держави; цензі дієздатності, що переслідує мету допуску до процесів державного будівництва громадян, які здатні належно усвідомлювати значення своїх дій; цензі здоров'я, сутність якого полягає у тому, що право на участь в управлінні державою належить лише тим громадянам, які мають задовільний стан фізичного здоров'я; цензі осілості, призначення якого полягає у тому, що умовою допуску громадян до процесів державотворення, в тому числі й виборів, виступає термін їх проживання протягом встановленого законодавством строку на території чи то держави, чи то окремої її місцевості (виборчого округу).

Окрему групу технічних цензів у конституційному праві складають мовний ценз, ценз грамотності (освіти), ценз професіональності (компетентності), сутність яких полягає у тому, що особа може претендувати на зайняття певної посади тільки за умови, що у неї є відповідний рівень освіти, професійний досвід та компетентність, завдяки чому особа здатна в межах визначених за посадою повноважень застосовувати спеціальні уміння, знання, навички, проявляти відповідні моральні та ділові якості для належного виконання встановлених професійних завдань і обов'язків.

В роботі робиться висновок, що наявність технічних цензів сприяє формуванню якісного механізму публічної влади в державі, що підвищує ефективність функціонування самої держави. Також застосування технічних цензів у процесах державотворення сприяє їх впорядкуванню з точки зору чіткого визначення умов та професійних вимог до кандидатів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування і інших органів публічної влади. Важливо, щоб їх впровадження було зваженим для забезпечення прав та свобод громадян, не мало надмірного характеру і не призводило до їх трансформації в якості інструменту дискримінації окремих громадян чи певних соціальних груп.

Ключові слова: Конституція України, конституційне право, державотворення, процеси державного будівництва, цензи, виборчі цензи, технічні цензи.

Marchuk M.V. General legal nature of technical qualifications in constitutional law.

The article is devoted to the study of the constitutional and legal nature of technical qualifications. The work provides a general description of technical qualifications in constitutional law. The focus is on their individual varieties, in particular: age limit, the introduction of which pursues the goal of granting a citizen the right to participate in the management of state affairs at the optimal age, when the person has formed as a personality and has fully realized civic positions; citizenship qualification, which means that the right to participate in state governance, in referendums, in the formation of representative bodies of government is granted only to citizens of this state; capacity qualification, which pursues the goal of admitting to the processes of state building citizens who are able to properly realize the significance of their actions; health qualification, the essence of which is that the right to participate in state governance belongs only to those citizens who have a satisfactory state of physical health; the residency requirement, the purpose of which is that the condition for citizens' admission to state-building processes, including elections, is their residence within the period established by law on the territory of either the state or its separate locality (electoral district).

A separate group of technical qualifications in constitutional law consists of language qualifications, literacy (education) qualifications, and professionalism (competence) qualifications, the essence of which is that a person can apply for a certain position only if he or she has the appropriate level of

education, professional experience and competence, thanks to which a person is able, within the limits of the powers defined by the position, to apply special skills, knowledge, abilities, and demonstrate appropriate moral and business qualities for the proper performance of established professional tasks and duties.

The paper concludes that the presence of technical qualifications contributes to the formation of a high-quality mechanism of public power in the state, which increases the efficiency of the functioning of the state itself. Also, the use of technical qualifications in the processes of state formation contributes to their streamlining in terms of clearly defining the conditions and professional requirements for candidates for representative bodies of public power. It is important that their implementation is balanced to ensure the rights and freedoms of citizens, is not excessive, and does not lead to their transformation into a tool for discriminating against individual citizens or certain social groups.

Key words: Constitution of Ukraine, constitutional law, state formation, state building processes, qualifications, electoral qualifications, technical qualifications.

Постановка проблеми. Сучасні процеси вітчизняного державотворення характеризуються кінцевим відходом від вироблених в радянські часи рудиментів державного будівництва, переосмисленням фундаментальних засад організації та функціонування національного механізму публічної влади, насамперед, в контексті реалізації громадянами України своїх конституційних прав.

За цих обставин актуалізується проблема правової природи цензів, їх доктринального розуміння, місця у системі конституційного права, ролі в реалізації громадянами права брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Стан дослідження. Вітчизняна юридична наука питанню розуміння цензів, їх правової природи приділяє увагу доволі фрагментарно. Свідченням цьому є відсутність комплексних конституційно-правових досліджень у цій сфері. Виняток хіба що становлять виборчі цензи, дослідженням яких займалися такі відомі науковці, як: І.В. Глиняний, Ю.Б. Ключковський, Л.Л. Лабенська, Т.А. Латковська, О.В. Марцеляк, С.М. Марцеляк, О.Ф. Нестерович, В.М. Панасюк, О.І. Ромців, В.І. Татарінов, В.М. Шаповал та інші.

Звідси **метою** нашого дослідження є більш повна характеристика цензів у конституційному праві, виокремлення в їх системі особливого різновиду – технічних цензів, які спрямовані на забезпечення участі у державотворчих процесах не всіх членів суспільства, а тільки тих, які за своїми даними спроможні належним чином відстоювати інтереси людини, суспільства, держави, здійснювати її внутрішню і зовнішню політику відповідно до існуючих міжнародних демократичних стандартів.

Виклад основного матеріалу. Технічні цензи являють собою умови реалізації конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами, в національних, регіональних та місцевих референдумах, у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Вони покликані належним чином впорядкувати процеси державного будівництва та участі громадян в них. При цьому беруться до уваги різноманітні параметри (умови, кваліфікаційні вимоги, допуски тощо), які дають змогу, з одного боку, реалізовувати особі свої права на участь в управлінні державою відповідно до приписів законодавства, передусім Конституції, з іншого боку, така реалізація прав особи має бути легальною та легітимною, відповідати суспільним потребам, інтересам людини, доцільності та ефективності функціонування держави та суспільства.

Найстарішим та найбільш поширеним у конституційному праві є ***віковий ценз***. У науці та практиці виборчого права цей ценз ще доволі часто позначають рівнозначним терміном «виборчий вік» [1].

Запровадження вікового цензу у конституційному праві переслідує мету наділення громадянина виборчим правом чи іншим правом участі в управлінні державними справами у оптимальному віці, коли особа сформувалась як особистість, має цілком усвідомлені громадянські позиції, завдяки чому вона може свідомо реалізувати свої конституційні права, самостійно оцінити соціально-політичну ситуацію у державі, робити вибір на користь тієї чи іншої політичної сили чи окремих кандидатів у депутати тощо.

Дослідники виборчих цензів зазначають, що на сьогодні у більшості країн світу по відношенню до активного виборчого права віковий ценз становить 18 років. Зокрема, за даними Міжпарламентського союзу, який у кінці XX ст. проводив дослідження цього питання, у 109 країнах (із 186 держав світу) активне виборче право визнавалося за особами старшими 18 років. Така вікова тенденція має місце і сьогодні. В той же час у Бразилії, на Кубі, в Ірані, Нікарагуа [2, с. 126], Мальті, Естонії (на місцевих виборах), Німеччині (на місцевих виборах), Австрії й Аргентині – правом го-

лосу громадяни користуються з досягненням ними 16 років; у Східному Тиморі та Корейській Народно-Демократичній Республіці – особи наділяються активним виборчим правом при досягненні ними 17 років.

Щодо реалізації пасивного виборчого права законодавець, як правило, встановлює вищий віковий ценз, виходячи з того, що для посідання політичних посад потрібні не просто сформований світогляд, політичні переконання, досвід взаємодії з соціальною реальністю, але й глибший життєвий досвід, певні професійні навички, спеціальні знання тощо. Наприклад, коли ми говоримо про парламентські вибори, то у Чехії, Болгарії, Латвії, Україні та в ряді інших країн право балотуватися на посаду депутата національного парламенту мають громадяни, які досягли 21 року, в Грузії, Казахстані, Литві та Узбекистані – особи, яким на день виборів виповнилося 25 років. Натомість сенатором Казахстану може бути громадянин не молодший 30 років, у США – особа не молодша 35 років і т. д.

Коли ми ведемо мову про глав держав, то високий віковий ценз тут розглядається як цілком нормальне явище, що пояснюється необхідністю бути особі такою, щоб мати великий досвід розв'язання життєвих проблем, бути політично досвідченою, професійно володіти навичками управлінської діяльності, здатністю приймати правильні, ефективні рішення з різних питань внутрішньої й зовнішньої політики держави.

Поширеними для обрання на посаду Президента є віковий ценз у 30 років (Венесуела, Колумбія, Домініканська Республіка, Коста-Ріка, Таджикистан тощо), 35 років (Австрія, Бразилія, Індія, Мексика, Польща, США, Україна, Франція тощо), 40 років (Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Федеративна Республіка Німеччини, Республіка Корея, Туреччина тощо) та 45 років (Сінгапур, Непал, М'янма, Китай, Пакистан).

Що ж стосується вікового цензу для кандидатів на інші посади органів державної влади та місцевого самоврядування, то практика тут доволі різноманітна. Так, в Україні віковий ценз встановлено для осіб, які претендують отримати:

– посаду судді в судах загальної юрисдикції: на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років (ст. 127 Конституції України);

– посаду судді Конституційного Суду України: суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років (ст. 148 Конституції України) і він може обіймати цю посаду до досягнення ним сімдесяти років (ст. 149-1 Конституції України) [3];

– посаду члена Центральної виборчої комісії: членом Комісії може бути громадянин України, який на день призначення досяг двадцяти п'яти років (ст. 7 Закону України «Про Центральну виборчу комісію») [4];

– посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Уповноваженим може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років (ст. 5 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини») [5] тощо.

Відзначимо, що сьогодні продовжується започаткований в XX столітті тренд на зниження вікового цензу. В багатьох країнах йдуть дискусії щодо зниження мінімального віку для голосування на виборах до 16 років. Ця ідея викликає скепсис з огляду на прогресуючу інфантилізацію молоді: у багатих країнах різко скоротилася частка людей, які до 30 років досягли традиційних маркерів дорослості, тобто пішли з дому, стали фінансово незалежними, одружилися, народили дитину. У Британії середній вік першого (гетеросексуального) шлюбу - 33 роки для чоловіків і 31 рік для жінок - на десять років вищий, ніж на початку 1960-х років. У 2016 році дослідження Pew показало, що вперше за 130 років американці віком 18-34 роки частіше живуть з батьками, ніж з партнером в окремому помешканні [6]. З огляду на ці речі віковий ценз для активного виборчого права слід було б лишити на рівні 18 років, а для пасивного виборчого права в деяких випадках навіть підвищувати (зокрема для депутатів місцевих рад; сільських, селищних, міських голів; можливо підвищити вік і для кандидатів у народні депутати України).

Іншим важливим різновидом технічних цензів є ***ценз громадянства***, який означає, що право на участь в управлінні державними справами, у національних, регіональних та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування надається тільки громадянам цієї держави.

В Україні громадянство як необхідна умова зайняття посад в органах державної влади та місцевого самоврядування проявляється досить чітко. Це витікає як із приписів Конституції України: на посаду судді може бути призначений громадянин України; суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України; народним депутатом України може бути обрано громадянина України; Президентом України може бути обраний громадянин України; так із законодавчих приписів:

на посаду члена Рахункової палати може бути призначений громадянин України; на посаду державного аудитора може бути призначений громадянин України [7] тощо.

При цьому слід відзначити той позитивний факт, що національне законодавство не бере до уваги в якому порядку було отримано громадянство України, термін перебування фізичної особи у громадянстві України, місце проживання громадянина та інших чинників громадянства особи.

Світова ж практика, особливо щодо реалізації виборчих прав громадян, в цьому питанні дещо різниться і часом буває діаметрально протилежною. Такий підхід як в Україні характерний для незначної групи держав (наприклад Узбекистан, Киргизстан, Молдова). Що ж стосується інших країн, то, по-перше, зарубіжний досвід різниться у підході надання виборчих прав іноземцям: з одного боку, ще у 1967 р. Міжпарламентським союзом вироблена теза, згідно якої щоб мати право голосу потрібно бути громадянином країни і тому в жодній із держав право голосу не надається іноземцям; з іншого – ст. 8 "b" Договору про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. (нині ст. 19 консолідованої версії Договору про Європейський Союз) передбачає, що кожний громадянин Європейського Союзу, який проживає в державі-члені ЄС, громадянином якої він не є, має право не тільки брати участь у голосуванні, а й балотуватися як кандидат на муніципальних виборах у державі-члені, в якій він проживає, на тих же умовах, що і громадяни цієї держави, а також має право приймати участь у виборах до Європейського парламенту за умови постійного проживання на території цієї держави [8, p. 115].

На сьогодні право голосу на місцевих виборах, після виконання певних умов, мають іноземці в таких європейських країнах як: Велика Британія, Іспанія, Нідерланди, Швейцарія тощо. При цьому в Угорщині, Бельгії, Люксембурзі, Естонії та Словенії іноземці з третіх країн мають тільки активне виборче право і не можуть особисто балотуватися до представницьких органів місцевого самоврядування [9, с. 18].

Зарубіжна виборча практика знає приклади, коли іноземні громадяни та особи без громадянства наділені активним виборчим правом і на загальнодержавних виборах – депутатів парламенту і глави держави. Така практика має місце у Новій Зеландії, Перу, Болівії, Кот-д'Івуар, Ямайка, Сент-Вінсент і Гренадіни, Соломонові Острови (надають активне виборче право всім проживаючим громадянам Британської Співдружності) [2, с. 123].

В цілому ряді країн право балотуватися на виборні посади можуть лише громадяни за народженням. Вперше така вимога отримала своє конституційне визнання у Конституції США 1787 року щодо Президента країни. На сьогодні тільки громадянином за народженням може бути обраний глава держави Аргентини, Бразилії, Єгипту, Куби, Мексики, Португалії, Фінляндії тощо.

Зарубіжним виборчим законодавством деяких країн (Аргентина, Туніс, Таїланд) передбачається обмеження також активного виборчого права для натуралізованих громадян. Зокрема в Аргентині такі громадяни отримують право голосу тільки через три роки після отримання громадянства країни, в Тунісі й Таїланді – через п'ять років.

В той же час, в деяких країнах має місце недопуск до державних посад осіб, які мають подвійне громадянство. Така вимога характерна щодо кандидатів на посаду глави держави (Афганістан, Венесуела, Грузія, Куба, Латвія, Мальдіви) чи депутата парламенту (Азербайджан, Болгарія, Мальдіви).

Серед технічних цензів має місце і ***ценз дієздатності***, який обмежує право участі фізичних осіб в управлінні державними справами, у національних, регіональних та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування вимогою до кандидатів бути дієздатними в повному обсязі.

Законодавче закріплення цензу дієздатності переслідує мету допуску до процесів державного будівництва осіб здорових, які не мають психічних розладів, не зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами і т. ін., тобто громадян, які здатні належно усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Вимога позбавлення цивільно недієздатних громадян права приймати участь у процесах державного будівництва практично не дискутується і вважається загальноприйнятою світовою практикою (за винятком незначної кількості країн, зокрема, Швеції, Ірландії, Латвії).

З цензом дієздатності тісно пов'язаний ***ценз здоров'я*** – його сутність полягає у тому, що право висувати свою кандидатуру на виборах, право на участь в управлінні державними справами належить лише тим громадянам, які мають задовільний стан фізичного здоров'я. У сучасній практиці державного будівництва ценз здоров'я не так часто використовується. Він отримав пряме конституційне визнання лише у деяких країнах Африки і застосовується в основному до громадян, які балотуються на посаду глави держави (Бенін, Чад, Республіка Конго, Центральноафриканська Республіка).

Технічним цензом виступає й ***ценз осілості***. Його сутність полягає у тому, що умовою допуску особи до участі в управлінні державою, в тому числі й виборів, виступає термін її проживання протягом останнього чітко встановленого законодавством строку на території чи то держави, чи то окремої її місцевості (виборчого округу).

Цей ценз покликаний обмежити електоральну активність тимчасово проживаючих на певній території осіб, що дає можливість громадянам обрати того представника, який добре знайомий із проблемами країни, окремого округу, ознайомлений з усіма нагальними питаннями, які актуальні для визначеної місцевості.

Слід сказати, що ценз осілості є достатньо поширеним у світовій практиці. При цьому міжнародна спільнота цілком толерантно відноситься до його впровадження на національному рівні окремих країн. Зокрема, Європейський Суд з прав людини посилаючись на декілька рішень Європейської комісії з прав людини, вважає, що вимога відповідати певним умовам щодо проживання для того, щоб мати або здійснювати право голосу на парламентських виборах, не є свавільним обмеженням права голосу і тому не є несумісним зі ст. 3 Першого протоколу (рішення від 7 вересня 1999 р. (справа Хілб проти Ліхтенштейну) [10, с. 101].

В Україні ценз осілості для реалізації громадянами свого активного виборчого права на місцевих виборах полягає у тому, що згідно ст. 7 Виборчого кодексу України виборець має право голосу при формуванні відповідних представницьких органів місцевого самоврядування, якщо його виборча адреса віднесена до території відповідної територіальної громади [11].

Що ж стосується застосування цензу осілості відносно реалізації громадянами свого пасивного виборчого права, то він полягає у тому, щоб громадянин, який претендує на ту чи інші виборну посаду був знайомий з культурою та традиціями народу країни, розумів соціально-економічну ситуацію в державі, був в курсі тих питань, які найбільше хвилюють виборців [1].

Так, за даними Європейського суду з прав людини встановлені обмеження щодо проживання на території держави стосовно пасивного виборчого права на національних виборах в Данії, Бельгії, Угорщині, Литві, Люксембурзі, Румунії, Вірменії, Словаччині [12].

В Україні вимога проживання протягом останнього чітко встановленого законодавством строку встановлена на рівні Основного Закону тільки для народних депутатів України та Президента України. Наприклад, Конституція України передбачає, що народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який проживає в Україні протягом останніх 5 років (ст. 76), Президентом України – протягом останніх 10 років (ст. 103) [3].

Доволі актуальним технічним цензом сьогодні в Україні і в деяких інших країнах є ***мовний ценз***. Цей різновид цензів характеризується тим, що право бути обраним на виборну посаду або бути призначеним на посади в органах державної влади і місцевого самоврядування мають громадяни, які володіють державною мовою. Мовний ценз за загальним правилом передбачається лише для реалізації громадянами свого пасивного виборчого права і може застосовуватися до осіб, які претендують на зайняття посад в органах державної служби та/чи служби в органах місцевого самоврядування.

Зазвичай, цей ценз визначається державою виходячи із специфічних для неї історичних, культурних та інших соціально-політичних обставин. Наприклад, мовний ценз досить поширений у країнах, які раніше були складовими республіками Радянського Союзу, де національні мови пригнічувалися та не отримували потрібного розвитку. Як пише Ю.Б. Ключковський, мовний ценз має постколоніальне походження, пов'язане з утвердженням нових незалежних держав та їх національних мов і тому не дивно, що достатньо поширеним він став у державах, які були раніше союзними республіками у складі СРСР [13, с. 259]. Відтак ці держави конституційно передбачили вимогу володіння державною мовою. При цьому кожна держава самостійно визначає перелік посад, щодо яких діє правило володіння державною мовою.

Найчастіше мовний ценз застосовується до кандидатів на посаду глави держави. Таку вимогу передбачають Основні закони Туркменістану, Узбекистану, Киргизстану, Таджикистану, Молдови, України, які закріплюють, що президентом країни може бути обраний громадянин, який володіє державною мовою.

В Україні на рівні Конституції під дію мовного цензу підпадають тільки громадяни, які балотуються на посаду глави держави, судді судів загальної юрисдикції та судді Конституційного Суду України [3].

На законодавчому рівні мовний ценз існує для цілого ряду кандидатів на інші державні посади. Згідно Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» володіти державною мовою та застосовувати її під час виконання службових обов'язків зобов'язані Президент України, Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри України, інші члени Кабінету Міністрів України, перші заступники та заступники міністрів,

керівники інших центральних органів виконавчої влади та їх заступники (…), депутати місцевих рад, посадові особи органів місцевого самоврядування, державні службовці, голови місцевих державних адміністрацій тощо.

З мовним цензом доволі пов'язаний ***ценз грамотності (освіти),*** який полягає у тому, що передбачає допуск до участі в процесах державного будівництва тільки тих громадян, які мають встановлений Конституцією чи профільним законом певний рівень освіти. Цей ценз мав велике поширення в XIX та напочатку XX ст., коли рівень освіченості населення був у рази меншим ніж сьогодні і від осіб для їх участі у державотворчих процесах вимагалося «уміти читати та писати». Скасування цього цензу відбувалася поступово, наприклад, у США від нього остаточно відмовилися тільки у 1975 році.

У XXI ст. ж ценз грамотності (освіти) розглядається як явище архаїчного характеру, яке здебільшого перешкоджає реалізації громадянами своїх політичних прав.

В Україні виборче законодавство не передбачає застосування освітнього цензу на жодному з видів виборів. Натомість освітній ценз у вітчизняних процесах державного будівництва застосовується щодо цілого ряду кандидатів на державні посади суддів, суддів Конституційного Суду України [3], директора Національного антикорупційного бюро України [14].

Застосовується освітній ценз і щодо інших кандидатів на посади до органів державної влади та місцевого самоврядування з метою, щоб вони, маючи певний рівень освіти професійно та кваліфіковано розбиралися у всіх складнощах виконання своїх повноважень. Вважаємо, що його слід поширити також на главу держави та депутатів Верховної Ради України.

Окрім освітнього цензу до деяких категорій вищих посадових осіб та державних службовців може застосовуватися ***ценз професіональності (компетентності)***. Сутність цього цензу полягає у тому, що особа може претендувати на зайняття певної посади тільки за умови, що у неї є відповідний професійний досвід та компетентність, завдяки чому особа здатна в межах визначених за посадою повноважень застосовувати спеціальні уміння, знання, навички, проявляти відповідні моральні та ділові якості для належного виконання встановлених професійних завдань і обов'язків.

Так, в Україні ценз професіональності вимагається від осіб, які претендують зайняти посади суддів, суддів Конституційного Суду України [3], членів Центральної виборчої комісії [4], Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [5], державних уповноважених Антимонопольного комітету України, директора Національного антикорупційного бюро України [14].

Ценз професіональності у вітчизняній практиці державотворення застосовується і щодо деяких інших кандидатів на посади високопосадовців та державних службовців. Враховуючи постійно зростаючі вимоги суспільства до якості державного управління, можемо зробити висновок про необхідність подальшого посилення жорсткості цензу професіональності для публічних службовців.

Висновок. В цілому зазначимо, що наявність технічних цензів сприяє формуванню якісного механізму публічної влади, що підвищує ефективність функціонування самої держави. Їх застосування у процесах державотворення сприяє впорядкуванню умов та професійних вимог до кандидатів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування і інших органів публічної влади. Виходячи з існуючої національної практики вважаємо, що деякі технічні цензи потребують законодавчих змін, які мають охоплювати питання підвищення вікового цензу для народних обранців та інших високопосадовців в Україні, належної їх професійної підготовки, підвищення кваліфікації і т. ін. В той же час важливо, щоб впровадження таких новацій було зваженим для забезпечення прав та свобод громадян, не мало надмірного характеру і не призводило до їх трансформації в якості інструменту дискримінації окремих громадян чи певних соціальних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нестерович В.Ф. Види виборчих цензів: зарубіжна та українська практика. URL: https://maup.com.ua/assets/files/expert/18/10.pdf (дата звернення 24.06.2025).
2. Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: Навчальний посібник. Харків: ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2007. 620 с.
3. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Закон України «Про Центральну виборчу комісію». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text (дата звернення 24.05.2025).
5. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 29.06.2025).
6. Ніколов Ю. Нове покоління молоді страшно інфантильне. URL: https://censor.net/ua/b3505479 (дата звернення 24.05.2025).

7. Закон України «Про Рахункову палату». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4042-20#Text (дата звернення 24.06.2025).
8. Consolidated version of the Treaty on European Union [English edition]. Official Journal of the European Union. 2008. 115 p.
9. Килюшик І. Виборчі права іноземців у виборах місцевого самоврядування у Польщі. *Наукові записки Кола аспірантів „Ucrainica".* Том 1-2. Варшава 2021. С. 9–22.
10. Марцеляк О.В. Виборчий ценз. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 4. Конституційне право / редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2024. С. 100–105.
11. Виборчий кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення 24.06.2025).
12. Case of Melnychenko v. Ukraine / European Court for Human Rights. Judgment of 19 October 2004. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67100 (дата звернення 24.05.2025).
13. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с.
14. Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text (дата звернення 29.05.2025).

УДК 342.8(477):341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.20

ЕЛЕКТРОННЕ ГОЛОСУВАННЯ: ПАНАЦЕЯ ВІД ВИБОРЧОГО АБСЕНТЕЇЗМУ ЧИ ІНСТРУМЕНТ ГІБРИДНИХ ТЕХНОЛОГІЙ?

Панкевич І.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Навчально-наукового інституту права та гуманітарних наук
Національного університету водного господарства та природокористування
ORCID: 0000-0003-2826-9610

Панкевич І.М. Електронне голосування: панацея від виборчого абсентеїзму чи інструмент гібридних технологій?

Вказується, інформаційно-технологічні рішення стали невід'ємною складовою сучасного побуту. Мова йде про численні сервіси, що суттєво підвищують якість життя – від цифрового придбання авіа- та залізничних квитків, онлайн-резервування номерів у готелях до застосування технологій штучного інтелекту в системі державного управління.

Пропонована робота присвячена аналізу наслідків застосування у різних видах виборів електронного голосування. Передусім йдеться про те, чи дозволить воно вирішити низку проблем, які на сьогодні мають місце у виборчому процесі, зокрема зменшити виборчий абсентеїзм, відповідно збільшивши рівень легітимізації влади. Після початку повномасштабного російського вторгнення мільйони українських воєнних біженців на сьогодні проживають за кордоном і не всі вони й не одразу повернуться на Батьківщину після завершення війни. Отже, їхня участь у виборчому процесі за допомогою електронного голосування могла б стати важливою ланкою, яка допоможе не втратити зв'язок з Україною.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що впровадження сучасних інформаційних технологій у виборчий процес, безсумнівно, розширить можливості голосування. Широке використання електронного голосування, на наш погляд, стане можливим лише після запровадження відповідних гарантій від несанкціонованого доступу до баз даних. На сьогодні ніхто в Україні чи будь-якій іншій державі не може гарантувати, що електронне голосування буде ефективно захищене від кібератак. У післявоєнній Україні застосування електронного голосування у виборчому процесі могло б загалом позитивно вплинути на збільшення легітимізації результатів виборів за рахунок збільшення кількості виборців, що беруть участь у виборчому процесі, передусім тих, що з різних причин на сьогодні перебувають за кордоном. Якщо цей метод голосування виявиться ефективним на практиці, перелік категорій виборців, які мають право голосувати може бути розширений. У той же час, необхідно посилити відповідальність учасників виборчого процесу за порушення виборчого законодавства, у тому числі й кримінальну.

Підсумовуючи, впровадження електронного голосування зумовлює створення низки законодавчих та організаційних заходів і процедур, які повинні унеможливити будь-який контроль за процесом голосування та забезпечити свободу волевиявлення громадянина на виборах.

Ключові слова: абсентеїзм, вибори, електронне голосування, виборчий процес, легітимізація влади.

Pankevych I.M. Electroning voting: a panacea for electoral absenteeism or a tool of hybrid technologies?

It is indicated that information and technological solutions have become an integral part of modern life. We are talking about numerous services that significantly improve the quality of life – from digital purchase of air and train tickets, online reservation of hotel rooms to the application of artificial intelligence technologies in the public administration system.

The proposed work is devoted to the analysis of the problem and consequences of the use of electronic voting in various types of elections. First of all, it is about whether it will allow solving a number of problems that currently occur in the electoral process, in particular, reducing electoral absenteeism, thereby increasing the level of legitimization of power. After the start of the full-scale Russian invasion, millions of Ukrainian war refugees are currently living abroad, and not all of them will immediately return to their homeland after the war ends. Therefore, their participation in the electoral

process through electronic voting could be an important link that will help them not to lose touch with Ukraine.

According to the results of the study, it was concluded that the introduction of modern information technologies into the electoral process will undoubtedly expand the possibilities of voting. In our opinion, widespread use of electronic voting will become possible only after the introduction of appropriate guarantees against unauthorized access to databases. Today, no one in Ukraine or any other country can guarantee that electronic voting will be effectively protected from cyberattacks. In post-war Ukraine, the use of electronic voting in the electoral process could have a generally positive effect on increasing the legitimization of election results by increasing the number of voters participating in the electoral process, primarily those who are currently abroad for various reasons. If this voting method proves effective in practice, the list of categories of voters who have the right to vote in this way may be expanded. At the same time, it is necessary to strengthen the responsibility of participants in the electoral process for violating electoral legislation, including criminal ones.

In summary, the introduction of electronic voting requires the creation of a number of legislative and organizational measures and procedures that should make any control over the voting process impossible and ensure the freedom of expression of citizens' will in elections.

Key words: absenteeism, elections, electronic voting, electoral process, legitimization of power.

Постановка проблеми. Використання інформаційних технологій міцно утвердилося у нашому повсякденному житті. Йдеться про багато речей, які значно покращують його комфорт, починаючи від купівлі квитків на літак чи потяг, бронювання готелів та закінчуючи використанням штучного інтелекту в урядуванні. Дещо раніше ми вже здійснювали порівняльно-правовий аналіз електронного врядування у державах Європейського Союзу та державах-кандидатах (на прикладі Польщі та України) [1], а також зосереджувалися на стані та перспективах розвитку електронного врядування в Україні [2]. Необхідно зазначити, що, на наш погляд, держави з поза меж Європейського Союзу іноді досягли на цьому шляху більше успіхів, ніж держави - члени ЄС. Прикладом може слугувати Албанія, що нещодавно стала першою країною у світі, де призначено віртуальну міністерку, якою керує штучний інтелект. Прем'єр-міністр цієї країни Еді Рама заявив, що Албанія стане країною, де державні тендери будуть на 100% некорупційними й де всі державні кошти, що проходять тендерну процедуру, будуть на 100% прозорими [3]. Ми також аналізували можливість використання у різних видах виборів в Україні, спираючись на світовий досвід, кореспонденційного голосування та голосування уповноваженою особою [4]. Щоправда тоді, ведучи мову про кореспонденційне голосування, акцентували на голосуванні з використанням пошти, зазначаючи, що на сьогодні «Укрпошта» не може забезпечити дотримання принципу таємності голосування. Однак час вносить свої вагомі корективи й на сьогодні Україна зіштовхнулася із значно більшими викликами, ніж це мало місце декілька років тому, коли, здавалось би, основною перешкодою для голосування на виборчих дільницях були запроваджені обмеження з приводу пандемії COVID-19. Після анексії у 2014 році росією українського Криму та «повзучої» гібридної війни на Донбасі йшлося про можливість забезпечення права участі у виборах (принаймні парламентських та президентських) для громадян України на цих тимчасово окупованих територіях. Після початку повномасштабного російського вторгнення мільйони українських воєнних біженців на сьогодні проживають за кордоном і не всі вони й не одразу повернуться на Батьківщину після завершення війни. Отже, їхня участь у виборчому процесі за допомогою електронного голосування могла б стати важливою ланкою, яка допоможе не втратити зв'язок з Україною.

Метою статті є аналіз досвіду впровадження електронного голосування у державах Європейського Союзу та країнах-кандидатах на членство в ЄС, а також можливості його використання в Україні.

У процесі дослідження нами використовувалися **методи** аналізу, контент-аналізу, синтезу та узагальнення. Джерельну базу дослідження складають праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, а також відповідні нормативно-правові акти.

Аналіз досліджень і публікацій. Як слушно свого часу зазначав Г. Кельзен, вільність виборів зводиться в основному до права голосування [5, с. 38]. У той же час, на погляд М. Банковича та Я. Ткачинського, довіра виборців, виявлена під час голосування, є єдиною легітимізацією для тих осіб, що здійснюють владні повноваження [6, с. 53]. Таким чином, видається, що впровадження електронного голосування, крім традиційної його форми, якою є «аналогове» голосування у виборчих дільницях, дозволить зменшити виборчий абсентеїзм, а внаслідок цього збільшити рівень легітимізації влади. Як наголошує С. Топалова, «сутність виборчого процесу полягає у забезпеченні практичної можливості кожного громадянина реалізувати свою владну суб'єктність шляхом безпосередньої участі у формуванні влади, а розвинуте виборче законодавство, що забезпечує

таке формування виключно на основі волевиявлення народу, є головним засобом реалізації основоположного громадянського права» [7, с. 218]. Протягом усього часу існування незалежної Української держави інститут виборів досліджує багато українських науковців. Що стосується саме електронного голосування, то, як зазначає О. Скороход, починаючи з 2000-х років, електронне голосування або e-voting привернуло значну увагу та здобуло популярність завдяки своєму потенціалу оптимізувати процес голосування, підвищити доступність для виборців і зменшити ймовірність людської помилки під час підрахунку голосів [7, с. 68]. Як слушно наголошує В. Ковальчук, «свобода виборів є наріжним каменем демократії. Вона знаходить своє вираження в основоположних принципах виборчого права», дотримання яких має вирішальне значення щодо того, чи є ці вибори демократичними, або ж недемократичними [9, с. 139].

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська повномасштабна війна триває вже більше трьох з половиною років. Серед низки різного роду викликів, які на сьогодні постали перед Україною, є й дискусія щодо можливості та строків проведення парламентських, президентських та місцевих виборів в Україні. Тому, перш ніж розглядати проблему застосування електронного голосування, хочемо коротко зупинитися на питанні щодо можливості проведення виборів під час воєнного стану в Україні. Частина 3 статті 11 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» чітко встановлює, що «у разі закінчення терміну повноважень Президента України під час дії воєнного стану його повноваження продовжуються до вступу на посаду Президента України, обраного після скасування воєнного стану» [10]. Подібною є й ситуація з проведенням парламентських та місцевих виборів в Україні, тобто після закінчення війни Україна постане перед потребою проведення усіх видів виборів, передбачених чинним Виборчим кодексом України [11].

Після перемоги Володимира Зеленського на президентських виборах та перемоги пропрезидентської партії «Слуга народу» на позачергових парламентських виборах 2019 року в Україні було взято курс на запровадження цифровізації державних послуг, а в уряді з'явилася посада віце-прем'єр-міністра - міністра цифрової трансформації. Проте, як заявив віце-прем'єр-міністр – міністр цифрової трансформації України Михайло Федоров, електронне голосування через застосунок «Дія» наразі не розглядається. «Ми не працюємо над цим. Для цього необхідне рішення ЦВК, зміни в законодавстві – і всі про це дізнаються. Але зважаючи на кібервійну, це не є пріоритетом ані на цей рік, ані на наступний» [12]. На наш погляд, додатковим аргументом для відтермінування впровадження такої можливості є й те, що досягнення високого рівня цифрової грамотності серед більшості українських громадян ще далеко попереду. Крім того, Україна на сьогодні є технічно не готовою до проведення масштабного електронного голосування. Це підтвердило, хоча б, наприклад, голосування на пісенному конкурсі Євробачення у 2024 році, яке завершилося технічною проблемою в мобільному додатку «Дія» [13]. Іншим системним збоєм стали наслідки здійсненої росіянами у грудні 2023 року хакерської атаки на сервери найбільшого оператора мобільного зв'язку в Україні, яким є «Київстар», внаслідок чого протягом майже трьох діб не працював мобільний зв'язок та інтернет, не надавалися банківські послуги [14]. Таким чином, ефективне впровадження електронного голосування вимагає повного технологічного покриття та належної інфраструктури по всій країні. В Україні цього ще немає, а російські бомбові та ракетні атаки регулярно пошкоджують критично важливу інфраструктуру.

Другим важливим питанням порядку денного щодо проведення виборів є значна недовіра громадськості до онлайн-голосування. Існують обґрунтовані побоювання, що різниця в результатах голосування між тими, хто користується онлайн-системою, і тими, хто голосує на виборчих дільницях, може призвести до суперечок щодо результатів виборів. Як слушно зазначають О. Скрипнюк та О. Марцеляк, без суттєвого підвищення рівня суспільної довіри до виборів, влади в цілому не слід розглядати за доцільну новелу із впровадження масштабного (всезагального) електронного голосування в Україні [15, с. 256]. Звичайно ж, ми можемо навести приклади держав, де електронне голосування успішно застосовується у виборчому процесі. Зокрема, значний досвід електронного голосування на національних виборах має Естонія, яка запровадила його ще двадцять років тому - у 2005 році. Проте тут спостерігається чіткий еволюційний процес. Якщо двадцять років тому лише 9 287 виборців (2 %) проголосували онлайн, то на парламентських виборах навесні 2023 року в Естонії вперше в історії онлайн проголосували понад 50 % виборців, які взяли в них участь [16]. Для забезпечення безпеки голосування естонська влада користується інтернет-сервісами виключно державних провайдерів. Кожен виборець має цифровий підпис, а також була проведена широка телевізійна рекламна кампанія, що пропагує використання інтернету під час виборів. Однак слід пам'ятати, що кількість виборців в Естонії є набагато меншою, ніж в Україні і вона є найбільш цифровізованою європейською державою. Естонія впровадила електронне голосування лише після багатьох років використання онлайн-сервісів соціального страхування, податків та реєстрації майна. Період дистанційного онлайн-голосування становить один тиждень, тому виборці

можуть голосувати фактично протягом кількох днів. Підрахунок голосів складається з двох етапів: аналогового та електронного підрахунку результатів. Незважаючи на усі застосовувані «запобіжники» від виборчих фальсифікацій, останні парламентські вибори, що відбулися в Естонії 6 березня 2023 року, були затьмарені скандалом. Йдеться про те, що Консервативна народна партія Естонії (EKRE), яка програла ці вибори, звернулася до Держсуду з проханням визнати результати електронного голосування на виборах до Рійгікогу недійсними. Партія вважає процес визначення результатів виборів неправомірним, звертаючи увагу на те, що під час е-голосування виникла низка аномалій і технічних проблем, які ставлять під сумнів надійність інфраструктури, використовуваної під час електронного голосування. Партія також вважає проблемою те, що система електронного голосування не забезпечує дотримання загальних принципів виборів, а в законі про парламентські вибори відсутні правила електронного голосування та визначення результатів [17].

Серед держав – членів Європейського Союзу є також й ті, які набагато обережніше ставляться до впровадження тотальної цифровізації та, відповідно, запровадження електронного голосування. До їх числа належить, зокрема, Німеччина. Причина такого ставлення є дуже простою, та, на погляд німців, розумною – нехай темпи технологічного прогресу у країні будуть повільнішими, але персональні дані німецьких громадян будуть краще захищеними. Саме тому Німеччина на сьогодні відмовилася від електронного голосування. Подібна ситуація склалася й у Франції, яка свого часу запровадила механізм електронного голосування, але пізніше відмовилася від нього через посилення кібератак. Таким чином, можна стверджувати, що й всередині Європейського Союзу ідея запровадження електронного голосування, а як наслідок, залучення до виборчого процесу більшої кількості виборців, що дозволило б уникнути виборчого абсентеїзму та, зрештою, зменшити видатки на проведення виборів, також не завжди та не всюди зустрічається із розумінням навіть у так званих державах «старої» Європи як Німеччина та Франція.

Висновки. Щодо застосування у різних видах виборів електронного голосування вважаємо, що це ще є питанням майбутнього. Впровадження сучасних інформаційних технологій у виборчий процес, безсумнівно, розширить можливості голосування. Широке використання електронного голосування, на наш погляд, стане можливим лише після запровадження відповідних гарантій від несанкціонованого доступу до баз даних. На сьогодні ніхто в Україні чи будь-якій іншій державі не може гарантувати, що електронне голосування буде ефективно захищене від кібератак. Нещодавнім підтвердженням цього висновку стала масштабна атака кіберфахівців Головного управління розвідки Міністерства оборони України на ресурси російської ЦВК. Метою кібератаки стало перешкоджання електронному голосуванню на російських виборах, які окупаційна влада проводить у тому числі на тимчасово окупованих територіях України. Внаслідок атаки деякий час була паралізована робота цифрових сервісів, на яких проводилося онлайн-голосування і багато росіян не змогли проголосувати на виборах міських голів та губернаторів в регіонах рф [18].

У післявоєнній Україні застосування електронного голосування у виборчому процесі могло б загалом позитивно вплинути на збільшення легітимізації результатів виборів за рахунок збільшення кількості виборців, що беруть участь у виборчому процесі, передусім тих, що з різних причин на сьогодні перебувають за кордоном. Якщо цей метод голосування виявиться ефективним на практиці, перелік категорій виборців, які мають право голосувати може бути розширений. У той же час, необхідно посилити відповідальність учасників виборчого процесу за порушення виборчого законодавства, у тому числі й кримінальну.

Підсумовуючи, впровадження електронного голосування зумовлює створення низки законодавчих та організаційних заходів і процедур, які повинні унеможливити будь-який контроль за процесом голосування та забезпечити свободу волевиявлення громадянина на виборах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bulat E., Pankevych I. Electronic governance in EU member states and candidate countries (using the example of Poland and Ukraine): comparative legal analysis. *Kwartalnik Prawa Międzynarodowego,* 2023, Nr 4. P. 123–136.
2. Pankevych I., Bulat E. Prawne aspekty e-administracji w Ukrainie: stan i perspektywy rozwoju. *Dyskurs Prawniczy i Administracyjny*, 2024, Nr 3. P. 193–204.
3. Албанія стала першою країною у світі, де призначили ШІ-міністра. *Газета «Високий Замок»*, 12.09.2025 р.
4. Pankevych I., Głosowanie korespondencyjne i głosowanie przez pełnomocnika: doświadczenie światowe a realia ukraińskie. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego, Dwumiesięcznik*, 2020, Nr 2 (54). S. 187–202.
5. Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії / Ганс Кельзен; пер. з нім. Олександр Мокровольський. *ВТНЛ–Класика*, Львів, 2013. 139 с.

6. Bankowicz M., Tkaczyński J. W. Oblicza współczesnego państwa /M. Bankowicz, J. W. Tkaczyński. *Wydawnictwo Adam Marszałek,* Toruń, 2003. 226 s.
7. Топалова С.О. Симуляція як головна характеристика виборчого процесу в сучасній Україні. *Вісник Нац. юрид. академії імені Ярослава Мудрого,* № 2(12), 2012. С. 218–226.
8. Скороход О.П. Практика впровадження електронного голосування (e-voting) в європейських країнах. *Публічна політика і державне управління в умовах війни: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квітня 2024 р.)* [Електронне видання]; уклад. Н. Прямухіна, О. Чальцева, І. Мацишина, М. Дубель. Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2024. 255 с.
9. Ковальчук В.Б. До легітимації державної влади через демократичні вибори: досвід вітчизняного конституціоналізму. *Держава і право,* 2010, № 47. С. 138–143.
10. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 28, ст.250.
11. Виборчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2020, № 7, № 8, № 9, ст.48.
12. Цифровізація залишається важливим напрямком, але вибори наразі не є пріоритетом. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/viboriv-cherez-diju-ne-bude-tse-ne-na-porjadku-dennomu-fedorov.html (дата звернення: 10.09.2025).
13. У застосунку «Дія» стався збій через голосування в нацвідборі на Євробачення-2024. URL: https://forbes.ua/news/u-zastosunku-diya-stavsya-zbiy-cherez-golosuvannya-v-natsvidbori-na-evrobachennya-2024-03022024-18976 (дата звернення: 10.09.2025).
14. СБУ ідентифікувала хакерів російського ГРУ, які атакували "Київстар": матеріали справи передадуть в Гаагу. URL: https://suspilne.media/720596-sbu-identifikuvala-hakeriv-rosijskogo-gru-aki-atakuvali-kiivstar-peredast-materiali-spravi-v-gaagu/ (дата звернення: 10.09.2025).
15. Скрипнюк О.В., Марцеляк О.В. Сучасні проблеми виборчого процесу в Україні: кореляція з міжнародними стандартами та виклики повоєнного часу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Випуск № 04, 2025, частина 1. С. 249-258.
16. Вибори в Естонії: вперше в історії понад 50% виборців голосували онлайн. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/03/6/7157420/ (дата звернення: 10.09.2025).
17. В Естонії консерватори вимагають у суді анулювати результати е-голосування. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/03/9/7157656/ (дата звернення: 10.09.2025).
18. Кіберпомста від ГУР в дії: ресурси російської ЦВК паралізувала масштабна атака. URL: https://www.obozrevatel.com/ukr/novosti-obschestvo/kiberpomsta-vid-gur-v-dii-resursi-rosijskoi-tsvk-paralizuvala-masshtabna-ataka.html (дата звернення: 15.09.2025).

УДК:34:321.7:352(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.21

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІНСТИТУТУ ГРОМАДСЬКИХ АСАМБЛЕЙ У ЗМІЦНЕННІ ЛЕГІТИМНОСТІ ТА СТРИМУВАННІ АВТОРИТАРНОГО РЕЖИМУ

Пивовар М.,
доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
НУ «Львівська політехніка»

Пивовар М. Демократичний потенціал інституту громадських асамблей у зміцненні легітимності та стримуванні авторитарного режиму.

За останні чверть століття процес демократичного занепаду набув світового масштабу, проте його інтенсивність відрізняється залежно від регіону. Якщо у Східній Європі, на Балканах та Кавказі демократичні практики були колись значно поширенішими, то сьогодні в державах на кшталт Білорусі, Угорщини, росії та Сербії спостерігається утвердження або посилення авторитарних режимів. Врятувати від цього можуть громадські асамблеї, які вже розпочали доводити свою ефективність. Їх можна розглядати як запобіжник протидії авторитаризму. Окрім того, вони демонструють потенціал у зміцненні демократичних інститутів і здатні виконувати захисну функцію від деструктивних технологій спрямованих на розкол та послаблення суспільної єдності.

В сучасному просторі зростає інтерес до дослідження інституцій та механізмів, які здатні протидіяти кризі демократичного розвитку та поширенню авторитарних практик. У цьому зв'язку особлива увага приділяється новітнім формам громадянської участі в ухваленні політичних рішень. Однією з найбільш перспективних моделей виступає інститут громадських асамблей, що втілює якісно новий формат взаємодії держави та суспільства. Його значення полягає не лише у створенні простору для колективного діалогу та вироблення рішень, але й у зміцненні легітимності публічної влади та запобіганні проявам авторитаризму.

Громадські асамблеї можна розглядати як інноваційний демократичний інструмент, який здатний компенсувати кризу довіри до державних інститутів, підвищувати прозорість політичних процесів та формувати сталі механізми суспільного консенсусу. Завдяки своїй інклюзивності вони постають ефективним засобом протидії авторитарним тенденціям. Незважаючи на наявні труднощі, інституціоналізація асамблей має потенціал посилити демократичну стійкість суспільств.

На жаль, сьогодні демократичні інститути стикаються з посиленим впливом популістських тенденцій і геополітичних напружень, що робить критично важливим розвиток деліберативних практик. Формалізація громадянських асамблей без надання їм реальних повноважень може зменшувати їхню ефективність. Необхідне систематичне наукове оцінювання цих механізмів щоб зрозуміти їхній внесок у соціальну згуртованість і стійкість демократії. Незважаючи на ці виклики, деліберативна демократія зберігає значний потенціал для зміцнення демократичних інститутів.

Ключові слова: деліберативна демократія, громадські асамблеї, демократичні інститути, авторитаризм, публічні дебати.

Pyvovar M. The democratic potential of the institute of public assemblies in strengthening legitimacy and curbing authoritarian regimes.

Over the past quarter century, the process of democratic decline has acquired a global dimension, though its intensity varies across regions. While in Eastern Europe, the Balkans, and the Caucasus democratic practices were once far more widespread, today countries such as Belarus, Hungary, Russia, and Serbia are witnessing the consolidation or strengthening of authoritarian regimes. Citizens' assemblies may serve as a safeguard against this trend, as they have already begun to demonstrate their effectiveness. They can be regarded as a preventive mechanism for countering authoritarianism. Moreover, they show strong potential in reinforcing democratic institutions and can perform a protective function against destructive technologies aimed at societal fragmentation and weakening social cohesion.

In the contemporary context, growing attention is devoted to the study of institutions and mechanisms capable of resisting the crisis of democratic development and the expansion of authoritarian practices. Within this framework, particular focus is placed on innovative forms of citizen participation in political decision-making. One of the most promising models is the institution of citizens' assemblies, which represents a qualitatively new format of interaction between the state and society. Their significance lies not only in creating a platform for collective dialogue and decision-making but also in enhancing the legitimacy of public authority and preventing authoritarian backsliding.

Citizens' assemblies can be viewed as an innovative democratic instrument capable of compensating for the crisis of trust in state institutions, fostering transparency in political processes, and establishing durable mechanisms for societal consensus. Due to their inclusiveness, they emerge as an effective tool in resisting authoritarian tendencies. Despite existing challenges, the institutionalization of assemblies holds the potential to strengthen the democratic resilience of societies.

Unfortunately, democratic institutions today are increasingly confronted with the pressures of populist dynamics and geopolitical tensions, which makes the development of deliberative practices critically important. At the same time, the formalization of citizens' assemblies without granting them real authority may undermine their effectiveness. Therefore, systematic scholarly evaluation of these mechanisms is essential to understanding their contribution to social cohesion and the resilience of democracy. Despite these challenges, deliberative democracy retains considerable potential for reinforcing democratic institutions.

Key words: deliberative democracy, citizens' assemblies, democratic institutions, authoritarianism, public deliberation.

Постановка проблеми. Впродовж останніх років демократичний простір переживає серйозні випробування, головним із яких є посилення авторитарних тенденцій. Цей процес дедалі частіше простежується у державах Центральної та Східної Європи, що потрапили під вплив небезпечної хвилі автократії. За таких умов виникає гостра потреба у впровадженні сучасних демократичних інструментів здатних ефективно протистояти цим викликам і водночас забезпечувати ширшу залученість громадян до процесів прийняття рішень. У статті розглядається інноваційний механізм демократії – громадянські асамблеї, які зарекомендували себе як одна з найефективніших форм деліберативної демократії в протидії з авторитарними режимами.

Попри все деліберативна демократія нині стикається з низкою серйозних викликів, які потребують уважного підходу. Найперше - необхідність у сталих джерелах фінансування, адже без цього громадянські асамблеї не зможуть зберігати якість і довготривалість роботи. В умовах тиску популізму та зростання геополітичних загроз постає питання масштабування реалізації застосування подібних практик.

Метою статті є аналіз демократичних практик нового формату, ключове місце серед яких посідають громадянські асамблеї, які знаходять дедалі ширше застосування, зокрема в країнах Центральної та Східної Європи.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика цього дослідження знайшла висвітлення в працях зарубіжних та вітчизняних науковців, серед яких: Тімоті Сіск, Мартін Лундстедт, Девід Альтман, Фабіо Ангіолілло, Едже Темелкуран, Х. Кохалик, Б. Михальчук, Н. Козєрєва та ін.

Виклад основного матеріалу. Демократичний регрес у багатьох країнах Центральної та Східної Європи значною мірою зумовлений внутрішнім узурпуванням влади. Використовуючи такі інструменти, як поширення дезінформації та розпалювання суспільної ворожнечі, популістські лідери експлуатують розчарування й страхи громадян з метою здобуття підтримки програм, що обіцяють швидкі та спрощені рішення. Після приходу до влади розпочинається поступове послаблення демократичних інститутів з метою їх підпорядкування та консолідації політичного контролю. До цього переліку належать підрив незалежності судової системи, обмеження свободи засобів масової інформації та придушення активності громадянського суспільства. Показовими є приклади Угорщини де системно демократичні інститути зазнають політичного тиску, в Сербії фіксується зростання авторитарних тенденцій з приходом диктаторської еліти до влади, а у Словаччині нова популістсько-націоналістична коаліція розпочала репресії проти незалежних медіа.

За оцінкою Regimes of the World у 2024 році налічувалось 88 демократій (ліберальних та виборчих) і 91 автократія (виборча та закрита). Експерти б'ють на сполох та вважають, що 2025 рік стане першим з 2002 року коли в світі буде більше автократій, ніж демократій. Це є суворим нагадуванням про те, як далеко зайшов демократичний занепад [1]. Навіть, якщо взяти Білорусію, то спостерігаємо стрімкішу динаміку до переходу цієї держави до закритої автократії, стаючи першою закритою авторитарною країною в Європі за останні 25 років. Це можна спостерігати на прикладі свободи вираження поглядів, яка залишається найбільш вразливим елементом демократичного устрою.

У 2024 році маштаби обмеження прав людини набули особливо тривожного характеру. Погіршення цього показника було зафіксовано у 44 країнах, що становить чверть усіх держав світу. Це не лише новий антирекорд, але й суттєве зростання порівняно з 35 країнами, зазначеними у минулорічному *Звіті про стан демократії 2024* [2].

Згідно зі звітом про стан демократії за 2024 рік, другим за рівнем ураженості компонентом демократичного розвитку став індикатор обговорення. Негативна динаміка зафіксована у 27 країнах,

тоді як позитивні зрушення відзначено лише у восьми. Для порівняння, у 2023 році погіршення цього показника спостерігалося у 19 державах, а покращення – в 11, що свідчить про тенденцію до його подальшого зниження. Індикатор обговорення охоплює такі параметри, як рівень інклюзивності публічних дебатів, ставлення уряду до опозиційних сил, дотримання принципів політичного плюралізму та відкритість до альтернативних аргументів.

На цьому тлі зростає потреба в інноваційних демократичних механізмах здатних ефективно протидіяти авторитарним викликам і розширювати участь громадян у прийнятті рішень. Одним із перспективних інструментів є громадянські асамблеї – як нова форма деліберативної демократії, що передбачає надзвичайно важливе аргументоване та структуроване обговорення суспільно важливих питань із залученням представницької групи громадян. Також під цим поняттям слід розуміти так звані представницькі деліберативні процеси, яка складається з групи людей (мешканців відповідної громади), обраних шляхом жеребкування, демографічно стратифікованих для широкого представництва суспільства, які збираються разом щоб протягом значного періоду часу навчатися, обговорювати та розробляти спільні рекомендації з питань суспільної політики.

На думку професора міжнародної та порівняльної політики Тімоті Сіска, стійку демократичну систему можна визначити як таку, що здатна витримувати серйозні виклики, а також уникати системного колапсу та відновлюватися після кризових явищ [3, с. 4]. Її фундаментом є прозорі та підзвітні взаємини між владними інституціями й громадянами, які формують основу для довіри та співпраці. Це передбачає розвиток партнерських відносин, де громадяни усвідомлюють власну дієздатність і визнаються повноцінними учасниками політичної культури.

Саме тому, в цьому контексті громадянські асамблеї постають як інноваційний інструмент, що забезпечує структуроване й засноване на доказах залучення громадян до процесу ухвалення рішень. Вони надають як практичні рекомендації для уряду, так і важливий досвід громадянської участі для самих учасників. Завдяки цьому громадянські асамблеї здатні виступати механізмом відновлення довіри й налагодження ефективної взаємодії між суспільством та владою через низку конкретних практик.

Вперше громадянські асамблеї почали застосовуватись в Стародавньому Римі та Греції (їх ще називають агори та римські форуми) на яких громадськість відкрито та активно обговорювала питання публічного характеру. Далі вони почали спостерігатись і в період Середньовіччя. Однак, XXI ст. стало знаковим для цього демократичного інституту, так як в 2019 році розпочала діяти Конвенція громадян за клімат (Convention Citoyenne pour le Climat). Її мета полягає в залученні громадян до обговорення стратегічних заходів, що стосуються боротьби в стрімкій зміні клімату. Вже декілька років по тому інтерес до створення кліматичних асамблей не згасає. Більшість заходів зосереджена в Європі, причому помітне зростання інтересу спостерігається в Центральній та Східній Європі.

Члени асамблеї обираються шляхом жеребкування щоб широко представляти громаду, що означає де кожен має рівні шанси бути обраним для представлення інших. Цей процес відбору називається сортуванням і відбувається у два етапи. На першому етапі велика кількість запрошень надсилається групі людей, обраних абсолютно випадковим чином. Серед усіх, хто позитивно відгукнувся на це запрошення, проводиться друга лотерея, щоб остаточна група широко представляла громаду за статтю, віком, географічним розташуванням та соціально-економічними відмінностями [4]. Це називається стратифікацією.

З метою активного залучення молоді до розроблення Копенгагенського кліматичного плану-2035 у 2024 році в одному з міст Данії було створено Молодіжну асамблею кліматичних амбасадорів. Її учасниками стали тридцять школярів із п’яти навчальних закладів відібраних шляхом випадкової вибірки для забезпечення різноманітності складу. У процесі семи одноденних сесій вони прослухали експертні лекції, здійснили власні дослідження та взяли участь у візійних вправах, спрямованих на формування уявлення про Копенгаген як стале місто майбутнього.

Підсумком роботи стали рекомендації у сферах харчування, житла та транспорту, які були передані Кліматичній громадянській асамблеї та представникам місцевої влади, що дало змогу інтегрувати молодіжний голос у процес ухвалення рішень. Ця ініціатива, яка функціонувала паралельно з громадянською асамблеєю, учасники якої охоплювали віковий діапазон від 16 до 99 років, репрезентує інноваційну модель деліберативної участі молоді й відображає зростання тенденції до інклюзивності у сфері кліматичного врядування [5].

Окрім того, цікавою є практика застосування громадських асамблей в сфері клімату в Японії. Перша кліматична асамблея там відбулась у 2020 році. З того часу їх кількість зростає, особливо в регіоні Канто. У 2022 році кілька муніципалітетів Токіо створили Місцеву ініціативну мережу для регулярного проведення таких асамблей. Нині їх організували вже понад 20 міст, серед них Саппоро та Мацудо, які у 2024 році провели другі асамблеї. Формати відрізняються: від громадських планів дій до рекомендацій для місцевої влади [6, с. 4].

Не зовсім класичний варіант громадської асамблеї було прослідковано в Боготі (Колумбія), який відбувався з 18 по 21 жовтня 2024 року в місті. Там відбулася перша мета-деліберативна асамблея в Колумбії, яка належить також до числа перших ініціатив такого типу у світовій практиці. На відміну від традиційних громадянських асамблей, що фокусуються на змістовних питаннях публічної політики, ця асамблея була спрямована на вироблення процедурних підходів до проєктування майбутніх громадянських асамблей. Участь в асамблеї взяли 60 громадян, серед яких 34 жінки та 26 чоловіків, які представляли всі 20 адміністративних районів столиці. Віковий розподіл учасників охоплював три категорії: 20 молодих осіб, 30 дорослих та 10 представників старшого покоління. Соціально-економічний склад формувався наступним чином: 30% учасників належали до малозабезпечених верств, 50% – до середнього класу, а 10% – до заможних груп.

Для формування асамблеї було спочатку залучено 51 тисячу громадян, з яких понад 2 тисячі висловили готовність до участі. Процедури відбору включали понад 11 тисяч телефонних дзвінків, пункти реєстрації у всіх районах міста та розсилку 40 тисяч повідомлень у мережі WhatsApp. В підсумку діяльності асамблеї було сформульовано низку рекомендацій, що охоплювали врегулювання тривалості обговорень, визначення процедур заміни учасників у разі вибуття, механізми перегляду раніше ухвалених рішень, а також заходи підтримки під час підготовки документів і системи моніторингу виконання рекомендацій політичними акторами. Окремо було висунуто пропозицію щодо створення спеціалізованих наглядових інституцій для гарантування підзвітності. До ключових результатів також належали ідеї запровадження альтернативних моделей голосування, спрямованих на досягнення консенсусу, використання інструментів візуалізації для глибшого розуміння позицій учасників, а також забезпечення процедурної гнучкості, що давала б можливість майбутнім асамблеям коригувати порядок денний і включати нові питання до розгляду [7].

Не можна оминути поза увагою проведення перших громадських асамблей також в Україні навіть в період війни (у Звягельській територіальній громаді- Житомирська область та Славутицькій громаді - Київській області у 2025 році). У Звягелі під час роботи Асамблеї учасники сформували спільне бачення розвитку громадських просторів та підготували адвокаційний план для подальшої реалізації локальних ініціатив. Було організовано вісім робочих груп, а також запропоновано створення громадської організації, яка б опікувалася питаннями благоустрою, залученням фінансування та підтримкою громадських проєктів. Важливим результатом стало налагодження основи для системнішої взаємодії між владою та громадою: муніципалітет висловив готовність проводити регулярні консультації з населенням, а жителі отримали більше можливостей впливати на формування політики й пріоритетів розвитку громади.

У Славутичі робота Асамблеї зосереджувалася на проблематиці управління відходами. Завдяки дискусіям і заходам проведеним за фасилітаційної підтримки Ради Європи учасники напрацювали комплекс практичних рекомендацій щодо вдосконалення місцевої системи поводження з відходами, які були передані до органів влади. Водночас Асамблея стала поштовхом до зміни громадських практик: мешканці почали впроваджувати сортування сміття, більше уваги приділяти маркуванню продукції, інформувати своє оточення про проблеми у сфері відходів та активно залучатися до процесів місцевого врядування [8]. Важливо, що організація проведення двох національних асамблей відбулись за підтримки проекту Ради Європи та опублікувано офіційний звіт.

На думку відомої турецької письменниці Едже Темелкуран, "громадянські асамблеї можуть допомогти розрядити напругу в умовах зростаючої поляризації. Створюючи їх для вирішення нагальних і суперечливих питань, уряди та громадянське суспільство можуть зменшити ймовірність того, що популістські еліти використають гострі питання як зброю для закріплення соціальних розбіжностей з метою отримання політичної вигоди, що є класичним прийомом популістів та захистити демократії від внутрішніх розколів і розбрату" [9, с. 128].

У кризові періоди громадянські асамблеї здатні відігравати наглядову роль, що знижує ризики маніпуляцій з боку політичної еліти. Використання жеребкування як методу добору учасників виступає дієвим запобіжником корупційним практикам, оскільки організованим інтересам значно простіше впливати на професійних політиків із якими вони мають усталені зв'язки ніж на випадково відібраних громадян, які залишаються анонімними та виконують свої обов'язки обмежений проміжок часу. Попри складність реалізації подібних інституційних трансформацій, громадянські асамблеї можуть розглядатися як інструмент протидії корупції, адже вони сприяють посиленню підзвітності політичних інститутів та зміцненню демократичних процедур.

Висновки. Практика громадянських асамблей переконливо свідчить, що навіть за умов глибоких політичних поділів можливо організувати змістовний діалог і колективне ухвалення рішень. Зростання різноманіття сфер застосування асамблей від складних тематичних питань до нових географічних контекстів демонструє їхню здатність до адаптації. Навіть у часи криз створення про-

сторів для реальної громадянської участі та обговорення залишається не лише здійсненним, але й критично необхідним для демократичного майбутнього.

«Хвиля деліберації» поступово поширюється в країнах Центральної та Східної Європи формуючи оптимістичні перспективи. Від 2016 року в цих країнах організовано близько сорока громадянських асамблей, і цей процес набирає обертів. Така динаміка свідчить про реальну можливість успішного запровадження асамблей в державах із нещодавнім досвідом неліберальних режимів. Зростає інтерес як з боку державних структур, так і з боку громадянського суспільства, які бачать у цих практиках шлях до вирішення актуальних демократичних проблем. Громадяни також дедалі активніше долучаються до таких ініціатив.

Системніше та ефективніше впровадження механізмів публічних дебатів уже починає формувати підґрунтя для демократичного майбутнього регіону. Вони здатні стати вагомою протидією авторитарним тенденціям, сприяючи як зміцненню інституційної стійкості, так і подоланню суспільних поділів. Навіть у політично складних умовах асамблеї виконують важливу функцію відкривають простір для критичного діалогу та стимулюють громадянську активність. Попри наявні виклики серед яких відсутність достатньої політичної волі, обмежені ресурси та питання легітимності, регіон демонструє високу адаптивність і здатність до інновацій. Це створює сприятливе середовище для подальшого розвитку та поширення громадянських асамблей як інструменту демократизації.

Разом із тим існує небезпека формалізації асамблей без достатніх повноважень чи чітко визначеної мети, що здатне знизити їхню демократичну ефективність. Також залишається актуальною потреба у переконливих доказах того, що асамблеї реально сприяють зміцненню соціальної згуртованості та стійкості демократії. Попри труднощі, деліберативна демократія не втрачає свого потенціалу й дарує надію. Громадянські асамблеї демонструють, що навіть у поляризованому суспільстві можливий конструктивний діалог і спільне ухвалення рішень. Зростання кількості прикладів застосування цих практик від нових тем до впровадження в інших країнах доводить їхню гнучкість та здатність адаптуватися до найрізноманітніших умов. Навіть у кризових ситуаціях створення простору для громадянської участі та відкритих обговорень є не просто можливим, а необхідним для майбутнього демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Democracy report 2025 – 25 Years of Autocratization – Democracy Trumped?URL:https://www.v-dem.net/documents/60/V-dem-dr__2025_lowres.pdf.
2. The year in Deliberation 2024. URL:https://democracyrd.org/wp-content/uploads/2025/04/Democracy-RDs-annual-report-2024-FINAL2.pdf.
3. Timothy Sisk. Democracy and Resilience: Conceptual Approaches and Considerations, chapter 2 (2017). 35 p.
4. DemocracyNext. Another democratic future is possible. URL: https://www.demnext.org.
5. Klimatplan2035. URL: https://issuu.com/afdelingenforbaeredygtigudvikling/docs/ klimaambassad_rernes_anbefalinger_til_k_benhavns_k?fr=sZjkzNDY0OTk1NDE.
6. Can Citizens'Climate Assemblies Help Society to Change? Nippon Institute for Research Advancement. *My vision* No 70, 2024, 2. Pp.1-8. URL:https://english.nira.or.jp/papers/e_vision70.pdf.
7. The Right of Peaceful Assembly.Colombia. URL: https://www.rightofassembly.info/country/colombia.
8. Результати перших Громадських Асамблей в Україні: як працює демократія в умовах війни. URL:https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/pioneering-democracy-under-wartime-conditions-ukraine-concludes-its-first-citizens-assemblies.
9. Едже Темелкуран. Як втратити країну. Сім кроків від демократії до диктатури.Vivat:К.2019, 240 с.

УДК 342.1.25 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.22

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Прієшкіна О.В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри конституційного права та правосуддя
економіко-правового факультету
ОНУ імені І.І. Мечникова,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Прієшкіна О.В. Місцеве самоврядування як децентралізована форма організації публічної влади.

Стаття присвячена децентралізації державної влади та розширенню прав місцевого самоврядування. В результаті дослідження доведено, що сучасний стан соціально-економічного розвитку українського суспільства та демократичні перетворення, активізація процесів формування громадянського суспільства та побудова демократичної правової соціальної держави об'єктивно вимагають оптимальних політичних, соціально-економічних модернізацій вдосконалення механізму державної влади.

На сьогодні для розвитку України найбільш ефективне реформування системи держави та державно-управлінських відносин можливе лише шляхом децентралізації.

Встановлено, що одним із першочергових сучасних напрямів, які зумовлюють необхідність подальшого реформування державної влади, її правового статусу є взяті Україною міжнародні зобов'язання щодо подальшої боротьби зі злочинністю та корупцією, які негативно впливають на сучасний стан розвитку держави та суспільства, розвиток місцевого самоврядування.

Доведено, що в незалежній Україні децентралізація публічної влади може бути ефективною лише тоді, коли розвинуті формальні види контролю та стандартні процедури для стримування свободи дій представників, яким віддати повноваження. Сам процес децентралізації на сучасному етапі не є завершеним, оскільки існує необхідність продовжити процес розширення повноважень органів місцевого самоврядування з метою збільшення їх можливостей розпорядження вже формально переданими їм коштами.

Встановлено, що децентралізація виступає однією із форм демократії, що дозволяє розширити та зміцнити місцеве самоврядування, активізувати населення, кожного члена територіальної громади на вирішення власних проблем, власних інтересів щодо потреб країни.

Отже, аналіз системного дослідження свідчить, що проблема децентралізації в Україні є складною та багатоплановою, а створення додаткових механізмів та гарантій її реалізації виступає не тільки основним завданням держави на сучасному етапі розвитку, а й першочерговим і стратегічним завданням, коли держава існує та функціонує в умовах сучасного військового стану.

Передбачено перспективні напрями розвитку окреслених питань, що зводяться до доцільності унормування правової визначеності у питанні децентралізації та вимагають удосконалення нормативно-правової регламентації.

Ключові слова: Конституція України; децентралізація; місцеве самоврядування.

Prieshkina O.V. Local self-government as a decentralized form of public authority organization.

This article is devoted to the decentralization of state power and the expansion of the rights of local self-government. The research demonstrates that the current state of socio-economic development in Ukrainian society, alongside democratic transformations, the intensification of civil society formation, and the establishment of a democratic, legal, and social state, objectively require optimal political and socio-economic modernization, including the improvement of mechanisms of state power.

At present, for Ukraine's development, the most effective reform of the state system and public administrative relations can only be achieved through decentralization.

It is established that one of the foremost modern directions necessitating the further reform of public authority and its legal status is Ukraine's international obligations to continue combating crime and corruption, which adversely affect the current state of the country and society.

It is proven that in independent Ukraine, the decentralization of public authority can only be effective if formal types of oversight and standardized procedures are in place to limit the discretionary actions of the representatives to whom authority is delegated. The decentralization process is not yet complete, as there remains a need to further extend the powers of local self-government bodies in order to increase their capacity to manage funds that have already been formally allocated to them.

It is established that decentralization represents a form of democracy that enables the expansion and strengthening of local self-government, encourages civic engagement, and motivates every member of a territorial community to actively participate in solving local issues and addressing the country's needs.

Hence, a systemic analysis indicates that the issue of decentralization in Ukraine is complex and multifaceted, and the creation of additional mechanisms and guarantees for its implementation is not only a key task of the state at this stage of development, but also a primary and strategic objective, especially under the current conditions of martial law.

Prospective directions for further development are outlined, emphasizing the necessity of ensuring legal certainty in the matter of decentralization and improving the relevant regulatory and legal framework.

Key words: Constitution of Ukraine; decentralization; local self-government.

Постановка проблеми. Проблема децентралізації займає особливе місце в науці конституційного та муніципального права України, оскільки саме децентралізація відкриває великі перспективи для надання місцевому самоврядуванню спроможності самостійно вирішувати питання локально-регіонального характеру кожному члену територіальної громади.

В Україні з моменту набуття незалежності було закладено конституційні засади місцевого самоврядування, ратифіковано Європейську хартію місцевого самоврядування та цілий ряд інших міжнародних договорів та конвенцій, прийнято базові нормативно-правові акти з метою створення правової та фінансової основи діяльності органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Отже, треба констатувати, що саме ці правові акти стали фундаментом, на основі якого проходить реформа децентралізації в Україні, оскільки вона позитивно вплинула і на розвиток місцевого самоврядування на міжнародному рівні.

Мета дослідження полягає в здійсненні аналізу поняття децентралізації державної влади та розширення прав місцевого самоврядування в Україні, а також викладення власного бачення стосовно їхнього подальшого розвитку.

Стан наукового дослідження проблематики. Питання проблем децентралізації державної влади в Україні викликають особливий інтерес не лише в теоретиків права, але й стають темою дослідження серед практиків з різних галузей права та серед різних країн. Дослідження фундаментального інституту децентралізації державної влади присвячені роботи В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького, В.М. Шаповала, О.Н. Ярмиша та інших. Разом з тим, слід відзначити, що незважаючи на наявність численних наукових праць, в яких були розглянуті питання децентралізації, профільну проблематику явно недостатньо висвітлено в юридичній літературі.

Саме цим, перш за все, обумовлені актуальність та теоретична значимість проведеного комплексного дослідження, що має надзвичайно важливе значення для розвитку та вдосконалення науки конституційного, муніципального та міжнародного права України.

Виклад матеріалу дослідження. Проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України створило умови для радикальних демократичних перетворень в нашому суспільстві та державі. Згідно статті 7 Конституції України передбачено, що в Україні визнається та гарантується місцеве самоврядування. Це зумовило перш за все принципово новий підхід до організації місцевої влади, що міститься в Європейській хартії місцевого самоврядування 1985 року.

Варто відзначити, що стрімкий розвиток місцевого самоврядування в сучасних демократичних країнах, тріумфальний рух принципів субсидіарності та децентралізації, який відбувся після Другої світової війни в Європі та США, породив тенденцію муніципалізації конституційного життя та правових систем.

В світі все більш відчутним стає те, що надмірний централізм не змінює держави, а веде до нездатності державного апарату та фактичної девальвації конституційних норм. Місцеве самоврядування, регіоналізація та децентралізація стають тепер провідними принципами демократичної внутрішньої та зовнішньої державної політики та конституційно-правового регулювання у розвинутих зарубіжних країнах.

Сама потреба врахування територіальної специфіки здійснення публічної влади, об'єктивна необхідність розподілу владних повноважень, необхідних для їх практичної реалізації, а також відповідальності за здійснення відповідних повноважень обумовили необхідність децентралізації на місцевому рівні.

Поняття «децентралізація державної влади» означає передачу або делегування державно-владних повноважень від центрального органу до місцевих органів влади. Саме тому проблема децентралізації державної влади нашої держави є однією з найбільш важливих та найбільш складних, які породжують багато запитань та дискусій [1, с. 87].

Варто відзначити, що в загальному розумінні децентралізацією є перерозподіл функцій та повноважень єдиної державної влади. Децентралізація відкриває значні перспективи для надання місцевому самоврядуванню спроможності самостійно вирішувати питання локально-регіонального характеру, зокрема, підвищення ролі кожного члена територіальної громади у процесі прийняття та втілення рішень щодо забезпечення умов соціально-економічного розвитку кожної адміністративної одиниці [2, с. 43].

В Україні процес децентралізації розпочався в 1990 році з прийняттям Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». 15 липня 1997 року Верховною Радою України було ратифіковано Європейську хартію місцевого самоврядування, яка містить основоположні принципи європейської моделі на субнаціональних рівнях. Проте від того часу розвиток місцевого самоврядування фактично відбувався лише на рівні обласного значення, оскільки переважна більшість територіальних громад через свою надмірну подрібненість та слабку матеріальну базу виявилися неспроможними виконувати функції та повноваження органів місцевого самоврядування. Ця система залишалася нездатною задовольнити потреби суспільства, забезпечити необхідні умови для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав та інтересів [3].

Однією з особливостей моделі організації державної виконавчої влади і місцевого самоврядування на місцях, яка склалася в Україні, стало те, що місцеві органи виконавчої влади, створені для здійснення контрольно-наглядових функцій щодо місцевого самоврядування та його органів, отримали також значний осяг повноважень по здійсненню управління відповідними територіями, зокрема, районами та областями. Це, в свою чергу, спричинило виникнення однієї із найскладніших проблем – проблеми розмежування функцій та повноважень між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування [4].

Варто відмітити, що основною метою реформи децентралізації є створення та вдосконалення безпечного середовища для життя людини в Україні, кожного члена територіальної громади, становлення організаційно-правових форм безпосереднього народовладдя, його інститутів на місцевому локально-регіональному рівні, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідних територіях регіонів.

Важливість та необхідність децентралізації в Україні визначено в основних нормативно-правових документах: Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [5], Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року [6], Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [7], у якій серед основних завдань діяльності Кабінет Міністрів України визначив децентралізацію як одну із найважливіших реформ на сучасному етапі.

Крім того, надзвичайно велике значення для розвитку реформи децентралізації державної влади, її активізації стало прийняття законів України «Про співробітництво територіальних громад» від 17 червня 2014 р., «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 5 лютого 2015 року та відповідних змін до Бюджетного та Податкового кодексів щодо фінансової децентралізації, а також прийняття законопроєкту Президента України «Про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади».

На наш погляд, для активізації та правового забезпечення децентралізації державної влади необхідно перш за все прийняти нові Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації», які мають бути одночасно розподілені та прийняті пакетом, а також ряд законів, у тому числі, зміни до Конституції України (в розділ «Місцеве самоврядування»), Законів України «Про комунальну власність», «Про місцеві податки та збори», тощо.

Вважаємо, що для вирішення колізійних ситуацій в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» та в Законі України «Про місцеві державні адміністрації» передбачити положення, згідно з якими всі законодавчі колізії компетенцій між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування повинні тлумачитися на користь місцевого самоврядування [8, с. 88].

Особливо важливим є те, що Кабінет Міністрів України визначив підтримку реформи децентралізації в Україні одним із пріоритетних завдань, що сприятиме розвитку місцевого самоврядування та економічного розвитку країни. Передбачається, що 2025 рік стане ключовим у питанні формування базового рівня місцевого самоврядування: до кінця року більшість існуючих малочисельних місцевих рад можуть об'єднатися, а, отже, стати спроможними взяти на себе більшість повноважень, належним чином використовувати ресурси та нести відповідальність за свої дії чи бездіяльність перед людьми та державою.

23 січня 2019 року Уряд країни ініціював перехід до нового етапу реформи децентралізації, який передбачає закріплення вже набутих успіхів у формуванні спроможних територіальних громад, зміну територіального устрою на рівні районів та громад, чітке розкладання повноважень та функцій контрою різних рівнів управління, а також розвиток форм місцевої демократії [9].

Незважаючи на позитивні зміни, що відбуваються в процесі проведення реформи місцевого самоврядування, існує ряд проблем децентралізації публічної влади, до яких слід віднести наступні:

- незавершеність конституційного процесу щодо децентралізації;
- проблеми законодавчого забезпечення процесу децентралізації;
- проблеми адміністративно-територіального устрою у зв'язку з об'єднанням територіальних громад;
- незавершеність фінансової децентралізації;
- місцеві, локально-регіональні проблеми децентралізації, зокрема, особливості трансформації місцевого самоврядування [10, с. 35].

Слід зазначити, що основною проблемою децентралізації у сфері розподілу повноважень є спори, які виникають між громадами та державними органами на місцях. У сфері розподілу повноважень наш законодавець ще не має чіткого та ефективного вирішення питань у колі життєдіяльності.

Саме на цьому фоні виникають корупційні схеми, конфлікти між різними структурами та уповноваженими особами держави і громад. Звідси випливає, доки права та обов'язки державних та муніципальних органів не будуть розподілені остаточно і в повному обсязі, то управління буде здійснюватися недостатньо ефективно усіма суб'єктами муніципально-правових відносин.

Децентралізація публічної вади може бути ефективною лише тоді, коли будуть розвинуті формальні види контролю та стандартні процедури для стримування свободи дій представників, яким віддані повноваження. Але проблема полягає в тому, що теорії, на підставі якої можна було розробити загальні норми визначення належного рівня свободи дій в публічному управлінні, просто не існує. Одна й та сама ступінь свободи дій буде ефективна в одному типі суспільства і неефективна в іншому; в рамках одного суспільства вона може виявитися функціональною в один період часу, але не бути такою в інший.

Позитивним є нова можливість органів місцевої влади розміщувати свої власні надходження не лише на казначейських рахунках, а і в установах банків, що дає можливість територіальній громаді більш оперативно керувати власними наявними коштами.

Саме реформа децентралізації передбачає збільшення кількості загальнодержавних податків та зорів, а також ту їх частину, яка залишається безпосередньо на місцях. Так, наприклад, податок на доходи фізичних осіб сплачують всі громадяни, які отримують дохід у вигляді заробітної плати, гонорарів, інших виплат та винагород, а також громадяни, які отримують пенсію, що перевищує три мінімальні зарплати та деякі види пасивних доходів. Варто погодитися з відомим дослідником Возняком Г.В., який наголошує, що саме до позитивних моментів розвитку та вдосконалення процесу децентралізації слід віднести наступне:

- забезпечення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування в прийнятті рішень;
- посилення відповідальності органів місцевого самоврядування;
- наближення місцевих органів влади до населення та формування ефективних каналів комунікації;
- зростання горизонтальної та вертикальної бюджетної конкуренції;
- забезпечення певного рівня інвестиційної активності;
- можливість збереження макроекономічної стабільності регіонів та держави;
- надання певного рівня суспільних послуг та раціональне використання бюджетних коштів [11].

Крім того, реформа децентралізації позитивно вплинула і на розвиток місцевого самоврядування на міжнародному рівні, тому що сьогодні вони можуть за спрощеною процедурою надавати місцеві гарантії та брати запозичення міжнародних фінансових організацій з метою розвитку соціальної інфраструктури, соціальної сфери завдяки залученню додаткових інвестицій.

Саме розширення рівня місцевого самоврядування в Україні в результаті децентралізації призведе до демократизації нашого суспільства, активізації кожного члена територіальної громади до управління державою, взагалі, та регіонами, зокрема.

Як справедливо наголошує вітчизняний вчений М.О. Баймуратов, що реформою місцевого самоврядування не передбачено побудову системи місцевого самоврядування на принципі субсидіарності, згідно з якою проблеми локального характеру мають вирішуватися на найнижчому рівні, на якому це можливо і ефективно. Роль центральної влади є субсидіарною, тобто допоміжною – вона виконує тільки ті функції, які не можуть бути передані на місцевий рівень, до яких належить, перш

за все, підтримання обороноздатності держави, національної безпеки, нагляд за дотриманням прав та свобод людини, законності в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування [12].

Саме реформою органів місцевого самоврядування передбачено об'єднання територіальних громад, оскільки малочисельні громади сьогодні не володіють достатніми матеріальними та фінансовими ресурсами, соціальною інфраструктурою тощо. І в результаті вони не можуть здійснювати надані їм законом повноваження в повному обсязі, оскільки це є обтяжливим та складним для державного бюджету та затримує розвиток малих міст та великих селищ. А саме об'єднання малочислених громад надасть можливість їм виконувати надані їм повноваження та функції ефективно та результативно.

Звідси витікає, що місця надання адміністративних послуг, соціальної допомоги, а також правоохоронні, пожежні та інші служби будуть в перспективі перенесені з районних центрів до центрів відповідних територіальних громад.

Аналізуючи усе викладене, можна зробити висновок, що процес децентралізації в Україні – це, безумовно, процес позитивний, результати якого відображаються в усій системі державної влади. Децентралізація однозначно впливає на всі сфери життєдіяльності людини, стосується кожного члена територіальної громади регіонів, а також сприяє прогресу і розвитку народовладдя, створює умови для реального залучення громадян до вирішення громадських справ на місцевому рівні.

Висновки. Здійснений аналіз комплексного дослідження дозволяє дійти висновку, що процес входження України в європейський правовий простір становить низку складних проблем, що виникають як перед теорією, так і перед практикою застосування відповідних правових норм у національній правовій системі, і, насамперед, системі децентралізації державної влади. Потрібно відзначити, що надання Україні статусу держави-члена до вступу в Європейський Союз буде сприяти більш активному вирішенню проблем, особливо на законодавчому рівні.

Президент України В.А. Ющенко у своєму зверненні до Українського народу «Ми починаємо нову сторінку української історії» на Майдані Незалежності 25 січня 2005 року відзначив – «Ми повернемо права місцевим громадам. Ми будемо нацією самоврядних громад». Отже, сьогодні вже неможливо собі уявити правову і соціальну державу без повноцінної системи місцевого самоврядування та його інститутів. Деякі фахівці зазначають, що якою б ефективною не була влада в центрі, вона ніколи не стане демократичною та досконалою в повному розумінні цього слова, якщо не матиме адекватної системи на місцях [13].

Отже, місцеве самоврядування –це особлива форма децентралізованого управління державою, яка уособлює спроможність та можливість місцевого населення вирішувати питання, які пов'язані з власною життєдіяльністю, та не зачіпають компетенцію державних органів.

На сучасному етапі процес децентралізації не є завершеним, оскільки існує необхідність продовження процесу розширення повноважень органів місцевого самоврядування з метою збільшення їх можливостей розпорядження формально вже переданими їм коштами. Одним із головних завдань процесу децентралізації є подальше роздержавлення органів місцевого самоврядування тощо.

По-перше, децентралізація державної влади виступає однією із форм розвитку демократії; по-друге, активізує населення на вирішення власних проблем, власних інтересів; по-третє, звузиться сфера впливу держави на суспільство, замінюючи цей вплив механізмами, що призведуть до позитивних та ефективних зрушень в країні.

В недалекій історичній перспективі всі доктринальні позиції в сфері децентралізації державної влади будуть вимагати вдосконаленої та ефективної нормативно-правової регламентації, зокрема, конституційної та муніципальної.

Таким чином, розвиток процесів демократизації в Україні, децентралізація в них системи територіального управління, підвищення самостійності органів місцевого самоврядування, безпосередньої демократії та її форм на рівні міст та регіонів у вирішенні соціально-економічних завдань дозволяє дійти висновків про актуальність та насущну необхідність розвитку та вдосконалення процесу децентралізації державної влади в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Прієшкіна О.В. Децентралізація державної влади та розширення прав місцевого самоврядування. *Право України*. 2006. №11. С. 87.
2. Прієшкіна О.В. Особливості фінансування місцевого самоврядування в Україні в умовах децентралізації. *Правова держава*. 2017. № 27. С. 43.
3. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. URL: http//zakon3.rada.dov.ua//laws/show/333-2014.%D1%80.

4. Муніципальне право України: Підручник/В.Ф. Погорілко, О.Ф. Фрицький, М.О. Баймуратов та ін.; За ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. К.: Юрінкомінтер. 2001. 352 с.
5. Указ Президента України «Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12 січня 20215 р. № 5/20215. URL: http//zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015.
6. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів від 6 серпня 2014 року. URL: http//zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014.%DO%BF.
7. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 року. URL: http//zakon5.rada.gov.ua/laws/show/333-2014/%D1%80.
8. Прієшкіна О.В. Децентралізація державної вади та розширення прав місцевого самоврядування. Право України. 2006. № 11. С. 87.
9. Децентралізація: державний сайт України: URL: decentralization.gov.ua (дата звернення: 30.03.2019).
10. Прієшкіна О.В. Місцеве самоврядування – особлива форма децентралізації державної влади. Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. Другі юридичні читання: матеріали Всеукраїнської дистанційної наукової конференції (26 квітня 1919 р., м. Одеса). Одеса: Фенікс, 2019. С. 35.
11. Возняк Г.В. Переваги та ризики бюджетної децентралізації: теоретико-методологічні аспекти. *Проблеми економіки*. № 2. 2015.
12. Баймуратов М.О. Децентралізація та компетенція місцевого самоврядування в Україні. Віче. 2015. № 12. С. 14–17.
13. Андресюк Б.П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми та перспективи. К.: Стилос, 1997. 231 с.

УДК 340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.23

ІНСТИТУТ ОМБУДСМЕНА ЯК ГАРАНТ ЗАХИСТУ ЦИФРОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Роговенко О.В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-2887-9339

Лозін А.О.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 081 «Право»
Сумського національного аграрного університету

Роговенко О.В., Лозін А.О. Інститут омбудсмена як гарант захисту цифрових прав людини в Україні: сучасні виклики та зарубіжний досвід.

У статті досліджено інституційні механізми захисту цифрових прав людини в Україні. Автори зазначають, що в умовах стрімкої діджиталізації суспільних відносин виникає необхідність забезпечення нового покоління прав – цифрових. Серед інституційних гарантій особлива роль відводиться інституту омбудсмена. Метою дослідження є комплексний аналіз ролі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері захисту цифрових прав, порівняння його повноважень із зарубіжним досвідом та обґрунтування шляхів посилення цього механізму в Україні.

У роботі проведено аналіз філософського, нормативно-правового та доктринального підґрунтя цифрових прав, розглянуто їхню еволюцію в міжнародних документах (зокрема, Загальна декларація прав людини, GDPR) та національному законодавстві України. На підставі порівняльного аналізу виділено різні моделі цифрових омбудсменів у зарубіжних країнах (Франція, Канада, ЄС, Іспанія), що демонструють спектр підходів – від незалежних регуляторів до консультативних органів.

У висновках статті доведено, що, попри ключову роль чинного Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, його функціональний та нормативний інструментарій потребує оновлення. Його діяльність охоплює моніторинг порушень, реагування на скарги, просвітницьку роботу та взаємодію з державними органами. Проте, у зв'язку з розширенням цифрового простору та появою нових викликів – таких як алгоритмічна дискримінація, кіберзагрози, непрозорість модерації контенту – постає потреба в оновленні функціонального та нормативного інструментарію омбудсмена. Обґрунтовано необхідність адаптації української правозахисної системи до сучасних викликів шляхом створення спеціалізованої інституції або розширення повноважень існуючого омбудсмена у сфері цифрових прав. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення політики захисту прав громадян у цифровому середовищі та гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами.

Ключові слова: цифрові права, омбудсмен, захист прав людини, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, персональні дані, інституційні механізми, цифровий омбудсмен, порівняльний аналіз, інформаційне суспільство.

Rohovenko O.V., Lozin A.O. The ombudsman institution as a guarantor of digital human rights protection in Ukraine: contemporary challenges and international experience.

The article explores institutional mechanisms for the protection of digital human rights in Ukraine. The authors emphasize that in the context of rapid digitalization of social relations, there is a growing need to ensure a new generation of rights – digital rights. Among institutional safeguards, particular attention is given to the role of the Ombudsman. The aim of the study is to provide a comprehensive analysis of the role of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights in the field of digital rights protection, to compare its powers with international practices, and to substantiate ways to strengthen this mechanism in Ukraine.

The paper analyzes the philosophical, legal, and doctrinal foundations of digital rights, tracing their evolution in international instruments (such as the Universal Declaration of Human Rights and the GDPR) and in Ukrainian national legislation. Based on comparative analysis, the study identifies various models of digital ombudsmen in foreign countries (France, Canada, the EU, Spain), which illustrate a range of approaches – from independent regulators to advisory bodies.

The article concludes that, despite the central role of the current Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, its functional and legal toolkit requires modernization. The Commissioner's activities include monitoring violations, responding to complaints, conducting public awareness campaigns, and cooperating with state institutions. However, due to the expansion of the digital space and the emergence of new challenges – such as algorithmic discrimination, cybersecurity threats, and opaque content moderation – there is a pressing need to update the Commissioner's mandate and instruments. The authors justify the need to adapt Ukraine's human rights protection system to contemporary challenges by establishing a specialized institution or expanding the powers of the existing ombudsman in the field of digital rights. The findings of the study may be used to improve policies for protecting citizens' rights in the digital environment and to harmonize national legislation with international standards.

Key words: digital rights, ombudsman, human rights protection, Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, personal data, institutional mechanisms, digital ombudsman, comparative analysis, information society.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій призвів до формування нового покоління прав людини – цифрових прав, які охоплюють право на доступ до інтернету, захист персональних даних, цифрову ідентичність, свободу вираження поглядів в онлайн-просторі тощо. В умовах цифровізації суспільних відносин особливої актуальності набуває питання інституційних гарантій захисту цих прав, серед яких важливе місце посідає інститут омбудсмена.

Метою статті є комплексний аналіз ролі та повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері захисту цифрових прав, здійснення порівняльного аналізу зарубіжного досвіду інституціоналізації цифрового омбудсмена, а також обґрунтування шляхів посилення інституційних механізмів захисту цифрових прав в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Проблема захисту цифрових прав людини та роль інституту омбудсмена в цьому процесі набула значного наукового інтересу як на міжнародному, так і на національному рівнях. Фундаментальні аспекти становлення цифрових прав досліджувалися у працях іноземних науковців, зокрема Л. Флоріді, який концептуалізував їх як права в межах «інфосфери», що є морально значущим простором. Документи та публікації міжнародних організацій, як-от ООН, Європейська Комісія, а також роботи Х. Буссіка, заклали нормативні основи та філософське підґрунтя для розуміння цифрових прав як невід'ємної складової прав людини.

Водночас, в українській науковій доктрині питання інституціонального забезпечення захисту цифрових прав активно розробляється. Х. Дідух та К. Тверезовська здійснили важливі систематизації та класифікації цифрових прав, що свідчить про формування концептуального поля. Окремої уваги заслуговують праці М. Вавринчук та О. Пунди, які обґрунтовують необхідність створення в Україні окремого інституту уповноваженого із захисту «цифрових» прав.

Попри значний доробок, комплексна оцінка ефективності діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері захисту цифрових прав, а також системний порівняльний аналіз зарубіжних моделей цифрових омбудсменів (Франція, Канада, ЄС, Іспанія) з метою вироблення практичних рекомендацій для України, залишається недостатньо вивченою. Ця стаття покликана заповнити цю прогалину шляхом узагальнення наявних підходів та обґрунтування напрямів удосконалення української правозахисної системи.

Виклад основного матеріалу. Діяльність омбудсмена у сфері захисту цифрових прав базується на фундаментальних міжнародних документах. Загальна декларація прав людини (1948) закріплює право на свободу думки та її вираження, що в сучасних умовах поширюється і на цифрове середовище [1]. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966) гарантує право на приватність, що є основою для захисту персональних даних у цифровому просторі [2].

Європейська конвенція з прав людини у статті 8 закріплює право на повагу до приватного життя, що інтерпретується Європейським судом з прав людини як таке, що включає захист персональних даних [3]. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/HRC/32/L.20 (2016) визнає права людини в інтернеті як невід'ємну частину загальних прав людини [4]. Європейський Союз активно формує правову рамку цифрових прав через такі акти, як Загальний регламент про захист даних (GDPR) [5], який встановлює високі стандарти захисту персональних даних, права на доступ, виправлення, обмеження обробки та «право на забуття». Цей документ став еталоном для багатьох країн, включаючи Україну, у формуванні національного законодавства.

В Україні правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначено Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Згідно зі статтею 13 цього Закону, омбудсмен має право звертатися до суду в інтересах осіб, права яких порушено, що поширюється і на цифрові права [6].

Конституція України у статті 32 гарантує недоторканність особистого життя, що включає захист персональних даних [7]. Закон України «Про захист персональних даних» встановлює правові засади захисту персональних даних [8].

Діяльність омбудсмена у сфері цифрових прав ґрунтується на міжнародних та національних актах, які гарантують свободу вираження думок, право на приватність і захист персональних даних у цифровому середовищі. Ці документи формують правову основу для втручання омбудсмена в разі порушення цифрових прав громадян.

Виходячи з цього, постає необхідність концептуального визначення цифрових прав як сучасної форми реалізації базових прав людини в умовах інформаційного суспільства.

У сучасному інформаційному суспільстві цифрові права набувають статусу невід'ємної складової загальної системи прав людини. Ще у 2012 році Рада ООН з прав людини закріпила фундаментальний принцип: права людини однаково застосовуються як в онлайн-, так і в офлайн-просторі; цифрові права є правами людини. Згідно з офіційною позицією, «кожна особа має право вільно отримувати, використовувати, створювати та поширювати інформацію, користуватися свободою вираження поглядів, доступу до інформації та комунікації — за умови, що це не порушує права інших. Так само кожен має право доступу, використання, створення, обміну та публікації інформації через цифрові медіа, блоги, вебсайти тощо — знову ж таки, за умови поваги до прав інших осіб» [9, с. 2].

Філософський підхід до осмислення цифрових прав пропонує Л. Флоріді, який визначає їх як права, що виникають у межах інфосфери – не просто пасивного середовища, а морально значущого простору, у якому інформаційні сутності (особистості) можуть зазнавати шкоди або отримувати благо. Як зазначає автор, «поважати інформаційні сутності означає визнавати їхню моральну цінність у межах інфосфери» [10, с. 122]. Такий підхід дозволяє розглядати цифрові права не лише як юридичні гарантії, а як етичну основу взаємодії в цифровому середовищі.

Європейська декларація про цифрові права та принципи (2022) також формулює комплексне бачення цифрових прав, наголошуючи, що цифрові технології повинні захищати права людей, підтримувати демократію та забезпечувати відповідальну діяльність усіх цифрових гравців. Згідно з документом, кожен має право на доступ до інтернету, цифрових навичок, державних онлайн-послуг та справедливих умов праці; громадяни повинні бути захищені від незаконного контенту, мати контроль над власними даними та брати участь у демократичних процесах; цифрове середовище має бути безпечним, а пристрої – підтримувати сталий розвиток і зелений перехід [11].

У процесі формування концептуального поля цифрових прав важливу роль відіграють національні доктринальні напрацювання. Так, Х. Дідух виокремлює низку ключових цифрових прав, серед яких: свобода вираження поглядів, право на анонімність, право на забуття, право на справедливу конкурентність і рівний доступ, а також право на прозорість модерації контенту [12, с. 59]. Ці положення відображають трансформацію класичних прав людини в умовах цифрового середовища, де особистість взаємодіє з алгоритмами, платформами та інформаційними потоками.

У свою чергу, К. Тверезовська пропонує ширший підхід до класифікації цифрових прав, включаючи доступ до Інтернету, право на вираження поглядів онлайн, право на приватність і захист персональних даних, право на свободу та особисту безпеку онлайн, право на мирні зібрання, асоціації та/або використання електронних інструментів демократії, а також право на цифрове самовизначення або право на забуття [13, с. 472]. Така систематизація дозволяє розглядати цифрові права не лише як техніко-правову категорію, а як інструмент реалізації демократичних свобод у цифровому суспільстві.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений) відіграє ключову роль у забезпеченні реалізації та захисту цифрових прав громадян. Він здійснює моніторинг дотримання прав людини в цифровому середовищі, реагує на порушення, пов'язані з неправомірною обробкою персональних даних, обмеженням свободи вираження поглядів онлайн, цифровою дискримінацією тощо. Омбудсмен також взаємодіє з державними органами, громадськими організаціями та міжнародними інституціями з метою вдосконалення політики у сфері цифрових прав.

Таким чином, можемо констатувати, що Уповноважений виконує захисну функцію, що полягає у розгляді скарг громадян щодо порушення їхніх цифрових прав з боку органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Згідно зі статтею 11 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», омбудсмен має право проводити перевірки діяльності органів виконавчої влади щодо дотримання цифрових прав громадян [6]. Моніторингова функція включає систематичний аналіз стану дотримання цифрових прав в Україні. Щорічні доповіді омбудсмена містять окремі розділи, присвячені порушенням у цифровій сфері, зокрема інформаційним правам [14]. Просвітницька функція реалізується через інформування громадян про їхні цифрові права та способи їх захисту, що сприяє підвищенню цифрової грамотності населення.

В умовах повномасштабного вторгнення та гібридної війни, яка включає кібервійну та боротьбу за інформаційний простір, роль омбудсмена у сфері захисту цифрових прав набуває особливого значення. З'являються нові виклики, які вимагають швидкої та ефективної реакції:

- зростання кількості кібератак на державні реєстри, комунікаційні мережі та бази даних створює загрозу не лише для національної безпеки, а й для персональних даних громадян. Омбудсмен має посилювати співпрацю з кіберполіцією та іншими правоохоронними органами для оперативного реагування на такі порушення;
- в умовах інформаційної війни цифрова свобода слова часто використовується для поширення фейків та пропаганди. Захист прав громадян на доступ до правдивої інформації та боротьба з російською дезінформацією стають ключовими завданнями, що вимагають розробки нових механізмів;
- значна кількість українців вимушено покинула свої домівки, що створює ризики для захисту їхніх персональних даних, зокрема при перетині кордону, оформленні документів та отриманні соціальних послуг. Омбудсмен має контролювати, як державні та міжнародні організації обробляють ці дані;
- обмеження доступу до інтернету в зонах бойових дій порушує право громадян на зв'язок, інформацію та доступ до електронних послуг. Омбудсмен має здійснювати моніторинг ситуації та виступати на захист права громадян на доступ до цифрових благ навіть у найскладніших умовах.

Ці виклики підкреслюють необхідність не лише розширення повноважень, а й створення спеціалізованої структури, яка б володіла достатньою експертизою та ресурсами для реагування на виклики війни. У цьому контексті цікавий досвід зарубіжних держав. Порівняльний аналіз міжнародних моделей цифрових омбудсменів демонструє різноманіття підходів до правового статусу, повноважень та сфер діяльності.

Так, у Франції функції цифрового омбудсмена виконує CNIL (Національна комісія з інформатики та свобод), яка є незалежним регулятором, уповноваженим здійснювати аудит цифрових платформ, розглядати скарги громадян та контролювати дотримання норм GDPR [15]. У Канаді роль омбудсмена виконує Комісар з питань конфіденційності, який діє на федеральному рівні та зосереджується на захисті персональних даних і цифрової безпеки в державному секторі [16]. У Європейському Союзі функції цифрового омбудсмена реалізує European Data Protection Supervisor, що здійснює нагляд за дотриманням цифрових прав у межах інституцій ЄС [17]. Водночас Іспанія пропонує консультативну модель, де цифрові права регулюються через Хартію цифрових прав та дорадчі органи при уряді, що мають обмежений вплив на практичне забезпечення прав [18,19].

На основі проаналізованого матеріалу доцільно представити порівняльну таблицю, яка ілюструє ключові параметри моделей цифрових омбудсменів у різних країнах:

Таблиця 1

Порівняльна таблиця моделей цифрових омбудсменів

Країна/ Інституція	***Правовий статус***	***Основні повноваження***	***Сфери діяльності***	***Ключові виклики***
Франція *(CNIL)*	Незалежний регулятор	Контроль за дотриманням GDPR, розгляд скарг, аудит цифрових платформ	Персональні дані, цифрова безпека, доступ до інформації	Велика кількість звернень, складність регулювання платформ
Канада *(Privacy Commissioner)*	Федеральний омбудсмен	Розслідування порушень, консультації, звіти до парламенту	Приватність, цифрові послуги, державні бази даних	Обмежені ресурси, складність міжурядової координації
Іспанія *(Digital Rights Charter)*	Консультативна рада при уряді	Розробка політик, рекомендації щодо цифрових прав	Штучний інтелект, приватність, цифрова етика	Невизначеність правового статусу, обмежені санкційні механізми
ЄС *(European Data Protection Supervisor)*	Інституція ЄС	Нагляд за дотриманням цифрових прав в інституціях ЄС	Персональні дані, цифрова етика, штучний інтелект	Баланс між наглядом і політичною нейтральністю

Західні моделі демонструють різні підходи – від консультативних рад до незалежних регуляторів із широкими повноваженнями. Водночас можна виокремити спільні виклики, з якими стикаються ці інституції: кібербезпека, захист персональних даних, регулювання цифрових платформ, цифрова грамотність населення.

На цьому тлі Україна, попри наявність Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, ще не має окремої спеціалізованої моделі цифрового омбудсмена. Пропозиції науковців щодо створення окремої посади або розширення повноважень чинного омбудсмена у сфері цифрових прав є надзвичайно актуальними. Зокрема, М. Вавринчук та О. Пунда, з метою удосконалення діяльності всієї системи омбудсменів в Україні, пропонують здійснити організаційно-управлінську уніфікацію та адміністративне перепідпорядкування омбудсменів з урахуванням тенденцій до децентралізації управління, а також окремо створити інститут Уповноваженого із захисту «цифрових» прав [3, с. 18].

Такі ініціативи відповідають сучасним викликам, пов'язаним із кібербезпекою, цифровою грамотністю, доступом до електронних послуг, прозорістю алгоритмів та захистом персональних даних. Вони також узгоджуються з міжнародними тенденціями щодо інституціоналізації цифрових прав як окремого напряму правозахисної діяльності.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна констатувати, що цифрові права є невід'ємною складовою сучасної системи прав людини, яка трансформується під впливом глобальної цифровізації. Вони охоплюють широкий спектр правових гарантій – від свободи вираження поглядів онлайн до права на приватність, захист персональних даних, цифрове самовизначення та доступ до електронних послуг. Ці права потребують не лише нормативного закріплення, а й ефективного інституційного захисту.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини виконує ключову роль у забезпеченні дотримання цифрових прав громадян. Його діяльність охоплює моніторинг порушень, реагування на скарги, просвітницьку роботу та взаємодію з державними органами. Проте, у зв'язку з розширенням цифрового простору та появою нових викликів – таких як алгоритмічна дискримінація, кіберзагрози, непрозорість модерації контенту – постає потреба в оновленні функціонального та нормативного інструментарію омбудсмена.

Порівняльний аналіз зарубіжних моделей цифрових омбудсменів (Франція, Канада, ЄС, Іспанія) свідчить про різноманіття підходів – від незалежних регуляторів до консультативних рад. Водночас усі моделі мають спільну мету: забезпечення цифрових прав як частини демократичних свобод. Україна, попри наявність загального омбудсмена, ще не має спеціалізованої інституції, яка б опікувалася виключно цифровими правами.

У цьому контексті заслуговують на увагу пропозиції українських науковців щодо створення окремого інституту Уповноваженого із захисту цифрових прав або розширення повноважень чинного омбудсмена. Такий крок дозволив би адаптувати українську правозахисну систему до сучасних викликів, забезпечити ефективний захист прав громадян у цифровому середовищі та гармонізувати національну політику з міжнародними стандартами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
4. UN General Assembly Resolution A/HRC/32/L.20 «The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet», 2016. URL: file:///D:/%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%87%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F/A_HRC_32_L.20-EN.pdf.
5. Загальний регламент про захист даних (GDPR). URL: https://gdpr-text.com/uk.
6. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.
9. Bussiek H. Digital Rights Are Human Rights. Friedrich-Ebert-Stiftung, Africa Media, 2022. URL: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/africa-media/19082-20220414.pdf.
10. Floridi, L. The Onlife Manifesto – Being Human in a Hyperconnected Era. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-04093-6.

11. European Commission. Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade, 2022. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles.
12. Дідух Х.В. Цифрові права: український та європейський досвід. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету.* 2024. Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 1. С. 59–65. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.7.
13. Тверезовська К.С. Поняття, види та значення цифрових прав людини. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. №6. С. 472–476. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/119.
14. Щорічні та спеціальні доповіді Уповноваженого Верховної ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/shchorichni-ta-specialni-dopovidi.
15. Commission Nationale de l'Informatique et des Libertés (CNIL). URL: https://www.cnil.fr/fr.
16. Office of the Privacy Commissioner of Canada. URL: https://www.priv.gc.ca/en.
17. European Data Protection Supervisor. URL: https://www.edps.europa.eu/_en.
18. Charter of Digital Rights (Spain). URL: https://portal.mineco.gob.es/.../Charter%20of%20Digital%20Rights.pdf,
19. Digital Rights Charter Reform Initiative. URL: https://digitalforeurope.eu/digital-rights-charter-the-preamble-to-reform-of-the-spanish-constitution?lang=en.

УДК 342.726-053.2:327.5(477:100)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.24

ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ФАКТОР СИСТЕМНОГО ПОРУШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Терещенко Д.С.,
аспірант
Національного транспортного університету
ORCID: 0009-0007-1554-0121
e-mail: dimitry.tereschenko@gmail.com

Терещенко Д.С. Збройний конфлікт як фактор системного порушення конституційних прав дитини в Україні та зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аналіз.

У статті досліджується проблематика забезпечення та захисту конституційних прав дитини в умовах збройних конфліктів. Здійснено порівняльно-правовий аналіз міжнародно-правових актів та національного законодавства України й окремих зарубіжних країн (Демократичної республіки Конго, Центральноафриканської Республіки, Південного Судану та ін.), у яких діти зазнають системних порушень своїх прав на життя, безпеку, освіту, охорону здоров'я та ін.

Обґрунтовується, що на конституційному рівні, як правило, закріплюються лише загальні принципи та засади охорони прав дитини, тоді як конкретні гарантії їх реалізації та захисту визначаються у спеціальному законодавстві. Наголошується, що останнім часом законодавство України у сфері охорони та захисту конституційних прав дитини, яка постраждала внаслідок збройної агресії, зазнає активної трансформації. Зокрема, прийнято низку спеціальних законів, спрямованих на посилення правових гарантій та соціальної підтримки цієї категорії дітей.

Доведено, що незважаючи на наявність широкої міжнародно-правової регламентації (Конвенція ООН про права дитини 1989 р., Факультативні протоколи, Женевські конвенції тощо), існує значний розрив між нормами права та їх практичною реалізацією. Конституції сучасних демократичних держав пропонується доповнити окремими нормами які закладали б конституційні засади та гарантії захисту прав дитини в період збройних конфліктів, зокрема ст. 52 Конституції України варто було б доповнити ч.4 у такому формулюванні «держава гарантує, що жодна дитина не має використовуватись чи вербуватись для участі в будь-якій військовій чи воєнізованій діяльності».

Виокремлено ключові проблеми – безкарність за злочини проти дітей, недосконалість механізмів розслідування та притягнення до відповідальності, обмеженість ресурсів для надання психосоціальної допомоги та реабілітації. На основі аналізу українського та зарубіжного досвіду сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства у сфері захисту прав дітей в умовах збройних конфліктів та необхідності розроблення ефективного міжнародного механізму контролю і забезпечення виконання прийнятих норм.

Ключові слова: конституційні права дитини, права людини, збройний конфлікт, конституційні права, гарантії захисту прав дитини, захист прав дитини в період збройного конфлікту.

Tereshchenko D.S. Armed conflict as a factor of systemic violation of the constitutional rights of the child in Ukraine and foreign countries: comparative legal analysis.

The article examines the issue of ensuring and protecting the constitutional rights of the child in armed conflicts. A comparative legal analysis of international legal acts and national legislation of Ukraine and certain foreign countries (Democratic Republic of Congo, Central African Republic, South Sudan, etc.) is carried out, in which children experience systematic violations of their rights to life, security, education, health care, etc.

It is substantiated that at the constitutional level, as a rule, only general principles and foundations of the protection of children's rights are enshrined, while specific guarantees of their implementation and protection are determined in special legislation. It is emphasized that recently the legislation of Ukraine in the field of protection and protection of the constitutional rights of a child who has suffered as a result of armed aggression has undergone active transformation. In particular, a number of special laws have been adopted aimed at strengthening legal guarantees and social support for this category of children.

It is proven that despite the existence of extensive international legal regulation (the 1989 UN Convention on the Rights of the Child, Optional Protocols, Geneva Conventions, etc.), there is a significant gap between legal norms and their practical implementation. It is proposed to supplement the constitutions of modern democratic states with separate norms that would establish constitutional principles and guarantees for the protection of children's rights during armed conflicts, in particular, Article 52 of the Constitution of Ukraine should be supplemented with part 4 in the following wording: «the state guarantees that no child shall be used or recruited to participate in any military or paramilitary activity.»

Key problems are identified - impunity for crimes against children, imperfection of investigation and prosecution mechanisms, limited resources for the provision of psychosocial assistance and rehabilitation. Based on the analysis of Ukrainian and foreign experience, proposals have been formulated to improve national legislation in the field of protecting children's rights in armed conflicts and the need to develop an effective international mechanism for monitoring and ensuring the implementation of adopted norms.

Key words: constitutional rights of the child, human rights, armed conflict, constitutional rights, guarantees of protection of children's rights, protection of children's rights during armed conflict.

Постановка проблеми. Збройні конфлікти створюють суттєві перешкоди для реалізації та належного захисту конституційних прав дитини, оскільки саме ця категорія населення є найбільш уразливою до наслідків воєнних дій. З початком повномасштабної збройної агресії проти України порушення прав дітей набули системного характеру, зокрема порушується право на право на життя, свободу та особисту недоторканість, на сім'ю та батьківське піклування, на освіту, на захист від жорстокого поводження та експлуатації, на соціальний захист та допомогу, на громадянство та національну ідентичність тощо. Тисячі дітей загинули або були поранені, багато з них стали жертвами депортацій, примусових переміщень та розлучень із родинами. Такі дії суперечать не лише положенням Конституції та спеціальних законів України, а й фундаментальним нормам міжнародного гуманітарного та міжнародного права, зокрема Конвенції ООН про права дитини та Женевським конвенціям 1949 року. Це свідчить про необхідність посилення як національних, так і міжнародних механізмів захисту дітей у період збройного конфлікту

Крім того, Україна не єдина країна, в якій діти страждають від збройного конфлікту, подібні системні порушення прав дитини простежуються і в інших державах, що переживають чи переживали затяжні збройні конфлікти. Зокрема, численні факти грубих порушень зафіксовані у Афганістані, Буркіна-Фасо, Камеруні, Центральноафриканській Республіці, Колумбії, Демократичній Республіці Конго, Іраку, Малі, Мозамбіку, Нігерії, Філіппінах, Сомалі, Південному Судані, Сирійській Арабській Республіці, Україні та Ємені та низці інших країн. Це свідчить про універсальний характер проблеми та актуалізує необхідність її комплексного міжнародно-правового врегулювання.

У цьому контексті надзвичайно важливим є порівняльно-правовий аналіз правозахисних механізмів та практик, які існують як в Україні, так і в інших країнах світу, що дозволяє визначити ефективні моделі реагування держави та міжнародних інституцій на виклики, пов'язані із захистом дітей у воєнний час.

Таким чином, дослідження обраної проблематики є вкрай необхідним не лише для теоретичного осмислення впливу збройного конфлікту на реалізацію та захист конституційних прав людини, а й для вдосконалення та підвищення ефективності правових механізмів захисту найуразливішої категорії населення – дітей в умовах сучасних безпекових загроз.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням проблеми захисту прав людини взагалі та дитини зокрема у різні роки здійснили такі вітчизняні дослідники, як С.Афанасенко І. Бандурка, К. Барнич, В. Бондар, І. Волошина, Т. Заворотченко, А. Кавун, О. Корнієнко С. Коталейчук, Н. Крестовська, О. Мороз, С. Несинова, С. Ніколайчук, А. Олійник Н. Оніщенко, Н. Опольська, Н. Ортинська, Ю. Хатнюк, І. Швець, Г. Шмельова та ін.

Метою статті є здійснення порівняльно-правового аналізу національних нормативно-правових та міжнародних правових актів, що регламентують захист прав дитини в період збройних конфліктів, а також виявлення проблем та прогалин у механізмах їх реалізації в Україні та зарубіжних країнах.

Виклад основного матеріалу. У 2025 році 305 мільйонів людей у всьому світі потребуватимуть термінової гуманітарної допомоги та захисту, оскільки численні кризи загострюються з руйнівними наслідками для постраждалих від них людей [1].

За оцінками міжнародних експертів, 420 мільйонів дітей – кожна п'ята дитина – сьогодні живуть у зонах конфліктів, серед яких виділяються Сирія, Ємен, М'янма, Південний Судан та Демократична Республіка Конго. Війни між державами, можливо, й зменшилися за останні 15-20 років, але

конфлікти в межах кордонів помножилися та стали більш урбанізованими та імпровізованими, що збільшує небезпеку для вразливих членів населення. У 2019 році у доповіді Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про дітей та збройні конфлікти було підтверджено 24 000 серйозних порушень прав дітей, зокрема понад 1000 нападів на школи та лікарні [2].

Том Флетчер, заступник генерального секретаря ООН з гуманітарних питань у своїй доповіді зазначає, що «…війни в Газі, Судані та Україні відзначаються жорстокістю та інтенсивністю вбивств, повним ігноруванням міжнародного права та навмисним перешкоджанням зусиллям нашого гуманітарного руху рятувати життя. Переміщення людей знову досягло нових висот. Знову ж таки, найбільш вразливі є ті, кого найбільше зраджують: приблизно кожна п'ята дитина у світі – приблизно 400 мільйонів – живе в зонах конфлікту або тікає з них…» [1].

Мільйони дітей потрапляють у конфлікти, в яких вони є не просто спостерігачами, а й мішенями. Деякі стають жертвами загального нападу на цивільне населення; інші гинуть в результаті спланованого геноциду. Ще інші діти страждають від наслідків сексуального насильства або численних утисків, пов'язаних зі збройними конфліктами, які наражають їх на голод чи хвороби [3].

Серйозні порушення прав дітей досягли безпрецедентного рівня в численних конфліктах, лише в Судані спостерігається зростання на 480 відсотків з 2022 по 2023 рік. За 2024 рік у Газі було вбито більше жінок і дітей, ніж за аналогічний період будь-якого іншого конфлікту за останні два десятиліття, тоді як в Україні в середньому щонайменше 16 дітей гинули або отримували поранення щотижня з моменту вторгнення Росії в лютому 2022 року. Кількість підтверджених Організацією Об'єднаних Націй випадків сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, у 2023 році була на 50 відсотків вищою, ніж роком раніше [1].

Організація Об'єднаних Націй визначила 6 серйозних порушень прав дитини, що відбуваються під час збройних конфліктів, і закріпила їх в Резолюції Ради Безпеки ООН 1261 (1999):

1. Вбивство та каліцтво дітей в результаті воєнних дій, прямо чи опосередковано спрямованих проти дітей, що призводять до їхньої смерті або поранення від перехресного вогню, використання мін, касетних боєприпасів, вибухових пристроїв, обстрілу їхніх будинків, бомбардувань або під час обшуків та арештів.

2. Вербування та використання дітей, що включає обов'язковий або добровільний призов чи зарахування дітей до збройних сил або недержавних збройних груп, незалежно від ролі, яка їм відведена (комбатанти, кухарі, носильники, посильні, шпигуни тощо). Дівчат також вербують, іноді як сексуальних рабинь або для примусового вступу в шлюб.

3. Викрадення дітей, що включає тимчасове або постійне захоплення, арешт або насильницьке зникнення дитини.

4. Сексуальне насильство щодо дітей, що включає сексуальне рабство та/або торгівлю людьми, примусову проституцію, примусову вагітність та шлюб, примусову стерилізацію, сексуальну експлуатацію та/або сексуальне насильство.

5. Напади на школи та лікарні, спрямовані на часткове або повне руйнування навчальних та медичних закладів, їх використання у військових цілях або заподіяння будь-якої шкоди школам та лікарням чи їхньому персоналу.

6. Відмова в гуманітарному доступі до дітей, через яку збройні сили навмисно затримують або блокують доставку необхідної гуманітарної допомоги дітям [4].

Під час втечі від збройного конфлікту, сім'ї та діти продовжують наражатися на небезпеку. Їм загрожують раптові напади, обстріли, снайпери та міни, і вони часто змушені ходити днями, маючи лише обмежену кількість води та їжі. За таких обставин діти гостро недоїдають і схильні до хвороб а також вони гинуть першими. Дівчата, які тікають, ще більш вразливі, ніж зазвичай, до сексуального насильства. Діти, змушені тікати самостійно, щоб забезпечити своє виживання, також перебувають у групі підвищеного ризику [3].

Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію, яка засуджує голодування цивільного населення як метод ведення війни, а також незаконну відмову в гуманітарному доступі до цивільного населення, і члени Ради вітають це як знаковий прояв єдності з цих критичних питань.

Одноголосно ухваливши резолюцію 2417 (2018) [5], Рада звернула увагу на зв'язок між збройним конфліктом та продовольчою небезпекою, спричиненою конфліктом, і загрозою голоду. Вона закликає всі сторони збройного конфлікту виконувати свої зобов'язання згідно з міжнародним гуманітарним правом щодо захисту цивільного населення та дбайливого ставлення до цивільних об'єктів, наголосивши, що збройні конфлікти, порушення міжнародного права та пов'язана з ними продовольча небезпека можуть бути рушійною силою насильницького переміщення. Підкреслюючи важливість безпечного та безперешкодного доступу гуманітарного персоналу до цивільного населення у збройних конфліктах, вона також рішуче засудила незаконну відмову в такому доступі та позбавлення цивільного населення об'єктів, необхідних для їхнього виживання, включаючи

навмисне перешкоджання постачанню допомоги та доступу для реагування на продовольчу небезпеку, спричинену конфліктом [6].

Права дитини в країнах де наразі тривають збройні конфлікти та йдуть активні бойові дії, на рівні національного законодавства закріплюються права дитини та їх захист саме в цей період. Зокрема, Конституція Демократичної республіки Конго не містить прямої норми про захист дитини в період збройного конфлікту, але водночас держава бере на себе обов'язок забезпечувати захист дітей, які перебувають у складних ситуаціях, та притягувати винуватців та співучасників актів насильства щодо дітей до відповідальності (ст. 41) [7].

Закон Демократичної республіки Конго «Про захист дитини» (Portant protection de l'enfant) більш детально закріплює гарантії захисту дитини в період конфлікту. Серед положень щодо загального захисту та благополуччя дітей, вказаний закон визначає правову категорію «дитина у винятковому становищі», якою є будь-яка особа віком до 18 років, яка опинилася в ситуації збройного конфлікту, напруженості чи громадянських заворушень…» (п. 5 ст. 2). Аналогічно, він передбачає «винятковий захист», яким забороняє залучення або використання дітей на службі у збройних силах чи воєнізованих групах. Він також встановлює, що держава повинна забезпечити реінтеграцію дітей, залучених або використаних збройними силами чи збройними групами, у їхню сім'ю чи громаду (ст. 71). Держава також повинна гарантувати захист та освіту дітям, які постраждали від збройного конфлікту, та забезпечити їхню реадаптацію (ст.73). Щодо кримінальної відповідальності ст. 187 визначає, що вербування або використання дітей віком до 18 років у збройних формуваннях карається позбавленням волі на строк від 10 до 20 років [8].

У Конституції Південного Судану закріплені лише загальні положення щодо захисту прав дитини. Зокрема, визначено, що кожна дитина має право на захист від будь-яких форм експлуатації та зловживань, не може бути примушена до проходження військової служби, а також не допускається залучення дітей до виконання робіт, які є небезпечними або можуть завдати шкоди їхній освіті, здоров'ю чи благополуччю (п. d ч. 1 ст. 17) [9]. Проте, Закон Південного Судану «Про дитину» (Child Act) вже більш детально регламентує права дитини в період збройного конфлікту, зокрема встановлено мінімальний вік для військової служби (18 років), гарантується право на освіту та охорону здоров'я тощо. На державу ж покладається обов'язок забезпечити, щоб жодна дитина не використовувалася або не вербувалася для участі в будь-якій військовій чи воєнізованій діяльності, як збройній, так і незбройній, включаючи, але не обмежуючись роботою вартових, інформаторів, агентів чи шпигунів, кухарів, у транспорті, різноробочих, для сексуальних цілей або будь-яких інших форм роботи, що не служать інтересам дитини (п. 2 ст. 31), а також забезпечити захист, реабілітацію, догляд, відновлення та реінтеграцію в нормальне соціальне життя для дітей, які раніше були пов'язані зі збройним конфліктом, включаючи дітей з регулярних та інших збройних груп, а також дітей, які стали жертвами збройного конфлікту, з належним урахуванням особливих потреб дівчат (п. 3. ст. 31). Встановлюється також і відповідальність осіб, причетних до вербування дитини до збройних сил, у вигляді позбавлення волі на строк не більше десяти років або штрафу, або обох видів покарання (ст. 35) [10].

Центральноафриканська Республіка (ЦАР) на конституційному рівні права дитини в період збройного конфлікту окремо не закріплює, а у Кодексі про захист дітей (Code de Protection de l'enfant) визначає, що дитина користується всіма гарантіями міжнародного гуманітарного права, зазначеними в ратифікованих конвенціях, а також містить чіткий припис про заборону залучати дітей до війн та збройних конфліктів (ст. 18) [11]. Тобто фактично конституція відсилає до норм галузевого законодавства чи ратифікованих міжнародних актів.

В Україні лише за офіційними даними з 24 лютого 2022 року по 05 червня 2025 року 24 399 дітей постраждали від збройної агресії російської федерації проти України з них 632 – загибли, 1976 – поранені, 2245 – зникли, 19546 – депортовані та/або примусово переміщені [12], зокрема системно порушуються такі права дитини визначені в Конституції України такі як право на життя (ст. 27); право на освіту (ст. 53); право на охорону здоров'я (ст. 49); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29) та інші.

В Конституції України також відсутні норми в яких окремо визначені права дитини в період збройного конфлікту, лише відповідно в ч. 2 ст. 52 міститься припис проте, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Тобто Основний Закон України також відсилає до норм галузевого законодавства.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» дитиною, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, визнається дитина, яка внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства, була викрадена, депортована або примусово переміщена, залучалася до участі у військових формуваннях, незаконно утримувалася, у тому числі в полоні, дитина, батьки

(один із батьків), опікун, піклувальник, інший законний представник якої зникли безвісти за особливих обставин або померли (загинули) внаслідок отриманих у результаті збройного конфлікту поранення, контузії або каліцтва на території України чи за кордоном, а також дитина, позбавлена батьківського піклування внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту [13]. Варто зазначити, що ці зміни до законодавства були внесені лише у 2016 р. після початку російського вторгнення, а більш розширене трактування статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів в українському законодавстві відбулось у 2025 р.

Закон України «Про охорону дитинства» також містить заборону участі дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, включаючи вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах інших держав або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, а також використання дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, залучення та/або втягування дітей до не передбачених законами України воєнізованих чи збройних формувань, пропаганда війни (ст. 30) [13].

Останнім часом законодавство України у сфері охорони та захисту прав дитини, яка постраждала внаслідок збройної агресії, зазнає активної трансформації. Зокрема, прийнято низку спеціальних законів, спрямованих на посилення правових гарантій та соціальної підтримки цієї категорії дітей. Серед них варто виділити такі закони: Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб [14], Про правовий та соціальний захист осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного із збройною агресією Російської Федерації проти України, та надання їм невідкладних проміжних репарацій [15], Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат [16] та інші. Окрім законів приймається і ряд підзаконних нормативно-правових актів спрямованих на вдосконалення механізму реалізації конституційних прав дитини.

Великі сподівання країн, в яких відбуваються збройні конфлікти, покладаються на міжнародну спільноту в переговорному процесі, а також на створення дієвої системи міжнародних гарантій, закріплених в нормативних актах, зокрема до міжнародних актів ратифікованих Україною, як і більшістю країн світу, є: Конвенція ООН про права дитини [17], Європейська конвенція про здійснення прав дітей [18], Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах [19], Женевські конвенції та Додаткові протоколи, Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей [20], Римський статут Міжнародного кримінального суду [21], Паризькі принципи щодо участі дітей у збройних конфліктах [22] Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів [23] та ін.

Висновки. З викладеного можна зробити висновок, що на конституційному рівні закріплюється лише перелік конституційних прав дитини, загальні засади захисту прав дитини, у тому числі й у період збройних конфліктів, однак без чіткого визначення спеціальних гарантій та дієвих правових механізмів їх реалізації. Натомість у галузевому законодавстві та підзаконному правовому регулюванні вже більш детально конкретизуються механізми гарантування, охорони та захисту конституційних прав дитини, у тому числі з урахуванням специфіки воєнного стану.

На міжнародному рівні також ухвалюються численні нормативні акти, покликані сприяти захисту дітей під час збройних конфліктів, однак очевидним залишається розрив між задекларованими нормами та їх реальним виконанням. Причинами такої ситуації є, зокрема, безкарність за злочини проти дітей, недосконалість механізмів міжнародного розслідування та захисту свідків, а також недофінансування соціальних і реабілітаційних програм (психосоціальна допомога, інклюзивна освіта, медична реабілітація).

У зв'язку з цим, на глобальному рівні постає нагальна потреба у виробленні більш ефективного, злагодженого та дієвого механізму захисту прав дитини як на національному, так і на міжнародному рівнях. Конституції сучасних демократичних держав варто доповнити окремими нормами, які б закладали конституційні засади та гарантії захисту прав дитини в період збройних конфліктів, наприклад, ст. 52 Конституції України варто було б доповнити ч. 4 у такому формулюванні: «держава гарантує, що жодна дитина не має використовуватись чи вербуватись для участі в будь-якій військовій чи воєнізованій діяльності». Адже без належного збереження та відновлення прав дітей в жодній країні світу неможливо забезпечити сталу повоєнну відбудову держави та відновлення суспільства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Global Humanitarian Overview 2025 report. URL: https://www.unocha.org/events/global-humanitarian-overview-2025 (дата звернення 25.06.2025 р.).

2. Protecting Children in Armed Conflict: Executive Summary. September 2020. URL: https://inee.org/sites/default/files/resources/ProtectingChildren-Summary.pdf.
3. Impact of armed conflict on children Report of the expert of the Secretary-General, Ms. Graça Machel, submitted pursuant to General Assembly resolution 48/157. URL: https://www.onlinelibrary.iihl.org/wp-content/uploads/2021/04/Machel-Report-Impact-Armed-Conflict-Children-EN.pdf (дата звернення 25.06.2025 р.).
4. Children and armed conflict Report of the Secretary-General 3 June 2024. URL: https://www.un.org/unispal/document/unsg-report-children-and-armed-conflict-2023-3jun24/ (дата звернення 25.06.2025 р.).
5. Adopting Resolution 2417 (2018), Security Council Strongly Condemns Starving of Civilians, Unlawfully Denying Humanitarian Access as Warfare Tactics. URL: https://press.un.org/en/2018/sc13354.doc.htm (дата звернення 25.06.2025 р.).
6. Children in armed Confli How to better protect them? SIF: Analysis and Advocacy April 2025. URL: https://www.coordinationsud.org/wp-content/uploads/Rapport-plaidoyer-enfant-ENG.pdf (дата звернення 25.06.2025 р.).
7. Constitution de la republique democratique du Congo, 2006. URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/7449 (дата звернення 25.06.2025 р.).
8. Portant protection de l'enfant: Loi n° 09/001 du 10 janvier 2009. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/natlex2/files/download/84828/Protection%20de%20lenfant%202.pdf (дата звернення 25.06.2025 р.).
9. The Transitional Constitution of the Republic of South Sudan, 2011 (with link/info about 2013 and 2024 amendments). URL: https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2011/en/122678 (дата звернення 25.06.2025 р.).
10. The child act, 2008. URL: https://watchlist.org/wp-content/uploads/child-act-2008.pdf (дата звернення 25.06.2025 р.).
11. Le code de la protection de l'enfant 1995. URL: https://rm.coe.int/le-code-de-la-protection-de-l-enfant/1680adf142 (дата звернення 25.06.2025 р.).
12. Платформа «Діти війни»: офіційний сайт. URL: https://childrenofwar.gov.ua/about-us/ (дата звернення 25.06.2025 р.).
13. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення 25.06.2025 р.).
14. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб Закон України від 20.10.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення 25.06.2025 р.).
15. Про правовий і соціальний захист осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного із збройною агресією Російської Федерації проти України, та надання їм невідкладних проміжних репарацій: Закон України від 20.11.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4067-20#Text (дата звернення 25.06.2025 р.).
16. Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат: Закон України від 08.10.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення 25.06.2025 р.).
17. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення 25.06.2025 р.).
18. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text (дата звернення 25.06.2025 р.).
19. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 01.01.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення 25.06.2025 р.).
20. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text (дата звернення 25.06.2025 р.).
21. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 25.06.2025 р.).
22. The paris principles principles and guidelines on children associated with armed forces or armed groups. 2007. URL: https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/parisprinciples.pdf (дата звернення 25.06.2025 р.).
23. Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict.. URL: https://digitallibrary.un.org/record/191406#files (дата звернення 25.06.2025 р.).

УДК 342.7 (045)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.25

МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Толкачова І.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права
Національного транспортного університету, Україна
ORCID: 0000-0003-3545-1496

Омельченко Н.В.,
студентка IV курсу факультету економіки та права
Національного транспортного університету

Толкачова І.А., Омельченко Н.В. Механізми захисту прав людини в Україні в умовах воєнного стану.

Військова агресія рф негативно впливає на всі відносини в Україні. Права людини під час війни перебувають під особливою загрозою, оскільки вони можуть бути порушені як з боку держави, яка захищається від нападу так і з боку держави-окупанта, яка веде загарбницьку неспровоковану війну та здійснює злочини проти людяності, акти геноциду та агресії, воєнні злочини тощо.

Дана наукова стаття присвячена перш за все аналізу механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану, спричиненого повномасштабною агресією рф. Розглянуто положення Конституції України та чинного законодавства щодо обмеження прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану. Визначено особливості функціонування механізмів захисту прав людини під час правового режиму воєнного стану, необхідність відступу держави від міжнародних зобов'язань з причин захисту національної безпеки та територіальної цілісності, відмічено правові аспекти введення воєнного стану. Здійснено розгляд як національних, так і міжнародних механізмів захисту прав людини.

Особливу увагу на національному рівні приділено особливостям діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, судам загальної юрисдикції. Висвітлено роль та значення Конституційного Суду України для належного забезпечення прав громадян в умовах воєнного стану.

Щодо міжнародного механізму захисту прав людини наголошено на важливості співвідношення норм міжнародного права з прав людини та міжнародного гуманітарного права. Підкреслено, що спільним для міжнародного гуманітарного права та міжнародного права з прав людини є мета гуманного поводження та забезпечення гідності для кожної людини. Наголошено на важливості діяльності Європейського суду з прав людини та Міжнародного кримінального суду в контексті притягнення винних у воєнних злочинах проти України до відповідальності та виплат репарацій.

Аналіз механізмів захисту прав людини доводить необхідність удосконалення діючих та об'єднання національних та міжнародних засобів захисту прав людини з метою ефективного відновлення прав людини, порушених внаслідок агресії рф.

Ключові слова: воєнний стан, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, конституційні права і свободи людини і громадянина, гарантії захисту прав людини, омбудсмен, Конституція України, міжнародні договори.

Tolkachova I.A., Omelchenko N.V. Mechanisms for the protection of human rights in Ukraine under martial law.

The military aggression of the rf negatively affects all relations in Ukraine. During war, human rights are under special threat, since they can be violated both by the state that is defending itself from attack and by the occupying state that is waging an aggressive unprovoked war and committing crimes against humanity, acts of genocide and aggression, war crimes, etc.

This scientific work is devoted primarily to the analysis of the mechanisms for the protection of human rights under martial law caused by the full-scale aggression of the rf. The provisions of the Constitution of Ukraine and current legislation on the restriction of human and citizen rights and freedoms under martial law are considered. The peculiarities of the functioning of human rights protection mechanisms during the legal regime of martial law are determined as well as the need for the state to deviate from international obligations for reasons of protecting national security and territorial integrity, and the legal aspects of the introduction of martial law are noted. Both national and international mechanisms for the protection of human rights are considered.

Special attention is paid at the national level to the peculiarities of the activities of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine and courts of general jurisdiction. The role and significance of the Constitutional Court of Ukraine for the proper protection of citizens' rights under martial law are highlighted.

Regarding the international mechanism for the protection of human rights, the importance of the correlation of the norms of international human rights law and international humanitarian law is emphasized. It is emphasized that international humanitarian law and international human rights law have the same goal of humane treatment and ensuring dignity for every person. The importance of the activities of the European Court of Human Rights and the International Criminal Court in the context of bringing those guilty of war crimes against Ukraine to justice and paying reparations is emphasized.

The analysis of human rights protection mechanisms proves the need to improve existing and combine national and international means of protecting human rights in order to effectively restore human rights violated as a result of the russian aggression.

Key words: martial law, armed conflict, international humanitarian law, constitutional rights and freedoms of man and citizen, guarantees of human rights protection, ombudsman, Constitution of Ukraine, international treaties.

Постановка проблеми. Права та свободи людини є головною цінністю демократичного суспільства, їх гарантування та дотримання фундаментально важливі для розвитку правової держави. Стаття 3 Конституції України встановлює: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Із зазначеного випливає, що головним гарантом забезпечення прав людини є держава. Але в умовах повномасштабної війни спричиненої рф, держава змушена обмежувати певні права людини з метою захисту національної безпеки та територіальної цілісності. За таких обставин механізми захисту прав людини набувають особливого значення, оскільки дієвість його функціонування впливає на загальний стан українського суспільства під час війни.

Стан опрацювання. Питання механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану досліджувалися багатьма вітчизняними науковцями, зокрема такі дослідження здійснювали О. Батанов, Х. Маркович, С. Вородін, А. Крусян, І. Глиняний, Ю. Шемшученко та інші. Проте незважаючи на проведені вже дослідження, в особливих умовах сучасності механізми захисту прав людини в умовах воєнного стану не є сталими, тому науковий аналіз таких механізмів є актуальним.

Метою статті є здійснення загального аналізу механізмів захисту прав людини в Україні та їх дієвість в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року у зв'язку з повномасштабним вторгненням військ рф на територію нашої держави, було введено в дію Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 [2].

Відповідно до пункту 19 статті 92 Конституції України правовий режим воєнного стану визначається виключно законом України [1], тому дія даного правового режиму регламентується Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Статтею 1 даного Закону закріплено, що воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [3].

Внаслідок введення воєнного стану, виникла необхідність використання Україною права дерогації. Дерогація є спеціальним механізмом тимчасового відступу держави від своїх зобов'язань за міжнародними договорами в умовах війни або у разі надзвичайних ситуацій, які становлять загрозу для національної безпеки. Міжнародним Пактом про громадянські та політичні права [4] та Європейською конвенцією з прав людини [5] передбачено обов'язок держав-учасниць у разі надзвичайної ситуації негайно та в повному обсязі інформувати інші держави, які беруть участь у даних актах, про відступ від своїх зобов'язань за посередництвом Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй та Генерального секретаря Ради Європи. Також, держава, яка відступає від своїх зобов'язань повинна вказати причини, що спонукали до такого рішення, має бути зроблено повідомлення через того ж посередника про дату, коли вона припиняє такий відступ. Україна після

початку повномасштабного вторгнення з боку російської федерації офіційно повідомила міжнародні установи про відступ від своїх зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини та Міжнародним Пактом про громадянські та політичні права [6].

Україна як демократична, соціальна та правова держава на конституційному рівні чітко визнала, що навіть в умовах правового режиму воєнного стану обмеження прав і свобод жодним чином не поширюються на основоположні права громадян. Статтею 64 Основного Закону передбачено, що не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України [1]. Закріплення переліку прав, які не підлягають обмеженню, навіть під час дії воєнного стану, є конституційною гарантією прав людини і громадянина. Це важливий аспект для забезпечення основних прав та свобод громадян у будь-який час. Саме повага до прав людини є запорукою державного авторитету на національному та міжнародному рівнях. Так, побудова держави на демократичних цінностях передбачає не лише проголошення, а й забезпечення прав людини в будь-яких реаліях [7, с. 97].

Механізм захисту прав людини як правове явище являє собою систему, оскільки включає в себе низку складових, таких як право на захист, форми та способи захисту прав, а також процес і порядок звернення до відповідних органів, установ та організацій. Ця система характеризується діалектичною взаємозалежністю між її частинами, де кожен елемент має своє місце та виконує визначену функцію. Механізм захисту прав повинен бути цілісним та логічно-узгодженим процесом. Його суть полягає в послідовних діях людини, спрямованих на відновлення стану, який існував до порушення її прав [8, с. 89].

Розкриваючи поняття «механізму захисту прав людини», необхідно наголосити на важливості розмежування охорони прав людини та захисту прав людини. Захист є необхідним у разі порушення прав людини, він використовується як механізм відновлення порушених прав, а охорона натомість передбачає заходи запобігання порушенням прав людини.

Захист прав людини здійснюється не лише на національному рівні, а й на міжнародному рівні, через відповідні міжнародні інституції. Тому науковці доцільно виділяють національні та міжнародні механізми захисту прав людини.

Як правило, механізм захисту прав людини в правовій державі включає: конституційно-судовий механізм (конституційний суд); судовий захист (суди загальної юрисдикції); омбудсмена (уповноваженого з прав людини); адміністративні дії органів виконавчої влади; діяльність неурядових правозахисних організацій; законний самозахист особою своїх прав тощо [9, с. 192].

Аналізуючи державні механізми захисту прав людини, перш за все варто згадати Президента України, який відповідно до статті 102 Конституції України є гарантом додержання прав та свобод людини [1]. Президент зобов'язаний сприяти формуванню механізмів захисту прав людини, створювати такі умови за яких забезпечувалося б належна охорона прав людини та механізми відновлення таких прав у разі їх порушення.

Нормативний механізм захисту прав людини здійснює Верховна Рада України, якій належить законодавча влада в державі. Тому діяльність парламенту, як єдиного законодавчого органу, спрямована на прийняття законодавчих актів, покликаних гарантувати та захищати права людини. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII та Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII [10] заклали основу для ефективного захисту прав людини в умовах воєнного часу. Згодом, 20 квітня 2016 року для забезпечення прав людини і громадянина було створено Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, з 3 грудня 2024 року – Міністерство національної єдності України.

В Україні діє інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – омбудсмен). Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [1]. Діяльність омбудсмена в умовах війни є необхідною для надання допомоги і підтримки особам, постраждалим внаслідок воєнних дій, особливу увагу при цьому необхідно спрямовувати на забезпечення потреб осіб, які перебувають у особливо вразливому становищі: біженців, внутрішньо переміщених осіб, дітей, жінок, осіб з інвалідністю та інших. Як зазначає С. Пушкаренко, основними напрямками для підвищення ефективності інституту омбудсмена в Україні можуть стати зміцнення правової бази, що забезпечить омбудсмену необхідні повноваження та інструменти для дієвого захисту прав громадян, а також розробка механізмів для забезпечення його незалежності від політичного тиску та впливу. Важливою є також розбудова інфраструктури для ефективного залучення громадян до процесів вирішення їхніх скарг та підвищення правової обізнаності населення [11, с. 85]. Погоджуємося із зазначеною думкою та вважаємо, що удосконалення діяльності інституту омбудсмена є особливо актуальним в умовах воєнного стану, оскільки

права людини в цей період перебувають під особливою небезпекою, тому важливим є підвищення ефективності механізмів захисту прав людини.

Конституційно закріплено захист прав та свобод людини і громадянина судом, про це свідчать положення статті 55 Основного Закону, тому безумовним є те, що судовий механізм захисту прав людини є найбільш універсальним інститутом у відновленні порушених прав та свобод людини. Відповідно до положення частини другої статті 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Аналіз цього положення у взаємозв'язку з положеннями частин першої, другої статті 55 Конституції України дає підстави дійти висновку, що судам підвідомчі будь-які звернення фізичної особи щодо захисту своїх прав і свобод. Тому суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушено чи порушуються, або створено чи створюються перешкоди для їх реалізації, або має місце інше ущемлення прав і свобод [12]. Однак в умовах воєнного стану, через окупацію частини України та бойові дії, фактично неможливо забезпечити громадянам повноцінний доступ до правосуддя на певній території. Дане питання регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII, а саме ч. 3 ст. 26 даного Закону передбачено, що у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів [3]. З початку війни (з лютого 2022 р.) у зв'язку з неможливістю окремих судів здійснювати правосуддя в умовах воєнного стану було змінено територіальну підсудність понад 200 судів. Після звільнення Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Херсонської та інших областей від російських окупантів відновлено територіальну підсудність близько 60 судів [13, с. 352].

Конституційний Суд України (далі – КСУ) як орган конституційної юрисдикції уповноважений здійснювати конституційно-наглядову функцію, основним його завданням є вирішення питань щодо відповідності Конституції України законів України та інших нормативно-правових актів. Конституційних Суд України є неупередженим та незалежним від будь-яких впливів, його рішення ґрунтуються виключно на аналізі положень Конституції Україні та інших законах. Загалом, діяльність КСУ сприяє втіленню принципів верховенства права та справедливості, що підвищує ефективність захисту прав людини. КСУ не тільки гарантує правову визначеність у складних ситуаціях, але й виступає бар'єром для можливих зловживань владою. Наприклад, його рішення мають ключове значення у випадках, коли прийняття законодавчих чи виконавчих актів може порушувати принципи прав людини або виходити за межі конституційних повноважень державних органів. Такі дії Конституційного Суду України, на думку І. Глиняного, є запобіжником для надмірної концентрації влади та руйнування демократичних інститутів [14, с. 6].

Конституційним правом кожної людини є право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, така допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [1]. Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI, адвокатура України є недержавним самоврядним інститутом, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом [15]. З огляду на викладене можна відзначити, що діяльність адвокатури спрямована на співставлення інтересів громадянського суспільства відповідно до спроможностей держави, тому інститут адвокатури є особливим незалежним суб'єктом у механізмі захисту прав людини.

Згідно зі ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1]. Враховуючи, що Україною підписано та ратифіковано безліч міжнародних нормативних актів, в яких закріплені права людини, міжнародні стандарти відіграють ключову роль у захисті прав та свобод людини. Рішення міжнародних органів переважно мають обов'язковий характер, внаслідок цього виникає можливість реального впливу на суб'єктів міжнародного права.

Для кращого розуміння міжнародних механізмів захисту прав людини під час війни необхідно звернутися до норм міжнародного гуманітарного права. Головною метою міжнародного гуманітарного права є встановлення заборони та обмеження на певні методи та засоби ведення війни для максимального пом'якшення наслідків воєнних дій та захисту цивільного населення та цивільних об'єктів. Джерелами формування міжнародного гуманітарного права є Женевське та Гаазьке право. Права Женеви складається із норм, які є необхідними для захисту жертв збройних конфліктів: цивільного населення та військовослужбовців, які не беруть безпосередньої участі у бойових діях. Правила ведення воєнних дій, встановлення заборони та обмеження на визначені методи та способи здійснення воєнних дій відображені в праві Гааги.

Проте, навіть в умовах воєнного стану, продовжують застосовуватися норми міжнародного права прав людини і тому виникає питання щодо їх співвідношення з нормами міжнародного гуманітарного права. Спільним для міжнародного гуманітарного права та міжнародного права з прав людини є мета гуманного поводження та забезпечення гідності для кожної людини.

Останнім часом відмічається тенденція до використання норм міжнародного гуманітарного права при оцінці наявності порушень прав людини. Так, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) 26 червня 2024 року ухвалив рішення у справі Україна проти Росії (щодо Криму), яким встановив практику порушення прав людини з боку рф на території тимчасово окупованого Криму майже за всіма статтями Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. ЄСПЛ зазвичай не дуже охоче застосовує міжнародне гуманітарне право, попри певну практику в окремих рішеннях. Причиною цього є небажання Суду виходити за межі міжнародного права прав людини. Попри це, завдяки позиції України Суд не просто був змушений використовувати міжнародне гуманітарне право, а й оцінювати дотримання норм міжнародного гуманітарного права в межах кожного заявленого Україною порушення з боку рф у Криму. Так чи інакше, але ані в Суду, ані в України не було іншого вибору. Щонайменше частина заявлених порушень без урахування норм міжнародного гуманітарного права призвела б до спотворення правової реальності та в певних випадках визнання відсутності порушень прав людини [16]. У зв'язку з цим, доцільно наголосити на необхідності застосування міжнародного гуманітарного права ЄСПЛ у контексті збройних конфліктів та окупації, особливо на прикладі рішення у справі Україна проти Росії (щодо Криму), де без його використання оцінка порушень прав людини була б неповною та могла б призвести до легітимізації дій окупанта.

Варто зазначити, що 16 вересня 2022 року рф остаточно вийшла з Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що стало наслідком її виключення з Ради Європи. У зв'язку з цим, Європейський суд з прав людини втратив юрисдикцію над рф, і розгляд тисяч скарг проти неї, включно зі скаргами, поданими Україною, опинився під загрозою. За словами правозахисника з Центру громадянських свобод В. Яворського, росія заявляє, що вийшла з Конвенції ще в березні, і тому більше не несе жодних зобов'язань. Він також наголошує, що ЄСПЛ, за своїми процедурами, не може винести рішення без участі росії, а для розгляду справи обов'язкова присутність судді від цієї країни. Залишається сподіватися, що суд усе ж розгляне ці справи, і його рішення зможуть бути використані як докази в інших судах та інституціях, що відіграє важливу роль у розгляді справ у Міжнародному суді ООН, міжнародних арбітражах та розслідуваннях міжнародних злочинів [17].

21 серпня 2024 року Верховною Радою України було ратифіковано Римський статут та поправки до нього, таким чином Україна визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), яка обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Відповідно до Римського статуту МКС має юрисдикцію стосовно таких злочинів: злочин геноциду; злочини проти людяності; воєнні злочини; злочин агресії [18]. До даних злочинів не застосовуються будь які строки давності, це дає надію на притягнення до відповідальності осіб, які вчиняли воєнні злочини.

За інформацією парламентського Комітету з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва, важливість ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду обумовлена тим, що головним міжнародно-правовим інструментом на шляху до притягнення до відповідальності російських воєнних злочинців є МКС. Членство у Римському статуті сприятиме запобіганню і стримуванню вчинення особливо тяжких злочинів у майбутньому. Україна зможе ефективно співпрацювати з цією міжнародною установою, що сприятиме забезпеченню покарання осіб, винних у скоєнні особливо тяжких злочинів, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства [19]. Водночас, слід зауважити, що незважаючи на видані ордери на арешт осіб, відповідальних за злочини проти України, суд щодо таких осіб не є можливим доки вони не будуть перебувати безпосередньо у залі суду, оскільки не існує механізму заочного притягнення МКС до відповідальності. Безсумнівно дана проблема потребує переосмислення та подальшого вдосконалення міжнародного судового захисту прав людини.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що права та свободи людини в умовах війни знаходяться під особливою загрозою, тому наявність дієвих механізмів їх захисту є критично важливим для життєдіяльності держави. Для захисту територіальної цілісності та національної безпеки Україна, в умовах повномасштабного вторгнення, змушена тимчасово обмежувати певні права людини, вводити правовий режим воєнного стану та застосовувати механізм дерогації. Проте, незважаючи на воєнний стан, обмеження основоположних прав і свобод є неможливим, держава на конституційному рівні гарантує їх дотримання. Механізм захисту прав людини в Україні є багаторівневою системою, науковці виділяють національні та міжнародні механізми захисту. Серед національних механізмів захисту прав людини ключову роль відіграють Президент України, Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, суди загальної юрисдикції, Конституційний

Суд України та інші органи та громадські організації. В умовах воєнного стану особливого значення набуває діяльність омбудсмена та судів загальної юрисдикції. Проте забезпечення доступу до правосуддя ускладнюється окупацією територій та бойовими діями. В межах міжнародних механізмів особливої уваги заслуговують рішення ЄСПЛ, застосування норм міжнародного гуманітарного права у практиці ЄСПЛ є доказом важливості комплексної оцінки порушень прав людини в умовах війни. Ратифікація Україною Римського статуту МКС покликана сприяти притягненню до відповідальності осіб, винних у вчиненні міжнародних злочинів, хоча, варто визнати, що даний механізм потребує удосконалення. Таким чином, здійснивши аналіз механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану, можна констатувати, що для збільшення ефективності захисту прав людини в умовах воєнного стану надзвичайно важливим є дотримання принципу верховенства права, вдосконалення законодавства, консолідація міжнародних та національних механізмів захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об’єдн. Націй від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. Clarifying communication Regarding derogation measures. URL: https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.65.2022-Eng.pdf.
7. Маркович Х. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 95–99.
8. Вородін С.В. Захист прав і свобод постраждалих в умовах збройної агресії рф: сучасні виклики правового регулювання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 87–91.
9. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем: монографія / за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2014. 391 с.
10. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 1. Ст. 1.
11. Пушкаренко С. Інститут омбудсмена системи захисту прав людини: зарубіжний досвід для України. *Таврійський науковий вісник*. 2024. № 1. С. 82–88.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого, п’ятого статті 248-3 Цивільного процесуального кодексу України та за конституційними зверненнями громадян Будинської Світлани Олександрівни і Ковриги Сергія Володимировича: Рішення Конституц. Суду України від 23.05.2001 № 6-рп/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-01#Text.
13. Крусян А. Особливості захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні: конституційно-правовий аспект. *Правова держава*. 2024. № 35. С. 348–361.
14. Глиняний І. Роль Конституційного Суду України в захисті прав людини: теорія та практика. *Juris Europensis Scientia*. 2024. № 5. С. 3–7.
15. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.
16. Петровець М. Як ми перемогли в ЄСПЛ: аналіз рішення в справі «Україна проти рф» щодо порушень прав людини в Криму. *Сайт про кримінальну юстицію простою і зрозумілою мовою – JustTalk*. URL: https://justtalk.com.ua/post/yak-mi-peremogli-v-espl-analiz-rishennya-v-spravi-ukraina-proti-rf-schodo-porushen-prav-lyudini-v-krimu.
17. Росія вже не у ЄСПЛ. Що буде зі справами України проти РФ. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-62926473.
18. Римський статут міжнародного кримінального суду: Статут Міжнар. судів від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
19. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. 21 серпня 2024 року. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html.

УДК 342.7:347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.26

ПРАВОВА ОХОРОНА ТА ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У СВІТЛІ ЮРИДИЧНИХ ПОЗИЦІЙ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Томкіна О.О.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
член Науково-консультативної ради
Конституційного Суду України
ORCID: 0000-0001-7908-8778

Томкіна О.О. Правова охорона та захист права власності у світлі юридичних позицій Конституційного Суду України.

Стаття присвячена аналізу юридичних позицій Конституційного Суду України, постановлених з питань правової охорони та захисту права власності.

Зазначається, що охорона та захист конституційного права власності є фундаментальними інститутами національної правової системи і держава відіграє пріоритетну роль у реалізації охоронно-захисної функції цього права.

Юридичні позиції Конституційного Суду України, постановлені з питань права власності, умовно розділяються на три групи: 1) юридичні позиції, які мають загальноправове значення (щодо загальних засад конституційного ладу та ін.); 2) відіграють міжгалузеву роль для охорони та захисту права власності; 3) стосуються суто цивільно-правових аспектів права власності (щодо підстав набуття права власності, укладення договору, спадкових відносин тощо).

За наслідками аналізу актів Конституційного Суду України відмічається, що юридичні позиції органу конституційної юрисдикції у конституційних спорах з питань права власності формуються на базових принципах права: верховенства права, законності, рівності перед законом, непорушності права власності, правомірного втручання у право власності тощо.

Окрема увага приділяється принципу пропорційності, який вимагає досягнення розумного (справедливого) співвідношення між приватними і публічними інтересами та передбачає, що будь-яке втручання у право власності має ґрунтуватися на законі, мати правомірну мету та бути домірним.

Акцентується увага на тому, що справедливий баланс у правовідносинах власності втілює ідею доброчесності держави, влади, правосуддя. Водночас підкреслюється, що юридичним позиціям Конституційного Суду України з питань права власності бракує акценту на доброчесності, який міг би не тільки поглибити юридичну мотивацію Суду, а й розвинути в конституційній площині морально-етичний вектор правової охорони і захисту права власності.

Підсумовується, що юридичні позиції Конституційного Суду України з питань права власності надають його актам важливої властивості джерела права, впливають на розвиток правотворчої діяльності та релевантної судової практики.

Ключові слова: баланс інтересів, верховенство права, власність, захист права власності, Конституція України, Конституційний Суд України, охорона права власності, пропорційність, юридичні позиції.

Tomkina O.O. Legal protection and defense of property rights in light of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine.

The article is devoted to the analysis of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on issues of legal protection and defense of property rights.

It is noted that the protection and defense of constitutional property rights are fundamental institutions of the national legal system, and the state plays a priority role in the implementation of the protective and defensive function of this right.

The legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on property rights can be divided into three groups: 1) legal positions that have general legal significance (regarding the general principles of the constitutional order, etc.); 2) those that play an inter-sectoral role in the protection and defense of

property rights; 3) those relating purely to civil law aspects of property rights (regarding the grounds for acquiring property rights, concluding contracts, inheritance relations, etc.).

Based on the analysis of the acts of the Constitutional Court of Ukraine, it should be noted that the legal positions of the constitutional jurisdiction body in constitutional disputes on property rights are formed on the basis of fundamental principles of law: the rule of law, legality, equality before the law, inviolability of property rights, lawful interference with property rights, etc.

Particular attention is paid to the principle of proportionality, which requires the achievement of a reasonable (fair) balance between private and public interests and provides that any interference with property rights must be based on law, have a legitimate purpose and be proportionate.

Emphasis is placed on the fact that a fair balance in property relations embodies the idea of integrity of the state, authority, and justice. At the same time, it is emphasized that the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on property rights lack an emphasis on integrity, which could not only deepen the Court's legal motivation but also develop a moral and ethical vector of legal protection and defense of property rights in the constitutional sphere.

It is concluded that the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on property rights give it acts the important property of being a source of law and influence the development of law-making activity and relevant judicial practice.

Key words: balance of interests, rule of law, property, protection of property rights, Constitution of Ukraine, Constitutional Court of Ukraine, protection of property rights, proportionality, legal positions.

Постановка проблеми. Власність і право власності завжди перебувають в зоні ризику, оскільки, як цінні блага, лежать в основі економічних відносин та цивільного обороту. Потенціал широкого спектру можливостей, що надає право власності, є заманливим об'єктом протиправних посягань і заподіяння шкоди приватним та публічним інтересам власника. Тож правова охорона та захист права власності (в матеріальному і нематеріальному аспектах) визнаються фундаментальними інститутами національної правової системи України.

Держава відіграє пріоритетну роль у правовій охороні та захисті права власності, оскільки інституційні ресурси і засоби держави дозволяють їй застосовувати найбільш ефективні форми і методи для реалізації відповідних завдань. Їх експліцитним вираженням виступає діяльність Конституційного Суду України, який відповідно до статті 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження [1]. Юридичні позиції, постановлені Конституційним Судом України (далі – Конституційний Суд, Суд), щодо охорони та захисту права власності, зберігають у межах конституційно-правового поля національне законодавство України у сфері відносин власності.

Метою цієї наукової публікації є узагальнення юридичних позицій Конституційного Суду України з питань правової охорони та захисту права власності.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми правової охорони та захисту права власності посідають одне із центральних місць у тематиці української правової доктрини різногалузевої спрямованості.

Відмітимо, зокрема, фундаментальні дослідження Т.М. Білогубки, В.І. Гринчука, А.М. Іваницького, З.І. Книш, І.В. Мартинюка, І.В. Невара, Р.С. Пічка, О.В. Погрібної, Т.В. Ярошевської.

Конституційно-правовий аспект посідає визначне місце в охоронно-захисній системі права власності. Так, О.М. Клименко присвятила докторську дисертацію (2012) конституційно-правовому аналізу співвідношення публічного та приватного інтересів у аспекті примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю. Своєю чергою, М.В. Добрєв захистив кандидатську дисертацію (2021) з питань конституційного права людини і громадянина володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, у т. ч. гарантій здійснення та механізму (нормативно- та організаційно-правовий) реалізації цього права.

Водночас, цей аспект залишається одним із визначальних у виробленні прогресивних правових підходів щодо охорони та захисту права власності. Важливу методологічну роль у цьому відіграють юридичні позиції Конституційного Суду, дослідженню яких і присвячена ця публікація.

Виклад основного матеріалу. Правова охорона та захист права власності, попри деяку термінологічну різницю понять «охорона» та «захист», виступають однаково важливою інституціональною частиною механізму соціальної правової держави, виявом його охоронно-захисної функції відносин власності. Інститут правової охорони спрямований на встановлення певного правового режиму власності, а інститут правового захисту – на застосування у межах установленого охоронно-правового режиму конкретних способів припинення правопорушень, зміну правовідношення, відновлення становища тощо.

В умовах російської збройної агресії проти України та тимчасової окупації частини території нашої держави, проблема захисту прав і свобод людини, як вірно відмічається в науковій літературі, є особливо гострою [2, с. 21], у т. ч. щодо права власності. Через завдані інфраструктурі України збитки, зазначена проблема масштабувалася і потребує застосовування цілого комплексу правових засобів. Дослідники цієї проблеми відмічають, що сьогодні прослідковується тенденція до зростання загальної кількості судових справ, пов'язаних із захистом права власності, і це стало закономірним явищем [3, с. 67].

Конституційний Суд підкреслив, що «право власності є природним правом особи…», [4, с. 67], акцентувавши його базову гуманістичну цінність, а для держави визнання, дотримання і захист права власності є обов'язком [5]. Водночас, уточнимо - конституційним обов'язком як демократичної, соціальної, правової держави, відповідальною перед людиною, і виконання якого спрямоване на створення умов для ефективної реалізації права власності, а також на гарантування і забезпечення відповідно до закону захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. В контексті цього конституційного обов'язку держава засобами національного права передбачає особливі інституційні форми охорони відносин власності та захисту права власності. Одні з них охороняють відносини власності шляхом їх визнання, інші – забезпечують необхідні умови для реалізації права власності, встановлюють негативні правові наслідки порушення цього права тощо. Певно, що система усіх правових засобів охорони та захисту права власності (загальних, міжгалузевих, галузевих, спеціальних) сприяє нормальному та безперешкодному розвитку відносин власності.

Оскільки право власності виступає інститутом матеріального права, його ефективна реалізація потребує належної юрисдикційної підтримки. Тож однією з найважливіших інституційних форм реалізації конституційного обов'язку держави щодо правової охорони та захисту права власності виступає діяльність Конституційного Суду, яка позначається на стані національної конституційної безпеки і правового порядку, рівні захищеності прав і свобод людини і громадянина, ступені суспільної довіри до держави, мірі поваги до Конституції і конституційних цінностей. Дані щорічних інформаційних доповідей Суду демонструють зростання суспільного запиту на правовий захист і відновлення конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд забезпечує, у тому числі постановленням юридичних позицій, динаміку конституційних норм. Як зауважив Голова Конституційного Суду Литовської республіки, професор Д. Жалімос, роль конституційного суду є вирішальною у підтримці стабільності та життєздатності Конституції, оскільки розкриває «живий» зміст Конституції, тобто у її розвитку, деякою мірою паралельному до розвитку самої держави [6, с. 30].

За змістом статті 92 Закону України «Про Конституційний Суд України», юридична позиція Конституційного Суду викладається у мотивувальній та/або резолютивній частині рішення, висновку, може міститися в ухвалах про відмову у відкритті конституційного провадження у справі та про закриття конституційного провадження у справі, постановлених Сенатом чи Великою палатою. Суд може розвивати і конкретизувати юридичну позицію у своїх наступних актах, змінювати її в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався Суд при висловленні такої позиції, або за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду [7]. Як зазначає В.В. Городовенко, правові позиції виникають в ухвалених рішеннях Суду як регулятивні та є обов'язковими на всій території України, мають офіційно-обов'язковий характер, їх неможливо оскаржити, оскільки правові позиції діють і при конкретному нормоконтролі. Йдеться про те, що вони мають загальний характер і є обов'язковими для всіх органів державної влади і місцевого самоврядування та посадових осіб [8, с. 38-39]. Юридичні позиції Суду ніби «вибудовують «міцні «фортифікаційні споруди» довкола Конституції, засновані на сукупності правових знань та інтелектуальної, творчої діяльності суддів задля утвердження конституціоналізму» [9, с. 65].

Це стосується й юридичних позицій Суду, постановлених з питань права власності. Як відмітив М.В. Добрєв, закріплення права власності в Конституції України є необхідним, але не останнім етапом у процесі оформлення конституційних гарантій її захисту [10, с. 101]. Тож, на думку цього дослідника, механізм реалізації права людини і громадянина володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю складається з трьох груп джерел: норм Конституції України та конституційних законів, спрямованих на регулювання цього права; рішень Конституційного Суду з питань реалізації та захисту права власності; а також актів міжнародних організацій, що є частиною законодавства України, та практики міжнародних судових установ [10, с. 2].

Юридичні позиції Конституційного Суду з питань права власності умовно можна розділити на ті, які: 1) мають загальноправове значення (наприклад, щодо загальних засад конституційного ладу); 2) відіграють міжгалузеву роль для охорони та захисту права власності (у конституційних

спорах щодо управління об'єктами державної і комунальної власності, застосування конфіскації майна, штрафу, примусової реалізації майна, державної реєстрації речових прав, гарантування заощаджень і грошових вкладів громадян, землекористування тощо); 3) стосуються суто цивільно-правових аспектів права власності (щодо підстав набуття права власності, укладення договору чи вчинення іншого правочину, спадкових відносин тощо).

І як показав аналіз рішень Суду, постановлених у конституційних справах з питань права власності, юридичні позиції органу конституційної юрисдикції усталено формуються переважно на системі наступних принципів:

1) верховенства права (насамперед у світлі обмежень права власності);

2) законності (ex lege), згідно з яким у контексті пункту 7 частини першої статті 92 Конституції України правовий режим власності, порядок і умови набуття та припинення права власності, а також права володіння, користування та розпорядження майном визначаються законами;

3) рівності перед законом, який у світлі частини четвертої статті 13 Конституції України інтерпретований так: «правовий статус суб'єктів права різних форм власності ґрунтується на єдиних конституційних принципах» [11];

4) непорушності права власності (невтручання будь-кого у здійснення власником своїх прав щодо володіння, користування та розпорядження майном, заборону будь-яких порушень прав власника щодо його майна всупереч інтересам власника та його волі [12], тобто убезпечення власника від протиправного втручання в здійснення ним своїх прав вільно та на власний розсуд [13]; причому, за позицією Суду, гарантування особі державою вільного та на власний розсуд здійснення права власності є передумовою реалізації інших конституційних прав і свобод людини і громадянина [4];

5) правомірного втручання у право власності (право власності не є абсолютним, тобто може бути обмежене, однак втручання у це право може здійснюватися лише на підставі закону з дотриманням принципу юридичної визначеності та принципу пропорційності, який вимагає досягнення розумного співвідношення між інтересами особи та суспільства [14]; будь-яке втручання має ґрунтуватися на законі, мати правомірну мету та бути домірним [4]).

Юридичні позиції, постановлені Конституційним Судом на базі цих та інших принципів права, демонструють відданість Суду засадам демократичного суспільства, базованого на верховенстві права (правовладді) (in democratic society based on the rule of law). Підтримуючи дієвість зазначеного принципу, Суд скеровує діяльність держави у сфері правовідносин власності не лише на утримання від застосування надмірних засобів втручання у право власності та інше добросовісне володіння, але й на вжиття належних заходів для забезпечення можливості вільно та на власний розсуд здійснювати їх кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, з урахуванням меж здійснення таких прав, що їх установлено законом, приписи якого відповідають принципу юридичної визначеності, спрямовані на досягнення правомірної мети та є домірними [4]. З цього випливає, що Суд «укладає» конституційний обов'язок держави у сфері відносин власності в доктрину, як позитивних, так і негативних зобов'язань держави.

Застосовуючи засади правовладдя у конституційних спорах з питань права власності, Конституційний Суд активно звертається до категорії «інтерес» (щодо власника, особи, третьої особи, учасника суспільних відносин, суспільства, держави). Однак не в усіх своїх рішеннях Суд акцентує на важливості охорони та захисту саме законного інтересу особи («охоронюваного законом інтересу»).

Проблема конфлікту публічних і приватних інтересів, як показав аналіз рішень Суду, виразно домінує в механізмі реалізації, охорони та захисту права власності. З актів Суду випливає, що правова охорона та захист права власності виступають публічно-правовою метою. Причому публічний інтерес Суд розуміє як загальний інтерес, суспільну необхідність, що може бути пов'язано із захистом конституційного правопорядку, прав, свобод та гідності людини і громадянина, національної безпеки, економічного суверенітету, ефективного розподілу грошових накопичень тощо.

Разом із цим, Конституційний Суд, підкреслюючи публічно-правових характер обмеження права власності, наголошує, що «при обмеженні права власності в інтересах суспільства пропорційними можуть вважатися такі заходи, які є менш обтяжливими для прав і свобод приватних осіб з-поміж усіх доступних для застосування заходів» [14].

Водночас, оскільки «інститут власності забезпечує баланс публічних і приватних інтересів, впливає на соціальний статус громадян, вибудовує соціальну архітектоніку суспільства й забезпечує розвиток інших інститутів цивільного права» [2, с. 152], Конституційний Суд послідовно обстоює в своїх рішеннях охорону та захист права власності крізь призму «справедливого балансу» інтересів. Суд обстоює підхід, що з точки зору взаємовідповідності цілей і результатів нормативно-правове регулювання відносин власності має задовольняти принцип балансу публічних і приватних інтересів.

Гарантом у забезпеченні справедливого балансу інтересів в контексті відносин власності виступає саме держава. Справедливий баланс, згідно з позицією Суду, має досягнути «домірності у застосуванні юридичних засобів, за допомогою яких власника для задоволення певного публічного інтересу або позбавляють, або обмежують у здійсненні належного йому права власності» [4]. Отже, справедливий баланс означає розумне співвідношення між інтересами особи та суспільства та виключає зі своєї юридичної формули надмірність впливу держави на відносини власності, непотрібність або недоцільність такого впливу, неконституційність, незаконність та свавільність покладення на особу тягаря, неправомірність (нелегітимність) його мети, юридична невизначеність. Тож пропорційність (домірність) розуміється як «критерій правообмежувальної діяльності держави, своєрідного теста виконання державою своїх праволюдинних зобов'язань» [15, с. 80].

Конструкт справедливого балансу у праводоктринальній основі рішень Конституційного Суду з питань права власності є моральним каноном правової держави, її етичною концепцією соціально-економічного розвитку. Зазначений конструкт утілює ідею доброчесності держави, влади, правосуддя.

Однак юридичним позиціям Суду, постановленим у спорах з питань права власності, бракує, на жаль, акценту на доброчесності, який міг би не тільки поглибити юридичну мотивацію Суду, а й розвинути у конституційній площині морально-етичний вектор правової охорони і захисту права власності в Україні.

Висновки. Юридичні позиції, постановлені в актах Суду у конституційних спорах щодо права власності, являють собою доктринально-правові положення органу конституційної юрисдикції у сфері правовідносин власності. Відповідні юридичні позиції надають актам Суду властивості джерела права, впливають на формування і розвиток правотворчої діяльності, насамперед актів цивільного законодавства України, а також релевантної судової практики.

Юридична обов'язковість та узагальнюючий характер юридичних позицій Конституційного Суду щодо правової охорони та захисту права власності слугують досягненню конституційно значущих цілей та забезпечують правову визначеність актів цивільного та іншого права.

В юридичних позиціях Суду з питань права власності знайшли відбиток загальні принципи права, що змістовно конкретизовані до відносин власності (верховенства права, законності, рівності, юридичної визначеності, пропорційності) та розвиток спеціальні інституційні засади права власності (його природний характер, непорушність і, водночас, неабсолютність тощо).

Аксіологічна природа досліджуваних юридичних позицій Суду просякнута ідеєю права власності як конституційної цінності, яка опосередковує співвідношення публічних і приватних інтересів через конструкт справедливого балансу і лежить в основі засади верховенства права, її вимоги пропорційності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 № 2136. *Офіційний вісник України*. 2017. № 63. Стаття 1912.
2. Білогубка Т.М. Цивільно-правовий захист права власності на нерухоме майно: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03/081 Право / Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила». Івано-Франківськ, 2024. 239 с.
3. Погрібна О.В. Захист права приватної власності на житло: дис. … доктора філософії: спец. 081 Право / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака. Київ, 2024. 276 с.
4. Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2022 р. № 9-р(II)/2022. *Офіційний вісник України.* 2022. № 97. Стаття 6068.
5. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2008 р. № 24-рп/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 82. Стаття 2768.
6. Жалімас Д. Життєздатність Конституції та роль Конституційного суду. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/212322.pdf.
7. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Стаття 376.
8. Городовенко В. Юридичні (правові) позиції Конституційного Суду України у забезпеченні верховенства Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 35–40.
9. Данко В.Й. Правові позиції Конституційного Суду України у рішеннях судів загальної юрисдикції: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2016. 277 с.

10. Добрєв М.В. Конституційне право людини і громадянина володіти, користуватися і розпоряджатися своєї власністю: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2021. 185 с.
11. Рішення Конституційного Суду України від 11 червня 2003 р. № 11-рп/2003. *Офіційний вісник України*. 2003. № 25. Стаття 1217.
12. Рішення Конституційного Суду України від 11 листопада 2004 р. № 16-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 48. Стаття 3158.
13. Рішення Конституційного Суду України від 22 червня 2022 р. *№ 6-р(II)/2022*. *Офіційний вісник України.* 2022. № 48. Стаття 3158.
14. Рішення Конституційного Суду України від 5 червня 2019 р. № 3-р(I)/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 51. Стаття 1753.
15. Андриц М.Р. Принципи права в рішеннях Конституційного Суду України: дис. … доктора філософії: спец. 081 Право / Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2021. 221 с.

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.27

КОНЦЕПЦІЯ ЯДЕРНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Українець М.П.,
аспірант кафедри державно-правових дисциплін
за спеціальністю 081 Право, конституційне право; муніципальне право
Національного університету «Острозька академія»

Українець М.П. Концепція ядерного суверенітету держави в умовах глобалізації.

У статті досліджено концепцію ядерного суверенітету держави як складової державного суверенітету, специфічного елементу правової системи та новітнього виміру її суверенних прав в умовах глобалізації та загострення міжнародних конфліктів.

Увагу акцентовано на сучасних викликах, що постали перед Україною у зв'язку з тривалою збройною агресією російської федерації та неефективністю міжнародних гарантій безпеки, зокрема положень Будапештського меморандуму.

На прикладі України розкрито значення ядерного суверенітету держави, наслідки відмови від нього та втрати, а також підстави для перегляду власної політики щодо ядерного роззброєння. Проаналізовано можливість поновлення ядерного статусу, декларативного проголошення ядерного суверенітету, у тому числі без негайного відновлення арсеналу, що могло б посилити міжнародну позицію України, надати їй додаткові політичні важелі та створити новий формат безпекових гарантій.

Здійснено аналіз базових теоретичних підходів до розуміння державного та військового суверенітету, а також місця суверенних прав держави на ядерний статус.

Розглянуто ядерну зброю не лише як інструмент збройного протистояння, яка, попри суперечність нормам гуманітарного права та моральним принципам, залишається фактором міжнародної політики, що забезпечує державам — членам ядерного клубу особливий статус і додаткові гарантії їхнього суверенітету.

Обґрунтовано, що ядерний суверенітет може розглядатися як самостійний елемент державного суверенітету, який посилює стратегічну автономію, міжнародну суб'єктність та потенціал політики стримування.

Враховано позицію Міжнародного суду ООН щодо законності застосування ядерної зброї, норми Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань, а також фактичну нерівність держав, поділених на ядерний клуб та решту міжнародної спільноти.

Зроблено висновок, що ядерний статус може розглядатися не лише як воєнна, але й як політична та стратегічна категорія, яка як самостійний елемент державного суверенітету здатна істотно впливати на архітектуру міжнародної безпеки й визначати майбутнє України як суверенної держави.

Ключові слова: державний суверенітет, військовий суверенітет, ядерний суверенітет, національна безпека, Будапештський меморандум, конституційне право.

Ukrainets M.P. The concept of state nuclear sovereignty in the context of globalization.

The article examines the concept of nuclear sovereignty as a component of state sovereignty, a specific element of the legal system, and a new dimension of sovereign rights in the context of globalization and the intensification of international conflicts.

Particular attention is given to the contemporary challenges facing Ukraine in connection with the ongoing armed aggression of the russian federation and the ineffectiveness of international security guarantees, in particular the provisions of the Budapest Memorandum.

Using Ukraine as a case study, the article highlights the significance of "nuclear sovereignty," the consequences of renouncing it and the resulting losses, as well as the grounds for reconsidering Ukraine's policy on nuclear disarmament.

The possibility of restoring "nuclear status" through a declarative proclamation of "nuclear sovereignty," even without the immediate reconstruction of an arsenal, is analyzed. Such a step could strengthen Ukraine's international position, provide additional political leverage, and create a new framework of security guarantees.

The article considers fundamental theoretical approaches to understanding state and military sovereignty, as well as the place of a state's sovereign right to nuclear status.

Nuclear weapons are viewed not only as instruments of armed confrontation, which, despite their inconsistency with humanitarian law and moral principles, remain a factor of international politics, granting members of the "nuclear club" a special status and additional guarantees of sovereignty.

It is argued that "nuclear sovereignty" can be regarded as an independent element of state sovereignty that enhances strategic autonomy, international subjectivity, and deterrence capacity.

The position of the International Court of Justice on the legality of nuclear weapons use is taken into account, along with the provisions of the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons and the Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty, as well as the de facto inequality between states divided into the "nuclear club" and the rest of the international community.

The conclusion is drawn that "nuclear status" should be regarded not only as a military, but also as a political and strategic category, which, as a distinct element of state sovereignty, can significantly influence the architecture of international security and determine the future of Ukraine as a sovereign state.

Key words: state sovereignty, military sovereignty, nuclear sovereignty, national security, Budapest Memorandum, constitutional law.

Постановка питання. Концепція ядерного суверенітету посідає особливе місце у міжнародних відносинах. Вона стосується права держави володіти ядерними технологіями чи зброєю, а також визначати власну політику в цій сфері. Чи може ядерний статус бути гарантом державного суверенітету?

Зброя масового знищення, безсумнівно, перебуває поза нормами моралі, гуманності, дисонує з основоположними засадами природного права та заборонена до використання.

Сам факт існування ядерного озброєння як зброї масового знищення, породжує когнітивний супротив щодо легітимності, а можливість застосування оцінюється як найвищий акт агресії. Водночас прямої заборони ядерної зброї як такої міжнародне законодавство не містить. Зазначене дискусійне питання має просту відповідь. Ядерна зброя вже винайдена людством. Цей незмінний факт вказує, що такий вид озброєння існує і питання лише у чиїх руках він знаходиться.

Стан речей такий, що дев'ять країн, які володіють ядерною зброєю, так званий «ядерний клуб» знаходяться у «привілейованому становищі» перед іншими, маючи додаткову гарантію їх суверенітету як окремо так і в сукупності. Кожна з держав усвідомлює наслідки її використання, в результаті чого виникла концепція взаємного гарантованого знищення між країнами, які володіють цією зброєю. За відомим висловом «мета виправдовує засоби», інструмент ядерного стримування знайшов широке використання як засіб деескалації зовнішніх конфліктів та переконливим аргументом у дипломатичних переговорах.

Актуальність теми пов'язана з ризиком блокування євроатлантичного курсу, закріпленого Конституцією України. Де-факто цього не відбулося, водночас США та наявне керівництво NATO публічно заперечує можливість прийняття України до даної міжнародної військово-політичної організації. Жоден з учасників NATO не погодиться з протистоянням та розколу у цій безкомпромісній позиції.

З початку повномасштабного вторгнення у 2022 році політичне та військове керівництво України повторно спрямувало зусилля на ініціюванні захисту від злочинного нападу ядерної держави в рамках гарантій «Будапештського меморандуму».

Сценарій, за яким щодо «підзахисного» здійснює військову агресію сам «гарант», цим міжнародним договором не застережено, як і конкретизації заходів реагування інших учасників чи дієвих захисних механізмів. Індикатором виключно декларативного характеру згаданих гарантій (чи «запевнень») є повна бездіяльність учасників цього міжнародного акту.

Такий поворот зумовив пошук Україною нових безпекових гарантій. Безумовно, очікуваним та бажаним було входження до Організації Північноатлантичного договору з розрахунком на статтю 5 цього Договору. Разом з тим статус-кво свідчить про недосяжність цього безпекового інструменту. Істотно звужує часові рамки очікування активна фаза війни з рф.

Метою статті є наукове дослідження концепції ядерного суверенітету як засіб забезпечення національної безпеки, збереження державної суб'єктності та реалізації права на самозахист.

У роботі розглядається ядерний статус як новий самостійний вимір державного суверенітету, що включає не лише право володіння або контролю над ядерними технологіями, а й суверенне право на формування ядерної політики, у тому числі на рівні декларативного самопроголошення. Здійснено порівняльний аналіз понять ядерного та військового суверенітету з метою їх чіткого концептуального розмежування.

Окрему увагу приділено аналізу міжнародно-правових норм, які регулюють розповсюдження, використання та обмеження ядерної зброї, зокрема, правовому тлумаченню Будапештського ме-

морандуму, Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) та консультативному висновку Міжнародного суду ООН щодо правомірності застосування ядерної зброї. Досліджено правові та фактичні підстави для перегляду позиції України щодо ядерного роззброєння, а також легітимність можливого повернення до ядерного статусу або проголошення ядерного суверенітету як елементу безпекової стратегії.

Стан опрацювання проблеми. Серед провідних українських науковців, які досліджують суверенні права та проблематику державного суверенітету в умовах глобалізації, особливо слід виділити Ю.П. Битяка, В.П. Горбуліна, О.В. Скрипнюка, В.О. Чукаєву, Ю.С. Шемшученка та інших, чиї роботи відіграють важливу роль у формуванні сучасної концепції державного суверенітету.

Реформування воєнного законодавства України – це один з основних напрямів нормотворчості, щодо якого ведеться публічна дискусія та є досить розкритою темою, як і зміст та сутність військового суверенітету чи суверенітету у військовій сфері, зокрема у праці «Суверенітет держави у військовій сфері в умовах глобалізації» М.В. Єпур визначає військовий суверенітет як «*безумовне забезпечення безпеки своїх громадян, суспільства, держави від внутрішнього ворога (тероризму, поширення наркоманії), а також надійний захист своєї держави від зовнішньої воєнної агресії*» [6, с. 40].

Ряд дослідників розглядає ядерний суверенітет як інструмент збереження незалежності та державної суб'єктності. Michael Hardt трактує його як форму політичної влади, що тісно переплетена з глобальними структурами капіталу та контролю [12]. У більш нормативному ключі Winston Nagan і Garry Jacobs пропонують переосмислити класичний суверенітет: він не може зводитися лише до права держави на зброю масового знищення, а має враховувати й глобальні колективні інтереси [15]. Історичні дослідження показують, що створення глобального режиму нерозповсюдження супроводжувалося складними переговорами про обмеження суверенітету в ім'я колективної безпеки [16].

Проблема ядерного суверенітету полягає у постійному конфлікті між правом держави на самозахист та глобальним ризиком для людства. У новітніх дослідженнях підкреслюється, що навіть держави, які володіють зброєю, змушені узгоджувати свою політику з міжнародними зобов'язаннями та політичними альянсами [13].

Згідно зі статтею 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу [8].

Головною метою забезпечення воєнної безпеки є усунення зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці держави у воєнній сфері та створення сприятливих умов для гарантованого захисту її національних інтересів. У міжнародній практиці воєнна безпека передбачає право суверенної держави на самооборону і/або стримування воєнної агресії, допускає можливість застосування державою воєнної сили для захисту власного суверенітету і територіальної цілісності [9, с. 199].

Відповідно до такого розуміння, усе озброєння держави у військовій сфері може за замовчуванням бути віднесено до складових елементів військового суверенітету.

Разом з цим, ядерна зброя має ознаки, не притаманні іншим видам озброєння, в тому числі іншої зброї масового знищення, що дає підстави для переоцінки її значення в контексті загальної концепції державного суверенітету.

Виклад основного матеріалу. Узагальненою дефініцією правової системи є комплекс взаємозалежних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин [1, с. 53–55].

Станом на сьогодні ключовим напрямом нормотворчості в Україні є захист у війні та виконання плану Євроінтеграції. Разом з цим усі прийняті зміни законодавства з лютого 2022 року прямо чи опосередковано стосуються основи її державності – суверенітету у всіх його сферах: політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних, в тому числі оборонній сфері.

Згідно вчень Жана Бодена «чим більше піддається насильству воля людей, тим більш вона непоступлива» [2, с. 67-68]

Воєнна безпека держави – складова національної безпеки, яка визначає стан захищеності національних інтересів, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності держави від посягань із застосуванням воєнної сили [3; 4; 5, с. 186].

У свою чергу, воєнна безпека держави забезпечується через ще одну сферу державного суверенітету – військовий суверенітет, який виражається як забезпечення безпеки своїх громадян, суспільства, держави від внутрішнього ворога, а також захист держави від зовнішньої воєнної агресії.

Макс Вебер вважає монополію на насильство специфічною функцією держави. У своїй праці «Політика як покликання та професія» Макс Вебер зазначає: «Будь-яка держава заснована на насильстві» [11, с. 173–191].

Відповідні функції у державі покладаються на її збройні сили, які є підпорядкованим державі військовим формуванням, призначеним для захисту суверенітету, територіальної цілісності та незалежності країни, а також для відбиття збройної агресії, забезпечення національної безпеки та участі в міжнародних операціях з підтримання миру й безпеки.

Відповідно до ст. 17 Конституції України «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України» [8, с. 141].

Отже, Збройні Сили України є частиною державного апарату, на який разом з Верховним Головнокомандувачем покладено здійснення військового суверенітету України.

Військова міць держави безпосередньо залежить від практично всіх сфер державного суверенітету. Економічні та соціальні сфери важко переоцінити, як і правильне політичне та військове керівництво в поєднанні з підтримкою міжнародних партнерів.

Цілі використання ядерної зброї в сучасному світі формуються не лише з міркувань воєнної доцільності, але й у ширшому політичному, стратегічному та дипломатичному контексті. Їх умовно можна поділити на військові (нанесення масованого удару по військовим об'єктам, інфраструктурі, силам противника, деморалізувати супротивника або змусити його до капітуляції), політичні (ядерного стримування, попередження агресії з боку інших держав, підвищує вагу держави на міжнародній арені, привілейований статус), стратегічні («Mutual Assured Destruction» — гарантія, що будь-яка ядерна атака буде мати фатальні наслідки і для нападника).

Оцінка згаданих обставин відображена у консультативному висновку Міжнародного суду ООН щодо законності застосування або погрози застосування ядерної зброї, тобто попри те, що погроза ядерною зброєю або її застосування, як правило, суперечить міжнародному гуманітарному праву, не можна зробити висновок, чи буде така погроза або застосування ядерної зброї законною в екстремальних обставинах, коли на карту поставлено саме виживання держави. Суд постановив, що не існує жодного джерела міжнародного права, яке б прямо дозволяло або забороняло погрозу або застосування ядерної зброї, але така погроза або застосування повинні відповідати Статуту ООН і принципам міжнародного гуманітарного права. Суд також дійшов висновку, що існує загальне зобов'язання домагатися ядерного роззброєння [14, с. 226].

З іншого боку, низка держав ратифікували «Договір про нерозповсюдження ядерної зброї» та «Договір про загальну заборону ядерних випробувань» [5 с. 744], у зв'язку з цим «дамоклів меч» розв'язання Третьої світової війни відкинув прагнення наддержав від відмови ядерного озброєння на невизначений термін. З точністю навпаки світ спостерігає гонку озброєнь, причиною чи наслідком чого є загострення геополітичних конфліктів на фоні безкарності прямих порушень міжнародних актів, заснованих на атрофованих принципах «сили права», натомість популяризується «право сили».

Реалії сьогодення – це факт того, що закони та звичаї війни (jus in bello) стали невід'ємним сучасним елементом міжнародного права. Війна не є правопорушенням, не заборонена жодним спільним міжнародно-правовим актом, а отже, будь-яка держава може воювати проти іншої держави, не порушуючи закону. За таких обставин такий елемент державної правосуб'єктності як ядерний статус набуває нової якості – права участі у «ядерному клубі», а отже певною мірою недоторканості.

За таких умов можна висунути ідею концепції ядерного суверенітету, як безпекового елементу державного суверенітету та правової системи, держави який гарантує стратегічну автономію, підсилює міжнародну суб'єктність держави, дає змогу вести політику стримування.

Питання «ядерного статусу» чи «ядерного суверенітету» та гарантій безпеки особливо значущим є на фоні порушення згаданого «Будапештського меморандуму» про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї стороною та гарантом цієї міжнародної угоди.

Питання про те, чи має право Україна за таких умов денонсувати Будапештський меморандум та повернути «ядерний статус», є предметом численних дискусій з 2014 року та залишається відкритим до сьогодні. Відкритим також залишається питання, чи мала Україна ядерний суверенітет.

Загальновідомим є факт того, що Україна успадкувала третій за розміром ядерний арсенал у світі після розпаду СРСР. Хоча Україна не мала технічного контролю над його застосуванням, де-факто вважала себе ядерною державою в період 1991–1994, проте від самого початку була під тиском США та Росії щодо роззброєння. Урешті Україна відмовилась від ядерної зброї добровільно, на користь згаданих безпекових гарантій.

Сам Будапештський меморандум не передбачає права на повернення ядерного статусу, разом з цим його фактична нікчемність свідчить про відсутність будь-якого сенсу залишатися в рамках означеної угоди.

За такого стану речей існує підґрунтя для юридичної аргументації права України на відновлення ядерного потенціалу, зокрема можливим є звернення з заявою про істотну зміну обставин на під-

ставі статті 62 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, яка передбачає денонсацію у разі докорінних змін (principle of rebus sic stantibus), в тому числі у зв'язку з порушенням добросовісності (pacta sunt servanda) з боку гарантів.

Відповідно до статті X Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року кожний Учасник цього Договору в порядку здійснення свого державного суверенітету має право вийти з Договору, якщо він вирішить, що пов'язані зі змістом цього Договору виняткові обставини поставили під загрозу найвищі інтереси його країни. Такий вихід є цілком легітимним з міжнародно-правової точки зору.

У заяві «Про без'ядерний статус України» від 24.10.1991 зазначається, що Україна, як одна з правонаступниць колишнього Союзу РСР, додержуватиметься положень Договору між США та СРСР про скорочення стратегічних наступальних озброєнь 1991 року в частині, що стосується ядерних озброєнь, розташованих на її території. [7]

Отже, питання правонаступництва Україною ядерного суверенітету та відповідного статусу від Союзу РСР залишається дискусійним, разом з цим, не спростованим.

З урахуванням положень Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року статус «ядерних» легалізовано відносно держав, що володіли ядерною зброєю, які виготовили і підірвали ядерну зброю чи інший ядерний вибуховий пристрій до 1 січня 1967 року.

російська федерація отримала такий статус як правонаступник підписанта та учасника – СРСР, що свідчить про можливість правонаступництва відносно інших суб'єктів такого союзу. Отже, юридичне підгрунття для такого рішення існує.

Якщо умовно ідентифікувати за змістом Будапештського меморандуму ціну договору, яку Україна сплатила в обмін на безтермінові гарантії безпеки, можна оцінити розмір прямих збитків за фактом порушення зобов'язань гарантів та наслідки втрати третього за величиною ядерного арсеналу у світі. Важливим є усвідомлення цих обставин в ході побудови нових безпекових гарантій.

«Претензія» на повернення ядерного статусу не обов'язково повинна передбачати негайне озброєння, придбання ядерних боєголовок чи власного збагачення урану, як елемент досягнення військових цілей. Декларування на міжнародній арені права на ядерний суверенітет навіть з відкладальною умовою на повернення арсеналу, певною мірою наділятиме Україну якостями учасника ядерного клубу, політичної ваги у прийнятті рішень.

Висновки. У результаті дослідження зроблено висновок, що ядерний суверенітет є складовою частиною не лише військового суверенітету держави, але й окремим самостійним елементом державного суверенітету загалом, що має багатовимірну природу – правову, політичну, стратегічну й безпекову. Він може відігравати вирішальну роль у визначенні статусу держави у міжнародній системі, забезпеченні її стратегічної автономії, підвищенні авторитету на міжнародній арені та формуванні механізмів стримування зовнішньої агресії.

Декларативне відновлення ядерного статусу України, навіть без негайного створення чи повернення фізичного арсеналу, може стати інструментом нової дипломатії – засобом підвищення національного тиску у міжнародних перемовинах, способом активізації дискусій щодо нової архітектури гарантій безпеки та правовою позицією у відповідь на порушення зобов'язань гарантів Будапештського меморандуму, створюючи простір для перегляду договорів у рамках принципу rebus sic stantibus (істотна зміна обставин).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боден Ж. Шість книг про республіку: хрестоматія «Історія вчень про право і державу» / уклад. і заг. ред. Г.Г. Демиденко. Х.: Право, 2005. 253 с.
2. Воєнна безпека і оборона України: тлумачний словник нормативно-правових та наукових термінів і визначень / ред. Ф.В. Саганюк. К.: Нац. наук.-дослід. центр оборонних технологій і воєн. безпеки України, 2007. 186 с.
3. Воєнна доктрина України (в редакції 2004 р.): Указ Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004. Офіц. вісн. України. 2004. № 24. С. 1586.
4. Довідник з питань міжнародного морського і військового права / упоряд. Г. Варицький, Д. Вінтроп; наук. ред. В. Семенов. Сімферополь: Таврида, 2000. 125 с.
5. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань 1996 / Юрид. енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 2: Д–Й. 744 с. ISBN 966-7492-00-8.
6. Єпур М.В. Суверенітет держави у військовій сфері в умовах глобалізації. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту.* Сер. «Право». 2019. Вип. 57. С. 39–42.
7. Заява «Про без'ядерний статус України» / Відом. Верхов. Ради України. 1991. № 1697-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-12 – дата звернення: 12.09.2025.

8. Конституція України. *Відом. Верхов. Ради України (ВВР).* 1996. № 30. С. 141.
9. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 53–55.
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України № 121/2021. Офіц. сайт Президента України. 2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661 (дата звернення: 12.09.2025).
11. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К.: Основи, 1998. С. 173–191.
12. Hardt M. Nuclear Sovereignty. *Theory and Event*. 2019. Vol. 22, No. 4. DOI: 10.1353/tae.2019.0048 (дата звернення: 12.09.2025).
13. Horovitz L. A US "sole purpose" nuclear policy: Not now, but ever? *Baltic Rim Economie*s. 2023. No. 1. URL: https://www.centrumbalticum.org/en/publications/baltic_rim_economies (дата звернення: 12.09.2025).
14. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons - Advisory Opinion of 8 July 1996 – Advisory Opinions [1996] ICJ 3; ICJ Reports 1996, p 226; [1996] ICJ Rep 226 (8 July 1996).
15. Nagan W., Jacobs G. Sovereignty and Nuclear Weapons: The Need for Real Sovereign Authority. *Cadmus Journal*. 2012. Vol. 1, No. 4. URL: https://motherservice.org/content/sovereignty-and-nuclear-weapons (дата звернення: 12.09.2025).
16. Popp R., Horovitz L., Wenger A. (eds.). Negotiating the Nuclear Non-Proliferation Treaty: Origins of the Nuclear Order. London: Routledge, 2017. 290 p.

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.28

ПРАВО НА ВІЛЬНІ ВИБОРИ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ОБМЕЖЕННЯ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Цебенко С.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-9247-1867

Цебенко С.Б. Право на вільні вибори: міжнародні стандарти та обмеження під час дії воєнного стану на території України.

У статті проаналізовано обмеження виборчих прав під час воєнного стану, а також розглянуто можливості запровадження в Україні електронного голосування та проведення електронних виборів. Досліджено міжнародно-правові акти, виокремлено низку важливих положень щодо реалізації виборчих прав. Звернуто увагу на необхідність створення законодавчої бази для впровадження електронного голосування та електронних виборів із використанням державного веб-порталу «Дія».

Зазначено, що відповідно до статті 3 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), Україна має позитивний обов'язок забезпечувати проведення вільних виборів із розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які гарантують вільне вираження волі народу під час формування законодавчого органу.

Констатовано, що Європейський суд з прав людини сформулював основні критерії реалізації виборчих прав, зокрема, вибори повинні проводитися з регулярною та розумною періодичністю; держава зобов'язана вживати всіх необхідних заходів для забезпечення справжньої демократичності виборів; метою виборчої системи є вільне волевиявлення громадян, хоча жодна система не може повністю уникнути явища «втрачених голосів», держава має право встановлювати правила за допомогою яких будуть проводитися демократичні вибори, а також передбачати легітимні обмеження під час дії воєнного стану чи інших надзвичайних ситуаціях.

Зроблено висновок, що будь-які обмеження, зокрема й у сфері реалізації виборчих прав, мають встановлюватися винятково з метою досягнення легітимної цілі та бути пропорційними до неї. У зв'язку з триваючим воєнним станом в Україні доцільно розробити ефективний механізм, який дозволить громадянам за допомогою сучасних цифрових технологій реалізовувати своє виборче право під час електронних виборів. Такий підхід сприятиме забезпеченню рівного ставлення до всіх виборців і створенню умов для вільного та справедливого волевиявлення.

Ключові слова: виборчі права, електронні вибори, обмеження виборчих прав, міжнародні стандарти, електронне голосування, соціальні мережі, глобалізація.

Tsebenko S.B. The right to free elections: international standards and restrictions during martial law in Ukraine.

The article analyzes the restrictions on electoral rights during martial law and explores the potential for introducing electronic voting and conducting electronic elections in Ukraine. It examines international legal instruments and highlights a number of key provisions concerning the implementation of electoral rights. Special attention is given to the need to establish a legislative framework for the introduction of electronic voting and electronic elections using the state web portal «Diia».

It is noted that, in accordance with Article 3 of the First Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter – ECHR), Ukraine has a positive obligation to ensure the holding of free elections at reasonable intervals by secret ballot, under conditions that guarantee the free expression of the opinion of the people in the choice of the legislature.

It is stated that the European Court of Human Rights has developed key criteria for the realization of electoral rights, including: elections must be held regularly and at reasonable intervals; the state is obliged to take all necessary measures to ensure genuinely democratic elections; the goal of the electoral system is the free expression of the will of the citizens, although no electoral system can fully eliminate the phenomenon of «wasted votes»; the state has the right to establish rules under which democratic elections are to be held, and to introduce legitimate restrictions during martial law or other emergency situations.

The conclusion is drawn that any restrictions, including those related to the exercise of electoral rights, must be established solely for the purpose of achieving a legitimate aim and must be proportionate to that aim. Given the ongoing martial law in Ukraine, it is advisable to develop an effective mechanism that would enable citizens to exercise their right to vote through modern digital technologies during electronic elections. This approach would contribute to ensuring equal treatment of all voters and creating conditions for free and fair expression of the popular will.

Key words: voting rights, electronic elections, restrictions on voting rights, international standards, electronic voting, social networks, globalization.

Постановка проблеми. В умовах запровадження воєнного стану в Україні особливої ваги набуває питання реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Зранку 24 лютого 2022 року росія здійснила повномасштабне вторгнення на територію суверенної та незалежної України, грубо порушивши основоположні норми міжнародного права. У зв'язку з безпосередньою загрозою національній безпеці України та з метою забезпечення належного функціонування органів державної влади, Президентом України 24 лютого 2022 року було видано Указ про введення воєнного стану на всій території держави [1].

Воєнний стан, з одного боку, передбачає можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод з метою забезпечення національної безпеки та громадського порядку, зокрема, відповідно до статті 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [2], заборонено проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України і органів місцевого самоврядування. Проте, з іншого боку, така заборона створює ризики надмірного чи неправомірного обмеження виборчих прав. У зв'язку з цим виникає потреба у розробці та реалізації належного механізму реалізації права на вільні вибори враховуючи міжнародні стандарти. Питання розробки цих механізмів і внесення змін у національне законодавство України не варто відкладати на після воєнний період. Краще мати вже готовий механізм реалізації громадянами України права на вільні вибори, зокрема і шляхом електронного голосування. Як зазначає О. Діденко, українські органи влади вже зараз повинні зосередити зусилля на розробці правових механізмів, які гарантуватимуть вільне, пряме й таємне волевиявлення громадян на повоєнних виборах. Це дозволить усім виборцям, що мають право голосу, самостійно визначити, який склад представницької влади вони бажають обрати [3, с. 58]. Враховуючи глобалізацію суспільства в різних сферах життя, в тому числі політичній, доступ більшості населення України до соціальних мереж та єдиного державного веб-порталу Дія за допомогою якого все сьогодні можна онлайн отримати досить велику кількість послуг. Тому, законодавство України і в сфері виборчих прав варто привести у відповідність до міжнародних рекомендацій та зробити реальною можливість електронного голосування.

Мета дослідження зумовлюється предметом дослідження, і полягає в аналізі міжнародних стандартів щодо обмеження виборчих прав під час воєнного стану та можливості запровадження в Україні електронного голосування та проведення електронних виборів.

Стан опрацювання проблематики. Питанням обмеження виборчих прав під час війни досліджували різні вчені. Зокрема, А. Єзеров звертав увагу на питання про обмеження виборчих прав згідно міжнародних актів [4], В. Шаповал досліджував доцільність обмеження виборчих прав під час воєнного стану [5], Р. Гринюк та О. Гуцуляк аналізували чи можливо провести вибори під час війни в Україні згідно національного законодавства [6], А. Магера досліджував чи продовжує Президент України свої повноваження під час воєнного стану після закінчення терміну, передбаченого конституцією [7], М. Савчин аналізував питання про інституційну спроможність держави та чи можливі вибори під час війни [8], В. Ковальчук звертав увагу, що в умовах воєнного стану проблема цінностей відчувається особливо гостро, адже саме війна дає змогу перевірити справжність обраних цінностей і готовність громадян та державної влади їх дотримуватися і захищати [9, с. 117] та інші.

Виклад основного матеріалу. Зміни, які відбуваються у світі, розвиток суспільних відносин, глобалізацій ні процеси впливають не лише на економічну сферу, але також і на політику держави та можливість реалізації громадянами своїх виборчих прав. Аналіз міжнародно-правових актів дозволяє виокремити низку важливих положень щодо реалізації права на участь у політичному житті. Право на вільні вибори передбачені у ключових міжнародних документах, зокрема у Загальній декларації прав людини 1948 року та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року, Копенгагенському документі ОБСЄ 1990 року,. Усі ці акти містять спільну вимогу: вибори повинні відбуватись у таких умовах, які забезпечують справжнє, вільне та недискримінаційне вираження волі народу.

Так, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права гарантує кожному громадянину право без дискримінації брати участь в управлінні державними справами як безпосередньо, так і через вільно обраних представників, а також закріплює право голосу [10].

У свою чергу, Резолюція Ради ООН з прав людини щодо рівної участі у політичному житті підтверджує обов'язок держав уживати всіх необхідних заходів для забезпечення рівного доступу до політичних і публічних процесів. У подальшій Резолюції Ради ООН з прав людини 2015 року особливий акцент зроблено на доцільності використання новітніх інформаційних технологій, зокрема соціальних мереж, як засобу розширення можливостей громадян у реалізації права на участь у публічних справах.

Крім того, Декларація Генеральної Асамблеї ООН про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загальновизнані права людини і основні свободи визнає право кожної особи брати участь у процесі прийняття рішень, що стосуються як суспільства загалом, так і окремих сфер державної політики.

Особливе значення має також Орхуська конвенція (Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, 1998 р.), яка встановлює мінімальні стандарти щодо залучення громадськості до ухвалення рішень у сфері охорони навколишнього середовища, включаючи забезпечення доступу до відповідної інформації та можливості подавати зауваження до проєктних документів.

У контексті європейських підходів варто зазначити, що, як підкреслює Спеціальний радник Уряду України з питань децентралізації, чинні європейські стандарти насамперед орієнтовані на створення умов для дозволу, сприяння та підтримки участі громадян у політичних процесах, а не на обов'язкове залучення кожного індивіда до прийняття конкретних рішень [11].

Право на вільні вибори, передбачене у статті 3 Першого протоколу до ЄКПЛ, гарантує кожному громадянину можливість голосувати та висувати свою кандидатуру, не надаючи при цьому переваги жодній конкретній виборчій систем [12].

Відповідно до статті 3 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), Україна має позитивний обов'язок забезпечувати проведення вільних виборів із розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які гарантують вільне вираження волі народу при формуванні законодавчого органу.

У своїй монографії Ю.Б. Ключковський акцентує увагу на понятті «справжніх виборів». За його визначенням, вибори можна вважати справжніми лише тоді, коли виборці мають реальну альтернативу між кандидатами або політичними партіями (їхніми списками). Якщо ж на виборах представлений лише один кандидат чи єдина програма, то це є прикладом «виборів без вибору», тобто таких, що не відповідають демократичним стандартам і фактично є їх імітацією. Подібна ситуація була характерною для однопартійного радянського режиму. У цьому сенсі принцип справжності виборів є невіддільним від демократичних вимог [13, с. 517].

Як зазначає Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), демократія неможлива без політичного плюралізму. Протягом своєї діяльності ЄСПЛ виробив основні критерії щодо виборчих прав: вибори повинні відбуватися з регулярною та розумною періодичністю; у виборчому процесі має бути забезпечена участь різноманітних політичних партій, що представляють інтереси різних суспільних груп; вибір конкретної виборчої системи належить державі, проте вона має об'єктивно відображати суспільні настрої; держава зобов'язана вживати всіх необхідних заходів для забезпечення справжньої демократичності виборів; метою виборчої системи є вільне волевиявлення громадян, хоча жодна система не може повністю уникнути явища «втрачених голосів»; держава має право встановлювати правила щодо статусу депутатів та критеріїв їхнього обрання [14].

Реалізація громадянами права на участь у виборах як мирного засобу політичного волевиявлення є визначальним чинником політичної стабільності суспільства і ключовим елементом гарантування демократичного порядку в європейських державах.

А. Єзеров, який зазначав, що виборче право, з урахуванням міжнародних стандартів та принципів його реалізації, не є абсолютним і може підлягати певним обмеженням. Водночас такі обмеження мають бути правомірними, обґрунтованими та відповідати вимогам, встановленим статтею 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, зокрема щодо їх необхідності в демократичному суспільстві та недискримінаційного характеру [4].

Права, гарантовані статтею 3 Першого протоколу, не є абсолютними. У цьому контексті допускаються так звані «непрямі обмеження», а Договірним Сторонам надається широке поле для власного розсуду. Концепція непрямих обмежень має ключове значення для оцінки обґрунтованості цілей, які переслідуються такими обмеженнями. Оскільки стаття 3 Першого протоколу не передбачає вичерпного переліку «легітимних цілей», як це зроблено, наприклад, у статтях 8–11 Конвенції, держави мають можливість обґрунтовувати обмеження й іншими цілями. Водночас ці цілі мають узгоджуватися з принципом верховенства права та загальними засадами Конвенції, що повинно бути доведено конкретними обставинами кожної окремої справи [14, с. 7]. Це означає,

що з позиції ЄСПЛ, обмеження мають бути встановлені для досягнення легітимної мети та бути пропорційними цій меті.

Гринюк Р. та Гуцуляк О. аналізували чи можливе проведення війни в умовах воєнного стану, зазначаючи, що причини, з яких демократичні держави приймають рішення про відмову від проведення виборів у воєнний період, доцільно класифікувати за кількома основними групами. Зокрема, автори зазначили, що до економічних чинників належать значні фінансові витрати та потреба у залученні матеріальних і людських ресурсів, які в умовах війни можуть бути спрямовані на забезпечення обороноздатності держави. Електоральні фактори охоплюють психологічну нестабільність населення, ризики зовнішнього втручання у виборчий процес з боку держави-агресора, а також неможливість забезпечити участь у голосуванні громадян, які перебувають на тимчасово окупованих територіях. Політичні причини пов'язані з високим рівнем політичної турбулентності в умовах війни, що унеможливлює забезпечення стабільного та легітимного виборчого процесу. Нарешті, безпекові міркування включають ризики для життя і здоров'я виборців, членів виборчих комісій та інших учасників виборчого процесу [6].

У своїй практиці ЄСПЛ декілька разів розглядав питання про обмеження активного виборчого права, тобто, коли громадяни вправі обирати у представницькі органи влади представників, які будуть здійснювати державну владу. У справі і «Герст проти Сполученого Королівства (№ 2)» (Hirst v. the United Kingdom) (no. 2) від 06.10.2005 р. (заява № 74025/05) ЄСПЛ констатував, що держави, виконуючи свої зобов'язання по статті 3 Першого протоколу до ЄКПЛ, мають певну свободу розсуду, яка визначається конкретними обставинами. Наприклад, встановлення мінімального віку для участі у виборах може бути виправданим з метою гарантування достатнього рівня зрілості виборця [15].

Однак ЄСПЛ здійснює досить широке оцінювання пропорційності таких обмежень. Свобода розсуду, яку мають держави, не повинна призводити до фактичного виключення певних осіб або груп із політичного процесу, особливо у контексті виборів до парламенту. Зокрема, у справі «Азіз проти Кіпру» (Aziz v. Cyprus) від 22.06.2024 р. (заява № 69949/04), Суд розглядав ситуацію, коли член турецько-кіпрської громади, який проживав на території Республіки Кіпр, був повністю позбавлений можливості брати участь у виборах до Палати представників. З огляду на тривалу специфічну ситуацію на острові, яка склалася ще з 1963 року, та на відсутність відповідного законодавчого врегулювання, заявник був повністю виключений з процесу політичного волевиявлення. Суд визнав, що це порушило саму суть його виборчого права. Крім того, була встановлена явна дискримінація між турецько-кіпрськими та греко-кіпрськими громадянами щодо реалізації права голосу. Внаслідок цього Суд дійшов висновку про порушення статті 3 Першого протоколу, як окремо, так і в поєднанні зі статтею 14 Конвенції [14, с. 8; 16].

Практика ЄСПЛ свідчить також і про те, що неприпустимим є застосування до особи санкцій (наприклад звільнення) за її членство у політичній партії, за винятком, коли участь у ній є несумісною з виконанням трудових чи інших обов'язків; держави зобов'язані забезпечити добровільність, тобто відсутність примусу до вступу в будь-які об'єднання [17].

У своїх рішеннях ЄСПЛ звертає увагу на те, що обмеження мають бути встановлені для досягнення легітимної мети та мають бути пропорційними цій меті. Такий підхід узгоджується і з загальними вимогами щодо виправданості втручання в права, що закріплені в статтях 8, 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Найважливіший аспект, на який необхідно зважати в екстремальних ситуаціях, – дотримання законності, тобто приписів законодавства. Це захищає від свавілля і забезпечує передбачуваність дій і рішень державних органів [18, с. 245].

Висновки. Право на вільні вибори, закріплене у Конституції України, передбачає обов'язок держави забезпечити рівне ставлення до всіх громадян та створити умови для вільного і справедливого волевиявлення, адже кожен голос під час виборів до органів державної влади має однакову вагу при визначенні результатів виборів. У зв'язку з цим варто, не очікуючи завершення воєнного стану, все ж розробити механізм, коли громадяни за допомогою новітніх технологій можуть реалізувати своє волевиявлення під час проведення електронних виборів, де буде відбуватись процес автоматичного підрахунку голосів за допомогою електронних пристроїв та спеціального програмного забезпечення. А на сьогоднішній день, поки продовжує діяти воєнний стан, ключове значення має дотримання законності – виконання вимог чинного законодавства, що є запорукою протидії свавіллю та забезпечує передбачуваність у діях і рішеннях органів державної влади. І, оскільки обмеження щодо реалізації виборчих прав, встановлені в Україні під час дії воєнного стану, є законними, тому громадяни України свої виборчі права все ж зможуть реалізувати лише після припинення війни території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64 від 24.02.2022 р. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022- 41397.
2. Закон України Про правовий режим воєнного стану. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2015, № 28, ст. 250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
3. Діденко О.М. Щодо правової основи для проведення повоєнних виборів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 55–58. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/9.
4. Суддя ВС Альберт Єзеров розповів про обмеження виборчих прав під час війни. 27 вересня 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1674490.
5. Шаповал В., Пустовіт І. Доцільність обмеження виборчого права в Україні під час дії воєнного стану. *Публічне право*. 2023. № 4 (52). С. 14–22. DOI: 10.32782/2306-9082/2023-52-2.
6. Гринюк Р., Гуцуляк О. Вибори в умовах воєнного стану: конституція, законодавство, реальність. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Серія Право. Вип. 80: ч. 1. С. 113–123. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.16.
7. Магера А. Чи можливі вибори під час війни? Центр політико-правових реформ. 12.03.2024. URL: https://pravo.org.ua/blogs/chy-mozhlyvi-vybory-pid-chas-vijny-vidpovidaye-andrij-magera.
8. Савчин М. Чи будуть вибори? 03.05.2023. URL: https://zbruc.eu/node/115285.
9. Ковальчук В. Конституціоналізм в умовах війни: питання цінностей, прав та ідентичності. *Право України*. 2023. № 7. С. 115–127. DOI: 10.33498/louu-2023-07-115.
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнар. док. від 16.12.1966 р. / Організація об'єднаних націй. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
11. Висновок Спеціального радника Уряду України з питань децентралізації: Київ, 6 квітня 2017 р. URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/Висновок-РЄ_Партисипативна-демократія-SAGUD-LPO-20171_.pdf.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. Урядовий кур'єр. 2010. 17 листоп. № 215.
13. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с.
14. Посібник зі статті 3 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини. Право на вільні вибори. Оновлено 31.08.2024 р. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_3_protocol_1_ukr.
15. Hirst v. the United Kingdom (no. 2): ECHR [GC], 06.10.2005, Application no 74025/05. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-70442%22]}.
16. Aziz v. Cyprus: ECHR, 22.06.2024, Application no 69949/04. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61834%22]}.
17. МакБрайд Дж. Реалізація права на свободу об'єднання відповідно до Європейської конвенції з прав людини. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О.Л. Жуковської. К.: ВІПОЛ, 2004. С. 565–620.
18. Посібник із застосування Європейської конвенції з прав людини під час надзвичайної ситуації (Кримінальне судочинство) / Розроблений національними експертами Ради Європи Сергієм Зайцем та Дар'єю Свиридовою. Бюлетень: Верховенство права. Права людини. 2023. № 3. С. 192–247.

УДК 342.8(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.29

ПРАВО ВИБОРЦІВ БУТИ ЧЛЕНАМИ ВИБОРЧИХ КОМІСІЙ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Шаповалов А.С.,
аспірант відділу конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

Шаповалов А.С. Право виборців бути членами виборчих комісій: проблеми реалізації в Україні.

Вказується, розбудова демократичної правової держави в Україні потребує ефективного механізму формування представницьких органів влади, заснованого на виборчих правах громадян. Українське виборче законодавство постійно еволюціонувало від часів незалежності, кульмінацією чого став Виборчий кодекс України. Поряд із традиційними активним і пасивним виборчими правами, Кодекс закріпив інноваційні інститути номінаційного права та спеціальних прав виборців у виборчому процесі.

Стаття присвячена дослідженню прав виборців на участь у виборчому процесі, пов'язані з правом голосу – а саме праву виборців бути членами виборчих комісій, яке вперше отримало своє законодавче визнання у ст. 9 Виборчого кодексу України. В роботі акцентується увага на важливій правовій природі права виборців бути членами виборчих комісій, які організовують підготовку та проведення відповідних виборів, що пов'язується з тією роллю, яку виконують виборчі комісії у проведенні виборів і забезпеченні легітимності формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Звертається увага, що коло суб'єктів, які можуть бути членом виборчої комісії дещо вужче, аніж визначене Конституцією України коло громадян, які мають право на участь в управлінні державними справами. Подається перелік осіб, хто не може бути членом виборчої комісії та розкривається порядок формування виборчих комісій. Робиться висновок щодо необхідності удосконалення національного виборчого законодавства в частині формування виборчих комісій, приведення його до вироблених міжнародним співтовариством виборчих стандартів.

У статті висвітлюється також проблема організації роботи виборчих комісій, їх функцій та повноважень з метою аналізу прав та обов'язків члена виборчої комісії. Резюмується необхідність розширення прав членів виборчої комісії, вироблення ефективного механізму їх гарантування та розглядається питання притягнення члена виборчої комісії до різного роду юридичної відповідальності за здійснене ним правопорушення з акцентуванням на необхідність належного законодавчого врегулювання їх конституційно-правової відповідальності.

Ключові слова: Конституція України, Виборчий кодекс України, виборче право, виборчі права громадян, виборчі комісії, право бути членом виборчої комісії.

Shapovalov A.S. The right of voters to be members of election commissions: problems of realization in Ukraine.

It is indicated that the development of a democratic legal state in Ukraine requires an effective mechanism for the formation of representative bodies of power, based on the electoral rights of citizens. Ukrainian electoral legislation has constantly evolved since independence, the culmination of which was the Electoral Code of Ukraine. Along with traditional active and passive electoral rights, the Code established innovative institutions of nomination law and special rights of voters in the electoral process.

The article is devoted to the study of voters' rights to participate in the electoral process related to the right to vote – namely the right of voters to be members of election commissions, which for the first time received its legislative recognition in Art. 9 of the Electoral Code of Ukraine. The paper focusses on the important legal nature of the right of voters to be members of election commissions that organise the preparation and conduct of relevant elections, which is related to the role played by election commissions in conducting elections and ensuring the legitimacy of the formation of representative bodies of state power and local self-government. Attention is drawn to the fact that the circle of subjects who can be members of the election commission is somewhat narrower than the circle of citizens determined by the Constitution of Ukraine who have the right to participate in the management of state affairs. A list of persons who cannot be a member of the election commission is provided and the procedure for the formation of election commissions is disclosed. A conclusion is made on the need

to improve the national electoral legislation in terms of the formation of election commissions, bringing it to the electoral standards developed by the international community.

The article also highlights the problem of organising the work of election commissions, their functions and powers in order to analyse the rights and duties of an election commission member. The need to expand the rights of members of the election commission, develop an effective mechanism for guaranteeing them is summarised, and the issue of bringing a member of the election commission to various kinds of legal responsibility for the offence committed by him with an emphasis on the need for proper legislative regulation of their constitutional and legal responsibility is considered.

Key words: Constitution of Ukraine, Electoral Code of Ukraine, electoral law, electoral rights of citizens, election commissions, right to be a member of the election commission.

Постановка проблеми. Становлення України як демократичної, правової, соціальної держави вимагає вироблення належного механізму формування представницьких органів публічної влади, основу якого мають складати права громадян вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Вітчизняний законодавець з часів проголошення незалежності України постійно удосконалював законодавче регулювання цих прав, що знайшло своє втілення у Виборчому кодексі України, який на сьогодні передбачає не тільки «класичні» активне й пасивне виборчі права громадян України, а й номінаційне їх право та окремо права виборців на участь у виборчому процесі, пов'язані з правом голосу. Ці права являють собою вітчизняні законодавчі новації, які потребують належного наукового опрацювання та аналізу.

Стан дослідження. Правова природа виборчих прав громадян України перебувала в полі зору значної кількості вітчизняних вчених правників (М. Баймуратов, Ю. Ключковський, Б. Кофман, О. Марцеляк, В. Погорілко, О. Скрипнюк, М. Ставнійчук, Ю. Тодика, В. Шаповал та ін.). Проте в наукових працях цих вчених залишалися поза увагою права виборців на участь у виборчому процесі, пов'язані з правом голосу, які порівняно недавно знайшли свої законодавче врегулювання.

Звідси **метою статті** є дослідження одного з прав виборців на участь у виборчому процесі, пов'язані з правом голосу, а саме права бути членами виборчих комісій, які організовують підготовку та проведення відповідних виборів, висвітлення його правової природи та проблем його реалізації громадянами України на сучасному етапі вітчизняного державного будівництва.

Виклад основного матеріалу. Виборчий процес являє собою складне правове явище у публічно-правовій сфері, що охоплює значну кількість суб'єктів. Як влучно зазначає з цього приводу Ю.Б. Ключковський, виборчий процес доцільно розглядати як діяльність уповноважених суб'єктів, які вступають між собою та деякими іншими суб'єктами у певні правовідносини. Звідси характеристика суб'єктного аспекту виборчого процесу є важливою для опису його сутності у діяльнісному аспекті [1, с. 565] і це яскраво демонструється на прикладі розкриття ст. 9 Виборчого кодексу України, яка передбачає, що виборці окрім активного, пасивного, номінаційного виборчих прав мають також право:

1) бути членами виборчих комісій, які організовують підготовку та проведення відповідних виборів;

2) отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів;

3) брати участь у проведенні передвиборної агітації на відповідних виборах;

4) здійснювати спостереження за проведенням відповідних виборів;

5) оскаржувати порушення власних виборчих прав, інших власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з участю у виборчому процесі [2].

Ці права називаються «права виборців на участь у виборчому процесі, пов'язані з правом голосу», що підкреслює їх особливу правову природу і спорідненість з виборчим процесом.

При цьому на перше місце виводиться право громадян України бути членами виборчих комісій, що засвідчує важливість цього права і ту роль, яку виконують виборчі комісії у проведенні виборів і забезпеченні легітимності формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування.

В літературі справедливо зазначається, що виборчі комісії виступають важливими суб'єктами виборчого процесу, які відіграють особливу роль в організації та проведенні виборів й формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, здійсненні контролю за належним та своєчасним ходом виборчого процесу на всіх його етапах, дотриманням виборчих процедур, які визначають суть виборчого процесу, за дотриманням вимог виборчого законодавства при здійсненні виборчих процедур іншими суб'єктами виборчого процесу та належного законодавчо визначеного правового оформлення результатів виборів.

Здійснюючи організаційну підготовку та проведення виборів, виборчі комісії виконують важливе державно-політичне завдання щодо легітимного формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування України. Вони забезпечують додержання й однакове застосування виборчого законодавства на всій території України, охороняють виборчі права українських громадян. Як пише О.В. Марцеляк, виборчі комісії відіграють вирішальну роль у забезпеченні найважливіших конституційних прав громадян – права обирати та бути обраним до представницьких органів державної влади і органів місцевого самоврядування, вільно виражати політичну волю тощо [3, с. 262, 315]. А вітчизняний орган конституційного контролю прямо кваліфікував участь громадян України в роботі виборчих комісій як одну з форм реалізації їх права на участь в управлінні державними справами, визначеного ст. 38 Основного Закону України [4].

Хоча слід відзначити, що коло суб'єктів, які можуть бути членом виборчої комісії дещо вужче, аніж визначене Конституцією України коло громадян, які мають право на участь в управлінні державними справами, оскільки згідно ч. 3 ст. 34 Виборчого кодексу України до складу виборчої комісії не можуть входити:

– кандидати до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування (усіх виборах, виборчі процеси яких проводяться одночасно),

– довірені особи кандидатів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування,

– представники кандидатів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування у виборчих комісіях,

– судді,

– уповноважені особи (представники) партій (організацій партій),

– офіційні спостерігачі на виборах,

– працівники судів та правоохоронних органів,

– посадові та службові особи органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування,

– громадяни, які утримуються в установах виконання покарань чи слідчих ізоляторах або мають судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину чи кримінального правопорушення проти виборчих прав громадян чи корупційного кримінального правопорушення, чи кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого ст. 111[1] Кримінального кодексу України, якщо ця судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку.

Окрім цього ч. 4 цієї ж статті містить припис, що до складу дільничної виборчої комісії спеціальної виборчої дільниці, утвореної у стаціонарному закладі охорони здоров'я або в установі виконання покарань чи слідчому ізоляторі, не можуть входити працівники відповідного закладу або установи [2].

Як зазначають автори коментаря Виборчого кодексу України, такі законодавчо встановлені додаткові обмеження суб'єкта права бути членами виборчих комісій у порівнянні з суб'єктом загального права голосу випливають із необхідності дотримання вимог незалежності та безсторонності виборчих комісій [5, с. 286]. І у Доповіді про участь політичних партій у виборах, ухвалених Радою з демократичних виборів на 16 засіданні (Венеція, 16 березня 2006 року) та Венеціанською Комісією на 67 пленарній сесії (Венеція, 9-10 червня 2006 року) з цього приводу проголошено: «органи управління виборами мають бути створені таким чином, щоб забезпечити довіру усіх сил, що беруть участь у виборах, та окремих виборців, до їх безсторонності та професіоналізму» [6, с. 361].

Формування виборчих комісій в Україні або як їх ще називають «органи адміністрування виборів» чи «органи управління виборами», відбувається, за винятком Центральної виборчої комісії, за активної участі учасників виборчої кампанії. Так, на президентських виборах право подання кандидатур до складу дільничних виборчих комісій (по одній особі до однієї виборчої комісії від одного кандидата) мають кандидати на пост Президента України. Так само здійснюється подання кандидатур до складу окружних виборчих комісій – по одній особі до однієї виборчої комісії від одного кандидата (ст. 84 і 85 Виборчого кодексу України).

На парламентських виборах, згідно ст. 140 Виборчого кодексу України утворення окружних виборчих комісій здійснюється Центральною виборчою комісією і суб'єктами подання кандидатур до складу цих комісій є:

1) політична партія, депутатська фракція якої зареєстрована в Апараті Верховної Ради України поточного скликання;

2) політичні партії – суб'єкти виборчого процесу, кандидати у депутати від яких зареєстровані у загальнодержавному окрузі.

Ці ж партії виступають суб'єктами подання кандидатур до складу дільничних виборчих комісій, які утворюються відповідною окружною виборчою комісією (ст. 141 Виборчого кодексу України) [2].

Так само на місцевих виборах право подання кандидатур до складу територіальних виборчих комісій відповідно до ч. 2 ст. 203 Виборчого кодексу України мають:

1) місцева організація політичної партії, про утворення депутатської фракції якої оголошено на першій черговій сесії Верховної Ради України поточного скликання;

2) місцева організація політичної партії, яка уклала угоду про політичну співпрацю на відповідних місцевих виборах з депутатською групою, про утворення якої оголошено на сесії Верховної Ради України не пізніше 1 січня року, в якому відбуваються вибори;

3) зареєстрована в установленому законом порядку у відповідній адміністративно-територіальній одиниці місцева організація політичної партії.

Ці ж суб'єкти, окрім місцевих організацій політичної партії зареєстрованої в установленому законом порядку у відповідній адміністративно-територіальній одиниці, мають право подання кандидатур до складу дільничних виборчих комісій (ст. 204 Кодексу) [2].

Зазначений підхід вітчизняного законодавця щодо формування виборчих комісій на парламентських та місцевих виборах не зовсім відповідає виробленим європейським підходам формування органів адміністрування виборів. В окремих документах Ради Європи зазначається, що органи управління виборами мають бути створені таким чином, щоб забезпечити довіру усіх сил, що беруть участь у виборах, та окремих виборців, до їх безсторонності та професіоналізму. Як приклад наводиться ухвала Венеціанської Комісії та ОБСЄ/БДІПЛ Preliminary Joint Opinion on the Revised Draft Amendments to the Electoral Code of Armenia (CDLAD (2005) 008), в якій стверджується, що правило, за яким комісії формуються тільки через парламентські призначення без будь-яких непартійних призначень не може розглядатися як достатньо плюралістичне, яке забезпечує належний баланс загальної безсторонності та незалежності. Так само в ухвалі Joint Recommendations on the Electoral Law and the Electoral Administration in Albania (CDL-AD (2004) 017) виражена велика стурбованість щодо положень національного виборчого законодавства, які регулюють формування виборчих комісій надаючи при цьому виключно переважну роль кожній із двох основних політичних партій (представлених у парламенті або таких, що набрали більше визначеного відсотка голосів) на кожному рівні виборчої адміністрації, оскільки це формує високо політизоване середовище [6, с. 361].

Також в Кодексі належної практики у виборчих справах зазначається: «Лише транспарентність, неупередженість і незалежність від політично мотивованого маніпулювання забезпечать належне керування виборчим процесом від початку передвиборної кампанії до закінчення обробки результатів» [7, с. 74].

Отже, вітчизняний законодавець повинен врахувати ці вимоги і передбачити:

– по-перше, що згідно рекомендацій Ради Європи до Центральної виборчої комісії (а наш погляд, можливо й до інших виборчих комісій) варто було б включити: а) суддю або службовця суду з тим, щоб була гарантована незалежність та прозорість процедур проведення виборів (п. 75 Кодексу належної практики у виборчих справах), б) представників національних меншин, які досить істотно представлені в країні (на відповідній території) (п. 76 Кодексу належної практики у виборчих справах) [7, с. 75];

– по-друге, виборчі комісії мають формуватися не тільки із представників партій, уже представлених у парламенті, або таких, що набрали більше визначеного відсотка голосів, але й представників громадянського суспільства (громадських організацій), перелік та кількість яких має визначатися Центральною та окружними виборчими комісіями шляхом жеребкування.

Цей же підхід можна використати при формуванні виборчих комісій на вітчизняних президентських виборах, коли подання стосовно кандидатур до складу виборчих комісій вносяться кандидатами на посаду глави держави, які зареєстровані у Центральній виборчій комісії і якщо такі подання не надійшли у встановлений законодавством строк або якщо кількість запропонованих до складу виборчої комісії осіб становить менше визначеної кількості, то окружна виборча комісія сьогодні згідно ст. 84 Виборчого кодексу України утворюється Центральною виборчою комісією за поданням її Голови на підставі пропозицій членів Центральної виборчої комісії (дільнична виборча комісія на підставі ст. 85 Виборчого кодексу України утворюється окружною виборчою комісією за поданням її голови на підставі пропозицій членів цієї комісії). А буде більш демократично коли це буде робитися за пропозиціями інституцій громадянського суспільства з обов'язковим урахуванням поданих кандидатур від кандидатів на пост Президента України, внесених відповідно до приписів Виборчого кодексу України;

– по-третє, варто врахувати зарубіжний досвід формування виборчих комісій і передбачити, що політичні партії – учасники виборчих перегонів в Україні подають списки не тільки членів виборчих комісій, а й їх заступників, як це має місце в Словацькій Республіці [8]. Можна взяти до уваги також виборчу практику Сербії і Хорватії, де законодавчо визначено функціонування постійного (призначені члени) і розширеного (призначені і уповноважені члени) складу виборчих комісій.

Такі зміни національного виборчого законодавства напрошуються виходячи з негативного досвіду попередніх вітчизняних виборчих кампаній, коли доволі часто делеговані партіями члени виборчих комісій виявляли небажання працювати у цих комісіях і таким чином блокувалася їх робота, що негативно впливало на весь виборчий процес;

– по-четверте, виходячи з вироблених європейською спільнотою стандартів (п. 84 Кодексу належної практики у виборчих справах) [7, с. 76], передбачити, що члени виборчих комісій в Україні, в тому числі й ті, які номінуються політичними партіями, мають пройти стандартне навчання на всіх рівнях виборчої адміністрації.

В літературі справедливо зазначається, що в Україні на виборах доволі часто стоїть проблема фахової і професійної підготовки членів комісій, яка загострюється з кожною новою виборчою кампанією. І тому одним з ключових завдань, які мають стояти при формуванні виборчих комісій має бути професійна підготовка членів таких комісій, баланс між особистими професійними якостями членів комісій та відстоювання ними різних інтересів в межах колегіального органу задля уникнення монополізації контролю над проведенням виборчого процесу в руках однієї політичної сили або групи зацікавлених осіб [9, с. 175].

Важливо відзначити, що виборець може входити до складу лише однієї виборчої комісії, що здійснює підготовку та проведення відповідних виборів або інших виборів, що проводяться одночасно з ними.

Його повноваження, а точніше права та обов'язки витікають із функцій та повноважень виборчих комісій. Як правильно зазначає український конституціоналіст О.В. Марцеляк, у правах та обов'язках відображається правова природа, сутність суб'єкта, його призначення в державі та суспільстві, розкривається необхідність функціонування інституту, принципи взаємовідносин з громадянами, органами влади, органами місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства, які, виходячи з існуючих реалій, держава вважає можливими, корисними, доцільними для її нормального функціонування, забезпечення життєдіяльності механізму державної влади та розвитку суспільства [10, с. 43-44].

Згідно ст. 38 Виборчого кодексу України член виборчої комісії має право:

– брати участь у роботі виборчої комісії і готувати питання, що вносяться на її розгляд;

– за окремим дорученням виборчої комісії перевіряти діяльність виборчих комісій нижчого рівня;

– на засіданнях виборчої комісії виступати та ставити іншим учасникам засідання запитання, які стосуються порядку денного роботи комісії, вносити свої пропозиції з питань, віднесених до повноважень комісії;

– безперешкодно відвідувати всі приміщення виборчої комісії, ознайомлюватися з усіма документами як виборчої комісії, членом якої він є, так і виборчих комісій нижчого рівня на відповідній території;

– у випадку отримання шкоди, заподіяної життю, його здоров'ю чи майну у зв'язку з виконанням своїх обов'язків члена виборчої комісії, претендувати на її відшкодування в порядку та розмірі, встановлених законодавством України. Зокрема, це передбачено Порядком відшкодування шкоди, заподіяної життю, здоров'ю чи майну члена виборчої комісії, комісії з всеукраїнського референдуму, який затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 17 травня 2002 р. № 662 [11].

Окрім цього приписами Виборчого кодексу України передбачено, що члену виборчої комісії, який має порушення здоров'я чи то у зв'язку з інвалідністю, або тимчасовим розладом здоров'я, чи за віком, відповідною виборчою комісією створюються сприятливі умови для його безперешкодної роботи в комісії і забезпечується розумне пристосування у відповідності до індивідуальних потреб члена виборчої комісії [2].

В цілому такий перелік прав членів виборчої комісії не суперечить міжнародним виборчим стандартам. Однак ми вважаємо, що він не повністю охоплює напрями діяльності члена виборчої комісії і тому перелік прав члена комісії слід розширити, певною мірою за прикладом членів Центральної виборчої комісії, передбачивши, що член комісії має також право:

1) виступати з ініціативою звернення до вище стоячих виборчих комісій щодо вирішення спірних питань по роботі Комісії чи залучення до цього процесу науковців, фахівців та експертів;

2) на засіданнях Комісії не просто вносити пропозиції з питань, що належать до її повноважень, а вимагати проведення по них голосування;

3) у разі незгоди з рішенням, прийнятим Комісією, у письмовій формі викласти свою окрему думку, яка додається до протоколу засідання Комісії (передбачивши це ст. 38, а не п. 13 ст. 36 Кодексу).

Таке розширення переліку прав члена виборчої комісії сприятиме більшій його свободі при здійсненні своїх повноважень і виступатиме ефективним засобом реалізації тих завдань, які стоять перед членом виборчої комісії зокрема і всією комісією взагалі.

Що ж стосується обов'язків члена виборчої комісії, то національне виборче законодавство передбачає, що він зобов'язаний: по-перше, бути законослухняним і дотримуватися приписів Основного Закону, Виборчого кодексу та інших законів України з питань підготовки і проведення виборів; по-друге, бути дисциплінованим та брати участь у засіданнях виборчої комісії; по-третє, виконувати рішення виборчої комісії та ті обов'язки, які покладені на нього згідно з їх розподілом у комісії; по-четверте, члену виборчої комісії забороняється агітувати за чи проти кандидатів на відповідних виборах, а також публічно оцінювати діяльність кандидатів, партій (місцевих організацій партій) - суб'єктів виборчого процесу.

Позитивом національного виборчого законодавства є те, що на час безпосереднього виконання обов'язків члена виборчої комісії, зокрема, коли він приймає участь у засіданнях комісії чи інших заходах цього органу, на нього поширюються відповідні гарантії діяльності.

Як зазначається у літературі, принцип гарантованості полягає в тому, що держава не тільки проголошує ті чи інші права, свободи та встановлює обов'язки, вона повинна гарантувати можливість реалізації проголошених прав і свобод та розробити механізм примусу для виконання громадянами своїх обов'язків [12, с. 103-104]. Гарантії забезпечують перехід задекларованої змоги володіти правом до реального користування ним [13, с. 181].

О.В. Марцеляк з цього приводу пише, що права та обов'язки органу влади – ніщо без гарантій, здатних реалізовувати їх, які сформульовані у вигляді юридичних умов, засобів та способів реалізації інституцією своїх прав та обов'язків. Їх сутність та зміст полягають перш за все в забезпеченні стабільності правової конструкції цього органу влади і саме гарантії сприяють належній та повній реалізації органами влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян та іншими соціальними інститутами своїх прав і обов'язків, поєднують воєдино правове і фактичне становище суб'єкта в суспільстві і державі [10, с. 44, 49].

В Україні відповідно до приписів Виборчого кодексу для належного виконання членами виборчих комісій своїх повноважень та реалізації своїх відповідних прав передбачено, що, по-перше, на час безпосереднього виконання ними своїх обов'язків (участь у засіданнях комісії та інших заходах комісії) на кожного члена виборчої комісії поширюються гарантії і компенсації, передбачені законодавством для працівників на час виконання ними державних або громадських обов'язків у робочий час; по-друге, на підставі письмового повідомлення голови, заступника голови чи секретаря відповідної виборчої комісії про скликання засідання комісії або рішення виборчої комісії про залучення члена комісії до участі в інших заходах, члени виборчої комісії звільняються від виконання службових обов'язків за місцем постійної роботи на час, необхідний для здійснення обов'язків члена комісії. Такі повідомлення або рішення повинні містити зазначення дати, часу та запланованої тривалості засідання виборчої комісії чи іншого заходу (ст. 38 Кодексу).

Важливою гарантією діяльності членів виборчої комісії виступає чітке законодавче врегулювання підстав дострокового припинення їх повноважень (ст. ст. 89, 146….) [2].

Не слід залишати поза увагою й те, що за порушення виборчого законодавства національним законодавством передбачена юридична відповідальність членів виборчих комісій, яка має на меті забезпечити проведення вільних та чесних виборів, формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування відповідно до волі українського народу та визначених Конституцією України й іншим виборчим законодавством принципів і засад. Водночас відзначимо недосконаліть законодавчого врегулювання конституційно-правової відповідальності членів виборчих комісій, що вимагає якнайшвидшого усунення.

Висновки. В цілому зазначимо, що прийнявши Виборчий кодекс України наша країна в плані регулювання права виборців бути членами виборчих комісій доволі сильно приблизилася до вироблених міжнародною спільнотою виборчих стандартів. В той же час виходячи з передового зарубіжного досвіду вважаємо, що національне виборче законодавство у цій сфері слід удосконалити через:

1) модернізацію порядку формування виборчих комісій (включення до їх складу суддів, представників національних меншин та громадянського суспільства; призначення не тільки постійних членів виборчих комісій, а й їх заступників; призначення членами виборчих комісій тільки осіб, які отримали відповідну професійну підготовку у цій сфері);

2) розширення переліку прав члена виборчої комісії (виступати з ініціативою звернення до вище стоячих виборчих комісій щодо вирішення спірних питань по роботі Комісії чи залучення до цього процесу науковців, фахівців та експертів; на засіданнях Комісії не просто вносити пропозиції з питань, що належать до її повноважень, а вимагати проведення по них голосування; у разі незгоди з рішенням, прийнятим Комісією, у письмовій формі викласти свою окрему думку, яка додається до протоколу засідання Комісії);

3) запровадження конституційно-правової відповідальності членів виборчих комісій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : моногр. К.: Ваїте. 2018. 908 с.
2. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7, 8 9. Ст. 48.
3. Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: навч. посіб. Х.: Прометей-Прес, 2007. 620 с.
4. Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 р. № 26-рп/2009 (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710–09.
5. Виборчий кодекс України. Книга перша. Загальна частина. Науково-практичний коментар / за ред. Ю.Б. Ключковського. Київ: К.І.С., 2021. 768 с.
6. Доповідь про участь політичних партій у виборах, ухвалена Радою з демократичних виборів на 16 засіданні (Венеція, 16 березня 2006 року) та Венеціанською Комісією на 67 пленарній сесії (Венеція, 9-10 червня 2006 року). *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права*: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. К.: Логос, 2009. С. 356-366.
7. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та Пояснювальна доповідь (CDL-AD(2002)23rev). *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права*: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. К.: Логос, 2009. С. 50–81.
8. ACT of the National Council Courtesy of the Venice Commission for Democracy Through Law № 346/1990. URL: http://www.legislationline.org/ documents/action/popup/id/15815 (date of the application: 12.07.2025).
9. Портнов І.А. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу на місцевих виборах в Україні та державах-членах Європейського Союзу (порівняльно-правовий аналіз): Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 215 с.
10. Марцеляк О.В. Інститут омбудсмана: теорія і практика: Монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 450 с.
11. Порядок відшкодування шкоди, заподіяної життю, здоров'ю чи майну члена виборчої комісії, комісії з всеукраїнського референдуму, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 17 травня 2002 р. № 662. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/662-2002-п#n12.
12. Конституційне право України: курс лекцій. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 332 с.
13. Конституційне право: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021. 528 с.

РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.77:615.1(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.30

ПАРАЛЕЛЬНИЙ ІМПОРТ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Волинець І.П.,
доктор філософії в галузі права, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу промислової власності
та комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності,
НДІ інтелектуальної власності НАПрН України
ORCID: 0000-0002-2029-2165

Волинець І.П. Паралельний імпорт лікарських засобів: правові засади та перспективи розвитку в Україні.

У статті досліджено правові засади та перспективи розвитку інституту паралельного імпорту лікарських засобів в Україні. Актуальність проблеми зумовлена процесами трансформації фармацевтичного сектору, гармонізацією національного законодавства з acquis ЄС та необхідністю забезпечення безперервного доступу населення до лікарських засобів в умовах воєнного стану. Наголошено, що сучасна модель фармацевтичного ринку характеризується високим рівнем монополізації, що ускладнює конкуренцію та перешкоджає реалізації конституційного права громадян на охорону здоров'я. Паралельний імпорт розглядається як інструмент здешевлення препаратів та розширення їх асортименту, який водночас безпосередньо впливає на сферу інтелектуальної власності.

Проаналізовано положення Закону України № 3860-IX від 16.07.2024 р., яким унормовано правові засади паралельного імпорту та визначено умови його здійснення. Встановлено, що імпортовані лікарські засоби мають бути ідентичними або суттєво подібними до зареєстрованих в Україні препаратів і потребують отримання окремого дозволу Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками. Окремо розглянуто запроваджені законодавцем обмеження: реалізація таких препаратів дозволена виключно через заклади охорони здоров'я, що спрямовано на мінімізацію ризиків введення в обіг фальсифікованої продукції.

Виявлено взаємозв'язок між паралельним імпортом та доктриною вичерпання прав інтелектуальної власності в праві ЄС, яка забезпечує вільний рух товарів у межах Європейської економічної зони. Зазначено, що імплементація цього підходу в українське законодавство сприятиме інтеграції у європейський правовий простір, проте створює додаткові виклики для інноваційних компаній, що інвестують у розробку нових препаратів.

На основі проведеного дослідження зроблено висновок, що паралельний імпорт є перспективним правовим механізмом для забезпечення доступності лікарських засобів в Україні. Серед його позитивних наслідків виокремлено посилення конкуренції, зниження цін та наближення до європейських стандартів; серед ризиків – потенційне зниження інноваційної активності фармацевтичних виробників та необхідність удосконалення системи контролю за якістю продукції. Подальші перспективи пов'язані з удосконаленням правового регулювання, підвищенням ефективності фармаконагляду та впровадженням європейських механізмів верифікації лікарських засобів.

Ключові слова: паралельний імпорт, лікарські засоби, інтелектуальна власність, фармацевтичний ринок, право ЄС, доступність ліків, конкуренція, охорона здоров'я.

Volynets I.P. Parallel import of medicines: legal principles and prospects for development in Ukraine.

The article examines the legal principles and prospects for the development of the institution of parallel import of medicines in Ukraine. The relevance of the problem is due to the processes of reforming the pharmaceutical sector, harmonization of national legislation with the EU acquis and the

need to ensure continuous access of the population to medicines under martial law. It is emphasized that the modern model of the pharmaceutical market is characterized by a high level of monopolization, which complicates competition and hinders the implementation of the constitutional right of citizens to health care. Parallel import is considered as a tool for reducing the cost of drugs and expanding their range, which at the same time directly affects the sphere of intellectual property.

The provisions of the Law of Ukraine No. 3860-IX dated 16.07.2024 are analyzed, which regulates the legal principles of parallel import and determines the conditions for its implementation. It was established that imported medicines must be identical or substantially similar to medicines registered in Ukraine and require a separate permit from the State Service of Ukraine for Medicines and Drug Control. The restrictions introduced by the legislator were separately considered: the sale of such medicines is permitted exclusively through healthcare institutions, which is aimed at minimizing the risks of introducing counterfeit products into circulation.

The relationship between parallel imports and the doctrine of exhaustion of intellectual property rights in EU law, which ensures the free movement of goods within the European Economic Area, was revealed. It was noted that the implementation of this approach in Ukrainian legislation will contribute to integration into the European legal space, but creates additional challenges for innovative companies investing in the development of new medicines.

Based on the research conducted, it was concluded that parallel imports are a promising legal mechanism for ensuring the availability of medicines in Ukraine. Among its positive consequences, increased competition, lower prices and approximation to European standards are highlighted; among the risks, there is a potential decrease in the innovative activity of pharmaceutical manufacturers and the need to improve the product quality control system. Further development prospects are associated with improving legal regulation, increasing the efficiency of pharmacovigilance and implementing European mechanisms for verifying medicinal products.

Key words: parallel import, medicinal products, intellectual property, pharmaceutical market, EU law, availability of medicines, competition, healthcare.

Постановка проблеми. Питання паралельного імпорту лікарських засобів в Україні стало особливо актуальним у контексті реформування фармацевтичного сектору та впровадження європейських стандартів. Наявна модель ринку характеризується високим рівнем монополізації, що значно ускладнює доступ громадян до якісних та доступних за ціною лікарських засобів. Ситуація загострюється в умовах воєнного стану, коли виникає необхідність оперативного забезпечення населення медичними препаратами.

Паралельний імпорт, з одного боку, розглядається як ефективний інструмент розширення доступу населення до якісних і доступних лікарських засобів, що безпосередньо пов'язано з реалізацією конституційного права на охорону здоров'я. З іншого боку, цей механізм тісно пов'язаний із системою захисту прав інтелектуальної власності, яка забезпечує інноваційний розвиток фармацевтичної галузі. У цьому контексті постає завдання пошуку балансу між інтересами правовласників, потребами пацієнтів та необхідністю забезпечення справедливих конкурентних умов на ринку.

Ухвалення Закону України № 3860-IX від 16.07.2024 стало важливим кроком у напрямі унормування механізму паралельного імпорту. Водночас станом на 2025 рік його практична реалізація перебуває на початковій стадії та потребує подальшого правового, організаційного й інституційного опрацювання.

Метою статті є аналіз правових засад функціонування паралельного імпорту лікарських засобів в Україні, визначення його переваг та ризиків, а також окреслення перспектив розвитку цього механізму в умовах адаптації законодавства України до європейських стандартів.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі паралельний імпорт лікарських засобів розглядається як складний і багатогранний інститут, що перебуває на перетині медичного, фармацевтичного, міжнародного та права інтелектуальної власності. Дослідження провідних юристів, науковців, фахівців з права інтелектуальної власності М. Лисенка, Я. Огнев'юка, В. Грунського, А. Гаврилюк, О. Івлеєвої підкреслюють, що паралельний імпорт може забезпечити додаткові можливості для конкуренції та зниження цін на фармацевтичному ринку. Водночас експерти акцентують увагу на необхідності впровадження ефективних механізмів контролю якості та безпеки лікарських засобів. У міжнародному праві питання паралельного імпорту тісно пов'язане з доктриною вичерпання прав інтелектуальної власності, яка діє в Європейському Союзі та забезпечує вільний обіг товарів у межах Європейської економічної зони. Імплементація відповідних положень у національне законодавство України є важливим кроком на шляху гармонізації з європейськими нормами, проте практичний досвід реалізації механізму наразі обмежений.

Виклад основного матеріалу. Проблематика паралельного імпорту лікарських засобів має тривалу історію та складне правове підґрунтя, що зумовлено поєднанням інтересів держави у сфері охорони здоров'я, правами інтелектуальної власності, фармацевтичних компаній, виробників генеричних лікарських засобів та безпосередніх споживачів.

Ще у 2019–2020 роках категоризація терміну «паралельний імпорт» у національному законодавстві розглядалась як нове явище, що пояснювалося імплементацією патентної та медичної реформ, а також прагненням до підвищення доступності лікарських засобів для громадян. Зокрема, відповідно до ст. 17-1 Проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення доступності лікарських засобів для громадян» № 2089 від 06.09.2019 року передбачалося, що на територію України як паралельний імпорт можуть ввозитися правомірно придбані імпортером лікарські засоби, якщо вони вироблені тим самим виробником, на тих самих виробничих потужностях, що зазначені у реєстраційних матеріалах в Україні, і за умови підтвердження відповідності умов виробництва [139; 2, с. 19].

Маємо додати, що паралельний імпорт не є ідентичним незаконному обігу лікарських засобів і не може бути прирівняний до контрафакту. Даний механізм законодавчо унормований, оскільки, з одного боку, здатний створити додаткові умови для конкуренції та зниження цін, а з іншого – вимагає належних запобіжників для недопущення потрапляння на ринок фальсифікованої продукції [3, с. 34–36]. Таким чином, йдеться про баланс, по-перше, між економічною доцільністю та гарантіями безпеки обігу лікарських засобів, а по-друге між власниками прав інтелектуальної власності та доступом до лікарських засобів.

Подальший розвиток нормативної бази засвідчує еволюцію законодавчого підходу. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо паралельного імпорту лікарських засобів» від 16.07.2024 № 3860-IX [4] (далі – Закон України № 3860-IX), чим започаткувала новий етап у розвитку правового регулювання цього механізму. Вказаний Закон України № 3860-IX введений в дію з 1 січня 2025 року, доповнив тим самим статтю 78 у новій редакції Закону України «Про лікарські засоби» від 28.07.2022 № 2469-IX (далі – Закон України № 2469-IX), визначивши сутність та ключові аспекти паралельного імпорту [5]. У цьому дослідженні під «паралельним імпортом» пропонується розуміти імпорт лікарського засобу, який вже зареєстрований в Україні та у складі якого використано об'єкти права інтелектуальної власності (винахід, корисна модель, промисловий зразок, торговельна марка тощо). Такий імпорт є можливим за умови, що відповідний лікарський засіб був виготовлений та/або введений у цивільний обіг на території будь-якої іншої держави, окрім України, особою, якій належать права інтелектуальної власності на зазначений об'єкт.

Як слушно зазначають М. Лисенко та Я. Огнев'юк закріплення паралельного імпорту на рівні закону свідчить про прагнення України перейти від точкових рішень до інституціоналізованого підходу, що забезпечує більш передбачуване регуляторне середовище. Так, запровадження паралельного імпорту має не лише правовий та економічний, але й соціальний вимір. Зменшення цін на лікарські засоби та розширення асортименту в умовах воєнного стану й економічної нестабільності є важливим фактором підтримання належного рівня охорони здоров'я. Проте мають місце потенційні ризики: відсутність належних механізмів контролю якості може поставити під сумнів ефективність таких змін [6].

Переконані, що означене нововведення сприяє створенню більш конкурентоспроможного ринку лікарських засобів в Україні, забезпечуючи доступ до лікарських засобів за цінами, які можуть бути нижчими внаслідок паралельного імпорту. Крім того, механізм паралельного імпорту може позитивно вплинути на покращення доступу до необхідних ліків для громадян, особливо в умовах воєнного стану та підвищених цін на лікарські засоби. Водночас важливо, щоб імпортовані лікарські засоби відповідали всім стандартам якості та безпеки, що гарантує їхню ефективність та безпеку для споживачів. Запровадження механізму паралельного імпорту є важливим кроком у реформуванні системи охорони здоров'я в Україні, спрямованим на забезпечення прав споживачів і підвищення конкурентоспроможності вітчизняного фармацевтичного ринку.

Згідно із Законом України № 2469-IX, паралельний імпорт лікарських засобів в Україну дозволяється з країн Європейського Союзу та Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), які є учасниками Угоди про Європейську економічну зону. Основними умовами є: 1) ідентичність або суттєва подібність до лікарського засобу, зареєстрованого в Україні (якісний і кількісний склад активних речовин, форма випуску, показання, дозування та спосіб введення); 2) наявність статусу референтного або генеричного препарату як в Україні, так і в країні експорту; 3) обов'язкове отримання окремого дозволу на паралельний імпорт від Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками (далі – Держлікслужба) [5]. Так, строк дії дозволу на паралельний імпорт лікарських засобів становить п'ять років [7].

Водночас законодавець передбачив низку обмежень, спрямованих на мінімізацію потенційних ризиків, пов'язаних із запровадженням механізму паралельного імпорту. Так, відповідно до вимог законодавства, паралельно імпортовані лікарські засоби не підлягають реалізації через аптечні заклади та їх структурні підрозділи, а їх обіг можливий виключно через медичні установи (лікарні, госпіталі, інші заклади охорони здоров'я). Такий підхід покликаний запобігти неконтрольованому потраплянню препаратів на роздрібний фармацевтичний ринок і забезпечити належний рівень контролю якості та безпеки.

Крім того, постановою Кабінету Міністрів України від 16 липня 2025 р. № 901 затверджено Порядок ведення Державного реєстру лікарських засобів, що паралельно ввозяться на територію України. Згідно з ним, для ефективної реалізації механізму створено окремий Реєстр, який є функціональною складовою Державного реєстру лікарських засобів. Він функціонує як єдина державна інформаційно-комунікаційна система та містить як актуальні, так і історичні відомості про надані в установленому порядку дозволи на паралельний імпорт лікарських засобів. Такий інструмент сприяє прозорості процесів та створює належні умови для моніторингу діяльності суб'єктів господарювання у цій сфері [8].

Як зазначають В. Грунський та А. Гаврилюк, новий режим паралельного імпорту передбачає низку викликів для інноваційних фармацевтичних компаній. З одного боку, він сприятиме підвищенню конкуренції та зниженню цін для споживачів, з іншого – може послабити стимули для інвестицій у наукові розробки. Власне, у цьому полягає дилема фармацевтичної політики: забезпечити баланс між потребами громадського здоров'я та охороною прав інтелектуальної власності [5].

Важливу тезу висловлює також О. Івлеєва, яка відзначає, що український підхід до паралельного імпорту на сучасному етапі є компромісним: законодавець дозволив його використання, але обмежив каналами госпітального сегменту, що дає змогу протестувати ефективність інституту та мінімізувати ризики для пацієнтів [8]. Водночас перспектива розширення цього механізму на аптечні заклади можлива лише після впровадження європейської системи верифікації з 2D-кодуванням, що забезпечить простежуваність обігу лікарських засобів [6].

У міжнародному вимірі механізм паралельного імпорту розглядається як інструмент «гнучкості» системи інтелектуальної власності. Так, правова доктрина міжнародного вичерпання прав дозволяє вільний обіг товарів після їх першого введення в ринок, але з певними обмеженнями. Доповнимо, що принцип регіонального вичерпання прав означає можливість вільного переміщення товарів, випущених в обіг у межах Європейської економічної зони. Вперше він був закріплений у Директиві № 89/14/ЄС від 21 грудня 1988 року, що стосується гармонізації законодавств держав-членів про торговельні марки. У подальшому його положення знайшли підтвердження у Директиві Європейського Парламенту та Ради ЄС № 2008/95/ЄС від 22 жовтня 2008 року та отримали подальший розвиток в Директиві № 2015/2436 від 16 грудня 2015 року [10]. Відповідно до загального принципу, товари, які були введені в обіг у ЄС самим правовласником або з його дозволу, вільно переміщуються та використовуються на всій території ЄС. У цьому випадку власник торговельної марки не має права забороняти їх використання. Однак дане правило не діє, якщо у правовласника є законні підстави для запобігання подальшій комерціалізації товарів, особливо у випадках, коли їх стан змінюється або погіршується після виходу на ринок. Зрештою, в країнах-членах ЄС паралельний імпорт функціонує в тісному зв'язку з контролем за якістю та ефективністю, а його впровадження завжди супроводжується додатковими гарантіями для пацієнтів. Український законодавець, імплементуючи аналогічні положення, фактично наближає правову систему до європейських стандартів.

Варто відзначити, що прийняття Закону України № 3860-IX має значний вплив і на сферу державних закупівель лікарських засобів. Відтепер ДП «Медичні закупівлі України» отримує можливість придбати ліки, що не зареєстровані в Україні, але схвалені в ЄС, США, Канаді чи Японії [6]. Це, з одного боку, створює передумови для швидкого забезпечення населення життєво необхідними препаратами у надзвичайних ситуаціях, а з іншого – формує конкуренцію для інноваційних компаній, які витратили значні ресурси на локальні реєстраційні процедури.

Попри наявність законодавчих передумов, станом на серпень 2025 року механізм паралельного імпорту лікарських засобів в Україні ще не запрацював у повному обсязі. За даними ДП «Медичні закупівлі України», на цей момент відсутні суб'єкти господарювання, які отримали дозвіл на паралельний імпорт від Держлікслужби [11]. Відтак паралельний імпорт розглядається як перспективний інструмент розширення доступу пацієнтів до сучасних лікарських засобів, проте його практична реалізація в Україні перебуває на початковому етапі. Як слушно зауважують В. Грунський та А. Гаврилюк, попри набрання чинності Закону України № 3860-IX з 1 січня 2025 року, фактичне запровадження новел можливе лише після розроблення необхідних підзаконних актів для їх імплементації [5]. Подальший розвиток механізму паралельного імпорту значною мірою залежатиме від готовності бізнесу до участі в таких поставках, ефективності діяльності регуляторних органів, а також від удосконалення логістичних рішень у сфері охорони здоров'я.

Висновки. Таким чином, правове закріплення механізму паралельного імпорту в Україні можна розглядати як системну спробу гармонізації фармацевтичного законодавства з acquis ЄС, а також як інструмент реагування на сучасні виклики воєнного часу. При цьому головним завданням держави залишається створення належних гарантій якості та безпеки імпортованих лікарських засобів, що потребує посилення регуляторних механізмів і належного фармаконагляду.

Разом з тим, реалізація механізму паралельного імпорту безпосередньо пов'язана із захистом прав інтелектуальної власності, що становлять фундамент інноваційного розвитку фармацевтичної галузі.

Закон України № 3860-IX створив належне правове підґрунтя для функціонування цього механізму, однак його практична реалізація поки що залишається обмеженою через відсутність суб'єктів, які отримали дозволи на здійснення паралельного імпорту.

Серед ключових переваг паралельного імпорту варто виділити: підвищення конкуренції, зниження цін на лікарські засоби, розширення асортименту доступних препаратів, а також адаптацію українського законодавства до європейських стандартів. До основних ризиків належать: потенційне зниження стимулів для інноваційних фармацевтичних компаній, необхідність запровадження дієвих механізмів контролю якості та недопущення фальсифікованих лікарських засобів на ринок.

Переконані, що перспективи розвитку механізму паралельного імпорту в Україні пов'язані з його подальшою інституціоналізацією, розширенням сфер застосування (зокрема, можливим доступом до аптечного сегменту після впровадження системи 2D-кодування), а також зростанням довіри з боку пацієнтів, бізнесу та державних інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення доступності лікарських засобів для громадян : Проект Закону від 06.09.2019 р. № 2089. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66741(дата звернення: 15.09.2025).
2. Волинець І. Форми прояву недобросовісної конкуренції на ринку лікарських засобів. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2021. №3. С. 15–21.
3. Волинець І.П. Паралельний імпорт лікарських засобів: проблематика легалізації. *Законодавство України у сфері інтелектуальної власності та його правозастосування: національні, європейські та міжнародні виміри* : збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та студентів з проблем інтелектуальної власності, м. Київ, 25 верес. 2020 р. Київ, 2020. С. 33–37.
4. Про внесення змін до деяких законів України щодо паралельного імпорту лікарських засобів: Закон України від 16.07.2024 № 3860-IX: станом на 18 верес. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3860-20#Text(дата звернення: 15.09.2025).
5. Hrunskyi V., Havryliuk A. Verkhovna Rada launches institute for parallel import of medicines in Ukraine. *Sayenko Kharenko*. URL: https://sk.ua/verkhovna-rada-launches-institute-for-parallel-import-of-medicines-in-ukraine/(date of access: 15.09.2025).
6. Лисенко М., Огнев'юк Я. Верховна Рада України ухвалила історичний закон про паралельний імпорт лікарських засобів. *Адвокатське Об'єднання Ambassadors - Юридичні послуги для конкурентного та інноваційного бізнесу*. URL: https://ambassadors.in.ua/newsroom/parliament-of-ukraine-passes-landmark-law-on-parallel-import-of-medicines(дата звернення: 15.09.2025).
7. Про лікарські засоби: Закон України від 28.07.2022 № 2469-IX: станом на 5 черв. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20#Text(дата звернення: 15.09.2025).
8. Деякі питання ведення та функціонування державних реєстрів у сфері лікарських засобів: Постанова Каб. Міністрів України від 16.07.2025 № 901. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/901-2025-п#Text(дата звернення: 15.09.2025).
9. Ivlyeva O. Life Sciences Bulletin: parallel import of medicines into Ukraine as of 2025. *Wolf Theiss – Leading Lawyers in CEE&SEE*. URL: https://www.wolftheiss.com/insights/life-sciences-bulletin-parallel-import-of-medicines-into-ukraine-as-of-2025/#:~:text=Starting%20on%201%20January%202025,in%20parallel%20with%20said%20manufacturers (date of access: 15.09.2025).
10. Directive (EU) 2015/2436 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2015 to approximate the laws of the Member States relating to trade marks. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32015L2436(date of access: 15.09.2025).
11. В Україні відсутні суб'єкти господарювання, які отримали дозвіл на паралельний імпорт ліків – МЗУ. *Інтерфакс-Україна*. URL: https://interfax.com.ua/news/pharmacy/ 1095297.html (дата звернення: 15.09.2025).

УДК 343
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.31

ОСОБЛИВОСТІ ПОСВІДЧЕННЯ ПРАВОЧИНІВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Гуменюк В.В.,
аспірант кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Гуменюк В.В. Особливості посвідчення правочинів в умовах цифровізації.
У статті наведено результати дослідження, у тому числі виявлені трансформації правового регулювання та особливості нотаріального посвідчення правочинів в умовах цифровізації. Наголошено, що українське цивільне законодавство передбачає загальне правило щодо нотаріального посвідчення всіх тих правочинів, коли це прямо передбачено законом або договором сторін (ч. 1 ст. 209 ЦК України), а також виокремлено додаткові спеціальні норми, які передбачають нотаріальне посвідчення правочину (наприклад, коли фізичні особи із поважних причин невзмозі підписати власною рукою, а також такі правочини як поділ нерухомого майна, що є у спільній частковій власності, застава нерухомого майна/об'єкта незавершеного будівництва/ майбутнього об'єкту нерухомості, попередній договір купівлі-продажу об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта нерухомості, договори ренти, довічного утримання, найму транспортного засобу фізичною особою та ін.

Доведено, що норми цивільного законодавства у сфері нотаріального посвідчення правочинів узгоджуються із принципами справедливості, диспозитивності та правової визначеності, корелюються із засадою свободи договору, проте наявно чимало імперативних норм, які передбачають випадки обов'язковості процедури.

Проаналізовано процес безпосереднього вчинення нотаріальної дії щодо посвідчення правочину, виокремлено такі основні дії: оформлення тексту правочину на спеціальному бланку; підписання сторонами; накладення нотаріусом посвідчувального напису; реєстрація вчиненої посвідчувальної дії у відповідному реєстрі. Виділено ключові проблеми впливу цифровізації на нотаріальну діяльність.

Зауважено на важливості з'ясування правомочність нотаріуса посвідчувати правочин, оскільки діяльність нотаріуси здійснюють у межах нотаріальних округів, якими є визначені територіальні одиниці, в яких нотаріуси вправі здійснювати діяльність, і саме в таких територіальних одиницях мають розміщуватися відповідна державна нотаріальна контора чи робоче місце (контора) приватного нотаріуса. Для зручності пошуку нотаріуса, будь яка особа, може на сайті Єдиного реєстру нотаріусів знайти потрібного у межах нотаріального округу.

Обґрунтовано потребу вдосконалення законодавства щодо нотаріального посвідчення правочину у аспекті глобальної цифровізації, запропоновано зміни до статті 209 ЦК України.

Ключові слова: нотаріус, цифровізація, нотаріальна діяльність, правочин, нотаріальне посвідчення.

Gumenyuk V.V. Peculiarities of certification of transactions in the conditions of digitalization.
The article presents the results of the study, including the identified transformations of legal regulation and the features of notarial certification of transactions in the context of digitalization. It is emphasized that Ukrainian civil legislation provides for a general rule regarding notarial certification of all transactions when this is directly provided for by law or by the agreement of the parties (Part 1 of Article 209 of the Civil Code of Ukraine), and also identifies additional special norms that provide for notarial certification of a transaction (for example, when individuals are unable to sign with their own hand for good reasons, as well as such transactions as the division of real estate that is in joint partial ownership, a pledge of real estate/an unfinished construction object/a future real estate object, a preliminary contract of sale of an unfinished construction object/a future real estate object, contracts of rent, lifelong maintenance, rental of a vehicle by an individual, etc. It is proven that the norms of civil legislation in the field of notarial certification of transactions are consistent with the principles of justice, dispositivity and legal certainty, and are correlated with the principle of freedom of contract, however, there are many imperative norms that provide for cases of mandatory procedure.

The process of directly performing a notarial act on the certification of a transaction is analyzed, the following main actions are identified: registration of the text of the transaction on a special form; signing by the parties; imposition of a certification inscription by the notary; registration of the performed certification action in the appropriate register. Key problems of the impact of digitalization on notarial activities are highlighted.

The importance of clarifying the notary's authority to certify a transaction was noted, since notaries carry out their activities within notarial districts, which are defined territorial units in which notaries have the right to carry out activities, and it is in such territorial units that the relevant state notary office or workplace (office) of a private notary should be located. For the convenience of searching for a notary, any person can find the necessary one within the notarial district on the website of the Unified Register of Notaries.

The need to improve the legislation on notarial certification of a transaction in the aspect of global digitalization is substantiated, amendments to Article 209 of the Civil Code of Ukraine are proposed.

Key words: notary, digitalization, notarial activity, transaction, notarial certificate.

Постановка проблеми. Цивільне законодавство в Україні передбачає вимогу про обов'язкове нотаріальне посвідчення окремих видів правочинів, у тому числі на основі критерію економічної цінності, необхідності фіксації волі особи належним чином.

Вчені зауважують на тому, що можна нотаріальне посвідчення розглядати у вузькому та розширеному значенні. При цьому звужений підхід відображено у статті 209 Цивільного кодексу України, яка передбачає, що нотаріусом або іншою уповноваженою законом посадовою особою на документ із змістом правочину наноситься посвідчувальний напис. Крім того, триває серед вчених дискусія щодо правової природи нотаріального посвідчення, чи це елемент письмової форми правочину, чи все ж публічно-правова процедура.

При цьому в умовах глобальної трансформації вкрай важливо з'ясувати, які зміни відбулися щодо порядку нотаріального посвідчення правочинів.

Метою дослідження є виявлення трансформацій у правовому регулюванні та особливостей нотаріального посвідчення правочинів в умовах цифровізації.

Стан опрацювання проблематики. Питання нотаріального посвідчення правочинів в Україні було предметом багатьох наукових досліджень, зокрема правова природа обов'язковості нотаріального посвідчення [1], розгляд нотаріального посвідчення як елементу форми правочину [2], а також у аспекті конвалідації правочинів [3] тощо. Крім того, розглядають особливості нотаріального посвідчення окремих правочинів, - шлюбних договорів [4], правочинів із нерухомим майном [5], договорів про медичне обслуговування [6], найму (оренди) транспортних засобів [7] тощо. При цьому, питання трансформацій у правовому регулюванні та особливості нотаріального посвідчення правочинів в умовах цифровізації досліджено не достатньо.

Виклад основного матеріалу. Українське цивільне законодавство передбачає загальне правило щодо нотаріального посвідчення всіх тих правочинів, коли це прямо передбачено законом або договором сторін (ч. 1 ст. 209 ЦК України), а також додаткові спеціальні норми: 1) у тих випадках, коли фізичні особи із поважних причин (хвороба/фізична вада) невзмозі підписати власною рукою, то за їх дорученням текст правочину підписується іншою особою, підпис якої посвідчується нотаріально (ч. 4 ст. 207 ЦК України); 2) інші випадки – прямо визначені законом для певних видів правочинів, зокрема: про поділ нерухомого майна, що є у спільній частковій власності (ч. 3 ст. 367 ЦК України); про заставу нерухомого майна/об'єкта незавершеного будівництва/ майбутнього об'єкту нерухомості (ч. 1 ст. 577 ЦК України); попередній договір купівлі-продажу об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта нерухомості (ч. 1 ст. 635 ЦК України); договір дарування нерухомої речі/валюти на суму понад п'ятдесятикратний розмір неоподатковуваного мінімуму доходів громадян (ст. 719 ЦК України); договір ренти (ст. 732 ЦК України); договори довічного утримання (ст. 745 ЦК України); договір найму будівлі/іншої капітальної споруди на строк більше трьох років (ст. 793 ЦК України); договір найму транспортного засобу фізичною особою (ст. 799 ЦК України) чи позички (ст. 828 ЦК України); договір оренди житла із викупом (ст. 811 ЦК України); управління нерухомістю (ст. 1031 ЦК України); відмова від спільного заповіту подружжя (ст. 1243 ЦК України); спадковий договір (ст. 1304 ЦК України) [8] та ін.

Незважаючи на те, що ключове нормативне регулювання вимог по нотаріальному посвідченню міститься у ЦК України, норми права, щодо обов'язкового нотаріального посвідчення окремих правочинів, містяться також у Сімейному кодексі України, Земельному кодексі України, Кодексі торговельного мореплавства, Законах України «Про іпотеку», «Про оренду державного та комунального майна», «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» та інших.

І.С. Панченко доводить, що доволі не вірним є законодавчий підхід, коли відсутнє «у чинному законодавстві загальне правило про обов'язковість нотаріального посвідчення всіх правочинів з відчуження нерухомого майна». Науковець вважає, це значною прогалиною у правовому регулюванні і пропонує «замість закріплення вимог нотаріального посвідчення для окремих видів таких договорів у різних нормативних положеннях, доцільно встановити єдине універсальне правило,

що передбачає нотаріальне посвідчення всіх договорів, пов'язаних з відчуженням нерухомості» [9, с. 25]. З вказаною позицією можна погодитися, це сприятиме загалом оптимізації правового регулювання, сприятиме якості та ефективності законодавчої техніки.

А.Б. Романюк та Л.В. Павловська зауважують, що національне законодавство України передбачає вимогу обов'язкового нотаріального посвідчення близько тридцяти правочинів. Недодержання імперативної вимоги призводить до нікчемність правочинів, тобто його недійсність ex lege, без необхідності визнання такої недійсності у судовому порядку (ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220, ч. 2 ст. 215 ЦК України). Крім того, вчені класифікували вказані правочини та такі групи: договори, що передбачають перехід права власності на майно (наприклад, договори купівлі-продажу та міни земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого об'єкта нерухомого майна, договір дарування нерухомої речі; договір ренти тощо); договори застави; договори тимчасового користування майном (наприклад, договір оренди державного або комунального майна, укладений на строк понад п'ять років тощо); сімейно-правові договори (наприклад, шлюбний договір, а також договір між подружжям про надання утримання тощо); правочини у сфері спадкового права (наприклад, спадковий договір, заповіт тощо); інші правочини (наприклад, договір про організацію та фінансування будівництва тощо). Підсумовуючи вчені зауважили, що ґрунтовний аналіз вказаних видів правочинів дозолить виявити функціональне значення нотаріального посвідчення у забезпеченні стабільності цивільного обороту [1, с. 182]. Загалом погоджуємося із вказаною позицією, єдине слід ретельно переглянути виділені групи правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню.

З одного боку норми цивільного законодавства щодо нотаріального посвідчення правочинів узгоджуються із принципами справедливості, диспозитивності та правової визначеності, корелюються із засадою свободи договору. З іншого боку, наявність у сфері нотаріального посвідчення правочинів чимало імперативних норм, які передбачають випадки обов'язковості процедури забезпечують належний захист для особи, яка може перебувати в уразливому становищі.

Ми поділяємо позицію С.П. Погребняка, що «імперативне регулювання у певних сегментах приватноправових відносин не є концептуально несумісним з їх правовою природою, за умови дотримання фундаментальних принципів пропорційності, розумності та справедливості. Принцип пропорційності, у свою чергу, ґрунтується на презумпції допустимості обмеження прав людини виключно в умовах об'єктивної необхідності та лише в обсязі, співмірному з досягненням легітимної мети» [10, с. 39]. У випадку із імперативністю норм про обов'язкове нотаріальне посвідчення правочинів, має місце дотримання саме легітимної мети, втручання є пропорційним та необхідним у демократичному суспільстві.

Крім того, запровадження обов'язкового нотаріального посвідчення окремих правочинів вчені розглядають також як прояв реалізації державою правозахисної функції у сфері приватних правовідносин, що забезпечує легітимний баланс між автономією сторін і потребою захисту інтересів учасників відносин [1, с. 183]. Науковці, зокрема С.Я. Фурс, В.М. Марченко та І.В. Спасибо-Фатєєвою, визначають такі правочини їх як «найбільш важливі» або «найбільш значущі для майнового обороту» [11, с. 453; 12]. Хоч такі доволі оціночні судження не мають офіційного розкриття, проте доволі логічним є віднесення до них правочинів, предметом яких є цінні матеріальні або нематеріальні блага, а також тих, що можуть призвести до ймовірних негативних наслідків чи спричинити сторонам шкоду. Законодавець справедливо визначив, що певні види речей апріорі мають істотну цінність для власників, а ризики, пов'язані з їхньою втратою чи зменшенням вартості через недоліки правочину, можуть спричинити суттєві наслідки для учасників правовідносин.

Вказаний підхід вірний, повністю узгоджується із підходом законодавця, що не підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню ті правочини, що вчиняються щодо нецінного майна чи які не призводять до істотної шкоди, віднесення таких правочинів до тих, які підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню було б непропорційним обмеженням свободи договору. Для таких правочинів діє диспозитивний підхід, - тільки за згодою сторін вони нотаріально посвідчуються.

Процес безпосереднього вчинення нотаріальної дії щодо посвідчення правочину передбачає вчинення нотаріусом таких основних дій: оформлення тексту правочину на спеціальному бланку; підписання сторонами у присутності нотаріуса бланку із правочином; накладення нотаріусом посвідчувального напису; реєстрація вчиненої посвідчувальної дії у відповідному реєстрі. Якщо правочин вчинено щодо нерухомого майна, то також нотаріус реєструє право власності у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Завершується процедура видачею сторонам їх примірників нотаріально посвідченого правочину.

Важливо з'ясувати правомочність нотаріуса посвідчувати правочин. Стаття 13-1 Закону України «Про нотаріат» передбачає діяльність нотаріусів у межах нотаріальних округів, якими є визначені територіальні одиниці, в яких нотаріуси вправі здійснювати діяльність, і саме в таких територі-

альних одиницях мають розміщуватися відповідна державна нотаріальна контора чи робоче місце (контора) приватного нотаріуса. Якщо населений пункт має поділ на райони, нотаріальний округ охоплює всю територію такого міста. Якщо відбувається зміна адміністративно-територіального устрою, що призводить до зміни місця (контори) приватного нотаріуса, то він має перереєструватись у новому нотаріальному окрузі. Тільки у виняткових випадках, передбачених законом, нотаріус може здійснювати діяльність за межами свого нотаріального округу, наприклад, при тимчасовому заміщенні іншого нотаріуса.

Закон України «Про нотаріат» містить приклади коли нотаріуси мають передавати справи, якщо людина звернулася за межами нотаріального округу. Так, стаття 65-1 передбачає, що у тих випадках «коли майно, яка має бути описано, розташоване за межами нотаріального округу нотаріуса, до якого надійшло звернення щодо вжиття заходів для встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або зникла безвісти за особливих обставин, такий нотаріус направляє доручення на вчинення опису цього майна іншому нотаріусу, що здійснює діяльність у відповідному нотаріальному окрузі за місцезнаходженням майна». При цьому доручення на опис майна не є підставою для призначення опікуна над цим майном.

Для зручності пошуку нотаріуса, будь яка особа, може на сайті Єдиного реєстру нотаріусів знайти потрібного у межах нотаріального округу. Загалом сайт відображує, що на сьогодні в Україні є 611 державних нотаріальних контор та 5547 приватних нотаріусів. До прикладу в Закарпатській області є такі державні нотаріальні контори: Берегівська, Виноградівська, Воловецька, Перша та Друга Мукачівські, Іршавська, Міжгірська, Перечинська, Перша Ужгородська, Рахівська, Свалявська, Тячівська, Ужгородська районна та Хустська [13].

Більше того, встановлення істинних намірів сторін правочину також вкрай важливе на етапі підготовки, оскільки дозволяє нотаріусу запропонувати сторонам оптимальний вид правочину, відповідним чином викласти його зміст, дозволяє нотаріусу окреслити необхідні підготовчі дії (перевірка наданих документів, отриманням відповідних витягів з реєстрів тощо). Якщо ж нотаріус буде перевіряти наміри на завершальній стадії, то існує високий ризик того, що у разі помилки вся попередня підготовча робота буде не відповідати оптимальній формі правочину, відповідно потрібно буде знову її здійснити.

При дослідженні впливу цифровізації на нотаріальну діяльність вчені зауважують на таких проблемах: неохоче використанні цифрових інструментів державними нотаріусами, загалом недостатність процесу цифровізації нотаріальної діяльності; фізична присутність клієнта [14]. Вказані проблеми переважно можна вирішити шляхом якісної підготовки нотаріусів, зокрема державних, проведення спеціальних навчань щодо використання цифрових технологій у нотаріальній діяльності.

Висновки. Таким чином, зважаючи на загальну обґрунтованість та доцільність вимоги про обов'язкове нотаріальне посвідчення цінних правочинів, обумовленої правозахисною функцією держави, яка має на меті гарантувати охорону прав, свобод та законних інтересів учасників цивільного обороту, інших приватноправових відносин, чинне законодавство у частині регулювання обов'язковості нотаріального посвідчення виявляє непослідовність та потребує вдосконалення, особливо у аспекті глобальної цифровізації. Необхідне детальне врегулювання та запровадження процедури цифрового посвідчення всіх правочинів, як тих, щодо яких законодавець передбачив обов'язковість такої форми, так і тих, що вчиняються за згодою сторін із нотаріальним посвідченням.

Ми пропонуємо передбачити можливість нотаріального посвідчення правочинів у електронній формі через систему е-нотаріат. Для цього ми пропонуємо статтю 209 ЦК України доповнити ч. 5 такого змісту: «Правочин, який вчинений у електронній формі та який підлягає нотаріальному посвідченню відповідно до вимог закону чи у випадку домовленості сторін посвідчується через систему е-нотаріату».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Романюк А.Б., Павловська Л.В. Правова природа обов'язкового нотаріального посвідчення правочинів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 6. С. 180–184.
2. Лазебна А.В. Нотаріальне посвідчення як елемент форми правочину. *Молодий вчений*. 2019. № 10 (74). С. 592–596.
3. Бус К.І. Конвалідація недійсного правочину в цивільному праві України: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Тернопіль, 2024, 187 с.
4. Єніна Л.В. До питання про нотаріальне посвідчення шлюбного договору. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2018. С. 326–328.

5. Юрій Мосунов. Вимога нотаріального посвідчення договорів щодо нерухомого майна. *Юридична газета*. 2018. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/vimoga-notarialnogo-posvidchennya-dogovoriv-shchodo-neruhomogo-mayna.html.
6. Кройтор В.А. Електронний договір про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій. *Вісник ХНУВС*. 2024. № 2 (105). С. 42–51.
7. Вовк Ю.Є. Правові підстави нотаріального посвідчення договору найму (оренди) транспортного засобу за участю фізичних осіб – підприємців. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 1. С. 179–183.
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
9. Панченко І.С. Процедура нотаріального посвідчення договорів про відчуження нерухомого майна: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі юридичних наук. Київ. 2020. 240 с.
10. Погребняк С.П. Принцип пропорційності як загальний принцип права. *Право України*. 2017. № 7. С. 39–46.
11. Теорія нотаріального процесу: наук.-практ. посібник / за заг. ред. СЯ. Фурси. Київ: Алерта; Центр учб. літ., 2012. 920 с.
12. Марченко В., Спасибо-Фатєєва І. Нотаріальне посвідчення правочину. *Юридичний радник*. 2010. № 5. URL: http://yurradnik.com. ua/stati/d0-bd-d0-be-d1-82-d0-b0-d1-80-d1-96-d0-b0-d0-bb-d1-8c-d0-bd-d0-b5-d0-bf-d0-be-d1-81-d0-b2-d1-96-d0-b4-d1-87-d0-b5-d0-bd-d0bd-d1-8f-d0-bf-d1-80-d0-b0-d0-b2-d0-be-d1-87-d0-b8-d0-bd-d1-83-2.
13. Єдиний реєстр нотаріусів. URL: https://ern.minjust.gov.ua/pages/default.aspx?.
14. Красногор О.В. Інтеграція цифровізації у сфері нотаріату. Проблеми сучасних трансформацій. *Серія: право, публічне управління та адміністрування.* 2024. № 12. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-12-01-08/2024-12-01-08.

УДК: 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.32

МАТЕРІАЛЬНЕ ПРАВО ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ ПРАВА

Доляновська І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Університету економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0002-1606-7096
e-mail: DolianovskaIM@krok.edu.ua

Доляновська І.М. Матеріальне право як детермінанта формалізації цивільних процесуальних норм права.

Вказується, для ефективного правозастосування критичне значення має усвідомлення співвідношення між нормами матеріального та процесуального права. Якщо матеріальне право визначає сутність правових відносин, то процесуальне право створює інструменти для їх втілення та охорони.

У статті розглянуто матеріальне право як чинник формалізації цивільних процесуальних норм права. Визначено способи впливу матеріального права на цивільні процесуальні норми, зокрема субординаційний та координаційний способи. За допомогою окремих прикладів обґрунтовано вплив кожного з визначених способів на формалізацію цивільних процесуальних норм права, розкрито зміст та особливості кожного з означених способів.

В ході дослідження було встановлено, що субординаційний вплив матеріального права виявляється у підпорядкованості процесуального права матеріальному – як на рівні загальних принципів, так і при вирішенні конкретних справ, при цьому межі реалізації цивільно-процесуальних норм визначаються нормами матеріального права. В свою чергу координаційний спосіб полягає в тому, що матеріальні норми рівної юридичної сили вимагають узгодженості з ними від цивільних процесуальних норм права.

Зміст процесуальних інститутів формується з урахуванням матеріально-правової природи правовідносин. Наприклад, правила доказування у цивільному процесі залежать від того, які юридичні факти мають значення згідно з нормами матеріального права. Процесуальні форми адаптуються до матеріально-правових категорій. Якщо матеріальне право встановлює нову підставу для виникнення права, процесуальне право мусить забезпечити механізм її захисту. Цивільно-процесуальні поняття узгоджуються з поняттями матеріального права.

Встановлено, що взаємозв'язок норм процесуального і матеріального права стає особливо помітним у процесі вдосконалення процесуального законодавства. Розв'язання проблем, пов'язаних із таким вдосконаленням, неможливе без паралельного перегляду процесуальних норм, інтегрованих у матеріальне законодавство.

За результатами дослідження сформульовано висновок про те, що матеріальне право впливає на формалізацію норм цивільного процесуального права в координаційний та субординаційний способи.

Ключові слова: Конституція України, правотворчість, юридична техніка, формалізація, цивільний процес, норма права, формальна визначеність, право.

Dolianovska I.M. Substantive law as a determinant of the formalization of civil procedural norms of law.

It is indicated that for effective law enforcement, awareness of the relationship between the norms of substantive and procedural law is of critical importance. If substantive law determines the essence of legal relations, then procedural law creates tools for their implementation and protection.

The article examines substantive law as a factor in the formalization of civil procedural norms of law. The methods of influence of substantive law on civil procedural norms are determined, in particular, the subordination and coordination methods. With the help of individual examples, the influence of each of the specified methods on the formalization of civil procedural norms of law is substantiated, the content and characteristic properties of each of the specified methods are revealed.

During the study, it was established that the subordination influence of substantive law is manifested in the subordination of procedural law to substantive law - both at the level of general principles and when resolving specific cases, while the limits of the implementation of civil procedural norms are determined by the norms of substantive law. In turn, the coordination method consists in the fact that

substantive norms of equal legal force require consistency with them from civil procedural norms of law.

The content of procedural institutions is formed taking into account the substantive-legal nature of legal relations. For example, the rules of evidence in civil proceedings depend on which legal facts are significant according to the norms of substantive law. Procedural forms are adapted to substantive categories. If substantive law establishes a new basis for the emergence of a right, procedural law must provide a mechanism for its protection. Civil procedural concepts are consistent with the concepts of substantive law.

It has been established that the relationship between the norms of procedural and substantive law becomes especially noticeable in the process of improving procedural legislation. Solving the problems associated with such improvement is impossible without a parallel revision of procedural norms integrated into substantive legislation.

According to the results of the study, the conclusion is formulated that substantive law affects the formalization of the norms of civil procedural law in coordination and subordination ways.

Key words: Constitution of Ukraine, lawmaking, legal technique, formalization, civil process, norm of law, formal certainty, law.

Постановка проблеми. У сучасному правозастосуванні надзвичайно важливо розуміти взаємозв'язок між матеріальним та процесуальним правом. Матеріальне право встановлює зміст правовідносин, тоді як процесуальне право забезпечує механізми їх реалізації та захисту. Однак між цими двома галузями існує не лише функціональний, а й субординаційний зв'язок. Зокрема, йдеться про вплив матеріального права на цивільні процесуальні норми, який визначає їх зміст, межі та допустимість застосування в конкретних правовідносинах.

Метою даної статті є вивчення впливу норм матеріального права на формалізацію цивільних процесуальних норм.

Стан опрацювання проблематики. Питання впливу матеріального права на процесуальне право досліджується у працях таких вчених, як А. Арсенюк, І. Берестова, О. Братель, Т. Дашковська, О. Єфімов, О. Сидоренко, О. Уварова, А. Шабалін та інших. В цілому в науковій правовій думці переважає розуміння залежності формалізації процесуальних норм від імперативів норм матеріально-правових, водночас спостерігається деяке послаблення інтересу дослідників до даної тематики, що зумовлює виникнення ряду питань, які потребують глибокого аналізу.

Виклад основного матеріалу. Підходи до розуміння юридичної техніки в науковій літературі різняться залежно від набору термінів, понять і характеристик, що застосовуються для її визначення та опису. Визначення цього поняття подані, зокрема, у Юридичній енциклопедії у 6 томах за загальною редакцією С.Ш. Шемшученка [1] та у Великій українській юридичній енциклопедії у 20 томах за загальною редакцією В.Я. Тація [2, с. 899–902]. Відкинувши несуттєві відмінності, можна констатувати, що загальноприйнятим є поділ юридичної техніки на два основні різновиди: правотворчу та правозастосовчу.

У цьому контексті варто зазначити, що нормотворча діяльність в Україні як складова правотворчості в останні роки супроводжується активним удосконаленням юридичної техніки формалізації норм права. Йдеться про систему правил, спрямованих на надання праву властивостей формальної визначеності. Об'єктами формалізації виступають як матеріальні, так і процесуальні норми права. При цьому в науковому дискурсі не спостерігається істотних суперечностей щодо співвідношення цих видів норм.

Виходячи з розуміння детермінанти як чинника, що зумовлює певне явище чи подію [3], проаналізуємо, яким чином матеріальне право впливає на формалізацію норм цивільного процесуального права.

Досліджуючи взаємозалежності матеріального та процесуального права, А. Шабалін робить кілька ключових узагальнень: 1) матеріально-правова природа цивільних справ проявляється зовнішньо через їх родові та категоріальні властивості. 2) Ця природа впливає на загальну процесуальну форму цивільного судочинства, визначаючи її особливості. 3) Між нормами процесуального та матеріального права існує взаємний і комплексний зв'язок. Він зокрема стосується вирішення судом задачі в межах позовних вимог, коли необхідно вибрати найбільш ефективний спосіб захисту. Це актуально у випадках, якщо закон чи договір не визначають конкретного способу захисту. Крім того, суд має дискреційну можливість застосовувати конвенційні норми або практику ЄСПЛ для реалізації принципу верховенства права (відповідно до ст. 2 та ст. 10 ЦПК України) [4]. Такий зв'язок спрямований не лише на забезпечення захисту прав, але й на оптимізацію цивільного судочинства, гарантування стабільності процесуальних норм та дотримання принципів правової справедливості [5, с. 125].

Науковець О. Братель слушно зазначає, що взаємозв'язок норм цивільного процесуального права з матеріальним правом визначається необхідністю їх застосування у владно-правовій діяльності судів, оскільки саме норми матеріального права впливають на формування принципу диспозитивності в цивільному судочинстві. Проекція цих норм на процесуальні правовідносини сприяє розвитку окремих інститутів цивільного процесуального права, які регулюють взаємини між судом і учасниками процесу. Інтеграція матеріальних і процесуальних основ забезпечує ефективне застосування правових норм. Водночас у вирішенні процесуальних питань пріоритет норм цивільного процесуального права залишається незаперечним і очевидним. [6, с.11].

Досліджуючи взаємодію норм матеріального та процесуального права А. Арсенюк констатує, що процесуальні форми безпосередньо залежать від галузей матеріального права, які вони обслуговують, і саме процесуальне право співвідноситься з матеріальним як форма і зміст. При цьому дослідник підкреслює над визначенням формою змісту, зазначаючи, що подібне уявлення про взаємозв'язок матеріального і процесуального права веде до аналізу особливостей процесуального вирішення різних категорій справ, переважно через призму специфіки матеріально-правового регулювання. Також А. Арсенюк доводить, що взаємодія між процесуальним і матеріальним правом є набагато складнішою та багатограннішою, оскільки вони знаходяться у постійній взаємодії, впливаючи одне на одного. Між ними науковець виокремлює різноманітні діалектичні зв'язки. Мова йде про порядок здійснення правосуддя у цивільних справах, в яких останній багато в чому визначається диспозитивною природою норм цивільного права. Особливо помітним є взаємозв'язок між нормами матеріального земельного та процесуального права, що простежується у положеннях земельного законодавства України. [7, с. 204].

Тобто в цивільному праві існує поділ цивільно-правових відносин на матеріальні і процесуальні, що відповідає класифікації норм права за організаційними формами. Матеріальні цивільні правовідносини регулюються нормами, які визначають права та обов'язки суб'єктів майнових та особистих немайнових відносин, таких як право на володіння, користування та розпорядження майном. У свою чергу, процесуальні правовідносини охоплюють норми, що встановлюють порядок виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин, в тому числі і порядок вирішення цивільних спорів.

В основі субординаційного способу впливу матеріального права на формалізацію норм цивільного процесуального права лежить імперативна вимога відповідності процесуальних норм положенням матеріального права, закріпленого, зокрема, у Конституції України та міжнародних договорах. Така відповідність є необхідною умовою належної формалізації цивільно-процесуальних норм.

Прикладом цього є процесуальні норми, які надають сторонам можливість самостійно здійснювати певні дії в межах судового процесу – змінювати предмет або підставу позову, відмовлятися від позову, визнавати позов чи укладати мирову угоду. Ці норми забезпечують гнучкість процесу і втілення принципу диспозитивності. Водночас реалізація диспозитивних процесуальних прав не є абсолютною: вона можлива лише за наявності відповідних матеріально-правових передумов.

Субординаційний вплив матеріального права проявляється в тому, що процесуальне право функціонує у підпорядкованості до матеріального – як на рівні загальних принципів, так і в межах розгляду конкретних справ. Відтак реалізація норм процесуального права відбувається в межах, визначених змістом і природою відповідних норм матеріального права.

Матеріальне право, як первинне за своїм змістом і значенням, визначає допустимі межі поведінки сторін у процесі. Тому навіть процесуальні дії, які формально дозволені процесуальним законом, можуть бути обмежені або визнані неправомірними, якщо вони суперечать імперативним нормам матеріального права.

Наприклад, хоча процесуальне право дозволяє сторонам укладати мирові угоди, у справах про визначення місця проживання дитини така угода не затверджується судом у разі її невідповідності принципу найкращих інтересів дитини, закріпленому в Сімейному кодексі України. Аналогічно, у трудових спорах працівник має право відмовитися від позову, проте суд перевіряє, чи не порушує така відмова гарантій, установлених трудовим законодавством (зокрема щодо недопущення дискримінації чи незаконного звільнення).

Ще одним прикладом є заміна сторони у процесі. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 17.04.2018 у справі № 523/9076/16-ц (провадження № 14-61цс18) сформульовано правову позицію, згідно з якою «пред'явлення позову до неналежного відповідача не є підставою для відмови у відкритті провадження у справі, оскільки заміна неналежного відповідача здійснюється в порядку, визначеному ЦПК. За результатами розгляду справи суд відмовляє в позові до неналежного відповідача та приймає рішення по суті заявлених вимог щодо належного відповідача. Тобто визначення відповідачів, предмета та підстав спору є правом позивача. Натомість установлення належності відповідачів й обґрунтованості позову – обов'язком суду, який виконується під час розгляду справи, а не на стадії відкриття провадження» [8].

Ця позиція послідовно підтверджується в інших постановах Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, зокрема в постанові від 10.02.2021 у справі № 619/2796/19-ц (провадження № 61-16575св20) [9, с. 41–42].

Ще одним способом впливу матеріального права на формалізацію норм цивільного процесуального права є координаційний метод. Його суть полягає в тому, що матеріальні норми, які мають однакову юридичну силу з процесуальними, вимагають узгодження з ними при формалізації останніх.

Іншими словами, координаційний вплив матеріального права – це форма взаємозв'язку, за якої матеріальне право не підпорядковує собі процесуальне, а гармонізує його розвиток відповідно до потреб правового регулювання. У такій взаємодії йдеться не про ієрархічне підпорядкування, а про взаємне узгодження цілей і засобів реалізації суб'єктивних прав та виконання обов'язків. На відміну від субординаційного способу, де домінує вертикальна структура впливу, координаційний метод передбачає горизонтальну взаємодію матеріального і процесуального права.

Зміст і структура процесуальних інститутів формуються з урахуванням специфіки матеріально-правової природи відповідних правовідносин. Зокрема, у цивільному процесі правила доказування залежать від того, які юридичні факти визнаються суттєвими відповідно до норм матеріального права. У цьому контексті процесуальні форми адаптуються до змісту й категорій матеріального права.

У разі ухвалення нового цивільного матеріального законодавства, цивільне процесуальне законодавство також повинно зазнавати відповідних змін з метою забезпечення належного та ефективного механізму захисту матеріальних прав. В свою чергу понятійно-категоріальний апарат цивільного процесу узгоджується з відповідними поняттями матеріального права, що сприяє гармонізації між цими двома правовими галузями.

Наприклад, правові категорії на кшталт «відшкодування шкоди» або «недійсний договір» мають ідентичне тлумачення як у матеріальному, так і в процесуальному праві.

Юридичне значення координації:

- забезпечення єдності правової системи,
- підвищення ефективності судового захисту,
- забезпечення узгодженості між нормами, зменшуючи правову колізію.

Прикладами координаційного впливу матеріального права на процесуальні норми можуть слугувати, зокрема:

- запровадження нових видів майнових прав, що зумовлює необхідність відповідної процесуальної форми позову та механізмів їх забезпечення;

- зміна підходів до визнання договорів недійсними, що потребує коригування правил доказування та порядку судового розгляду;

- закріплення нових прав споживачів, що вимагає встановлення спеціального порядку судового захисту таких прав.

Окремої уваги заслуговує впровадження інституту відшкодування моральної шкоди та його подальший вплив на розвиток цивільного процесу. Так, стаття 56 Конституції України закріплює право особи на захист своїх прав і свобод будь-якими не забороненими законом засобами від порушень і протиправних посягань [10]. У статтях 23 та 280 Цивільного кодексу України [11] закріплено положення про право особи на відшкодування моральної шкоди, яка може полягати у фізичному болю, душевних стражданнях або приниженні честі, гідності чи ділової репутації.

Цей інститут є новим за змістом і характером для національного права, оскільки до прийняття ЦК України у 2003 році він був недостатньо розвинений у законодавстві. Водночас окремі згадки про моральну шкоду траплялися і раніше. Так, як зазначає професор О. Андрухів, поняття моральної шкоди містилося вже у першій редакції Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», де в статті 1 йшлося про те, що моральною шкодою визнається шкода, завдана особистим немайновим правам суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, яка заподіяла або могла заподіяти збитки, що мають матеріальне вираження [12, с. 507].

Запровадження зазначеної норми матеріального права зумовило формалізацію нових процесуальних механізмів у Цивільному процесуальному кодексі України, зокрема:

1. Специфіка доказування моральної шкоди:

• були сформовані процесуальні підходи до оцінки немайнових страждань, які, на відміну від майнових збитків, не мають чітких об'єктивних вимірів;

• отримали розвиток положення щодо допустимих доказів моральної шкоди: медичні довідки, свідчення, психологічні висновки, публікації тощо.

2. Порядок визначення розміру компенсації:

• процесуальне законодавство закріплює, що при визначенні розміру компенсації суд враховує суб'єктивні критерії (характер, тривалість та наслідки страждань), які, своєю чергою, ґрунтуються на матеріально-правовому змісті поняття моральної шкоди.

3. Зміни у позовній формі:

• запроваджено самостійний тип позовів про компенсацію моральної шкоди з визначеними формальними вимогами до формулювання позовних вимог, обґрунтування шкоди та способів її доказування.

У цьому випадку матеріальне право ініціювало розробку нових процесуальних норм, які раніше не існували або були недостатньо менш розвиненими. Це є класичним прикладом координаційного впливу, коли цивільно-процесуальне право адаптується до змісту нових матеріально-правових положень, забезпечуючи баланс між захистом прав сторін і вимогами правової визначеності.

Наведений приклад дозволяє виокремити способи впливу матеріального права на формалізацію норм цивільного процесуального права та наочно відобразити цей взаємозв'язок на рисунку 1.

Рис. 1. Взаємодія матеріального права та формалізації норм цивільного процесуального права

Джерело: [Авторська розробка]

Як слушно зауважує науковець І. Жукевич, норми матеріального і процесуального права тісно взаємопов'язані й не можуть існувати окремо. Основна мета процесуального права – регулювання процедури реалізації норм матеріального права. Водночас без наявності норми матеріального права неможливе формування процесуальної норми, адже відсутні суспільні відносини, які вона могла б регулювати. Інакше кажучи, процесуальне право не існує без відповідної матеріально-правової основи.

З іншого боку, норма матеріального права не здатна ефективно врегульовувати суспільні відносини без чітко визначеного механізму її реалізації, що забезпечується процесуальним правом. Отже, вони є взаємопов'язаними й взаємозалежними.

Водночас погоджуємося з думкою дослідника, що недоцільно розглядати процесуальне право виключно як похідне або залежне від матеріального. Більше того, враховуючи євроінтеграційний курс, закріплений у Конституції України, можна припустити, що у деяких сферах процесуальне право набуватиме пріоритетного значення порівняно з матеріальним.

Тому пропонуємо відмовитися від уявлення про процесуальне право як про «додаткову» галузь. Практика ж свідчить про недостатню чітку відокремленість матеріального і процесуального права на законодавчому рівні: зокрема, багато норм матеріального права, наприклад у спадковому праві в межах цивільного права України, мають процесуальний характер, хоча формально закріплені не в цивільному процесуальному кодексі, а в цивільному [13, с. 51].

Висновок. Матеріальне право впливає на формалізацію норм цивільного процесуального права двома способами: координаційним і субординаційним. Субординаційний вплив матеріального права на цивільні процесуальні норми є закономірним проявом єдності правової системи. Хоча процесуальне право забезпечує реалізацію та захист суб'єктивних прав, проте їх зміст визначається виключно нормами матеріального права. Відтак судова практика і наукова доктрина мають виходити з того, що диспозитивність процесуальних норм не може суперечити імперативним приписам матеріального права.

Координаційний вплив полягає у гармонійній взаємодії, за якої матеріальне право не «наказує», а задає змістовні орієнтири для формалізації цивільно-процесуальних норм. Такий вплив може мати місце у випадках запровадження нових або зміни існуючих норм матеріального права, що потребує відповідного узгодження процесуальних механізмів їх реалізації та захисту. Також такий вплив може проявлятись у послідовному використані правової термінології в матеріальних та процесуальних нормах права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юридична техніка. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. т.6: Т-Я.
2. Юридична техніка. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / В.Я. Тацій (голова редкол.) та ін. Харків, 2017. Т. 3: Загальна теорія права.
3. Словник української мови. Томи 1-15. Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2015–2025. URL: https://sum20ua.com/?page=743&searchWord=%D0%B4%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0&wordid=156673 (дата звернення: 14.07.2025).
4. Цивільний процесуальний кодекс України. *Верховна Рада України*. Сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?find=1&text=%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F#Text (дата звернення: 05.06.2025).
5. Шабалін А.В. Природа взаємозв'язку норм процесуального та матеріального права в цивільному судочинстві. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 120–126. URL http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/35/29/ (дата звернення: 12. 07. 2025).
6. Братель О. Процесовзаємодіючі норми матеріального права в контексті реалізації процесуальних юридичних фактів при здійсненні цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 10–17.
7. Арсенюк А.О. Окремі аспекти взаємодії норм матеріального та процесуального права у регулюванні земельних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2015. С. 203–206. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/4851/1/%D0%9E%D0%9A%D0%A0%D0%95%D0%9C%D0%86%20%D0%90%D0%A1%D0%9F%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%20%D0%92%D0%97%D0%90%D0%84%D0%9C%D0%9E%D0%94%D0%86%D0%87%20%D0%9D%D0%9E%D0%A0%D0%9C%20%D0%9C%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%86%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%A2%D0%90%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A6%D0%95%D0%A1%D0%A3%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E.pdf (дата звернення: 19.05.2025).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17.04.2018 у справі № 523/9076/16-ц (провадження № 14-61цс18. *ZAKON ONLINE*. Сайт. URL:https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/73469613. (дата звернення 15.07.2025).
9. Шварко В. Успіх у справі залежить від правильного визначення кола осіб. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2022. № 10 (85). С. 41-42. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/visnyky/2022-11-01-v-snik-naau_63612e533a628.pdf (дата звернення: 11.06.2025).
10. Конституція України від 24 серпня 1991 року. *Верховна Рада України*. Сайт. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE#w1_111 (дата звернення: 3.07.2025).
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 5.07.2025).
12. Андрухів О.І. Правовий зміст відшкодування моральної шкоди у цивільному законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 507–509. URL: http://lsej.org.ua/6_2024/6_2024.pdf (дата звернення: 12.07.2025).
13. Жукевич І.В. Проблеми визначення поняття «процесуальне право» в правовій науці України. *Науково-інформаційний вісник Право*. 2025. № 12. С. 47–53. URL: https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/12-8-15.pdf (дата звернення 9.07.2025).

УДК 347.19.086(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.33

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ, ПЕРЕД УЧАСНИКАМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА

Жорнокуй В. Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності
та фінансової безпеки,
Харківський національний університет внутрішніх справ

Жорнокуй В.Г. Проблемні питання цивільно-правової відповідальності осіб, що здійснюють функції органів, перед учасниками підприємницького товариства.

Стаття присвячена невирішеним питанням цивільно-правової відповідальності осіб, що здійснюють функції органів, перед учасниками підприємницького товариства, у результаті чого додатково аргументовано, що підприємницьке товариство може завдати шкоду корпоративним правам його учасників, включаючи випадки завдання збитків, зумовлених невиконанням ним взятих на себе зобов'язань з вини особи, що здійснює функції його органу.

Доведено, що учаснику товариства, корпоративним правам якого завдана шкода, має надаватися можливість подачі прямого позову про відшкодування збитків від корпоративного правопорушення безпосередньо проти її завдавача – особи, що здійснює функції органу підприємницького товариства, оскільки такий завдавач, порушивши власні корпоративні обов'язки, не є безпосереднім учасником конкретного корпоративного зв'язку, правам сторін якого завдана шкода; проте, він порушує корпоративний зв'язок, будучи щодо нього третьою особою. Однак, оскільки така посадова особа знаходиться у корпоративних відносинах з товариством, у процесі управління яким і завдається шкода корпоративним правам учасників, вона визнається суб'єктом корпоративної відповідальності. За таких обставин варто говорити про корпоративну, хоча й дуже схожу на деліктну, відповідальність особи, що здійснює функції органу підприємницького товариства, перед його учасниками, підставою якої є не стільки завдання шкоди, скільки порушення нею корпоративного обов'язку.

Аргументовано, що якщо шкода завдається особами, що здійснюють функції органів товариства, шляхом вчинення корпоративного правопорушення – має місце корпоративна відповідальність за шкоду, завдану порушенням корпоративних прав учасників товариства у зв'язку з управлінням такою юридичною особою. У разі коли шкода завдається особами, що здійснюють функції органів товариства, поза будь-яким зв'язком з порушенням ними своїх корпоративних обов'язків, то варто вести мову про загальний цивільний делікт, що не має жодного відношення до сфери корпоративного управління, корпоративних прав, корпоративних правопорушень і, відповідної, корпоративної відповідальності.

Ключові слова: юридична особа, підприємницьке товариство, учасник товариства, шкода, орган товариства, відповідальність, права, обов'язки.

Zhornokui V.H. Problematic issues of civil liability for persons performing bodies' functions to entrepreneurial company's participants.

The article is focused on unresolved issues of civil liability for persons performing the functions of bodies to participants of an entrepreneurial company. As a result it has been additionally argued that an entrepreneurial company may cause harm to the corporate rights of its participants, including cases of impairment caused by failure to fulfill the assumed obligations due to the fault of a person performing the functions of its body.

The author has proved that a company's participant, whose corporate rights were aggrieved, should be given the opportunity to file a direct claim on compensation of damage from a corporate offense specifically against its perpetrator – a person performing the functions of an entrepreneurial company's body. Since such a perpetrator, having violated own corporate obligations, is not a direct participant in a specific corporate relationship, whose parties' rights were aggrieved, but a perpetrator violates the corporate relationship being a third party in relation to it. However, such an official is defined as a subject of corporate liability, since the official has corporate relations with the company at the same time, when the corporate rights of the participants are aggrieved in the process of managing the

company. Under such circumstances, it is worth talking about corporate, although very similar to tort liability of a person performing the functions of an entrepreneurial company's body to its participants, the basis for which is not so much the infliction of damage, but the violation of a corporate obligation by such a person.

It has been argued that if the damage is caused by persons performing the functions of the company's bodies by committing a corporate offense, there is corporate liability for the damage caused by the violation of corporate rights of the company's participants related to the management of such a legal entity. In case if the damage is caused by persons performing the functions of the company's bodies beyond any relationship of their corporate obligations' violation, it is worth talking about a general civil tort that has no relation to the corporate governance sphere, corporate rights, corporate offenses and corresponding corporate liability.

Key words: legal entity, entrepreneurial company, company's member, damage, company's body, liability, rights, obligations.

Постановка проблеми. Метою належної охорони прав суб'єктів корпоративних відносин є гарантії інвесторам, що їх кошти не будуть привласнені чи іншим (нецільовим) способом використані особами, що здійснюють функції органів підприємницького товариства. Це сприятиме забезпеченню додаткового фінансування здійснення інвестицій (придбанням акцій) і становленню фінансових та товарних ринків [1, с. 408]. Отже, несприятливі наслідки дій осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, можуть відображатися не лише на самому товаристві та його кредиторах, а й на учасниках (акціонерах, членах) такої юридичної особи, яким можуть бути завдані збитки.

Враховуючи те, що корпоративні правовідносини за своєю правовою природою є відносними та, за загальним визнанням, існують між підприємницьким товариством та його учасниками, виникає питання про порушення прав таких осіб третіми особами (у нашому випадку – особами, що здійснюють функції органів такого товариства) та наслідки такого порушення.

Мета дослідження полягає у виявленні та аналізі проблемних питань цивільно-правової відповідальності осіб, що здійснюють функції органів, перед учасниками підприємницького товариства та окресленні шляхів їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Питанням заявленої проблематики у межах наукових досліджень та правозастосування присвячена чисельність праць (В.І. Борисова, Ю.М. Жорнокуй, І.В. Спасибо-Фатєєва та ін.). Разом із тим, не існує однозначної відповіді ні у доктрині, ні у чинному законодавстві, ні у правозастосовній практиці щодо питання про сутність, підстави та особливості застосування цивільно-правової відповідальності осіб, що здійснюють функції органів, перед учасниками підприємницького товариства. Це зумовлює потребу подальшого дослідження цієї проблематики, а також проведення аналізу судової практики.

Виклад основного матеріалу. Основу вчень про цивільно-правову відповідальність становить її поділ на договірну та деліктну, де перша настає за порушення договірного зобов'язання, а друга – за порушення, що не пов'язані з виконанням зобов'язання. Вітчизняна цивілістична доктрина ґрунтується на ідеї про те, що відносні права, у тому числі й корпоративні, можуть бути порушені лише особами, які є сторонами відповідних відносних правовідносин.

Виходячи з вчень про абсолютність та відносність цивільних відносин та суб'єктивних прав, варто зважити, що деліктна відповідальність за завдання шкоди загалом не може наставати за невиконання корпоративного обов'язку у відносинах між особою, що здійснює функції органу підприємницького товариства, та учасником такої юридичної особи. При існуванні між ними відносного правового зв'язку будь-яка завдана в його рамках шкода має відшкодовуватися у порядку застосування відповідальності (договірної чи корпоративної), що є похідною з порушення відповідного відносного права. Наведене кореспондує тезі про те, що порушити корпоративний обов'язок його невиконанням може лише носій такого обов'язку[1]. Проте наведене зовсім не означає, що деліктна відповідальність не може наставати за завдання шкоди корпоративним правам учасників товариства третьою особою, яка не знаходиться у відносному правовому зв'язку з таким учасником, або, хоча й перебуває з ним в таких правовідносинах, але не здатна порушити невиконанням відносні права, оскільки шкода завдається нею поза будь-яким зв'язком з порушенням нею відповідних відносних корпоративних обов'язків. Особа, що здійснює функції органу підприємницького то-

[1] Варто погодитися з В. І. Борисовою у тому, що «залучення до цивільно-правової відповідальності юридичної особи не повинно автоматично тягти за собою залучення до відповідальності керівника або іншого члена органу управління. Це повинно відбуватися тільки у тому випадку, якщо буде встановлено у їх діях усі умови цивільно-правової відповідальності» [2, с. 10].

вариства, безпосередньо не може порушити невиконанням корпоративний правовий зв'язок між товариством і його учасником, але вона може порушити корпоративні права учасника шляхом перешкоджання виконанню корпоративного обов'язку товариства або вчиненням дій, які роблять виконання такого обов'язку неможливим, або зменшують цінність належних учаснику товариства корпоративних прав. Такими діями (бездіяльністю) майновому стану учасника підприємницького товариства об'єктивно завдається шкода, що полягає у зменшенні його майнового стану шляхом або позбавлення, або обмеження корпоративних прав, виникнення збитків, пов'язаних з невиконанням (неналежним виконанням) товариством корпоративного обов'язку, оскільки така юридична особа бере участь у цивільному обороті в особі своїх посадових осіб. Таким чином, шкода (збитки) можуть завдаватися корпоративним правам учасника товариства в цілому.

Вказаний підхід може викликати критику зі сторони науковців, оскільки не всі сприймають можливість завдання шкоди корпоративним правам на тій підставі, що її розуміння пов'язане зі зменшенням майнового блага, а відповідні права, будучи мірою можливої поведінки, не можуть мати матеріальні втрати. Проте якщо розуміти корпоративні права як належні конкретному учаснику блага, що мають грошову оцінку, то очевидно, що такому благу може завдаватися шкода у вигляді його зменшення або припинення.

Вважаємо, що корпоративний обов'язок діяти в інтересах підприємницького товариства добросовісно і розумно особи, які здійснюють функції його органів, несуть не лише перед товариством, а й перед його учасниками, які обрали таких осіб саме для того, щоб ті взяли на себе обов'язок діяти саме таким чином. Так, відповідно до ч. 3 ст. 92 ЦК України «члени наглядової ради або ради директорів юридичної особи мають такі самі обов'язки щодо відповідної юридичної особи та повинні діяти в інтересах цієї юридичної особи та *всіх її власників* (акціонерів, учасників). Наведена норма отримала розширене тлумачення у нормах спеціального законодавства, що регулюють правове становище окремих видів таких товариств. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 72 Закону України «Про акціонерні товариства» (далі – Закон України «Про АТ») до складу наглядової ради обираються акціонери або особи, які представляють їхні інтереси; ч. 2 ст. 85 Закону України «Про АТ» корпоративний секретар є посадовою особою, яка відповідає за ефективну поточну взаємодію товариства з акціонерами, іншими інвесторами, координацію дій товариства щодо захисту прав та інтересів акціонерів.

Між підприємницьким товариством і особами, що здійснюють функції його органів, складаються корпоративні відносини, оскільки останні є тими складовими такої юридичної особи, через які вона здійснює свою діяльність. Виконання вказаними особами покладених на них функцій та обов'язків є одним з елементів корпоративного управління. Одним з визначальних моментів щодо можливості притягнення вказаних осіб до відповідальності має бути те, що інтересом учасників, які вклали кошти у товариство, є його прибуткова діяльність. У разі відсутності такого результату, а тим більше при збитковості товариства, вони можуть поставити питання про відповідальність таких осіб. Отже, чинні нормативні приписи про відповідальність осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, за завдання збитків такій організації, що є наслідком їх нерозумних і недобросовісних дій, не забезпечують рівного захисту майнових прав учасників і самого товариства. У зв'язку з цим, у силу закону або установчих документів підприємницького товариства, відповідальність осіб, які діють від її імені, має наступати у випадку завдання збитків не лише такій юридичній особі, а і її учасникам.

Проте чи можуть та чи мають особи, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, нести відповідальність за збитки, завдані іншим особам (учасникам товариства, його кредиторам)? Очевидно, що так, оскільки такі випадки, хоча і не досить часто зустрічаються, проте чинним законодавством передбачені[1].

З певним ступенем умовності можна говорити, що особа, яка здійснює функції органу підприємницького товариства, втручається у корпоративні відносини між товариством і його учасниками шляхом вчинення дій, що зумовили укладення товариством правочину, який завдав збитки майновим правам його учасників (наприклад, через зниження вартості часток (акцій)). Однак за ці дії вказані особи притягаються не до деліктної, а до субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями

[1] Наприклад, відповідно до ч. 5 ст. 26 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (далі Закон України «Про ТОВ») посадові особи товариства, винні у введенні в оману учасників товариства щодо його фінансового стану, зокрема шляхом подання (включення) недостовірної інформації до документів товариства, що призвело до здійснення неправомірних виплат, несуть разом з учасниками солідарну відповідальність за зобов'язанням щодо повернення виплат товариству; ч. 4 ст. 31 Закону України «Про ТОВ» у разі порушення обов'язку, передбаченого ч. 3 цієї статті, та визнання товариства банкрутом до закінчення трирічного строку з дня зниження вартості чистих активів, передбаченого ч. 3 цієї статті, члени виконавчого органу солідарно несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями товариства.

товариства перед його учасниками. Тобто, мова йде про покладення на таких осіб в субсидіарному порядку корпоративної відповідальності перед учасниками за дії, які призвели до вчинення товариством правочинів збиткових для нього та невигідних для учасників, що, у свою чергу, зумовило неплатоспроможність товариства.

Правозастосовна практика з цього питання є нестабільною та мінливою. У один часовий проміжок судові інстанції дозволяли учасникам оспорити договір, вчинений товариством, за умови обґрунтування відповідних позовних вимог порушенням їх корпоративних прав [3; 4], проте з часом така практика змінилася у протилежну сторону – за основу береться порушення прав та інтересів самого товариства, а не корпоративних прав його учасника, оскільки директори діють саме від імені товариства, а не його учасників [5].

Викликає багато питань і суб'єктний склад осіб, які беруть участь у відносинах щодо притягнення до відповідальності. *Законодавство закріплює положення лише про відповідальність за збитки, завдані самій юридичній особі*. Проте, збитки недобросовісними і нерозумними діями осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, можуть завдаватися і його учасникам, а також кредиторам товариства та іншим третім особам, що має отримати закріплення у ЦК України, тим більше, що обов'язок вказаних осіб відшкодовувати збитки учасникам і кредиторам (наприклад, при банкрутстві) на сьогодні вже передбачено ЦК України, Кодексом України з процедур банкрутства та законами про АТ та ТОВ. Наприклад, при відновленні втраченого корпоративного контролю особи, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, можуть нести відповідальність перед учасником товариства у вигляді відшкодування завданих йому збитків у випадку, якщо вони були винуваті у втраті учасником частки у такому товаристві.

Право пред'являти вимогу про відшкодування збитків, завданих підприємницькому товариству недобросовісними або нерозумними діями осіб, що здійснюють функції їх органів, має надаватися або самому товариству, або його учасникам, причому незалежно від вказівки на таке право у спеціальному законі. Насамперед правом на оскарження рішень органів товариства можуть скористатися виключно його учасники як носії суб'єктивних корпоративних прав. Тобто «особа, втративши статус учасника господарського товариства, автоматично втрачає право вимагати визнання недійсними рішень органів управління товариства. Відповідно, оскаржити рішення органу управління товариства може лише особа, яка є учасником господарського товариства як на момент прийняття оскаржуваного рішення, так і на момент розгляду судом відповідного позову» [6, с. 65]. Право вимагати відшкодування завданих товариству збитків, діючи від імені товариства, є одним з основних корпоративних прав учасників підприємницьких товариств. Жодних обмежень, що ставлять таке право у залежність від розміру частки участі в товаристві (як це зроблено у Законі України «Про АТ») не має бути. Це є похідним також із того, що учасник, заявляючи відповідну вимогу, діє в інтересах товариства, а не у власних інтересах.

У ЦК України мають бути чітко відокремлені випадки відповідальності осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, перед учасниками, кредиторами та іншими третіми особами у рамках корпоративних відносин (корпоративної відповідальності) від їх деліктної відповідальності перед тими ж особами, що не пов'язана з порушенням ними корпоративних обов'язків, а також від відповідальності перед тими ж особами самого підприємницького товариства.

Зважимо й на те, що рішення у рамках органів товариств приймаються більшістю голосів, дії (бездіяльність) окремих осіб у їх складі можуть бути правомірними, звідси, такі особи не можуть притягатися до відповідальності за збитки, завдані товариству в результаті дій більшості. Так, не можна вести мову про відповідальність осіб, які голосували проти рішення, що викликало завдання товариству збитків, або осіб, які не брали участь у голосуванні. Лише маючи чітку уяву про коло корпоративних обов'язків осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, можна говорити про правомірність (неправомірність) їх поведінки і систематизувати норми про їх відповідальність. Для повного розуміння слід спеціально врегулювати випадки притягнення вказаних осіб до відповідальності з різних підстав, у тому числі неприпустимість їх подвійної відповідальності за однією і тією ж підставою. Наприклад, якщо має місце порушення корпоративних обов'язків, встановлених в інтересах товариства, то особа, що здійснює функції органів підприємницького товариства, не має притягуватися до відповідальності, якщо збитки, завдані порушенням цього обов'язку, вже відшкодовані товариству шляхом використання інших способів захисту цивільних прав.

Також неприпустимо притягати до відповідальності особу, що здійснює функції органів підприємницького товариства, за збитки, завдані учаснику за порушення обов'язку, встановленого в інтересах товариства, якщо збитки, завдані таким порушенням, вже відшкодовані такою особою самому товариству (у випадках, коли учасник подає позов про відшкодування завданих йому збитків, похідних від завдання збитків самому товариству). Разом із тим, якщо товариство не пред'яв-

ляє до члена органу управління вимогу про відшкодування йому збитків, завданих порушенням корпоративного обов'язку, встановленого в інтересах товариства, то відшкодування збитків, похідних від збитків товариства, можуть вимагати його учасники. Якщо ж мова йде про порушення обов'язку, встановленого в інтересах учасника (наприклад, обов'язку повідомляти про проведення загальних зборів), то завдані таким порушенням збитки учасника мають самостійний характер і не залежать від відшкодування збитків, завданих порушенням інших обов'язків, встановлених в інтересах самого товариства. У той же час, якщо збитки учасника відшкодовані ним з використанням інших засобів правового захисту або самим товариством, то повторне стягнення тих же збитків з члена органу управління не має бути.

У ЦК України та спеціальних законах відсутнє правило про можливість притягнення осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, до відповідальності, якщо вони діяли на виконання рішення його органів. Незважаючи на загальну вказівку ст. 92 ЦК України про солідарну відповідальність членів органів товариства та інших осіб, які спільно завдали збитки, не виключена ситуація, коли директор, який виконує рішення загальних зборів або наглядової ради, вчинивши невигідний для товариства правочин, буде посилатися на відсутність своєї вини, оскільки виконував рішення вищого або контролюючого органу. У зв'язку з цим в ЦК України доцільно закріпити, що відповідальність осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, має самостійний характер і не залежить від того, чи були їх дії засновані на рішенні інших органів товариства.

Висновки. Підприємницьке товариство як учасник цивільного обороту може завдати шкоду корпоративним правам його учасників, включаючи випадки завдання збитків, зумовлених невиконанням ним взятих на себе зобов'язань з вини особи, що здійснює функції його органу. Така можливість викликана тим, що відшкодуванню підлягає будь-яка шкода, завдана майновій сфері учасника, у чому б вона не проявлялася. Це кореспондує принципам законності, неприпустимості будь-якого порушення цивільних прав.

Учаснику підприємницького товариства, корпоративним правам якого завдана шкода, має надаватися можливість подачі прямого корпоративного позову про відшкодування збитків від корпоративного правопорушення безпосередньо проти завдавача шкоди – особи (осіб), що здійснює функції органу підприємницького товариства. Такий завдавач шкоди, порушивши власні корпоративні обов'язки, не є безпосереднім учасником конкретного корпоративного зв'язку, правам сторін якого завдана шкода (наприклад, директор або член наглядової ради товариства, який протиправно перешкоджає виплаті дивідендів іншому учаснику, не є безпосереднім учасником корпоративних правовідносин між товариством і його учасником (отримувачем дивідендів)). Проте, така посадова особа порушує вказаний корпоративний зв'язок, будучи щодо нього третьою особою. Однак, оскільки така посадова особа водночас знаходиться у корпоративних відносинах з товариством, у процесі управління яким і завдається шкода корпоративним правам учасників, вона визнається суб'єктом саме корпоративної відповідальності. За таких обставин варто говорити про корпоративну, хоча й дуже схожу на деліктну, відповідальність особи, що здійснює функції органу підприємницького товариства, перед його учасниками, підставою якої є не стільки завдання шкоди (збитків), скільки порушення її корпоративного обов'язку.

У сфері корпоративних відносин не існує і не може існувати жодної загальної цивільної деліктної відповідальності за порушення корпоративних прав учасників підприємницького товариства. Якщо шкода завдається особами, що здійснюють функції органів товариства, шляхом вчинення корпоративного правопорушення – має місце корпоративна відповідальність за шкоду, завдану порушенням корпоративних прав учасників товариства у зв'язку з управлінням такою юридичною особою. У разі коли шкода завдається особами, що здійснюють функції органів товариства, поза будь-яким зв'язком з порушенням ними своїх корпоративних обов'язків, то варто вести мову про загальний цивільний делікт, що не має жодного відношення до сфери корпоративного управління, корпоративних прав, корпоративних правопорушень і, відповідної, корпоративної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Корпоративне управління: монографія / І. Спасибо-Фатєєва, О. Кібенко, В. Борисова; За ред. проф. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Право, 2007. 500 с.
2. Борисова В І. Проблеми механізму цивільно-правової відповідальності юридичних осіб. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч.Н. Азімова (Харків, 16 груд. 2020 р.). Харків, 2020. С. 7–10.
3. Постанова КГС ВС у справі № 923/20/17 від 02.05.2018. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74160438 (дата звернення: 12.12.2022).

4. Постанова КГС ВС у справі № 927/976/17 від 12.06.2018. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74670250 (дата звернення: 07.12.2022).
5. Постанова ВП ВС у справі № 916/2084/17 від 08.10.2019. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84911545 (дата звернення: 10.03.2022).
6. Галіян І. Визнання недійсними рішень органів управління господарським товариством як спосіб захисту корпоративних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 63–68.

УДК 347.168
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.34

ПОЗОВ АКЦІОНЕРІВ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ДІЯМИ ПОСАДОВИХ ОСІБ ТОВАРИСТВА

Кернякевич-Танасійчук Ю.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри судочинства,
НН юридичний інститут,
Карпатський національний університет ім. В. Стефаника

Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Позов акціонерів про відшкодування шкоди, завданої діями посадових осіб товариства.

У статті досліджено правову природу та процесуальні особливості позову акціонерів про відшкодування шкоди, завданої діями посадових осіб товариства (непрямого, або похідного позову), який набуває дедалі більшого значення в умовах розвитку корпоративного управління та зростання ризику посадовими особами своїм службовим становищем. Підкреслюється, що такий позов є одним із ключових механізмів захисту прав юридичної особи та міноритарних учасників, дозволяючи відновити порушені інтереси через притягнення посадових осіб до цивільно-правової відповідальності.

В статті проаналізовано рішення судової практики та позиції Верховного Суду щодо умов відповідальності посадових осіб, що свідчать про неоднорідність підходів судів до доведення складу правопорушення. Значну увагу приділено визначенню суб'єктного складу осіб, наділених правом на подання непрямого позову. Наголошується, що встановлення порогового цензу у розмірі 5 % статутного капіталу для реалізації цього права має як переваги (запобігання зловживанням), так і недоліки (обмеження можливостей міноритарних акціонерів). Автор звертається до зарубіжного досвіду (США, Німеччина, Японія, Польща), де застосовуються механізми запобігання зловживанням при наданні такого права кожному акціонерові.

У статті також розкрито проблеми юрисдикції та підсудності корпоративних спорів, які до останнього часу використовувалися для «рейдерських» практик. Підкреслюється, що завдяки законодавчим змінам сьогодні такі спори підвідомчі господарським судам за місцезнаходженням юридичної особи. Однак низка положень вітчизняного законодавства залишається дискусійною, зокрема щодо представництва інтересів товариства, порядку зміни вимог чи відмови від позову, а також можливостей оскарження рішень у похідних спорах іншими акціонерами.

У підсумку, автор робить висновок, що запровадження інституту непрямого позову в українське процесуальне законодавство є важливим кроком для посилення корпоративної відповідальності посадових осіб та захисту прав інвесторів, однак потребує подальшого вдосконалення з урахуванням зарубіжного досвіду та потреб сучасної господарської практики.

Ключові слова: позов, позовне провадження, корпоративне право, корпоративні правовідносини, товариство, недійсність рішення, судочинство.

Kernyakevych-Tanasiychuk Y.V. Shareholders' lawsuit for compensation for damage caused by the actions of company officials.

The article examines the legal nature and procedural features of a shareholder claim for compensation for damage caused by the actions of company officials (indirect or derivative claim), which is becoming increasingly important in the context of the development of corporate governance. It is emphasized that such a claim is one of the key mechanisms for protecting the rights of a legal entity and minority shareholders, allowing for the restoration of violated interests by holding officials liable under civil law.

The article analyzes the decisions of case law and the position of the Supreme Court regarding the conditions of officials' liability, which indicate the heterogeneity of the courts' approaches to proving the elements of an offense. Considerable attention is paid to determining the subject composition of persons entitled to file an indirect claim. It is emphasized that the establishment of a threshold of 5% of the authorized capital for the exercise of this right has both advantages (prevention of abuse) and disadvantages (limitation of opportunities for minority shareholders). The author refers to foreign experience (USA, Germany, Japan, Poland), where mechanisms for preventing abuse are used when granting such a right to each shareholder.

The article also reveals the problems of jurisdiction and jurisdiction of corporate disputes, which until recently were used for «raider» practices. It is emphasized that due to legislative changes, today

such disputes are subject to the jurisdiction of commercial courts at the location of the legal entity. However, a number of provisions of domestic legislation remain debatable, in particular regarding the representation of the interests of the company, the procedure for changing claims or refusing a claim, as well as the possibilities of appealing decisions in derivative disputes by other shareholders.

As a result, the author concludes that the introduction of the institution of indirect action into Ukrainian procedural legislation is an important step to strengthen the corporate responsibility of officials and protect the rights of investors, but requires further improvement taking into account foreign experience and the needs of modern business practice.

Key words: lawsuit, lawsuit proceedings, corporate law, corporate legal relations, company, invalidity of decision, legal proceedings.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження позову акціонерів про відшкодування шкоди завданої діями посадових осіб товариству (непрямого позову) в корпоративних спорах зумовлена зростанням ролі корпоративного управління та необхідністю ефективного захисту прав учасників господарських товариств. В умовах розвитку ринкової економіки та зростання інвестиційної активності підвищується значення механізмів, що забезпечують баланс інтересів між учасниками і керівними органами компаній. Непрямий (похідний) позов виступає одним із ключових інструментів міноритарних учасників для захисту прав юридичної особи від неправомірних дій або бездіяльності посадових осіб. Дослідження цієї тематики є важливим і для гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами корпоративного управління.

Тому **мета дослідження** полягає в з'ясуванні процесуальних особливостей непрямого (похідного) позову в корпоративних спорах та перспектив удосконалення його правового регулювання.

Стан опрацювання. Конструкція непрямого (похідного) позову була предметом досліджень низки вчених у сфері корпоративного права таких як О.А. Беляневич, Т. Боднар, О.Р. Кібенко, О.Р. Ковалишин, А.В. Смітюх, І.В. Спасибо-Фатєєва та інші. Одночасно з тим, ряд питань пов'язаних підсудністю, порядком подання непрямого (похідного) позову залишаються дискусійними та потребують дослідницької уваги.

Виклад основного матеріалу. Акціонерне законодавство достатньо детально визначає обов'язки посадових осіб органів корпоративного управління. Згідно ст. 89 Закону України «Про акціонерні товариства» [1] посадові особи товариства повинні діяти в інтересах товариства, добросовісно та розумно, та у межах повноважень, наданих їм статутом акціонерного товариства та законодавством. Вони несуть відповідальність перед товариством за збитки, завдані товариству своїми діями (бездіяльністю), згідно із законом. У разі якщо відповідальність несуть кілька осіб, їх відповідальність перед товариством є солідарною. Згадана норма матеріального права є нормативною підставою для застосування конструкції позову акціонерів про відшкодування шкоди завданої діями посадових осіб товариству. В теорії процесуального права відповідна правова конструкція відома як непрямий (похідний) позов.

Втім суди не завжди правильно оцінюють, в чому саме можуть проявлятися збитки завдані протиправними діями посадових осіб органів управління товариства. Зокрема, у рішенні Господарського суду м. Києва від 28.11.2017 р. у справі № 910/17440/17 суд наголосив на тому, що для похідних позовів достатньо довести наявність факту правопорушення та збитків. Однак вбачається, що такий висновок суду не відповідає, зокрема, позиції Верховного Суду в справі № 922/2187/16 від 03.07.2018 р., який зауважив, що необхідно довести наявність усіх чотирьох умов цивільно-правової відповідальності: протиправність, шкоду, причинно-наслідковий зв'язок та вину [2].

В 2016 р. в Україні набув чинності Закон України від 7 квітня 2015 року № 289-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» [3]. Його положення спрямовані на дерегуляцію господарської діяльності акціонерних товариств та впровадження високих вимог для публічних акціонерних товариств, акції яких включені до біржового реєстру. Прийняття даного Закону зумовлено необхідністю покращення інвестиційного клімату в Україні, забезпечення захисту прав іноземних інвесторів, перш за все, з країн сусідів – Словаччини, Польщі, Угорщини.

Цим документом підвищується рівень захисту прав інвесторів, зокрема через введення непрямого (похідного) позову - права міноритарного акціонера подати позов у інтересах товариства про відшкодування шкоди, запровадження відповідальності посадових осіб господарських товариств у разі завдання збитків товариству їх неправомірними діями.

Саме завдяки запровадженню відповідного Закону припинилася практика відмови акціонерам у захисті їх законних інтересів, яка мала місце раніше. Так, наприклад, 3 березня 2006 р. між ВАТ «Акціонерна компанія «Київреконструкція» та ТОВ «Маргоінвестбуд» було укладено договір про спільну діяльність № 1/06, предметом якого було об'єднання своїх зусиль та вкладів, щоб спільно

діяти без створення юридичної особи для досягнення такої господарської мети: будівництво житлового будинку із вбудованими приміщеннями і паркінгом на земельній ділянці, що розташована за адресою: м. Київ. вул. Солом'янська, 17а, а також забезпечення продажу житла (квартир), приміщень та паркінгу в новозбудованому комплексі для одержання прибутку. ТОВ «Холдингова компанія «Єдина будівельна» звернулося до суду з позовом про визнання Договору недійсним, обґрунтовуючи його тим, що Договір укладено з боку відповідача 1 головою правління ВАТ «Акціонерна компанія «Київреконструкція» з перевищенням наданих повноважень, що призвело до порушення прав позивача як акціонера ВАТ «Акціонерна компанія «Київреконструкція». Позивач виграв справу в першій інстанції, але програв її в апеляції та касації. Підтримуючи в силі рішення суду апеляційної інстанції, суд касаційної інстанції вказав, що акціонер може захищати свої безпосередні права чи охоронювані законом інтереси шляхом звернення до суду в разі їх порушення, оспорення чи невизнання самим АТ, учасником якого він є, органами чи іншими акціонерами цього товариства. Так, акціонери мають право: брати участь в управлінні справами товариства в порядку, визначеному в установчих документах, за винятком випадків, передбачених зазначеним законом; брати участь у розподілі прибутку товариства та одержувати його частку (дивіденди); вийти в установленому порядку з товариства; одержувати інформацію про діяльність товариства, а також можуть мати інші права, передбачені законодавством і установчими документами товариства. Отже, за положеннями чинного законодавства позивач не має безпосередніх прав власника або користувача щодо вкладу відповідача 1 за спірним договором та безпосереднього впливу на здійснення відповідачем 1 господарської діяльності. Законом визначено органи АТ, через які діє товариство, та, відповідно, через які в певному порядку акціонер реалізує свої права. За таких обставин спірний Договір не перешкоджав у реалізації права акціонера на управління АТ. При цьому таким, що не базується на нормах Закону, є ототожнення власних прав та інтересів акціонерів із правами та законними інтересами безпосередньо самого товариства [4, с. 269].

В рамках сучасного правового регулювання особливість непрямого позову у порівнянні з традиційною конструкцією позову полягає перш за все у відмінностях суб'єктного складу права на позов.

Відповідно до ч. 1 ст. 54 ГПК України власник (власники), учасник (учасники), акціонер (акціонери) юридичної особи, якому (яким) сукупно належить 5 і більше відсотків статутного капіталу товариства (голосуючих акцій) або частка у власності юридичної особи якого (яких) сукупно становить 5 і більше відсотків, може (можуть) подати в інтересах такої юридичної особи позов про відшкодування збитків, заподіяних юридичній особі її посадовою особою.

На думку О.М. Вінник, по суті право на подання такого позову є привілеєм для мажоритарних акціонерів, які, на відміну від власника контрольного пакету акцій/відповідної частки у капіталі товариства, не можуть одноосібно впливати на прийняття товариством рішень. Інтереси акціонерів (учасників) з меншими частками ігноруються, що навряд чи може свідчити про демократизм вищезгаданих нововведень [5, с. 29]. Тому вчена пропонує звернутися до досвіду правового регулювання автентичного (за законодавством США) права на подання похідного позову [6], яким наділяється будь-який акціонер/група акціонерів (незалежно від розміру частки в капіталі товариства) і водночас закріплюються механізми щодо запобігання зловживання таким правом (обов'язковий досудовий розгляд конфлікту в товаристві; обов'язок несумлінного акціонера відшкодувати збитки, заподіяні поданням необґрунтованого похідного позову). Згадані механізми, які присутні у більшості країн з ринковою економікою (США, Німеччина, Японія, Польща), залишаються в Україні недостатньо дослідженими.

Видається, правом на непрямий позов повинен володіти власник корпоративних прав або група власників, які володіють дійсно вагомою часткою в статутному капіталі. Адже надання окремих прав акціонерам лише за умови відповідності частки акцій останнього певному відсотковому цензу є типовим для вітчизняного корпоративного права. Згідно з п. 4 ч. 5 ст. 42 Закону України «Про акціонерні товариства» загальні збори акціонерного товариства скликаються наглядовою радою на вимогу акціонерів (акціонера), які на день подання вимоги сукупно є власниками 5 і більше відсотків простих акцій товариства. Аналогічно певний відсотковий ценз встановлюється в ч. 4 ст. 52 та в ч. 4 ст. 110 Закону. Відповідні норми є цілком закономірними, оскільки без закріплення мінімального порогового значення частки в статутному капіталі виникає ризик зловживань зі сторони власників корпоративних прав. Будь-хто, придбавши всього декілька акцій, зміг би втягнути товариство в безпідставні судові провадження. Саме такі процеси відбувались в США на поч. 20-х років XX ст., коли не існувало обмежень щодо можливості подання непрямого позову, внаслідок чого акціонери буквально перевантажили суди такими позовами. Власник достатньо значної частини корпоративних прав не подасть безпідставний позов, бо тим самим опосередковано він впливає на ринкову вартість підприємства. Тому акціонер не буде використо-

вувати наявну у нього можливість подати непрямий позов з метою задовольнити інтереси недобросовісної сторони чи конкурента.

В цьому контексті доречно навести рішення Господарського суду м. Києва у справі № 910/7534/18, від 25.09.2018 року за позовом учасника, що має частку 30,5% статутного капіталу товариства про стягнення збитків, заподіяних посадовою особою юридичній особі діями, що були вчинені всупереч інтересам товариства з перевищенням повноважень, а також з порушенням порядку їх попереднього погодження, зокрема, вчинення нікчемних правочинів з фіктивними підприємствами, що завідомо не були спрямовані на настання наслідків, обумовлених такими правочинами, через що занижено податкові платежі з податку на прибуток та податку на додану вартість, що виявлено в результаті перевірок товариства з питань дотримання вимог податкового, валютного та іншого законодавства та в результаті нарахування штрафних санкцій та донарахування податкових зобов'язань.

За результатами розгляду господарський суд м. Києва стягнув із колишнього директора 330 445 гривень збитків. Суд дійшов висновку, що перевищення директором повноважень згідно зі статутом свідчить про наявність його вини та інших елементів цивільно-правової відповідальності. Так, протиправна поведінка проявлялась в укладенні директором правочину з перевищенням встановленого статутом ліміту без отримання погодження загальних зборів, а також мінімізації оподаткування в разі операцій із контрагентами та інших діях. Причинно-наслідковим зв'язком між протиправною поведінкою директора і шкодою стало безпідставне формування податкового кредиту, що призвело до порушення податкового законодавства й отримання за результатами податкової перевірки податкових повідомлень-рішень із зобов'язанням сплати податкових донарахувань. Шкодою в цій справі визначено відповідно підтверджені збитки [7].

Варто відзначити, що прямої вигоди акціонер за непрямим позовом не отримує, оскільки він захищає інтереси АТ, а не свої. Власні інтереси акціонер захищає опосередковано, оскільки задоволення непрямого позову судом припинить неправомірну діяльність керівництва компанії, що суттєво збільшить ціну на акції, а відтак вартість частки акціонера.

Судові справи, порушені на підставі непрямого (похідного) позову, відносяться до корпоративних. До недавнього часу вони вирішувалися за правилами територіальної підсудності. Однак недоліком розгляду корпоративних спорів за правилами територіальної підсудності було те, що завдяки можливості залучати декількох акціонерів (учасників) як відповідачів, один і той самий корпоративний спір розглядався в декількох судах одночасно. Ці неузгодженості використовувалися так званими «рейдерами» при захопленні підприємства. Одночасно подавались декілька позовів, які були підсудні різним судам в залежності від місцезнаходження учасника (акціонера). Суди виносили відмінні за своїм змістом рішення, що призводило до плутанини та невизначеності в організації роботи органів корпоративного управління та товариства загалом. Виконання судових рішень виявлялося неможливим, бо кожне наступне судове рішення змінювало, доповнювало або скасовувало попереднє. Одним із найбільш відомих є приклад Нікопольського феросплавного заводу. Судами різних областей за позовами акціонерів товариства було ухвалено 17 рішень з одного і того ж спору [8, с. 7].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» відповідна проблема усунута. У відповідності до сучасної редакції ГПК України справи у спорах, ініційованих похідним позовом, розглядаються господарським судом за місцезнаходження юридичної особи (ч. 7 ст. 30 ГПК України) [9].

Разом з тим, слід відзначити, що конструкція непрямого позову, запропонована законодавцем, окрім позитивних моментів, містить ряд дискусійних положень, на які варто звернути увагу учасникам корпоративних правовідносин.

По-перше, відмова від позову, зменшення розміру вимог, зміна предмета або підстави позову, укладення мирової угоди, відмова від апеляційної або касаційної скарги можливі лише за наявності письмової згоди всіх представників акціонерного товариства. Із загального розуміння закону випливає, що під представником мається на увазі учасник (акціонер). Однак представниками юридичних осіб можуть бути також інші особи, повноваження яких підтверджуються довіреністю від імені організації. У такому випадку незрозуміло: необхідна згода лише представників, які є учасниками (акціонерами) товариства, чи також і представників за довіреністю? Простежується певна непослідовність законодавця у використанні термінології, що матиме негативні наслідки для процесу при застосуванні цих норм [10, с. 7].

По-друге, слід також звернути увагу на порядок оскарження/перегляду судових рішень, прийнятих за результатами розгляду похідних позовів. Процесуальним законодавством передбачено, що особи, котрі не брали участь у справі, якщо суд вирішив питання про їх права та обов'язки, мають право подати скаргу на таке рішення. Виникає запитання: оскаржувати таке рішення

може будь-який учасник (акціонер) товариства від свого імені як особа, чиїх прав це рішення стосується, чи лише той, хто відповідає вищевказаним вимогам щодо володіння певною часткою статутного капіталу (простих акцій) чи лише той акціонер (акціонери), які заявили відповідний позов?

Вище зазначені питання потребують подальшого наукового дослідження з урахуванням судової практики вирішення корпоративних спорів такого типу.

Варто також врахувати закордонний досвід правового регулювання позову акціонерів про відшкодування шкоди, завданої діями посадових осіб товариства (непрямого позову). В Німеччині правом на його подання володіють акціонери, які в сукупності є власниками не менше 1% статутного капіталу товариства. При цьому сукупна вартість акцій повинна бути не меншою ніж €100 000. Акціонер повинен підтвердити, що він володів акціями ще до того моменту, як йому стало відомо про неправомірні дії органів управління чи завдану шкоду товариству. Так само акціонер повинен звернутися спочатку до товариства з вимогою про подання позову до члена його органу управління. І лише у випадку відмови компанії від ініціювання процесу, акціонер отримує можливість реалізувати право на похідний позов [11].

В Великобританії також закріплено можливість подання (ст. ст. 260-264 Закону) [12, с. 22]. Суттєвою особливістю є те, що акціонер (учасник) товариства, який бажає подати відповідний позов повинен володіти корпоративними правами на момент подання позову до суду. Володіння ними на момент їх порушення не є обов'язковим.

В Японії умови для подання непрямого позову є одні з найменш жорстких. Однією з умов є володіння хоча б однією акцією не пізніше ніж 6 місяців перед тим як заявити вимогу до компанії про пред'явлення позову до членів органу правління [13, с. 141]. Акціонер втрачає право на позов, якщо в процесі провадження він втрачає статус акціонера (наприклад, відчужить акції). Необхідною умовою є пред'явлення вимоги про подання позову компанією до членів органів управління [14, с. 197]. Лише після спливу 60 днів з моменту пред'явлення вимоги до компанії, акціонер отримує можливість подати позов до суду. Цей строк може бути коротший, якщо до його спливу компанія відмовить в заявленій вимозі.

Висновки. Таким чином, законодавець досить обережно підійшов до впровадження конструкції непрямого позову в ГПК України, встановивши порівняно високий ценз володіння акціями (частки) в статутному капіталі товариства для ініціювання даного виду позову.

До позитивних аспектів вітчизняної моделі непрямого позову (позову акціонерів про відшкодування шкоди завданої діями посадових осіб товариства) слід віднести: 1) чітку регламентацію юрисдикції та підсудності; 2) встановлення конкретизованого переліку порушень посадових осіб, які є підставою притягнення посадових осіб до цивільно-правової відповідальності.

Разом з тим, Закон не позбавлений і деяких недоліків: 1) не передбачено механізмів протидії зловживанням правом на непрямий позов; 2) законодавчо незакріпленим залишається порядок оскарження судового рішення постановленого на підставі непрямого позову.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про акціонерні товариства: Закон України №2465-IX від 27 липня 2022 р. *Відомості Верховної Ради.* 2023. № 18-19, ст. 81.
2. Янюк Ю. Похідні позови і чому вони не популярні в Україні? / URL: https://evris.law/uk/stattja-pohidni-pozovi-i-chomu-voni-ne-populjarni-v-ukraini.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів: Закон України від 7 квітня 2015 року № 289-VIII. *Відомості Верховної Ради.* 2015. № 25, ст. 188.
4. Щока С.В. Непрямі позови як процесуальна форма захисту прав та інтересів міноритарних акціонерів: порівняльно-правовий аналіз із країнами ЄС. *Порівняльно-аналітичне право.* № 2. 2017. С. 268–270.
5. Вінник О.М. Право на інформацію як умова реалізації корпоративних прав в українському та зарубіжному праві: порівняльний аспект. *Інформація і право*. № 1(16). 2016. С. 28–36.
6. Model Business Corporation Act. Corporate Laws Committee. American Bar Association. URL: https://www.americanbar.org.
7. Рішення господарського суду м. Києва у справі № 910/7534/18 від 25.09.2018 р. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/76754575.
8. Шустик О. Законотворення: Регламентація підсудності «корпоративних війн. *Юридичний вісник України*. 2006. № 47. С. 6–9.
9. Господарський процесуальний кодекс України № 1798-XII від 6 листопада 1991 р. *Відомості Верховної Ради*. 1992. № 6. Ст. 56.

10. Павленко В., Волянський В. Щит чи меч для інвестора? Акціонерам і керівникам підприємств варто підготуватися до запровадження інституту похідного позову. *Закон і Бізнес*. №27. 2015. С. 4–8.
11. Law of Germany "On Joint Stock Company". URL: http://www.gesetze-im-internet.de/aktg.
12. *Slaughter and May. Companies Act of Great Britain, 2006*, p. 22.
13. Ковалишин О.Р. Непрямий позов: міжнародний досвід та перспективи впровадження в Україні. *Міжнародна-науково-практична конференція «Вдосконалення правового регулювання корпоративних відносин»* (21-22 вересня 2012 р., м. Івано-Франківськ). 2012. С. 138–142.
14. Zenichi Shishido, Japanese Corporate Governance: The Hidden Problems of Corporate Law and their Solutions. *Del. Journal of Corporate Law*. Vol. 25. 2000. P. 189, 197.

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.35

АСПЕКТИ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКИХ ПРАВ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Колб С.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права Волинського інституту
імені В'ячеслава Липинського ПрАТ «ВНЗ МАУП»,
адвокат АО» Бона Фіде»
e-mail: Kolbserhii86@gmail.com

Пирога І. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
e-mail: maksa7@meta.ua

Джуган В.В.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
e-mail: volodymyr.dzhugan@uzhnu.edu.ua

Колб О.С., Пирога І.С., Джуган В.В.. Аспекти захисту авторського права в мережі інтернет.

У статті здійснено огляд поточного стану правового регулювання у сфері захисту авторських прав в українському законодавстві, зокрема в контексті використання мережі Інтернет. На основі проведеного аналізу сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правових механізмів охорони авторських прав у цифровому середовищі. Виявлено, що стрімкий розвиток цифрових технологій та активне застосування Інтернету, поряд із численними перевагами, породжують і значну кількість викликів у сфері захисту авторських прав.

Досліджено сутність та особливості правової природи авторських прав у цифровому просторі, виявлено основні форми їх порушення, включаючи нелегальне розповсюдження творів, піратство, порушення умов ліцензування та відсутність належного авторського посилання.

Зазначено, що останніми роками в Україні спостерігається позитивна динаміка в нормативному забезпеченні інтелектуальної власності загалом та авторських прав зокрема. Одним із ключових досягнень у цій сфері стало прийняття у грудні 2022 року оновленого Закону України «Про авторське право і суміжні права», який значною мірою модернізує правове поле відповідно до сучасних викликів цифрової епохи. Зазначений нормативно-правовий акт є важливим кроком на шляху адаптації національного законодавства до європейських стандартів та умов цифрової епохи. У межах аналізу виокремлено як позитивні зрушення, так і ті прогалини, які потребують подальшого вдосконалення, зокрема щодо механізмів онлайн-моніторингу, правозастосування та відповідальності за порушення.

Законодавці стикаються з труднощами у спробі наздогнати суспільство, яке постійно змінюється, та стрімким розвитком Інтернету, який надає різноманітні можливості обходу будь-яких обмежень. У зв'язку з цим, на сьогодні ця проблема залишається вкрай актуальною і недостатньо врегульованою.

Крім множинних випадків порушення авторських прав, існує також явна необхідність у вдосконаленні механізму відстоювання та захисту авторського права.

У цій статті наголошується на важливості правового контролю над сегментом Інтернету та оновлення методів, спрямованих на захист та охорону авторських прав.

Автори обґрунтовують актуальність та необхідність подальших досліджень у цій сфері, а також необхідність подальшого реформування національного законодавства у сфері захисту авторських прав в мережі Інтернет задля зменшення правопорушень у зазначеній сфері та ефективного захисту прав авторів.

Ключові слова: авторське право, інтернет, закон, Цивільний кодекс, правове регулювання авторського права, порушення авторських прав, механізми захисту авторських прав.

Kolb O.S., Pyroha I.S., Dzhuhan V.V. Aspects of copyright protection on the Internet.

The article reviews the current state of legal regulation in the field of copyright protection in Ukrainian legislation, in particular in the context of the use of the Internet. Based on the analysis, proposals are formulated to improve the legal mechanisms for copyright protection in the digital environment. It is found that the rapid development of digital technologies and the active use of the Internet, along with numerous advantages, also create a significant number of challenges in the field of copyright protection.

The essence and features of the legal nature of copyright in the digital space are investigated, the main forms of their violation are identified, including illegal distribution of works, piracy, violation of licensing terms and the absence of proper author's reference.

It is noted that in recent years, Ukraine has observed positive dynamics in the regulatory support of intellectual property in general and copyright in particular. One of the key achievements in this area was the adoption in December 2022 of the updated Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", which significantly modernizes the legal field in accordance with the modern challenges of the digital age. The specified regulatory legal act is an important step towards adapting national legislation to European standards and conditions of the digital age. The analysis identifies both positive developments and those gaps that require further improvement, in particular regarding mechanisms for online monitoring, law enforcement and liability for violations.

Legislators face difficulties in trying to catch up with a constantly changing society and the rapid development of the Internet, which provides various opportunities to circumvent any restrictions. In this regard, today this problem remains extremely relevant and insufficiently regulated.

In addition to the multitude of cases of copyright infringement, there is also a clear need to improve the mechanism for upholding and protecting copyright.

This article emphasizes the importance of legal control over the Internet segment and updating methods aimed at protecting and safeguarding copyrights.

The authors justify the relevance and need for further research in this area, as well as the need for further reform of national legislation in the field of copyright protection on the Internet in order to reduce violations in this area and effectively protect the rights of authors.

Key words: copyright, Internet, law, civil code, legal regulation of copyright, copyright infringement, copyright protection mechanisms.

Постановка проблеми. Сучасні цифрові технології значно спрощують повсякденне життя суспільства. Хоча інтернет як явище існує відносно недовго, він уже став невід'ємною частиною функціонування соціуму. Для представників творчих професій інтернет відкрив нові горизонти для поширення результатів своєї інтелектуальної діяльності. Водночас такі позитивні характеристики Інтернету, як доступність і анонімність, спричинили низку правових проблем, насамперед у сфері авторського права.

Порушення прав інтелектуальної власності в цифровому середовищі часто мають латентний характер, що ускладнює їх виявлення та притягнення винних до відповідальності. Це, своєю чергою, негативно впливає на розвиток культурної та наукової сфер, зменшує податкові надходження до бюджету й послаблює інтелектуальну спроможність держави.

Упродовж останніх років активно триває обговорення необхідності вдосконалення механізмів захисту авторських прав в онлайновому просторі. Від ефективного вирішення цієї проблеми залежить збереження та розвиток інтелектуального потенціалу України, а також підвищення її міжнародного іміджу як правової держави. Саме тому особливої ваги набуває вивчення кращих міжнародних практик і розробка ефективних заходів правового реагування на порушення авторських прав у цифровій сфері.

Стан опрацювання проблеми. У науковій літературі питання захисту авторських прав у цифровому просторі висвітлюється переважно фрагментарно. Хоча існують окремі наукові публікації, присвячені цій темі, серед яких варто відзначити праці таких дослідників, як Ф.Ф. Гайсин, В.О. Жаров, К.О. Зеров, А.С. Штефан, Л.Л. Тарасенко, О.С. Яворська, Ю.М. Капіца, О.С. Кочина та інших, однак значна частина з них не охоплює весь спектр проблем, що виникають у процесі реалізації та захисту авторських прав у мережі Інтернет.

Метою статті є аналіз актуальних питань, пов'язаних із забезпеченням правового захисту та охорони об'єктів авторського права, які розміщуються в мережі Інтернет у сучасних умовах. Розглянути основні чинники, що спричиняють порушення у цій сфері, а також визначити найбільш ефективні та прикладні способи захисту авторських творів у цифровому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Глобальна мережа Інтернет у суспільстві виконує важливу роль соціального та економічного характеру. Водночас активність у мережі Інтернет призводить до проблем захисту прав користувачів і особливу стурбованість в останні роки викликають про-

блеми охорони авторських прав внаслідок їхньої специфіки. На думку фахівців, Україна продовжує перебувати серед держав, у яких найчастіше порушують авторські права у вигляді використання електронних ресурсів [1]. Проблеми у сфері захисту прав інтелектуальної власності в Україні підтверджуються її невисокими позиціями у міжнародних рейтингах. Так, згідно з Міжнародним індексом прав власності за 2024 рік, Україна зайняла 102-ге місце серед 129 держав за критерієм «Право інтелектуальної власності» [2], що свідчить про нагальну потребу в суттєвому покращенні ситуації у цій сфері.

Основні напрямки вдосконалення механізму регулювання авторського права мають бути спрямовані на вирішення тих проблем, які мають місце в аналізованій сфері. Однією з таких проблем є відсутність норм, що враховують сучасні тенденції розвитку авторського права у мережі Інтернет. Окрема проблема, у тому числі у сфері передачі інформації, що зачіпає авторські та суміжні права, через інформаційно-телекомунікаційні мережі, які тепер вирішуються у зв'язку з прийняттям в грудні 2022 року нового закону «Про авторське право та суміжні права» № 2811-IX (далі–Закон № 2811-IX), який почав діяти з 1 січня 2023 року [3].

Незважаючи на вдосконалення чинного законодавства, все ж залишається проблема захисту авторських суміжних прав у мережі Інтернет, серед яких можна виокремити:

1) проблеми з наявністю прогалин у чинному законодавстві,

2) проблеми технічної властивості,

3) проблеми охорони авторських прав у вигляді дієвого механізму притягнення до відповідальності винних осіб, у тому числі проблеми у правильній кваліфікації скоєного.

Насамперед звернемося до проблем з наявністю прогалин у чинному законодавстві. Частина таких проблем пов'язана із відсутністю визнання окремих об'єктів як охоронюваних, що відповідно тягне за собою проблему наявності належного правового регулювання.

Так, на сьогоднішній день нормами Цивільного кодексу України не врегульовано суспільні відносини, пов'язані зі створенням та використанням мультимедійних продуктів, до яких належать інтернет-сайти, комп'ютерні ігри, віртуальні музеї, онлайн-курси, віртуальні тури, інтерактивні презентації, відеоролики з елементами анімації та ін.

Ба більше того, термін «мультимедійний продукт» не використовується законодавцем, натомість у статті 1 п.65. Закону України «Про авторське право і суміжні права» використовується термін «цифровий контент (електронна (цифрова) інформація) – будь-які відомості чи дані в електронній (цифровій) формі, що містять об'єкти авторського права та/або суміжних прав і можуть зберігатися та/або поширюватися у вигляді одного або декількох файлів (частин файлів), записів у базі даних на зберігаючих пристроях комп'ютерів, серверів тощо у мережі Інтернет» [3]. Очевидно, що попит на мультимедійні продукти як об'єкти авторського права, участь їх у цивільному обороті має тенденцію до зростання, тому, на нашу думку, варто було б дати визначення цього поняття, врегулювати правовий режим відповідних об'єктів авторського права та закріпити це шляхом доповнень до вищезгаданого Закону.

Авторське право – це інтелектуальне право на твори науки, літератури та мистецтва. Правова охорона у соціальних мережах та блогах спрямована на захист інтелектуальної власності учасників суб'єктного складу інформаційно-телекомунікаційних мереж, у тому числі мережі «Інтернет».

Четверта книга Цивільного кодексу України присвячена праву інтелектуальної власності. Вона регулює відносини, що виникають у зв'язку зі створенням і використанням об'єктів права інтелектуальної власності, таких як літературні та художні твори, винаходи, промислові зразки, торговельні марки, комерційні таємниці тощо. Книга визначає суб'єктів права інтелектуальної власності. Зазвичай – це автори, винахідники, особи, які набули права на об'єкти права інтелектуальної власності, та інші особи, визначені законом. Згідно основних положень книги четвертої Цивільного кодексу України, під терміном «інтелектуальна власність» розуміються тільки самі результати інтелектуальної діяльності та, за аналогією, засобами індивідуалізації розуміються лише самі результати цієї діяльності. Правовласники на свій розсуд можуть обмежити право на користування своїх праць, дозволити чи заборонити третім особам використовувати результати інтелектуальної діяльності чи засобами індивідуалізації. При тому, що відсутність заборони не вважатиметься згодою автора на використання його авторських творів [4].

Щоб захистити авторські права на просторах Інтернету необхідне їх виявлення та фіксація. Отже, наступна група проблем має технічний характер. Технічні засоби захисту ще називають системою обмеженого доступу, який включає різні кодування, позначення, які дозволяють запобігти нелегальному копіюванню, використанню та поширення об'єктів авторського права [5].

При дистанційному способі порушення авторських прав, що цілком можливо при сучасних технологіях та розвиненості інформаційно-телекомунікаційної мережі, досить проблематичним бачиться встановлення місця скоєння порушення авторського права, тому що IP-адресу комп'ютера,

з якого порушник здійснював свої протиправні дії у сфері інтелектуальної власності, може мати закордонну юрисдикцію. Встановити місцезнаходження технічного пристрою, з допомогою якого порушники авторських прав виходять у мережу, можливо, якщо ресурс має українську юрисдикцію. Але онлайн-порушники можуть бути зареєстровані на сайтах зарубіжного походження, у тому числі офшорних зонах, а їх доменні адреси не мають української територіальної прив'язки. Як видається, у всіх випадках, коли встановлено, що особа, яка здійснила порушення, прагне реалізувати чужий твір без згоди автора, діяла за допомогою електронних ресурсів, необхідна робота відповідних фахівців, які здатні встановити місце, з якого відбувалися такі дії [6].

Ефективність припинення порушень авторських прав, скоєних з допомогою електронних ресурсів, багато в чому залежить від наявності спеціальних технічних знань та можливостей правоохоронної системи [7].

Виходячи з тенденції зростання кількості порушень в інтелектуальній сфері, що здійснюються з допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій в електронному просторі, існує вимога значного підвищення технічного рівня знань співробітників правоохоронних органів та необхідність розробки сучасних методів попередження та припинення порушень авторського права, які здійснюються саме з допомогою електронних ресурсів. Отже слід звернути увагу, що вирішення проблем технічної властивості залежить від відповідних дій самих авторів та інших правовласників, а також від ефективності діяльності держави в особі правоохоронних органів.

Третя група проблем пов'язана з реалізацією захисту прав авторів та притягненням до відповідальності винних осіб: до цивільно-правової, адміністративної, кримінальної.

Реалізація цивільно-правової відповідальності можлива лише за наявності ініціювання процесу з боку самого автора чи іншого правовласника. Тільки за наявності відповідного позову суд приступить до розгляду цивільно-правового спору у сфері авторського права, порушеного у мережі Інтернет. Крім того, особливістю розгляду спорів щодо захисту авторських прав в мережі Інтернет (крім прав на фотографічні твори) є можливість застосування судом попередніх забезпечувальних заходів ще до моменту пред'явлення позову. Цивільно-правовий захист спрямований загалом на відновлення порушеного авторського чи суміжного права та на відшкодування заподіяних автору чи іншому правовласнику збитків.

Останні кілька років стрімко розвиваються технічні прилади, які можуть здійснювати відеозапис твору майже ідеальної цифрової якості. «Камкордінг» та «кардшейрінг» – це нові види порушень авторського права. В Україні, за кардшейрінг передбачена кримінальна відповідальність, зокрема, статтею 176 Кримінального кодексу України (незаконне відтворення, використання та розповсюдження творів, що охороняються авторським правом, а також інше грубе порушення авторського права і суміжних прав). Враховуючи те, що вживання у Кримінальному кодексі юридично невизначених та нечітких термінів не допускається, статтю 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» було доповнено визначеннями понять «камкордінг» та «кардшейрінг». Камкордінг – це незаконний запис фільму в кінотеатрі з допомогою відеокамери або іншого пристрою, з метою подальшого поширення або використання без дозволу правовласника. Інакше – це піратство у кінотеатрах. Зазвичай камкордінг здійснюють з метою економічної наживи – копії фільмів швидко поширюються мережею Інтернет для масового відтворення по всьому світу. Кардшейрінг – це незаконний спільний доступу до зашифрованих супутникових телевізійних каналів. Кардшейрінг дозволяє отримувати доступ до платних каналів, не сплачуючи за них, що є порушенням авторських прав. Однак, лише внесення змін до законодавства недостатньо, якщо нові норми не матимуть чіткого та ефективного механізму їх виконання та дієвих стримувальних засобів від порушення вимог закону.

Особливе занепокоєння у правовому захисті авторських прав викликає проблема плагіату. Пояснення того, що є плагіатом, вже дано Верховним Судом у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у постанові від 17 січня 2024 року у справі № 308/7570/18-ц [8] за позовом про порушення особистих та майнових авторських прав і стягнення компенсації. У постанові Верховний Суд чітко констатував, що плагіат – це оприлюднення чужого твору (або його частини) під власним ім'ям. Встановлено, що у таких випадках суб'єкти мають право на компенсацію як за майнові, так і немайнові порушення прав.

Також, у постанові Верховного Суду «Постанова Верховного Суду від 04.05.2023 у справі № 904/702/21 року» наголошується, що суди першої та апеляційної інстанцій не надали належної правової оцінки ключовим та визначальним обставинам, необхідним для всебічного розгляду справи. Зокрема, Верховний Суд зауважив, що простого посилання на факт використання відповідачем твору недостатньо. Суди зобов'язані встановити точну форму та спосіб використання об'єкта інтелектуальної власності, а також здійснити його класифікацію відповідно до вимог чинного законодавства. Таким чином, суди повинні на основі наданих доказів дослідити, яким саме чином

відповідач здійснював використання спірного об'єкта. Крім того, Верховний Суд акцентував увагу на тому, що правильне визначення способу неправомірного використання твору має важливе значення і для встановлення належної підсудності справ, пов'язаних із порушенням майнових прав інтелектуальної власності, особливо у випадках, що стосуються використання об'єктів у мережі Інтернет [9].

На проблему плагіату справедливо звертають увагу вітчизняні фахівці, низка з яких справедливо вважає, що від ступеня шкоди, що завдається, охорона авторів від плагіату повинна здійснюватися не тільки цивільно-правовими, адміністративними, а й кримінально-правовими засобами. Свої твердження фахівці нерідко аргументують досвідом розвинених країн [10].

Висновок. Правова охорона інтелектуальної власності учасників суб'єктного складу багатогранна. Від авторів контенту необхідні пильність, дотримання встановленого законодавства та своєчасне виявлення ними порушених прав.

Плагіат в онлайн-середовищі є актуальною та складною проблемою, що потребує комплексного підходу – поєднання правових, технічних та етичних механізмів. Українське законодавство поступово адаптується до нових викликів цифрової епохи, однак потребує подальшого вдосконалення й активного правозастосування.

Таким чином, можна констатувати, що основні проблеми охорони авторських прав у мережі Інтернет виходять із технічної незахищеності об'єктів права в мережі, через неможливість повного обліку та специфікації кожного об'єкта авторського права в мережі Інтернет, а також внаслідок недосконалості чинного законодавства. Виявлені проблеми призводять до можливості твердження про необхідність реалізації механізмів захисту як самими авторами (використовуючи технічні засоби захисту), так і державою – у напрямі прийняття відповідних правових норм, націлених на захист авторських прав з урахуванням специфіки їх реалізації у мережі Інтернет.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кочина О.С. Порушення авторських прав у мережі Інтернет: правові проблеми та шляхи їх подолання. *Нове українське право*. 2022. Випуск 4. С. 38–43.
2. International property rights index 2022. Dr. Sary Levy-Carciente, Lorenzo Montanari. 2022. 94 p. URL.: https://internationalpropertyrightsindex.org/#compare-container.
3. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
4. Яворська О.С. Охорона авторських і суміжних прав у разі їх порушення з використанням мережі Інтернет. *Право України*. 2018. № 1. С. 81–90.
5. Тарасенко Л.Л. Авторське право у цифрову епоху: основні тенденції і зміни. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. № 75. С. 61–72.
6. Зеров К.О. Особливості захисту авторських прав на твори, розміщені в мережі Інтернет / НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ. К.: Інтерсервіс. 2018. 220 с.
7. Дробязко В.С. Актуальні проблеми авторського права і суміжних прав у цифровому середовищі. *Теорія і практика інтелектуальної власності*.2010. № 5 (55). С. 66–81.
8. Постанова КЦС Верховного Суду від 17.01.2024, справа № 308/7570/18-ц. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/117473137.
9. Постанова Верховного Суду від 04.05.2023 у справі No 904/702/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110789324.
10. Волощук А.М., Ярмакі Х.П., Чернишова О.О. Діяльність органів внутрішніх справ щодо протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності: монографія. Одеса: Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 175 с.

УДК 347.168
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.36

КОМПЕТЕНЦІЯ НАГЛЯДОВОЇ РАДИАКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА

Кравець В.І.,
аспірантка кафедри судочинства
Навчально-наукового юридичного інституту,
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Кравець В.І. Компетенція наглядової ради акціонерного товариства.

У статті досліджується компетенція наглядової ради акціонерного товариства в умовах оновленого законодавчого регулювання. Актуальність теми зумовлена реформуванням корпоративного управління в Україні та прийняттям нового Закону України «Про акціонерні товариства», який деталізував та розширив повноваження наглядових рад. Зокрема, наголошується на необхідності наукового переосмислення класифікації повноважень цього органу, адже попередні дослідження спиралися переважно на редакцію закону 2008 року. Метою статті є класифікація компетенції наглядової ради за основними ознаками з урахуванням сучасних правових реалій.

У ході аналізу здійснено порівняння існуючих наукових підходів до визначення меж компетенції наглядової ради та надано авторську систематизацію її повноважень. Визначено, що вони охоплюють: затвердження внутрішніх положень, формування стратегії розвитку АТ, організацію та проведення загальних зборів, обрання і припинення повноважень посадових осіб органів товариства, здійснення контролю за фінансовою звітністю та аудитом, а також ухвалення рішень у сфері фінансово-операційної діяльності. Окремо підкреслюється значення контрольних функцій наглядової ради у забезпеченні прозорості корпоративного управління та запобіганні ризикам неплатоспроможності.

Підкреслюється, що важливим аспектом дослідження є з'ясування специфіки компетенції наглядових рад залежно від структури акціонерного капіталу та сфери діяльності товариства. Автор відзначає, що у державних АТ та компаніях із домінуючою часткою держави наглядові ради наділяються додатковими повноваженнями, пов'язаними із запобіганням конфліктам інтересів, формуванням антикорупційної політики, забезпеченням корпоративної соціальної відповідальності та сталого розвитку. Разом із тим, у спеціальних законах передбачені особливості компетенції наглядових рад у банках, страхових компаніях та підприємствах оборонно-промислового комплексу.

Автор робить висновок, що компетенція наглядової ради є багатовимірною та залежить від низки чинників: структури акціонерного капіталу, виду господарської діяльності та особливостей правового регулювання. Запропонована класифікація повноважень дозволяє комплексно оцінити роль наглядової ради у забезпеченні ефективності корпоративного управління та підкреслює її ключове значення у формуванні прозорої та відповідальної діяльності акціонерних товариств.

Ключові слова: наглядова рада, акціонерне товариство, компетенція наглядової ради, корпоративне право, корпоративне управління.

Kravets V.I. Competence of the supervisory board of a joint stock company.

The article examines the competence of the supervisory board of a joint-stock company in the context of updated legislative regulation. The relevance of the topic is due to the reform of corporate governance in Ukraine and the adoption of the new Law of Ukraine "On Joint-Stock Companies", which detailed and expanded the powers of supervisory boards. In particular, the need for a scientific rethinking of the classification of the powers of this body is emphasized, since previous studies were based mainly on the the law of 2008. The purpose of the article is to classify the competence of the supervisory board according to the main features, taking into account modern legal realities.

During the analysis, a comparison of existing scientific approaches to determining the boundaries of the competence of the supervisory board was carried out and the author's systematization of its powers was provided. It is determined that they include: approval of internal regulations, formation of a development strategy of the joint-stock company, organization and holding of general meetings, election and termination of powers of company bodies' officials, control over financial reporting and audit, as well as adoption of decisions in the field of financial and operational activities. The importance of the supervisory board's control functions in ensuring the transparency of corporate governance and preventing insolvency risks is separately emphasized.

It is emphasized that an important aspect of the study is to clarify the specifics of the competence of supervisory boards depending on the structure of share capital and the scope of the company's

activities. The author notes that in state-owned joint-stock companies and companies with a dominant share of the state, supervisory boards are endowed with additional powers related to preventing conflicts of interest, forming an anti-corruption policy, ensuring corporate social responsibility and sustainable development. At the same time, special laws provide for the specifics of the competence of supervisory boards in banks, insurance companies and enterprises of the defense-industrial complex.

The author concludes that the competence of the supervisory board is multidimensional and depends on a number of factors: the structure of share capital, the type of economic activity and the features of legal regulation. The proposed classification of powers allows for a comprehensive assessment of the role of the supervisory board in ensuring the effectiveness of corporate governance and emphasizes its key importance in the formation of transparent and responsible activities of joint-stock companies.

Key words: supervisory board, joint-stock company, competence of the supervisory board, corporate law, corporate governance.

Постановки проблеми. Сучасний етап розвитку корпоративних відносин в Україні характеризується посиленням ролі акціонерних товариств як ключових учасників ринкової економіки. Забезпечення ефективної системи корпоративного управління є необхідною умовою підвищення інвестиційної привабливості та конкурентоспроможності таких суб'єктів. У цьому контексті особливого значення набуває діяльність наглядової ради, яка виступає центральним органом контролю, стратегічного управління та координації взаємодії між акціонерами та виконавчими органами. Актуальність дослідження компетенції наглядової ради зумовлена не лише її функціональним змістом, але й потребою у формуванні збалансованої моделі розподілу повноважень у системі корпоративного управління.

Додатковим чинником актуалізації теми є прийняття нового Закону України «Про акціонерні товариства»[1] (2022 р.), який істотно розширив і конкретизував компетенцію наглядових рад.

Мета дослідження. Тому мета статті полягає у класифікації повноважень наглядової ради за певними ознаками.

Стан опрацювання. Проблематика функціонування органів управління АТ була предметом наукових досліджень низки вчених, зокрема, таких як С.В. Артеменко, О.А. Беляневич, І.І. Банасевич, Т.В. Блаженко, В.А. Васильєва, В.С. Веремчук, О.М. Вінник, О.В. Гарагонич, А.В. Зеліско, О.І. Зозуляк, О.Р. Кібенко, О.Р. Ковалишин, О.В. Кологойда, А.В. Мягкий, О.В. Серт, Л.В. Сіщук, А.В. Смітюх, І.В. Спасибо-Фатєєва, О.А. Черненко, В.В. Щербаков, Н.В. Щербакова, В.С. Щербина та інші.

Однак детального дослідження компетенції наглядової ради АТ за новим Законом України «Про акціонерні товариства» не здійснювалося.

Виклад основного матеріалу. Компетенція органу управління (лат. competentia – відповідність, узгодженість) – це коло повноважень, наданих законом статутом або іншим актом конкретного органу. Під компетенцією розуміється сукупність встановлених в офіційній формі прав та обов'язків, тобто повноважень будь-якого органу або посадової особи, які визначають можливості цього органу приймати обов'язкові до виконання рішення, організовувати та контролювати їх виконання, вживати у необхідних випадках заходи відповідальності [2, с. 197].

Як зазначає О.М. Вінник, повноваження наглядової ради є традиційними як для будь-якого колегіального органу: забезпечення організації роботи ради; скликання засідань ради і головування на них; відкриття загальних зборів товариства; інші повноваження, що передбачені статутом (наприклад, представництво товариства у судових справах за позовами до посадових осіб інших органів товариства) [3, с. 166-167].

Якщо простежити хронологію змін правової норми ст. 71 про компетенцію наглядової ради від Закону України «Про господарські товариства» і по сьогодні, то прослідковується чітка тенденція не тільки до перманентного зростання їх переліку, але й вагомості, значення, впливу відповідних повноважень на господарську діяльність товариства. За Законом України «Про господарські товариства» компетенція наглядової ради зводилася до представництва інтересів акціонерів у період між проведенням загальних зборів і в межах компетенції, визначеної статутом, оскільки хоча б якого-небудь мінімального встановленого законом переліку повноважень не було. Станом насьогодні компетенція ради є достатньо широкою і разом з тим невичерпною (п. 34 ч. 2 ст. 71 Закону) – тобто у статуті може бути закріплено і ряд інших додаткових повноважень.

В науковій літературі лише було здійснено спроби класифікації відповідних повноважень на групи ще в рамках попереднього Закону (2008р.). А.В. Мягкий компетенцію наглядової ради корпоративних підприємств поділяє на три групи: 1) повноваження щодо контролю за роботою виконавчого органу (укладення від імені товариства контракту з керівником, затвердження умов договорів з головою (членами) правління та ін.); 2) повноваження щодо роботи з акціонерами

(організація і контроль за виконанням рішень загальних зборів, узгодження порядку денного і попередній розгляд питань, включених до неї, вимога про скликання позачергових зборів тощо); 3) повноваження щодо вирішення фінансових питань діяльності товариства (визначення основних напрямів діяльності товариства і затвердження його планів, узгодження правочинів; вибір аудитора та ін.) [4, с. 178].

Однак згадана вище класифікація була здійснення на основі уже не чинного насьогодні Закону України «Про акціонерні товариства» (2008р.), а тому не в повній мірі відповідає сучасним реаліям (зокрема, в частині формування комітетів наглядової ради, визначення стратегії, вирішення питань про участь товариства у промислово-фінансових групах та інших об'єднаннях, тощо). У зв'язку з цим, видається, доречним навести власну класифікацію повноважень наглядової ради.

До виключної компетенції наглядової ради належить такі групи повноважень:

- *затвердження внутрішніх положень*, якими регулюється діяльність товариства (п. 1), крім тих, що належать до виключної компетенції загальних зборів, затвердження положень про комітети наглядової ради (п. 33) тощо;
- *визначення стратегії розвитку товариства* (затвердження стратегічного плану розвитку та показників результативності акціонерного товариства, річного фінансового плану та звіту про його виконання, річного інвестиційного плану, інвестиційного плану на середньострокову перспективу; вирішення питань про створення та/або участь у будь-яких юридичних особах, їх реорганізацію та ліквідацію, участь товариства у промислово-фінансових групах та інших об'єднаннях (п. 1-1, 1-2, 22-25));
- *організація та проведенням загальних зборів* (підготовка та затвердження проекту порядку денного та порядку денного загальних зборів, прийняття рішення про дату їх проведення; формування тимчасової лічильної комісії у разі скликання загальних зборів наглядовою радою; затвердження форми і тексту бюлетеня для голосування, тощо);
- *обрання та припинення повноважень посадових осіб органів товариства* (голови і членів виконавчого органу товариства, керівника підрозділу внутрішнього аудиту (внутрішнього аудитора), корпоративного секретаря, інших органів товариства а також затвердження умов їх контрактів або трудових договорів (п. 9-16, п. 17);
- *контрольні повноваження* (внутрішнього аудитора), затвердження та надання рекомендацій загальним зборам за результатами розгляду аудиторського звіту суб'єкта аудиторської діяльності щодо фінансової звітності товариства для прийняття рішення щодо нього; затвердження звіту та висновків підрозділу внутрішнього аудиту (внутрішнього аудитора), затвердження та надання рекомендацій загальним зборам за результатами розгляду аудиторського звіту суб'єкта аудиторської діяльності щодо фінансової звітності товариства для прийняття рішення щодо нього (п.п. 14–16, 18-19), контроль ймовірності визнання товариства неплатоспроможним (п. 29);
- *операційні (фінансові) повноваження,* до яких належать прийняття рішення про розміщення або викуп товариством інших, ніж акції, цінних паперів (п. 6, п. 7), затвердження ринкової вартості майна у випадках, передбачених Законом (п. 8), прийняття рішення про вчинення значних правочинів або правочинів із заінтересованістю у випадках, передбачених ст.ст. 107 і 108 Закону;
- вирішення інших питань, крім тих, що належать до виключної компетенції загальних зборів згідно із законом та статутом АТ (ч. 2 ст. 71 Закону).

Наглядова рада має право включити до порядку денного загальних зборів акціонерів будь-яке питання, що віднесено до її виключної компетенції законом або статутом АТ, для його вирішення загальними зборами (ч. 1 ст. 39 Закону).

Стосовно віднесення тих чи інших повноважень до компетенції наглядової ради в юридичній літературі містяться як схвальні, так і критичні точки зору. На думку С.В. Артеменко, віднесення до компетенції наглядової ради питань щодо управління АТ фактично призводить до ситуації, за якої рішення щодо управління приймається тими ж особами, на яких покладено здійснення контролю, що є неприпустимим[5, с. 12]. І. Сахніцька навпаки відзначає, що передання наглядовій раді повноважень стосовно обрання та припинення повноважень посадових осіб виконавчого органу управління обумовлено необхідністю оперативно вирішувати питання формування менеджерського складу, неповнота якого може негативно вплинути на управління підприємством, та проведення оцінки його дій з урахуванням того, чи відповідають такі дії загальним інтересам підприємства [6, с. 22].

Труднощі з точним визначенням переліку завдань наглядових рад виникають, серед іншого, через різні очікування ринку капіталу щодо наглядових органів у публічних компаніях. Залишається дискусійним, чи повинна наглядова рада разом з керівництвом брати участь у розробці стратегії компанії, і якщо так, то якою мірою [7, с. 147].

С.В. Артеменко зазначає, що регулювання наглядовою радою діяльності правління не повинне торкатись питань господарської діяльності товариства і наглядова рада не має права підміняти собою правління та виконувати непритаманні їй функції. Вказане, проте, не виключає можливості прийняття радою товариства рішень з приводу можливості укладення товариством певних правочинів, в залежності від різноманітних критеріїв (вартість відчужуваного майна, предмет договору (нерухомість, цінні папери) та ін. [5, с. 12]. До компетенції наглядової ради слід віднести також затвердження угод договорів, які стосуються господарської діяльності товариства, але попри ті, затвердження яких уже передбачено Законом. Зокрема Н. Ментух вважає за доцільне в статуті АТ, яке провадить лізингову діяльність, передбачати конкретні види правочинів, які потребують затвердження наглядовою радою [8, с. 102].

На думку В.С. Веремчука, загальні збори слід наділити правом скасування рішень наглядових рад, прийнятих ними у межах своєї компетенції, оскільки принцип суворого розподілу повноважень між загальними зборами та наглядовою радою товариства є недоречним: загальні збори як «колективний принципал» (власник бізнесу) повинен мати можливість сказати «останнє слово» за будь-яких обставин і мати можливість скасувати рішення менеджменту товариства в особі складу наглядової ради [9].

І навпаки, на думку А.П. Єфименка, при всій зовнішній демократичності забезпечення найширших повноважень загальних зборів акціонерів, такий підхід (можливість передання на розгляд загальних зборів питань, що належать до компетенції наглядової ради) шкодить інтересам товариства та акціонерів, оскільки багато питань, віднесених до компетенції наглядової ради, вимагають прийняття кваліфікованих, інформованих та зважених рішень в межах послідовної політики, тоді як загальні збори можуть стати об'єктом маніпулювань окремих груп акціонерів чи менеджменту [10, с. 174].

Втім, на нашу думку, конструкція абз. 3 ч. 1 ст. 39 Закону є цілком виваженою та збалансованою. З одного боку наглядова рада може зняти з себе відповідальність за прийняття найбільш доленосних рішень стосовно товариства, а можливість винесення на розгляд загальних зборів будь-якого питання, що відноситься до компетенції наглядової ради, ще раз підтверджує примат загальних зборів у відносинах корпоративного управління. Разом з тим за наглядовою радою залишено право, а не обов'язок передати на розгляд порядку денного загальних зборів певні питання. Таким чином, виключається будь-яке примусове втручання в діяльність даного органу управління.

Компетенція наглядової ради, визначена в ст. 71 Закону, є загальною для всіх видів АТ. Однак певні відмінності в компетенції мають місце в залежності від того, хто є власником корпоративних прав АТ а також в якій сфері господарювання АТ провадить підприємницьку діяльність.

а) структура акціонерного капіталу. Дещо ширшою компетенцією наділені наглядові ради АТ, які є державними підприємствами (100 відсотків акцій якого прямо або опосередковано належать державі), а також АТ, з часткою держави у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі. Ці особливості регулюються або в окремих законах або постановах КМУ (наприклад, АТ «НАК «Нафтогаз України» [11], АТ «Українська залізниця» (п. 71) [12], АТ «Національна атомна енергогенеруюча компанія «Енергоатом» (п. 84) [13] тощо) або Законом України «Про управління об'єктами державної власності».

Зокрема, до компетенції наглядових рад АТ, з часткою держави у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій належать державі, належить: забезпечення запобігання, виявлення та врегулювання конфліктів інтересів керівника та членів наглядової ради, у тому числі за використанням майна державного унітарного підприємства в особистих інтересах та укладенням угод з пов'язаними особами, а також інформування суб'єкта управління державного унітарного підприємства про виявлені порушення (п. 12); формування антикорупційної політики підприємства та затвердження правил ділової етики (п. 18); формування політики корпоративної соціальної відповідальності та сталого розвитку (п. 19 ст. 11-4 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»).

Компетенція усіх інших АТ, тобто АТ з часткою держави в акціонерному капіталі менше 50% або без такої, регулюються Законом України «Про акціонерні товариства».

В науковій літературі висловлено ряд критичних зауважень також стосовно регулювання специфіки компетенції наглядових рад у державних компаніях. Е. Кулага серед проблем правового статусу наглядових рад державних акціонерних товариств відзначає: 1) складність і суперечливість законодавства. 2) нечітке розмежування повноважень між уповноваженими органами управління (власниками) та органами управління підприємств (правління, наглядові ради, ради директорів); 3) відсутність критеріїв, за якими вони могли б звітувати та методики оцінювання їхньої діяльності, що включає в себе питання відсутності затверджених ключових показників ефективності; 4) установлення політики оплати праці, у т. ч. щодо державних службовців, які виконують функції представників держави у наглядовій раді [14, с. 40].

К.С. Спиридонова акцентує увагу на проблемах порядку прийняття рішень в умовах воєнного стану. У період дії відповідного правового режиму в Україні та протягом 12 місяців з дня його припинення чи скасування, але не більше трьох років з дня набрання чинності цим Законом, у господарських товариствах, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі, *орган управління* державного унітарного підприємства, *загальні збори* господарського товариства *мають право приймати рішення з питань, що належать до виключної компетенції наглядової ради* згідно із законом та/або статутом, до обрання нового складу наглядової ради. Після набрання наглядовою радою правомочності рішення, які належать до виключної компетенції наглядової ради і були прийняті органом управління/загальними зборами акціонерів у період її неправомочності, можуть бути переглянуті наглядовою радою (п. 6 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління» від 22 лютого 2024 року № 3587-IX). Тому, на думку вченої, зазначена норма створює ситуацію, коли міністерство, що виконує функції акціонера, може бути зацікавленим у відсутності правомочної та незалежної наглядової ради адже буде мати правові підстави виконувати функції наглядової ради, в тому числі, такі стратегічно важливі, як обрання (призначення) членів виконавчого органу [15, с. 58].

б) вид господарської діяльності. Варто також враховувати, що певні відмінності можуть міститися в спеціальних законах, якими регулюється порядок провадження певного виду господарської діяльності. Наприклад, згідно ч. 7 ст. 25 Закону України «Про страхування» у порівнянні з типовою компетенцією, визначеною ст. 71 Закону № 2465-IX, до повноважень наглядових рад страховиків належить: контроль за усуненням недоліків, виявлених Регулятором, іншими органами, які відповідно до закону в межах своєї компетенції здійснюють нагляд за діяльністю страховика, та суб'єктом аудиторської діяльності за результатами проведення аудиту фінансової звітності (консолідованої фінансової звітності) страховика (п. 28); затвердження проекту плану добровільного виходу з ринку та/або проекту плану реорганізації (п. 41).

Певні особливості стосуються компетенції наглядової рада в банках, яка регулюється Законом України «Про банки і банківську діяльність»: контроль за усуненням недоліків, виявлених Національним банком України та іншими органами державної влади та управління, які в межах компетенції здійснюють нагляд за діяльністю банку, підрозділом внутрішнього аудиту та аудиторською фірмою за результатами проведення зовнішнього аудиту (п. 19 ст. 39); запровадження та контроль за функціонуванням механізму конфіденційного повідомлення про неприйнятну поведінку у банку та реагування на такі повідомлення (п. 8 ст. 39); визначення джерел капіталізації та іншого фінансування банку (п. 9 ст. 39).

А.В. Мягкий вважає, що формулювання у Законі України «Про банки і банківську діяльність» компетенції наглядової ради є невдалим дублюванням із Законом України «Про акціонерні товариства» переліку питань, які ухвалює цей орган. Для вирішення таких суперечностей пропонується закріпити у гл. 7 Закону України «Про банки і банківську діяльність» лише норми, що встановлюють особливості корпоративного управління в банку, а не загальний порядок управління банком, який повторює положення інших законодавчих актів [4, с. 67].

Висновки. Таким чином, компетенція наглядової ради відрізняється в АТ в залежності від: 1) структури акціонерного капіталу (державні АТ, АТ, з часткою держави у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі; 2) виду господарської діяльності (АТ в сфері банківської діяльності, інвестиційної діяльності, страхування, в сфері оборонно-промислового комплексу тощо).

Загалом варто виокремити такі групи повноважень наглядової ради: 1) затвердження внутрішніх положень; 2) визначення стратегії розвитку товариства; 3) організація та проведенням загальних зборів; 4) обрання та припинення повноважень посадових осіб органів товариства; 5) контрольні повноваження; 6) операційні (фінансові) повноваження; 7) вирішення інших питань, крім тих, що належать до виключної компетенції загальних зборів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про акціонерні товариства: Закон України №2465-IX від 27 липня 2022 р. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 18-19. ст. 81.
2. Юридична енциклопедія. Т. 3. К.: Українська енциклопедія, 2001. С. 197.
3. Вінник О.М. Науково-практичний коментар Закону України «Про акціонерні товариства». К. 2010. 312 с.
4. Мягкий А.В. Корпоративне управління за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. К., 2017. 229 с.
5. Артеменко С.В. Цивільно-правові проблеми управління акціонерним товариством. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2004. 28 с.

6. Сахнацька І. Аналіз змін до Закону «Про акціонерні товариства» щодо вдосконалення механізму діяльності акціонерних товариств. *Юридичний журнал*. 2011. № 4. С. 22–32.
7. Gad J., The relationship between supervisory board and management and their communication processes in publicly listed companies in Poland. *Comparative Economic Research.* Volume 18. Number 2. 2015. p. 139–160.
8. Ментух Н. Правове становище органів управління лізингової компанії у формі акціонерного товариства. *Актуальні проблеми правознавства*. 4 (20)/2019. С. 99–105.
9. Веремчук В.С. Наглядова рада у системі корпоративного управління господарського товариства: правовий аспект. Одеса, 2021. URL: https://dspace.onu.edu.ua/items/6d037a8f-0b7e-4ba1-b2ac-5885b0e9af1e.
10. Єфименко А.П. Питання корпоративного управління у законі України «Про акціонерні товариства». *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Випуск 84 (Частина ІІ). 2009. С. 169–179.
11. Питання акціонерного товариства "Національна акціонерна компанія "Нафтогаз України": Постанова КМУ № 1044 від 14 грудня 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1044-2016-%D0%BF#n1661.
12. Питання акціонерного товариства "Українська залізниця": Постанова КМУ № 735 від 2 вересня 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2015-%D0%BF#n21.
13. Про утворення акціонерного товариства "Національна атомна енергогенеруюча компанія "Енергоатом": Постfнова КМУ № 1420 від 29 грудня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1420-2023-%D0%BF#n607.
14. Кулага Е., Мельниченко О., Проблеми правового статусу наглядової ради державного акціонерного товариства. *Юридичні науки*. 4(115). 2020. С. 35–40.
15. Спиридонова К.С. Особливості правового регулювання діяльності наглядових рад в державних акціонерних товариствах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 85(2). С. 54–59.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.37

ПОВНОВАЖЕННЯ СУДУ ЩОДО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ВИКОНАВЦІВ

Кракан Р.О.
аспірант кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу,
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0004-5809-8845

Кракан Р.О. Повноваження суду щодо контролю за діяльністю виконавців.

Стаття присвячена дослідженню повноважень суду щодо контролю за діяльністю виконавців на прикладі вітчизняного цивільного судочинства. Вказано, що наділення державних і приватних виконавців широким колом повноважень є обґрунтованим, оскільки це забезпечує швидке та ефективне виконання судових актів, проте водночас створює ризики зловживань та порушення прав учасників виконавчого провадження. Судовий контроль виступає необхідним механізмом балансу між оперативністю виконання та гарантіями захисту прав сторін. У статті наведено приклади конкретних форм реалізації судового контролю: роз'яснення судових рішень виконавцям, розгляд скарг на їхні дії чи бездіяльність, винесення окремих ухвал, зобов'язання подати звіт про виконання рішення, застосування дисциплінуючих заходів за недбале виконання обов'язків. Підкреслено значення скорочених строків розгляду скарг як механізму оперативного реагування на можливі порушення та забезпечення невідкладного відновлення прав осіб. Обґрунтовано, що судовий контроль не дублює повноваження виконавця, а виконує специфічну функцію – перевірку законності та адекватності дій виконавця, усунення порушень і відновлення порушених прав. У статті визначено ключові функції судового контролю: контрольну, гарантійну, захисну, регулятивну, компенсаційну та виховну (дисциплінуючу), що сприяють стабільності та передбачуваності виконавчого процесу. Окремо акцентовано на новій для цивільного процесу конструкції – звіті боржника про виконання судового рішення, яка підвищує відповідальність учасників провадження та ефективність виконання актів суду. Автор доходить висновку, що стадія виконання судових рішень є ключовою для реалізації права на справедливий суд, адже лише фактичне виконання забезпечує реальне відновлення порушених прав і інтересів особи. Судовий контроль при цьому виступає невід'ємною гарантією верховенства права, зміцнює довіру до правосуддя, забезпечує обов'язковість судових актів і запобігає зловживанням владними повноваженнями виконавців, створюючи правові умови для ефективного виконання рішень у демократичній правовій державі.

Ключові слова: судовий контроль, виконавець, цивільне судочинство, виконання судового рішення, оскарження дій виконавця, процесуальні гарантії, верховенство права.

Krakan R.O. Court powers regarding oversight of enforcement officers' activities.

The article is devoted to examining the powers of the court in overseeing the activities of enforcement officers, using the example of domestic civil proceedings. It is noted that granting both state and private enforcement officers a broad range of powers is justified, as it ensures the prompt and effective execution of judicial acts; however, it simultaneously creates risks of abuse and violations of the rights of participants in enforcement proceedings. Judicial oversight functions as an essential mechanism to balance the efficiency of execution with guarantees for the protection of the parties' rights. The article provides examples of specific forms of judicial control, including the clarification of court decisions to enforcement officers, consideration of complaints regarding their actions or inaction, issuance of separate rulings, the obligation to submit reports on the execution of decisions, and the application of disciplinary measures for negligent performance of duties. The significance of shortened timelines for reviewing complaints is emphasized as a mechanism for rapid response to potential violations and ensuring the prompt restoration of rights. It is argued that judicial oversight does not duplicate the powers of the enforcement officer but performs a specific function – examining the legality and adequacy of the officer's actions, eliminating violations, and restoring infringed rights. The article identifies the key functions of judicial control: supervisory, guarantive, protective, regulatory, compensatory, and educational (disciplinary), which contribute to the stability and predictability of the enforcement process. Particular attention is given to a novel construct in civil proceedings – the debtor's report on the execution of a court decision – which enhances the accountability of participants and the effectiveness of judicial act implementation. The author concludes that the stage of enforcement is crucial for the realization of the right to a fair trial, as only the actual execution ensures the genuine restoration of

violated rights and interests. Judicial oversight, in this context, represents an indispensable guarantee of the rule of law, strengthens public confidence in the judiciary, ensures the binding nature of judicial acts, and prevents abuse of power by enforcement officers, thereby creating the legal conditions necessary for the effective execution of decisions in a democratic legal state.

Key words: judicial control, enforcement officer, civil proceedings, execution of court decisions, appeal against enforcement actions, procedural guarantees, rule of law.

Постановка проблеми. Проблема реалізації судового контролю за діяльністю органів та посадових осіб, що здійснюють примусове виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, набуває особливого значення в сучасних умовах.

Практика ЄСПЛ неодноразово наголошувала, що держава зобов'язана забезпечити реальне виконання рішень національних судів як складову права на справедливий суд. Виконання судових рішень є невід'ємною складовою правосуддя відповідно до ч. 2 ст. 129 Конституції України, тому судовий контроль за діяльністю виконавців виступає гарантією ефективності правосуддя. А в умовах реформування системи примусового виконання рішень та появи приватних виконавців судовий контроль постає ще більш актуальним. Необхідно визначити, наскільки суд може впливати на їхню діяльність, враховуючи баланс незалежності виконавця і гарантій прав сторін виконавчого провадження.

Останні зміни в процесуальному законодавстві щодо запровадження інституту судового контролю в усі види судочинства показують актуальність даного питання та потребу комплексного дослідження.

Тому **метою даної статті** є дослідження повноважень суду щодо контролю за діяльністю виконавців на прикладі вітчизняного цивільного судочинства.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику судового контролю у своїх працях висвітлювали К.О. Кропивна, О. Крупчан, В. Перепелюк, І. Черненко та деякі інші науковці. Водночас, більшість досліджень була здійснена ще до розширення сфери застосування судового контролю. Крім того, на сьогодні в науці відсутнє комплексне дослідження про повноваження суду щодо контролю за діяльністю виконавців.

Виклад основного матеріалу. Виконавці відповідно до чинного законодавства наділені широким колом повноважень щодо примусового виконання судових актів. І це слід підтримати, оскільки в протилежному випадку у таких осіб не було б реальних можливостей швидко та ефективно виконувати судові акти. Одночасно широкі повноваження можуть створювати умови для зловживань своїми правами та можливостями. Тому необхідно врівноваження та контроль з боку інших органів над приватними виконавцями та органами державної виконавчої служби.

Таким органом є суд, який розглядав конкретну судову справу.

Як зазначає І. Черненко, який досліджував судовий контроль в адміністративному судочинстві: «судовий контроль – це спеціальний вид провадження в адміністративному судочинстві, відмінний від позовного, що має спеціальну мету та полягає не у вирішенні нового публічно-правового спору, а у перевірці всіх обставин, що перешкоджають виконанню такої постанови суду та відновленню порушених прав особи-позивача» [1, с. 261].

За аналізом чинного законодавства суд має досить широкі повноваження щодо контролю за діяльністю виконавців.

Однак першою можливістю, яка з'являється на початку виконання судових актів – це необхідність роз'яснити виконавцю судове рішення, яке прийняте судом. В такому випадку відповідно до чинного законодавства виконавець вправі звернутися до суду, який розглядав справу, і отримати роз'яснення у встановлені строки.

Вказане повноваження судді є дуже важливим і одночасно не встановлює вину виконавця. На даній стадії ще може не бути дій або бездіяльності виконавця, які треба оскаржувати. Роз'яснення судового рішення – це певний засіб із запобігання подальшим спорам та оскарженням процесу виконання, оскільки в процесі розгляду справи сторони та суд можуть розуміти основні аспекти виконання не таким чином, як виконавець.

Як слушно зазначають О. Крупчан та В. Перепелюк, «важливим фактором, що впливає на ефективність виконання, є чіткість та ясність резолютивної частини судового рішення» [2].

Тому це дуже важливе повноваження суду щодо контролю за виконанням судового акту, яке на першому ж етапі може запобігти неправильному виконанню або затягуванню виконання судового акту.

В ході виконання провадження сторони можуть бути не задоволені рішенням діями або бездіяльністю виконавця, але це не означає, що виконавець обов'язково веде себе незаконно. Остаточною інстанцією у вирішенні питання правильності дії виконавця є суд.

У разі незгоди учасників виконавчого провадження з діями або бездіяльністю виконавця ці особи мають право звернутися до суду для перевірки таких дій та спонукання виконавця до дій або коригування його поведінки.

Право на оскарження дій виконавця ґрунтується на ст. 55 Конституції України, яка гарантує кожному право на судовий захист від рішень, дій чи бездіяльності органів влади, посадових і службових осіб. З огляду на публічно-владний характер повноважень виконавця, його діяльність підлягає судовому контролю у тих самих межах, що й діяльність інших суб'єктів владних повноважень.

Згідно із Законом України «Про виконавче провадження», а також відповідними розділами процесуальних кодексів, сторони виконавчого провадження (стягувач, боржник, інші учасники) можуть подати скаргу до суду на рішення, дії або бездіяльність виконавця. Підставами для оскарження можуть бути порушення порядку вчинення виконавчих дій, перевищення повноважень або їх неналежне здійснення, невиконання виконавцем покладених на нього обов'язків, зволікання із вчиненням дій, що призводить до порушення прав сторін.

А ч. 1 ст. 450 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) визначає скорочені порівняно з іншими формами проваджень строки: «Скарга розглядається у двадцятиденний строк з дня прийняття її до розгляду у судовому засіданні за участю стягувача, боржника і державного виконавця або іншої посадової особи органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця, рішення, дія чи бездіяльність яких оскаржуються. У виняткових випадках для належної підготовки справи для розгляду цей строк може бути продовжений не більше ніж на двадцять днів за вмотивованим клопотанням однієї зі сторін або з ініціативи суду» [3].

Призначення законодавцем скорочених строків для такого провадження вказує на значущість стадії виконання судових актів. Справа може розглядатися достатньо довго, але коли суд остаточно визначився та виніс справедливе і законне рішення, воно має бути виконане якомога швидше.

Ч. 2 ст. 451 ЦПК визначає, що «у разі встановлення обґрунтованості скарги суд скасовує оскаржувані рішення та визнає оскаржувані дії чи бездіяльність неправомірними і зобов'язує державного виконавця або іншу посадову особу органу державної виконавчої служби, приватного виконавця усунути порушення (поновити порушене право заявника)» [3].

Крім того, суддя відповідно до ч. 1 ст. 262 ЦПК, «виявивши при вирішенні спору порушення законодавства або недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, постановляє окрему ухвалу, незалежно від того, чи є вони учасниками судового процесу». Це положення розповсюджується і на «державного виконавця, іншої посадової особи органу державної виконавчої служби, приватного виконавця» (ч. 3 цієї ж статті [3]).

Таким чином суддя також здійснює контроль за діяльністю виконавців, коригує їх діяльність, виправляє системні недоліки та прогалини в їх діяльності, допомагає скоригувати поведінку в конкретній справі і не допускати подібних недоліків при виконанні інших судових актів.

Як слушно зазначає К.О.Кропивна, в даному випадку «дії суду будуть носити імперативний (зобов'язальний характер), але природа такого обов'язку витікає з судового рішення, яке само по собі вже є обов'язковим до виконання відповідно Конституції України» [4, с. 179].

Відповідно до ст.453-1 ЦПК «суд, який розглянув справу як суд першої інстанції, за письмовою заявою стягувача може зобов'язати боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення», «стягувач може звернутися до суду із заявою … в разі невиконання боржником судового рішення та за умови відкриття виконавчого провадження», «суд під час ухвалення рішення суду за власною ініціативою може зобов'язати відповідача подати у встановлений судом строк звіт про виконання такого рішення незалежно від характеру спору, якщо суд допускає негайне виконання рішення суду» [3].

Звіт про виконання судового рішення – відносно нова конструкція в цивільному та господарському судочинстві [5]. В адміністративному процесі вона існувала вже давно.

Зобов'язання подати звіт про виконання судового рішення є важливою контрольною складовою від суду, яка додаткова дисциплінує виконавця (в широкому сенсі цього слова) при виконанні ним дій. Дійсно, не всі рішення виконуються за допомогою державного або приватного виконавця. Деякі судові акти необхідно виконати певним державним органам і посадовим особам, і спонукання з боку держави в особі виконавця в даному випадку не відбувається. Тому суд перебирає на себе ці повноваження і може встановити посилений контроль у вигляді зобов'язання надати звіт про виконання такого судового акту.

І як вірно зазначив Верховний Суд в ухвалі від 07.05.2024 у справі № 160/5259/20, «суд, встановлюючи строк для подання звіту, повинен враховувати особливості покладених обов`язків згідно із судовим рішенням та можливості суб`єкта владних повноважень їх виконати» [6].

Питанню виконання в процесуальному законодавстві призначено значне місце. Наприклад, в ЦПК України є 2 розділи: Розділ VI «Процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень

у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб)» та Розділ VII «Судовий контроль за виконанням судових рішень», що вказує на значущість даного питання.

І. Черненко слушно зауважує, що, з одного боку, «законодавство України встановлює дискреційні повноваження суду щодо застосування судового контролю виконання судового рішення» [1, с. 261], однак з іншого, що «суд не може самостійно, за власною ініціативою, контролювати посадових осіб, уповноважених виконувати судові рішення, давати їм доручення, витребовувати звіти» [1, с. 261].

Дійсно можемо спостерігати, що практично всі дії, пов'язані з судовим контролем (крім роз'яснення судового акта виконавцю) потребують активних дій від зацікавлених осіб, які можуть скласти власне враження щодо належного виконання особою своїх професійних обов'язків, і у разі, якщо учасники виконавчого провадження не задоволені якістю, швидкістю та ефективністю виконавчих дій, вони мають право ініціювати процедури контролю. Хоча деякі важливі процедури, такі як окрема ухвала або звіт про виконання судового акта, суд вправі здійснити і з власної ініціативи. Тому не можна цілком погодитися з думкою вказаного дослідника.

Деякі процедури контролю ініціюються прямо в процесі розгляду судової справи (це можуть бути окрема ухвала або зобов'язання подання звіту про виконання судового акту), інші повноваження можуть бути реалізовані виключно після винесення судового акту та при проведенні дій або відсутності таких дій (бездіяльності) з боку виконавця, що викликає реакцію стягувача, боржника чи інших учасників виконавчого провадження. Таким чином можна зробити висновок, що положеннями про можливості впливу судді на стадію виконання пронизане все процесуальне законодавство.

За аналізом процесуального законодавства щодо повноважень суду з контролю за діяльністю виконавців, можна зробити висновок про виконання судом декількох важливих функцій.

Функція контролю – в тому, що центральне місце судді в процесі не закінчується моментом винесення рішення. Хоча на нього не покладено обов'язок виконання рішення, але при неналежному виконанні його власні повноваження здатні впливати на виконавця, спонукаючи його до відповідальної поведінки (ч. 1 ст. 453-1 ЦПК «суд, який розглянув справу як суд першої інстанції, за письмовою заявою стягувача може зобов'язати боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення» [3]).

До даної функції примикає гарантійна функція – суддя гарантує дотримання законодавства та захист прав учасників процесу на всіх стадіях судового процесу, в тому числі на стадії виконання (ч. 2 ст. 438 ЦПК «суд має право витребувати від виконавця всі необхідні документи для вирішення питання про оголошення розшуку» [3], що гарантує дотримання прав учасників виконавчого процесу та запобігання неадекватним діям виконавця та зловживанням з цього боку).

Захисна функція – в тому, що суддя встає на захист учасника процесу, який за наявності судового акта, що набрав законної сили, не може отримання виконання за таким актом. І в цьому випадку суд не обов'язково захищає позивача. Це може бути відповідач або третя особа, на користь яких винесено рішення або його частина (ч. 1 ст. 435 ЦПК «за заявою сторони суд, який розглядав справу як суд першої інстанції, може відстрочити або розстрочити виконання рішення, а за заявою стягувача чи виконавця (у випадках, встановлених законом), - встановити чи змінити спосіб або порядок його виконання» [3]).

Регулятивна функція – в тому, що суд за необхідності забезпечує коригування поведінки виконавця (ч. 1 ст. 271 ЦПК «за заявою учасників справи, державного виконавця, приватного виконавця суд роз'яснює судове рішення, яке набрало законної сили, не змінюючи змісту судового рішення» [3]).

Компенсаційна – в тому, що у разі неправомірних дій виконавця суд може створити підстави для відшкодування шкоди особі (ч. 2 ст. 18 Цивільного процесуального кодексу України встановлює, що «невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом» [3]).

Виховна (дисциплінуюча) функція – в тому, що суд уодноманітнює судову практику, дисциплінуючи поведінку виконавців (ч. 3 ст. 262 ЦПК визначає, що «суд може постановити окрему ухвалу щодо державного виконавця, іншої посадової особи органу державної виконавчої служби, приватного виконавця та направити її органам, до повноважень яких належить притягнення таких осіб до дисциплінарної відповідальності, або органу досудового розслідування, якщо суд дійде висновку про наявність в діях (бездіяльності) таких осіб ознак кримінального правопорушення» [3]).

Висновки. Стадія виконання судових рішень є ключовою складовою права на справедливий судовий захист, адже лише фактичне виконання рішень забезпечує реальне поновлення порушених прав та інтересів особи. Законодавець наділив державних і приватних виконавців широким колом повноважень для оперативного та ефективного виконання рішень, що в цілому відповідає завданню забезпечення невідворотності правосуддя. Разом із тим, концентрація владних повнова-

жень у руках виконавців створює ризики зловживань та порушення прав учасників виконавчого провадження. Саме тому необхідним елементом правової системи виступає судовий контроль, який виконує функцію балансу між оперативністю виконання та гарантіями захисту прав сторін.

Судовий контроль проявляється у кількох механізмах, кожен із яких підсилює гарантії ефективності правосуддя та запобігає свавільному тлумаченню чи затягуванню виконання.

Законодавець передбачив скорочені строки для розгляду скарг на дії (бездіяльність) виконавця, підкреслюючи значущість швидкого реагування на можливі порушення у сфері виконання. Крім того, запровадження нової конструкції – зобов'язання подати звіт про виконання судового рішення – є кроком до підвищення дисципліни виконавців та державних органів у частині реалізації судових актів.

За аналізом процесуального законодавства щодо повноважень суду з контролю за діяльністю виконавців можна зробити висновок про виконання судом декількох важливих функцій: контрольної, гарантійної, захисної, регулятивної, компенсаційної та виховної (дисциплінуючої).

Судовий контроль з виконання судових рішень слід розглядати як невід'ємний елемент механізму забезпечення верховенства права. Подальше дослідження та вдосконалення повноважень судів щодо контролю за виконанням судових актів сприятиме зміцненню довіри суспільства до правосуддя та утвердженню принципу обов'язковості судових рішень як фундаментальної засади демократичної правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Черненко І. Практика застосування судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві. *Юридичний вісник.* 2022. № 5. С. 261–266.
2. Крупчан О., Перепелюк В. Виконання рішень адміністративних судів: проблеми та шляхи їх вирішення. *Юридична Україна*. 2010. № 2 (86). С. 4–11.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
4. Кропивна К. О. Судовий контроль як засіб забезпечення ефективного виконання судових рішень. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2016. № 3–4. С. 177–182. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2016_3-4_29.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень: Закон України від 21.11.2024 № 4094-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4094-20#Text.
6. Ухвала Верховного Суду від 07.05.2024 у справі №160/5259/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118905192.

УДК 347.121.2(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.38

НЕЮРИСДИКЦІЙНА ФОРМА ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ

Левицький М.О.,
доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри адміністративної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
ORCID: 0000-0002-3667-7625

Левицький М.О. Неюрисдикційна форма захисту особистих немайнових прав військовослужбовців: поняття та особливості здійснення.

Збройна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася з окупації Автономної Республіки Крим та збройного конфлікту на сході, а з 24 лютого 2022 року переросла у повномасштабну війну, істотно трансформувала систему національної безпеки та визначила нові підходи до гарантування прав і свобод людини. Військовослужбовці у цьому контексті опинилися в особливому становищі: виконуючи державну службу підвищеного ризику, вони щоденно стикаються з небезпекою для життя і здоров'я, втратою працездатності, психологічними та соціальними викликами. Це зумовлює необхідність не лише формального закріплення їхніх прав у законодавстві, а й створення реальних механізмів їх захисту.

У статті досліджено поняття, зміст та особливості застосування неюрисдикційної форми захисту особистих немайнових прав військовослужбовців як альтернативи традиційним судовим процедурам. Досліджено, що судовий механізм у сучасних умовах не завжди може забезпечити швидке й ефективне реагування на порушення, тоді як позасудові інструменти дозволяють оперативно відновити баланс між особистими правами та інтересами служби. Досліджено ключові форми такого захисту: переговори, які ґрунтуються на принципі добровільності та рівності сторін; експертне встановлення фактичних обставин спору, що дає змогу отримати об'єктивну оцінку ситуації; самозахист, який охоплює як активні дії, так і правомірну бездіяльність (зокрема відмову від виконання явно злочинного наказу).

Встановлено, що зазначені інструменти відповідають конституційному праву кожного громадянина захищати свої права будь-якими незабороненими законом засобами. Їх використання у військовій сфері має додаткове значення, оскільки дозволяє зберігати конфіденційність, уникати затяжних процесуальних процедур і підтримувати належний рівень дисципліни в колективі. Крім того, позасудові способи захисту часто охоплюють ситуації, які виходять за межі юридичного регулювання і вимагають урахування моральних, етичних та психологічних аспектів.

Досліджено, що розвиток і правове закріплення неюрисдикційних форм захисту є необхідною передумовою посилення правової захищеності військовослужбовців. Це сприятиме зміцненню демократичних засад функціонування сектору безпеки і оборони, підвищенню довіри військових до державних інституцій і формуванню сучасної системи гарантування прав у надзвичайних умовах воєнного стану..

Ключові слова: захист, особисті немайнові права, неюрисдикційна форма, права людини, військовослужбовець.

Levytskyi M.O. Non-jurisdictional form of protection of personal non-property rights of military personnel: concepts and features of implementation.

The armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which began with the occupation of the Autonomous Republic of Crimea and the armed conflict in the east, escalated into a full-scale war on February 24, 2022, significantly transformed the national security system and defined new approaches to guaranteeing human rights and freedoms. In this context, military personnel find themselves in a special position: performing state service of increased risk, they face daily threats to their life and health, loss of work capacity, as well as psychological and social challenges. This necessitates not only the formal enshrinement of their rights in legislation but also the creation of real mechanisms for their protection.

The article explores the concept, content, and features of the non-jurisdictional form of protecting the personal non-property rights of military personnel as an alternative to traditional court procedures.

It is examined that the judicial mechanism in modern conditions does not always ensure a quick and effective response to violations, while extrajudicial tools allow for the prompt restoration of balance between personal rights and service interests. The key forms of such protection are studied: negotiations based on the principle of voluntariness and equality of the parties; expert determination of the actual circumstances of the dispute, which allows for an objective assessment of the situation; self-defense, which includes both active actions and lawful inaction (in particular, the refusal to execute an obviously illegal order).

It has been established that the mentioned tools correspond to the constitutional right of every citizen to defend their rights by any means not prohibited by law. Their use in the military sphere has additional significance, as it allows for maintaining confidentiality, avoiding prolonged procedural processes, and ensuring a proper level of discipline within the team. Furthermore, extrajudicial means of protection often encompass situations that go beyond legal regulation and require consideration of moral, ethical, and psychological aspects.

It has been studied that the development and legal consolidation of non-jurisdictional forms of protection is a necessary prerequisite for enhancing the legal protection of military personnel. This will contribute to strengthening the democratic foundations of the functioning of the security and defense sector, increasing the trust of the military in state institutions, and forming a modern system for guaranteeing rights in emergency conditions during martial law.

Key words: protection, personal non-property rights, non-jurisdictional form, human rights, military personnel.

Постановка проблеми. Окупація Криму та збройний конфлікт на сході держави, що переріс у повномасштабну агресію російської федерації з 24 лютого 2022 року, супроводжуються застосуванням військової сили, терактами та іншими актами насильства. Це спричиняє численні жертви серед цивільних та військових, завдання шкоди їхньому здоров'ю й створює постійну загрозу суверенітету, незалежності та територіальній цілісності України. У такій ситуації Стратегія національної безпеки визначає пріоритетами захист державного суверенітету й незалежності, відновлення кордонів у межах міжнародного права та гарантування прав, свобод і законних інтересів громадян ст. 5 [1]. Реалізація цих завдань покладається передусім на військовослужбовців, адже військова служба є державною службою особливого характеру.

Результативність та якість діяльності військових безпосередньо пов'язані з формами й способами захисту, що залежать від політичних, правових і соціально-економічних умов. Служба у війську має підвищений рівень ризику, адже існує ймовірність отримання поранень, контузій, інших ушкоджень здоров'я чи навіть загибелі. Саме тому обов'язком держави є забезпечення максимально безпечних умов проходження служби та створення механізмів відновлення порушених цивільних прав у разі їх обмеження.

Специфіка захисту особистих немайнових прав військовослужбовців полягає у тому, що не всі передбачені законодавством засоби застосовні до цієї категорії осіб. Окремі правові форми та процедури мають особливості щодо порядку використання, що потребує належного врахування під час забезпечення правового захисту військових.

За таких умов набувають актуальності питання форм та способів особистих немайнових прав військовослужбовців, що зумовило вибір теми цього дослідження.

Метою дослідження є визначення поняття та особливості здійснення неюрисдикційної форми захисту особистих немайнових прав військовослужбовців.

Стан опрацювання цієї проблематики особистих немайнових прав щодо форм і способів були предметом дослідження у працях Н.Л. Бондаренко-Зелінської, О.А. Антонюк, О.І. Чепис, А.І. Дрішлюк, Л.В. Красицька, С.І. Дячук, Р.О. Стефанчука, та інших.

Водночас недостатньо дослідженими є питання форм та способів захисту прав, зокрема особистих немайнових прав, військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права особи на справедливий судовий розгляд гарантує кожній людині право на справедливий судовий розгляд щодо визначення її цивільних прав та обов'язків. З цього формулювання випливає, що дія статті обмежена тільки тією сферою, якої стосуються цивільні права і обов'язки. Суд визначив сутність поняття «цивільні права і обов'язки» як автономної категорії, яку не можна тлумачити лише виключно відповідно до національних законодавств держави-відповідача. У прецедентному праві, яке розробив Суд, можна виявити деякі загальні позиції.

По-перше, щодо визначення того, чи належить справа до сфери цивільного права, має значення тільки характер розглянутого права. Суд постановив, що в подібних ситуаціях не має вирішального значення, чи діяв розглянутий офіційний орган як носій цивільних прав або публічної влади.

Ключовим моментом у визначенні того, чи слід застосовувати, чи ні ст. 6, є те, чи має результат судового розгляду визначальне значення для приватних прав і обов'язків.

По-друге, варто брати до уваги будь-яке уніфіковане європейське поняття, що стосується природи права.

По-третє, Суд вказав, що незважаючи на автономний характер поняття «цивільні права і обов'язки» законодавство держави-відповідача має певне значення.

Згідно із ч. 1 п. 2 ст. 116 Конституції України на Кабінет Міністрів України покладено обов'язок вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина [2]. Правовими гарантіями цього обов'язку є закріплення у Законі України «Про Кабінет Міністрів України» основних повноважень Кабінету Міністрів України: «вживає заходів щодо захисту прав і свобод, гідності, життя і здоров'я людини та громадянина від протиправних посягань, охорони власності та громадського порядку, забезпечення пожежної безпеки, боротьби із злочинністю, запобігання і протидії корупції; здійснює заходи щодо забезпечення виконання судових рішень органами виконавчої влади та їх керівниками» (п. 3 ч. 1 ст. 20) [3]. Окрім цього, у сфері національної безпеки та обороноздатності на Кабінет Міністрів України покладено обов'язок забезпечувати соціальні та правові гарантії військовослужбовцям, особам, звільненим з військової служби, та членам їхніх сімей (п. 5 ч. 1 ст. 20 цього Закону) [3].

Вплив на правопорушника підпадає під поняття «самозахист цивільних прав». Водночас окремі способи захисту залежно від умов застосування можуть мати як юрисдикційну, так і юрисдикційну форми.

Для захисту у певній формі (юрисдикційній або неюрисдикційний) суб'єкт застосовує певний засіб захисту – «інструмент». Більшість цивільних справ, що їх розглядають суди, – це справи щодо спорів, що виникають з різних правовідносин, які закон зараховує до позовного провадження. Традиційно позов розглядають як засіб судового захисту цивільного права. Наприклад, для здійснення права на відшкодування моральної шкоди, права на захист честі, гідності, ділової репутації у судовому порядку слід звернутися з позовною заявою. Саме позовна заява є таким «інструментом» – засобом для захисту в певній формі.

Зведення захисту суб'єктивних цивільних прав і охоронюваних законом інтересів до двох форм дозволяє сформувати чітку систему органів, уповноважених на захист прав, більш повно визначити їхнє місце і роль у системі захисту права, а також порівняти переваги та недоліки, що стосуються можливості уповноваженої особи використовувати юрисдикційну чи неюрисдикційну форми захисту, про що й піде мова далі. З урахуванням специфіки особистих немайнових прав військовослужбовців, необхідно визначити можливі форми їх цивільно-правового захисту.

Особливою формою захисту особистого немайнового права є **альтернативне вирішення спорів** – *АВС*, «яке забезпечує оперативне, об'єктивне та компетентне вирішення правових конфліктів» [4, с. 165–169]. На думку Н. Л. Бондаренко-Зелінської, «АВС – це сукупність прийомів і методів позасудового врегулювання спорів, у результаті застосування яких сторони, що сперечаються, укладають взаємоприйняту угоду» [4, с. 165–169]. Основне значення АВС полягає в тому, що за його допомогою можна фільтрувати ті правові (в тому числі цивільно-правових) спори, які дійсно потребують повного судового розгляду від тих, які можна вирішити без участі суду [4, с. 165–169].

Вчена виокремила такі переваги способів АВС порівняно із судовим захистом: «їх застосування дозволяє мінімізувати час між моментом виникнення конфлікту та часом застосування примирної процедури, що дає змогу вирішити спір максимально оперативно; участь у процедурі безпосередніх учасників спірних правовідносин, які володіють максимумом інформації про причини конфлікту, та обставини конфлікту; необмежена можливість залучення до участі представників сторін конфлікту; процедура вирішення спорів максимально спрощена та добровільна, не потребує затрат фінансових, організаційних чи інших ресурсів порівняно із судовою; конфіденційність способів АВС є їх додатковою перевагою порівняно із судовим захистом; застосування способів АВС дозволяє не просто врегулювати конфлікт, а й вирішити його та примирити ворожі сторони. Більше того, на відміну від судової форми захисту, коли сторони конфлікту зосереджують свою увагу на пошуку доказів своєї правоти і неправоти контрагента, АВС передбачає спільну діяльність усіх сторін конфлікту щодо пошуку взаємоприйнятного рішення, що, з однієї сторони, налаштовує сторони на самостійне прийняття рішень та підвищує їхню самооцінку, а з іншої – вони набувають досвіду налагодження діалогу та партнерських відносин після конфлікту» [5, с. 158–162].

Застосування АВС для захисту цивільних прав військовослужбовців має особливе значення, оскільки така форма захисту дозволяє забезпечити конфіденційність (нерозголошення інформації про факт спору, його суть та відомостей [6, с. 20], Директива 2008/52/ЄС щодо окремих аспектів посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах від 21.05.2008 р.). Крім того, застосування АВС надає можливість вирішити спори, які за своєю природою виходять за межі права і не

охоплюються правовим регулюванням або мають міжгалузевий правовий характер. Це робить АВС універсальним інструментом захисту інтересів особи [6, с. 20] у разі тривалих правовідносин між учасниками спору (військовослужбовець продовжує виконувати свій військовий обов'язок).

У світовій практиці застосовують різні способи АВС: переговори, посередництво (зокрема медіація), арбітраж, нейтральне (в т.ч. експертне) з'ясування обставин, медарб, міні-суд, спрощений суд присяжних, приватне судочинство або «суддя напрокат» та інші [6, с. 58]. Однак в Україні застосовують лише окремі способи АВС.

З усіх способів АВС до неюрисдикційної форми для захисту особистих немайнових прав військовослужбовців, на нашу думку, найбільше значення мають переговори та експертне встановлення обставин справи.

Переговори на сьогодні є найпершим та доступним способом вирішення спору, що передбачають діалог між сторонами спору та обговорення варіантів можливих шляхів його вирішення. Цей спосіб «дає можливість на добровільній і рівноправній основі усунути протиріччя для максимального задоволення власних інтересів кожної зі сторін, прийняти рішення на взаємовигідній основі; безпосереднє врегулювання сторонами суперечок, яке не передбачає участі третьої особи в досягненні взаємовигідної угоди» [7, с. 16].

Переговори проводять за ініціативою сторін спору, тому немає правового регулювання механізму їх проведення. Наприклад, на етапі переговорів військовослужбовці можуть прийняти рішення про застосування різних способів захисту цивільних прав (вибачення, спростування неправдивої інформації, відшкодування моральної шкоди тощо).

Для захисту своїх особистих немайнових прав потерпіла особа-військовослужбовець може звернутися також до експерта (зокрема для проведення науково-дослідної експертизи), який дасть відповідь на необхідні питання. Таку експертну оцінку передбачено виключно за ініціативою особи-сторони спору, тому вона є не обов'язкова.

Незважаючи на те, що здійснення суб'єктивних прав переважно спирається на систему заходів державного примусу, яку застосовують компетентні органи, суб'єкти цивільного права в багатьох випадках обирають самозахист як «резервний» механізм захисту належних їм цивільних прав. Затребуваність самозахисту зумовлена, з одного боку, недостатньо ефективним функціонуванням механізму судового захисту цивільних прав, з іншого – високою оперативністю, простотою і доступністю способів захисту, використаних без участі юрисдикційних органів. Самозахист цивільних прав є невід'ємною частиною цивільно-правової охоронної системи: її не можна змінити іншими формами захисту.

Розвиток правового регулювання самозахисту має особливо велике значення для цивільних правовідносин за участю військовослужбовців. Свої законні права військовослужбовець повинен захищати від різноманітних порушень, своєчасно інформувати командирів (начальників) про свої наміри і самостійно використовувати всі правові способи самозахисту.

У юридичній літературі тривають дискусії щодо трактування самозахисту як форми [8, с. 216; 9, с. 426; 10, с. 119].

Подібну позицію висловлює й А.І. Дрішлюк: «Самозахист цивільних прав – це форма їх захисту у випадках, коли потерпілий має можливість правового впливу на порушника, не вдаючись до допомоги судових або інших органів. У межах цієї форми захисту особа, право якої порушено або оспорюється, може застосувати різноманітні засоби самозахисту, які повинні бути розмірні порушенню і не виходити за межі дій, необхідних для запобігання йому» [9, с. 426].

Л.В. Красицька також розглядає самозахист як організаційно-правову форму захисту сімейних прав та інтересів за допомогою якої забезпечується оперативний захист порушених прав. Саме дії у порядку самозахисту сприятимуть негайному припиненню правопорушення або зменшенню (усуненню) шкоди, що завдається охоронюваним правам та інтересам особи [11, с. 412].

Самозахист цивільних прав позначає неюрисдикційний вплив на порушника, тому є формою захисту цивільного права, яка можлива тоді, коли суб'єкт самостійно використовує передбачені в законі способи захисту або вдається до фактичних правомірних дій щодо попередження або запобігання правопорушенню.

Правовим підґрунтям самозахисту можна вважати положення ч. 5 ст. 55 Конституції України, згідно з яким «кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [2]. У ч. 2 ст. 19 ЦК України самозахистом позначено «застосування особою засобів протидії, які не заборонено законом та не суперечать моральним засадам суспільства» [12].

Особливість застосування самозахисту у ЦК України розкрито у такий спосіб:

1) підставою для застосування є порушення цивільного права або можливість (загроза) його порушення;

2) його застосовує особа для захисту свого цивільного права та права іншої особи;

3) метою застосування є реальний захист цивільних прав, а не фактичне завдання майнової шкоди іншій особі;

4) співрозмірність дій відносно скоєного порушення визначається адекватністю перешкоди, яка виникає щодо суб'єктивного права. Адекватність подолання перешкод за необхідності може стати предметом судового розгляду, де важливу роль відіграє інститут судового розсуду;

5) способи самозахисту може обирати сама особа чи визначено у договорах або актах цивільного законодавства;

4) способи самозахисту мають відповідати таким чинникам: а) змісту порушеного права; б) характеру дій, якими його порушено; в) наслідкам, що спричинені цим порушенням; г) не заборонено законом; д) не суперечать моральним засадам суспільства;

5) має тимчасовий характер, відповідно до якого особа може вдатися до дій лише для припинення порушення своїх цивільних прав, тому подальша фактична дія буде протиправною (ст. 19 ЦК України) [12]. Якщо суб'єкт застосовує самозахист з дотриманням цих умов, то така форма захисту має правомірний характер. Саме тому правильним є твердження О.І. Антонюк, «якщо ж закон не передбачає строк, протягом якого особа має право на самозахист, то таке право є протягом усього часу порушення або реальної загрози порушення. Особа, яку було позбавлено свободи, має право в будь-який момент захистити свої інтереси (зламати двері, звільнитися)» [13, с. 155].

Правом на самозахист лише володільця цивільного права, а через це не мають правомірного характеру дії особи щодо захисту цивільних прав інших осіб (наприклад, перехожий вчиняє фактичні дії до порушника для захисту життя іншої особи). Як слушно зазначає О.І. Чепис, «особа має право брати участь у самозахисті інтересів іншої особи як за дорученням останньої, так і без нього» [14, с. 209].

Р.В. Гринько наголошує на тому, що, якщо «способи самозахисту обирає сама особа, то такі засоби протидії не повинні бути заборонені законом та не суперечити моральним засадам суспільства» [15, с. 160–161]. Вчений пояснює це правило у такий спосіб: «по-перше, діє принцип «дозволено все, що не заборонено законом»; по-друге, такі засоби протидії не повинні бути аморальними, тобто не можуть суперечити етичним правилам, правилам поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість (ст. 1 Закону України «Про захист суспільної моралі»)» [15, с. 160–161]. Різновидами способів самозахисту Р.В. Гринько називає заходи оперативного захисту, які застосовуються лише у договірних зобов'язаннях [15, с. 161].

Згідно із цивільним законодавством самозахист як форма захисту передбачає такі способи: крайня необхідність, необхідна оборона, притримання. Щодо цих способів у законодавстві передбачено спеціальні межі, за умов дотримання яких самозахист має правомірний характер.

Водночас для самозахисту особистих немайнових прав військовослужбовці можуть застосовувати й інші способи, які мають відповідати загальним умовам правомірності. Разом з тим вони мають бути визнані у законі та мають виключно недоговірну природу. Їх договірне закріплення унеможливлюється з таких причин: 1) об'єктом захисту є особисті немайнові права; 2) спеціальні суб'єкти самозахисту; 3) зміст права на самозахист визначений у законодавстві. Охарактеризуємо окремі способи самозахисту.

Одним із принципів організації і керівництва ЗСУ є єдиноначальність, що полягає, серед іншого, у «наданні командирові (начальникові) права одноособово приймати рішення, віддавати накази», а також у «забезпеченні виконання зазначених рішень (наказів), виходячи із всебічної оцінки обстановки та керуючись вимогами законів і статутів ЗСУ» (ст. 28 Статуту ВСЗСУ) [16]. На підлеглого покладено обов'язок беззастережно виконувати накази начальника та ставитися до нього з повагою (ст. 30 Статуту ВСЗСУ) [16]. Подібне правило закріплено в Дисциплінарному статуті ЗСУ: «Право командира – віддавати накази і розпорядження, а обов'язок підлеглого – їх виконувати сумлінно, точно та у встановлений строк, крім випадку віддання явно злочинного наказу чи розпорядження» (ст. 6) [17]. Відповідальність за наказ несе командир, який його віддав (ст. 6) [17].

Якщо військовослужбовець відкрито відмовляється виконати наказ начальника чи іншим чином умисно не виконує наказу, його притягують до кримінальної відповідальності згідно з статтями 402 і 403 КК України [18].

Винятком із цього правила поведінки є те, що командир (начальник) дає своєму підлеглому явно злочинний наказ, який той не зобов'язаний виконувати (ст. 30 Статуту ВСЗСУ) [16]. Згідно із ст. 60 Конституції України «ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази». Відповідно військовослужбовець не підлягає кримінальній відповідальності за відмову виконувати явно кримінально протиправний наказ або розпорядження (ч. 3 ст. 41 КК України) [18]. Однак від такої заміни слів правова природа зазначеної категорії не змінилася, тому обидва поняття можна використовувати як тотожні.

Однак, якщо військовослужбовець виконав явно кримінально протиправний наказ чи розпорядження, для нього настає юридична відповідальність (ч. 1 ст. 60 Конституції України) [2]. Згідно із ч. 4 ст. 41 КК України у цьому випадку військовослужбовець підлягає кримінальній відповідальності за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу або розпорядження на загальних підставах [96].

Отже, способом самозахисту особистих немайнових прав, на наш погляд, може бути відмова військовослужбовця від виконання явно кримінально протиправного наказу чи розпорядження. Особливість цього способу самозахисту полягає у тому, що він має форму бездіяльності.

На думку С.І. Дячука та Д.М. Навроцького, ознаки злочину має «наказ, який вимагає вчинити діяння, що передбачене кримінальним законом як злочин (формальний аспект) та яке посягає на цінності, що перебувають під кримінально-правовою охороною (матеріальний аспект)» [19, с. 5–7; 20, с. 79]. Це означає, що злочинний наказ завжди є незаконним, кримінально протиправним, оскільки має ознаки злочину.

Наступний приклад способу самозахисту пов'язаний із порушенням права військовослужбовця на недоторканність зовнішнього вигляду. Згідно із Законом України «Про Національну поліцію» для формування інформаційних ресурсів «поліція забезпечує збирання, накопичення мультимедійної інформації (фото, відео, звукозапис) та біометричних даних (дактилокартки, зразки ДНК)» (ст. 26) [21]. Наприклад, під час затримання особи, коли ще не пред'явлено звинувачення і не відомо, скоїла особа те чи інше діяння чи ні, її фотографують, знімають на інші матеріальні носії (відео). Ці зображення потрапляють до засобів масової інформації без відома самої особи, що також є порушенням її права на недоторканність зовнішнього вигляду. В цьому випадку єдиним способом захисту може бути тільки фізичне прикриття цієї особи від камер.

Вважаємо ефективним способом самозахисту у цьому випадку видалення своїх фотографій з мережі Інтернет, зокрема зі свого профілю. Проведений аналіз свідчить про певні проблеми у чинному законодавстві та правовій доктрині, які потребують вирішення.

Самозахист особистих немайнових прав є самостійною організаційно-правовою формою захисту, оскільки має низку ознак, які дозволяють його відмежувати від інших форм захисту цивільних прав.

Самозахист цивільних прав є правомірним діянням, спрямованим на захист суб'єктивного цивільного права від порушення або загрози його вчинення. Це діяння здійснюється шляхом самостійних односторонніх дій або бездіяльності правоволодільця, а також самостійних односторонніх дій третьої особи щодо захисту особистих немайнових прав зацікавленої особи, що здійснюються без доручення і згоди останньої. У певних випадках самозахист можливий шляхом колективних дій.

Самозахист є неюрисдикційною формою захисту особистих немайнових прав військовослужбовців, що означає вчинення військовослужбовцем односторонніх дій або бездіяльності, передбачених актами законодавства й спрямованих на захист належних йому особистих немайнових прав або прав іншої особи для відвернення загрози їх порушення, які залежать від об'єкта та змісту охоронюваного законом права, здійснення яких є правом, а в окремих випадках для військовослужбовців – обов'язком.

Спеціальними ознаками самозахисту за участю військовослужбовців є те, що: 1) він може мати форму бездіяльності; 2) способи самозахисту та умови їх застосування передбачено в законодавчих актах, зокрема у спеціальному військовому законодавстві; 3) застосування окремих способів самозахисту є обов'язком, а не правом військовослужбовців.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що захист особистих немайнових прав військовослужбовців повинен розглядатися не лише крізь призму традиційних судових механізмів, а й через ефективне використання неюрисдикційних форм. Встановлено, що захист цивільних прав військовослужбовців у неюрисдикційній формі можливий через: 1) переговори (АВС); 2) експертне встановлення обставин справи (АВС); 3) самозахист. Особливість цих способів полягає у гнучкості, швидкості та можливості індивідуалізованого застосування з урахуванням специфіки військової служби.

Аналіз чинного законодавства та практичних аспектів його реалізації свідчить про наявність прогалин, що вимагають подальшого наукового опрацювання та законодавчого вдосконалення. Зокрема, потребує уточнення правовий статус військовослужбовця у випадках відмови від виконання явно злочинних наказів, а також необхідно виробити уніфіковані підходи до застосування альтернативних способів вирішення спорів у військовому середовищі.

Узагальнено, що неюрисдикційні форми захисту не повинні сприйматися як другорядні щодо судових механізмів, адже у реальних умовах вони часто є єдиним дієвим способом реагування на порушення. Їх подальший розвиток сприятиме підвищенню правової захищеності військовослуж-

бовців, формуванню правової культури у військовому середовищі та зміцненню демократичних засад у секторі безпеки й оборони

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегія національної безпеки України, затв. Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037.
2. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
3. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text.
4. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Впровадження способів альтернативного вирішення правових спорів (ADR – ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION). *Міжнародне приватне право: розвиток і гармонізація*. 2018. С. 165–169. URL: http://www.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzhennya_sposobiv_alternatyvnoho_vyrishennya_pravovykh_sporiv_(adr___alternative_dispute_resolution).pdf.
5. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Окремі аспекти альтернативного вирішення спорів при врегулюванні сімейних конфліктів. Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 15. С. 158–162.
6. Вступ до альтернативного вирішення спорів: навч. посіб. /Г.В. Анікіна, Ю.В. Білоусов, Н.Л. Бондаренко-Зелінська [та ін.]; під ред. У. Хелльманна, Н.Л. Бондаренко-Зелінської. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2017.
7. Кармаза О. Медіація та переговори як альтернативні способи вирішення спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 13–18. URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/5/3.pdf.
8. Венедіктова І.В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві: монографія. Харків: Нове Слово, 2011. С. 260.
9. Цивільне право України: підручник в 2–х за ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубєвої. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. Книга перша. С. 832.
10. Цивільне право України: навч. посіб. Ю.В. Білоусов, В.А. Ватрас, С.Д. Гринько; за ред. Р.О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. С. 536.
11. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: монографія. Київ: Вид–во Ліра-К, 2014. С. 628.
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
13. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. С. 205.
14. Чепис О.І. До питання самозахисту цивільних прав та законних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія ПРАВО. Випуск 35. Частина ІІ. Том 1. Суми, С. 208–212.
15. Гринько Р.В. Заходи оперативного впливу та способи самозахисту: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: «Юриспруденція». 2014. Вип. 9–2. Т. 1. С. 159–162.
16. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затв. Законом України від 24.03.1999 р. № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 194. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/548-14/page.
17. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999. № 551-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/551-14.
18. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
19. Дячук С.І. Юридична природа виконання наказу; кримінально-правова оцінка діяння особи, що віддала чи виконала протиправний наказ: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. С. 17.
20. Навроцький Д.М. Поняття наказу (розпорядження) та його види в кримінальному праві України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія:Юриспруденція. 2014. № 9–2. Том 2. С. 77–80.
21. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#n200.

УДК 341.96
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.39

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА

Легенько В.Ю.,
аспірант
кафедри міжнародного приватного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0008-8441-9795

Легенько В.Ю. Правове регулювання віртуальних активів у Федеративній Республіці Німеччина.

Стаття присвячена дослідженню сучасного правового регулювання віртуальних активів у Федеративній Республіці Німеччина. Автор аналізує переваги та недоліки відповідної нормативно-правової бази, рішення, ухваленні для гармонізації законодавства відповідно до нового Регламенту Європейського парламенту та Ради, а також можливість та доцільність імплементації найбільш вдалих рішень до українського законодавства.

Через відсутність актуальних ґрунтовних досліджень, які би поєднали основні регуляторні норми та дефініції, а також надали загальне уявлення про цю систему регуляції, виникла необхідність детально дослідити сучасну нормативно-правову базу Федеративної Республіки Німеччина у цій сфері, яка є однією з найскладніших серед відомих юрисдикцій у сфері віртуальних активів.

Далі наводиться перелік відповідальних регуляторів, а також законодавчо закріплена дефініція віртуальних активів та їх класифікація. У Федеративній Республіці Німеччина було розроблено оригінальну систему класифікації та гібридний підхід до визначення категорії активів, щоб застосувати положення MiCA.

Наразі не всі об'єкти, які було створено на основі технології блокчейн, підпадають під регулювання, в першу чергу це стсоується невзаємозамінних токенів, що в тому числі відповідає положенням MiCA.

Також було досліджено систему ліцензування постачальників послуг у сфері обігу віртуальних активів, особливості перехідного періоду та нові класифікацію класів ліцензії відповідно до MiCA.

Було проведено аналіз вимог до первинного розміщення монет (ICO) відповідно до нормативно-правової бази Федеративної Республіки Німеччина та MiCA. Досліджено питання регулювання майнінгу віртуальних активів та режим оподаткування.

Робиться висновок, що Федеративна Республіка Німеччина знайшла можливість врегулювати набагато більше активів, ніж передбачено MiCA, що надає конкурентні переваги для національної економіки. До українського законодавства необхідно запозичити підхід до побудови такої системи регулювання, яку можна гармонізувати з законодавством Європейського союзу, але при цьому і зберегти переваги свого законодавства.

Ключові слова: MiCA, криптоактиви, віртуальні активи, ICO, NFT.

Lehenko V.I. Legal regulation of virtual assets in the Federal Republic of Germany.

The article is devoted to the study of the current legal regulation of virtual assets in the Federal Republic of Germany. The author analyses the advantages and disadvantages of the relevant regulatory framework, decisions taken to harmonise legislation in accordance with the new Regulation of the European Parliament and of the Council, as well as the possibility and expediency of implementing the most successful decisions into Ukrainian legislation.

Due to the lack of relevant in-depth studies that would combine the main regulatory norms and definitions, as well as provide a general overview of this regulatory system, it became necessary to conduct a detailed study of the current regulatory framework of the Federal Republic of Germany in this area, which is one of the most complex among known jurisdictions in the field of virtual assets.

The following list details the responsible regulators, as well as the legally established definition of virtual assets and their classification. The Federal Republic of Germany has developed an original classification system and a hybrid approach to defining asset categories in order to apply the provisions of MiCA.

Currently, not all objects created on the basis of blockchain technology are subject to regulation, primarily non-fungible tokens, which is in line with MiCA provisions.

The licensing system for service providers in the field of virtual asset circulation, the specifics of the transition period and the new classification of licence classes in accordance with MiCA were also examined.

An analysis of the requirements for initial coin offerings (ICOs) in accordance with the regulatory framework of the Federal Republic of Germany and MiCA was conducted. The issues of virtual asset mining regulation and taxation were examined.

It is concluded that the Federal Republic of Germany has found a way to regulate many more assets than provided for by MiCA, which gives competitive advantages to the national economy. Ukrainian legislation needs to borrow the approach to building such a regulatory system, which can be harmonised with European Union legislation, while preserving the advantages of its own legislation.

Key words: MiCA, crypto assets, virtual assets, ICO, NFT.

Постановка проблеми. За останні роки більшість юрисдикцій врегулювала статус віртуальних активів, що має сприяти боротьбі з корупцією та відмиванням доходів, пришвидшити економічне зростання завдяки залученню інвестицій до національних економік, а також захистити майнові права інвесторів у віртуальні активів. Україна останнє десятиліття кожного року входить у рейтинги країн з найбільшим відсотком населення, яке має віртуальні активи та активно ними користується, тому необхідно впровадити досконалу систему правового регулювання, яка буде спиратися на досвід юрисдикцій, які мають досвід впровадження та подальшої адаптації такого законодавство до появи нових різновидів активів або застосування наднаціонального законодавства.

З прийняттям нового Регламенту MiCA в держав-членів ЄС виникла необхідність адаптувати своє законодавство відповідно до положень цього Регламенту. Україна, як держава-кандидат в члени ЄС, гармонізує своє законодавство відповідно і до цього Регламенту, саме тому було обрано нормативно-правову базу регулювання віртуальних активів у Федеративній Республіці Німеччина, яка є однією з провідних юрисдикцій у цій сфері, хоча гармонізація із Регламентом MiCA набула унікальних форм.

Стан опрацювання цієї проблематики характеризується відсутністю актуальних ґрунтовних досліджень, які би проаналізували комплексно нормативно-правову базу регулювання віртуальних активів у Федеративній Республіці Німеччина після прийняття MiCA. Остання наукова робота, присвячена регулюванню віртуальних активів у Федеративній Республіці Німеччина, була опублікована дослідником Самсіним Р.І. ще у 2020 році, тому вона не характеризує поточний стан законодавства.

Метою статті є аналіз нормативно-правових актів Федеративної Республіки Німеччина та законодавства ЄС, щоб визначити найбільш сприятливі норми та дефініції, які надалі можна імплементувати до українського законодавства і зробити Україну конкурентною та привабливою юрисдикцією для інвесторів у віртуальні активи.

Виклад основного матеріалу. Німеччина досягла значних успіхів у регулюванні віртуальних активів, зокрема завдяки приведенню його у відповідність до нормативно-правової бази Європейського Союзу та прийняттю національних законів, спрямованих на регулювання криптовалют та інших віртуальних активів. З 2020 року віртуальні активи класифікувалися як фінансові інструменти відповідно до положень Закон "Про банківську діяльність" (нім. Kreditwesengesetz, KWG) [1]. Необхідність запровадити це положення було викликано П'ятою директивою ЄС щодо боротьби з відмиванням грошей (5AMLD) [2], яку Німеччина включила у свою внутрішню регуляторну систему, ставши однією з перших держав-членів ЄС, яка запровадила всеосяжні правила щодо віртуальних активів.

Хоча Німеччина вже мала розвинуту нормативно-правову базу, із прийняттям у 2023 Регламенту (ЄС) 2023/1114 Європейського Парламенту та Ради від 31 травня 2023 року про ринки криптоактивів (англ. Markets in Crypto-Assets, далі — MiCA) [3], який мав багато колізій із поточним законодавством, було необхідно ввести гібридний режим регулювання.

Загальновідомий термін "віртуальні активи" у Регламенті MiCA та законодавстві Німеччини вживається саме як "криптоактиви", тому при дослідженні нормативно-правової бази буде використовуватися оригінальна термінологія.

В той же час положення, які не регулюються безпосередньо і не протирічать MiCA діятимуть в первинній редакції.

Федеральний орган фінансового нагляду (нім. Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht, BaFin) є головним регулятором, відповідальним за забезпечення виконання цих правил. BaFin тісно співпрацює з Німецьким федеральним банком (нім. Deutsche Bundesbank) і Федеральним міністерством фінансів (фін. Bundesministerium der Finanzen) для нагляду за фінансовими ринками, в тому числі тими, що стосуються віртуальних активів.

BaFin застосовує суворі правила, розглядаючи криптовалюту та віртуальні активи як потенційні канали для фінансових злочинів. Мета полягає в тому, щоб захистити фінансову систему та права інвесторів в ці активи. Крім того, BaFin встановив особливі умови ліцензування для підприємств, що надають послуги криптодепозитарію.

Основном законом, що регулює віртуальні активи у Німеччині, є KWG. До прийняття MiCA відповідно до положень, викладених в KWG, криптоактиви (нім. Kryptowerte) визначалися як фінансові інструменти, що підпадають під дію тієї ж нормативної бази, яка застосовується до традиційних фінансових продуктів. Відповідно до пункту 11 розділу 1 KWG, віртуальні активи було визначено як "цифрове представлення вартості, яке не випускається центральним банком або державним органом і яке приймається як засіб платежу, обміну або інвестування".

Крім того, Німеччина прийняла Закон "Про електронні цінні папери" (нім. Gesetz zur Einführung elektronischer Wertpapiere, eWpG) [4], який дозволяє випуск цифрових цінних паперів. Цей закон є важливим кроком у модернізації фінансової інфраструктури держави та сприянні токенізації традиційних активів.

Після гармонізації законодавства було закріплено визначення криптоактивів, як вказано у MiCA, що це цифрове представлення вартості або права, яке може бути передане та збережене в електронному вигляді за допомогою технології розподіленого реєстру або подібної технології. Також передбачено 3 групи таких активів:

1) токени електронних грошей (англ. e-money tokens, EMTs) — криптоактиви, які мають на меті підтримувати стабільну вартість за допомогою прив'язки до однієї фіатної валюти;

2) токени, прив'язані до активів (англ. asset-referenced tokens, ARTs) —токени, стабілізуючі свою вартість за допомогою кошиків активів, прав або цінностей;

3) інші криптоактиви, які включають в себе в тому числі і службові токени (англ. utility tokens), що надають цифровий доступ до товару або послуги, що надаються емітентом.

Однак, MiCA не застосовується до віртуальних активів, які можна класифікувати в якості фінансових інструментів, щоб уникнути протиріч із Директивою Європейського Парламенту і Ради 2014/65/ЄС від 15 травня 2014 року про ринки фінансових інструментів (MiFID II) [5].

Також в MiCA зазначено, що під регулювання не підпадають невзаємозамінні токени (англ. non-fungible tokens, NFTs), що зазначено в положенні, що "цей Регламент не повинен застосовуватися до криптоактивів, які є унікальними та невзаємозамінними з іншими криптоактивами, включаючи цифрове мистецтво та предмети колекціонування. До того ж не підпадають під регулювання цифрові валюти центральних банків (англ. Central bank digital currency, CBDC).

В той же час в Німеччині застосовували регулювання і до віртуальних активів, які можна класифікувати в якості фінансових інструментів, і до CBDC.

Вихід з цієї колізії було знайдено через застосування гібридного режиму, коли при призначенні категорії для певного віртуального активу він спочатку перевіряється за своїми характеристиками, чи підпадає під визначення фінансового інструменту. Для законодавчого закріплення було прийнято Закон "Про цифровізацію фінансового ринку" (нім. Finanzmarktdigitalisierungsgesetz, FinmadiG) [6] та Закон "Про нагляд за крипторинками" (нім. Kryptomärkteaufsichtsgesetz, KMAG) [7] для адміністрування MiCA на національному рівні, уточнивши розподіл повноважень: MiCA регулює криптоактиви, що не підпадають під MiFID, тоді як MiFID, KWG, eWpG продовжують регулювати криптоактиви, подібні до фінансових інструментів, наприклад, цінних паперів.

Закон Німеччини "Про боротьбу з відмиванням грошей" (Geldwäschegesetz, GwG) [8] також відіграє ключову роль у регулюванні віртуальних активів. Постачальники фінансових послуг у сфері віртуальних активів, такі як біржі та провайдери гаманців, зобов'язані дотримуватися суворих правил боротьби з відмиванням грошей (AML). Такі заходи включають належну перевірку клієнтів, моніторинг транзакцій і повідомлення про підозрілу діяльність до регулятора та правоохоронних органів.

Включення віртуальних активів до системи протидії відмиванню грошей гарантує, що постачальники послуг дотримуються суворих протоколів перевірки та звітності. У Німеччині прийнято Постанову "Про посилені вимоги щодо належної перевірки при переказі віртуальних активів" (нім. Kryptowertetransferverordnung, KryptoWTransferV) [9], яка вимагає безпечної передачі інформації про клієнтів під час транзакцій.

Для того, щоб працювати в цій сфері, компанії, що пропонують послуги, пов'язані з криптоактивами, в тому числі біржі, депозитарії та брокери, повинні отримати ліцензію від BaFin. Відповідно до Розділу 1(1a) KWG, будь-яка організація, що займається криптодепозитарною діяльністю, зобов'язана отримати дозвіл регулятора перед початком своєї діяльності. Криптодепозитарій можна визначити як захист, управління та зберігання віртуальних активів і приватних криптографічних ключів від імені третіх осіб.

BaFin встановив чіткі критерії для суб'єктів, які бажають отримати дозвіл на здійснення діяльності в Німеччині. Компанії зобов'язані продемонструвати дотримання законодавства про боротьбу з відмиванням грошей та захист прав споживачів. Крім того, ліцензійні вимоги залежать від конкретних послуг, що пропонуються. Компанії, що займаються власною торгівлею, управлінням портфелем або функціонуванням багатосторонніх торговельних систем, підлягають різному ступеню контролю.

Крім того, іноземні компанії, які пропонують послуги у сфері віртуальних активів, в Німеччині підпадають під дію німецького законодавства, якщо вони орієнтовані на німецьких клієнтів, навіть за відсутності фізичної присутності на території Німеччини.

Хоча нормативно-правова база Німмечини має особливості щодо класифікації криптоактивів та надання ліцензії, зараз до категорій ліцензії і напрямів діяльності застовуються положення MiCA, яка поділяє ліцензію на три класи:

1. CASP класу 1 — мінімальний капітал 50 000 євро. Дозволені послуги включають:
- виконання замовлень від імені клієнтів;
- розміщення криптоактивів;
- послуги з переказу криптоактивів від імені клієнтів;
- прийом і передача замовлень;
- консультації з криптоактивів;
- управління портфелем криптоактивів.

2. CASP класу 2 — мінімальний капітал 125 000 євро. Можуть надавати будь-які послуги класу 1, а також:
- зберігання та адміністрування криптоактивів від імені клієнтів;
- обмін криптоактивів на кошти;
- обмін криптоактивів на інші криптоактиви.

3. CASP класу 3 — мінімальний капітал 150 000 євро. Можуть надавати будь-які послуги класу 2, а також управляти торговельною платформою для криптоактивів.

Регулювання бірж та первинних пропозицій монет (ICO) в Німеччині підлягає суворому нагляду як на національному рівні, так і на рівні ЄС. BaFin застосувало проактивний підхід, гарантуючи, що криптовалютні біржі, які працюють у Німеччині, підлягають регулюванню відповідно до MiCA та KWG, яка розглядає криптовалюту як фінансовий інструмент. Відповідно, біржі зобов'язані дотримуватися правил, що стосуються захисту інвесторів, прозорості та вимог щодо протидії відмиванню грошей.

Що стосується ICO, то в Німеччині прийнято спеціальні правила, спрямовані на захист інвесторів. Відповідно до німецького Закону "Про проспекти цінних паперів" (нім. Gesetz über die Erstellung, Billigung und Veröffentlichung des Prospekts, WpPG) [10] та Регламенту Про проспекти (ЄС) 2017/1129, ICO, які вважаються цінними паперами, зобов'язані випускати проспект емісії, затверджений BaFin. Слід зазначити, що на утилітарні токени, які не кваліфікуються як цінні папери, ці правила не поширюються. Однак вони все одно можуть бути об'єктом регуляторного нагляду, якщо функціонують як платіжні токени або пропонують інвестиційний прибуток.

Імплементація Німеччиною MiFID II також накладає вимоги на фінансових посередників, включаючи біржі, які торгують криптоактивами, що кваліфікуються як фінансові інструменти. Такі платформи зобов'язані дотримуватися правил, що стосуються прозорості, захисту клієнтів і звітності про транзакції.

Варто зазначити, що практика майнінгу віртуальних активів у Німеччині наразі не врегульована. Для того, щоб займатися майнінгом, фізичні або юридичні особи не зобов'язані отримувати спеціальну ліцензію. Тим не менш, ті, хто займається майнінгом криптовалют, зобов'язані дотримуватися чинного фінансового та податкового законодавства, зокрема, щодо категоризації доходів від майнінгу та оподаткування віртуальних активів.

Оподаткування віртуальних активів у Німеччині є особливо заплутаною сферою законодавства, яка регулюється, насамперед, Законом Німеччини про податок на прибуток (нім. Einkommensteuergesetz, EStG) [11]. Операції з віртуальними активами, включаючи торгівлю і майнінг, підлягають оподаткуванню податком на приріст капіталу. Фізичні особи зобов'язані сплачувати податок на приріст капіталу, якщо їхні активи утримуються менше одного року і перевищують неоподатковуваний ліміт у 1000 євро. Проте, якщо період володіння активами перевищує один рік, будь-які прибутки звільняються від оподаткування.

Для компаній, що займаються торгівлею віртуальними активами, весь прибуток, отриманий від таких операцій, підлягає оподаткуванню як звичайний дохід від підприємницької діяльності. Крім того, компанії, що займаються випуском або торгівлею віртуальними активами, зобов'язані дотримуватися чинного законодавства про корпоративний податок. Крім того, компанії зобов'язані

враховувати податок на додану вартість при продажу товарів і послуг, придбаних за віртуальні активи.

Уряд Німеччини надав роз'яснення щодо оподаткування токенів цінних паперів, які повинні розглядатися як фінансові інструменти. Отже, прибуток, отриманий від цих токенів, підлягає оподаткуванню в порядку, аналогічному тому, що застосовується до інших цінних паперів. Податковий режим утилітарних токенів залежить від їх основної функції, що може призвести до невизначеності щодо податкових зобов'язань, які застосовуються.

Висновки. Таким чином, Німеччина зарекомендувала себе як один із лідерів у регулюванні віртуальних активів в ЄС, маючи всеосяжну правову базу, яка охоплює віртуальні активи. Віднесення віртуальних активів до категорії фінансових інструментів згідно з KWG гарантує, що ці активи підлягають такому ж регулюванню та захисту, як і традиційні фінансові продукт, інші активи підпадають під регулювання відповідно до MiCA. BaFin відіграє ключову роль у нагляді за ринком, гарантуючи дотримання правил боротьби з відмиванням грошей, захист інвесторів і підтримку цілісності ринку.

Позиція уряду Німеччини щодо регулювання послуг зберігання криптовалют, бірж та ICO, а також зосередженість на гармонізації законодавства з нормами ЄС зробили цю юрисдикцію центром притяжіння для компаній у секторі криптоактивів а надали конкурентні переваги.

Отже, під час гармонізації українського законодавства до MiCA слід в першу чергу узгодити всі можливості застосувати ті підходи та положення, які будуть в першу чергу корисні для розвитку економіки України, оскільки завжди можливо знайти спосіб, завдяки якому "обов'язкове" положення Регламенту буде застосовуватися з точки зору національних інтересів, що і демонструє приклад підходу німецького законодавця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон Німеччини про банківську діяльність (Kreditwesengesetz – KWG, 1961). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/kredwg/BJNR008810961.html (дата звернення: 18.08.2025).
2. Директива (ЄС) 2018/843 Європейського парламенту та Ради від 30 травня 2018 р. (5AMLD). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/843/oj/eng (дата звернення: 21.08.2025).
3. Регламент (ЄС) 2023/1114 Європейського парламенту та Ради від 31 травня 2023 р. про ринки криптоактивів. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng (дата звернення: 21.08.2025).
4. Закон Німеччини про електронні цінні папери (eWpG, 2021). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/ewpg/BJNR142310021.html (дата звернення: 22.08.2025).
5. Директива 2014/65/ЄС Європейського парламенту та Ради від 15 травня 2014 р. про ринки фінансових інструментів (MiFID II). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/65/oj/eng (дата звернення: 23.08.2025).
6. Закон Німеччини про цифровізацію фінансового ринку (Finanzmarktdigitalisierungsgesetz – FinmadiG, 2024). URL: https://www.recht.bund.de/bgbl/1/2024/438/VO.html (дата звернення: 23.08.2025).
7. Закон Німеччини про ринки капіталу (Kapitalmarktgesetz – KMag, 2024). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/kmag/BJNR1B60B0024.html (дата звернення: 25.08.2025).
8. Закон Німеччини про боротьбу з відмиванням грошей (Geldwäschegesetz – GwG, 2017). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gwg_2017/ (дата звернення: 26.08.2025).
9. Постанова про посилені вимоги щодо належної перевірки при переказі криптоактивів (KryptoWTransferV, 2023). URL: https://www.recht.bund.de/bgbl/1/2023/135/VO.html (дата звернення: 27.08.2025).
10. Закон Німеччини про проспекти цінних паперів (Wertpapierprospektgesetz – WpPG, 2005). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/wppg/ (дата звернення: 28.08.2025).
11. Закон Німеччини про податок на прибуток (Einkommensteuergesetz – EStG, 1934). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/estg/ (дата звернення: 29.08.2025).

УДК 347.6(4):342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.40

ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ В КРАЇНАХ РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Лефтерова О.І.,
аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін
Економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
ORCID: 0009-0005-6784-4704

Лефтерова О.І. Визначення походження дитини в країнах романо-германської правової системи.

Визначення походження дитини — одне з фундаментальних питань сімейного права, що тісно пов'язане з реалізацією прав дитини, батьківського піклування, збереження її ідентичності, національності та спадкових прав. У сучасних умовах значного поширення новітніх репродуктивних технологій, а також зростання мобільності населення, питання встановлення батьківства набуває особливої актуальності. Хоча сама концепція походження дитини від батьків є загальновизнаною, закріплені у законі правові конструкції щодо його встановлення відрізняються. Статтю присвячено аналізу правового регулювання визначення походження дитини у країнах романо-германської правової системи, зокрема розглянуто ключові підходи до встановлення материнства і батьківства, а також процедури визнання та оскарження походження дитини відповідно до національного законодавства Франції, Німеччини, Італії, Іспанії, Японії та України. Особлива увага приділяється презумпції батьківства та материнства, встановленню батьківства щодо дитини, народженої поза шлюбом. Визначено особливості нормативного забезпечення допоміжних репродуктивних технологій та сурогатного материнства. Автор наголошує на перевагах підходу країн континентального права, зокрема стабільності сімейних правовідносин та захисті прав дитини та заінтересованих осіб, а також окреслює його недоліки – обмежену гнучкість щодо нових форм сімейних відносин і проблеми транснаціонального визнання батьківства. Підсумовуючи проведений аналіз, автор виокремлює чотири принципи, за якими здійснюється визначення походження дитини у країнах континентального права. У результаті проведеного аналізу автор розмірковує над викликами, з якими стикається Україна як єдина із досліджуваних країн, у якій дозволено сурогатне материнство, зокрема підкреслює необхідність регламентації комерційних угод про сурогатне материнство і гарантій захисту інтересів дитини та сурогатної матері. Окрім того, зроблено висновок про наявність тенденції до поступового визнання наміру бути батьками як окремої правової підстави для визнання батьківства у досліджуваних країнах.

Ключові слова: визначення батьківства, презумпція батьківства, допоміжні репродуктивні технології, сурогатне материнство, інтенційне батьківство.

Lefterova O.I. Determination of a child's origin in civil law countries.

Determining a child's origin is one of the fundamental issues of family law, closely linked to the realisation of the child's rights, parental care, the preservation of identity, nationality, and inheritance rights. Establishing parenthood has gained particular relevance in the modern context of the widespread use of advanced reproductive technologies and increased population mobility. Although the concept of a child's origin from their parents is universally recognised, the legal frameworks enshrined in national legislation differ significantly.This article explores the legal regulation of determining a child's origin in Civil law countries. It examines key approaches to establishing maternity and paternity, as well as the procedures for recognition and contestation of parentage under the national laws of France, Germany, Italy, Spain, Japan, and Ukraine. Special attention is paid to the presumption of paternity and maternity and the determination of parenthood for children born outside of marriage. The article identifies specific regulatory provisions regarding assisted reproductive technologies and surrogacy. The author emphasises the advantages of the Civil law approach, particularly its stability of family legal relations and protection of the rights of the child and other involved parties. At the same time, its shortcomings are also highlighted, such as the limited flexibility in addressing new forms of family relationships and the challenges of cross-border recognition of parenthood. Based on the analysis, the author outlines four fundamental principles underpinning the determination of a child's origin in Civil law countries. The article also reflects on the specific challenges faced by Ukraine, the only country examined where surrogacy is legally permitted. It underscores the need for clearer regulation of commercial surrogacy

agreements and robust guarantees protecting the interests of the child and the surrogate mother. Furthermore, the article identifies a growing trend towards recognising the intention to become a parent as an independent legal basis for establishing parenthood in the studied jurisdictions.

Key words: determination of parenthood, presumption of paternity, assisted reproductive technologies, surrogacy, intended parenthood.

Постановка проблеми. Визначення походження дитини є фундаментом, на якому будується її подальше життя. Визначення походження дитини від батьків є підставою для появи батьківських прав та обов'язків, впливає на отримання дитиною громадянства, має суттєві наслідки для правовідносин спадкування і є фундаментом для набуття та реалізації дитиною інших прав та обов'язків. Окрім того, походження дитини є частиною її ідентичності і знання про власне походження допомагає формуванню цілісної особистості.

Походження дитини від батьків здається, на перший погляд, цілком природнім процесом, закономірністю, що не потребує юридичного підтвердження. Хоча біологічна основа батьківства часто збігається з юридичним визнанням, ці процеси не можуть бути тотожними у всіх випадках. Сьогодні, говорячи про підстави визначення походження дитини від батьків, виокремлюють біологічний або генетичний зв'язок, соціальний та психологічний зв'язок, та намір особи бути батьками дитини. До того ж, правові способи підтвердження або спростування якоїсь із наведених підстав різняться. У країнах романо-германської правової традиції юридичні підходи відображають суспільні цінності, медичні досягнення та стандарти дотримання прав дитини.

Тому **метою даного дослідження** є здійснення комплексного порівняльного аналізу правового регулювання визначення походження дитини у країнах романо-германської правової системи, з урахуванням укорінених традицій та сучасних тенденцій розвитку сімейного права задля виявлення спільних рис, відмінностей та віднайдення позитивного досвіду для вдосконалення національного законодавства України у цій сфері.

Завданнями даного дослідження є такі:

- Дослідити підходи до визначення материнства та батьківства, включаючи інститути презумпції, добровільного визнання та судового встановлення.
- Виявити тенденції до визнання інтенційного батьківства (на підставі наміру осіб бути батьками), зокрема в контексті застосування репродуктивних технологій та сурогатного материнства.
- Порівняти правові підходи та виділити їхні переваги та недоліки для правової ідентифікації походження дитини.

Стан опрацювання проблематики. Останні наукові розробки у тематиці походження дитини розкривають широкий спектр питань, особливо таких соціально значущих, як сурогатне материнство і застосування репродуктивних технологій, реалізації права на батьківство для одностатевих пар, застосування новітніх генетичних технологій визначення батьківства. Наукові дослідження визначення походження дитини зазнали значного розвитку, зокрема, і у міжнаціональному контексті.

Так, C. Huntington з колегами [1] здійснили порівняльне дослідження соціального батьківства у країнах Європи та Північної Америки. У доробку «Соціальне батьківство у порівняльній перспективі» автори розглядають, як національні закони визнають соціальне батьківство, охоплюючи психологічні, соціологічні та юридичні аспекти соціального батьківства. У результаті ґрунтовного дослідження автори визначають тенденцію адаптації правового регулювання соціального батьківства до «нової реальності сімейного життя», хоча їх характер і ступінь сильно різняться у різних країнах.

S. Marinelli зі співавторами [2] розглядають питання захисту прав дітей, народжених за допомогою застосування сурогатного материнства у європейських країнах, посилаючись на практику національних судів та ЄСПЛ. Учені піднімають етично-правові питання регулювання транскордонного сурогатного материнства та визначення походження дитини, народженої сурогатною матір'ю за кордоном, наголошуючи на необхідності гармонізації законодавства на загальноєвропейському рівні.

O. Cvejić Jančić [3] досліджує феномен батьківства, заснованого на намірах, аргументуючи, що біологічний (генетичний) зв'язок між батьками та дитиною є найпоширенішою основою батьківства, але не є вирішальним юридичним фактором. Вирішальним елементом, на думку авторки, є готовність батьків визнати своїх дітей та прийняти власну роль у їх вихованні.

Щодо українських учених, за останнє десятиліття актуальними напрямками дослідження визнані питання репродуктивних прав, правового забезпечення сурогатного материнства, захисту прав сурогатної матері та дитини. Так, М.З. Вовк [4] досліджує правові прогалини в українському законодавстві у питаннях визначення походження дитини від матері та батька у разі застосування допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ). Горбунова О.В. [5] висвітлює, як українське сімейне

право регулює добровільне встановлення батьківства у випадках, коли батьки дитини не перебувають у шлюбі. Б.В. Островська [6] досліджує питання комерційного сурогатного материнства в Україні в умовах воєнного стану, агітуючи необхідність розроблення спеціального правового регулювання для таких правовідносин. Учена звертає увагу на правовий статус дитини та сурогатної матері, у тому числі, висвітлює питання реєстрації дітей, народжених за допомогою сурогатного материнства.

Тож, наразі наукові дослідження визначення походження дитини мають більш предметний характер та прицільно досліджують обмежене коло питань, тоді як відсутність комплексних досліджень у напрямку порівняльного правознавства відкриває нові перспективи для наукової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Країни романо-германської правової системи зазвичай кодифікують правила щодо визначення батьківства у цивільних або сімейних кодексах, поняття походження дитини має комплексний характер та врегульовується як матеріальним, так і процесуальним правом. Основи часто походять із римського права і зазнають впливу процесів гармонізації європейського законодавства.

Країни континентального права мають подібні законодавчі підходи до визначення походження дитини і національні відмінності.

Так, у ***Франції*** Цивільний кодекс 1804 року (*Code civil, Titre VII: De la filiation*,) передбачає презумпцію батьківства, зазначаючи, що дитина, зачата або народжена в шлюбі, вважається такою, що має чоловіка матері як передбачуваного батька («*la présomption de paternité*»). Материнство відповідно до положень кодексу визнається за жінкою, яка народила дитину. Французьке законодавство закріплює можливість оскарження презумпції батьківства, судовий порядок підтвердження батьківства із застосуванням ДНК-експертизи, а також має детальне регулювання визнання батьківства у випадках народження поза шлюбом [7, ст. 310-1 – 342-13].

Попри заборону сурогатного материнства на території Франції, після рішень ЄСПЛ у справах *Mennesson v. France* і *Odievre v. France* французькі законодавці були змушені частково адаптувати своє законодавство. Прийнятий у 2021 році Закон «Про біоетику» (*Loi de bioéthique*) регулює питання визначення батьківства при застосуванні сурогатного материнства або допоміжних репродуктивних технологій, зокрема захищає права донорів і дозволяє визнання батьківства/материнства на підставі рішень іноземних судів, що ґрунтуються на намірі [8]. Даний закон значно модернізував підхід до регулювання ДРТ у Франції, зробивши застосування репродуктивних технологій доступним парам різної чи однієї статі і самотнім жінкам. Закон визнає інтенційне батьківство/материнство, навіть без наявності генетичного зв'язку. Спільна декларація про намір стати батьками, подана до нотаріуса перед процедурою ДРТ, є юридичною підставою для встановлення батьківства/материнства [8, ст. 342-11].

У ***Німеччині*** Цивільний кодекс 1900 року (*BGB*) визнає материнство через факт народження і презюмує батьківство у шлюбі. Батьківство також може бути визнано добровільно або встановлено судом за результатами ДНК-тесту. У німецькій правовій системі важливу роль відіграє інститут визнання батьківства, що є адміністративною процедурою. Законодавство закріпило підстави для визначення біологічного походження дитини, оскарження батьківства, зокрема, оскарження у судовому порядку можливе лише протягом певного строку [9, ст. 1591-1594].

Німецьке законодавство довгий час орієнтувалося виключно на біологічне походження. Проте у сфері застосування репродуктивних технологій виникла концепція соціального батьківства – особа, яка фактично виконує функції батька або матері, може набути правового статусу. Німецьке законодавство поступово визнає, що намір відіграє роль у формуванні батьківського статусу, особливо у випадках партнерських стосунків одностатевих пар [9, ст.1592–1594]. Щодо сурогатного материнства, воно, як і у Франції, є забороненим у Німеччині, юридичною матір'ю є лише та, хто народила дитину, навіть якщо вона не має генетичного зв'язку з дитиною [9, ст.1591]. Передача батьківства від сурогатної матері генетичним батькам можлива тільки шляхом усиновлення.

Сімейне право ***Італії*** також спирається на презумпцію батьківства у шлюбі та визнає перевагу біологічної істини. Італійський Цивільний кодекс (*Civil Code*) 1942 року презюмує, що чоловік матері є батьком, якщо дитина народжується у шлюбі або протягом 300 днів після розірвання шлюбу. Італійське законодавства визначає походження дитини, народженої поза шлюбом, як у добровільному, так у судовому порядку [10, ст. 231]. Згідно з положеннями цивільного законодавства Італії, мати дитини – це жінка, яка її народила, незалежно від генетичного зв'язку. Материнство закріплюється з моменту народження, і в окремих випадках, таких як сурогатне материнство за кордоном, можуть виникати спори. Це означає, що сурогатна мати юридично вважається матір'ю, навіть якщо відсутня генетична спорідненість і яйцеклітина належить іншій жінці [10, ст. 269].

Так, у гучній справі n. 12193/2019, Касаційний суд Італії підтвердив, що материнство за італійським правом визначається лише через пологи, а не через генетичний зв'язок чи намір. Сурогатне материнство за італійським законодавством заборонено, і суд ще раз підкреслив, що документи про народження дитини за кордоном від сурогатної матері не можуть бути визнані в Італії, однак це не виключає можливості визнання батьківських стосунків шляхом використання інших правових інструментів, наприклад, усиновлення в особливих випадках [11].

У 2004 році Італійський уряд прийняв закон № 40/2004 із неформальною назвою «*Norme in materia di procreazione medicalmente assistita*», який визначав правила застосування репродуктивних технологій для італійців. Зокрема, закон дозволяє застосовування ДРТ тільки для гетеросексуального подружжя (або осіб, які проживають у фактичних шлюбних стосунках довгий час) фертильного віку, яке не може зачати дитину без медичного втручання. Окрім цього, цим законом заборонено застосування сурогатного материнства, використання донорського матеріалу для запліднення [12, ст. 4–7]. Даний закон вважається контраверсійним, і його положення неодноразово подавали на розгляд Конституційного суду Італії.

Іспанія регулює визначення походження дитини як шляхом застосування презумпції, так і судовим встановленням батьківства за ініціативою самої дитини або матері. Іспанський Цивільний кодекс 1889 року (*Código Civil*) аналогічно визнає презумпцію батьківства та передбачає детальні механізми її підтвердження або спростування [13, ст. 108–133].

Відповідно, материнство встановлюється на підставі факту народження дитини*:"La filiación materna queda determinada legalmente por el hecho del parto".* Це означає, що жінка, яка народила дитину, є її юридичною матір'ю. У випадку сурогатного материнства жінка, яка виносила дитину, юридично визнається матір'ю – навіть якщо генетичною матір'ю є інша особа [13, ст. 108, 115]. Походження дитини, народженої поза шлюбом, може бути визнане добровільно (через акт цивільного стану, заповіт чи інший публічний документ) і судовим шляхом (через позов про встановлення батьківства) [13, ст. 133–135]. Іспанське право також визнає факт батьківства, якщо особа фактично виховує дитину як свого сина чи дочку за наявності відповідної поведінки та обставин [13, ст. 132-133].

Окрім цього, Іспанія пішла ще далі у визнанні батьківства за наміром, і зараз це одна з провідних країн Європи, яка юридично визнає батьківство за наміром у межах штучного запліднення. Закон 14/2006 про допоміжні репродуктивні технології людини *(«Ley 14/2006, sobre técnicas de reproducción humana asistida»)* встановлює, що особа, яка надала згоду на репродуктивну процедуру (навіть без генетичного зв'язку), є юридичним батьком/матір'ю [14, ст. 7]. Це положення дозволяє одностатевим парам юридично визнати себе батьками дитини.

Зауважимо, що сурогатне материнство у країні є забороненим, угоди про сурогатне материнство визнаються недійсними. Закон 14/2006 передбачає можливість визнання батьківства (у випадку сурогатного материнства, здійсненого за кордоном) на підставі угоди про намір бути батьками, навіть за відсутності генетичного зв'язку [14].

У ***Японії*** визначення походження дитини (як материнства, так і батьківства) регулюється положеннями Цивільного кодексу Японії (*Japanese Civil Code /* 民法). [15] Японське сімейне право є частиною континентальної правової системи завдяки запозиченню традицій німецького права з кінця XIX – початку XX століть, але має власні особливості, зумовлені культурними, історичними та соціальними чинниками.

У Японії діє принцип «*mater semper certa est*» – мати дитини є жінка, яка її народила. Хоча японське законодавство не визначає материнства окремо, але його юридичне встановлення базується на факті народження дитини у шлюбі. Жінка, яка виносила й народила дитину, вважається її матір'ю — незалежно від генетичного зв'язку. Чоловік матері презюмується батьком дитини, за умови що дитина народилась протягом двохсот днів після укладення шлюбу або протягом трьохсот днів після розірвання шлюбу [15, ст. 772]. Тож, презумпція батьківства у шлюбі застосовується у Японії також у класичному вигляді, цікавим є термін «200 днів після укладення шлюбу», що є доволі нетиповою умовою для застосування презумпції батьківства у країнах континентального права.

Якщо дитина народжена поза шлюбом, батьківство може бути визнано добровільно біологічним батьком шляхом процедури «ninchi» (認知). Такий акт ninchi може бути здійснений як до, так і після народження дитини, мати або дитина також можуть подати позов про примусове визнання батьківства, якщо батько відмовляється від добровільного ninchi [15, ст. 779–781]. Чоловік може оскаржити батьківство через суд протягом року з моменту дізнання про народження дитини, зокрема, надаючи як доказ результати ДНК-тесту [15, ст. 774].

Про цьому, Японія залишається доволі консервативною щодо новітніх репродуктивних технологій. Наприклад, сурогатне материнство не має правового регулювання й не визнається державою, дитина, народжена сурогатною матір'ю, буде юридично вважатися її дитиною, а не генетичних

батьків. Також, відсутнє регулювання встановлення батьківства для одностатевих пар, навіть якщо одна особа є біологічним батьком або матір'ю, намір таких осіб бути батьками не має юридичного значення.

Україна, як держава романо-германської правової традиції, у своїй правовій системі спирається на аналогічні принципи. Українське законодавство значною мірою відповідає класичним підходам до встановлення походження, до того ж, Україна має одну з найбільш детально врегульованих систем визначення походження дитини, особливо у сфері сурогатного материнства, закон захищає інтереси дитини та визнає волевиявлення батьків (засноване на намірі бути батьками). Українське сімейне право поєднує генетичний та соціальний підходи.

Так, відповідно до положень Сімейного кодексу України, чоловік, який перебуває у шлюбі з матір'ю дитини або шлюб розірвано менше ніж за 300 днів до народження дитини, вважається батьком [16, ст. 122]. У випадках відсутності шлюбу або заперечення батьківства, можливе встановлення походження через суд [16, ст. 128]. Щодо материнства, українське законодавство регламентує визначення материнства у традиційному трактуванні за біологічним походженням дитини (жінка, яка народила дитину, вважається матір'ю) і окремо, визначає материнство у випадку застосування допоміжних репродуктивних технологій або сурогатного материнства за генетичним походженням (жінка, яка надала яйцеклітину, вважається матір'ю дитини) [16, ст. 123]. Тобто, усі випадки передбачають, що батьками є ті особи, які дали згоду на застосування ДРТ і мають намір бути батьками ще не народженої дитини, а не донор чи сурогатна мати.

Україна є однією з небагатьох країн Європи, де сурогатне материнство повністю легалізоване. Водночас, залишаються виклики, пов'язані із правовим регулюванням комерційних угод про сурогатне материнство, особливо за участі іноземних громадян, і захистом прав та інтересів дитини та сурогатної матері.

Також, українські закони недостатньо враховують сучасні виклики, зокрема пов'язані з соціальним (де-факто) батьківством, процедурами визнання батьківства іноземних громадян та правовими колізіями між біологічним та юридичним батьківством. І до зазначених вже викликів додаються нові, пов'язані із визнанням походження дітей, народжених на тимчасово окупованих територіях, і дітей, примусово депортованих з цих територій до держави-агресора і незаконно відданих на усиновлення громадянами рф. У даному контексті, зважаючи на той унікальний для більшості європейських країн досвід, який проживає наша країна зараз, українське законодавство має можливість адаптуватись та шукати нові, нетривіальні підходи, які стануть взірцем для законотворців інших країн романо-германської правової системи.

Тож, визначення походження дитини у країнах романо-германської правової традиції зазвичай базується на таких принципах:

Презумпція батьківства чоловіка матері – класичний підхід, коли чоловік, перебуваючи в зареєстрованому шлюбі з матір'ю дитини, вважається її батьком. Принцип походить із римського права *pater est quem nuptiae demonstrant* – дана доктрина увійшла в правову систему всіх європейських країн.

Визначення біологічного походження дитини – встановлення батьківства за результатами генетичної експертизи.

Визнання батьківства – юридично формалізоване визнання особою себе як батька що показує роль правової категорії наміру як підстави для визнання батьківства.

Судове встановлення батьківства – як спосіб подолання суперечностей між фактичним та юридичним станом.

Зауважимо, що досвід правового регулювання визначення походження дитини у країнах континентального права має дуалістичний характер. Перевагами романо-германського підходу є чіткість правового регулювання та стабільність сімейних статусів, але недоліками є недостатня гнучкість в умовах сучасних репродуктивних технологій. Наводимо узагальнений аналіз «pros and cons» визначення походження дитини в країнах романо-германського права у таблиці 1.

Таблиця 1. Переваги та недоліки визначення походження дитини у країнах континентального права

Переваги	Недоліки
Правова визначеність і стабільність Використання презумпції батьківства, актів цивільного стану та регламентованих процедур дозволяє чітко фіксувати правовий статус дитини і забезпечує стабільність сімейних зв'язків, особливо у шлюбі.	*Обмежене врахування біологічного/ генетичного фактора* У багатьох країнах ключовим є формальний шлюб, а не генетичний зв'язок, що може суперечити фактичному походженню дитини.
Захист інтересів дитини Франція, Німеччина, Іспанія, Україна враховують принцип найкращих інтересів дитини, зокрема під час оспорення батьківства.	*Складність оспорення батьківства* Високий поріг оспорення (наприклад, у Франції, Німеччині) або встановлення певного строку (Україна, Японія) обмежує права біологічного батька або самої дитини.
Гарантії від зловживань Жорстке регулювання або заборона сурогатного материнства запобігає комерціалізації народження дитини та експлуатації жінок.	*Повільна адаптація до новітніх технологій* Застарілі підходи до сурогатного материнства та ДРТ (особливо в Японії, Італії) не враховують новітні репродуктивні практики.
Інтеграція наміру як правового елементу У деяких країнах (Італія, Іспанія, Франція) починає визнаватись інтенційне батьківство в рамках ДРТ, що відображає сучасні соціальні реалії.	*Відсутність єдиних підходів* У різних країнах навіть однієї правової системи підходи відрізняються, що створює правову невизначеність у транснаціональних справах.
Судова адаптація Практика національних судів та ЄСПЛ дозволяє гнучко тлумачити норми, коли законодавство відстає (наприклад, визнання дітей, народжених за кордоном через сурогатне материнство).	*Недостатнє визнання інтенційного батьківства* Хоча тенденція до визнання наміру існує, вона досі часто обмежується суворими умовами (шлюб, згода, медичне втручання).

Висновки. Країни континентального права мають спільні базові принципи щодо визначення батьківства – зокрема в контексті визнання біологічної істини та шлюбу. Із розвитком соціальних норм і медичних технологій країни стикаються з новими викликами у балансуванні між традиціями, тенденціями та інтересами дитини і залучених осіб.

У країнах романо-германської правової системи домінує формалізований підхід, що ґрунтується на презумпції батьківства чоловіка матері, актах цивільного стану та судовому порядку встановлення батьківства. У центрі уваги – документальна фіксація сімейного статусу. Що ж до сурогатного материнства, досліджувані країни континентального права тяжіють до його повної заборони (окрім України), хоча дозволяють використання інших правових інструментів для встановлення батьківства.

Сучасною загальною тенденцією є визнання наміру стати батьками як одного з критеріїв визначення походження дитини, особливо при сурогатному материнстві або донорському запліднені. Країни, у яких сурогатне материнство не визнається, передбачають законодавчі або судові механізми, що дозволяють встановити батьківство генетичних батьків за їх наміром.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Huntington C., von Bary C. and Joslin C.G. Social Parenthood in Comparative Perspective» *Faculty Books*. 2023. 357 p. URL: https://scholarship.law.columbia.edu/books/357.
2. Marinelli S. et al. The legally charged issue of cross-border surrogacy: Current regulatory challenges and future prospects. *European Journal of Obstetrics and Gynecology* № 300 (2024). P. 41–48. DOI: 10.1016/j.ejogrb.2024.07.008.
3. Cvejić Jančić O. A Child's Origin and Parenting. *Int'l. J. Juris. Fam.* № 335 (2011), URL: https://ssrn.com/abstract=3223047.
4. Вовк М.З. Визначення походження дитини, народженої дружиною в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій. *Forum Prava,* 2020. 60(1). 13–20 DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.3577552.
5. Горбунова О.В. Актуальні питання добровільного встановлення батьківства за сімейним законодавством України. *Журнал східноєвропейського права*. № 106, 2023. С. 74280.
6. Островська Б.В. Діти війни: проблеми сурогатного материнства під час військової агресії російської федерації проти України. *Нове українське право, Вип. 2*, 2022. С. 73–79. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.10.
7. Code civil: Кодекс Франції від 21.03.1804, у редакції від 01.10.2016. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721.

8. À la bioéthique: Закон Франції № 2021-1017 від 02.08.2021. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000043886083/2021-08-04.
9. Bürgerliches Gesetzbuch: кодекс Німеччини від 01.01.1900, у редакції від 01.01.2022. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/index.html.
10. Civil Code: Кодекс Італії від 16.03.1942, у редакції від 07.12.2016. URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/16608.
11. Рішення Касаційного суду Італії n. 12193/2019 від 06.11.2018. URL: https://www.aiaf-veneto.it/wp-content/uploads/2019/05/sentenza-cass.-maternità-surrogata.pdf.
12. Legge 40/2004: Закон Італії від 19.02.3004. URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:2004-02-19;40~art12-com1.
13. Código Civil: Кодекс Іспанії від 24.07.1889 року у редакції від 20.03.2024. URL: https://www.conceptosjuridicos.com/codigo-civil.
14. Ley 14/2006, sobre técnicas de reproducción humana asistida: Закон Іспанії від 26.05. 2006. URL: https://www.institutobernabeu.com/upload/ficheros/ley_de_reproduccion_asistida_2007.pdf.
15. Civil Code/ 民法: Кодекс Японії No. 89 від 27.04.1896. URL: https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/2058.
16. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-14. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14.

УДК 347.254
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.41

СПІВВІДНОШЕННЯ ЮРИСДИКЦІЙНОЇ ТА НЕЮРИСДИКЦІЙНОЇ ФОРМ ЗАХИСТУ ЖИТЛОВИХ ПРАВ

Максимов М.І.,
адвокат,
аспірант кафедри цивільного права та процесу,
Харківський національний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-1686-0411

Максимов М.І. Співвідношення юрисдикційної та неюрисдикційної форм захисту житлових прав.

У науковій статті досліджено питання існуючих форм захисту житлових прав. Виділено юрисдикційну та неюрисдикційну форми захисту житлових прав. До юрисдикційної форми захисту житлових прав віднесено захист житлових прав у судовому порядку (загальний) та в порядку звернення до уповноважених органів державної влади (спеціальний).

Визначено, що до юрисдикційної форми захисту житлових прав віднесено як судовий захист, так і позасудовий захист житлових прав. До неюрисдикційної форми захисту житлових прав належить самозахист. Самозахистом житлових прав вважається можливість обрання заінтересованою особою, чиї права порушуються або є загроза такого порушення, самостійно та на власний розсуд обирати той чи інший варіант вирішення житлового спору. Самозахистом є застосування заінтересованою особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. До самозахисту відносять альтернативне вирішення спору – комплекс способів врегулювання конфлікту чи вирішення спору без залучення офіційних судових органів та органів державної влади: медіація, мирова угода, третейський суд, врегулювання спору за участю судді, переговори без залучення третіх осіб та інші.

Важливість співвідношення юрисдикційної та неюрисдикційної форм захисту житлових прав має важливе практичне значення, оскільки спрямоване на подальший ефективний розподіл житлових справ. Юрисдикційний судовий захист житлових прав здійснюється винятково державним судом. Позасудовий захист житлових прав визначає собою дії фізичних і юридичних осіб з відстоювання житлових прав і захисту охоронюваних законом інтересів, який здійснюється ними самостійно, без звернення до суду.

Позасудовий захист житлових прав характерний тим, що особа може врегулювати всі спірні питання, пред'явивши свої вимоги безпосередньо до особи, що порушила її права чи перешкоджає в реалізації таких прав, або звернутися до відповідних державних органів, уповноважених розглядати такі питання.

В роботі виділено переваги та недоліки судового захисту та позасудового захисту житлових прав. Ефективність застосування тієї чи іншої форми захисту визначається конкретною сферою цивільно-правових відносин.

Ключові слова: форма захисту житлових прав, юрисдикційна форма захисту житлових прав, неюрисдикційна форма захисту житлових прав, судовий захист житлових прав, позасудовий захист житлових прав.

Maksymov M.I. Relationship between jurisdictional and non-jurisdictional forms of protecting housing rights.

The author of the scientific article has studied the issue of existing forms of protecting housing rights. Jurisdictional and non-jurisdictional forms of protecting housing rights have been distinguished. The jurisdictional form of protecting housing rights includes protection of housing rights in a judicial procedure (general) and in manner of appealing to authorized state authorities (special).

It has been determined that the jurisdictional form of protecting housing rights includes both judicial protection and extrajudicial protection of housing rights. The non-jurisdictional form of protecting housing rights includes self-defense. Self-defense of housing rights is considered the possibility of an interested person, whose rights are violated or there is a threat of such a violation, to independently and according to own discretion, to choose any option for resolving a housing dispute. Self-defense is the use by an interested person of counteracting means that are not prohibited by law and do not contradict the moral principles of society. Alternative dispute resolution method is related to self-defense. It is a set of methods for resolving a conflict or a dispute without involving official judicial

agencies and state authorities: mediation, settlement agreement, arbitration, dispute resolution with the participation of a judge, negotiations without the involvement of third parties, etc.

The importance of the relationship between jurisdictional and non-jurisdictional forms of protecting housing rights is of great practical importance, since it is aimed at further effective distribution of housing cases. Jurisdictional judicial protection of housing rights is exclusively carried out by a state court. Extrajudicial protection of housing rights is defined as the actions of individuals and legal entities to defend housing rights and interests protected by law, which is carried out by them independently without impleading.

Extrajudicial protection of housing rights is characterized by the fact that a person can resolve all disputed issues by presenting the claims directly to the person who has violated his / her rights or is preventing to exercise such rights, or by addressing to the relevant state authorities authorized to consider such issues.

The author of the paper has highlighted advantages and disadvantages of judicial and extrajudicial protection of housing rights. The effectiveness of applying one of the forms of protection is determined by the specific sphere of civil legal relations.

Key words: form of protecting housing rights, jurisdictional form of protecting housing rights, non-jurisdictional form of protecting housing rights, judicial protection of housing rights, extrajudicial protection of housing rights.

Постановка проблеми. Процеси формування в сучасних умовах розвитку та функціонування українського суспільства правової держави та громадянського суспільства, встановлення курсу до європейської інтеграції має суттєво підвищити рівень захисту всього спектру цивільних прав та зокрема його важливой скдадової – житлових прав. Як слушно зазначає В.В. Зінченко, житло завжди було й ще довго буде залишатись однією з необхідних умов життя людини, тим самим матеріальним благом, потреба в якому виникає з моменту її народження та існує протягом всього життя, а від ступеня забезпеченості громадян житлом, його благоустрою, якості та доступності залежать здоров`я, настрій, працездатність і протяжність життя людини [1, с. 45].

З огляду на необхідність подальшого вдосконалення законодавчої бази для вітчизняної правової науки інтерес становить вся проблематика, яка пов'язані із судом, у тому числі й дослідження його ролі як основного гаранта захисту прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Певна неоднозначність наукової теорії щодо співвідношення юрисдикційних та неюрисдикційних форм захисту житлових прав зумовлює актуальність звернення до дослідження цього питання.

Метою дослідження є виокремлення юрисдикційної та неюрисдикційної форм захисту житлових прав з метою визначення перспектив їх розвитку та удосконалення.

Стан опрацювання проблематики. У науковому дискурсі останніх років спостерігається активізація дослідницького інтересу до питання співвідношення форм захисту цивільних прав. Маємо зазначити, що вченими, які займаються дослідженням саме судової форми захисту цивільних прав, є: К.В. Гусаров [2; 3]. В.А. Кройтор [4–7], М.М. Ясинок [8] та інші. Окремі аспекти позасудової форми захисту цивільних прав стали предметом дослідження таких вчених, як В.А. Кройтора [9-11], Ю.Д. Притики [12-13] та ін.

Окремі аспекти визначення узгодженої системи форм та способів цивільно-правового захисту житлових прав розглядались у працях О.Є. Аврамової [14-16], М.К. Галянтича [17-18], В.В. Зінченка [1], О.О. Кармази [19-21], В.А. Кройтора [22], Л.Г. Лічмана [23], О.Є. Мічуріна [24] та інших учених. Окремих аспектів цієї складної проблеми торкався в попередніх публікаціях й автор цієї наукової розвідки [25; 26].

Попри те, що науковці звертають увагу на дослідження питань перспектив розвитку форм захисту цивільних прав, все ж саме питання співвідношення юрисдикційної та неюрисдикційної форм захисту саме житлових прав залишається недостатньо дослідженим.

Виклад основного матеріалу дослідження. В цивілістичній науці традиційно виділяються дві форми захисту прав: юрисдикційна та неюрисдикційна. Юрисдикційна форма передбачає звернення за захистом до компетентних органів, які наділені владними повноваженнями. Юрисдикційна форма захисту здійснюється судом (загальний порядок захисту) чи органом державної влади (спеціальний порядок захисту) [26, с. 10]. Юрисдикційна форма захисту цивільних прав та інтересів може бути реалізована в судовому та позасудовому порядку. Неюрисдикційну форму захисту цивільних прав та інтересів становить самозахист цивільних прав [28, с. 75]. Відповідно до ст. 19 ЦК України самозахистом є застосування особою заходів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту можуть бути обрані особою на власний розсуд, а також можуть бути визначені в договорі, законі або в інших нормативно-правових актах.

Відповідно ці напрацювання в юридичній доктрині щодо проблематики форм захисту цивільних прав та інтересів будуть покладені в основу дослідження виокремлення юрисдикційної та неюрисдикційної форм захисту житлових прав з метою визначення перспектив їх розвитку та удосконалення. О.О. Кармаза вважає, що поняття «захист» розкривається через призму забезпечення правопорядку за допомогою засобів та способів захисту, що передбачені Конституцією та законами України [19, с. 155]. В цілому погоджуючись із зазначеним, вважаю за необхідне вказати й на важливість вибору насамперед відповідної форми захисту. Тобто алгоритм дії має бути таким: 1) у разі порушення житлового права обираємо відповідну форму захисту; 2) далі слід зазначити про найбільш ефективний спосіб захисту; 3) вимога має бути втілена у відповідному засобі захисту (позов, скарга, заява).

Юрисдикційний судовий порядок є найбільш поширеним способом захисту житлових прав. Згідно зі ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право будь-якими, не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Крім того, кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55 Конституції)[30]. Іншими словами, Конституція України передбачає можливість судового захисту житлових прав та інтересів як на національному, так і на міжнародному рівнях. Тобто Конституцією України гарантується судовий захист прав і свобод людини і громадянина у всякому разі, попри передбаченість можливості захисту в нормах закону. Відповідно, житлове право чи охоронюваний законом інтерес у разі порушення підлягає захисту в судовому порядку або в іншому порядку повноважним юрисдикційним органом. З урахуванням конституційного положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції) [30], судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод громадян, зокрема, і житлові спори.

Сутність судового захисту як засади цивільного законодавства – це гарантована державою можливість суб'єкта цивільних правовідносин звернутися до спеціальних державних органів (суду) у разі загрози або порушення його цивільних прав, інтересів або свобод і усунення таких порушень за допомогою судового рішення [29, с. 119]. Особливий положення суду обґрунтовується як положеннями Конституції України [30], так і положеннями Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [31] в яких зазначено, що суд є єдиним органом влади, наділеним компетенцією здійснювати правосуддя в Україні. Саме суд своїм владним актом вирішує спір між сторонами, чим здійснює захист порушеного чи оспореного суб'єктивного цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу.

Також слід зазначити, що в Україні, створюється належні законодавчі передумови для застосування та реалізації на внутрішньодержавному рівні норм міжнародного права з питань захисту прав людини, закріплюючи відповідні принципи та правила, які відповідають положенням міжнародних та європейських організацій. Саме тому в норми Конституції України було імплементовано всі провідні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року [32].

Юрисдикційний позасудовий порядок захисту житлових прав здійснюється уповноваженими органами державної влади. До юрисдикційного позасудового порядку захисту можна вдатися, якщо суб'єктивне житлове право було порушене державним органом або органом місцевого самоврядування, які виступають як представники публічної влади, а також особою, яка перебуває з потерпілим у рівноправних відносинах. Заінтересовані особи в таких випадках можуть звернутися за захистом своїх житлових прав до органів державної влади.

Слід також зазначити, що юрисдикційний позасудовий порядок захисту житлових прав може бути розділений на обов'язковий і факультативний. Ця класифікація має певне значення.

Якщо законом передбачено обов'язковий позасудовий порядок захисту житлового права, то звернутися до суду можна тільки після його реалізації, інакше провадження у справі буде припинено, оскільки такі спори не підлягають розгляду в суді. Якщо позасудовий порядок захисту житлового прав передбачається законом як факультативний, то заінтересована особа може відразу звернутися до суду

Неюрисдикційна форма захисту розуміється як вжиття особисто правовласником заходів, спрямованих на припинення порушення, відновлення порушених прав, відшкодування завданої шкоди [33, с. 324].

Неюрисдикційна форма захисту житлового права може бути реалізована як застосування мір оперативного впливу щодо особи, яка порушила цивільні права, або самозахист, що розуміється

як юридична можливість особи на власний розсуд і самостійно використовувати примусові засоби протидії. Важливим для самозахисту є те, що він має здійснюватись способами, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, і які повинні відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушено, а також наслідкам, заподіяним цим порушенням, з метою захисту правових благ, охоронюваних цивільним законодавством.

Сьогодні в усьому світі актуальним для юридичної доктрини та правозастосовчої практики стає таке поняття, як «альтернативне вирішення спору», яке є видом самозахисту. До альтернативних способів захисту житлових прав можливо віднести медіацію, мирову угоду, врегулювання спору за участю судді, переговори без участі третіх осіб та ін. Варто звернути увагу на те, що позасудові способи захисту житлових прав можуть реалізовуватись як у вже відкритому судовому процесі, так і поза ним. В першому разі суд може прийняти до розгляду справу, та ще до прийняття рішення судом сторони можуть самостійно вирішити житловий спір. Таким прикладом може бути угода за результатами медіації. В іншому разі житловий спір може бути вирішено винятково без звернення до суду.

Слід зауважити, що судові та позасудові способи захисту житлових прав мають свої переваги та недоліки. Так, перевагами судового захисту є: обов'язковий характер рішень суду щодо вирішення спору; судовий захист поширюється на необмежене коло осіб; захист здійснює спеціальний орган – суд, створений тільки для розгляду спорів про право; чітко розроблена процедура встановлення й перевірки фактичних обставин і ухвалення рішення. Недоліками судового захисту є: іноді довготривалість розгляду спору; рішення, що приймає суд, може не задовольняти вимоги сторін; судовий процес може бути фінансово затратним.

Перевагами позасудового захисту житлових прав є: швидкість розгляду та вирішення спірного житлового питання; такі способи захисту житлового права є менш затратними; деякі процедури характеризуються гнучкістю процесу розгляду спірного питання та не вимагають будь-якої формалізованості; ці процедури є конфіденційними; рішення спрямовані на задоволення вимог обох сторін конфлікту. Недоліками позасудового захисту житлових прав є: не всі рішення, що приймаються в позасудовому порядку, є обов'язковими для виконання сторонами; сторони можуть навмисно затягувати прийняття рішення по справі.

Висновки. Проаналізувавши переваги та недоліки юрисдикційної та неюрисдикційної форм захисту житлових прав, можемо зазначити, що ефективність тієї чи іншої форми захисту житлових прав буде залежати від характеру спору.

Так, судовий захист буде ефективний, якщо стороні необхідне рішення, що має імперативний характер, або рішення щодо визнання певних житлових прав. Судова форма захисту житлових прав передбачає прийняття рішення органом, уповноваженим здійснювати правосуддя, – судом.

Позасудовий захист буде ефективним, якщо сторони прагнуть зберегти добрі відносини, а характер конфлікту є незначним, що встановлюється несуттєвими наслідками майнового чи немайнового характеру. Позасудова форма захисту житлових прав може здійснюватись у юрисдикційній чи неюрисдикційній формі.

На основі вищезазначеного також робимо висновок, що юрисдикційна та неюрисдикційна форма захисту житлових прав мають співіснувати як допоміжні один одному форми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зінченко В.В. Правове регулювання квартирного обліку громадян для отримання ними житла соціального призначення. *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини*: зб. матеріалів круглого столу (м. Кам'янець-Подільський, 25 черв. 2024 р.) / МВС України; Нац. акад. правових наук України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. конституц. і міжнар. права ф-ту № 4. Кам'янець-Подільський : ХНУВС, 2024. 327 с. С. 45–47.
2. Гусаров К.В. Механізм судового захисту цивільних прав при перегляді судових рішень. *Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб:* колективна монографія /В.Л. Яроцький, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва, І.В. Жилінкова та ін. /За ред. проф. В.Л. Яроцького. Х.: Юрайт, 2013. 272 с.
3. Гусаров К.В. Доцільність змін цивільного процесуального законодавства під час воєнного стану та вдосконалення захисту прав суддів. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2022. 1421 p. С. 1138–1142.
4. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики: монографія. Харків: Право, 2020. 672 с.
5. Кройтор В.А. Суд як суб'єкт судової правотворчості в цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне правознавство.* 2023. № 2. С. 375–380. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.65.

6. Кройтор В.А. Прецедентний характер рішень Європейського Суду з прав людини в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 4. С. 192–198.
7. Кройтор В.А. Використання прецедентного права, створеного суддями Європейського Суду з прав людини, в процесі прийняття рішень українськими суддями з аналогічних питань. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2023. № 1. С. 46–53.
8. Цивільний процес України: Підручник / за заг. ред. д.ю.н. проф. М.М. Ясинка, К.: Алерта, 2014. 744 с.
9. Кройтор В.А**.** Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері захисту прав на нетипові об'єкти авторського права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 124–127. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/26.
10. Кройтор В.А. Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері захисту прав осіб, які постраждали від домашнього насильства. *Наука і техніка сьогодні.* 2024. № 13. С. 68–79.
11. Кройтор В.А. Форми захисту прав осіб, постраждалих від домашнього насильства. *Право UA*. 2025. № 1. С.107-115. DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.1.16.
12. Притика Ю.Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2004. № 60–62.
13. Притика Ю.Д. Міжнародний комерційний арбітраж: Питання теорії та практики: Монографія. К., 2005. 388 с.
14. Аврамова О.Є. Правова природа та система житлових прав. *Підприємництво, господарство і право.* 2015. № 7. С. 3–7.
15. Аврамова О.Є. Теоретичні засади приватно-правового регулювання житлових відносин в Україні: монографія. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 426 с.
16. Аврамова О.Є. Право на житло: цивільно-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 6. С. 52–55.
17. Галянтич М.К. Житлове право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 528 с.
18. Галянтич М.К. Приватноправові засади реалізації житлових прав громадян в України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2008. 40 с.
19. Кармаза О.О. Засоби та способи захисту прав суб'єктів житлових відносин. *Часопис Київського університету права.* 2012/2. С. 154–157.
20. Кармаза О.О. Підвідомчість питань щодо захисту житлових прав громадян в Україні. Збірник наукових праць першої міжнародної науково-практичної конференції вчених-процесуалістів, практиків, аспірантів, здобувачів і студентів, проведеної кафедрою правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (25–26 листопада 2010 року). Київ, 2010. С. 87–90.
21. Кармаза О.О. Захист житлових прав у цивілістичному процесі. *Держава і право. Збірник наукових праць. Серія Юридичні науки.* Випуск 74. С. 216–227.
22. Кройтор В.А. Система цивільно-правових засобів захисту житлових прав. *Право і безпека.* 2016. № 1 (60). С. 135–140.
23. Лічман Л.Г. Поняття та зміст права на житло*. Університетські наукові записки.* 2005. № 4. С. 95–101.
24. Сліпченко С.О., Мічурін Є.О., Соболев О.В. Житлове право України: навч.-практ. посіб. Харків: Еспада, 2003. 344 с.
25. Максимов М.І. Проблеми визначення системи форм, способів та засобів цивільно-правового захисту житлових прав. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. Випуск 4. С. 138–145. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.23.
26. Максимов М.І. Форми захисту житлових прав. *Теорія модернізації в контексті сучасної світової науки:* збірник наукових праць з матеріалами IV Міжнародної наукової конференції, м. Мукачево, 24 січня, 2025 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. 526 с. С. 187–192.
27. Лагутіна І.В. Форми захисту трудових прав працівників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / І.В. Лагутіна; кер. роботи Г.І. Чанишева; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2007. 20 с.
28. Цивільне право України : Академічний курс : Підручник : У двох томах / За заг. ред. Шевченко Я.М. Т. 1. Загальна частина. Київ : Концерн «Видавничий дім «Ін юре», 2003. 520 с.
29. Сидоренко М.В. Судовий захист цивільного права та інтересу як загальна засада цивільного законодавства України : дис.… канд. юрид. наук : 12.00.03 / М.В. Сидоренко. Одеса, 2012. 232 с.

30. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.
31. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
32. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950 р. *Офіційний вісник України.* 16.04.1998. № 13; 23.08.2006. № 32. Ст. 270.
33. Ульянова Г.О. Методологічні проблеми цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності від плагіату: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса. 2015. 433 с.

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.42

КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ПРОЦЕНТІВ РІЧНИХ ЗА ПОРУШЕННЯ ГРОШОВОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Отцевич Є.Ю.,
аспірант Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0006-2015-3436

Отцевич Є.Ю. Концепції правової природи процентів річних за порушення грошового зобов'язання.

У статті розглядаються концепції та основні підходи до визначення правової природи процентів річних за порушення грошового зобов'язання, що сформувались у науці цивільного права та правозастосовній практиці.

Автор досліджує чотири концепції та три основних підходи щодо розуміння правової природи процентів річних, передбачених ч. 2 ст. 625 ЦК України (концепція неустойки; концепція збитків; концепція особливої міри відповідальності; концепція плати за користування; штрафний підхід; компенсаційний підхід; виключний підхід).

У роботі аналізуються позиції правників, які представляють кожну із наведених концепцій (підходів), а також судова практика з питань стягнення процентів за прострочення сплати грошових коштів.

За результатами дослідження робиться висновок, що найбільш теоретично вірним та нормативно обґрунтованим є трактування процентів річних за ч. 2 ст. 625 ЦК України як спеціальної (особливої) форми цивільно-правової відповідальності, наводяться аргументи на користь цієї позиції, акцентується увага на особливостях даної форми відповідальності, що не дозволяє її віднести до загальних (універсальних) форм цивільно-правової відповідальності.

Автором визнаються спірними позиції щодо розуміння процентів річних виключно як компенсаційного способу захисту майнового права та інтересу кредитора, а також щодо ототожнення процентів із неустойкою або збитками.

За результатами визнання процентів річних самостійною (окремою) формою цивільно-правової відповідальності перелічуються правові наслідки такого розуміння процентів, зокрема, застосування при їх стягненні загальних правил притягнення до цивільно-правової відповідальності з урахуванням особливостей умов відповідальності за порушення грошових зобов'язань; поглинання такими процентами процентів за правомірне користування грошовими коштами, що унеможливлює їх одночасне стягнення; можливість нарахування таких процентів на прострочені проценти за правомірне користування грошовими коштами; визнання таких процентів додатковими компенсаційними нарахуваннями, які не входять до складу основного грошового зобов'язання; застосування за вимогами про стягнення таких процентів загального строку позовної давності, а не скороченого (як для стягнення неустойки); можливість стягнення таких процентів незалежно від сплати неустойки та збитків; неможливість зменшення розміру таких процентів за рішенням суду на підставі положень ч. 3 ст. 551 ЦК України.

Ключові слова: проценти річних, грошове зобов'язання, відповідальність за порушення грошового зобов'язання, неустойка, збитки, форма цивільно-правової відповідальності.

Ottsevych Y.Y. Concepts of the legal nature of annual interest for breach of monetary obligations.

The article examines the concepts and main approaches to determining the legal nature of annual interest for breach of monetary obligations, developed in civil law scholarship and law enforcement practice.

The author researches four concepts and three main approaches to understanding the legal nature of annual interest rates provided for in Article 625 of the Civil Code of Ukraine (the concept of penalty; the concept of damages; the concept of special liability; the concept of payment for use; the penal approach; the compensation approach; the exceptional approach).

The paper analyses the positions of lawyers representing each of the above concepts (approaches), as well as court practice on the issue of interest charges for delay in payment.

Based on the results of the research, it is concluded that the most theoretically correct and normatively justified interpretation of annual interest under Article 625 of the Civil Code of Ukraine is

as a special (specific) form of civil liability. This position is supported by arguments emphasising the specific features of this form of liability that prevent it from being classified as a general (universal) form of civil liability.

The author considers controversial the positions of understanding annual interest exclusively as a compensatory means of protecting the economic rights and interests of the creditor, and the equating of interest with penalties or damages.

Based on the results of determining interest as an independent (separate) form of civil liability, the legal consequences of such an understanding of interest are described, in particular, the application of general rules for civil liability when collecting interest, taking into account the specific conditions of liability for breach of monetary obligations; the absorption by such interest of interest for legitimate using money, which makes it impossible to collect them simultaneously; the possibility of charging such interest on overdue interest for legitimate using money; recognition of such interest as additional compensatory charges that are not included in the main monetary obligation; application of the general limitation period for claims for the collection of such interest, rather than a shortened one (as for the collection of penalties); the possibility of collecting such interest regardless of the payment of penalties and damages; the impossibility of reducing the amount of such interest by a court decision on the basis of the provisions of Part 3 of Article 551 of the Civil Code of Ukraine.

Key words: annual interest, monetary obligation, liability for breach of monetary obligation, penalty, damages, form of civil liability.

Постановка проблеми. З появою у ч. 2 ст. 625 ЦК України (а до цього у ст. 214 Цивільного кодексу Української РСР) обов'язку сплати процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання у доктрині цивільного права не припиняється дискусія щодо визначення правової природи таких процентів, які трактуються правниками і як різновид неустойки (пені), і як форма відшкодування збитків, і як особлива міра відповідальності, і як плата за користування капіталом. Відсутнє єдине тлумачення положень ч. 2 ст. 625 ЦК України і в судовій практиці, що призводить до неоднозначного застосування вказаної норми. В одних випадках суди розглядають проценти річних за ст. 625 ЦК України виключно як спосіб захисту майнового права та інтересу кредитора, в інших – як особливу міру цивільно-правової відповідальності та додатковий вид санкцій за прострочення виконання грошового зобов'язання. Як влучно зауважує Д. Д. Луспеник, визначення правової природи процентів річних за ст. 625 ЦК України має не тільки теоретичне, але й практичне значення, оскільки впливає на вирішення багатьох спорів, зокрема таких, як стягнення зазначеної суми в період банкрутства підприємства чи під час введеного в банку мораторію на задоволення вимог кредиторів, так і на можливість застосування за аналогією закону положення ст. 551 ЦК України щодо зменшення розміру процентів виходячи з їх компенсаційної природи [1, с. 23].

Метою статті є дослідження концепцій та основних підходів до визначення правової природи процентів річних за порушення грошового зобов'язання.

Стан опрацювання проблематики. У національній доктрині приватного права питання визначення правової сутності процентів річних як правового наслідку порушення грошових зобов'язань були предметом дослідження в наукових працях таких правників, як Л. М. Баранова, О.А. Беляневич, Т.В. Боднар, А.А. Верховець, Н.Ю. Голубєва, М.Б. Гусак, І.О. Дзера, Л. О. Єсіпова, А.О. Згама, С.М. Лепех, Д.Д. Луспеник, В.В. Луць, Ю.В. Мица, О.П. Печений, О.П. Подцерковний, О.М. Соловйов, І.В. Спасибо-Фатєєва, Л.В. Тарасенко, О.І. Шаповалова та ін. У той же час, не було проведено комплексного дослідження всіх існуючих концепцій та основних підходів до визначення правової природи процентів річних, які сформувались в процесі розвитку вітчизняного правомислення та правозастосовної практики, що потребує більш поглибленого та системного наукового аналізу даного питання.

Виклад основного матеріалу. Погляд на проценти, які підлягають сплаті при простроченні сплати грошових коштів (ч. 2 ст. 625 ЦК України), у цивілістичній доктрині та практиці є доволі дискусійним. Як слушно підкреслював В.В. Луць, у «…судовій практиці та літературі по-різному оцінюється юридична природа процентів, які стягуються при порушенні грошових зобов'язань: одні фахівці вважають, що проценти – це плата за користування чужими грошовими коштами, яка не є мірою відповідальності; інші розглядають проценти як різновид санкцій (відповідальності) за порушення грошового зобов'язання» [2, с. 170].

Узагальнюючи різні погляди на правову природу процентів річних за ст. 625 ЦК України, у науці цивільного права прийнято виділяти наступні *чотири концепції*, які сформувались з цього питання:

– *концепція неустойки*, за якою проценти річних визнаються різновидом неустойки (пені);

– *концепція збитків*, згідно з якою проценти річних є формою відшкодування збитків як ціни кредиту коштів, які б кредитор міг отримати від продуктивного використання суми боргу у разі своєчасної її сплати боржником;

– *концепція особливої міри відповідальності*, за якою проценти річних не є ані збитками, ані неустойкою, а постають як специфічна форма цивільно-правової відповідальності, яка рівною мірою має на меті компенсацію втрат кредитора та покарання боржника;

– *концепція плати за користування*, згідно якої проценти за прострочення виконання грошового зобов'язання є платою за користування капіталом, через що не можуть кваліфікуватися ані як збитки, ані як неустойка (пеня), ані як міра відповідальності взагалі (проценти виконують компенсаційну функцію та є способом захисту суб'єктивного цивільного права кредитора безвідносно до відповідальності боржника) [3; 4, с. 83].

Досліджуючи правову природу законних процентів та практику застосування ст. 625 ЦК України, А. О. Згама, в свою чергу, зазначає, що у науковій літературі склалися *три основні підходи* щодо розуміння правової природи процентів за прострочення грошової вимоги кредитора: *штрафний*; *компенсаційний*; *виключний*. Прихильники першого підходу (М. Гусак, Л. Тарасенко) говорять про єдину правову природу річних процентів і неустойки, про відсутність жодної відмінності між ними. Ще одна група вчених дотримується компенсаційного підходу до розуміння річних (законних) процентів (О. Подцерковний), акцентуючи увагу на тому, що ці проценти є компенсацією втрат кредитора від неправомірного користування грошима іншою особою у розмірі, визначеному законом. Представники виключного підходу розглядають річні проценти як самостійний захід (форму) цивільно-правової відповідальності та/або самостійний спосіб захисту майнових прав та інтересів кредитора (Д. Луспеник, Н. Щербакова, А. Ширніна, І. Дзера) [5, с. 149].

Далі більш детально розглянемо позиції та аргументацію представників кожного з наведених узагальнених підходів (концепцій) щодо розуміння сутнісної природи процентів річних.

До науковців, які дотримуються *концепції неустойки (штрафний підхід)*, можна віднести Л. В. Тарасенко, за висновком якої проценти річних, встановлені ч. 2 ст. 625 ЦК України, за своєю правовою природою є *законною неустойкою (пенею)*, яка стягується за прострочення грошових зобов'язань. На її думку, відсутність назви процентів річних як неустойки в ч. 2 ст. 625 ЦК України є законодавчим недоліком, що не перешкоджає їх кваліфікації як законної неустойки, оскільки процентам річним властиві ознаки, які в повній мірі відповідають ознакам неустойки [6, с. 172].

Т. В. Боднар також вважає, що проценти річних за своєю природою є *неустойкою (пенею)*, а тому стосовно вимоги щодо їх сплати має застосовуватися позовна давність в один рік. Тлумачення Верховним Судом України в одній із постанов процентів річних як окремого виду відповідальності вказаний автор уявляє помилковим [2, с. 36; 7, с. 198].

А.А. Верховець, аналогічно визначаючи проценти річних від простроченої суми грошового зобов'язання як *неустойку-пеню* та стверджуючи, що цій санкції притаманні всі ознаки законної неустойки, виділяє при цьому її специфічні ознаки: застосовується лише за прострочення грошового зобов'язання; для її застосування достатньо наявності факту прострочення грошового зобов'язання; якщо від сплати неустойки боржник може бути звільнений за форс-мажору чи непереборної сили, то сплата 3 % річних за прострочену суму зобов'язання під обставини, що звільняють від відповідальності, не підпадає; 3 % річних не стягуються, якщо договором чи законом передбачено інший розмір процентів; виходячи з природи 3 % річних як неустойки, сума 3% річних, належна до сплати, може підлягати зменшенню за рішенням суду [8, с. 11–12; 9, с. 33].

Л.О. Єсіпова також вважає, що проценти річних є *неустойкою (штрафом або пенею)*, оскільки як окремий несприятливий наслідок порушення зобов'язання проценти статтею 611 ЦК України не передбачені (передбачена тільки неустойка), а дефініція неустойки, закріплена у § 2 глави 49 ЦК України, саме дає змогу віднести до неї проценти як грошову суму, що сплачується боржником кредиторові у разі порушення зобов'язання [10, с. 472].

З наведеною аргументацією не погоджується О. П. Печений, на думку якого відсутність процентів річних в переліку правових наслідків порушення зобов'язання, наведеного в ст. 611 ЦК України, не змінює того, що проценти річних виступають спеціальним наслідком прострочення виконання грошових зобов'язань, оскільки: 1) в ст. 611 ЦК України перелік наслідків порушення зобов'язання не носить вичерпного характеру (договором або законом можуть встановлюватися й інші правові наслідки порушення зобов'язання; 2) ст. 625 ЦК України відображає (у порівнянні зі ст. 611 ЦК України) специфіку наслідків порушення грошових зобов'язань, що підкреслює самостійну природу процентів річних як форми відповідальності за прострочення виконання грошового зобов'язання [11, с. 548].

Прихильниками ототожнення процентів річних та неустойки є також такі правники як В.В. Луць [2, с. 170], Ю. Попов [12, с. 54], М.Б. Гусак [13, с. 27].

Слід відзначити, що до прийняття нового ЦК України 2003 року в судовій практиці певний час також існував підхід до сприйняття процентів річних саме як неустойки (пені). Так, в п. 10 Інформаційного листа Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування

окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів» від 29.08.2001 № 01-8/935 зазначалось, що «…проценти річних за своєю правовою природою є *неустойкою*, і, отже, до них застосовуються правила про скорочені строки позовної давності» [14]. Вказана позиція була виключена з наведеного Інформаційного листа лише у 2009 році на підставі Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 12.03.2009 № 01-08/163 [15]. У правозастосовній діяльності дане роз'яснення суду нерідко піддавалось критиці Верховного Суду України, який вказував, що за ЦК України неустойка має тільки дві форми: пеню та штраф і, відповідно, не може мати іншої форми, зокрема форми процентів річних, які виступають іншим засобом захисту цивільних прав, передбаченим законом [16, с. 116–117].

До групи науковців, які дотримуються *концепції збитків (компенсаційний підхід)*, можна віднести О.П. Подцерковного, на думку якого проценти річних за своєю правовою природою аналогічні *упущеній вигоді* (доходам, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено) (ч. 2 ст. 22 ЦК України), а тому їх слід розглядати як *встановлений законом розмір збитків*, що не підлягає доказуванню та має відшкодовуватися кредиторові у випадку прострочення боржником грошового зобов'язання [17, с. 272].

Як різновид *мораторних збитків* розглядає проценти річних С. Лепех, яка вказує на деяку спірність виділення таких процентів у самостійну форму відповідальності. На її думку, логічним є розглядати такі проценти як *упущену вигоду* у розумінні «втрати можливостей», а узаконенням зазначених процентів законодавець підтвердив визнання до того на практиці презумпції таких збитків для грошового зобов'язання і їх середнього розміру і звільнив кредитора від необхідності доказування самого факту заподіяння [18, с. 29-30]. Правова природа узаконених процентів як упущеної вигоди допускає, на її переконання, можливість одночасного стягнення узаконених процентів поряд із неустойкою, передбаченою договором позики за прострочення повернення суми позики [19, с. 779].

Визначає законні проценти як *специфічну форму збитків* також А.О. Згама, обґрунтовуючи таке бачення прикладами із зарубіжного законодавства та положеннями актів міжнародно-правового характеру [5, с. 151].

Інший погляд на правову природу процентів річних висловлюють науковці, яких можна віднести до представників *концепції особливої міри відповідальності (виключний підхід)*.

Так, Д.Д. Луспеник вважає проценти та суму інфляційних виплат за ст. 625 ЦК України *спеціальним заходом цивільно-правової відповідальності*, які не можуть бути віднесені ані до неустойки, ані до збитків [20, с. 24].

За твердженням І.В. Спасибо-Фатєєвої, проценти річних відповідно до чинного законодавства України являють собою *окремий вид санкцій, властивий для несвоєчасного виконання грошового зобов'язання*, а тому зменшувати по суду проценти річних в порівнянні з передбаченими в договорі недопустимо [21, с. 449].

На думку О.І. Шаповалової, зазначені проценти є одночасно *способом захисту цивільних прав і інтересів кредитора*, *правовим наслідком порушення зобов'язання*, *особливою мірою цивільно-правової відповідальності боржника*; ця відповідальність не може бути скасована або обмежена правочином; як спосіб захисту цивільних прав та інтересів кредитора, такі проценти мають компенсаційну функцію та сплачуються позикодавцю за позбавлення його самої можливості отримати гіпотетичний прибуток внаслідок комерційного використання грошових коштів [22, с. 17].

Називає проценти річних *самостійною мірою відповідальності* також В. Уланова, яка вбачає призначення таких процентів у покаранні користувача чужими коштами та компенсації втрат кредитора [23, с. 44].

Позицію, згідно якої проценти річних за ст. 625 ЦК України виступають заходом цивільно-правової відповідальності зі всіма притаманними їй ознаками, розділяє І.О. Дзера, за висновком якої «три проценти річних є *різновидом цивільно-правової відповідальності* за невиконання чи неналежне виконання грошових зобов'язань, а тому не може застосовуватися як спосіб належного виконання грошового зобов'язання, адже для цього є спеціальна норма – ст. 536 ЦК, якою встановлюються проценти за користування грошовими коштами» [24, с. 117].

О. П. Печений, в свою чергу, називає проценти річних *самостійною формою цивільно-правової відповідальності* за грошовими зобов'язаннями у вигляді плати за користування чужими грошовими коштами [25, с. 11].

Такої ж позиції дотримуються Н.В. Щербакова та А.Е. Ширніна, на думку яких «проценти річних є *формою цивільно-правової відповідальності* і одночасно *способом захисту майнового права та інтересу кредитора*; вони застосовуються лише тоді, коли є підстава притягнення до цивільно-правової відповідальності – правопорушення (прострочка виконання грошового зобов'язання)» [26, с. 90].

О.М. Соловйов зазначає, що указані в ч. 2 ст. 625 ЦК України проценти є *самостійною спеціальною формою цивільної відповідальності* боржника за прострочення виконання грошового зобов'язання, а тому в науковій літературі їх іменують «проценти за безпідставне користування чужими грошовими коштами» або «проценти відповідальності» [27, с. 413; 28, с. 22].

Одним із представників *четвертої концепції*, за якою проценти за прострочення платежів не розглядаються ані як збитки, ані як неустойка (пеня), ані як міра відповідальності, можна вважати Л. М. Баранову, на думку якої стягнення трьох процентів річних від простроченої суми є *способом захисту майнового права кредитора* у зв'язку із обезцінюванням коштів, а тому вони не можуть розглядатися як санкції за невиконання або неналежне виконання грошових зобов'язань та їх не можна розцінювати як заходи відповідальності за порушення зобов'язань [29, с. 133]. На її переконання, кваліфікація правових наслідків, встановлених ст. 625 ЦК України, як міри відповідальності, є не зовсім коректною, оскільки інфляційні нарахування на суму боргу та проценти річних входять до складу грошового зобов'язання [30, с. 125].

В.В. Богатир, коментуючи положення ч. 2 ст. 625 ЦК України, також вважає, що передбачені даною нормою проценти річних – «це не санкції, а *спосіб захисту майнового права та інтересу*, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора внаслідок знецінення грошових коштів у зв'язку з інфляційними процесами та отриманні компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторові, а тому ці кошти нараховуються незалежно від вини боржника та від сплати ним неустойки (пені) за порушення виконання зобов'язання» [31, с. 536].

Критично налаштований до розуміння процентів як форми (міри) відповідальності Ю.В. Мица, за висновком якого проценти, що підлягають сплаті у випадку прострочення виконання грошового зобов'язання, слід кваліфікувати як плату за користування чужими (тобто такими, що підлягають сплаті іншій особі) грошовими коштами – *компенсаційний спосіб захисту суб'єктивного цивільного права кредитора*, застосування якого не залежить від вини боржника і який не є ані неустойкою, ані формою відшкодування збитків, ані мірою відповідальності взагалі [32].

Даної концепції дотримуються також М.Л. Стусенко, на думку якого сплата процентів річних, у разі прострочення виконання грошового зобов'язання, не є заходом цивільно-правової відповідальності, а є *самостійним правовим наслідком порушення зобов'язання* та *заходом захисту цивільних прав та інтересів* [33, с. 141], та А.Л. Ткачук, за твердженням якого зазначені проценти не слід змішувати з неустойкою: вони є не мірою відповідальності, а *платою за користування чужими грошовими коштами* і, отже, стягуються незалежно від вини боржника [10, с. 539].

Слід відзначити, що позиція стосовно правової природи процентів річних за ст. 625 ЦК України виключно як способу захисту майнового права та інтересу кредитора та що їх не можна розцінювати як санкції деякий час існувала і в судовій практиці (наприклад, такий висновок зустрічається у постанові Верховного Суду України від 08.11.2010 у справі № 3-12г10 [34]).

Представляє інтерес також думка В. Л. Яроцького, на переконання якого «…юридична природа трьох процентів річних за ст. 625 ЦК України є подвійною. З одного боку – це *санкція за порушення кредитного зобов'язання*. З другого – це *законна компенсація фактично упущеної вигоди* внаслідок порушення боржником за грошовим зобов'язанням обов'язку вчасно повернути кредитору належні йому грошові кошти» [35].

Отже, узагальнюючи різні погляди науковців на правову природу процентів річних за ч. 2 ст. 625 ЦК України, можна зробити висновок про відсутність єдиної позиції з цього питання. У науці цивільного права проценти річних розглядаються як: 1) законна неустойка (пеня); 2) встановлений законом розмір збитків (упущеної вигоди); 3) спеціальний захід цивільно-правової відповідальності; 4) окремий вид санкцій, властивий для несвоєчасного виконання грошового зобов'язання; 5) одночасно особлива міра цивільно-правової відповідальності, спосіб захисту цивільних прав і інтересів кредитора та правовий наслідок порушення зобов'язання; 6) різновид цивільно-правової відповідальності; 7) самостійна форма цивільно-правової відповідальності; 8) форма цивільно-правової відповідальності і одночасно спосіб захисту майнового права та інтересу кредитора; 9) самостійна спеціальна форма цивільної відповідальності; 10) самостійний правовий наслідок порушення зобов'язання та захід захисту цивільних прав та інтересів; 11) спосіб захисту майнового права та інтересу; 12) компенсаційний спосіб захисту суб'єктивного цивільного права кредитора; 13) плата за користування чужими грошовими коштами; 14) санкція за порушення кредитного зобов'язання та законна компенсація фактично упущеної вигоди. Іменують такі проценти також по-різному: негативні проценти, проценти-лихва, проценти за безпідставне користування чужими грошовими коштами, проценти за позадоговірне користування чужими грошовими коштами, проценти відповідальності тощо.

Що стосується правозастосовної діяльності, то аналіз актуальної судової практики України дозволяє зробити висновок, що наразі в ній домінує концепція правової природи процентів річних

за ч. 2 ст. 625 ЦК України як *особливої міри відповідальності (виключний підхід)*. У постановах Великої Палати Верховного Суду сформувалась стала позиція, за якою проценти річних визнаються *особливою мірою відповідальності боржника (спеціальним заходом цивільно-правової відповідальності)* за прострочення грошового зобов'язання, становлять спосіб захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат (збитків) кредитора від знецінення грошових коштів та отримання компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторові (постанови Великої Палати Верховного Суду від 19.06.2019 у справі № 703/2718/16-ц [36], від 23.10.2019 у справі № 723/304/16-ц [37], від 04.05.2022 у справі № 761/28949/17 [38] тощо).

В узагальненнях практики Вищого господарського суду України також робився висновок, що «вимоги про сплату … передбачених частиною 2 статті 625 ЦК України … нарахувань у зв'язку з порушенням грошових зобов'язань хоча й мають грошовий характер, але за своєю правовою природою не є основним зобов'язанням, а є *заходом відповідальності за порушення зобов'язань*, й відтак ці вимоги не можуть бути зараховані як зустрічні в порядку статті 601 ЦК України» (п. 1.14. постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань» від 17.12.2013 № 14 [39]).

Проаналізувавши різні концепції, правові аспекти та доктринальні підходи щодо визначення правової природи процентів за прострочення виконання грошових зобов'язань, можна зробити висновок, що найбільш теоретично вірним та нормативно обґрунтованим видається трактування процентів річних за ч. 2 ст. 625 ЦК України саме як *спеціальної (особливої) форми цивільно-правової відповідальності*.

По-перше, такий висновок випливає з того, що сплаті процентів за прострочення платежів притаманні основні ознаки цивільно-правової відповідальності: обов'язок їх сплати наступає лише при наявності протиправного невиконання (неналежного виконання) зобов'язання; такий обов'язок має майновий характер, тобто впливає не безпосередньо на особу-правопорушника, а на його майнову сферу, яка в результаті цього зменшується; такий обов'язок є додатковим по відношенню до порушеного (первинного зобов'язання) та полягає у приєднанні до останнього; проценти компенсують кредитору втрати від неможливості користування утримуваними боржником грошовими коштами, а тому їх виплата має компенсаційний (еквівалентний) характер.

По-друге, такий висновок детермінований самою назвою статті 625 ЦК України – «Відповідальність за порушення грошового зобов'язання» та місцезнаходженням цієї статті у структурі ЦК України, а саме її розміщенням в Главі 51 «Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання» Книги п'ятої «Зобов'язальне право» [40].

По-третє, такий висновок відповідає останній позиції Великої Палати Верховного Суду, згідно якої «…компенсаторний характер процентів, передбачених статтею 625 ЦК України, не свідчить про те, що вони є платою боржника за «користування кредитом» (тобто можливістю правомірно не сплачувати кредитору борг протягом певного часу). *Такі проценти слід розглядати саме як міру відповідальності*. На відміну від процентів за «користування кредитом», *до процентів річних, передбачених зазначеною статтею, застосовуються загальні норми про цивільно-правову відповідальність*» (п. 106 постанови Великої Палати Верховного Суду від 05.04.2023 у справі № 910/4518/16 [41]).

Особливість (специфічність) форми цивільно-відповідальності у вигляді сплати процентів річних полягає в тому, що вона передбачена *лише для грошових зобов'язань* та наступає *незалежно від неможливості виконання таких зобов'язань*, що прямо випливає з приписів ч. 1 ст. 625 ЦК України та є виключенням із загального правила, встановленого ст. 607 ЦК України, згідно з яким зобов'язання може припинятись неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає [40].

Це означає, що всі негативні наслідки прострочення виконання грошового зобов'язання, у тому числі по сплаті процентів річних, навіть ті, що настали випадково, несе боржник. Причому він позбавлений можливості посилатись як на підставу звільнення його від відповідальності ні на відсутність своєї вини, ні на дії третіх осіб, у тому числі і неправомірні, ні на неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає [11, с. 548]. Тобто мова йде про притягнення до відповідальності за усіченим складом, без вини [42, с. 98].

Як справедливо зазначає І.В. Спасибо-Фатєєва, «якщо зобов'язання носить грошовий характер, відповідальність за його невиконання має певні особливості. Вони стосуються того, що гроші як загальний еквівалент завжди мають бути виплачені, а також, що порушення цього правила тягне за собою сплату грошей у підвищеному розмірі. Передусім йдеться про сплату процентів річних і пені» [21, с. 418].

Б.П. Карнаух, розглядаючи зміни формули складу цивільного правопорушення залежно від характеру пред'явлених позовних вимог та особливостей конкретного правопорушення, зазначає, що «за позовними вимогами про стягнення інфляційних втрат і трьох процентів річних і так само про стягнення штрафних санкцій за порушення грошових зобов'язань доказуванню підлягає єдино лише факт порушення грошового зобов'язання. Вина відповідача в означених випадках узагалі не підлягає дослідженню, а будь-які доводи відповідача про неможливість виконання не є належними до предмета доказування й не повинні братися до уваги» [43, с. 14].

Отже, видається, що проценти за прострочення платежів, хоча і мають загальні ознаки цивільно-правової відповідальності, однак в силу своїх особливостей та специфіки застосування умов відповідальності за порушення грошових зобов'язань, не можуть бути віднесені до загальних форм цивільно-правової відповідальності, а тому їх буде справедливо визнати однією із спеціальних форм цивільно-правової відповідальності.

Тут варто також звернути увагу на термінологію, яка вживається для означення процентів як різновиду цивільно-правової відповідальності. Як вбачається з позицій авторів, які вважають проценти річних самостійним видом цивільно-правової відповідальності, ними застосовуються різні терміни: деякі називають проценти «формою цивільно-правової відповідальності», а інші – «мірою цивільно-правової відповідальності» або «заходом цивільно-правової відповідальності».

З цього приводу слід пояснити, що традиційно у науці цивільного права розглядають правові наслідки порушення зобов'язання, які виражаються у *формах цивільно-правової відповідальності*. Форми цивільно-правової відповідальності поділяють на: 1) *загальні (універсальні)*, які застосовуються у разі порушення будь-якого зобов'язання незалежно від спеціального застереження про це в договорі чи законі (відшкодування збитків, відшкодування (компенсація) моральної шкоди) та 2) *спеціальні*, які можуть застосовуватися лише у випадках, коли це прямо передбачено законом або договором за порушення певних зобов'язань (сплата неустойки, втрата завдатку, сплата процентів за неправомірне користування чужими коштами) [44, с. 119; 45, с. 370].

Л.М. Баранова звертає увагу, що тривалий час у науці цивільного права для вираження додаткових негативних наслідків, що покладаються на правопорушника, використовувалися терміни «форма» та «міра» цивільно-правової відповідальності. Порівнюючи ці терміни, вона дійшла висновку, що саме поняття «форма відповідальності» відображає сутність проявів негативних наслідків для правопорушника, а застосування терміну «міра відповідальності» вбачається недоречним через лексичну невідповідність, оскільки в українській мові це слово не відображає сутності явища, а вказує на його кількісні (вимірювальні) характеристики [21, с. 115-116].

Отже, термінологічно більш правильним вбачається визначати проценти за прострочення платежів як особливу або спеціальну *форму* цивільно-правової відповідальності. Хоча й допустимим видається називати такі проценти особливою або спеціальною *мірою (заходом)* цивільно-правової відповідальності (такі варіанти частіше зустрічаються в судовій практиці).

Що стосується позиції, за якою проценти річних не визнаються формою цивільно-правової відповідальності, а розглядаються виключно як компенсаційний спосіб захисту майнового права та інтересу кредитора, то вона представляється досить спірною, оскільки не до кінця розкриває правову сутність таких нарахувань та ускладнює їх співвідношення з процентами за правомірне користування грошовими коштами, а також іншими формами цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. При такому підході проценти за прострочення можуть нараховуватися одночасно з процентами як платою за правомірне користування грошовими коштами, а також сплачуватися разом з неустойкою та збитками, без урахування загального обсягу таких нарахувань та меж майнової відповідальності за порушення грошових зобов'язань, що вочевидь спотворює дійсне призначення таких процентів, які замість компенсаційного механізму при неправомірному користуванні чужими грошовими коштами перетворюються у спосіб безпідставного збагачення кредитора.

Не можна також погодитись із позиціями щодо ототожнення процентів річних із неустойкою або збитками, адже вказані категорії мають різне правове регулювання, вживаються у ЦК України та інших законодавчих актах як окремі та однопорядкові поняття та відрізняються як за механізмом стягнення й підрахунку, так і за іншими ознаками (строки позовної давності, можливість зменшення за рішенням суду, види порушених зобов'язань, порядок обчислення та доказування розміру тощо).

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що визнання процентів річних самостійною (окремою) формою цивільно-правової відповідальності тягне за собою такі наслідки: 1) підставою для сплати таких процентів є лише неправомірна поведінка особи (прострочення виконання грошового зобов'язання); 2) при стягненні таких процентів мають застосовуватись загальні правила притягнення до цивільно-правової відповідальності з урахуванням особливостей умов відповідальності за порушення грошових зобов'язань (усічений склад); 3) такі проценти не повинні нарахо-

ватись паралельно з процентами за правомірне користування грошовими коштами, а мають поглинати останні; 4) такі проценти можуть бути нараховані на прострочені проценти за правомірне користування грошовими коштами; 5) такі проценти не входять до складу основного грошового зобов'язання, а є додатковими компенсаційними нарахуваннями; 6) такі проценти можуть бути стягнуті, незалежно від стягнення неустойки та збитків; 7) за вимогами про стягнення таких процентів має застосовуватись загальний строк позовної давності, а не скорочений (як для стягнення неустойки); 8) розмір таких процентів не може бути зменшено за рішенням суду на підставі положень ч. 3 ст. 551 ЦК України.

Висновки. Погляд на проценти за прострочення платежів, передбачені ч. 2 ст. 625 ЦК України (негативні проценти або проценти за неправомірне користування грошовими коштами) у цивілістичній доктрині є досить полемічним, адже такі проценти розглядаються і як різновид неустойки (пені), і як форма відшкодування збитків, і як особлива міра відповідальності, і як плата за користування капіталом. Такі різні погляди на проценти річних сформували у науці цивільного права чотири концепції та три основних підходи щодо розуміння їх правової природи (концепція неустойки; концепція збитків; концепція особливої міри відповідальності; концепція плати за користування; штрафний підхід; компенсаційний підхід; виключний підхід). Аналіз актуальної судової практики України дозволяє зробити висновок, що наразі в ній домінує концепція правової природи процентів річних як особливої міри відповідальності (виключний підхід). У чисельних постановах Великої Палати Верховного Суду робиться висновок, що проценти річних є *особливою мірою відповідальності боржника (спеціальним заходом цивільно-правової відповідальності)* за прострочення грошового зобов'язання, становлять спосіб захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат (збитків) кредитора від знецінення грошових коштів та отримання компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторові. Проаналізувавши різні концепції, правові аспекти та доктринальні підходи щодо визначення правової природи негативних процентів, можна зробити висновок, що найбільш теоретично вірним та нормативно обґрунтованим є трактування процентів річних за ч. 2 ст. 625 ЦК України саме як *спеціальної (особливої) форми цивільно-правової відповідальності*, адже сплаті таких процентів цілком притаманні основні ознаки цивільно-правової відповідальності. Водночас слід мати на увазі, що така форма цивільно-правової відповідальності має свої особливості, які полягають в тому, що вона передбачена *лише для грошових зобов'язань* та наступає *незалежно від неможливості виконання таких зобов'язань* (усічений склад правопорушення, без вини), що не дозволяє її віднести до загальних (універсальних) форм цивільно-правової відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Луспеник Д.Д. Договір позики: деякі питання теорії та судової практики. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 4(128). С. 16–24.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 6-те вид., перероб. і допов. / за заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2019. Т. II. 1048 с.
3. Мица Ю.В. Науковий висновок в аспекті обставин господарської справи № 910/3831/22, що перебуває на розгляді Великої Палати Верховного Суду. URL: https://www.supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_visn_1_910_4518_16_2.pdf (дата звернення: 31.07.2025).
4. Голубєва Н.Ю. Вдосконалення правового регулювання процентів річних за ст. 625 ЦК України. *Рекодифікація цивільного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів* : монографія / кол. авт.: Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, Н.Ю. Голубєва та ін. Київ: Норма права, 2020. С. 82–101.
5. Згама А. О. Законні проценти та інфляційні втрати у сфері господарювання: практика застосування ст. 625 Цивільного кодексу України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 148–151. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2020/40.pdf (дата звернення: 31.07.2025).
6. Тарасенко Л.В. Цивільно-правова відповідальність за порушення грошових зобов'язань: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2006. 211 с.
7. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві : монографія. К.: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
8. Верховець А.А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2010. 16 с.

9. Верховець А.А. Про сплату процентів за ст. 625 ЦК України. *Вісник господарського судочинства*. 2005. № 2. С. 30–34.
10. Цивільний кодекс України: коментар / заг. ред. Є.О. Харитонов, О.М. Калітенко; Одеська національна юридична академія. Одеса: Юридична література, 2003. 1079 с.
11. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців. Т. 7: Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ФОП Лисяк Л.С., 2012. 736 с.
12. Попов Ю. Правова природа так званих «процентів річних». *Юридичний журнал*. 2002. № 3. С. 54–58.
13. Гусак М.Б. Правова природа відповідальності за протермінування виконання грошового зобов'язання. *Юридичний журнал*. 2011. № 9 (111). С. 22–32.
14. Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів: інформаційний лист Вищого господарського суду України від 29.08.2001 № 01-8/935. *Юридичний вісник України*. 2001. № 38.
15. Про деякі питання, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів України у другому півріччі 2008 року щодо застосування норм Господарського процесуального кодексу України: інформаційний лист Вищого господарського суду України № 01-08/163 від 12.03.2009. *Юридичний вісник України*. 2009. № 18.
16. Постанови Верховного Суду України та Вищого господарського суду України: Випуск 1 / за заг. ред. В.Т. Маляренка. К.: Ін Юре, 2003.
17. Подцерковний О.П. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики. Видання перше. Київ: «Юстініан», 2006. 424 с.
18. Лепех С. Окремі проблеми майнової відповідальності за кредитним договором. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 12. С. 28–30.
19. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / ред. В.М. Коссак. К.: Істина, 2004. 976 с.
20. Луспеник Д.Д. Договір позики: деякі питання теорії та судової практики. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 4(128). С. 16–24.
21. Вчення про цивільно-правову відповідальність: монографія / І.В. Спасибо-Фатєєва, Л.М. Баранова, О.О. Біляєв та ін. ; за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2025. 816 с.
22. Шаповалова О.І. Проценти у грошових зобов'язаннях (цивілістичні аспекти): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2005. 22 с.
23. Уланова В. Про відповідальність за користування чужими коштами. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 5. С. 41–44.
24. Дзера І.О. Правова природа 3% річних за статтею 625 ЦК України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. № 181. С. 116–120.
25. Печений О.П. Прострочення виконання договірного зобов'язання : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 20 с.
26. Щербакова Н.В., Ширніна А.Е. Правова характеристика процентів за грошовими зобов'язаннями. *Правничий часопис Донецького університету*. 2014. № 1/2. С. 86–91.
27. Соловйов О. Відповідальність за порушення договору позики. *Цивільне право (частина особлива). Курс лекцій*: навч. посіб. / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. С. 413–414.
28. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар : пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій України, науковців, фахівців. Т. 10: Кредитні та розрахункові зобов'язання. Договір комерційної концесії. Договір про спільну діяльність / за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Х.: Право, 2015. 496 с.
29. Баранова Л.М. Глава 34. Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання. *Цивільне право: підручник*: у 2 т. Т. 2 / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. С. 118–134.
30. Баранова Л. Лекція 5. Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання. *Цивільне право (частина особлива). Курс лекцій*: навч. посіб. / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. С. 103–128.
31. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Станом на 1 травня 2012 р. / за заг. ред. В.В. Богатиря. К.: «Центр учбової літератури», 2012. 1024 с.
32. Мица Ю.В. Науковий висновок в аспекті обставин цивільної справи № 14-133цс20, що перебуває на розгляді Великої Палати Верховного Суду. URL: https://www.supreme.court.gov.

ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_visn_320_5115_17_1.pdf (дата звернення: 31.07.2025).
33. Стусенко М.Л. Поняття та правова природа правових наслідків порушення договору в цивільному праві України, Російської Федерації та ФРН. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Правознавство*. 2014. Т. 19. Вип. 1 (22). С. 137–143.
34. Постанова Верховного Суду України від 08.11.2010 у справі № 3-12г10. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/13485876 (дата звернення: 31.07.2025).
35. Яроцький В.Л. Судді Конституційного Суду України Головатому С.П. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/m_s_6-p_2_2022.rar (дата звернення: 31.07.2025).
36. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19.06.2019 у справі № 703/2718/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82997469 (дата звернення: 31.07.2025).
37. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.10.2019 у справі № 723/304/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85415095 (дата звернення: 31.07.2025).
38. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.05.2022 у справі № 761/28949/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728587 (дата звернення: 31.07.2025).
39. Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань: постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 17.12.2013 № 14. *Вісник господарського судочинства*. 2014. № 01.
40. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 31.07.2025).
41. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.04.2023 у справі № 910/4518/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110279633 (дата звернення: 31.07.2025).
42. Рекодифікація цивільного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів: монографія / кол. авт.: Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, Н.Ю. Голубєва та ін. Київ: Норма права, 2020. 348 с.
43. Карнаух Б.П. Вина як умова цивільно-правової відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2013. 26 с.
44. Цивільне право (частина особлива). Курс лекцій: навч. посіб. / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. 640 с.
45. Цивільне право: підручник: у 2 т. Т. 1 / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. 656 с.

УДК 347.1:347.919.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.43

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ЧЕСТІ, ГІДНОСТІ ТА ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ

Парасюк В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8195-7597

Парасюк В.М. Цивільно-правовий захист честі, гідності та ділової репутації.

У статті здійснено комплексний аналіз правової природи честі, гідності та ділової репутації як немайнових благ, що охороняються цивільним законодавством України. Автор приділяє увагу визначенню змісту цих категорій, їх правовому значенню та місцю в системі особистих немайнових прав громадян і юридичних осіб. Розкрито особливості співвідношення понять «честь», «гідність» та «ділова репутація», визначено їхні спільні риси та відмінності з позицій сучасної цивілістичної доктрини та судової практики.

Окрема увага зосереджена на способах захисту цих прав відповідно до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та інших нормативних актів. Детально досліджено судову практику застосування механізмів захисту, зокрема такого поширеного способу, як спростування недостовірної чи принизливої інформації, поширеної в засобах масової інформації або інших формах комунікації. Проаналізовано проблематику визначення недостовірності відомостей, співвідношення права на свободу слова та права на захист честі й гідності, а також питання відшкодування моральної шкоди.

Автор акцентує увагу на актуальності теми у зв'язку з розвитком інформаційного суспільства та зростанням кількості спорів, пов'язаних із поширенням ганебної інформації в мережі Інтернет. Наголошено на необхідності вдосконалення законодавчих механізмів та вироблення єдиної судової практики для забезпечення ефективного захисту особистих немайнових прав.

Додатково у статті розглянуто закордонний досвід захисту честі, гідності та репутації, а також вплив практики Європейського суду з прав людини на формування українського правозастосування у цій сфері. Підкреслено значення інтеграції європейських стандартів у національну правову систему, що сприяє більш ефективному балансу між правом особи на захист немайнових благ та свободою вираження поглядів.

Узагальнюючи проведене дослідження, у статті сформульовано висновки щодо необхідності системного підходу до розуміння та реалізації права на честь, гідність і ділову репутацію в сучасних умовах. Автор пропонує напрями удосконалення цивільного законодавства та правозастосовної практики, серед яких – поєднання чіткого правового регулювання, належної судової практики та врахування міжнародних стандартів, уточнення критеріїв оцінки достовірності поширеної інформації, підвищення ефективності механізмів відшкодування моральної шкоди, а також розвиток правової культури суспільства в частині відповідального користування свободою слова.

Ключові слова: цивільне право, особисті немайнові права, честь, гідність, ділова репутація, захист прав, спростування недостовірної інформації, моральна шкода, судова практика, Європейський суд з прав людини.

Parasiuk V.M. Civil-legal protection of honor, dignity and business reputation.

The article provides a comprehensive analysis of the legal nature of honor, dignity and business reputation as non-property goods protected by the civil legislation of Ukraine. The author pays attention to determining the content of these categories, their legal meaning and place in the system of personal non-property rights of citizens and legal entities. The peculiarities of the correlation of the concepts of «honor», «dignity» and «business reputation» are revealed, their common features and differences are determined from the standpoint of modern civil doctrine and judicial practice. Particular attention is paid to the methods of protecting these rights in accordance with the Civil Code of Ukraine (hereinafter referred to as the Civil Code of Ukraine) and other regulatory acts. The judicial practice of applying protection mechanisms, in particular such a widespread method as refuting unreliable or humiliating information disseminated in the mass media or other forms of communication, is studied in detail. The issues of determining the unreliability of information, the relationship between the right to freedom of speech and the right to protection of honor and dignity, as well as the issue of compensation for moral damage are analyzed.

The author focuses on the relevance of the topic in connection with the development of the information society and the increase in the number of disputes related to the spread of defamatory information on the Internet. The need to improve legislative mechanisms and develop a unified judicial practice to ensure effective protection of personal non-property rights is emphasized.

Additionally, the article considers foreign experience in protecting honor, dignity and reputation, as well as the influence of the practice of the European Court of Human Rights on the formation of Ukrainian law enforcement in this area. The importance of integrating European standards into the national legal system is emphasized, which contributes to a more effective balance between the right of an individual to protection of non-property benefits and freedom of expression.

Summarizing the research conducted, the article formulates conclusions regarding the need for a systematic approach to understanding and implementing the right to honor, dignity and business reputation in modern conditions. The author suggests directions for improving civil legislation and law enforcement practice, including a combination of clear legal regulation, good judicial practice and consideration of international standards, clarification of criteria for assessing the reliability of disseminated information, increasing the effectiveness of mechanisms for compensating for moral damage, as well as the development of the legal culture of society in terms of the responsible use of freedom of speech.

Key words: civil law, personal non-property rights, honor, dignity, business reputation, protection of rights, refutation of false information, moral damage, case law, European Court of Human Rights.

Постановка питання. У сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства особливого значення набуває проблема забезпечення належного цивільно-правового захисту честі, гідності та ділової репутації фізичних та юридичних осіб. Поширення інформації за допомогою засобів масової комунікації, зокрема мережі Інтернет, значно збільшило кількість випадків посягання на особисті немайнові права, що, у свою чергу, зумовлює актуальність дослідження ефективності існуючих правових механізмів їх захисту. Постає потреба у ґрунтовному аналізі правової природи зазначених категорій, визначенні їх спільних та відмінних рис, а також у з'ясуванні оптимальних способів судового та позасудового захисту від поширення недостовірної чи принизливої інформації.

Метою статті є комплексне дослідження цивільно-правових засобів захисту честі, гідності та ділової репутації фізичних і юридичних осіб в Україні, виявлення особливостей їх правової природи та співвідношення, а також аналіз ефективності наявних способів судового та позасудового захисту від поширення недостовірної чи принизливої інформації.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика цивільно-правового захисту честі, гідності та ділової репутації достатньо широко висвітлена у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі. Українські дослідники акцентують увагу на правовій природі цих немайнових благ, їх співвідношенні з конституційними правами та свободами, а також на особливостях судового захисту. Значна увага приділяється питанням компенсації моральної шкоди та практиці застосування норм ЦК України.

Серед українських науковців значний внесок у розробку даної проблематики здійснили В.І. Борисова та І.В. Спасибо-Фатєєва, які досліджували правову природу особистих немайнових прав та їх місце в системі цивільного законодавства. Р.О. Стефанчук у своїй монографії «Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві» приділив увагу розкриттю поняття честі, гідності та репутації як філософських категорій та особистих немайнових благ, аналізу права на честь, гідність та репутацію і права на їх захист. У працях О.В. Дзери та Н.С. Кузнєцової акцентовано увагу на розвитку цивільного законодавства у сфері охорони немайнових благ. Ю.С. Червоний та В.А. Котюк розглядали питання компенсації моральної шкоди, що є одним із ключових способів відновлення порушених прав. Сучасні дослідники, зокрема Д.В. Гринь, аналізують специфіку захисту честі та ділової репутації в умовах поширення інформації в Інтернеті.

Таким чином, сучасна наукова думка охоплює як теоретико-правові, так і прикладні аспекти захисту честі, гідності та ділової репутації, однак питання єдиних критеріїв оцінки моральної шкоди та правового регулювання у цифровому середовищі залишаються дискусійними.

Виклад основного матеріалу. Актуальність проблеми захисту честі, гідності та ділової репутації істотно зростає в умовах розвитку інформаційного суспільства, де ключовим середовищем поширення відомостей є мережа Інтернет. Цифрові технології та соціальні медіа створюють нові можливості для комунікації, проте водночас породжують значні ризики для особистих немайнових благ, оскільки інформація в електронному просторі поширюється миттєво, набуває широкого розголосу та часто залишається доступною тривалий час. Зростання кількості судових спорів, пов'язаних із поширенням ганебної, недостовірної чи принизливої інформації в Інтернеті, підтверджує необхідність удосконалення правових механізмів захисту, забезпечення ефективного балансу між

свободою слова та охороною особистих прав. У цьому контексті особливого значення набуває формування сталої судової практики та адаптація національного законодавства до нових викликів інформаційної доби.

Нематеріальні блага та немайнові права, подібно до інших цивільних прав, підпорядковуються загальним правовим принципам і нормам. Вони є важливою частиною правової системи, оскільки забезпечують захист нематеріальних інтересів особи – її честі, гідності, ділової репутації, особистої недоторканності та приватного життя. Якщо особа наділена певним правом, воно може бути порушене іншими суб'єктами, що створює потенційні конфлікти та загрози для її немайнових благ.

У зв'язку з цим виникає необхідність у спеціальних механізмах правового захисту, які забезпечують відновлення порушених прав та запобігання їхньому подальшому порушенню. Захист нематеріальних благ має свою специфіку: на відміну від майнових прав, він не завжди пов'язаний із матеріальною вигодою, а часто передбачає відновлення репутації, спростування недостовірної інформації, компенсацію моральної шкоди та застосування судових або позасудових заходів впливу.

Згідно українського законодавства, цивільно-правовий захист – це закріплене за особою (носієм цивільного права) право відновлювати порушені цивільні права, майнове становище та інші інтереси, застосовуючи визначені законом способи захисту, головною метою яких є відновлення попереднього стану або компенсація завданої шкоди.

Дане визначення цивільно-правового захисту, відповідає положенням ст. 16 ЦК України. Згідно з частиною 1 цієї статті кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Частина 2 даної статті передбачає, що способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб [1].

Із загальних способів захисту цивільних прав та інтересів найчастіше застосовуються такі способи як відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди (п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України) та відшкодування моральної шкоди (п. 9 ч. 2 ст. 16 ЦК України). Один із основних способів захисту немайнових прав – право на грошову компенсацію моральної шкоди, завданої втручанням у такі немайнові блага (ст. 280 ЦК України). Саме вибір способу захисту належить позивачу.

Так, глава 82 ЦК України регламентує питання відшкодування шкоди, яка включає як майнову, так і немайнову шкоду, завдану внаслідок порушення особистих немайнових благ, таких як життя та здоров'я. Це означає, що особа, яка зазнала шкоди, має право на відшкодування реальних збитків (наприклад, витрат на лікування, втраченого заробітку) та упущеної вигоди (неотриманих доходів), а також на відшкодування моральної шкоди [1].

Що стосується спеціальних способів захисту честі, гідності та ділової репутації то визначальними насамперед також є норми ЦК України та судової практики. Вони спрямовані на відновлення порушеного немайнового блага та нейтралізацію негативних наслідків поширення недостовірної інформації. До таких способів належать:

- ✓ спростування недостовірної інформації – обов'язок особи, яка поширила неправдиві відомості, офіційно їх спростувати у тій же формі та тим самим способом, яким вони були поширені (ст. 277 ЦК України);
- ✓ право на відповідь (право на репліку) – надання особі можливості опублікувати власне пояснення чи коментар з метою відновлення об'єктивної картини у суспільстві (ч. 1 ст. 277 ЦК України);
- ✓ видалення або заборона поширення недостовірної інформації – зобов'язання власників ЗМІ, інтернет-ресурсів чи інших платформ видалити неправдиві дані або обмежити доступ до них;
- ✓ вилучення матеріалів, що порушують права – вилучення друкованої продукції, аудіо- чи відеозаписів, інших носіїв інформації, які містять недостовірні чи принизливі дані;
- ✓ заборона поширення інформації в майбутньому – превентивний захід, що полягає у забороні відповідачу вчиняти аналогічні дії надалі.

Відповідно до постанови Верховного Суду від 10 жовтня 2018 року у справі № 757/8834/16-ц (провадження № 61-14698св18) тлумачення статті 277 ЦК України свідчить, що позов про спростування недостовірної інформації підлягає задоволенню за такої сукупності умов: поширення інформації, тобто доведення її до відома хоча б одній особі в будь-який спосіб; поширена інформація стосується певної фізичної чи юридичної особи, тобто позивача; поширення недостовірної інформації, тобто такої, яка не відповідає дійсності; поширення інформації, що порушує особисті немай-

нові права; врахування положень статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини щодо її застосування. Європейський суд з прав людини зауважив, що у справах про захист честі, гідності та ділової репутації фізичні особи мають право вимагати спростування відомостей, які не відповідають дійсності та принижують їхню честь і гідність, та відшкодування завданої шкоди. Обидва заходи було застосовано у справі заявників. Проте на додаток до них суди зобов'язали другого заявника опублікувати в газеті офіційне вибачення. Суд зазначає, що такий захід безпосередньо не передбачено в національному законодавстві. Як видно з відповідної національної судової практики, хоча й пізнішої за події, які розглядаються, установлення зобов'язання просити вибачення у справах про захист честі, гідності та ділової репутації може суперечити конституційній гарантії свободи вираження поглядів. За цих обставин Суд доходить висновку, що зобов'язання судом другого заявника просити вибачення не було встановлене законом і, відповідно, у цьому відношенні було порушення статті 10 Конвенції (EDITORIAL BOARD OF PRAVOYE DELO AND SHTEKEL v. UKRAINE, № 33014/05, §§ 54, 58, 59, ЄСПЛ, від 5 травня 2011 року) [2].

Нематеріальні блага та особисті немайнові права є невід'ємною складовою правової системи, оскільки забезпечують охорону честі, гідності, ділової репутації, приватного життя та інших немайнових інтересів особи. Характерною ознакою цивільно-правових засобів їх захисту є незалежність від вини порушника, що передбачає можливість відновлення порушеного права за будь-яких обставин. Цивільно-правовий захист спрямований не лише на відшкодування матеріальних збитків та компенсацію моральної шкоди, а й на превенцію майбутніх порушень нематеріальних благ.

Реалізація захисту нематеріальних благ можлива у будь-якій формі та способом, який не суперечить сутності охоронюваного права, зокрема шляхом припинення дій, що порушують право, визнання права або відшкодування моральної шкоди. Вибір конкретних способів та підстав захисту визначається залежно від суб'єкта права – фізичної чи юридичної особи – та специфіки порушеного нематеріального блага.

Рішення про використання способів захисту особистих нематеріальних благ належить виключно волі носія права, включаючи визначення конкретних методів захисту. Водночас реалізовувати та захищати нематеріальні блага можуть і треті особи, якщо це передбачено законом або уповноважено самим носієм, за умови, що такі дії не суперечать суті охоронюваного блага. Крім того, особисті немайнові права та нематеріальні блага можуть здійснювати та захищати інші зацікавлені особи, включаючи спадкоємців, за наявності у них юридично значимого інтересу.

Таким чином, цивільно-правовий захист нематеріальних благ виконує комплексну функцію: відновлює порушені права, компенсує моральну шкоду та запобігає майбутнім порушенням, забезпечуючи захист особистих немайнових інтересів у гармонії з принципами цивільного права та правової системи загалом.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 268 ЦК України позовна давність не поширюється на вимоги, що випливають із порушення особистих немайнових прав, за винятком випадків, встановлених законом [1]. Це означає, що особа може вимагати захисту своїх немайнових прав незалежно від часу, що минув з моменту порушення.

Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року у ст. 1 зазначає, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства [3].

Згідно ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [4].

Попри те, що в останні роки все частіше обговорюється захист особистих немайнових прав, а в медіапросторі з'являються численні публікації про резонансні судові процеси проти телекомпаній та інших засобів масової інформації, українське законодавство у цій сфері досі містить певні прогалини та потребує подальшого уточнення та вдосконалення.

З правової точки зору, «честь», «гідність» та «ділова репутація» розглядаються як немайнові блага, охоронювані цивільним законодавством України. Вони є суб'єктивними правами особи, реалізація та захист яких спрямовані на забезпечення поваги до її особистості, недопущення приниження та шкоди репутації. ЦК України та інші нормативно-правові акти передбачають конкретні способи захисту цих прав, включно зі спростуванням недостовірної інформації, відновленням порушеного стану, компенсацією моральної шкоди та іншими заходами, що дозволяють відновити порушені нематеріальні інтереси особи.

Правове значення цих категорій полягає також у тому, що вони встановлюють межі допустимої критики, забезпечують баланс між свободою слова та правом на захист особистих немайнових благ, а їх порушення може призводити до цивільно-правової відповідальності порушника. Визнан-

ня та охорона цих немайнових благ сприяє формуванню правової культури, підтримці соціальної справедливості та зміцненню правової держави.

Так, чинне цивільне законодавство України не містить законодавчого визначення понять «честь», «гідність» та «ділова репутація», розглядаючи їх як морально-етичні категорії та особисті немайнові права, а не як юридичні терміни з чіткими визначеннями в кодексі. Їх зміст розкривається в судовій практиці та інших нормативних актах, зокрема, у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 року № 1 гідність – це визнання цінностей кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності; честь – позитивна соціальна оцінка особи у очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь загальноприйнятим уявленням про добро і зло; ділова репутація фізичної особи – набута особою суспільна оцінка її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських чи інших обов'язків [5].

У науковому колі існує неоднозначність у трактуванні понять, таких як «гідність», «честь» та «ділова репутація», що ускладнює їх застосування у судовій практиці.

М. Братасюк у своїх дослідженнях відносить до складових елементів гідності такі права, як: право на життя, честь, безпеку, свободу думки та слова, вільне вираження власних поглядів і переконань, свободу пересування та вибору місця проживання, право на свободу світогляду і віросповідання, а також право на об'єднання [6]. У свою чергу, С. Вдовіченко та В. Кампо запропонували три основні концепції права на людську гідність. По-перше, нормативно-позитивістську, відповідно до якої людська гідність розглядається як формально визнане право, що гарантується правовим захистом. По-друге, соціолого-позитивістську, яка виходить із того, що право на гідність може бути закріплене у ненормативних джерелах, зокрема у судовій практиці, і підлягає захисту шляхом правозастосування, причому сам факт його порушення є достатньою підставою для вжиття заходів захисту. По-третє, природно-правову, яка розглядає право на людську гідність як моральний імператив, що має надпозитивне, аксіологічне значення [7].

В свою чергу О. Грищук розглядає гідність людини ще й як багатоаспектну цінність, яка глибоко проникла у зміст права [8].

І. Саприкіна під честю розглядає особисте немайнове благо, яке є, по суті позитивною соціальною інформацією про особу, що ґрунтується на уявленнях про добро і зло, усталених в суспільстві, і усвідомлюється самою особою. Честь виступає як сукупність найвищих морально-етичних принципів особистості та як благо, яке дає право на повагу, пошану і визнання людини в суспільстві. Гідність – це особисте немайнове благо, яке є інформацією про цінність кожної особи, визнану у суспільстві [9, с. 4].

Що стосується ділової репутації то уваги заслуговує поняття зазначене в юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка, де остання розглядається як оцінка діяльності юридичної або фізичної особи – суб'єктів підприємницької діяльності, яка ґрунтується на висновках про ділові й моральні якості цих суб'єктів, дотримання ними вимог законодавства (законослухняність) і належне виконання договірних та інших зобов'язань перед діловими партнерами та споживачами [10].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» ділова репутація – відомості, зібрані Національним банком України, про відповідність діяльності юридичної або фізичної особи, у тому числі керівників юридичної особи та власників істотної участі у такій юридичній особі, вимогам закону, діловій практиці та професійній етиці, а також відомості про порядність, професійні та управлінські здібності фізичної особи [11].

У сучасному цивільному праві України відсутні чіткі законодавчі дефініції понять «честь», «гідність» та «ділова репутація», що зумовлює різноманітність їх тлумачень у науковій літературі та судовій практиці. Ці категорії розглядаються як морально-етичні та аксіологічні цінності, які водночас є об'єктами правового захисту. Науковці пропонують різні концепції права на гідність – від нормативно-позитивістської до природно-правової, що підкреслює її багатогранний характер. Честь і гідність визначаються як особисті немайнові блага, пов'язані з оцінкою особи в суспільстві, тоді як ділова репутація відображає професійні та моральні якості суб'єкта, що підтверджується також спеціальними законодавчими нормами, зокрема у сфері банківської діяльності. Таким чином, правове значення цих категорій полягає у гарантуванні визнання та захисту соціального статусу й індивідуальної цінності особи.

Закордонний досвід захисту честі, гідності та репутації свідчить про те, що в демократичних правових системах ці цінності визнаються фундаментальними правами людини та перебувають у тісному взаємозв'язку зі свободою слова. У більшості європейських країн, зокрема Німеччині, Франції, Великій Британії, діє розвинена судова практика щодо відшкодування шкоди, завданої поширенням неправдивих чи принизливих відомостей, а також застосовуються механізми спро-

стування та припинення порушень. Водночас пріоритет надається пошуку балансу між свободою вираження поглядів і захистом немайнових благ особи.

Аналіз європейського законодавства дозволяє нам стверджувати, що визначальними принципами судового розгляду, у тому числі справ про захист честі, гідності та ділової репутації) є: справедливості судового розгляду; законності функціонування судових органів; доступності правосуддя; незалежності, неупередженості та компетентності суддів; розгляду справи у розумні строки; правової певності [12].

Важливим орієнтиром для національних правових систем, у тому числі й України, є практика Європейського суду з прав людини. У рішеннях Lingens v. Austria (1986), Castells v. Spain (1992), Steel and Morris v. the United Kingdom (2005) та ряді інших ЄСПЛ сформулював підхід, згідно з яким свобода вираження поглядів (ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) може бути обмежена з метою захисту репутації та прав інших осіб, але таке обмеження має бути необхідним і пропорційним у демократичному суспільстві. Суд послідовно наголошує на особливій ролі свободи слова у питаннях, що становлять суспільний інтерес, водночас визнаючи недопустимість поширення завідомо неправдивих фактів чи образливих тверджень.

Українські суди дедалі активніше посилаються на практику ЄСПЛ, що сприяє формуванню європейських стандартів у сфері захисту честі, гідності та ділової репутації. Зокрема, правозастосування в Україні набуває рис більшої диференційованості: відмежовується критика від поширення недостовірних фактів, враховується суспільна значимість інформації та статус особи (наприклад, публічні діячі повинні мати вищий рівень толерантності до критики). Це свідчить про поступове впровадження міжнародних стандартів у національну практику та наближення українського правопорядку до європейської моделі захисту немайнових благ.

Висновки. Загалом, честь, гідність та ділова репутація належать до фундаментальних немайнових благ, що визнаються і охороняються як національним, так і міжнародним правом. Вони не мають чітких законодавчих дефініцій у ЦК України, проте їхній зміст формується через судову практику, наукові підходи та міжнародні стандарти. В умовах розвитку інформаційного суспільства актуальність захисту цих благ суттєво зростає, зокрема через поширення неправдивої чи принизливої інформації в мережі Інтернет, що стає джерелом численних спорів.

Закордонний досвід і практика Європейського суду з прав людини вимагають від національних правопорядків балансування між правом на свободу слова та правом на захист репутації. Для України ця практика має ключове значення, оскільки забезпечує гармонізацію національного правозастосування з європейськими стандартами. Суди дедалі частіше враховують статус особи, характер поширеної інформації та суспільну значимість висловлювань, що сприяє підвищенню якості судового захисту.

Таким чином, ефективний захист честі, гідності та ділової репутації в Україні потребує поєднання чіткого правового регулювання, належної судової практики та врахування міжнародних стандартів. Це є необхідною умовою формування демократичного правопорядку, заснованого на повазі до особистості та забезпеченні балансу між особистими і суспільними інтересами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
2. Постанова Верховного Суду від 10 жовтня 2018 року у справі № 757/8834/16-ц (провадження № 61-14698св18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77089316.
3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
4. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
5. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного суду України від 27 лютого 2009 року № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09.
6. Братасюк М. Г. Гідність як онтологічна основа правового статусу людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2014. № 5. Т. 3. С. 318-319.
7. Вдовіченко С., Кампо В. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 4. С. 55–62.
8. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Нац. юрид. акад. Україниім. Я. Мудрого. Харків, 2008. 36 с.
9. Саприкіна І.В. Захист честі, гідності, ділової репутації фізичної особи за законодавством України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 23 с.

10. Нагребельний В.П. Ділова репутація. Юридична енциклопедія: в 6 т.; редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. Українська енциклопедія.1998. Т. 2: Д–Й. 1999. С. 744.
11. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 року. № 2121-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14.
12. Пендюра М.М. Європейська практика судового захисту честі, гідності людини та громадянина. Практика Європейського суду з прав людини як джерело національного права: матеріали круглого столу (м. Дніпро, 24 листоп. 2017 р.); уклад.: д-р юрид. наук, доц. А.М. Кучук; канд. юрид. наук, доц. О.О. Орлова. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. С. 37–40.

УДК 347.962+340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.44

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КЛАСИФІКАЦІЇ ПРАВОВИХ ВИСНОВКІВ ВЕРХОВНОГО СУДУ.

Перелигіна Р.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та процесу,
Київський університет права НАН України

Адамчук Н.В.,
аспірант Приватного вищого навчального закладу
«Європейський університет»

Перелигіна Р.В., Адамчук Н.В. Методологічні засади класифікації правових висновків Верховного Суду.

Актуальність теми зумовлена зростанням ролі правових висновків Верховного Суду у забезпеченні передбачуваності та послідовності судової практики, а також у реалізації права на касаційне оскарження. В умовах трансформації правової системи та посилення судової правотворчості особливого значення набуває питання їх науково обґрунтованої класифікації. Попри наявність окремих спроб систематизації, у науковій літературі відсутній комплексний підхід, який би охоплював не лише традиційні критерії поділу (суб'єктний склад, галузеву належність, юридичну силу, функціональне призначення), а й динамічні характеристики правових позицій, зокрема їхню стабільність, взаємозв'язок із касаційними фільтрами та вплив на подальший розвиток правозастосовної практики.

Метою статті є формування методологічно узгодженої системи класифікації правових висновків Верховного Суду, зокрема, у їх значенні як касаційного фільтра, що дозволяє більш повно оцінити їх роль у забезпеченні єдності судової практики та правової визначеності. Методологічну основу дослідження становить поєднання герменевтичного, порівняльно-правового та системного підходів, що дає змогу проаналізувати природу правових висновків у контексті як доктрини, так і практики.

У ході дослідження доведено, що правові висновки мають багаторівневу природу, яка поєднує їхню орієнтаційну, регулятивну та правотворчу функції. Запропонована типологія передбачає диференціацію за а) пріоритетністю застосування; б) ступенем первинності або правотворчої новизни; в) глибиною впливу на систему позицій; г) характером новизни тлумачення; д) структурою аргументації. Обґрунтовано, що стабільність та передбачуваність таких висновків є запорукою належного виконання Верховним Судом своєї конституційної місії.

Перспективи подальших досліджень убачаються у розробленні інструментарію оцінки ефективності правових висновків, зокрема щодо їхньої здатності забезпечувати уніфікацію судової практики, а також у порівняльному аналізі підходів до типологізації судових позицій у різних правових системах.

Ключові слова: Верховний Суд, правові висновки, класифікація, судова практика, єдність правозастосування, касаційне оскарження, судова правотворчість, правова визначеність.

Perelyhina R.V., Adamchuk N.V. Methodological foundations of the classification of Supreme Court legal conclusions.

The relevance of the topic is determined by the growing role of the Supreme Court's legal conclusions in ensuring the predictability and consistency of judicial practice, as well as in safeguarding the right to cassation appeal. In the context of the ongoing transformation of the legal system and the intensification of judicial lawmaking, the issue of their scientifically grounded classification acquires particular significance. Despite certain attempts at systematization, the scholarly literature still lacks a comprehensive approach that would encompass not only traditional criteria of classification (such as the subject composition, branch affiliation, legal force, and functional purpose), but also the dynamic characteristics of legal positions, including their stability, interrelation with cassation filters, and impact on the further development of law enforcement practice.

The purpose of the article is to develop a methodologically coherent system for classifying the legal conclusions of the Supreme Court, particularly in their capacity as a cassation filter, which enables a more comprehensive assessment of their role in ensuring the consistency of judicial practice and

legal certainty. The methodological framework of the study is based on a combination of hermeneutic, comparative-legal, and systemic approaches, which make it possible to analyze the nature of legal conclusions in the context of both doctrine and judicial practice.

The study demonstrates that legal conclusions have a multilayered nature, combining their orientational, regulatory, and lawmaking functions. The proposed typology involves differentiation according to: a) priority of application; b) degree of originality or lawmaking novelty; c) depth of influence on the system of legal positions; d) nature of interpretative novelty; and e) structure of argumentation. It is substantiated that the stability and predictability of such conclusions constitute the foundation for the proper fulfillment of the Supreme Court's constitutional mission.

Prospects for further research lie in the development of tools for evaluating the effectiveness of legal conclusions, in particular their capacity to ensure the unification of judicial practice, as well as in a comparative analysis of approaches to the typology of judicial positions in different legal systems.

Key words: Supreme Court, legal conclusions, classification, judicial practice, consistency of law enforcement, cassation appeal, judicial lawmaking, legal certainty.

Постановка проблеми. Актуальність вказаної роботи полягає в необхідності системного осмислення ролі правових висновків Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики та реалізації права на касаційне оскарження. Незважаючи на значний масив наукових праць і численні судові постанови, відсутня узагальнена класифікація правових висновків, яка враховувала б не лише традиційні критерії, запропоновані доктриною – суб'єктний склад, галузеву приналежність, юрисдикційно-галузевий контекст, юридичну силу, затребуваність та функціональне призначення – а й динамічні характеристики правових позицій, їх взаємозв'язок із касаційними фільтрами та ступінь впливу на подальше застосування норм права. У сучасних умовах трансформації правової системи та поширення практики активного формування єдиної судової доктрини дослідження таких аспектів набуває особливої значущості, оскільки дозволяє підвищити передбачуваність правозастосування, забезпечити стабільність судових рішень і уникнути конфліктів у практиці різних палат Верховного Суду.

Мета проведеного дослідження полягає у формуванні комплексного підходу до типологізації правових висновків Верховного Суду, що враховує їхню функціональну роль у системі касаційного провадження, зокрема, у їх значенні як касаційного фільтра. Такий підхід спрямований на створення методологічного інструментарію для правозастосувачів, що дозволяє коректно орієнтуватися у судовій практиці та ефективно реалізовувати право на касаційне оскарження, зокрема при наявності суперечливих або відступаючих правових позицій, забезпечуючи послідовність, узгодженість та системність судових рішень.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі проблематика класифікації правових висновків Верховного Суду розроблена фрагментарно та не посідає провідного місця серед досліджень. Спроби виокремлення критеріїв та їх обґрунтування простежуються лише в обмеженій кількості наукових публікацій. Так, Н.Р. Бебечко зосереджується на суб'єктному складі, юридичній силі та функціональному призначенні висновків, виокремлюючи законопроектні та правореалізаційні їх різновиди. М.О. Деменчук пропонує класифікацію за юрисдикційно-галузевим контекстом, формою процесуального акта та специфікою зразкових справ, що формують стандарти правозастосування. Водночас, М.О. Власенко та А.В. Гриньова акцентують увагу на функціональному поділі правових позицій, розрізняючи їх як прояви судової правотворчості.

Виклад основного матеріалу. Аналіз підходів науковців та правозастосовної практики Верхового Суду дозволяє стверджувати про наявність відмінностей у статусі правових висновків Верховного Суду, зокрема за суб'єктом їх видання (позиції Верховного Суду України, попри те, що цей суд є правопопередником Верховного Суду, на практиці не мають такої ж значимості, як висновки останнього) та ієрархією (висновки Великої палати, об'єднаних палат, окремих палат тощо), а також за спеціальними темпоральними та казуальними обмеженнями, за якими використовуватися має найбільш «свіжий» висновок та висновок, щодо якого не здійснювалося відступлення [3]. Однак вищенаведені поділи навряд чи можна вважати вичерпними. Доцільним видається систематизувати наявні у доктрині класифікації правових висновків та доповнити їх власними міркуваннями.

І. Залежно від суб'єктного складу. Н.Р. Бебечко пропонує класифікацію правових позицій залежно від суб'єктів їх формування, виокремлюючи позиції колегій та палат Касаційного кримінального суду, його об'єднаної палати та Великої Палати Верховного Суду, яка має пріоритет у випадку конкуренції підходів, оскільки її функція полягає в уніфікації судової практики [1, с. 173]. Окрему увагу дослідниця звертає на позиції, викладені у формі окремих думок суддів, які, хоча й не мають обов'язкового характеру, репрезентують альтернативні підходи до тлумачення права, проте не можуть розглядатися як правові позиції Суду. Погоджуємося з висновками Н.Р. Бобечко у частині,

що міркування щодо застосування норм права, викладені у формі окремих думок суддів, не можуть вважатися правовими позиціями Верховного Суду. Однак вважаємо, що це відбувається не лише в силу формального положення закону щодо їх необов'язкового характеру та/або недотримання структури, але й з огляду на позицію самого Суду, який не посилається на окремі ухвали у своїх актах, що робить перші неактуальними для використання учасниками провадження при обґрунтуванні власної стратегії захисту [1, с. 173].

У цивільному касаційному процесі чинне законодавство встановлює багаторівневу систему внутрішньої юрисдикційної градації, що забезпечує стабільність і єдність практики шляхом передачі справ на розгляд палат чи Великої Палати у випадку необхідності відступу від попередніх висновків або наявності виключної правової проблеми. Така ієрархія формує субординацію висновків, де найнижчу силу мають позиції колегій, вищу – палат і об'єднаних палат, а найвищу – позиції Великої Палати, що відповідає завданню забезпечення єдності правозастосування [6; 15; 17; 19].

II. Смислове розмежування правових позицій (висновків) Верховного Суду можливе й *за критерієм їх галузевої приналежності*. У цьому контексті обґрунтованим видається поділ таких позицій на дві основні категорії: ті, що стосуються питань матеріального права, та ті, що охоплюють аспекти процесуального регулювання [1, с. 173]. Вказаний поділ можна доповнити ще одним аспектом, виокремивши метаправові позиції Суду, які містять роз'яснення Верховного Суду щодо застосування загальних принципів права, доктрини і звичаю як джерел права тощо.

III. *За юрисдикційно-галузевим контекстом*. Відповідно до такої правової позиції можуть стосуватися кримінального, цивільного, адміністративного, господарського тощо процесів. Такий поділ дозволяє диференціювати підходи Верховного Суду залежно від характеру регульованих суспільних відносин та процесуального контексту, в якому виникає правова проблема. Вказаний критерій поділу логічно випливає із попереднього, запропонованого Н.Р. Бобечком, однак виокремлюється більшим зв'язком з конкретним видом судового процесу, наголошуючи на специфіці дії норм матеріального і процесуального права у різних галузях. Більш детально описана вказаний класифікаційний поділ є у дослідженні М.О. Деменчук. Науковиця також вважає за доцільне всередині цього поділу вести мову про внутрішню юрисдикційну диференціацію, розділяючи правові позиції, виловлені при тлумаченні загальної та особливої частини матеріальних кодексів [2, с. 98].

IV. Ще одним критерієм є *юридична сила правової позиції (за Н. Бобечком – за юридичним значенням)*. У цьому аспекті вирізняють ті, що зберігають чинність, і ті, що втратили актуальність.

V. Окремо можна розглядати *критерій затребуваності*. Усталені позиції неодноразово підтверджуються в судовій практиці й відіграють роль стабільного орієнтира для правозастосувачів, тоді як рідко затребувані формулюються одноразово, але не втрачають значення для узгодженості практики, якщо залишаються незапереченими [1, с. 173].

VI. *Залежно від функціонального призначення*. Так, М.О. Власенко та А.В. Гриньова пропонують розмежовувати правові позиції на «законопроектні» та «правореалізаційні». Перші, як вважається, пов'язані з ініціюванням змін до законодавства (у т.ч. «судовий активізм»), а другі формуються у процесі вирішення конкретних справ і покликані усувати недоліки правового регулювання, виявлені під час застосування норм права (цит. за Н. Бобечком).

VII. Н.Р. Бобечко також вважає за можливе розрізняти правові позиції Верховного Суду, які підтверджують правильність висновків судів нижчого рівня, та такі, які видані задля розвитку правових позицій таких судів [1, с. 173]. М.О. Деменчук, у свою чергу, пропонує ділити правові висновки на такі, що підтверджують правові позиції судів нижчого рівня, та такі, що визнають їх хибними [2, с. 98]. Попри внутрішню логічність окреслених класифікацій, видається обґрунтованим поставити під сумнів їхню коректність. Ні законодавство, ні доктрина не наділяють суди першої та апеляційної інстанцій повноваженнями формувати правові висновки, оскільки останні покликані забезпечувати єдність практики, бути обов'язковими для врахування іншими судами та виконувати функцію інтерпретації права, що не властиво рішенням нижчих інстанцій. Водночас аналіз судових рішень цих інстанцій слугує вихідним матеріалом для формування Верховним Судом власної позиції. У цьому контексті більш доцільним видається розмежування висновків Верховного Суду на ті, що підтверджують правильність застосування норм права судами нижчих інстанцій, та ті, що фіксують допущені помилки.

VIII. М.О. Деменчук пропонує диференціювати правові позиції залежно від юридичного контексту їх формування, зокрема, позиції, сформульовані за результатами розгляду зразкових справ, та позиції, що постали в межах усіх інших проваджень, які розглядалися Верховним Судом. Варто зауважити, що такий поділ ґрунтується на особливому статусі зразкових справ як таких, що виконують функцію стандартизації правозастосування у типових ситуаціях, і тому має більшу правозастосовну інтенсивність [2, с. 97].

Іншим підходом до класифікації правових позицій, запропонованим М. Деменчук, є критерій процесуальної форми акту, у якому вони втілюються. Авторка виокремлює позиції, що містяться у постановах, та ті, що викладені в ухвалах. На наш погляд, така диференціація потребує уточнення з огляду на чинне процесуальне законодавство: відповідно до ч. 4 ст. 263 ЦПК України, саме постанови Верховного Суду є джерелом обов'язкових висновків щодо застосування норм права. Висновки, викладені в ухвалах, переважно стосуються питань відкриття чи відмови у відкритті провадження та касаційних фільтрів, зокрема оцінки формальних вимог скарги та відповідності аргументації заявника підставам касаційного оскарження. Водночас, практика свідчить, що ухвали рідко містять детальний аналіз підставності звернення, обмежуючись констатацією відповідності вимогам або їх відсутності; більш ґрунтовне тлумачення норм і виявлення неправильного застосування права надається вже у постановах, що підтверджує позицію щодо пріоритетності саме цих документів як носіїв правових висновків. Верховний Суд не відкидає можливості наявності правових позицій у своїх ухвалах. Ілюстративним прикладом є аналіз постанови від 14 листопада 2024 року у справі № 295/8538/20. У пункті 31 постанови зазначено, що «Велика Палата Верховного Суду у постанові від 25 вересня 2024 року у справі № 490/9587/18 (провадження № 14-29цс24) *не встановила підстав для відступу від правових висновків, викладених в ухвалі Верховного Суду* у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19 січня 2024 року у справі № Б-24/129-08…» [18].

Правові висновки Верховного Суду можуть бути класифіковані за низкою взаємопов'язаних критеріїв, які відображають як їхню функціональну роль у правовій системі, так і характер суддівської аргументації. Пропонована нами класифікація має на меті охопити різноманітні прояви правових висновків, зокрема через їх зв'язок з фільтрами касації.

1] Залежно від пріоритетності застосування: ті, які застосовуються першочергово та ті, які застосовуються, якщо нема підстав для їх незастосування.

Наприклад, при розгляді справи Суд дійде до висновків про відсутність порушеного права заявника. Вказане має наслідком посилання Верхового Суду на те, що відсутність порушення прав та законних інтересів позивача є самостійною, достатньою підставою для відмови у позові (така правова позиція викладена, зокрема, у постановах Верховного Суду від 04.12.2019 у справі № 910/15262/18, від 03.03.2020 у справі № 910/6091/19). Поряд з цим у названих постановах Верховного Суду також відзначено, що «у разі з'ясування обставин відсутності порушеного права позивача (що є самостійною, достатньою підставою для відмови у позові), судам не потрібно вдаватись до оцінки спірного правочину на предмет його відповідності положенням законодавства». Детально вказане прописано у постанові від 29 серпня 2023 року № 910/5958/20 [16].

Вказану проблему можна ще розширити: за висновком Суду, у межах приватноправового регулювання законодавець установлює вичерпний перелік підстав для відмови в судовому захисті цивільного права чи інтересу, серед яких переважають матеріально-правові критерії допустимості судового звернення. Йдеться, зокрема, про вже згадану встановлену судом відсутність порушеного суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу, що обґрунтовує відмову в задоволенні позовних вимог; про вчинення особою дій, які суперечать засаді добросовісності та виражають зловживання правом; про використання способу захисту, що є непропорційним або неадекватним характеру порушення; а також про сплив позовної давності як чинник, що за наявності відповідного заперечення позбавляє особу процесуальної можливості реалізувати право на судовий захист [8].

На практиці це призводить до того, що суд надає перевагу правовим висновкам, які стосуються відсутності порушеного права, і відповідно, не аналізує ті правові позиції або висновки, на неоднакове застосування чи проблемність яких посилався заявник.

2] Залежно від ступеня первинності або правотворчої новизни формулювання: первинні правові висновки; правові висновки, що становлять відступ від раніше сформованої правової позиції та висновки, що становлять відступ від раніше здійсненого відступу.

У сфері відступлення права вимоги Верховний Суд поступово уточнює імперативність норми, надаючи їй гнучкого змісту. Так, у постанові від 16 березня 2021 року у справі № 906/1174/18 Суд відійшов від висновку 2018 року щодо виключності спеціалізованих фінансових установ як кредиторів, дозволивши відступлення за умов ліквідації первісного кредитора. При цьому основна логіка попередньої позиції збереглася. Спроби ширшого перегляду практики, як у постанові від 8 листопада 2023 року у справі № 206/4841/20, були визнані необґрунтованими [9].

3] Залежно від глибини втирання в існуючу систему правових позицій:

- правові висновки, що становлять нововведення;
- правові висновки, що конкретизують чинну правову позицію;
- правові висновки, що замінюють раніше сформовану позицію [4];

– правові висновки, що повертаються до раніше сформованого, але згодом зміненого правозастосування.

4] За критерієм новизни правотлумачення:

– інноваційні, тобто такі, де вперше сформульовану правову позицію щодо застосування певної правової норми або правового інституту. Вони утворюють новий орієнтир для правозастосування (наприклад, відступ від попередньої практики або відповідь на раніше не вирішену правову проблему).

Таким, як приклад, можна назвати Постанову Верховного Суду від 13 червня 2024 року у справі № 520/21316/23, де зазначено про недосконалість та неузгодженість термінів у нормативно-правових актах стосовно питання, яким документом підтверджується необхідність здійснення постійного догляду та який орган має право видавати цей документ. У цій постанові Суд не лише розмежував поняття медичної довідки та висновку, але й висловився щодо необхідного змістовного наповнення документу для підтвердження юридичного факту [13].

– Консолідаційні, тобто такі, що лише підтверджують або розвивають вже усталені позиції, не змінюючи їх суті. Вони мають виключно інструментальну цінність у забезпеченні єдності судової практики.

5] За структурою:

– загальні (логічні). Мова йде про ті висновки, які дедуктивно виводяться з правової норми на основі встановлених фактів;

– казуальні (ситуативні) – сформовані у результаті детального аналізу самої ситуації. Такі висновки зачасти є відступленням від традиційного застосування норм та пов'язані з необхідністю зміни подальшої практики правозастосування.

У контексті вищенаведеного поділу варто згадати правову позицію Суду у справі від 26 червня 2019 року № 584/1517/16-ц. Суд оцінив пункт 21 постанови Пленуму від 30 травня 2008 року № 7, зазначивши, що особа, яка перебуває у законному шлюбі з іншою особою, не може вважатися членом іншої сім'ї. Відтак, навіть у випадку, якщо особа більше п'яти років постійно проживала, мала спільний побут, здійснювала догляд за особою, навіть тієї ж статі, що заявник, сам факт перебування у іншому шлюбі виключає можливість встановлення факту проживання однією сім'єю та спадкування як спадкоємець четвертої черги [10]. Втім, у наступних подібних справах, Верховний Суд прямо або побічно зазначає, що це правило не поширюється щодо інших осіб, які перебувають у зареєстрованому шлюбі з іншою особою, але проживали однією сім'єю зі спадкодавцем на інших засадах, ніж фактичні шлюбні відносини [11].

– Аксіологічні (ціннісно орієнтовані). Це такі, які засновані на переважанні принципів і цілей права над формальним тлумаченням норми; найчастіше фігурують у справах зі складною етичною або суспільною складовою.

Як приклад вкажемо актуальну на сьогоднішній день позицію Верховного Суду щодо незазначення (приховування) учасником Конкурсу на заняття посади судді певної інформації щодо себе, а саме факту того, що особа набула громадянства РФ. У пункті 148 Постанови Суд зазначив «Отож з точки зору звичайної розсудливої, законослухняної та поінформованої людини, незазначення кандидатом на посаду судді інформації про набуття громадянства російської федерації чи просто перебування такої особи в громадянстві російської федерації – країни, яка вчиняє воєнні злочини проти Українського народу … не можуть свідчити про доброчесність кандидата на посаду судді» [5].

Ще одним прикладом останнього може слугувати правова позиція Верховного Суду у справі від 25 лютого2025 року № 562/635/24, відповідно до якої визнання позову у справі про позбавлення батьківства та відсутність заперечень проти позбавлення батьківських прав, не може слугувати підставою для задоволення позову, так як «відмова батьків від дитини є неправозгідною, суперечить моральним засадам суспільства та не відповідає інтересам дитини» [12]. Ще одним із подібних випадків є посилання суду на документи, наприклад, Кодекс наукової етики Української федерації вчених (2005 рік) та Етичний кодекс ученого України (2009 рік), які не є нормативними документами, однак які містять перелік етичних норм, прийнятних у науковій спільноті [14].

Висновки. Серед класифікаційних підходів, запропонованих у доктрині, найчастіше згадуються критерії, що враховують суб'єктний, галузеву приналежність, юрисдикційно-галузевий контекст, юридичну силу, затребуваність у практиці та функціональне призначення., що дозволяє більш повно оцінити їх роль у забезпеченні єдності судової практики та правової визначеності.

Пропонуємо наступну методологічно узгоджену систему класифікації правових висновків Верховного Суду, зокрема, у їх значенні як касаційного фільтра: (а) за пріоритетністю застосування (ті правові висновки, що застосовуються завжди в першу чергу та ті, що беруться до уваги лише за відсутності підстав для першочергових висновків); (б) за ступенем первинності або правотворчої новизни (первинні (оригінальні) правові висновки; висновки, які відступають від попередньої позиції; висновки, що відступають від уже здійсненого відступу); (в) за глибиною впливу на систему позицій (повністю нові орієнтири (нововведення); конкретизація чинних позицій; повна заміна

раніше сформульованих позицій; повернення до колишніх підходів після їхнього змінення); (г) за характером новизни тлумачення (інноваційні та консолідаційні); (д) за структурою аргументації (загальні, казуальні та аксіологічні (ціннісно-орієнтовані).

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на створення методологічного та аналітичного інструментарію для оцінки ефективності правових висновків, зокрема їхньої здатності забезпечувати уніфікацію судової практики, а також на проведення порівняльного аналізу підходів до типологізації судових позицій у різних правових системах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бобечко Н.Р. Поняття, ознаки, значення та класифікація правових позицій Верховного Суду у кримінальному провадженні. *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. № 2. С. 170–174.
2. Деменчук М.О. Роль Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 176 с.
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 08 червня 2021 року № 906/1336/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98235822.
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 12 червня 2024 року № 756/11081/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776617.
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 8 травня 2025 року № 990/143/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127680291.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у справі від 13 лютого 2019 року № 130/1001/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79957847.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі від 15 серпня 2023 року № 2/267/840/13. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112967346.
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі від 8 листопада 2023 року № 761/42030/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114834992.
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі від 20 грудня 2023 року № 759/2606/19-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115898888.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суд у справі від 26 червня 2019 року № 584/1517/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82857889#.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі від 09 жовтня 2024 року № 522/21808/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122407046.
12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі від 25 лютого 2025 року № 562/635/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125435184.
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі від 13 червня 2024 року № 520/21316/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119722807.
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду справі від 03 червня 2025 року № 560/8264/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127846893.
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі від 18 січня 2021 року № Б-23/75-02. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94194208.
16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі від 29 серпня 2023 року № 910/5958/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113203817.
17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі від 17 січня 2024 року № 932/9029/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116388652.
18. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі від 14 листопада 2024 року № 295/8538/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123061201.
19. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду у справі від 29 вересня 2021 року № 166/1222/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100179012.

УДК 347.451.031:004.738.5:366.5(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.45

ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ У ДОГОВОРАХ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ЧЕРЕЗ ІНТЕРНЕТ-ПЛАТФОРМИ: АЛЬТЕРНАТИВНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Пєтухов А.Ю.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри економіки та підприємництва
імені професора І.М. Брюховецького
факультету економіки і менеджменту
Сумського національного аграрного університету

Пєтухов А.Ю. Захист прав споживачів у договорах купівлі-продажу через інтернет-платформи: альтернативні механізми захисту в Україні та перспективи.

Стаття присвячена актуальній проблемі захисту прав споживачів у сфері електронної комерції в Україні. Розглядаються особливості правового регулювання договорів купівлі-продажу через інтернет-платформи та аналізуються виклики, з якими стикаються споживачі в цифровому середовищі. Автор досліджує чинне законодавство України, включаючи Закон «Про захист прав споживачів» та Закон «Про електронну комерцію». Особлива увага приділяється аналізу європейського досвіду альтернативного вирішення споживчих спорів, зокрема системи ODR (Online Dispute Resolution) та принципів Директиви 2013/11/ЄС. У статті обґрунтовується необхідність впровадження комплексної системи альтернативних механізмів захисту прав споживачів в Україні, включаючи створення спеціалізованих онлайн-платформ для вирішення спорів, розвиток медіації, механізми саморегулювання інтернет-платформ, розширення повноважень громадських організацій та створення спеціалізованих арбітражних центрів. Розглядаються перспективи інтеграції з європейськими системами захисту, впровадження штучного інтелекту для автоматизації процесу розгляду спорів та створення єдиної національної платформи альтернативного вирішення споживчих спорів. Дослідження вказує на важливість розвитку альтернативних механізмів захисту для стимулювання електронної комерції та підвищення довіри споживачів до цифрового ринку в умовах євроінтеграційних процесів України. Автором проаналізовано проблеми недостатності традиційних судових процедур у вирішенні споживчих спорів малої вартості та обґрунтовано переваги позасудових методів врегулювання конфліктів. Стаття містить практичні рекомендації щодо імплементації європейських стандартів захисту споживачів в українське правове поле, враховуючи специфіку національної економіки та умови воєнного стану. Результати дослідження можуть бути використані для удосконалення законодавства та формування ефективної системи захисту прав споживачів у цифровій економіці України.

Ключові слова: договір купівлі-продажу, захист прав споживачів, електронна комерція, альтернативне вирішення спорів, інтернет-платформи, цифрова економіка.

Pietukhov A.Yu. Consumer protection in purchase and sale contracts through internet platforms: alternative protection mechanisms in Ukraine and prospects.

The article addresses the current issues of consumer protection in the field of e-commerce in Ukraine. The features of legal regulation of purchase and sale contracts through internet platforms are examined, and the challenges faced by consumers in the digital environment are analyzed. The author investigates the current legislation of Ukraine, including the Law «On Consumer Protection» and the Law «On Electronic Commerce». Special attention is paid to the analysis of European experience in alternative consumer dispute resolution, particularly the ODR (Online Dispute Resolution) system and the principles of Directive 2013/11/EU. The article substantiates the need to implement a comprehensive system of alternative consumer protection mechanisms in Ukraine, including the creation of specialized online platforms for dispute resolution, development of mediation, self-regulation mechanisms for internet platforms, expansion of public organizations' powers, and establishment of specialized arbitration centers. Prospects for integration with European protection systems, implementation of artificial intelligence for automating dispute resolution processes, and creation of a unified national platform for alternative consumer dispute resolution are considered. The research indicates the importance of developing alternative protection mechanisms to stimulate e-commerce and increase consumer confidence in the digital market in the context of Ukraine's European integration processes. The author

analyzed the problems of inadequacy of traditional judicial procedures in resolving low-value consumer disputes and substantiated the advantages of out-of-court conflict resolution methods. The article contains practical recommendations for implementing European consumer protection standards into the Ukrainian legal framework, taking into account the specifics of the national economy and martial law conditions. The research results can be used to improve legislation and form an effective consumer protection system in Ukraine's digital economy.

Key words: purchase and sale contract, consumer protection, e-commerce, alternative dispute resolution, internet platforms, digital economy.

Постановка проблеми. Швидкий розвиток електронної комерції в Україні супроводжується зростанням кількості споживчих спорів, пов'язаних з онлайн-покупками. Традиційна судова система не завжди здатна забезпечити ефективне та швидке вирішення конфліктів малої вартості між споживачами та продавцями на інтернет-платформах. Особливо гостро ця проблема постає в умовах воєнного стану, коли споживачі стають більш вразливими до недобросовісних практик онлайн-торгівлі. Відсутність дієвих альтернативних механізмів захисту прав споживачів гальмує розвиток довіри до цифрового ринку та потребує нагального вирішення.

Метою статті є дослідження існуючих та перспективних альтернативних механізмів захисту прав споживачів у договорах купівлі-продажу через інтернет-платформи в Україні, аналіз європейського досвіду у цій сфері та розробка пропозицій щодо вдосконалення системи позасудового вирішення споживчих спорів в умовах цифрової економіки.

Стан опрацювання проблематики. Питання захисту прав споживачів в мережі інтернет досліджувалися Л. Загоруй та І. Загоруй, які у своїй роботі розглянули перспективи розвитку захисту споживачів в онлайн-середовищі та наголосили на важливості створення ефективних механізмів досудового врегулювання спорів. М. Хоменко та Н. Коробцова проаналізували основні гарантії і механізми захисту прав споживачів під час придбання продукції через мережу інтернет, приділивши особливу увагу процедурним аспектам реалізації споживчих прав в онлайн-торгівлі. О. Письменна досліджувала специфіку захисту прав споживачів при купівлі товарів через інтернет-магазини, зосередившись на практичних аспектах застосування чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Зростання електронної комерції робить питання захисту прав покупців в інтернеті все більш важливим. Споживачі часто стикаються з ризиками, такими як обман, фальшива реклама, маніпуляції в маркетингу, витік особистих даних та труднощі з поверненням товарів чи відшкодуванням. В умовах економічної нестабільності та переходу послуг в онлайн, як це відбувається в Україні під час воєнних викликів, покупці стають ще вразливішими до нечесних практик продавців на платформах. Для збереження довіри до цифрового ринку необхідні швидкі, доступні та недорогі методи розв'язання конфліктів, оскільки судові процедури часто затягуються і є невигідними через низьку вартість спору порівняно з витратами на розгляд. Ефективний досудовий механізм може стимулювати розвиток онлайн-торгівлі та підвищити споживчу освіту, формуючи відповідальних користувачів [1].

У процесі купівлі товарів через онлайн-магазини застосовуються електронні договори, регулювання яких здійснюється відповідно до Закону України «Про електронну комерцію». Згідно з цим законом, покупець зобов'язаний отримати підтвердження укладення угоди у вигляді електронного документа, чеку чи іншого аналогічного підтвердження одразу після завершення транзакції або передачі товару. Таке підтвердження повинно включати дані про умови повернення чи обміну товару, контактні відомості продавця, гарантійні зобов'язання та процедуру розірвання договору, якщо його термін не визначено [2].

Основним суб'єктом на ринку є покупець, чиї права потребують чіткого правового регулювання, особливо в цифровому середовищі. Згідно з чинним Законом України «Про захист прав споживачів» (п. 22 ч. 1 ст. 1), споживачем вважається фізична особа, яка купує чи планує купити товари/послуги для особистих потреб, не пов'язаних з бізнесом чи роботою за наймом. У новій редакції закону від 10.06.2023 № 3153-IX (набрання чинності відкладено до кінця воєнного стану) це поняття розширено, включаючи незалежну професійну діяльність. Однак, для кращої адаптації до стандартів ЄС варто врахувати Директиву 2013/11/ЄС, де споживачем є фізична особа, що діє поза комерційною діяльністю, а для договорів подвійного призначення (частково комерційних) – якщо бізнес-аспект не домінує. Таке уточнення допоможе заповнити прогалини в регулюванні онлайн-договорів купівлі-продажу, полегшить застосування норм і посилить контроль за виконанням зобов'язань продавцями на платформах [3; 4].

Купівля в інтернет-магазині вважається договором на відстані, і повернення товарів регулюється спеціальними нормами. Споживач може відмовитися від угоди протягом 14 днів з моменту отримання підтвердження інформації або самого товару. Якщо підтвердження не відповідає вимогам

закону (наприклад, не надано в письмовій чи електронній формі), термін подовжується до 90 днів. Після виправлення підтвердження споживач має ще 14 днів на відмову.

Для непродовольчих товарів належної якості обмін можливий, якщо збережено товарний вигляд, пломби, ярлики та розрахунковий документ. Якщо аналогічного товару немає, споживач може обрати інший з асортименту, повернути кошти або чекати надходження товару з повідомленням від продавця [3],

У разі розірвання договору продавець повинен повернути кошти протягом 30 днів без затримок. Якщо повернення затримується, нараховується пеня в розмірі 1% від вартості товару за кожен день прострочення. Витрати на повернення товару покладаються на продавця.

Існує перелік товарів належної якості, які не можна обміняти чи повернути, якщо вони відповідають опису, але не задовольняють споживача за формою, розміром тощо. Цей перелік затверджено постановою Кабінету Міністрів України [5].

Для договорів на відстані споживач не може відмовитися, якщо: послуга надана електронно з його згоди до закінчення терміну; ціна залежить від ринкових коливань; товар виготовлено на замовлення; упаковку аудіо/відео/програмного забезпечення порушено; угода стосується періодичних видань чи азартних ігор [3].

Продавець зобов'язаний забезпечити належну якість товару та надати інформацію про нього. Виробник гарантує придатність товару протягом строку служби (до 10 років, якщо не вказано інше). Гарантійний термін вказується в документах, а для сезонних товарів обчислюється з початку сезону.

При виявленні недоліків протягом гарантійного терміну споживач може вимагати зменшення ціни, безплатного ремонту чи відшкодування витрат на усунення. У разі істотних недоліків – розірвання договору з поверненням коштів або заміни товару. Вимоги не задовольняються, якщо недоліки виникли з вини споживача. Споживач має право бути присутнім при перевірці якості.

Новий Закон України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року (№ 3153-IX) спрямований на наближення українського законодавства до стандартів ЄС, зокрема Директиви 2011/83/ЄС [6]. Він вводить поняття електронного торговельного майданчика (маркетплейсу), сервісу порівняння (прайс-агрегатора) та їх відповідальність за інформацію про продавців і товари. Закон набуде чинності через рік після опублікування, але не раніше закінчення воєнного стану.

У новому законі передбачено створення порталу е-покупець для взаємодії між учасниками ринку, споживачами та органами влади. Споживачі отримають право на ввічливе обслуговування та фіксацію порушень фото/відео. Визначено групи товарів, що не підлягають поверненню, включаючи запаковані гігієнічні товари, аудіо/відео після розпакування та цифровий контент після початку постачання з згодою споживача.

Суб'єкти електронної комерції нестимуть відповідальність за достовірність інформації про себе та товари. Це має посилити захист у сфері онлайн-торгівлі, де ризики вищі через відсутність безпосереднього контакту [7].

Одним з ключових принципів захисту прав споживачів є повна інформованість. Продавці створюють сайти чи сторінки в соцмережах для реклами, але покупець часто не знає реального власника. Необхідно перевіряти контактні дані (адресу, телефон, вид діяльності) через Єдиний державний реєстр на сайті https://usr.minjust.gov.ua/. Механізм реалізації суб'єктивних прав в Інтернеті потребує детального аналізу, оскільки просте розуміння процесу не розкриває причин проблем.

Згідно з ч. 2–3 ст. 13 Закону «Про захист прав споживачів» [3], перед укладанням договору на відстані продавець зобов'язаний надати інформацію про себе (найменування, місцезнаходження, порядок претензій), характеристики товару, ціну (з доставкою), умови оплати, гарантії, вартість телекомунікацій, період пропозицій та розірвання. Закон «Про електронну комерцію» [2] дублює ці вимоги, додаючи деталі про ідентифікаційний код, ліцензії та податки. Інформація надається письмово або електронно, з підтвердженням. Практика показує, що відсутність даних про продавця (крім email чи телефону) ускладнює захист прав при купівлі неякісного товару. Рекомендується відмовлятися від покупок без повної інформації; у разі порушень споживач може розірвати договір і вимагати відшкодування.

Товар повинен відповідати якості на момент передачі (ст. 675 ЦКУ). При недоліках: пропорційне зменшення ціни, безплатне усунення дефектів чи відшкодування витрат. Обмін товару належної якості можливий за збереження вигляду та документів; при відсутності аналога – перерахунок, розірвання чи очікування. Не всі товари підлягають обміну (перелік у Постанові КМУ № 172 від 19.03.1994).

При порушенні асортименту (не той колір, розмір тощо) – відмова від прийняття та повернення коштів (ч. 1 ст. 672 ЦКУ) [8].

Гарантійні зобов'язання: обслуговування та ремонт. При недоліках – зменшення ціни, усунення чи відшкодування; при істотних – розірвання чи заміна [9].

ЄС активно розвиває цифровий ринок, фокусуючись на безпеці онлайн-покупок. Стратегія «Єдиний цифровий ринок» (2015) акцентує на доступі до онлайн-послуг, розвитку мереж і зростанні економіки через електронну торгівлю. Україна приєдналася до програм ЄС, як «Єдиний ринок» та «Цифрова Європа» (2021-2027), отримуючи фінансування для проєктів у сфері підприємництва, штучного інтелекту та цифрових навичок. Директива 2000/31/ЄС про електронну комерцію наголошує на позасудовому врегулюванні спорів з використанням електронних інструментів, забезпечуючи процесуальні гарантії для споживачів. Регламент 524/2013 створює онлайн-платформу ODR для швидкого, незалежного та конфіденційного розв'язання конфліктів між покупцями та продавцями в ЄС/ЄЕЗ, доступну всіма мовами. Ця платформа передає скарги до органів ADR (альтернативного врегулювання), зменшуючи потребу в суді. В країнах ЄС застосовуються медіація (посередництво для компромісу), арбітраж, омбудсман (незалежний радник) та колективні позови для групових скарг, що ефективно захищає права в секторах фінансів, транспорту та торгівлі [10; 11; 12; 13; 14].

В Україні захист прав покупців в інтернеті базується на цивільно-правових методах, включаючи судовий, адміністративний та самозахист, з урахуванням специфіки Закону «Про захист прав споживачів». Нова редакція закону (ст. 30) розширює коло суб'єктів захисту, додаючи компетентні органи, позасудові установи та саморегулівні організації. Альтернативне врегулювання (АВС) може стати ключовим для онлайн-договорів, подібно до ЄС, де принципи незалежності, прозорості та ефективності (Рекомендація 98/257/ЄС) зменшують витрати на спори. В Україні вже використовуються переговори, медіація (за Законом «Про медіацію») та арбітраж, але їх застосування обмежене. Впровадження онлайн-платформи для АВС, адаптованої до європейських стандартів, могло б посилити захист у електронній комерції, наблизити Україну до ЄС і сприяти євроінтеграції. Це забезпечить швидке вирішення спорів щодо купівлі-продажу на платформах, підвищить довіру та стимулюватиме цифрову економіку [15].

На нашу думку, для ефективного захисту прав споживачів у договорах купівлі-продажу через інтернет-платформи в Україні пропонується запровадження комплексної системи альтернативних механізмів захисту. До таких механізмів відносяться: створення спеціалізованих онлайн-платформ для вирішення споживчих спорів (Online Dispute Resolution - ODR), які дозволяють швидко та ефективно вирішувати конфлікти без звернення до суду; розвиток системи медіації з залученням кваліфікованих медіаторів, що спеціалізуються на споживчих спорах в сфері електронної комерції; впровадження механізмів саморегулювання інтернет-платформ через створення внутрішніх систем розгляду скарг та компенсацій; розширення повноважень громадських організацій споживачів щодо колективного захисту прав та можливості подання колективних позовів; створення спеціалізованих арбітражних центрів для розгляду споживчих спорів у сфері електронної комерції; запровадження системи страхування споживчих ризиків та гарантійних фондів компенсацій. Перспективи розвитку цих механізмів включають інтеграцію з європейськими системами захисту споживачів, впровадження штучного інтелекту для автоматизації процесу розгляду типових спорів, створення єдиної національної платформи для альтернативного вирішення споживчих спорів та розробку спеціального законодавства, що регулюватиме ці процеси в умовах цифрової економіки.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про необхідність впровадження альтернативних механізмів захисту прав споживачів в Україні у сфері електронної комерції. Аналіз показав неефективність традиційної судової системи для вирішення споживчих спорів при онлайн-покупках через високі витрати та тривалість процедур. Запропонована система ODR-платформ, медіації та саморегулювання інтернет-платформ може стати ключовим інструментом для підвищення довіри до електронної комерції. Перспективними є інтеграція з європейськими системами захисту, використання штучного інтелекту та створення єдиної національної платформи альтернативного вирішення спорів. Реалізація цих пропозицій сприятиме наближенню до стандартів ЄС та розвитку цифрової економіки в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загоруй Л.М., Загоруй І.С. Захист прав споживачів в мережі інтернет: перспективи розвитку. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2024. № 2(48). С. 99–111.
2. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 45. ст. 410.
3. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1991. № 30. ст. 379.

4. Про альтернативне вирішення споживчих спорів і про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 2006/2004 та Директиви 2009/22/ЄС: Директива Європейського Парламенту і Ради 2013/11/ЄС від 21 травня 2013 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_041-13#n318.
5. Про реалізацію окремих положень Закону України «Про захист прав споживачів»: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 березня 1994 р. № 172 в редакції від 07.12.2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/172-94-Text.
6. Про права споживачів, про внесення змін до Директиви Ради 93/13/ЄЕС та Директиви Європейського Парламенту і Ради 1999/44/ЄС, а також про скасування Директиви Ради 85/577/ЄЕС і Директиви Європейського Парламенту і Ради 97/7/ЄС. Директива європейського парламенту і ради 2011/83/ЄС від 25 жовтня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_023-11#Text.
7. Вонс Р. Покупки в інтернеті за новими правилами: ухвалено закон. *Главком.* 2023. URL: https://glavcom.ua/economics/business/pokupki-v-interneti-za-novimi-pravilami-ukhvalenozakon-933960.html.
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. №№ 40-44. ст. 356.
9. Хоменко М., Коробцова Н. Основні гарантії і механізми захисту прав споживачів під час придбання продукції через мережу інтернет. *Підприємство, господарство і право.* 2019. №3. С.74–79.
10. Communication from the commission «EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels. 2020. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:en:PDF.
11. Україна підписала угоду з ЄС щодо участі в програмі «Єдиний ринок». *Укрінформ.* 2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3664320-ukraina-pidpisala-ugodu-z-es-proucast-u-programiedinij-rinok.html.
12. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програми Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021–2027): Закон України від 23 лютого 2023 року № 2926-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2926-20#n2.
13. Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку («Директива про електронну комерцію»): Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради від 8 червня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_2 24#Text.
14. Про онлайн-розв'зання споживчих спорів і внесення змін до Регламенту (ЕС) № 2006/2004 і Директиви 2009/22/ ЕС (Положення про споживче ODR) : Регламент (ЄС) № 524/2013 Європейського Парламенту і Ради від 21 травня 2013 р. URL: http://data.europa.eu/eli/reg/2013/524/oj.
15. Письменна О.П. Захист прав споживача під час купівлі товару через інтернет-магазин. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. С. 122–132.

УДК 347.77
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.46

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ

Плотян Д.С.,
аспірантка кафедри теорії та історії, держави та права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ України
ORCID: 0009-0009-9610-136X

Плотян Д.С. Поняття та ознаки міжнародного комерційного арбітражу.

Стаття присвячена комплексному дослідженню поняття та ознак міжнародного комерційного арбітражу як одного з провідних механізмів вирішення спорів у сфері зовнішньоекономічної діяльності. У роботі обґрунтовано, що міжнародний комерційний арбітраж посідає ключове місце у системі альтернативних способів захисту прав суб'єктів господарювання, оскільки дозволяє сторонам обирати склад арбітрів, застосовне право, місце й мову провадження, а також розраховувати на конфіденційність та остаточність рішень. На основі аналізу чинної нормативної бази України та наукових напрацювань провідних українських правознавців розкрито правову природу й сутність міжнародного комерційного арбітражу, наголошено на відсутності чіткого законодавчого визначення цього явища, що ускладнює правозастосовну практику та зумовлює різноманітність доктринальних підходів. Окрему увагу приділено положенням Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», якими визначено терміни «арбітраж» та «комерційний» і ключові характеристики розгляду спорів між суб'єктами, що перебувають у різних юрисдикціях. Проведено огляд підходів українських дослідників, які пропонують власні визначення арбітражу, підкреслюючи його договірну природу, автономність волі сторін, нейтральність, конфіденційність та обов'язковість рішень. На основі узагальнення наукових позицій запропоновано розглядати міжнародний комерційний арбітраж як нормативно визначений, договірний та альтернативний державним судам механізм вирішення спорів між іноземними сторонами комерційного договору за допомогою арбітрів, обраних цими ж сторонами. Виокремлено його основні ознаки: добровільність і автономність волі сторін; процесуальна гнучкість; незалежність від державної судової системи; можливість вибору застосовного права, місця та мови провадження; нейтральність і конфіденційність розгляду; обов'язковість та виконуваність арбітражних рішень. Підкреслено значення арбітражу як юрисдикційного компромісу, що балансує інтереси резидента і нерезидента, та доведено його роль як ефективного інструменту захисту прав учасників міжнародного комерційного обороту. Зроблено висновок про необхідність подальшого розвитку правового регулювання для підвищення передбачуваності та ефективності арбітражного провадження в Україні.

Ключові слова: міжнародний комерційний арбітраж; третейський суд; зовнішньоекономічна діяльність; арбітражна угода; альтернативне вирішення спорів; конфіденційність; нейтральність; договірна природа; арбітражне рішення; автономія волі сторін.

Plotyan D.S. The concept and characteristics of international commercial arbitration.

The article presents a comprehensive study of the concept and characteristics of international commercial arbitration as one of the leading mechanisms for resolving disputes in the field of foreign economic activity. It substantiates that international commercial arbitration occupies a key position within the system of alternative means of protecting the rights of business entities, as it allows the parties to select arbitrators, choose the applicable law, determine the seat and language of proceedings, and rely on the confidentiality and finality of decisions. Based on an analysis of Ukraine's current legal framework and the scholarly works of leading Ukrainian jurists, the paper discloses the legal nature and essence of international commercial arbitration, emphasizing the absence of a clear statutory definition of this phenomenon, which complicates law-enforcement practice and gives rise to a variety of doctrinal approaches. Special attention is devoted to the provisions of the Law of Ukraine "On International Commercial Arbitration", which define the terms "arbitration" and "commercial" and outline the key characteristics of dispute resolution between entities located in different jurisdictions. The article reviews the approaches of Ukrainian scholars who propose their own definitions of arbitration, highlighting its contractual nature, party autonomy, neutrality, confidentiality and the binding nature of awards. Based on the generalization of scholarly positions, it is proposed to consider international commercial arbitration as a legally defined, contractual and state-court-alternative mechanism for resolving disputes between foreign parties under a commercial contract by arbitrators chosen by the

parties themselves. Its principal features are identified as voluntary and autonomous party consent; procedural flexibility; independence from the state judicial system; the possibility to select the applicable law, seat and language of proceedings; neutrality and confidentiality of hearings; and the binding and enforceable nature of arbitral awards. The study underscores arbitration's significance as a jurisdictional compromise balancing the interests of residents and non-residents and demonstrates its role as an effective instrument for protecting the rights of participants in international commercial turnover. It concludes with the need for further development of the legal framework to enhance the predictability and efficiency of arbitral proceedings in Ukraine.

Key words: international commercial arbitration; arbitral tribunal; foreign economic activity; arbitration agreement; alternative dispute resolution; confidentiality; neutrality; contractual nature; arbitral award; party autonomy.

У сучасних умовах глобалізації світового економічного простору міжнародний комерційний арбітраж посідає провідне місце серед механізмів вирішення спорів, що виникають у сфері транснаціональної комерційної діяльності. Зростання обсягів зовнішньоекономічної практики, участь суб'єктів з різних юрисдикцій, а також потреба в оперативному й ефективному вирішенні конфліктів зумовили широку поширеність міжнародного арбітражу як альтернативи державному судочинству. Саме арбітраж дозволяє сторонам не лише самостійно визначати склад арбітрів, право, що застосовується, місце й мову провадження, а й розраховувати на конфіденційність та остаточність рішення.

Водночас попри активне функціонування міжнародного комерційного арбітражу, серед науковців продовжуються дискусії щодо його правової природи, а також ознак, які відрізняють арбітраж від інших форм вирішення спорів, що і зумовило обрання окресленої тематики. Зокрема, предметом наукових поглядів щодо міжнародного комерційного арбітражу є напрацювання **таких авторів** як: В.Н. Петрина, О.М. Макеєва, Р.Р. Мудрик, К.С. Спиридонова, В.І. Нагнибіда, М.С. Дев'яткіна, В.А. Крайтор, О.П. Подцерковний, М.В. Григорчук, О.М. Головко, А.В. Олексієнко.

Метою цієї статті є дослідження поняття міжнародного комерційного арбітражу крізь призму сучасної правової доктрини, а також виявлення його ознак. Відповідно до поставленої мети, **завданнями** є: провести аналіз нормативної бази України щодо міжнародного комерційного арбітражу; дослідити позиції провідних українських науковців щодо сутності, правової природи та характерних ознак міжнародного комерційного арбітражу; сформувати узагальнене визначення міжнародного комерційного арбітражу, що враховує як теоретичні засади, так і практичні особливості його функціонування.

Виклад основного матеріалу. Розгляд будь-якої правової категорії варто почати з аналізу етимології самого поняття, що на нашу думку буде доцільно розпочати із розгляду наявної нормативної бази щодо окресленого питання. Необхідно зауважити, що в українському законодавстві відсутнє чітке і однозначне визначення юридичної конструкції «міжнародний комерційний арбітраж».

Натомість, у статті 1 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» вказано, що «арбітраж» – це будь-який арбітраж (третейський суд) незалежно від того, чи утворюється він спеціально для розгляду окремої справи, чи здійснюється постійно діючою арбітражною установою; «третейський суд» —це одноособовий арбітр або колегія арбітрів; а термін «комерційний» тлумачиться широко і охоплює питання, що випливають з усіх відносин торгового характеру, – як договірних, так і недоговірних [1].

Хоча чинне законодавство не врегульовує питання щодо змістовного наповнення поняття «міжнародний комерційний арбітраж», однак із аналізу деяких його положень можна сформувати особливості його діяльності. У преамбулі вищевказаного закону зазначено, що цей закон виходить з визнання корисності арбітражу (третейського суду) як методу, що широко застосовується для вирішення спорів, які виникають у сфері міжнародної торгівлі, і необхідності комплексного врегулювання міжнародного комерційного арбітражу в законодавчому порядку[1].

Окрім цього, ще однією особливістю є те, що до міжнародного комерційного арбітражу передаються спори, які виникають з договірних та інших цивільно-правових відносин при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності, якщо хоча б одна зі сторін знаходиться за кордоном[1].

В.Н. Петрина слушно підкреслює, що для визначення порядку утворення та діяльності третейських судів в Україні спеціальним законом є саме Закон України «Про третейські суди» і, таким чином, за правилами вирішення колізій між нормами права норми саме цього закону мають застосовуватись при вирішені питання чи можуть третейські суди розглядати міжнародні комерційні спори шляхом міжнародного комерційного арбітражу і, відповідно, чи є поняття «третейський суд» та поняття «міжнародний комерційний арбітраж» тотожними. [2, с. 167].

Відсутність законодавчого визначення поняття «міжнародний комерційний арбітраж» у національному праві ускладнює його тлумачення, створюючи таким чином підґрунтя для плюралізму наукових бачень.

З метою дослідження поняття «міжнародний комерційний арбітраж», на наше переконання, доцільним буде звернутися до наявних надбань українських науковців, які пропонують власні інтерпретації цього правового явища, спираючись на теоретичні засади та практичні особливості арбітражу.

Наприклад, визначення, яке пропонують О.М. Макеєва, Р.Р. Мудрик, полягає в тому, що міжнародний комерційний арбітраж слід розуміти як будь-який арбітраж, незалежно від того, чи утворюється він для розгляду окремої справи (ad hoc) чи здійснюється постійно діючою арбітражною інституцією, метою якого є розгляд і вирішення міжнародного комерційного спору за чітко встановленою процедурою [3, с. 61–66].

Надане визначення характеризується тим, що охоплює ключові структурні та функціональні елементи конструкції міжнародного комерційного арбітражу. Зокрема, автори наголошують на організаційній багатоманітності арбітражу, вказуючи на такі види функціонування як ad hoc та постійно діючий арбітраж. Крім того, дослідники наголошують на процесуальних аспектах діяльності арбітражу – розгляд і вирішення спору по суті.

Таким чином, автори акцентують увагу на цільовій та процесуальній природі арбітражу. Разом із тим, подане визначення не містить згадки про такі важливі елементи конструкції міжнародного комерційного арбітражу, як його договірна юрисдикційна природа (угода сторін), можливість вибору права, що застосовується, мови провадження, а також відсутність формального зв'язку з державною судовою владою. На наше переконання, ці елементи є суттєвими для відмежування арбітражу від державного способу правосуддя. Окреслене вказує на функціональне призначення арбітражу як альтернативі державного правосуддя. При цьому необхідно також звернути увагу на тезу щодо «встановленої процедури», що так само вказує на процедурний аспект, оскільки у цьому прослідковується певний алгоритм дій.

Вартим до наукового сприйняття є позиція юриста практика К.С. Спиридонової, яка наголошує на тому, що міжнародний комерційний арбітраж є альтернативним способом вирішення комерційних спорів, що виникають між приватними особами, та щодо яких сторонам дозволяється укласти угоду про передачу такого спору не до державних судів, а до арбітражних установ[4, с. 156–164].

Запропонований підхід К.С. Спиридонової до розуміння міжнародного комерційного арбітражу базується на положенні про його альтернативну природу, визначаючи його як засіб вирішення спорів, що постає поза межами державної судової юрисдикції. Авторка також акцентує увагу на договірному характері арбітражу, підкреслюючи, що саме воля сторін – тобто укладення арбітражної угоди – є підставою для передачі спору на розгляд арбітражної інституції. Такий підхід повністю відповідає сучасному розумінню арбітражу в міжнародній доктрині та практиці. Однак, на наше переконання, це визначення, хоча й правильно вказує на ключові риси арбітражу (добровільність, автономність волі сторін, приватноправовий характер) однак, є дещо вузьким з точки зору повноти юридичної конструкції поняття. Зокрема, поза увагою залишилося питання процесуальних аспектів арбітражного провадження (наявність спеціального регламенту, можливість застосування ex aequo et bono, роль арбітрів як нейтральних третіх осіб), відсутність ознаки щодо міжнародності спору, а також щодо обов'язковості арбітражного рішення та його подальшого виконання.

Цікавим також видається позиція В.І. Нагнибіди, який вказує, що міжнародний комерційний арбітраж є ефективним інструментом захисту прав учасників міжнародного комерційного обороту. На переконання правознавця, його мета і завдання полягають у тому, щоб ефективно вирішити спір та на основі прийнятого рішення захистити порушені права сторін. Ціль, з якою арбітраж, як засіб юридичного захисту, обирався сторонами є захист їх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та інтересів. Згідно з його підходом, арбітражний розгляд має на меті не лише вирішення спору, а й забезпечення реального захисту порушених прав через обґрунтоване і обов'язкове рішення, яке сприяє врегулюванню конфлікту та захисту інтересів сторін [5, с. 78–86].

М.С. Дев'яткіна характеризує міжнародний комерційний арбітраж як одну з найкращих альтернатив державним судам для вирішення спорів між сторонами з різних держав, оскільки в рамках міжнародного комерційного арбітражу сторони можуть обрати арбітрів, які будуть вирішувати їх спір, право, що застосовується до конкретних правовідносин і визначати місце, час та мову проведення арбітражного процесу[6, с. 7].

У свою чергу, В.А. Кройтор розглядає міжнародний арбітраж комплексно – і як процедуру, і як інституцію, що вирішує спори на основі взаємної згоди сторін. Автор зазначає, що міжнародний арбітраж – це один із найбільш ефективних засобів мирного вирішення міжнародних конфліктів. Під міжнародним комерційним арбітражем науковець визначає особливу процедуру розгляду і вре-

гулювання міжнародного спору, а також міжнародний орган, який створюється за взаємною згодою сторін для вирішення конкретного спору, суперечок визначеної категорії чи взагалі будь-якого протиріччя між сторонами, що домовляються, у випадку їх виникнення [7, с. 138–141].

Неможливо залишити без уваги напрацювання з обраної тематики за авторством О.П. Подцерковного, який стверджує, що арбітраж є своєрідним відображенням юрисдикційного компромісу між інтересами резидента та нерезидента, чого національна судова система, по природі, не може розглядати, будучі наближеною до однієї сторони – резидента у зовнішньоекономічному контракті[8, с. 670–673].

Науковець влучно акцентує увагу на тому, що арбітраж виконує роль юрисдикційного компромісу, що дозволяє врахувати інтереси сторін із різних правових систем. Зокрема, автором влучно наголошено на тому, що національна судова система потенційно може сприйматись як упереджена щодо «свого» резидента. При цьому арбітраж виступає як нейтральна платформа, що підсилює довіру сторін до процедури розгляду спору, мінімізуючи ризики юрисдикційної нерівності. Це твердження узгоджується з доктринальними підходами міжнародного арбітражного права, згідно з якими нейтральність арбітражу є однією з його базових переваг. Таким чином, О.П. Подцерковний поглиблює розуміння природи арбітражу як механізму, що забезпечує баланс інтересів у складних міждержавних господарських правовідносинах.

М.В. Григорчук, окрім зазначених вище аргументів, акцентує увагу на наявності договірних і процесуальних елементів функціонування арбітражу. Відтак, авторкою аргументується теза про те, що без договору, що забезпечує правовий каркас існування правовідносин, не буде процесу, а без чітко визначеної процедури – угоди не матимуть реальної сили. Це підтверджує синергетичну природу арбітражу, де взаємодія цих двох складових є запорукою досягнення справедливості та ефективності[9, с. 198–203].

Таким чином, можемо надати власне визначення міжнародному комерційному арбітражу, який на нашу думку, варто розглядати, як нормативно визначений механізм вирішення протиріч іноземними сторонами комерційного (торгівельного) договору за допомогою арбітрів, обраних цими ж суб'єктами для розгляду спору поза межами державного судочинства.

Ураховуючи зазначене, доцільним є виокремлення ознак міжнародного комерційного арбітражу, що розкриваються через запропоновані вище визначення та характеризують його функціональне призначення.

Наприклад, О.М. Головко зазначає, що міжнародний арбітраж характеризується нейтральністю, централізованим вирішенням суперечок, остаточністю рішення, конфіденційністю та економією часу. Науковець доречно вирізняє таку ознаку, як те, що спір вирішується за умови попередньої домовленості сторін у договорі[10, с. 73–79].

Водночас А.В. Олексієнко вказує на такі ознаки, як: спір вирішується третіми неупередженими особами (особою), арбітрами, які не є представниками сторін та/або судової влади відповідної держави; повноваження арбітрів випливають з угоди сторін; унаслідок укладання арбітражної угоди виключається компетенція державних судів у справі; спори, передані на розгляд арбітражу, можуть бути фактичного, правового або змішаного характеру; розгляд спору здійснюється на основі права і завершується винесенням арбітражного рішення, яке є остаточним і обов'язковим для сторін[11, с. 511–514].

Висновки. Отже, аналіз нормативної бази України щодо міжнародного комерційного арбітражу дозволяє зробити висновок про відсутність у національному законодавстві чіткого і однозначного визначення поняття «міжнародний комерційний арбітраж». На основі проведеного аналізу наукових напрацювань, варто виокремити й інші ознаки, зокрема: альтернативність державним судам, процесуальна гнучкість, договірна природа існування, нейтральність у прийнятті рішення та виконуваність. Сформулювати узагальнене визначення міжнародного комерційного арбітражу на нашу думку варто, як нормативно визначений механізм вирішення спорів іноземними сторонами комерційного (торгівельного) договору за допомогою арбітрів, обраних цими ж сторонами для розгляду спору поза рамками державного судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24 лют. 1994 р. № 4002-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12 (дата звернення: 26.06.2025).
2. Петрина В.Н. Міжнародний комерційний арбітраж: понятійні проблеми в українському праві. *Наукові перспективи*. 2022. № 6(24). С. 164–168.
3. Макеєва О.М., Мудрик Р.Р. Міжнародний комерційний арбітраж: теоретико-правові аспекти. *Юридичний вісник Національного авіаційного університету*. «Повітряне та космічне право». 2020. № 3. С. 61–66.

4. Спиридонова К.С. Арбітрабельність спорів: питання теорії та практики. *Юридичний вісник*. 2022. № 4. С. 156–164.
5. Нагнибіда В.І. Арбітраж як суб'єкт правозастосування при вирішенні міжнародних комерційних спорів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 2. С. 78–86.
6. Дев'яткіна М.С. Державні суди та міжнародний комерційний арбітраж: процесуальні форми контролю та сприяння (в контексті прийняття забезпечувальних заходів): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ, 2023. URL: https://www.iir.edu.ua/sites/default/files/2023-04/dis_%D0%94%D0%B5%D0%B2%E2%80%99%D1%8F%D1%82%D0%BA%D1%96%D0%BD%D0%B0%20%D0%9C.%D0%A1..pdf (дата звернення: 26.06.2025).
7. Кройтор В.А. Юрисдикція міжнародного комерційного арбітражного суду як самостійної постійно діючої арбітражної установи (третейського суду) в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. С. 138–141.
8. Подцерковний В.О. Про потреби врахування досвіду провідних західних юрисдикцій при забезпеченні арбітрабельності національної правової системи. Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень: у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 670–673. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bdfa660d-93fb-4a2d-9483-6622a2e73287/content (дата звернення: 26.06.2025).
9. Григорчук М.В. Теорія і практика міжнародного комерційного арбітражу щодо захисту прав підприємців. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 198–203.
10. Головко О.М., Друзь В.Д. Медіація чи арбітраж: правова дилема. *Право та інноваційне суспільство*. 2020. № 2. С. 73–79.
11. Олексієнко А.В. Міжнародний комерційний арбітраж: сутність та переваги. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 511–514.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.47

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЮРИДИЧНІ ФАКТИ» ТА «ФАКТИ, ЩО МАЮТЬ ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ»

Поліщук П.А.,
аспірант кафедри цивільного,
нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

Поліщук П.А. Співвідношення понять «юридичні факти» та «факти, що мають юридичне значення».

Стаття присвячена комплексному дослідженню співвідношення понять «юридичні факти» та «факти, що мають юридичне значення» у цивільному процесуальному праві України. Автор зосереджує увагу на проблемних аспектах розмежування цих категорій, що мають ключове значення як для теорії цивільного процесу, так і для практики його застосування.

Актуальність дослідження зумовлена кількома чинниками. По-перше, реформуванням національного приватного права, яке спрямоване на його гармонізацію зі стандартами європейського правового простору. По-друге, необхідністю забезпечення стабільності та єдності судової практики, що неможливо без чіткого визначення й тлумачення базових процесуальних категорій. По-третє, потребою вдосконалення доказової діяльності судів, яка прямо залежить від правильного розуміння сутності фактів, що мають значення для справи.

У роботі проаналізовано підходи вітчизняних і зарубіжних учених до класифікації юридичних фактів, розглянуто їх місце у механізмі правового регулювання та визначено відмінності між юридичними фактами як підставами виникнення, зміни чи припинення правовідносин і фактами, що мають юридичне значення у процесуальному аспекті, тобто підлягають доказуванню під час судового розгляду. Особлива увага приділяється з'ясуванню процесуального значення фактів, що мають юридичне значення, зокрема у справах окремого провадження, де предмет доказування зводиться саме до встановлення юридичних фактів.

У статті доводиться, що ототожнення понять «юридичні факти» та «факти, що мають юридичне значення» є методологічною помилкою, яка ускладнює правозастосування та може призводити до неоднакової судової практики. Водночас, автор підкреслює, що між цими поняттями існує тісний взаємозв'язок: будь-які юридичні факти є фактами, що мають юридичне значення, проте не всі факти, які підлягають встановленню судом, автоматично набувають статусу юридичних фактів у матеріально-правовому сенсі.

Зроблені у статті висновки мають як теоретичне, так і практичне значення. Вони можуть бути використані для подальшого розвитку доктрини цивільного процесуального права, оптимізації доказової діяльності судів, підвищення ефективності захисту прав учасників цивільних правовідносин, а також у процесі вдосконалення національного законодавства.

Ключові слова: юридичні факти, факти, що мають юридичне значення, цивільне судочинство, доказування, окреме провадження, правове регулювання.

Polishchuk P.A. The relationship between the concepts of "legal facts" and "facts of legal significance".

This article offers a comprehensive examination of the relationship between the concepts of "legal facts" and "facts of legal significance" within the framework of civil procedural law in Ukraine. The author focuses on the challenges of distinguishing between these categories, which are essential both for the development of civil procedure theory and for its practical application.

The relevance of the study is determined by several factors. First, the ongoing reform of national private law, aimed at harmonizing it with the standards of the European legal space. Second, the need to ensure stability and consistency in judicial practice, which cannot be achieved without a precise definition and interpretation of fundamental procedural categories. Third, the demand for improving judicial fact-finding and evidentiary processes, which directly depend on a correct understanding of facts significant to the resolution of a case.

The paper analyzes the approaches of Ukrainian and foreign scholars to the classification of legal facts, explores their role within the mechanism of legal regulation, and highlights the distinction between legal facts as the grounds for the creation, modification, or termination of legal relations, and facts of legal significance in the procedural sense—those that must be established and proven in court.

Particular attention is given to the procedural importance of facts of legal significance, especially in separate proceedings, where the subject of proof is limited precisely to the establishment of such facts.

The article argues that conflating the notions of "legal facts" and "facts of legal significance" constitutes a methodological error that complicates the application of law and may result in inconsistent judicial practice. At the same time, it emphasizes their close interrelation: while all legal facts are facts of legal significance, not every fact subject to judicial determination necessarily qualifies as a legal fact in the substantive legal sense.

The conclusions reached in the article have both theoretical and practical value. They may be used to further develop the doctrine of civil procedural law, to optimize judicial evidentiary practices, to strengthen the protection of the rights of participants in civil legal relations, and to improve national legislation.

Key words: legal facts, facts of legal significance, civil proceedings, evidence, separate proceedings, legal regulation.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження категорії юридичних фактів у цивільному праві та цивільному процесі зумовлюється ключовою роллю цієї правової конструкції у механізмі регулювання приватноправових відносин. Саме юридичні факти є вихідним пунктом формування цивільних прав та обов'язків, визначають динаміку цивільних правовідносин і є необхідною передумовою реалізації правосуб'єктності учасників цивільного обороту. У сучасних умовах реформування приватного права України та його адаптації до стандартів європейського правового простору питання уточнення змісту та класифікації юридичних фактів набувають особливої наукової та практичної значущості.

Важливо підкреслити, що відсутність єдиного підходу до визначення поняття «юридичний факт» у вітчизняній науці створює потребу у ґрунтовному аналізі історичних джерел, порівняльно-правових підходів та сучасних доктринальних розробок. Це дозволить забезпечити як системність теоретичного розуміння цієї категорії, так і підвищення ефективності її застосування у правозастосовній практиці

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження юридичних фактів має досить тривалу історію, яка бере початок ще у римському приватному праві. Хоча римські юристи не виробили універсального визначення такого поняття, проте їхні правові конструкції стали підґрунтям для подальшої доктринальної розробки та систематизації [1, с. 126–175; 2, с. 44]. Важливу роль у становленні загальної теорії юридичних фактів відіграли представники німецької правової школи, які заклали основи концепції «юридичного факту» та здійснили розгорнуту класифікацію юридичних фактів.

У сучасній правовій доктрині проблема юридичних фактів активно досліджувалась у працях відомих цивілістів. Так, С.І. Алексєєв підкреслював системність юридичних фактів та їхній зв'язок із механізмом правового регулювання [3, с. 7]. В українській науці значний внесок зробили О.В. Дзера, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва, які досліджували юридичні факти у контексті виникнення цивільних правовідносин, їхнього функціонального значення та класифікаційних ознак [4, с. 154]. На думку сучасних дослідників, «юридичні факти є не лише формальними підставами для виникнення правовідносин, а й важливим елементом забезпечення стабільності та передбачуваності цивільного обороту».

Правова природа юридичних фактів, їхніх різновидів і особливостей спричинення ними юридичних наслідків ставала предметом розгляду, зокрема, таких вітчизняних і зарубіжних учених, як С.С. Алексєєва, В.І. Борисова, І.В. Венедіктова, Б. Віндшейд, Ю.С. Гамбаров, Д.Д. Грімм, О.Г. Данільян, М.Л. Дювернуа, І.В. Жилінкова, О.С. Кізлова, А.В. Коструба, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Халфіна, Є.О. Харитонов та ін.

Аналіз історико-правових, зарубіжних та вітчизняних джерел свідчить про багатогранність і складність правової природи юридичних фактів. Незважаючи на значний науковий доробок, ця проблематика залишається актуальною, оскільки вимагає узгодження традиційних підходів із сучасними потребами національної правової системи та тенденціями розвитку приватного права в європейському контексті.

Формулювання цілей полягає в розгляді основних наукових положень теоретичних концепцій юридичних фактів та фактів, що мають юридичне значення й визначенні характеру їх узгодження.

Виклад основного матеріалу. У більшості наукових досліджень категорія юридичних фактів розглядається або крізь призму загальної теорії права, або ж у межах окремих галузевих правових дисциплін. Такий підхід, попри його значну евристичну цінність не дозволяє сформувати цілісне уявлення про таке багатопланове й водночас складне явище, що потребує міждисциплінарного осмислення. Саме це зумовлює актуальність здійснення комплексного аналізу юридичних фактів

та їх класифікації з урахуванням різних наукових підходів та методологічних перспектив. Вихідним моментом для дослідження є розуміння юридичних фактів «як соціально значущих обставин (подій, дій тощо), що у відповідності до приписів норм права спричиняють настання певних правових наслідків, а саме – виникнення, зміну чи припинення правовідносин» [5, с. 429]. Як слушно зазначають дослідники, у наведеному визначенні простежуються два нерозривно пов'язані компоненти: матеріальний та юридичний.

Змістовно юридичні факти репрезентують реальні явища об'єктивної дійсності – певні події або дії, що відбуваються у суспільному житті. У цьому сенсі вони є «реальними» чи «матеріальними» фактами. Водночас, набуваючи правового значення лише за умови передбаченості у нормі права, такі обставини перестають бути лише елементами реальності та перетворюються на факти юридичні, тобто такі, що безпосередньо зумовлюють правові наслідки.

Це дає змогу виділити основні ознаки такої правової категорії. По-перше, юридичні факти завжди мають конкретний і індивідуалізований характер, вони існують у певному часовому та просторовому вимірі, відображаючи наявність чи відсутність конкретних явищ матеріального світу. По-друге, вони завжди передбачені у законі безпосередньо або опосередковано, що свідчить про їх нормативну визначеність. По-третє, юридичні факти повинні бути зовнішньо об'єктивовані, закріплені у процедурно-процесуальній формі, встановленій законодавством. Нарешті, ключовою ознакою є їх здатність спричиняти чітко визначені законом правові наслідки, тобто виконувати функцію юридичних передумов виникнення, трансформації чи припинення цивільних правовідносин [5, с. 430]. Таким чином, юридичний факт постає як синтетична правова категорія, що поєднує у собі соціальну реальність і нормативне її відображення, виступаючи тим «мостом», який поєднує фактичний стан речей із правовим регулюванням.

Категорія юридичних фактів перебуває у полі наукових досліджень вже протягом кількох століть. Її аналіз у контексті підстав виникнення правовідносин бере свій початок ще у римському праві. Зокрема, у працях Гая було виокремлено чотири класичні підстави виникнення правовідносин: контракт, квазіконтракт, делікт та квазіделікт. Згодом цей перелік був розширений за рахунок включення односторонніх угод, а також строків і термінів, що мали особливе значення у сфері шлюбних та спадкових відносин [6, с. 44-45].

Перші спроби наукового осмислення поняття юридичних фактів після римських правників належать німецьким дослідникам А. Манігке та Ф.К. фон Савіньї, які наголошували, що «юридичними фактами є всі події, котрі зумовлюють виникнення або припинення правовідносин» [7, с. 827]. Загалом саме німецькі та італійські вчені приділили найбільше уваги проблематиці юридичних фактів. Їхні дослідження були спрямовані не лише на з'ясування поняття та сутності цього явища, а й на розробку класифікацій та визначення ролі юридичних фактів у правозастосовній практиці [8, с. 111–113].

Вагомий внесок у розвиток теорії юридичних фактів зробили представники німецької цивілістики. Це було зумовлено активним розвитком майнових відносин у XIX ст., що потребувало більш глибокого наукового осмислення підстав виникнення цивільних правовідносин. Значний доробок належить Г. Дернбургу, Р. Зому, Г. Пухті, А. Тону та іншим ученим, які заклали підвалини сучасної теорії юридичних фактів у цивільному праві [9, с. 6].

Окрему увагу заслуговує позиція французького соціолога Е. Дюркгейма, котрий, досліджуючи категорію соціальних фактів, наголошував «на їхній фундаментальній ролі у розкритті соціальної реальності. На його думку, соціальний факт є образом певної дії, яка під впливом зовнішнього примусу здатна продовжувати своє існування, незалежно від індивідуальної волі та поведінки окремої особи» [10, с. 7].

Водночас, англійські та американські вчені традиційно більш обережно ставляться до абстрактних юридичних категорій. Вони, як правило, уникають складних доктринальних побудов і зосереджуються переважно на конкретних фактичних обставинах, що мають значення для правозастосування [11, с. 237].

З огляду на наведене вище, сучасна наука цивільного права та процесу вимагає глибшого дослідження сучасних тенденцій у розумінні поняття та ознак юридичних фактів. Це дозволить узгодити історико-доктринальні підходи із сучасними потребами правозастосовної практики та перспективами розвитку не лише приватного права в Україні.

У сучасній приватноправовій доктрині категорія «юридичні факти» нерідко ототожнюється з такими термінами, як «обставини», «результати», «події», а також супроводжується характеристиками «істинність» та «реальність». Дослідники підкреслюють, що «юридичні факти становлять фундаментальну категорію не лише загальної теорії права, але й окремих галузевих правових наук» [12, с. 8]. З метою встановлення об'єктивних обставин і деталей подій у правовій площині вчені аналізують як суб'єктивні, так і об'єктивні результати діяльнісних процесів.

Професор Харитонова О.І. зазначає, що «поняття «юридичний факт» поєднує матеріальний та юридичний аспекти, оскільки, з одного боку, воно відображає явища дійсності (події та дії), а з іншого – визначається як явище, передбачене нормами права» [13, с. 45]. До матеріальних складових юридичного факту належать: реальні життєві явища; нормативна конструкція (факт-модель); наявність юридично релевантних ознак; конкретність і індивідуальність; відображення інформації про суспільні відносини [12, с. 9].

Задля того щоб юридичний факт породжував правові наслідки та трансформував правовідносини, він має реально настати й відповідати дійсним обставинам. Лише за цих умов він може розглядатися як правовий інструмент, що забезпечує динаміку правовідносин. Такий інструмент визнається правовою нормою підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин і здатен трансформувати ймовірну модель поведінки на правомірний і достовірний факт.

З іншої сторони, Приходько Х.В. трактує юридичні факти «як конкретні життєві обставини, явища чи елементи соціальної дійсності, які прямо або опосередковано визнаються правовими нормами, оскільки чітко передбачені гіпотезами останніх» [14, с. 59]. Подібної позиції дотримується і П.М. Рабінович, який визначає «юридичні факти як передбачені гіпотезами норм права чіткі обставини, настання яких зумовлює виникнення, зміну або припинення правовідносин» [15, с. 84]. На думку Андронової В.А., яка пропонує розуміти «юридичний факт як зону дії права, у якій правова норма стикається з життєвою дійсністю». Вона підкреслює, що «юридичний факт дозволяє перевести правовідношення у площину фактичних відносин і виявляє взаємозв'язок правової матерії з іншими соціальними науками, зокрема соціологією» [16, с. 150].

У цивілістичній доктрині юридичний факт розглядається як обставина, наявність якої зумовлює виникнення, зміну чи припинення суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, а також інші цивільно-правові наслідки [17, с. 14]. Ромовська З.В. підкреслює, що «значення юридичного факту полягає не лише у виникненні прав і обов'язків, але й у їх трансформації та припиненні» [18, с. 325]. Зокрема, Пленюк М.Д. визначає юридичний факт «як життєву ситуацію, що характеризується двома основними ознаками: нормативним закріпленням певної абстрактної моделі поведінки, яка зумовлює юридичні наслідки, та наявністю реальних життєвих обставин. Виходячи з цього, вона робить висновок, що юридичний факт не може існувати як майбутнє явище, оскільки його сутність полягає у фіксації вже настаних подій» [19, с. 123].

Юридичні факти у сучасній правовій науці доволі часто досліджуються крізь призму механізму правового регулювання. Так, С.О. Погрібний наголошує, що «механізм правового регулювання зобов'язальних відносин являє собою послідовний ланцюг трансформацій правових явищ, у межах якого саме юридичні факти виступають засобами, що зумовлюють зміни у змісті суб'єктивних прав та обов'язків» [20, с. 65]. Такий підхід узгоджується з доктринальним розумінням механізму правового регулювання як складного, системного та динамічного процесу впливу права на суспільні відносини, що включає взаємодію таких елементів, як правові норми, правовідносини, суб'єктивні права та обов'язки, юридичні факти, а також реалізацію суб'єктивних прав і виконання обов'язків. У цьому контексті слушною видається позиція В.В. Луця, який «підкреслює умовність поділу процесу правового регулювання на окремі стадії, адже на практиці розмежувати їх доволі складно. Як приклад, дослідник наводить договір купівлі-продажу, який реалізується у повному обсязі вже в момент його укладення» [21, с. 22–24].

Динамічний характер механізму правового регулювання відзначає також Сліпченко С.О., аналізуючи особисті немайнові відносини. Учений підкреслює, що «саме юридичний факт може визначати момент виникнення динаміки правовідносин та впливати на характер їх розвитку» [22, с. 197]. Такий підхід є обґрунтованим, адже настання юридичного факту дійсно фіксує початок трансформації у структурі суспільних відносин.

У науковій літературі простежується й розширене розуміння механізму правового регулювання, що охоплює не лише правові норми та інші юридичні засоби, а й норми моралі, звичаєві правила, правові позиції та презумпції. Цей підхід видається доволі переконливим, зокрема у сфері приватноправових відносин, у тому числі сімейних. Так, Гриняк А.Б., аналізуючи підрядні договірні відносини, зазначає, що «механізм правового регулювання являє собою цілісну систему засобів, способів та форм впорядкування суспільних відносин, які відображають ідеальні моделі, закріплені нормами права чи договорами, що у свою чергу зумовлюють виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків» [23, с. 76].

Різноманітність підходів до розуміння категорії «юридичний факт» актуалізує потребу у виявленні його ознак. Однією з ключових характеристик юридичних фактів є їх нормативне закріплення у якості підстави для виникнення, зміни або припинення правовідносин. Водночас виникає питання: чи всі юридичні факти підлягають нормативному визначенню? У правовій доктрині сформувався підхід до їх класифікації на нормативні (безпосередньо закріплені правовими нормами)

та інформаційно-пошукові (або аналітично-пошукові), що прямо не визначені, але виводяться із змісту правових приписів. Цей підхід видається цілком обґрунтованим і може бути застосований до цивільно-правової сфери.

Таким чином, юридичні факти доцільно розглядати як правові трансформаційні інструменти, що поєднують правову модель, визначену нормою закону чи умовами договору, з конкретними обставинами соціальної дійсності. До основних їх ознак належать: формальна визначеність і правова легітимність, об'єктивність, поєднання правової конструкції та фактичних обставин, здатність ініціювати трансформацію правових відносин, їх виникнення, зміну або припинення, а також конкретність, індивідуалізованість, темпоральність та інформативність.

У науці цивільного процесу України категорії «юридичні факти» та «факти, що мають юридичне значення» перебувають у тісному взаємозв'язку, але водночас не є тотожними. Їх співвідношення визначається як у доктрині цивільного процесуального права, так і в практиці правозастосування, зокрема у діяльності судів.

Якщо розглядати юридичні факти у матеріальному та процесуальному аспектах, то традиційно вони визначаються як конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин [24, с. 78].

Отже, юридичним фактами є найрізноманітніші життєві обставини, що стосуються як області природи (народження, смерть людини, закінчення часу тощо), і у сфері соціального життя (дії людей, акти державних органів тощо). Однак не всі життєві обставини є юридичним фактом. Так, життєві факти (обставини) стають юридичними фактами не самі по собі або з будь-яких особливих якостей, а в результаті визнання їх такими державою і закріплення у нормах законодавства, наприклад, реєстрації народження, смерті, шлюбу тощо в державних органах реєстрації актів цивільного стану. Так, відкриття актового запису про шлюб в державних органах реєстрації актів цивільного стану та отримання свідоцтва про шлюб є підтвердженням зареєстрованого шлюбу, що породжує права та обов'язки подружжя, а наприклад шлюб, який зареєстрований у релігійному порядку не породжує такі права та обов'язки на законодавчому рівні. Отже, у нормах права, саме у гіпотезі норми права зазначаються обставини, із якими пов'язуються різні юридичні наслідки учасників суспільних відносин, тобто юридичні факти. Факти одного й того ж виду можуть бути або не бути юридичними залежно від того, як вони розцінюються чинним законодавством у певний період часу. Так, фактичні шлюбні відносини набули юридичного значення з прийняттям Сімейного Кодексу України 10 січня 2002 року, а саме значним юридичним фактом стало право на майно подружжя, які проживають однією сім'єю, але не перебувають між собою у шлюбі (ст. 74 СК), тобто, якщо вони доведуть, що проживали однією сім'єю без реєстрації шлюбу, то майнові права щодо поділу майна прирівнюються до осіб, які перебувають у шлюбі, чого раніше не було.

Юридичні факти становлять норму права із суб'єктивними правами та обов'язками конкретного суб'єкта (громадянин, організація), а саме приводять норми суб'єктивного права на дію. Юридичні факти завжди виступають як підстави виникнення правовідносин, без яких правові відносини виникнути не можуть.

Крім того, необхідно зазначити, що під юридичними фактами слід розуміти конкретні життєві обставини, з наявністю яких норми права пов'язують настання передбачених у них юридичних наслідків (тобто будь-яких юридичних наслідків, а не лише виникнення, зміна чи припинення правовідносин).

Факти, що мають юридичне значення можуть розглядатись у цивільному судочинстві в порядку окремого провадження. Відповідно до постанов Верховного Суду від 10 квітня 2019 року № 320/948/18 та від 30 січня 2022 року № 287/167/18-ц «справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, належать до юрисдикції суду за таких умов: факти, що підлягають встановленню, повинні мати юридичне значення, тобто від них мають залежати виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян. Для визначення юридичного характеру факту потрібно з'ясувати мету встановлення; встановлення факту не пов'язується з подальшим вирішенням спору про право. Якщо під час розгляду справи про встановлення факту заінтересованими особами буде заявлений спір про право або суд сам дійде висновку, що у цій справі встановлення факту пов'язане з необхідністю вирішення в судовому порядку спору про право, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює цим особам, що вони вправі подати позов на загальних підставах; заявник не має іншої можливості одержати чи відновити документ, який посвідчує факт, що має юридичне значення. Для цього заявник разом із заявою про встановлення факту подає докази на підтвердження того, що до її пред'явлення він звертався до відповідних організацій за одержанням документа, який посвідчував би такий факт, але йому в цьому було відмовлено із зазначенням причин відмови (відсутність архіву, відсутність запису в актах цивільного стану тощо); чинним законодавством не передбачено іншого позасудового порядку встановлення юридичних фактів».

Цивільне процесуальне законодавство передбачає коло фактів, що мають юридичне значення та які підлягають розгляду у судовому порядку, а саме в окремому провадженні. Так, відповідно до ч. 1 ст. 315 ЦПК України «суд розглядає справи про встановлення факту: 1) родинних відносин між фізичними особами; 2) перебування фізичної особи на утриманні; 3) каліцтва, якщо це потрібно для призначення пенсії або одержання допомоги по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню; 4) реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення; 5) проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу; 6) належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, що зазначені в документі, не збігаються з прізвищем, ім'ям, по батькові, місцем і часом народження цієї особи, зазначеним у свідоцтві про народження або в паспорті; 7) народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження; 8) смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті; 9) смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

Наведений перелік фактів, що можуть бути встановлені у судовому порядку, не є вичерпним. У судовому порядку можуть бути встановлені і інші факти, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб. Факти, що підлягають встановленню, повинні мати юридичне значення, тобто з ними має бути пов'язане настання передбачених законом правових наслідків.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити низку теоретичних і практично значущих узагальнень. Щодо теоретико-методологічних висновків, то у статті послідовно обґрунтовано, що поняття «юридичні факти» та «факти, що мають юридичне значення» хоча й взаємопов'язані, проте не є тотожними.

Автор показує історичну багатоплановість формування категорії «юридичний факт» – від римського приватного права та німецької доктрини «юридичного складу» до сучасних українських наукових розробок. Це дає підстави стверджувати, що сучасна цивілістика рухається до комплексного міждисциплінарного розуміння юридичних фактів як явища, що поєднує соціальну реальність та нормативне її відображення. Водночас поняття «факти, що мають значення» репрезентує категорію доказового права, що розширює горизонти судового дослідження, уникаючи формального ототожнення правових підстав із процесуальними обставинами.

Важливим є акцент на тому, що розмежування юридичних фактів та фактів, які мають значення для справи, дозволяє: чітко визначати предмет доказування у цивільному процесі; раціонально розподіляти процесуальні обов'язки сторін щодо доказування; ефективно застосовувати інститут презумпцій і преюдиційних фактів; забезпечувати стабільність і передбачуваність судової практики; оптимізувати судовий розгляд завдяки визнанню сторонами певних обставин.

Наукові результати статті мають прикладне значення для вдосконалення національного процесуального законодавства, зокрема щодо законодавчого закріплення презумпцій як підстав для звільнення від доказування, чіткого визначення ролі преюдиційних фактів та процесуальних наслідків визнання обставин сторонами. Це сприятиме підвищенню правової визначеності, узгодженості судової практики та гарантуванню права на справедливий судовий розгляд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2003.
2. Харитонов Є.О., Харитонова О.І. Рецепції приватного права парадигма прогресу. Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 1999. 44 с.
3. Завальний А.М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів: монографія. К.: Вид-во Європейського університету, 2011. 95 с.
4. Борисова В.І. (кер. авт. кол.) та ін. Цивільне право: підручник у 2 т. За ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
5. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. (ред.). Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. 2-е вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
6. Гордєєв В.В. Юридичні факти в адміністративному судочинстві України: дисертація на здобуття наук. ступ. д.ю.н. Запоріжжя, 2021. 423 с.
7. Manigk A. Tatsachen, juristische – HandwörterbuchderRechtswissenschaft. B. 5. Berlin und Leipzig, 1928. S. 847.
8. Maiorka K. Fattogiuridico – fattispecie. NovissimodigestoItaliano. DirettodaAntonioAsara e ErnestoEula. 2008. Vol. 7. P. 217.
9. Завальний А.М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів: монографія. К.: Вид-во Європейського університету, 2011. 95 с.

10. Пленюк М., Коструба А. Юридичні факти в доктрині приватного права України: монографія. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 288 с.
11. Paralegal's Encyclopedic Dictionary. New York: Prentice Hall, 1979. P. 237.
12. Басай О.В. Поняття юридичних фактів: теоретичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. № 3 (6). С. 8–16.
13. Харитонова О.І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади): моногр. Одеса: Фенікс, 2011. 346 с.
14. Приходько Х.В. Проблеми визначення конституційно-правового регулювання. *Вісник Запорізького національного університету*. 2009. № 1. С. 59–60.
15. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. 5 вид., зі змінами. К.: Атіка, 2001. 174 с.
16. Андронова В.А. Юридичні факти у трудовому праві: поняття, ознаки та властивості. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 149–154.
17. Отраднова О.О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.
18. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс: підручн. Київ, 2005. 560 с.
19. Пленюк М.Д. Поняття та ознаки юридичних фактів у доктрині зобов'язального права. *Приватне право і підприємництво*. 2017. № 4. С. 121–126.
20. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: моногр. Правова єдність, 2009. 340 с.
21. Луць В.В. Договір як регулятор цивільних відносин. *Право України.* 2012. № 9. С. 19–25.
22. Сліпченко С.О. Правопороджуючі юридичні факти у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2013. № 3 (74). С. 195–203.
23. Гриняк А.Б. Теоретичні засади правового регулювання підрядних зобов'язань у цивільному праві України: моногр. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. 376 с.
24. Штефан М.Й. Цивільний процес. К.: Ін Юре, 2005. 624 с.

УДК 347.426.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.48

ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИНИКАЮТЬ З РЯТУВАННЯ ЗДОРОВ'Я ТА ЖИТТЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Ромась М.І.,
докторка філософії з права, доцентка,
доцентка кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0003-3650-5409

Ромась М.І. Держава як суб'єкт зобов'язань, що виникають з рятування здоров'я та життя фізичної особи.

Загальними ознаками цивільного зобов'язання є наявність кредитора, якому належить право вимоги, та боржника, який повинен вчинити певну дію на вимогу кредитора; предметом зобов'язання є дії боржника, а об'єктом – те на, що спрямовані такі дії; зобов'язання створюється лише для учасників такого правовідношення; наявність майнового або немайнового інтересу у суб'єктів зобов'язання. Зобов'язання, що виникають з рятування здоров–я та життя фізичної особи відповідають усім вказаним ознакам, де кредитором є рятувальник, а боржником держава.

У статті досліджуються загальні ознаки цивільного зобов'язання, такі як наявність сторін зобов'язання (кредитора та боржника), предмет і об'єкт зобов'язання, обмеженість кола учасників правовідношення, а також наявність майнового або немайнового інтересу. Особлива увага приділяється зобов'язанням, що виникають із рятування здоров'я та життя фізичної особи. Автор доводить, що такі зобов'язання повністю відповідають загальним ознакам цивільного зобов'язання: рятувальник виступає як кредитор, а держава – як боржник. У цьому контексті держава наділена специфічними рисами, а саме: вона є єдиним боржником, зобов'язаним відшкодувати шкоду рятувальнику; відшкодування здійснюється з державного бюджету; підставою для компенсації є судове рішення, а розмір компенсації визначається з урахуванням реальних витрат і конкретних обставин справи. Такий підхід дозволяє розглядати дії з порятунку здоров'я і життя як підставу для виникнення цивільно-правового зобов'язання держави перед рятувальником.

У межах дослідження проведено порівняльний аналіз деліктних зобов'язань із зобов'язаннями, що виникають з рятування здоров'я та життя. Визначено спільні та відмінні риси між ними, зокрема щодо підстав виникнення, складу правовідношення, механізмів відшкодування шкоди та ролі держави як суб'єкта зобов'язального правовідношення. Зроблено висновок про самостійний характер зобов'язань з рятування, що потребують окремого правового регулювання в межах цивільного права.

Ключові слова: зобов'язання, рятування, здоров'я та життя, фізична особа, держава, відшкодування шкоди.

Romas M.I. The state as a subject of obligations arising from saving the health and life of an individual.

The general features of a civil obligation are the presence of a creditor who has the right to claim and a debtor who must perform a certain action at the creditor's request; the subject of the obligation is the actions of the debtor, and the object is the thing to which such actions are directed; the obligation is created only for the participants in such a legal relationship; the presence of a property or non-property interest in the subjects of the obligation. Obligations arising from saving the health and life of an individual correspond to all of the above features, where the creditor is the rescuer, and the debtor is the state.

The article examines the general features of a civil obligation, such as the presence of parties to the obligation (creditor and debtor), the subject and object of the obligation, the limitation of the circle of participants in the legal relationship, as well as the presence of a property or non-property interest. Particular attention is paid to obligations arising from saving the health and life of an individual. The author proves that such obligations fully comply with the general features of a civil obligation: the rescuer acts as a creditor, and the state as a debtor. In this context, the state is endowed with specific features, namely: it is the only debtor obliged to compensate the rescuer for damage; compensation is carried out from the state budget; the basis for compensation is a court decision, and the amount of compensation is determined taking into account the real costs and specific circumstances of the case.

This approach allows us to consider actions to save health and life as the basis for the emergence of a civil legal obligation of the state to the rescuer.

The study conducted a comparative analysis of tort obligations with obligations arising from saving health and life. Common and distinctive features between them are identified, in particular regarding the grounds for their emergence, the composition of the legal relationship, the mechanisms for compensation for damage and the role of the state as a subject of the binding legal relationship. The conclusion is made about the independent nature of rescue obligations, which require separate legal regulation within the framework of civil law.

Key words: obligations, rescue, health and life, individual, state, compensation for damage.

Постановка проблеми. У сучасних умовах правової реальності недостатньо врегульованими залишаються питання, пов'язані з виникненням та правовою природою зобов'язань, що виникають з рятування життя та здоров'я фізичної особи. Ці зобов'язання не мають чіткого визначення в системі цивільного права, хоча вони володіють усіма ознаками класичних зобов'язальних правовідносин. Особливої уваги потребує питання участі держави як боржника у таких зобов'язаннях, а також співвідношення зобов'язань із рятування з деліктними зобов'язаннями, з огляду на схожість механізмів компенсації шкоди. Відсутність системного підходу до правового регулювання цього виду зобов'язань ускладнює захист прав рятувальників, які зазнали шкоди під час виконання дій на благо інших осіб, особливо в умовах воєнного стану.

Метою дослідження є визначення правової природи зобов'язань, що виникають із рятування життя та здоров'я фізичної особи, а також окреслення особливостей участі держави як боржника у таких правовідносинах.

Стан опрацювання тематики. Проблематика зобов'язань, що виникають з рятування життя та здоров'я фізичної особи, залишається малодослідженою в українській правовій науці. Натомість відшкодування шкоди таких зобов'язань знайшли більш ґрунтовне висвітлення в роботах таких дослідників, як І.В. Давидова, С.Б. Булеца, Т.С. Ківалова, О.О. Отраднова, В.А. Чернат, Д.С. Шапошніков, Є.О. Харитонов, та ін. Питання участі держави як суб'єкта зобов'язального правовідношення в контексті рятування здоров'я і життя людини досі не отримало належної теоретичної розробки, що зумовлює актуальність та наукову новизну даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Зобов'язання мають відносний характер, чим це його відрізняє від цивільних абсолютних майнових правовідносин, передусім від відносин власності, але така відмінність спирається тільки на суб'єктивний склад, не охоплюючи особливостей як змісту, так і об'єкта цих правовідносин [1, с. 8]. Зобов'язання опосередковують процес переміщення майна або інших матеріальних результатів, які також мають майновий характер, а тому вони завжди виступають як майнові цивільні правовідносини [2, с. 459]. Н.Ю. Голубєва зазначає, що в основі договірних зобов'язань лежить договір між сторонами, а в основі недоговірних – наприклад, протиправна дія зобов'язаної особи (заподіяння моральної або майнової шкоди), при цьому вона вказує, що недоговірні зобов'язання іноді називають деліктними, що не зовсім точно, оскільки вони ще мають назву охоронних [3, с. 11]. Тобто у деліктному зобов'язанні обов'язок заподіювача спрямований на поновлення порушеного абсолютного права [4, с. 806]. Отже, зобов'язання як форма цивільних правовідносин мають відносний характер, що відрізняє їх від абсолютних майнових прав (зокрема, права власності) передусім за суб'єктним складом. Водночас, вони так само мають майновий характер, оскільки опосередковують переміщення матеріальних благ. У договірних зобов'язаннях підставою є домовленість сторін, тоді як у деліктних це зазвичай правопорушення, що спричинило шкоду. Такі зобов'язання часто називають деліктними, хоча точніше їх визначати як охоронні, оскільки вони спрямовані на відновлення порушеного абсолютного права.

Інші недоговірні зобов'язання теж виникають з фактів заподіяння шкоди життю, здоров'ю громадянина, майну будь-якого суб'єкта цивільного права. За ЦК України до недоговірних зобов'язань відносяться публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу або за результатами конкурсу; вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення; рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи; створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи; відшкодування шкоди; набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. Такі зобов'язання виникають з правомірних дій, на відміну від деліктних. Таким чином, недоговірні зобов'язання в цивільному праві охоплюють ширший спектр правовідносин, ніж лише делікти, й можуть виникати не лише з протиправних, а й з правомірних дій. З цього випливає, що недоговірні зобов'язання у ЦК України охоплюють як охоронні (деліктні), так і регулятивні зобов'язання, спрямовані на захист або відновлення порушених чи несправедливо порушених майнових інтересів.

На думку Т.С. Ківалової, критерієм поділу зобов'язань є врахування характеру підстав виникнення зобов'язань, а також наявності волі, волевиявлення і правомірної або неправомірної поведінки учасників цивільних відносин [5, с. 5]. Вчена пише, що виникнення усіх недоговірних охоронних зобов'язань безпосередньо або опосередковано пов'язане із фактом завдання (виникнення) шкоди, внаслідок чого змістом цих зобов'язань є права та обов'язки, пов'язані з ліквідацією негативних наслідків завдання шкоди, які настали для потерпілого [6, с. 250]. Таким чином, зобов'язання поділяються з урахуванням підстав їх виникнення, наявності волі та поведінки учасників цивільних відносин, а усі недоговірні охоронні зобов'язання виникають у зв'язку з фактом завдання шкоди та мають на меті усунення її негативних наслідків для потерпілого.

Зобов'язання з рятування життя, здоров'я та майна скадають окремий вид недоговірних зобов'язань, а саме – зобов'язання, що виникають з односторонніх правочинів. Слід погодитись з думкою про те, що зобов'язаним суб'єктом у даних зобов'язаннях є завжди лише держава [7, с. 184]. У досліджуваному виді зобов'язань шкода виникає внаслідок правомірної діяльності самого кредитора (потерпілого), саме внаслідок його направлених дій спрямованих рятування здоров'я та життя фізичної особи, тож відшкодування здійснюється за іншими правилами і в рамках інших зобов'язань, ніж зобов'язання із заподіяння шкоди [7, с. 184]. Із зазначеного випливає, що зобов'язання з рятування життя, здоров'я та майна становлять окрему категорію недоговірних зобов'язань –зобов'язань, що виникають з односторонніх правочинів, у яких єдиним зобов'язаним суб'єктом виступає держава, а шкода виникає внаслідок правомірних дій самого потерпілого (кредитора), спрямованих на рятування, тому відшкодування такої шкоди регулюється окремими нормами, відмінними від традиційних деліктних зобов'язань.

За ст. 1161 ЦК України шкода, завдана особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи від реальної загрози для неї, відшкодовується державою у повному обсязі [8]. Умовами виникнення такого зобов'язання є: 1) наявність реальної (не уявної, такої, про яку виникло помилкове враження у того, хто здійснював рятувальні дії) загрози для здоров'я та життя фізичної особи, [9, с. 577] 2) відсутність у рятувальника повноважень (обов'язку) вчиняти рятувальні дії іншої фізичної особи дії (лікарі, професійні рятувальники не є суб'єктами) [9, с. 579], 3) спрямованість дій на рятування здоров'я та життя іншої фізичної особи [9, с. 580], 4) виникнення у рятувальника шкоди внаслідок вчинення ним рятувальних дій щодо здоров'я та життя фізичної особи [9, с. 581]. У зв'язку з цим зобов'язання, що виникають у зв'язку з порятунком життя та здоров'я фізичної особи, мають такі характерні риси: вони належать до категорії недоговірних зобов'язань; мають специфічний суб'єктний склад – заздалегідь відомою є лише одна сторона, а саме держава, тоді як інша сторона – рятувальник, який постраждав під час рятувальних дій, визначається вже після їх вчинення і набуває статусу потерпілого (кредитора); обов'язок держави у таких правовідносинах виступає як новий відносний обов'язок, що виникає замість невиконаного нею абсолютного обов'язку гарантувати реалізацію права людини на життя і здоров'я [10, с. 13]. Слід погодитись з думкою, що вчинення однією зі сторін цивільних відносин дій, спрямованих на порятунок життя, здоров'я або майна фізичної чи юридичної особи, саме по собі не створює правовідносин, і тому як особа, що вчиняє такі дії, так і та, в інтересах якої вони здійснюються, залишаються лише учасниками цивільних відносин до моменту виникнення шкоди, а суб'єктами відповідних правовідносин вони стають лише з моменту настання шкоди за умови наявності всіх елементів відповідного юридичного складу [11, с. 57]. Отже, зобов'язання, що виникають у разі завдання шкоди особі, яка без спеціальних повноважень рятувала життя чи здоров'я іншої фізичної особи, є недоговірними, мають особливий суб'єктний склад і виникають лише за наявності реальної загрози, спрямованості рятувальних дій на захист життя чи здоров'я, відсутності у рятувальника професійного обов'язку діяти, а також заподіяння йому шкоди внаслідок таких дій; держава, як заздалегідь визначений суб'єкт, несе обов'язок повного відшкодування шкоди, що постає як новий відносний обов'язок замість невиконаного абсолютного обов'язку гарантувати право на життя і здоров'я, при цьому самі рятувальні дії не породжують правовідносин до моменту настання шкоди.

У таких зобов'язаннях держава Україна виступає носієм публічної влади та діє як єдиний суб'єкт, який представляють органи державної влади. На думку О.М. Клименко, у держави є механізм інституту представництва, що є способом внутрішньої організації держави, а виразниками державного (публічного) інтересу є правомочні та зобов'язані особи, уповноважені виконувати державні функції [12, с. 6]. Як вірно пише С.Б. Булеца, при рятуванні життя та здоров'я суб'єктом зобов'язаним відшкодувати шкоду у випадку рятування здоров'я та життя є держава, об'єктом є здоров'я або життя [13, с. 91]. Науковиця називає ці зобов'язання позадоговірними або правоохоронними, адже вони не є чисто деліктними зобов'язаннями, а квазі-деліктними, тому що мають відмінності від деліктних зобов'язань по підставах та наслідках [13, с. 91]. Такі зобов'язання полягають у тому,

що рятувальник має право на повне відшкодування завданої йому шкоди, а держава зобов'язана компенсувати цю шкоду в повному обсязі (зокрема втрачений заробіток, знищене або пошкоджене майно, витрати на лікування тощо), тобто підставою для виникнення таких зобов'язань є сукупність юридичних фактів, зокрема вчинення рятувальних дій та заподіяння шкоди рятувальнику під час їх виконання [10, с. 13]. Можна дійти висновку, що зобов'язання, що виникають у зв'язку з рятуванням життя чи здоров'я, мають публічно-правову природу, оскільки держава Україна виступає єдиним суб'єктом, що діє через уповноважені органи як носій публічної влади та гаранту відшкодування шкоди; такі зобов'язання є позадоговірними, квазі-деліктними, оскільки відрізняються від класичних деліктів як за підставами виникнення (вчинення рятувальних дій і заподіяння шкоди рятувальнику), так і за наслідками – рятувальник має право на повне відшкодування завданої шкоди, а держава зобов'язана компенсувати її в повному обсязі, включаючи втрачений заробіток, витрати на лікування, знищене майно тощо.

Держава відшкодовує шкоду, за умов, що особа добровільно та безоплатно рятувала життя, здоров'я, майно іншої особи; під час цього вона отримала ушкодження, втратила майно або понесла витрати (наприклад, на лікування, ремонт речей тощо); порятунок здійснювався в умовах небезпеки або надзвичайної ситуації; було врятовано конкретне благо (життя, здоров'я, майно тощо); дії рятівника були правомірні (не спричинили додаткової шкоди або небезпеки).

Судова практика щодо зобов'язань, що виникають з рятування здоров'я та життя фізичної особи досить поодинока. Наприклад, в одній зі справ щодо рятування майна фізичної особи Верховний Суд вказує, що законодавством не покладається на позивача обов'язок доказування вини відповідача у заподіянні шкоди; діє презумпція вини, тобто відсутність вини у завданні шкоди повинен доводити сам завдавач шкоди. Якщо під час розгляду справи зазначена презумпція не спростована, то вона є юридичною підставою для висновку про наявність вини заподіювача шкоди. Разом з тим, потерпілий має довести належними доказами факт завдання шкоди за участю відповідача, розмір завданої шкоди, а також факт того, що відповідач є заподіювачем шкоди (Постанова Верховного Суду від 06 березня 2019 року, у справі № 286/2210/16-ц) [14]. Таким чином, слід погодитись з думкою, що особливості зобов'язань, що виникають у зв'язку із заподіянням шкоди життю чи здоров'ю особи, яка рятувала майно іншої особи, полягають у тому, що права й обов'язки сторін спрямовані на відшкодування шкоди, спричиненої смертю, каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, причому така шкода може бути як матеріальною, так і моральною та підлягає повному відшкодуванню за рахунок держави; при цьому регресні вимоги до осіб, винних у завданні шкоди рятувальнику, мають специфіку і пред'являються з урахуванням аналогії закону, а також із застосуванням положень ЦК України, що регулюють наслідки створення загрози життю, здоров'ю чи майну фізичних або юридичних осіб [15, с. 8]. Шаповніков Д.С. у своїй дисертації проаналізував зміст права держави, яка відшкодувала шкоду, звернутися з регресним позовом до особи, з вини якої виникла загроза, відвертаючи яку діяв рятувальник. Так, автор зробив висновок, що у випадку відшкодування шкоди рятувальнику та його лікування за наявності злочинного створення небезпеки, до винної особи можуть бути подані два види регресних позовів: державними органами, які діють від її імені, та закладами охорони здоров'я у власних інтересах (і за певних обставин – в інтересах держави) [15, с. 20]. Отже, зобов'язання, що виникають у разі заподіяння шкоди життю чи здоров'ю особи внаслідок рятування, мають специфіку, оскільки передбачають повне відшкодування як матеріальної, так і моральної шкоди за рахунок держави, яка, у свою чергу, має право на пред'явлення регресних позовів до винної особи, що створила загрозу; такі позови можуть подаватися як державними органами від імені держави, так і закладами охорони здоров'я – у власних інтересах або в інтересах держави, причому застосування регресу ґрунтується на аналогії закону та положеннях ЦК України щодо відповідальності за створення загрози.

Висновки. Зобов'язання, що виникають у результаті рятування життя та здоров'я фізичної особи, є важливим елементом механізму правового захисту особистих немайнових благ, зокрема життя і здоров'я, які визнаються найвищими соціальними цінностями відповідно до Конституції України. Такі зобов'язання, передбачені статтею 1161 Цивільного кодексу України, належать до категорії недоговірних (у той же час, не деліктних), оскільки виникають не з правопорушення у класичному розумінні, а з факту правомірних рятувальних дій, під час яких рятувальник сам зазнає шкоди.

Особливість цих правовідносин полягає у специфіці їх суб'єктного складу: на момент вчинення рятувальних дій достеменно відомою є лише одна сторона – держава як носій публічної влади, що зобов'язана гарантувати реалізацію прав людини на життя та здоров'я. Інша сторона, а саме рятувальник, ідентифікується вже після вчинення рятувальних дій та отримання ним шкоди. Така особа, що добровільно, без відповідних повноважень або обов'язку діяв в інтересах іншої особи, вважається потерпілим (кредитором) у зобов'язанні, а держава – боржником.

З усього зазначеного вище, дійшли висновку, що держава як суб'єкт зобов'язань, які виникають з рятування здоров'я та життя фізичної особи, наділена такими ознаками: 1) держава є єдиним боржником, а кредитором виступає рятувальник, якому завдано шкоди, 2) держава відшкодовує шкоду з державного бюджету, 3) відшкодування відбувається на підставі рішення суду, 4) суд визначає розмір відшкодування, виходячи з реальних витрат і обставин справи, 5) може бути відшкодована як матеріальна, так і моральна шкода.

Держава в цьому контексті виконує не просто роль компенсаційного механізму, а виступає гарантом того, що особа, яка проявила високу громадянську свідомість і самовідданість, не залишиться сам-на-сам із наслідками отриманих травм, втрат майна чи витрат на лікування. Законодавче регулювання таких зобов'язань дозволяє забезпечити баланс інтересів між державою та особами, які діють в інтересах суспільства. Таким чином, зобов'язання держави відшкодувати шкоду, завдану під час рятування здоров'я та життя фізичної особи, є проявом не лише юридичної відповідальності за невиконання абсолютного обов'язку забезпечити безпеку громадян, а й підтвердженням того, що життя і здоров'я людини є найвищими соціальними цінностями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільне право України. Особлива частина: підручник. За ред О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 1176 с. (3-тє вид., перероб. і доп.).
2. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч. у двох томах. За заг. ред. Я.М. Шевченко. Т. 1 Загальна частина. Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 520 с.
3. Зобов'язальне право України (елементарний курс): навч. пос. Н.Ю. Голубєва, В.І. Дрішлюк, А.І., Дрішлюк, В.Й. Кісель, В.А. Кройтор, О.О. Кулініч, Л.Г. Лічман, В.П. Маковій, А.В. Маєвська, О.М. Нечипуренко, Л.А. Ольховик, С.В. Резніченко, Г.В. Самойленко, Є.С. Сєверова, О.В. Церковна, за заг. ред. С.В. Резніченка Одеса: ОДУВС, 2010. 346 с.
4. Зобов'язальне право України: теорія і практика. Навчальний посібник. О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць та ін; за ред. О.В. Дзери Київ: Юрінком Інтер, 1998. 912 с.
5. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми: автореф. дис… док. юрид. наук. Одеса, 2008. 40 с.
6. Ківалова Т.С. Співвідношення зобов'язань відшкодування шкоди із зобов'язаннями зі створення загрози завдання шкоди та з безпідставного збагачення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Право*. Вип. 14. 2010. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/39271852-602a-4bf3-83ab-707c5f2ca894/content.
7. Голубенко І.І. Держава як боржник у зобов'язанннях, які виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 1(57) 2023. С. 182-189. https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/280826/274979.
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356.
9. Шапошніков Д.С. Умови виникнення зобов'язань внаслідок рятування здоров'я та життя фізичних осіб. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 22. 2004. С. 576–584. URL: http://apdp.onua.edu.ua/index.php/apdp/article/view/1477/1362.
10. Чернат В.А. Зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи: автореф. канд. юрид. наук. 12.00.03. Одеса, 2006. 20 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9b79e375-289c-4331-bfae-3153a1d3c325/content.
11. Кузьмич О.Я. Правові положення щодо участі третіх осіб у зобов'язаннях, що виникають унаслідок рятування здоров'я і життя фізичної особи, майна фізичної особи або юридичної особи. *Право і суспільство*. Вип. 6. 2017. С. 54–59. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/6_2017/part_1/12.pdf.
12. Клименко О.М. Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.03, Київ, 2006. 16 с.
13. Булеца С.Б. Відшкодування шкоди при рятуванні життя та здоров'я фізичної особи. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2012. №2 (част. I). С. 90–94. URL:https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ea7c750d-8d7a-4780-ba2b-bdec21515050/content.
14. Постанова Верховного Суду від 06 березня 2019 року, у справі № 286/2210/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80715935.
15. Шапошніков Д.С. Відшкодування шкоди, завданої здоров'ю та життю особи, яка без відповідних повноважень рятувала майно іншої особи: автореф. канд. юрид. наук. 12.00.03. Одеса, 2005. 25 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d171b5b7-a037-48d8-a7ab-acdc91a6bb1a/content.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.49

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ЯК ВИЩИЙ ОРГАН УПРАВЛІННЯ АКЦІОНЕРНИМ ТОВАРИСТВОМ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Сковронський В.І.,
аспірант кафедри цивільного права,
Навчально-науковий юридичний інститут,
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Сковронський В.І. Загальні збори як вищий орган управління акціонерним товариством: національний та зарубіжний досвід.

У статті досліджуються сучасні підходи до організації та проведення загальних зборів акціонерів в Україні. Зроблено висновок про виключне значення загальних зборів у системі органів управління акціонерного товариства та охарактеризовано сучасний стан правового регулювання проведення загальних зборів акціонерів за українським законодавством.

Здійснено порівняльно-правову характеристику міжнародної практики організації загальних зборів акціонерів у Великій Британії, Німеччині, Франції та Польщі. Висвітлено загальні тенденції цифровізації корпоративного управління акціонерним товариством, вимоги до кворуму, форми участі, правила голосування та прозорості прийняття рішень. Охарактеризовано особливості скасування, визнання нікчемними чи анулювання загальних зборів у Великій Британії, Німеччині, Франції та Польщі. Систематизація цих підходів дозволяє оцінити рівень гармонізації українського корпоративного законодавства із сучасними практиками європейських країн.

Охарактеризовано специфіку проведення загальних зборів акціонерів в очній, заочній та електронній формах. Окрема увага присвячена новелам організації діяльності, порядку проведення та повноважень загальних зборів акціонерів в умовах воєнного стану в Україні. Виокремлено основні нововведення, що стосуються запровадження електронних та дистанційних форм участі акціонерів у зборах, а також процедурні особливості їхнього проведення в умовах воєнного стану.

Отримані результати дозволили виокремити окремі недоліки правового регулювання загальних зборів акціонерних товариств в Україні, а саме: обмежена деталізація прав міноритарних акціонерів; відсутність чітких гарантій прозорості електронних зборів; недостатній розвиток механізмів зворотного зв'язку та обговорення; обмежений вплив акціонерів на винагороду керівництва; відсутність механізму електронної участі без посередництва депозитарію; недостатнє врегулювання гібридної форми зборів та відсутність дієвих санкцій за порушення процедури зборів. Виокремлені недоліки дозволили окреслити перспективи розвитку українського законодавства щодо правового регулювання загальних зборів акціонерних товариств.

Ключові слова: загальні збори, акціонерне товариство, корпоративне управління, дистанційне голосування, міжнародна практика.

Skovronskyi V.I. Annual general meeting as the supreme management body of joint stock company: national and foreign experience.

This paper discusses modern approaches to the organization and holding of Annual general meetings of shareholders in Ukraine. The conclusion is made about the exceptional importance of Annual general meetings in the system of management bodies of a joint stock company and the current state of legal regulation of holding Annual general meetings under Ukrainian legislation.

A comparative legal description of the international practice of organizing Annual general meetings in the United Kingdom, Germany, France and Poland has been carried out. The general trends in the digitalization of corporate governance of a joint stock company, quorum requirements, forms of participation, voting rules and transparency of decision-making have been highlighted. The features of the cancellation, invalidating and annulment of Annual general meetings in the United Kingdom, Germany, France and Poland have been characterized.

The specifics of holding Annual general meetings in person, remote and electronically are described. Special attention is paid to novelties in the organization of activities, the procedure for holding and the powers of Annual general meetings under martial law in Ukraine. The main innovations related to the introduction of electronic and remote forms of shareholder participation in meetings, as well as the procedural features of their holding under martial law, are highlighted.

The results obtained allowed us to identify certain shortcomings in the legal regulation of general meetings of joint stock companies in Ukraine, namely: limited detailing of the rights of minority shareholders; lack of clear guarantees of transparency of electronic meetings; insufficient development of feedback and discussion mechanisms; limited influence of shareholders on management remuneration; lack of an electronic participation mechanism without the mediation of a depository; insufficient regulation of the hybrid form of meetings and the lack of effective sanctions for violations of the meeting procedure. The identified shortcomings allowed us to outline the prospects for the development of Ukrainian legislation on the legal regulation of general meetings of joint stock companies.

Key words: Annual General Meeting, Joint Stock Company, Corporate Governance, Remote Voting, International Practice.

Постановка проблеми. Сучасні виклики, пов'язані з цифровізацією економіки, глобалізацією ринків і надзвичайними обставинами, а саме воєнним станом в Україні, зумовлюють необхідність переосмислення традиційних підходів до корпоративного управління загалом і до організації загальних зборів акціонерів зокрема. Упродовж останніх років українське законодавство зазнало істотних трансформацій з метою модернізації механізмів участі акціонерів у прийнятті рішень. Проте практичне впровадження дистанційних і електронних форм проведення зборів потребує не лише нормативного забезпечення, а й аналізу дії таких механізмів у європейських країнах.

Незважаючи на позитивні зрушення, існує низка невирішених питань, а саме: гарантії автентичності волевиявлення акціонерів в електронному форматі, захист прав міноритарних акціонерів, забезпечення прозорості та підзвітності прийнятих рішень. Також недостатньо вивченим залишається досвід іноземних країн, який міг би бути адаптований до українських умов.

З огляду на зазначене, актуальним є дослідження правової природи загальних зборів акціонерів в Україні у нових законодавчих умовах, а також вивчення зарубіжного досвіду Великої Британії, Німеччини, Франції, Польщі щодо вдосконалення механізмів корпоративного управління з метою підвищення ефективності національної моделі корпоративного управління.

Мета дослідження – вивчення сучасного стану та перспектив розвитку національного законодавства щодо загальних зборів акціонерного товариства із врахуванням зарубіжного досвіду Великої Британії, Німеччини, Франції та Польщі.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці правового статусу органів управління акціонерних товариств присвячені наукові публікації таких вчених: О.А. Беляневич, О.В. Гарагонич, А.Л. Дядюк, О.Р. Кібенко, В.П. Савчук, І.В. Спасибо-Фатєєва, О.С. Яворська. Окремі аспекти правового регулювання проведення та повноважень загальних зборів акціонерних товариств висвітлені у наукових працях І.І. Банасевич, П.С. Борцевича, Л.М. Дорошенко, А.В. Зеліско, М.М. Пархоменка.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, проблематика загальних зборів акціонерних товариств залишається наразі актуальною та потребує подальших наукових досліджень, що обумовлено необхідністю забезпечення неухильного дотримання українського законодавства при управлінні акціонерним товариством у період дії воєнного стану та приведенням у відповідність правового статусу загальних зборів акціонерного товариства положенням законодавства європейських країн.

Виклад основного матеріалу. Загальні збори – це орган управління юридичною особою, який має найвищу компетенцію для прийняття ключових рішень щодо її діяльності. Вони об'єднують усіх учасників або акціонерів юридичної особи і проводяться для вирішення найважливіших питань, що стосуються її функціонування, розвитку та розподілу прибутку. Загальні збори, як орган управління, гарантують законність і легітимність стратегічних рішень.

В українському законодавстві правовий статус загальних зборів визначається у Цивільному кодексі України [1], Законі України «Про акціонерні товариства» [2], інших нормативних актах.

Основні характеристики загальних зборів:

Є вищим органом управління, оскільки їхні рішення мають пріоритет над рішеннями інших органів, як-от правління чи виконавчого директора.

Скликаються відповідно до статуту юридичної особи або законодавства, а брати участь у загальних зборах мають право всі учасники (власники акцій, пайовики), які мають відповідні права.

До повноважень загальних зборів належать: затвердження статуту, обрання керівних органів, прийняття рішень про розподіл прибутку (дивідендів), ліквідацію юридичної особи, збільшення або зменшення статутного капіталу, а також інші питання, визначені законом чи статутом.

Загальні збори можуть проводитись у формі очних зустрічей або за допомогою дистанційних технологій (електронне голосування), що все частіше застосовується в європейській практиці.

У системі корпоративного управління загальні збори забезпечують баланс інтересів власників і сприяють прозорому та демократичному прийняттю рішень. Вони виступають інструментом контролю за діяльністю керівництва та гарантують, що стратегічні рішення ухвалюються колегіально.

У країнах Європейського Союзу загальні збори мають схожу функцію, однак існують особливості, зокрема, щодо прав акціонерів, процедур скликання та механізмів участі (наприклад, електронне голосування, представництво через довірених осіб). Європейське законодавство також підкреслює важливість захисту міноритарних акціонерів та прозорості корпоративного управління.

В праві ЄС, а саме у Директиві ЄС про акціонерні товариства (Directive 2017/828/EU, так звана «SRD II»), загальні збори регламентуються як орган, що забезпечує участь акціонерів у прийнятті рішень, захищає їх права та сприяє прозорості корпоративного управління [3].

До основних повноважень загальних зборів належать:

- Затвердження або внесення змін до статуту (установчого договору) юридичної особи.
- Обрання та відкликання членів органів управління (ради директорів, правління, ревізійної комісії).
- Затвердження річних фінансових звітів і розподіл прибутку (виплата дивідендів).
- Прийняття рішень про збільшення або зменшення статутного капіталу.
- Ліквідація юридичної особи або реорганізація.
- Інші питання, що віднесені до їх компетенції законом або статутом [1, 2].

В Україні: Збори скликаються керівництвом юридичної особи або уповноваженими органами відповідно до вимог статуту. Для акціонерних товариств визначено строки та процедури повідомлення учасників про проведення зборів, зокрема письмове повідомлення із зазначенням порядку денного [2].

В праві ЄС: існують схожі вимоги до повідомлення акціонерів, але акцент робиться також на можливість електронного інформування та дистанційної участі (електронне голосування), що забезпечує більшу залученість та доступність [3].

Основними формами проведення зборів є:

- Очні збори: традиційна форма зустрічі учасників.
- Заочні збори: рішення приймаються без фізичної присутності, шляхом письмового опитування.
- Електронні збори: дистанційна участь через інтернет, відеоконференції, електронне голосування – важлива сучасна практика в країнах ЄС [4, 5].

В європейському законодавстві SRD II та інших нормативних актах приділяється особлива увага захисту прав міноритарних акціонерів, забезпеченню прозорості процесу і рівних умов для голосування. Це включає право подавати питання до порядку денного, участь через представників, отримання повної інформації [3].

В Україні відповідні механізми ще розвиваються, але законодавство поступово наближається до європейських стандартів, зокрема через впровадження електронних сервісів і норм про прозорість [2].

Якщо розглядати поняття та функціонування загальних зборів як вищого органу управління підприємницьких юридичних осіб у розрізі конкретних країн, то наприклад, основним нормативним актом, що регулює діяльність останніх у Великій Британії є Companies Act 2006 [5], який регулює діяльність компаній у Великій Британії. Також важливу роль відіграють UK Corporate Governance Code [6] і Model Articles of Association.

У британській системі передбачено два основні типи загальних зборів:

- Annual General Meeting (AGM) – обов’язкові для публічних компаній, проводяться щороку [5].
- General Meeting (GM) / Extraordinary General Meeting (EGM) – скликаються для термінових або специфічних рішень [5].

До компетенції зборів належать: призначення директорів, затвердження змін до статуту, ухвалення дивідендів, реорганізація компанії тощо. Деякі рішення приймаються звичайною резолюцією (ordinary resolution), інші – особливою (special resolution) [6], [7].

Повідомлення учасників має бути зроблене мінімум за 14 днів до зборів (для AGM – 21 день) [1]. Після пандемії COVID-19 активно застосовуються електронні формати (онлайн або гібридні збори) [8].

Права акціонерів

- Право на інформацію та участь у голосуванні;
- Внесення питань до порядку денного (від 5% голосів або ≥100 акціонерів);
- Оскарження порушень у судовому порядку, зокрема через derivative claims або unfair prejudice petitions [9].

Наприклад, німецьке Aktiengesetz (AktG) §118 прямо встановлює, що «акціонери здійснюють свої права з питань товариства на загальних зборах», тобто в межах Hauptversammlung [10], Польський Kodeks spółek handlowych (KSH) аналогічно зазначає, що «ухвали акціонерів приймаються на загальних зборах або поза їх межами шляхом письмового чи електронного голосування» [13]. У Франції Торговий кодекс (Code de commerce) розрізняє звичайні й надзвичайні збори: надзвичайні збори мають виключне право вносити зміни до статуту (ст. L225-96) [11], тоді як звичайні збори ухвалюють всі інші рішення (ст. L225-98) [11].

Таким чином, бачимо, у всіх розглянутих системах загальні збори розглядаються як колегіальне керівне зібрання акціонерів компанії, на якому реалізуються права учасників і ухвалюються ключові управлінські рішення.

Універсальні компетенції загальних зборів включають затвердження фінансової звітності, розподіл прибутку, зміну статуту, а також обрання чи звільнення керівних органів. У Німеччині (AktG): зміни до статуту потребують рішення загальних зборів (§179); затвердження річної звітності та використання прибутку (§§173–174) [10], у Франції (Code de commerce): Надзвичайні збори можуть вносити зміни до статуту (ст. L225-96); звичайні збори ухвалюють всі інші питання (ст. L225-98) [11]. Польща (KSH): затвердження звітів правління і балансу, зміни до статуту, обіг активів, випуск цінних паперів (ст. 30081–30082) [12], щорічні збори ухвалюють рішення щодо звітності, прибутку, абсолютно (ст. 231) [12], [13].

Порядок скликання та проведення зборів у Німеччині відбувається скликання правлінням або наглядовою радою (§122); через повідомлення за 30 днів (§123) ; з можливістю дистанційної участі (§118a) [10].

У Франції загальні збори скликаються радою директорів або directoire; повідомлення через пресу/листами, залежно від типу компанії; присутність визначається кворумом, встановленим законом. У Польщі: через оголошення мінімум за 3 тижні, або запрошення за 2 тижні (поштова/електронна доставка) [11].

Особливості електронної участі:

- Німеччина: §118a AktG дозволяє віртуальні збори; голосування і запитання онлайн; підтвердження голосу [10].
- Франція: Code de commerce L225-103-1 дозволяє відео- або аудіоконференцію [11]; акціонери, що підключились дистанційно, вважаються присутніми.
- Польща: електронне голосування і підтвердження (KSH); можливість ухвалення рішення поза зборами за умови консенсусу [12], [13].

Говорячи про судову практику, то можна відмітити наступні аспекти даного питання у різних країнах:

- У Німеччині рішення визнаються нікчемними при порушенні процедури (§241 AktG) [10].
- У Франції анулювання можливе лише при істотному порушенні (шкода, відсутність кворуму тощо) [11].
- У Польщі скасування можливе при порушеннях повідомлення, але допускається визнання рішень чинними при фактичній згоді всіх учасників [12], [13].

Загальні збори — ключовий інструмент управління юридичною особою, що об’єднує учасників для прийняття стратегічних рішень. Бачимо, що європейський досвід демонструє тенденції до електронізації, підвищення прозорості та захисту прав акціонерів, які стають нормою і для українського корпоративного права.

Якщо вести мову про національне законодавство, то 1 січня 2023 р. набрав чинності Закон України № 2465-IX «Про акціонерні товариства», який замінив попередню редакцію закону про АТ. Даний Закон передбачає модернізацію корпоративного управління, зокрема:

- запровадження однорівневої структури управління АТ;
- чітке врегулювання відповідальності посадових осіб;
- можливість проведення загальних зборів із застосуванням електронного голосування [2].

Положення щодо запуску авторизованої електронної системи для організації таких зборів набрали чинності з 1 січня 2024 р.

У період дії воєнного стану законодавець дозволив проводити загальні збори акціонерів у двох дистанційних формах:

Дистанційні збори – шляхом попереднього заповнення та подання бюлетенів через депозитарну систему.

Електронні збори – синхронна участь учасників у режимі реального часу за допомогою програмного забезпечення Національного депозитарію України (НДУ) [2].

Це рішення спрямоване на забезпечення безперервності корпоративного управління та мінімізацію ризиків, пов’язаних з обмеженнями пересування під час воєнного стану .

Змінилися також порядок скликання та проведення зборів. НКЦПФР оновила процедури організації загальних зборів АТ:

- Рішення № 28/21/1009/К03 від 13.08.2024 – зміни до Порядку скликання та проведення електронних загальних зборів;
- Рішення № 28/21/1010/К03 від 13.08.2024 – зміни до Порядку скликання та проведення дистанційних зборів

Ці документи деталізують процедури підтвердження прав учасників, використання кваліфікованого електронного підпису та формат обміну інформацією між емітентом і акціонерами.

Недоліками Закону України «Про акціонерні товариства» у порівнянні з європейським законодавством та практикою (зокрема директивами ЄС і нормами країн-членів, як-от Німеччини, Франції, Польщі, Великої Британії) є:

1. Обмежена деталізація прав міноритарних акціонерів

- Україна: Закон декларує права міноритарних акціонерів, але механізми їх реалізації (запит інформації, судовий захист, участь у наглядових органах) залишаються декларативними або недостатньо регламентованими. Практика обмежується формальним допуском до участі без реальних важелів впливу.
- Європа: Директива 2007/36/ЕС про права акціонерів (Shareholder Rights Directive) забезпечує високий рівень захисту міноритаріїв, включно з правом ініціювати внесення питань до порядку денного, доступом до детальної інформації, обов'язковим голосуванням на відстані.

2. Відсутність чітких гарантій прозорості електронних зборів

- Україна: Закон передбачає електронні та дистанційні збори, але нормативне забезпечення є фрагментарним, а платформи не мають законодавчо затверджених стандартів щодо прозорості, аудиту та ідентифікації.
- Європа: У країнах ЄС (наприклад, Німеччина, Франція) проведення електронних зборів регламентується чіткими вимогами до технічних рішень, автентифікації, аудиту процесу та можливостей для обговорення.

3. Недостатній розвиток механізмів зворотного зв'язку та обговорення

- Україна: Закон не гарантує учасникам можливості ставити запитання чи вступати в дискусію в режимі онлайн, особливо при електронних або дистанційних зборах.
- Європа: Законодавство Великої Британії, Німеччини, Польщі передбачає обов'язкову можливість комунікації між акціонерами й керівництвом компанії під час зборів – як у фізичному, так і в цифровому форматі.

4. Обмежений вплив акціонерів на винагороду керівництва

- Україна: Закон не встановлює вимоги щодо затвердження політики винагород керівництва загальними зборами (так званий принцип «say on pay»).
- Європа: У рамках SRD II (Директива 2017/828), європейські компанії зобов'язані погоджувати політику винагород з акціонерами та розкривати її у формі детальних звітів.

5. Відсутність механізму електронної участі без посередництва депозитарію

- Україна: Реалізація прав у дистанційних зборах повністю прив'язана до депозитарної системи, що ускладнює доступ та не завжди є зручною для дрібних акціонерів.
- Європа: У ряді країн, як-от у Франції та Великій Британії, доступ до участі в зборах та голосування забезпечується без обов'язкового звернення до посередників (брокерів або депозитаріїв), з використанням електронних платформ компаній.

6. Недостатнє врегулювання гібридної форми зборів

- Україна: Гібридні збори (одночасна фізична та дистанційна участь) не мають чітко визначеної правової моделі, що породжує юридичну невизначеність.
- Європа: У країнах ЄС гібридні збори офіційно дозволені та регулюються, з чітким поділом між фізичною та електронною участю, правами голосу і процедурами скарг.

7. Відсутність дієвих санкцій за порушення процедури зборів

- Україна: У разі порушення процедур скликання або проведення загальних зборів санкції фактично відсутні або неефективні, що дозволяє маніпуляції з боку мажоритаріїв.
- Європа: У країнах ЄС порушення процедури зборів (недотримання строків повідомлення, кворуму, процедур голосування) тягне за собою анулювання рішень або адміністративну відповідальність.

Висновки. Таким чином, хоча Закон України «Про акціонерні товариства» значно наблизився до європейських стандартів, він потребує доопрацювання щодо:

- цифрової інфраструктури зборів;
- прозорості процедур;
- захисту міноритаріїв;

- механізмів контролю та відповідальності.

Вивчення практик ЄС може стати основою для подальшої гармонізації українського законодавства з європейською корпоративною культурою.

Оновлене законодавство України щодо проведення загальних зборів акціонерів акціонерних товариств відображає прагнення до модернізації корпоративного управління та адаптації до сучасних викликів, зокрема умов воєнного стану. Запровадження електронних та дистанційних форм проведення зборів сприяє забезпеченню безперервності управління та захисту прав акціонерів.

У сучасних умовах реформування корпоративного сектору ключовим є оновлення правових норм, що регламентують діяльність акціонерних товариств (АТ). Прийняття нового Закону України «Про акціонерні товариства» та низка нормативних актів Національної комісії з цінних паперів і фондового ринку (НКЦПФР) спрямовані на гармонізацію українського законодавства з європейськими стандартами та забезпечення безперервності корпоративного управління у складних умовах воєнного стану.

Висновки. Аналізуючи вищевказане, вважаємо за доцільне, нормативно закріпити єдині стандарти проведення електронних зборів, зокрема, доцільно розробити окремий підзаконний акт або внести зміни до чинного законодавства, який би врегульовував технічні та процедурні аспекти електронних загальних зборів, зокрема вимоги до програмного забезпечення, автентифікації учасників, збереження даних, порядку фіксації результатів голосування, також розширити можливості гібридної форми зборів **–** запровадити законодавчо визначену гібридну форму загальних зборів, яка б дозволяла одночасну участь акціонерів як фізично, так і дистанційно. Це дозволить врахувати інтереси як технічно підготовлених учасників, так і тих, хто надає перевагу особистій участі. Пропонуємо удосконалити механізмів захисту прав міноритарних акціонерів, а саме варто передбачити в законодавстві обов'язкову публікацію відеозаписів або транскрипцій загальних зборів, щоб міноритарні акціонери мали змогу перевірити правомірність ухвалених рішень та в разі потреби – ініціювати судовий або адміністративний захист своїх прав. Підвищити прозорість процедур повідомлення про збори. Встановити вимогу про обов'язкове публічне повідомлення про проведення зборів на офіційному веб-сайті емітента та у відкритому реєстрі НКЦПФР, а також надати акціонерам можливість підписки на автоматичні сповіщення про майбутні збори. Доцільним також є проведення незалежного аудиту електронної платформи зборів. Необхідно передбачити регулярну сертифікацію та аудит державної електронної платформи, яку використовує НДУ, для забезпечення її безпеки, стабільності та відповідності вимогам кіберзахисту.

Ці пропозиції спрямовані на підвищення довіри до механізмів корпоративного управління, зміцнення правової визначеності та забезпечення активної участі акціонерів у житті товариства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV **/** Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 29.08.2025).
2. Про акціонерні товариства: Закон України від 27 липня 2022 р. № 2465-IX. **/** Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text (дата звернення: 29.08.2025).
3. Directive (EU) 2017/828 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2017 amending Directive 2007/36/EC as regards the encouragement of long-term shareholder engagement від 17 травня 2017 р. / European Parliament, Council of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2017/828/oj/eng (дата звернення: 29.08.2025).
4. Кодекс корпоративного управління: ключові вимоги і рекомендації від 12 березня 2020 р. / Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. URL: https://www.nssmc.gov.ua/documents/kodeks-korporatyvnoho-upravlinnia-kliuchovi-vymohy-i-rekomendatsii/ (дата звернення: 29.08.2025).
5. Companies Act 2006 від 8 листопада 2006 р. / Parliament of the United Kingdom. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/contents (дата звернення: 29.08.2025).
6. Corporate Governance Code 2024 від 22 січня 2024 р. / The Financial Reporting Council. URL: https://www.frc.org.uk/library/standards-codes-policy/corporate-governance/uk-corporate-governance-code/ (дата звернення: 29.08.2025).
7. Hannigan B. Company Law. Oxford: Oxford University Press, 2016. 795 p. URL: https://www.google.com.ua/books/edition/Company_Law/ DEiHCgAAQBAJ?hl=uk&gbpv=0 (дата звернення: 29.08.2025).
8. Davies P. L., Worthington S. Gower's Principles of Modern Company Law. London: Sweet & Maxwell, 2020. 2006 p. URL: https://kuclawstudentsunion.com/wp-content/uploads/2024/07/Gower-Davies-Principles-of-Modern-Company-Law.-.pdf (дата звернення: 29.08.2025).

9. Hicks A., Goo S.H. Cases and Materials on Company Law. Oxford : Oxford University Press, 2011. 660 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Hicks_Goo_s_Cases_and_Materials_on_Compa.html?id=SnsY_3rvrG4C&redir_esc=y (дата звернення: 29.08.2025).
10. Aktiengesetz: Gesetz über die Aktiengesellschaften (AktG) від 6 вересня 1965 р. / Bundesgesetzblatt. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/aktg/BJNR010890965.html#BJNR010890965BJNG000300308 (дата звернення: 29.08.2025).
11. Code de commerce від 15 вересня 1807 р. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000005634379/ (дата звернення: 29.08.2025).
12. Kodeks spółek handlowych (KSH) від 15 вересня 2000 р. / Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20000941037/U/D20001037Lj.pdf (дата звернення: 29.08.2025).
13. *Willem J.L. Calkoen*. The Corporate Governance Review Lomdon: у Law Business Research Ltd, 2016 499 p. URL: https://www.osler.com/osler/media/Osler/reports/corporate-governance/The-Corporate-Governance-Review-Sixth-Edition-2016.pdf (дата звернення: 29.08.2025).

УДК 347.56:614.25
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.50

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ВНАСЛІДОК РЯТУВАННЯ ЗДОРОВ'Я, ЖИТТЯ ТА МАЙНА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Танасюк О.Є.,
здобувачка вищої освіти ступеня доктора філософії,
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0000-3725-2605

Танасюк О.Є. Поняття та ознаки зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи.

Метою статті є визначення поняття та ознак зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи.

Встановлено, що зобов'язанням з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, характерні ознаки зобов'язання загалом та недоговірних зобов'язань зокрема.

Охарактеризовано такі спеціальні ознаки зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи: 1) це цивільне майнове правовідношення, пов'язане із завданням шкоди рятувальнику; 2) підставою виникнення є правомірна поведінка у формі юридичного вчинку фізичної особи – рятувальника; 3) суб'єктами є потерпілий – рятувальник, та ті суб'єкти, які зобов'язані відшкодувати шкоду; потерпілим є особа, яка без відповідних повноважень вчиняла рятувальні дії; до моменту виникнення зобов'язання відомо про державу як майбутнього суб'єкта відшкодування; 4) об'єктом зобов'язання є відшкодування шкоди, завданої рятувальнику; 5) це різновид недоговірних зобов'язань; 6) характерним є імперативність правового регулювання загалом, однак на стадії виконання зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої майну рятувальника, який без відповідних повноважень рятував від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність, таким зобов'язанням характерний як імперативний, так і диспозитивний механізм правового регулювання; 7) призначені для виконання охоронної (захисної), відновлювальної та виховної функції; 8) відшкодування шкоди рятувальнику здійснюється за принципом повного відшкодування; винятком із цього принципу є відшкодування шкоди, завданої майну особи, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність, де розмір відшкодування: а) залежить від майнового становища власника (володільця) майна, якому завдана шкода; б) обмежується вартістю майна, яке рятувалося; 9) відносяться до регулятивно-охоронних правовідносин, де за підставою виникнення та розподілом обов'язку відшкодування шкоди, завданої рятувальнику – регулятивні, а за своїм призначенням (функціями, завданням) – охоронні; набувають характер регулятивно-охоронних правовідносин одночасно без будь-якої трансформації одних в інші; 10) мають ризиковий характер.

Вищезазначена характеристика дозволила визначити поняття зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, як майнових ризикових правовідносин, що виникають внаслідок завдання шкоди особі, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози здоров'я, життя та майно іншої особи (рятувальник), що не є порушенням договірного зобов'язання, у силу яких держава чи власник (володілець) майна, яке рятувалося, зобов'язані її відшкодувати, а рятувальник має право на відшкодування завданої йому шкоди в повному обсязі, крім випадків, передбачених законом.

Ключові слова: зобов'язання, відшкодування шкоди, рятування, здоров'я, життя, майно, фізична особа, держава, рятувальник, правовідносини, ризик.

Tanasyuk O.E. Concept and characteristics of obligations to compensate for damage caused as a result of saving the health, life and property of an individual.

The purpose of the article is to define the concept and features of obligations to compensate for damage caused as a result of saving the health, life and property of an individual.

It is established that the obligation to compensate for damage caused as a result of saving the health, life and property of an individual is a characteristic feature of the obligation in general and non-contractual obligations in particular.

The following special features of the obligations to compensate for damage caused as a result of saving the health, life and property of an individual are characterized: 1) this is a civil property legal relationship related to the task of harming the rescuer; 2) the basis for the occurrence is lawful behavior in the form of a legal act of an individual – rescuer; 3) the subjects are the victim – rescuer, and those subjects who are obliged to compensate for the damage; the victim is a person who, without appropriate authority, has committed rescue actions; until the time when the obligation arises, the State is known as the future subject of reparation; 4) the object of the obligation is reparation for the damage caused to the rescuer; 5) it is a type of non-contractual obligation; 6) the imperative of legal regulation in general is characteristic, however, at the stage of fulfilling the obligation of reparation for the damage caused to the property of the rescuer, who, without appropriate authority, saved from real threat the property of another person, which has essential value, such obligation is characteristic as imperative and the dispositive mechanism of legal regulation; 7) are intended for the performance of protective (protective), restorative and educational functions; 8) compensation for damage to the rescuer is carried out according to the principle of full compensation; an exception to this principle is compensation for damage caused to the property of a person who, without appropriate authority, saved from a real threat the property of another person, which has significant value, where the amount of compensation: (a) depends on the property position of the owner (owner) of the property, to whom the damage was caused; (b) is limited by the value of the property that was saved; 9) refer to regulatory and protective legal relations where, on the basis of the occurrence and distribution of the obligation to compensate for the damage caused to the rescuer, – are regulatory, and on their purpose (functions, tasks) – are protective; acquire the character of regulatory and protective legal relations at the same time without any transformation of some into others; 10) are risky.

The above-mentioned characterization made it possible to define the concept of obligations to compensate for damage caused as a result of saving the health, life and property of an individual as property risk legal relations arising from causing damage to a person who, without appropriate authority, saved from a real threat to the health, life and property of another person (rescuer), which is not a violation of a contractual obligation, by virtue of which the state or the owner (owner) of the property that was being saved are obliged to compensate him and the rescuer has the right to compensation for the damage caused to him in full, except for cases provided for by law.

Key words: Obligation, Damage Compensation, Rescue, Health, Life, Property, Individual, State, Rescuer, Legal Relationship, Risk.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 3 Конституції України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1], а «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Таким чином держава встановлює гарантії існування та забезпечення захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів фізичної особи. Найбільш поширеними способами захисту цивільних прав та інтересів є вимога про відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також відшкодування моральної (немайнової) шкоди (п.п. 8,9 ч. 2 ст. 16 ЦК України) [2]. Такі способи захисту є складовою механізму цивільно-правового регулювання зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи. Саме можливість відновити порушене право та одержати відшкодування понесених втрат внаслідок порушення суб'єктивного цивільного права становить мету існування та правового регулювання такого виду цивільно-правових зобов'язань.

Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, уперше одержали нормативне закріплення у ЦК України від 16 січня 2003 року. У главі 80 цього кодексу було сформовано правові підстави для виникнення цих зобов'язань та суб'єкти відшкодування шкоди. При цьому вперше було покладено на державу обов'язок відшкодувати шкоду, завдану особі, яка вчинила рятувальні дії.

Сьогодні Україна перебуває у стані протидії агресії російської федерації, що зумовлює появу численних випадків рятування життя, здоров'я та майна фізичних осіб. У таких ситуаціях нерідко виникають обставини, коли самі рятувальники зазнають шкоди, що спричиняє необхідність вирішення питання про її відшкодування.

При застосуванні норм про відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, у практикуючих юристів та теоретиків виникають питання про специфічні ознаки цих зобов'язань. Це зумовлено тим, що цей вид цивільно-правових зобов'язань дуже подібний з іншими видами зобов'язань із відшкодування шкоди (завданої правомірними та протиправними діяннями). Усе це свідчить про необхідність комплексного дослідження ознак зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, що дозволить визначити поняття цієї правової категорії.

Стан опрацювання цієї проблематики. Варто зазначити, що проблематика зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, привертала увагу небагатьох науковців. З моменту нормативного закріплення у ЦК України цього виду зобов'язань найпершими та донині єдиними дисертаційними дослідженнями є праці Д.С. Шапошнікова «Відшкодування шкоди, завданої здоров'ю та життю особи, яка без відповідних повноважень рятувала майно іншої особи» (2005) [3] та В.А. Черната **«**Зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи» (2006) [4]. Водночас окремі аспекти зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, досліджували у наукових публікаціях такі вчені, як І.І. Голубенко, В.М. Ігнатенко, Т.С. Ківалова, О.Я. Кузміч, О.Д. Кутателадзе, Є.О. Харитонов та інші. Проте сьогодні існує низка теоретичних і практичних питань, пов'язаних із відмежуванням зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, від інших видів недоговірних зобов'язань із відшкодування шкоди.

Метою статті є визначення поняття та ознак зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи.

Виклад основного матеріалу. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, є частиною загальної системи зобов'язань у цивільному праві, тому йому властиві ознаки зобов'язання загалом: 1) це цивільне правовідношення; 2) елементами правовідношення є суб'єкти, об'єкт, зміст; 3) суб'єкти правовідношення – кредитор і боржник; 4) об'єкт правовідношення – поведінка боржника; 5) зміст правовідношення – права та обов'язки суб'єктів; 6) підстави виникнення правовідношення – юридичні факти.

Виходячи із зазначеного досліджувані зобов'язання є цивільним правовідношенням, що виникає лише у разі завдання шкоди рятувальнику. Тобто це зобов'язання пов'язано із фактом завдання шкоди, відповідно за відсутності у рятувальника шкоди питання про виникнення такого зобов'язання не виникає, оскільки немає що відшкодовувати. Разом з тим, такі зобов'язання завжди виступають як майнові цивільні правовідносини, оскільки обов'язок боржника полягає у відшкодуванні шкоди, тобто є майновим за характером. Крім того, специфіка підстави виникнення досліджуваних зобов'язань полягає у тому, що такою правомірною поведінкою є юридичні вчинки фізичних осіб. Суб'єктами зобов'язальних правовідносин є потерпілий – рятувальник, та ті суб'єкти, які зобов'язані відшкодувати шкоду.

Специфіка такого виду зобов'язань полягає в тому, що шкода має бути завдана особі, яка без відповідних повноважень вчиняла рятувальні дії. Це означає, що потерпілою особою не може бути особа, яка вчиняла рятувальні дії за наявності відповідних повноважень для цього.

Законодавець встановлює механізм правового визначення суб'єкта відшкодування шкоди залежно від об'єкта щодо якого здійснено рятувальні дії, а також виду шкоди, завданої рятувальнику. Відповідно обов'язок відшкодування шкоди може покладатися на державу (ст. 1161, ч. 1 ст. 1162 ЦК України) [2], а також на власника (володільця) майна щодо якого вчинялися рятувальні дії (ч. 2 ст. 1162 ЦК України) [2]. Таким чином, суб'єкти таких зобов'язальних правовідносин встановлюються законом, а не за принципом свободи договору.

Крім того, у такому підході вбачається специфіка зобов'язання, оскільки таке зобов'язальне правовідношення породжує обов'язок для держави, яка перебуває поза зв'язку обставин із загрозою завдання шкоди та рятувальними діями. Разом із тим таке зобов'язання спричиняє виникнення обов'язку відшкодування шкоди для держави щодо рятувальника, який її потерпів. Варто звернути увагу, що на цю обставину у свій час вказував і В. А. Чернат [2, с. 13].

Об'єктом зобов'язання є відшкодування шкоди якої зазнав рятувальник, що визначається її розміром.

Змістом цього зобов'язання є право рятувальника, як кредитора, на відшкодування шкоди, завданої йому внаслідок рятувальних дій, та обов'язок іншого суб'єкта, як боржника, здійснити таке відшкодування. Слід зазначити, що таке зобов'язання для боржника завжди породжує обов'язок вчинити певні активні дії, що полягають у відшкодуванні шкоди. Це означає, що пасивні дії (бездіяльність) не можуть становити зміст такого зобов'язального правовідношення.

Законодавець розмістив норми про зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, у підрозділі 2 розділу ІІІ «Недоговірні зобов'язання». Це означає, що цей вид зобов'язань відноситься до різновиду недоговірних. Тому для них властиві особливі ознаки недоговірних зобов'язань, однак вони мають особливе забарвлення.

По-перше, зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, є недоговірними, тому їх характеризує ознака про те, що вони виникають у тому випадку, коли завдана рятувальнику шкода не була наслідком невиконання чи неналежного виконання чинного зобов'язання. У зв'язку з цим, для зобов'язаного суб'єкта обов'язок відшкоду-

вання шкоди виникає вперше, тобто є новим. Відповідно завдання шкоди рятувальнику спричиняє виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди та обов'язку для держави чи особи, в інтересах якої діяв рятувальник, здійснити таке відшкодування. Отже, у досліджуваних зобов'язаннях обов'язок із відшкодування шкоди рятувальнику завжди є новим для зобов'язаного суб'єкта.

По-друге, зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, виникають з порушення абсолютних прав. Це може бути порушення особистих немайнових прав фізичної особи, зокрема права на життя та здоров'я. Також зобов'язання відшкодувати шкоду можуть бути наслідком порушення майнових прав, зокрема права власності.

Необхідно звернути увагу на те, що зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, виникають у разі порушення абсолютних прав рятувальника, однак самі зобов'язальні правовідносини мають відносний характер. Це пояснюється тим, що з моменту завдання шкоди рятувальнику вони виникають і вже відомо суб'єкта, на якого законодавець покладає обов'язок здійснити відшкодування шкоди. Таким чином, спостерігаємо трансформацію абсолютних правовідносин у відносні з моменту виникнення зобов'язання.

По-третє, для зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, характерним є імперативність правового регулювання, оскільки такі зобов'язальні правовідносини виникають у разі відсутності договірної домовленості між сторонами на момент їх виникнення. Це означає, що сторони зобов'язання не вільні у виборі своєї поведінки, а повинні керуватися приписами нормативно-правових актів. Вважаємо, що зазначена специфіка правового регулювання зобов'язань зумовлена такими обставинами: а) правомірним характером поведінки рятувальника; б) обов'язок відшкодування шкоди покладається, як правило, на державу.

Правовому регулюванню зобов'язань, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи, присвячено окрему главу 80 ЦК України, що містить дві статті. Особливий характер структури та положень цієї глави полягає у тому, що відсутні загальні правила відшкодування шкоди, завданої рятувальнику. Водночас законодавець розрізняє два види таких зобов'язань залежно від об'єкта щодо якого здійснено рятувальні дії:

1) зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи (ст. 1161 ЦК України) [2];

2) зобов'язання, що виникають у зв'язку з рятуванням майна іншої особи (ст. 1162 ЦК України) [2].

На наш погляд, на стадії виконання зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої майну рятувальника, який без відповідних повноважень рятував від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність, таким зобов'язанням характерний як імперативний, так і диспозитивний механізм правового регулювання. Вважаємо, що ст. 1162 ЦК України можна тлумачити як диспозитивну норму-припис цивільного права, тобто «передбачене державою правило поведінки, сформульоване таким чином, що може бути змінено за згодою сторін цивільно-правового відношення і в незмінному вигляді застосовується до його учасників тільки в тому випадку, якщо вони не обрали для себе інший варіант поведінки» [5, с. 142]. Тобто цивільно-правовий договір може бути регулятором правовідносин між сторонами, де може містити розмір, порядок відшкодування шкоди, строки здійснення відшкодування чи припинення самого зобов'язання.

По-четверте, зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, спрямовані на захист цивільних прав та інтересів особи, яка вчинила рятувальні дії. При цьому захисна функція зобов'язань здійснюється шляхом виконання відновлювальної функції.

По-п'яте, певною специфікою також володіє механізм визначення розміру відшкодування шкоди, завданої майну рятувальника, що залежить від двох обставин: 1) майнового становища власника (володільця) майна, якому завдана шкода; 2) розмір відшкодування шкоди не може перевищувати вартості майна, яке рятувалося (ч. 2 ст. 1162 ЦК України) [2]. Таким чином, законодавець встановлює підставу для зменшення розміру відшкодування – це майнове становище власника (володільця) майна, якому завдана шкода (ч. 2 ст. 1162 ЦК України) [2]. Крім того у зазначеній конструкції закріплено обмеження розміру відшкодування шкоди вартістю майна, яке рятувалося (ч. 2 ст. 1162 ЦК України) [2], що слід розглядати як відступ від принципу повного відшкодування шкоди.

По-шосте, зобов'язання внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи мають ознаки регулятивних та охоронних зобов'язань. Специфіка таких зобов'язань полягає у тому, що відсутня трансформація регулятивних правовідносин в охоронні, оскільки охоронні зобов'язання виникають не як наслідок порушення регулятивних норм, а є наслідком розподілу обов'язку відшкодування шкоди, завданої рятувальнику, та його виконання. При цьому такий розподіл міститься у регулятивних нормах глави 80 ЦК України для забезпечення охорони цивільних прав та інтересів рятувальника у разі завдання шкоди його життю, здоров'ю, майну. Це означає, що зобов'язання внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи є недоговірними ре-

гулятивно-охоронними правовідносинами, де за підставою виникнення та розподілом обов'язку відшкодування шкоди, завданої рятувальнику – регулятивні, а за своїм призначенням (функціями, завданням) – охоронні. Специфіка такого виду недоговірних зобов'язань полягає у тому, що вони набувають характер регулятивно-охоронних правовідносин одночасно без будь-якої трансформації одних в інші, як це характерно для договірних зобов'язань. Крім того, зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, є окремим видом недоговірних зобов'язань, що виникають із правомірної поведінки його учасників.

Окрім вище зазначених ознак зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, як різновиду недоговірних зобов'язань, досліджуваним зобов'язанням властива ще специфічна ознака, що виокремлює їх із решти зобов'язань.

Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, супроводжуються на всіх етапах свого існування потенційними ризиками. За висновком Р.А. Майданика, «категорія ризику буквально пронизує все наше життя, її прояви знаходимо в різних видах життєдіяльності людини» [6, с. 25]. Отже, такі зобов'язання є ризиковими, які характеризують такі положення про ризик:

1) *ризику властиві суб'єктивні та об'єктивні елементи, де об'єктивні елементи – це реальна загроза життю, здоров'ю та майну фізичної особи, а суб'єктивні полягають в усвідомленні особою, яка має намір вчинити рятувальні дії, імовірності завдання їй шкоди внаслідок здійснення таких правомірних дій, а також імовірності не одержання повного її відшкодування;*

2) реалізація ризику особою, *яка має намір вчинити рятувальні дії, обмежена нормативними приписами, де у статтях 1161 і 1162 ЦК України* [2] *закріплено умови за яких виникають зобов'язання з відшкодування;*

3) способом управління ризиком, спрямованим на захист цивільних прав та інтересів рятувальника, є розподіл ризику у зобов'язаннях із відшкодування шкоди, який встановлюється імперативно у *статтях 1161 і 1162 ЦК України* [2]*;*

4) до моменту виникнення зобов'язання відомо про *державу як суб'єкта, на якого покладаються невигідні майнові наслідки з відшкодування шкоди рятувальнику, понесеної ним* від реалізації ризику, на засадах принципу справедливості;

5) ризик особи, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність, полягає у тому, що може мати місце відступ від принципу повного відшкодування шкоди внаслідок чого особа-рятувальник може не одержати повне відшкодування шкоди за двох обставин: а) шкода відшкодовується з урахуванням майнового становища власника (володільця) майна, якому завдана шкода (абз. 2 ч. 2 *1162 ЦК України)* []; б) розмір відшкодування шкоди не може перевищувати вартості майна, яке рятувалося (абз. 3 ч. 2 *1162 ЦК України)* [2].

Висновки. Зобов'язанням з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, властиві такі спеціальні ознаки:

1) це цивільне майнове правовідношення, пов'язане із завданням шкоди рятувальнику;

2) підставою виникнення є правомірна поведінка у формі юридичного вчинку фізичної особи – рятувальника;

3) суб'єктами є потерпілий – рятувальник, та ті суб'єкти, які зобов'язані відшкодувати шкоду; потерпілим є особа, яка без відповідних повноважень вчиняла рятувальні дії; до моменту виникнення зобов'язання відомо про державу як майбутнього суб'єкта відшкодування;

4) об'єктом зобов'язання є відшкодування шкоди, завданої рятувальнику;

5) це різновид недоговірних зобов'язань;

6) характерним є імперативність правового регулювання загалом, однак на стадії виконання зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої майну рятувальника, який без відповідних повноважень рятував від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність, таким зобов'язанням характерний як імперативний, так і диспозитивний механізм правового регулювання;

7) призначені для виконання охоронної (захисної), відновлювальної та виховної функції;

8) відшкодування шкоди рятувальнику здійснюється за принципом повного відшкодування; винятком із цього принципу є відшкодування шкоди, завданої майну особи, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність, де розмір відшкодування: а) залежить від майнового становища власника (володільця) майна, якому завдана шкода; б) обмежується вартістю майна, яке рятувалося;

9) відносяться до регулятивно-охоронних правовідносин, де за підставою виникнення та розподілом обов'язку відшкодування шкоди, завданої рятувальнику – регулятивні, а за своїм призначенням (функціями, завданням) – охоронні; набувають характер регулятивно-охоронних правовідносин одночасно без будь-якої трансформації одних в інші;

10) мають ризиковий характер.

Вищезазначена характеристика дозволяє визначити поняття зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, як майнових ризикових правовідносин, що виникають внаслідок завдання шкоди особі, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози здоров'я, життя та майно іншої особи (рятувальник), що не є порушенням договірного зобов'язання, у силу яких держава чи власник (володілець) майна, яке рятувалося, зобов'язані її відшкодувати, а рятувальник має право на відшкодування завданої йому шкоди в повному обсязі, крім випадків, передбачених законом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
3. Шапошніков Д.С. Відшкодування шкоди, завданої здоров'ю та життю особи, яка без відповідних повноважень рятувала майно іншої особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2005. 184 с.
4. Чернат В.А. *Зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи:* автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. 20 с.
5. Романюк Я.М. Правова природа диспозитивних норм цивільного права України. Вісник Національної Академії правових наук України. 2016. № 4. С. 138–151. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-138-151.pdf.
6. Аномалії в цивільному праві України: Навч.-практ.посібник /за заг.ред. Р.А. Майданика. К.: Юстініан, 2010. 1008 с.

УДК 347.78.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.51

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПРИ ЗВЕРНЕННІ СТЯГНЕННЯ НА ОБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Тарасенко Л.Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-4359-8965

Тарасенко Л.Л. Особливості здійснення виконавчого провадження при зверненні стягнення на об'єкти авторського права.

Стаття присвячена правовому аналізу особливостей здійснення виконавчого провадження при зверненні стягнення на майнові авторські права. Встановлено, що на стадії виконавчого провадження при виконанні судових рішень або рішень інших юрисдикційних органів стягнення може бути звернено на майнові авторські права як майно (в широкому розумінні), яке належить боржнику, водночас ні спеціальне законодавство у сфері авторського права, ні Закон України «Про виконавче провадження» не містять жодних спеціальних норм, які б визначали особливості звернення стягнення на об'єкти авторського права. Доведено, що особисті немайнові права автора не можуть бути предметом звернення стягнення на них, бо вони тісно пов'язані з особою боржника, і є невідчужуваними; натомість майнові авторські права можуть бути предметом звернення стягнення на них, оскільки вони є відчужуваними. Обґрунтовано, що реалізація права стягувача «надавати додаткові матеріали, заявляти клопотання, брати участь у вчиненні виконавчих дій, надавати усні та письмові пояснення» включає в себе право повідомити державному / приватному виконавцю інформацію про належні боржнику об'єкти права інтелектуальної власності, зокрема, об'єкти авторського права, для отримання можливості звернення стягнення на майнові права на них. Встановлено, що перелік майна, про яке боржник зобов'язаний повідомити державного / приватного виконавця, не включає в себе інформацію про об'єкти права інтелектуальної власності, що вважаємо недоліком правового регулювання. Обґрунтовано доцільність внесення змін до п. 3 ч. 5 ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження», доповнивши перелік майна, про наявність якого слід повідомити виконавця, і об'єктами права інтелектуальної власності, які належні боржнику. Доведено, що зважаючи на те, що авторське право виникає внаслідок факту створення твору, державний / приватний виконавець може вжити заходів для пошуку майнових авторських прав, зокрема, шляхом пошуку такої інформації у загальнодоступних джерелах – у мережі Інтернет, і у разі виявлення таких об'єктів авторського права, які не зареєстровані за боржником, але які належать йому в силу дії презумпції авторства, доцільно накласти арешт на такі майнові авторські права, що завадить в майбутньому відчуженню таких прав, а якщо відчуження відбудеться, то такий договір може бути трактуватися нікчемним або може бути визнаний недійсним. Для підтвердження наявності у боржника майнових авторських прав доцільно отримати примірник твору (у тому числі у електронній формі), або доцільно в інший спосіб зафіксувати інформацію про наявність у боржника майнових авторських прав. Доведено, у разі якщо вартість майнових авторських прав перевищує суму боргу, яка підлягає стягненню на користь стягувача, державний / приватний виконавець може здійснити реалізацію арештованого майна (майнових авторських прав) на електронних торгах, відчуживши частину таких майнових авторських прав, вартість яких відповідає сумі боргу, яка підлягає до стягнення в рамках виконавчого провадження.

Ключові слова: виконавче провадження, боржник, стягувач, державний / приватний виконавець, звернення стягнення, примусове виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, авторське право, інтелектуальна власність, майнові права інтелектуальної власності, суд.

Tarasenko L.L. Peculiarities of implementation of executive proceedings in the case of trademark foreclosure.

The article is dedicated to the legal analysis of the features of enforcement proceedings when enforcing property copyrights. It is established that at the stage of enforcement proceedings when enforcing court decisions or decisions of other jurisdictional bodies, enforcement may be imposed on property copyrights as property (in the broad sense) belonging to the debtor, while neither the special legislation in the field of copyright nor the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings" contain any special norms that

would determine the features of enforcement of copyright objects. It is proved that the personal non-property rights of the author cannot be the subject of enforcement, because they are closely related to the person of the debtor, and are inalienable; on the other hand, property copyrights can be the subject of enforcement, because they are alienable. It is substantiated that the exercise of the right of the collector "to provide additional materials, file a petition, participate in the performance of enforcement actions, provide oral and written explanations" includes the right to notify the state / private executor of information about the objects of intellectual property rights owned by the debtor, in particular, objects of copyright, in order to obtain the possibility of applying for recovery of property rights to them. It is established that the list of property about which the debtor is obliged to notify the state / private executor does not include information about objects of intellectual property rights, which we consider a deficiency of legal regulation. The expediency of amending clause 3, part 5, article 19 of the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings" is substantiated, supplementing the list of property, the presence of which should be notified to the executor, with objects of intellectual property rights owned by the debtor. It has been proven that, given that copyright arises as a result of the fact of creating a work, a state/private performer may take measures to search for property copyrights, in particular, by searching for such information in publicly available sources - on the Internet, and in the event of detection of such copyright objects that are not registered with the debtor, but which belong to him by virtue of the presumption of authorship, it is advisable to impose an arrest on such property copyrights, which will prevent the alienation of such rights in the future, and if alienation occurs, such an agreement may be treated as null and void or may be declared invalid. To confirm the existence of property copyrights by the debtor, it is advisable to obtain a copy of the work (including in electronic form), or it is advisable to record information about the existence of property copyrights by the debtor in another way. It has been proven that if the value of property copyrights exceeds the amount of debt to be collected in favour of the collector, the state/private enforcement agent may sell the seized property (property copyrights) at electronic auctions, alienating a part of such property copyrights, the value of which corresponds to the amount of debt to be collected within the framework of enforcement proceedings.

Key words: enforcement proceedings, debtor, enforcement creditor, state / private enforcement officer, foreclosure, enforcement of courts and other jurisdictional bodies decisions, copyright, intellectual property, intellectual property rights, court.

Постановка проблеми. Авторське право стрімко розвивається в останні роки, що зумовлено розвитком цифрового середовища, можливістю швидкого поширення інформації, розмивання будь-яких кордонів завдяки мережі Інтернет. Творці отримують нові можливості для креативу, для створення численних об'єктів авторського права, не останню роль в цьому відіграють і новітні технології (сучасне програмне забезпечення, різноманітні інноваційні продукти тощо). Об'єкти авторського права стають популярним об'єктом для вкладення коштів, або ж володілець майнових авторських прав монетизує їх використання у різний спосіб. Відтак об'єкти авторського права стають активом, який активно використовується у цивільному обороті. Більше того, володільцями майнових авторських прав є як фізичні, так і юридичні особи, які можуть набути ці права за договором або в іншому порядку, який передбачено законом. На стадії виконавчого провадження при виконанні судових рішень або рішень інших юрисдикційних органів стягнення може бути звернено і на майнові авторські права як майно, яке належить боржнику. Водночас ні спеціальне законодавство у сфері авторського права, зокрема, Закон України «Про авторське право і суміжні права», ні Закон України «Про виконавче провадження» не містять жодних спеціальних норм, які б визначали особливості звернення стягнення на об'єкти права інтелектуальної власності загалом, і на об'єкти авторського права у тому числі. Не вирішене дане питання і на рівні практики Верховного Суду. Вказане свідчить про актуальність даного наукового дослідження.

Стан дослідження. Різноманітні питання щодо здійснення виконавчого провадження були предметом численних наукових досліджень. Зокрема, слід звернути увагу на наукові доробки О.О. Барабаш, О.Б. Верби, М.В. Коваліва, Л.В. Мелех, Ю.Д. Притики, С.Я. Фурси, Є.І. Фурси. та інших. Водночас ці наукові дослідження стосувалися наукового аналізу різних аспектів правового регулювання відносин, які виникають на стадії виконавчого провадження, зокрема, правового статусу сторін виконавчого провадження (стягувача та боржника), особливостей примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, звернення стягнення на безготівкові кошти боржника тощо. Водночас поза межами наукових досліджень залишилися численні аспекти пов'язані із зверненням стягнення на майнові авторські права як майно боржника. Оновлене протягом 2022-2025 рр. вітчизняне законодавство у сфері інтелектуальної власності не згадує про особливості здійснення виконавчих дій щодо цих об'єктів, що породжує багато дискусійних питань, що також зумовлює актуальність цього наукового дослідження.

Метою цієї статті є правовий аналіз положень законодавства України, яке регламентує здійснення виконавчого провадження щодо об'єктів авторського права, визначення прогалин правового регулювання та висловлення пропозицій щодо вдосконалення відповідних правових норм.

Виклад основного матеріалу. Звернення стягнення на об'єкти права інтелектуальної власності загалом є доволі проблемним аспектом для державних / приватних виконавців, оскільки немає відповідного правового регулювання, яке б визначило особливості виконання судових рішень щодо вказаних об'єктів. У науковій літературі зазначають, що законодавець прямо згадує про можливість звернення стягнення на майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності [1, с. 211]. Справді, Закон України «Про виконавче провадження» у ст. 10 серед переліку заходів примусового виконання рішень містить: звернення стягнення на кошти, цінні папери, інше майно (майнові права), корпоративні права, майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності, інше майно (майнові права) боржника, у тому числі якщо вони перебувають в інших осіб або належать боржникові від інших осіб, або боржник володіє ними спільно з іншими особами; звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інший дохід боржника; вилучення в боржника і передача стягувачу предметів, зазначених у рішенні; заборона боржнику розпоряджатися та/або користуватися майном, яке належить йому на праві власності, у тому числі коштами, або встановлення боржнику обов'язку користуватися таким майном на умовах, визначених виконавцем; інші заходи примусового характеру [2].

Водночас ця стаття і подальші статті закону не визначають жодних особливостей звернення стягнення на жодні об'єкти права інтелектуальної власності, у тому числі на майнові авторські права. Звертаємо увагу на те, що перелік об'єктів права інтелектуальної власності є доволі широкий: об'єкти авторського права, об'єкти патентного права, промислові зразки, торговельні марки, географічні зазначення, комерційні найменування тощо. Об'єкти авторського права безсумнівно є найбільш поширеними об'єктами права інтелектуальної власності, але звернути стягнення на них доволі проблематично.

У даному випадку слід проаналізувати правову природу авторського права, щоб зрозуміти можливості і труднощі звернення стягнення на ці об'єкти. Так, зміст авторського права становлять особисті немайнові права автора і майнові права суб'єктів авторського права. Особисті немайнові права належать лише автору та не можуть бути передані (відчужені) іншим особам і не переходять у спадщину (про це вказано у ч. 1 ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [3]). Відтак особисті немайнові права автора не можуть бути предметом звернення стягнення на них, бо вони тісно пов'язані з особою боржника, і є невідчужуваними. Зокрема, йдеться про право автора на ім'я або ж псевдонім, під яким створено певний твір. Перелік особистих немайнових прав автора наведено у ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Натомість майнові авторські права можуть бути предметом звернення стягнення на них, оскільки вони є відчужуваними. Так, відповідно до ч. 2 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права» майнові права на твір може бути передано (відчужено) іншій особі на підставі закону чи правочину повністю (на всі способи використання твору на території всіх держав світу) або частково (на окремі способи використання твору на території всіх держав світу або на окремі способи використання твору на території окремих держав світу, або на всі способи використання твору на території окремих держав світу). При цьому особа, до якої перейшли майнові права на твір у повному складі або частково, стає суб'єктом авторського права у межах набутих прав.

Майнові авторські права за своїм змістом спрямовані на використання твору у певний спосіб. При цьому автор або інший суб'єкт авторських прав, якому належать майнові авторські права, може використовувати твір (об'єкт авторського права) будь-якими способами, до яких належать у тому числі, але не виключно: відтворення; включення до складеного твору або до іншого твору; розповсюдження примірників твору, їх імпорт, здавання в найм або в позичку примірників твору; публічне виконання, публічний показ, публічне демонстрування, публічне сповіщення, інтерактивне надання доступу публіці та інші способи доведення до загального відома публіки (у тому числі використання в мережі Інтернет); переклад; переробка, адаптація, аранжування та інші подібні зміни твору.

У ч. 2 ст. 5 Закону України «Про авторське право і суміжні права» наголошується, що суб'єктами майнових авторських прав можуть бути також інші фізичні або юридичні особи, до яких перейшли майнові права на твір на підставі правочину або закону. Власне звернення стягнення на них і є підставою переходу цих прав «на підставі закону». Про можливість передання саме майнових авторських прав йдеться і у цитованій вище ч. 2 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

У науковій літературі також наголошують, що під час виконавчого провадження стягнення може бути звернено саме на майнові права інтелектуальної власності, а не на сам об'єкт права інте-

лектуальної власності, оскільки він трактується законодавцем як нематеріальний об'єкт, цінність якого проявляється саме через володіння майновими правами на нього [1, с. 212]. Погоджуємося з цією позицією, оскільки об'єктом цивільних прав є саме майнові права, які відчужуються на підставі правочину або на підставі закону.

Звертаємо увагу на те, що учасниками виконавчого провадження є виконавець, сторони, представники сторін, інші особи, визначені законом. Закон України «Про виконавче провадження» містить перелік прав та обов'язків сторін виконавчого провадження, серед яких: надавати додаткові матеріали, заявляти клопотання, брати участь у вчиненні виконавчих дій, надавати усні та письмові пояснення, заперечувати проти клопотань інших учасників виконавчого провадження та користуватися іншими правами, наданими законом [2]. Вважаємо, що реалізація прав стягувача «надавати додаткові матеріали, заявляти клопотання, брати участь у вчиненні виконавчих дій, надавати усні та письмові пояснення» включає в себе право повідомити державному / приватному виконавцю інформацію про належні боржнику об'єкти права інтелектуальної власності, зокрема, об'єкти авторського права, для отримання можливості звернення стягнення на майнові права на них.

Це позбавлений цього права і боржник, однак нерідко боржник не заінтересований у тому, щоб надавати інформацію державному / приватному виконавцю про належне йому майно, оскільки він бажає зберегти у себе це майно (майнові права).

Цікавим є обов'язок боржника, передбачений у п. 3 ч. 5 ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження». Так, боржник зобов'язаний за рішеннями майнового характеру подати виконавцю протягом п'яти робочих днів з дня відкриття виконавчого провадження декларацію про доходи та майно боржника, зокрема про майно, яким він володіє спільно з іншими особами, про рахунки у банках чи інших фінансових установах, небанківських надавачах платіжних послуг, електронні гаманці в емітентах електронних грошей, про майно, що перебуває в заставі (іпотеці) або в інших осіб, чи про кошти та майно, належні йому від інших осіб, за формою, встановленою Міністерством юстиції України. Перелік майна, про яке боржник зобов'язаний повідомити державного / приватного виконавця не включає в себе інформацію про об'єкти права інтелектуальної власності, що вважаємо недоліком правового регулювання. Відтак доцільно внести зміни до п. 3 ч. 5 ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження», передбачивши у цій нормі серед переліку майна, про наявність якого слід повідомити виконавця, і об'єкти права інтелектуальної власності, належні боржнику. Вказані зміни будуть насамперед актуальними в контексті отримання державним / приватним виконавцем інформації саме про об'єкти авторського права, оскільки права на них не підлягають обов'язковій державній реєстрації. Звертаємо увагу, що державний / приватний виконавець не позбавлений можливості з метою пошуку майна боржника зробити запит до УКРНОІВІ (Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій) для отримання інформації про належні боржнику об'єкти права промислової власності (винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки тощо).

В цьому контексті слід наголосити на ще одну проблему, пов'язану із зверненням стягнення на майно боржника, серед якого є майнові авторські права. Так, авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення (тобто з моменту первинного надання йому будь-якої об'єктивної форми – письмової, речової, електронної (цифрової) тощо. В Україні, як зрештою, і в світі, діє презумпція авторства, відповідно до якої за відсутності доказів іншого, автором твору вважається фізична особа, ім'я якої, як автора, зазначено у оригіналі або копії твору (ч. 2 ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Законодавець чітко окреслив, що для виникнення і здійснення авторського права *не вимагається* реєстрація авторського права чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей. У ч. 5 ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права» вказано, що суб'єкт авторського права для *засвідчення належних йому особистих немайнових прав та/або майнових прав* на твір (оприлюднений чи неоприлюднений), факту і дати його опублікування, набуття майнових прав на твір на підставі договору або закону може зареєструвати своє авторське право на твір у відповідному державному реєстрі [3]. Йдеться про Державний реєстр свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір, який ведеться УКРНОІВІ в електронній формі. Але на відміну від об'єктів промислової власності реєстрація авторського права є факультативною.

В контексті можливості звернення стягнення на майнові авторські права звертаємо увагу на те, що приватний / державний виконавець може спробувати віднайти інформацію про належні боржнику майнові авторські права, як зрештою, і загалом про будь-які майнові права інтелектуальної власності. Стягувач може сприяти виконавцю у здійсненні такого пошуку.

У науковій літературі наголошують, що державний / приватний виконавець має змогу самостійно визначити наявність / відсутність у боржника майнових прав на об'єкти промислової власності,

оскільки вказана інформація є відкритою та публічною [1, с. 214] (відображається у Спеціальній інформаційній системі УКРНОІВІ, доступ до якої можливий за посиланням https://sis.nipo.gov.ua/uk/search/simple/ [4]). Керуючись знайденою інформацією про об'єкти промислової власності, належні боржнику, державний / приватний виконавець може накласти арешт на майнові права інтелектуальної власності на ці об'єкти та зобов'язаний повідомити про це УКРНОІВІ. Вважаємо, державний / приватний виконавець може зробити офіційний запит до УКРНОІВІ щодо отримання додаткової офіційної інформації (у формі відповіді) про належність боржнику об'єктів права інтелектуальної власності, у тому числі окремо доцільно наголосити і про об'єкти авторського права. Якщо боржник зареєстрував авторське право на твір, виконавець отримає таку інформацію від УКРНОІВІ.

Отже, зважаючи на те, що авторське право виникає внаслідок факту створення твору, державний / приватний виконавець може вжити заходів для пошуку майнових авторських прав, зокрема, шляхом пошуку такої інформації у загальнодоступних джерелах – у мережі Інтернет, зокрема. Стягувач, на нашу думку, теж може проявити активність і пошукати відомості про належні боржнику об'єкти авторського права.

У разі виявлення таких об'єктів авторського права, які не зареєстровані за боржником, але які належать йому в силу дії презумпції авторства, доцільно перш за все накласти арешт на такі майнові авторські права, що завадить в майбутньому відчуженню таких прав, а якщо відчуження все ж відбудеться, то такий договір може бути трактуватися нікчемним або ж може бути визнаний недійсним. Наприклад, як свідчить судова практика, у справі про визнання недійсним договору про відчуження майнових прав на торговельну марку, який було укладено після накладення виконавцем арешту на майнові права на торговельну марку, суд констатував, що державна реєстрація передачі виключних майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку здійснена вже після накладення арешту приватним виконавцем на вказане рухоме майно у виконавчому провадженні. Тому суд зробив висновок, що договір про передачу прав на торговельні марки є таким, що підпадає під встановлені статтею 228 ЦК України умови, за яких правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, оскільки на підставі такого договору проведено відчуження майна, обіг якого був обмежений у зв`язку із забороною його відчуження, тому такий договір є нікчемним [5]. Аналогічний підхід може бути застосовано і до договору про відчуження майнових авторських прав, на які накладено арешт державним / приватним виконавцем, або ж позивач (стягувач) може обрати інший спосіб захисту, обравши іншу конструкцію недійсності правочину.

Для підтвердження наявності у боржника майнових авторських прав слід отримати примірник твору, бодай у електронній формі, або ж доцільно в інший спосіб, зокрема, через механізми вебфікс, зафіксувати інформацію про наявність у боржника майнових авторських прав.

Безумовно, державний / приватний виконавець повинен здійснити оцінку майна (майнових прав) боржника, на які накладено арешт, з метою примусової реалізації цього майна (майнових прав).

Щодо майнових авторських прав може виникнути певна проблема, пов'язана з їх оцінкою, оскільки у більшості випадків може бути доволі складно встановити їх реальну ринкову вартість. Чинниками, які впливають на визначення вартості майнових авторських прав, є їх монетизація та використання їх автором чи третіми особами. Станом на сьогодні, наприклад, численні музичні твори, виконання (як об'єкти суміжних прав), твори образотворчого мистецтва, комп'ютерні програми тощо можуть мати доволі значну монетизацію, а, отже, і вартість майнових авторських прав на них може бути значною. Відтак боржник прямо або опосередковано отримує доходи від використання його творів.

Звичайно, під час проведення оцінки майнових авторських прав оцінщику слід надати інформацію та докази щодо вартості таких прав, що не завжди може бути зроблено сторонами виконавчого провадження, приватним / державним виконавцем. Боржник може бути заінтересований у визначенні дійсної ринкової вартості майнових авторських прав, тому він має право надавати докази, які свідчать про їх вартість. Вважаємо, що така активність боржника може мати місце у разі, якщо боржник бачитиме реальну ймовірність звернення стягнення на ці права в рамках виконавчого провадження.

Інколи вартість майнових авторських прав може перевищувати суму боргу, яка підлягає стягненню на користь стягувача. У такому разі державний / приватний виконавець може здійснити реалізацію арештованого майна (майнових авторських прав) на електронних торгах, відчуживши частину таких майнових авторських прав, вартість яких відповідає сумі боргу, яка підлягає до стягнення в рамках виконавчого провадження. Відчуження майнових авторських прав частково передбачено законом. Так, з аналізу ч. 2 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права» вбачається, що майнові права на твір можуть бути передані (відчужені) іншій особі на підставі

закону повністю або *частково*. При цьому слово *частково* трактується законодавцем як відчуження прав:

на окремі способи використання твору на території всіх держав світу, або

на окремі способи використання твору на території окремих держав світу, або,

на всі способи використання твору на території окремих держав світу.

Саме цією нормою має керуватися державний / приватний виконавець при визначенні частини майнових авторських прав, які будуть реалізовані на електронних торгах.

Особа, яка придбала майнові авторські права (їх частину) на електронних торгах, вважається суб'єктом авторського права (вторинним, похідним), до якого перейшли майнові права на твір у повному складі або частково (у межах набутих прав).

Звертаємо увагу, що майнові авторські права можуть бути предметом стягнення не лише в порядку, передбаченому Законом України «Про виконавче провадження», а й в порядку, який передбачено Законом України «Про санкції». Зокрема, майнові авторські права на музичні твори, що належали підсанкційній особі, перейшли у власність держави. Так, УКРНОІВІ зареєстрував майнові права на музику та слова дев'яти пісень, які належали колишній українській співачці Таїсії Повалій, за Державою Україна в особі Фонду державного майна України. Така реєстрація була здійснена на виконання рішення Вищого антикорупційного суду у справі №991/8552/24 про стягнення в дохід держави майнових прав на музику та слова пісень, які належали Таїсії Повалій (інформація про це оприлюднена у серпні 2025 р. в офіційному електронному бюлетені «Авторське право і суміжні права» і у Спеціальній інформаційній системі УКРНОІВІ) [6].

Висновки. На стадії виконавчого провадження при виконанні судових рішень стягнення може бути звернено на майнові авторські права, які належить боржнику. Закон України «Про виконавче провадження» та законодавство про авторське право не містять жодних спеціальних норм, які б визначали особливості звернення стягнення на об'єкти авторського права, що є недоліком правового регулювання. Вважаємо, що особисті немайнові права автора не можуть бути предметом звернення стягнення на них, бо вони тісно пов'язані з особою боржника, і є невідчужуваними, натомість майнові авторські права можуть бути предметом звернення стягнення на них, оскільки вони є відчужуваними.

Встановлено, що авторське право виникає внаслідок факту створення твору, тому державний / приватний виконавець може вжити заходів для пошуку майнових авторських прав, зокрема, шляхом пошуку такої інформації у загальнодоступних джерелах, і у разі виявлення таких об'єктів авторського права, які не зареєстровані за боржником, але які належать йому в силу дії презумпції авторства, доцільно накласти арешт на такі майнові авторські права, оскільки це завадить в майбутньому відчуженню таких прав, а якщо відчуження відбудеться, то такий договір може бути трактуватися нікчемним або може бути визнаний недійсним.

Також, у разі якщо вартість майнових авторських прав перевищує суму боргу, яка підлягає стягненню на користь стягувача, державний / приватний виконавець може здійснити реалізацію арештованого майна (майнових авторських прав) на електронних торгах, відчуживши частину таких майнових авторських прав, вартість яких відповідає сумі боргу, яка підлягає до стягнення в рамках виконавчого провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тарасенко Л.Л. Особливості здійснення виконавчого провадження при зверненні стягнення на торговельну марку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2025. № 90. Ч. 2. С. 210–216.
2. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р.
3. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 02.12.2022 р.
4. Спеціальна інформаційна система УКРНОІВІ. 2025. URL: https://sis.nipo.gov.ua/uk/search/simple.
5. Рішення господарського суду м. Києва від 12.02.2025 р., справа № 910/9005/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125600684.
6. Як працюють IP санкції: УКРНОІВІ зареєстрував за Державою Україна майнові права на дев'ять пісень, що належали Таїсії Повалій. УКРНОІВІ. URL: https://nipo.gov.ua/iak-pratsiuiut-ip-sanktsii-9-pisen.

УДК: 341.9:347.2:347.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.52

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА КРИПТОАКТИВ ТА ЙОГО ОБОРОТОЗДАТНОСТІ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА В ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВАХ

Тіпікін-Головко Н.О.,
аспірант кафедри міжнародного приватного права
Навчально-наукового Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-3074-0941
e-mail: nikita.tipikin@gmail.com

Тіпікін-Головко Н.О. Окремі аспекти права власності на криптоактив та його оборотоздатності в Україні: порівняльна характеристика в іноземних державах

Збільшення ринку криптоактивів неминуче призводить до зростання їх популярності та використання у повсякденному житті. Якщо раніше мова йшла переважно про здійснення торгів криптоактивами на профільних майданчиках, то сьогодні фізичні та юридичні особи все більше застосовують їх у різноманітних цілях. Наприклад, з метою отримання доступу до певної послуги, яка передбачена проектом, у зв'язку з яким був створений певний криптоактив. Або криптоактив взагалі може обмінювати на певний фізичний товар. Загалом, користувачі можуть структурувати безліч варіантів застосування криптоактивів.

Тим не менш, на нормативно-правовому рівні більшості країн досі не визначено місце криптоактивів у цивільному законодавстві, через що у багатьох випадках незрозуміло, який режим поширювати на криптоактиви. При чому, окремим питанням є визначення права власності на криптоактив та умови його набуття. Зважаючи на особливу технологічну природу криптоактивів, вони можуть значно відрізнятися від загальних правил виникнення такого права відповідно до звичайних норм цивільного законодавства.

У зв'язку з цим, вважаємо, що надзвичайно важливим питання є визначення місця криптоактивів у цивільному законодавстві, а також визначення моменту виникнення його права власності для подальшого обігу.

У статті досліджено підходи романо-германської та англо-саксонської правових сімей у контексті визнання нематеріального об'єктами речових прав у контексті криптоактивів. При цьому також визначено наявність прогресивного підходу українського законодавства щодо застосування до криптоактивів положень про річ відповідно до Цивільного кодексу України у формі цифрової речі.

Окрім цього, встановлено, що англо-саксонська правова сім'я має більш гнучкі норми, які дозволяють визнавати криптоактиви як нематеріальне майне за рахунок прецедентної системи, яка може оперативна пристосовуватися до галузей, що динамічно розвиваються.

Нарешті, у зазначеній статті пропонуються положення з метою визначення моменту виникнення права власності на криптоактиви з метою їх подальшого цивільного обігу.

Ключові слова: право власності, криптоактиви, оборотоздатність, цифрова річ.

Tipikin-Holovko N.O. Certain aspects of ownership of crypto assets and their circulation capacity in Ukraine: comparative characteristics in foreign countries.

The growth of the cryptoassets market inevitably leads to an increase in their popularity and use in everyday life. While earlier it was mainly connected with trading of crypto assets on specialised platforms, today individuals and legal entities are increasingly using them for various purposes. For example, for gaining access to a certain service provided by a project in connection, with which a certain crypto asset was created. Additionally, the crypto asset can be exchanged for a certain physical commodity. In general, users can structure a variety of cryptoasset use cases.

Nevertheless, the regulatory framework of most countries still does not define the place of cryptoassets in civil law, which makes it unclear in many cases, which regime should apply to cryptoassets. Moreover, a separate issue is the definition of ownership of a crypto asset and the conditions for its acquisition. Given the special technological nature of cryptoassets, they may differ significantly from the general rules for the emergence of such a right under general provisions of civil law.

In this regard, we assume that it is extremely important to determine the place of cryptoassets in civil law, as well as to determine the moment, when their ownership right arises for further circulation.

In the article it is examined the approaches of the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal families in the context of recognition of intangible things as objects of property rights in connection with cryptoassets. It is also identified by the author the progressive approach of the Ukrainian legislation to the application of the provisions on things under the Civil Code of Ukraine to cryptoassets in the form of a digital thing.

In addition, it is established by the author that the Anglo-Saxon legal family has more flexible rules that allow for the recognition of cryptoassets as intangible property through a case law system that can quickly adapt to dynamically developing industries.

Finally, it is proposed in the article the provisions to determine the moment, when the ownership of cryptoassets arises for the purpose of their further civil circulation.

Key words: right of ownership, cryptoassets, circulation capacity, digital thing.

Постановка проблеми. Поширення використання криптоактивів у повсякденному житті постає питання, яке місце вони займають у цивільному законодавстві, в тому числі, які особливості виникнення права власності на них. Саме тому нагальним питанням є встановлення на нормативному рівні режиму криптоактивів разом із окремими аспектами моменту набуття них власниками.

Зазначена стаття має на **меті** проаналізувати підходи англо-саксонської та романо-германської правових сімей з метою визначення статусу нематеріальних об'єктів як майна, а також підтвердження прогресивного підходу українського цивільного законодавства у частині введення поняття цифрової речі, до якої підпадає криптоактив. При цьому другою метою є пропозиції щодо визначення виникнення права власності на криптоактиви та інших аспектів, необхідних у зв'язку із їх обігом.

Стан опрацювання проблематики. Українська наукова спільнота практично не досліджує питання права власності на криптоактиви, за винятком Гулейкова І.Ю. та Майданика Р.А., які досліджували питання криптоактивів як майна та їх оборотоздатність. У зв'язку з цим, це дослідження стане одним із перших після них, яке піднімає питання важливості визначення місця криптоактивів у цивільному законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Основна проблема визначення місця криптоактивів у цивільному законодавстві тих чи інших держав полягає у позиціях правових сімей щодо статусу нематеріальних об'єктів як майнових прав.

Якщо звертатись до цивілістичного підходу у континентальній правовій сім'ї, ми можемо побачити, що за загальним правилом держави відносять майнові права до абсолютних реальних прав, тобто щодо майна встановлюється абсолютний захист, порушення якого недопустимо будь-якою третьою особою (на противагу, наприклад, вимогам, які стосуються осіб, які підлягають дотриманню окремих обов'язків) [1].

Тим не менш, ми маємо ситуацію, коли у державах континентального права є тенденція до невизнання нематеріальних об'єктів як таких об'єктами речових прав через відсутність їх матеріальної форми. Зокрема, це застосовно і до криптоактивів.

Наприклад, подібна проблема існує у законодавстві Німеччини, яке визначає лише матеріальні об'єкти майном, через що криптоактиви не можуть ним вважатися [2].

Аналогічна ситуація відбувається у законодавстві Швейцарії. Зазначена країна не має точного визначення майна, однак виходячи із положень її нормативно-правових актів криптоактиви класифікуються переважно як цінні папери, аніж майно, через що воно і в законодавстві ми маємо ситуацію, коли Швейцарія фокусується суто на криптоактивах, які прив'язані до певної вартості (далі – стейблкоїни) [1].

Цікава ситуація у Австрії, яка має визначення поняття речі у параграфі 285 Цивільного кодексу як «усе, що є відокремленим від людини і слугує для використання людьми, називається річчю в юридичному сенсі». З тексту зрозуміло, що криптоактив в теорії може входити до поняття речі, однак Австрія також має підхід континентальної сім'ї, відповідно до якого лише реальні права можуть бути встановлені виключно щодо матеріальних речей [1, 3]

Однак на противагу відсутності визнання криптоактивів як майна у Німеччині, Швейцарії та Австрії, цікавим є підхід Італії. У статті 810 Цивільного кодексу Італії міститься визначення майна як усі речі, які можуть бути об'єктом прав [4]. Хоча науковці і звертають увагу, що у консервативному вигляді криптоактиви не можуть вважатися майном через їх нематеріальність, на противагу цьому панує думка, що «технологічна та соціальна еволюція зробила такий принцип застарілим, за умови, що він залишить без захисту всі ті нематеріальні права, які – відповідно до характеристик їхнього суб'єкта – потребують такого захисту» [5].

При цьому така думка вже підтверджується у судових справах. Зокрема, у 2019 році італійський суд у Флоренції у справі про банкрутство криптовалютної біржі BitGrail встановив, що криптоактив є майном [6].

Держава Ліхтенштейн пішла іншим шляхом, виокремивши криптоактиви у спеціальний правовий режим шляхом прийняття профільного закону, у якому визначив, що токен є «інформацією у системі на основі довіреної технології, яка а) може представляти вимоги або права членства проти особи, **майнові права** або інші абсолютні чи відносні права…» [7].

У результаті достатньо консервативний підхід континентальної сім'ї у більшості держав у випадку із нематеріальними об'єктами становить перепони із регулюванням криптоактивів.

У цьому контексті є показовими держави прецедентного права. Наприклад, у 2024 році суд Австралії визнав криптоактив як одну з форм майна, однак виключно у контексті конкретної проміжної справи у рішенні Австралійська комісія з цінних паперів та інвестицій проти NGS Crypto Pty LTD, не беручись визначати, що усі криптоактиви є майном [8, 9].

Тим не менш, у цьому ж 2024 році Високий суд Англії у справі щодо емітента стейблкоїна USDT Tether визначив, що USDT є майном, до якого можуть застосовуватися норми майнового права [10]. Це рішення стало результатом дослідження доповіді Комісії з права у Великобританії, яка займається реформуванням законодавства, відповідно до якого вона дійшла висновку, що гнучкість загального права дозволяє визнати криптоактиви окремою категорією особистої власності, на яку розповсюджуються майнові права [11]. У зв'язку з цим, зазначене у цьому абзаці рішення є логічним продовженням висновків комісії [12].

У Сполучених Штатах загалом немає категорізаційних проблем із визнанням криптоактивів як майна, оскільки Внутрішня служба доходів США у 2014 році почала визначати для податкових цілей криптоактиви як майно [13]. До того ж, низка штатів вже визнала криптоактиви нематеріальним майном, надавши їм майнові права на законодавчому рівні, зокрема, Вайомінг [14] та Айдахо [15]. Загалом, науковці доходять до висновку, що поняття майна у США є досить гнучким, тому криптоактиви можуть вважатися майном лише через той факт, що особи можуть ними володіти, що вже породжує їхній характер майнових прав [1].

До того ж, Нова Зеландія також визнає криптоактиви майном. У її Акті про компанії 1993 року у статті 2 надається визначення власності (майна) як «майно будь-якого виду, матеріальне чи нематеріальне, рухоме чи нерухоме, тілесне чи безтілесне, а також включає права, інтереси та вимоги будь-якого виду щодо майна, незалежно від того, як вони виникають» [19]. Відповідно, характер криптоактива як нематеріального майна підпадає під це визначення, що також було підтверджено Високим судом Нової Зеландії у справі Ruscoe v Cryptopia Ltd у 2020 році [17].

Нарешті, судова практика Сінгапуру хоча і зазначає, що криптоактив може в теорії входити у концепцію майна, вона не надає чіткої відповіді до якого типу її можна віднести, про що зазначив апеляційний суд Сінгапуру у справі Quoine Pte Ltd v B2C2 Ltd у 2020 році [18].

Загалом, питання того, чи підпадає криптоактив під категорію майна (власності) є необхідним у зв'язку із можливістю його цивільного обігу.

Тому формат із визнанням криптоактива майном та наданням йому майнових прав є лише одним із варіантів для того, аби криптоактиви стали об'єктами цивільного обігу. Так чи інакше, це найбільш простий та швидкий спосіб для законодавця надати криптоактиву таку характеристику. Однак через технологічну природу просте надання такого статусу криптоактиву лише ставить криптоактив на одне місце із іншими майновими об'єктами, не беручи до уваги, що через відсутність специфічних норм певні аспекти цивільного обігу криптоактивів можуть бути незастосовними на практиці.

Іншим варіантом могло б стати прийняття окремого профільного закону, в якому був би визначений статус криптоактива як окремого об'єкта цивільного обігу, а також прописані спеціальні правила у зв'язку з цим. На перший погляд, таким міг би вважатися профільний закон Ліхтенштейну, однак він переважно концентрується на регулюванні постачальників послуг [7], пов'язаних з криптоактивами, хоча і надає характеристику майнових прав стосовно криптоактивів.

Більше того, можна згадати і Регламент ЄС 2023/1114 «Markets in Crypto-Assets Regulation» від 31 травня 2023 року (далі – Регламент MICA). Так, у державах ЄС у переважній більшості немає у національному законодавстві положень щодо статусу криптоактивів. Це могло б бути вирішено згаданим Регламентом MICA, який, власне, і був прийнятий для уніфікації законодавства країн ЄС. Тим не менш, він встановлює лише загальне поняття криптоактива, не зазначаючи, чи може він бути саме об'єктом цивільного обігу:

««криптоактив» означає цифрове представлення цінності або права, яке можна передавати та зберігати в електронному вигляді за допомогою технології розподіленого реєстру або подібної технології» [19].

Як бачимо, він дійсно надає характеристику цінності та певного права по відношенню до криптоактива, однак він чітке не дає відповідь, чи є криптоактив об'єктом цивільного обігу, що є дуже критичним у цьому контексті. До того ж, надалі Регламент MICA не концентрується на питаннях щодо обігу криптоактивів, що також підтверджує той факт, що він не врегульовує це питання.

У зв'язку з цим, ми можемо констатувати, що наразі існує дві проблеми:

Відсутність чіткого статусу криптоактива у більшості держав як об'єкта цивільного обігу, чи то як майна, чи то на рівні спеціального закону; та

Відсутність у існуючих профільних нормативних актах спеціальних норм, які б вирішували практичну реалізацію обігу криптоактивів.

На нашу думку, ідеальною конструкцією було б прийняття профільного закону, який би вже врегульовував специфічні аспекти цивільного обігу криптоактива. Однак важливо розуміти, що розгляд такого акту може значно затягнути процес встановлення правового статусу криптоактива.

Саме тому ідея із визначенням криптоактива як майна та надання йому майнових прав, а пізніше – прийняття або окремих спеціальних норм, або окремого профільного закону з метою вирішення правових проблем практичного обігу криптоактивів, була б ідеальним варіантом.

Фактично зараз Україна пішла першим шляхом за допомогою введення поняття цифрової речі, до якої входить віртуальний актив (криптоактив) відповідно до статті 179^1 Цивільного Кодексу України [20]. Таким чином, до криптоактивів в Україні застосовуються положення щодо речі як майна.

При цьому слід зазначити, що через технологічну природу криптоактивів залишається ряд невирішених питань, які не можна розв'язати за допомогою загальних норм українського цивільного права. Так, надзвичайно важливим питанням є момент виникнення права власності на криптоактивів та його оборотоздатність.

Право власності на криптоактив та його оборотоздатність

Відповідно до загальних норм цивільного законодавства, а саме статті 317 Цивільного кодексу України, право власності полягає у праві на володіння, користування та розпоряджання майном. При цьому на право власності жодним чином не повинні впливати місце проживання або місцезнаходження майна [20].

Як зазначає також Гулейков І. Ю. та Майданик Р. А, криптоактивам як об'єктам цивільного обігу повинні бути властива оборотоздатність, тобто можливість бути предметом цивільно-правових правочинів, зокрема щодо вільного відчуження або переходу від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування відповідно до статті 178 Цивільного кодексу України [21, 22].

До того ж, стаття 328 чітко предписує, що право власності може набуватися в результаті здійснення правочину [20].

Отже, ми розуміємо, що для криптоактива важливо, аби він (а) був об'єктом цивільного обігу та (б) мав властивість оборотоздатності. При цьому одним із способів набуття криптоактива має бути здійснення правочину.

Перша умова у нашому випадку вирішується шляхом віднесення віртуальних активів до категорії цифрової речі. Але вважаємо, що додаткового аналізу та пропозицій вимагають пункт (б) включно із питанням щодо набуття права власності на криптоактив з метою його подальшого обігу.

Оборотоздатність криптоактиву

Звертаючи увагу на пункт (б), варто подивитися на підхід, запропонований профільним законом Ліхтенштейну.

Відповідно до статей 5 та 6, особа, яка, умовно кажучи, має доступ до свого криптогаманця, має право розпоряджатися криптоактивом, одним із проявів якого полягає передача прав на розпоряджання криптоактивом. Інакше кажучи, мова йде про можливість відчуження криптоактива.

До того ж, досить цікавою є стаття 10, яка передбачає наслідки втрати доступу користувача до свого криптогаманця або ситуації, коли криптоактив втрачає характеристику оборотоздатності на технічному рівні. У такому випадку користувач може подати до суду заяву про втрату свого права розпоряджання криптоактивом, що може бути важливим у судових провадженнях, наприклад, про поділ майна або банкрутство [7]. Як бачимо, законодавець передбачив і ситуацію, коли у користувача припиняється право розпорядження криптоактивом.

Так, у цьому контексті слушно зауважити, що право на розпорядження криптоактивом напряму пов'язано із оборотоздатністю криптоактива, оскільки законом закладена можливість його відчуження у прив'язці саме до концепції розпорядження.

Тобто у даному випадку саме право розпорядження криптоактивом свідчить про те, що сам криптоактив є оборотоздатним.

Тим не менш, такий підхід є досить небезпечним у тому плані, що втрата права розпорядження на криптоактив однією особою не завжди свідчить про відсутність оборотоздатності певного криптоактива. Уявімо ситуацію, коли особа випадково надіслала криптоактив на невідому адресу, через що його повернення є неможливим. Так, особа втратила право на його розпорядження, однак з цього не випливає відсутність оборотоздатності криптоактива, оскільки у цьому випадку право на розпорядження перейшло до іншого користувача.

А от ситуація, коли криптоактив з технічних причин перестає функціонувати (наприклад, зупинення роботи децентралізованої мережі, внесення змін до програмного коду криптоактива або його блокування емітентом) дійсно означає втрату права розпорядження криптоактивом і припинення його оборотоздатності.

Тому для зазначення оборотоздатності варто було б внести положення, яке б прямо закріпило оборотоздатність криптоактивів. Досить вдалим підходом вважаємо текст Закону України про віртуальні активи, який так і не набув чинності. Відповідно до частини 2 статті 6, *«Оборот віртуального активу починається з моменту його створення та здійснюється до моменту припинення обороту віртуального активу»* [23].

Такий підхід прямо встановлює можливість оборотоздатності криптоактивів та надає законодавцю в подальшому встановлювати додаткові норми щодо обороту окремих категорій криптоактивів.

Тим не менш, зважаючи на реалії, ми б запропонували переформулювати це положення наступним чином: **оборот криптоактивів починається з моменту їх випуску (емісії) та здійснюється до моменту припинення обороту криптоактивів**.

Таке положення можна встановити при введенні поняття криптоактива у законодавство України, яке було запропоноване нами у попередній роботі [24]. При цьому замість терміну «створення» криптоактива варто використовувати саме поняття випуск, оскільки саме він відображає сутність створення криптоактива у децентралізованій мережі.

Набуття права власності на криптоактив

Право власності виникає відповідно до законодавства України. Наразі ми бачимо, що єдиним форматом виникнення права власності на криптоактив може бути здійснення правочину [20].

Фактично це є найбільш логічним підходом, однак варто зауважити, що зважаючи на технологічну природу криптоактива, фактичне право власності на криптоактив виникає виключно з моменту, коли він отримує право на його володіння, користування та розпоряджання. На доктринальному рівні виникає питання, який у такому разі повинен бути вчинений правочин: консенсуальний чи реальний [25].

Оскільки право власності на криптоактив передбачає фактичне володіння, користування та розпоряджання, правочин з криптоактивом повинен бути реальним, а не консенсуальним.

При цьому варто брати до уваги той факт, що право власності на криптоактив може набуватися під час випуску (емісії) криптоактива. У результаті цього не виникає правочину, однак на криптогаманці певної особи зараховується емітований криптоактив. Відповідно, наявне регулювання вимагає врахування такого випадку.

Для цього можна звернутися до Закону України про віртуальні активи (який не набув чинності), а саме частини 1 статті 5:

«Моментом створення віртуального активу є момент, з якого перший власник отримує можливість володіти, користуватися та розпоряджатися віртуальним активом у системі забезпечення обороту відповідного віртуального активу, якщо немає можливості достовірно встановити інший момент створення віртуального активу, виходячи з технічних особливостей системи забезпечення обороту віртуальних активів» [23].

Як бачимо, законодавець слушно зазначив, що моментом випуску криптоактива є момент набуття його першим власником права на володіння, користування та розпоряджання криптоактивом. До того ж, таким чином мова йде не про фактичне створення криптоактива у децентралізованій мережі, а фактичне отримання його першим власником права власності на нього.

Друга ж частина положення сконцентрована саме на фактичному створенні криптоактива, не беручи до уваги виникнення права власності, хоча апріорі при створенні криптоактива адреса певного криптогаманця де-факто отримує право власності на криптоактив, окрім випадків, коли відповідно до умов випуску криптоактива певна частина емісії може бути заблокована на адресі без права нею розпоряджатися відповідно до умов випуску криптоактива [26]. При цьому у такій ситуації криптоактиви можуть знаходитись навіть не на адресі особи, яка, наприклад, є покупцем криптоактива у процесі його розміщення, а на іншій спеціальній адресі, з якою будуть відбуватися поступові розблокування актива з наступним надсиланням її фактичному покупцю.

Так чи інакше, ситуація із моментом, коли покупець криптоактива отримує можливість користування, володіння та розпоряджання ним після випуску (емісії) фактично підпадає під реальний правочин, відповідно до якого передача криптоактива відбувається з урахуванням певних умов. Форма правочину можу бути будь-якою, тому тут конкретизувати конкретні випадки є недоцільним.

Тим не менш, ми не виключаємо випадків, коли та чи інша особа може отримати криптоактив без вчинення правочину, однак на технічному рівні буде передбачатися його блокування на певний час без можливості ним користуватися, володіти та розпоряджатися.

При цьому ми б особисто додатково зазначили, що момент випуску (емісії) криптоактива є фактичне його створення у децентралізованій мережі, оскільки з технологічної точки зору це і є основна подія, яка при цьому несе також набуття права власності для його першого власника.

З урахуванням вищенаведеного, пропонуємо наступне визначення випуску (емісії) криптоактива у контексті набуття права власності на нього:

випуском (емісією) криптоактива є момент створення криптоактива у децентралізованій мережі. Першим власником криптоактива вважається особа, яка першою отримує можливість володіти, користуватися та розпоряджатися криптоактивом у децентралізованій мережі після її випуску (емісії).

Завдяки зазначеному підходу ми виокремили момент фактичного створення криптоактива, а також характеристику першого власника криптоактива. У результаті це сприятиме визначенню, хто є першою особою, що отримала право власності на криптоактив у процесі його випуску (емісії).

Також важливо звернути увагу, що криптоактив може набуватися іншими особами у результаті надсилання криптоактива на його адресу першим та наступними власниками без вчинення жодних правочинів. У таких випадках особа все одно буде набувати право власності на криптоактив, оскільки вона отримуватиме можливість володіти, користуватися та розпоряджатися ним. Це також потрібно враховувати.

Зважаючи на це, ми можемо визначити загальне визначення для набуття права власності на криптоактив. На нашу думку, воно повинно бути сформульоване наступним чином:

Право власності на криптоактив набувається у результаті одного з випадків:

отримання криптоактива його першим власником у результаті емісії (випуску);

отримання криптоактива його наступними власниками, що підтверджується можливістю володіти, користуватися та розпоряджатися криптоактивом;

отримання криптоактива у результаті вчинення правочину з ним з моменту, коли особа отримує можливість володіти, користуватися та розпоряджатися криптоактивом.

Ми вважаємо, що окреме зазначення третьої категорії у результаті правочину є досить важливим з точки зору цивільного обігу та закріплення можливості вчинення саме реального правочину для набуття права власності на криптоактив.

Запропоновані положення побудовані таким чином, щоб чітко встановити момент набуття права власності на криптоактив, уникаючи значної деталізації (як це передбачено у статті 6 Законі України про віртуальні активи, який не набрав чинності) та надаючи ті чи інші винятки або специфічні особливості. Вони можуть бути прописані у профільному законі, однак із застосуванням наданих нами пропозицій, які при цьому можна окремо імлементовувати у загальні нормативно-правові акти, наприклад, у Цивільний кодекс України.

Висновки. Ми можемо зазначити, що у континентальній сім'ї переважно існує проблема із визнанням криптоактива майном через його нематеріальну форму, в той час, як країни загального права у більшій мірі шляхом прецедентів визнають криптоактиви нематеріальним майном, яке відповідним чином регулюється з точки зору цивільного права.

У цьому контексті Україна має прогресивне законодавство, оскільки наразі невелика кількість іноземних держав розглядає криптоактиви як об'єкт цивільного обігу шляхом прирівнювання їх до майна, об'єктів майнових прав та/або застосуванню до криптоактивів майнових норм. У нашому випадку, віднесення криптоактивів до цифрової речі як віртуального активу.

Однак через технологічну природу криптоактивів також необхідно вносити додаткові зміни до законодавства з метою надання можливості здійснення обігу криптоактивів на практиці. У зв'язку з цим, у цій праці нами було запропоновано положення щодо моменту виникнення та припинення обігу криптоактивів, поняття випуску (емісії) криптоактивів, а також моментів набуття права власності на криптоактиви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The applicability of Property Law Rules for Crypto Assets: Considerations from Civil Law and Common LAW Perspectives. Dr. Pinar Çağlayan Aksoy. URL: https://yoksis.bilkent.edu.tr/pdf/files/16254.pdf.
2. L Shmatenko. 'Digitale Zahlungsmittel in einer analog geprägten Rechtsordnung' (2018) 21 (8) MMR Multimedia und Recht. URL: https://www.academia.edu/37226354/Digitale_Zahlungsmittel_in_einer_analog_geprägten_Rechtsordnung_A_bit_coin_out_of_control_Rechtsnatur_und_schuldrechtliche_Behandlung_von_Kryptowährungen.
3. Bundesrecht konsolidiert: Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch § 285, Fassung vom 02.02.2025. URL: https://www.ris.bka.gv.at/NormDokument.wxe?Abfrage=Bundesnormen& Gesetzesnummer=10001622&FassungVom=2025-02-02&Artikel=&Paragraf=285&Anlage=&Uebergangsrecht=.

4. Codice Civile. URL: https://faolex.fao.org/docs/pdf/ita197336.pdf.
5. Ugo Malvagna and Filippo Sartori. Cryptocurrencies as 'Fungible Digital Assets' Within the Italian Legal System: Regulatory and Private Law Issues. URL: https://theitalianlawjournal.it/data/uploads/8-italj-1-2022/481-malvagnasartori.pdf.
6. Andrea Tuninetti Ferrari. Italian court rules that cryptocurrency is «property» and a «means of payment». URL: https://www.cliffordchance.com/insights/resources/blogs/talking-tech/en/articles/2019/10/italian-court-rules-that-cryptocurrency-is--property.html#:~:text=The%20Court%20concluded%20that%20the,a%20public%20authority%2C%20nor%20necessarily.
7. Law of Liechtenstein of 3 October 2019 on Tokens and TT Service Providers (Token and TT Service Provider Act; TVTG). URL: https://www.gesetze.li/konso/2019301000.
8. Federal Court Of Australia. Australian Securities and Investments Commission v NGS Crypto Pty Ltd (No 3) [2024] FCA 822. URL: https://jade.io/article/1084305.
9. Federal Court endorses view that cryptocurrency is capable of being property. John Bassilios. Hall&Willcox smarter law. URL: https://hallandwilcox.com.au/news/federal-court-endorses-view-that-cryptocurrency-is-capable-of-being-property.
10. Fabrizio D'Aloia v Persons Unknown Category A & Ors [2024]. The English High Court Jusdgement. URL: https://www.rahmanravelli.co.uk/assets/Uploads/7fb6021a96/Fabrizio-DAloia-v-Persons-Unknown-Category-A-Ors.pdf.
11. Digital assets. Law Commission reforming the law. URL: https://lawcom.gov.uk/project/digital-assets.
12. UK decision confirms cryptocurrency is 'property' capable of being held on trust. Hall & Willcox. Lexology. URL: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=5343c34a-a773-4ed8-8d3a-8c9293ceba63.
13. Notice 2014-21. Interna Revenue Service of the United States of America. URL: https://www.irs.gov/pub/irs-drop/n-14-21.pdf.
14. WY SF0125 | 2019. LegiScan. URL: https://legiscan.com/WY/text/SF0125/id/1914175.
15. 2024 Idaho Code Title 28 – COMMERCIAL TRANSACTIONS Chapter 53 – DIGITAL ASSETS Section 28-5304 - CLASSIFICATION OF DIGITAL ASSETS. Justia U.S. Law. URL: https://law.justia.com/codes/idaho/title-28/chapter-53/section-28-5304.
16. Companies Act 1993 of New Zealand, as amended. URL: https://www.legislation.govt.nz/act/public/1993/0105/latest/DLM319576.html.
17. Ruscoe v Cryptopia Ltd (in Liquidation) [2020] NZHC 728. URL: https://www.grantthornton.co.nz/globalassets/1.-member-firms/new-zealand/pdfs/cryptopia/civ-2019-409-000544---ruscoe-and-moore-v-cryptopia-limited-in-liquidation.pdf.
18. Quoine Pte Ltd v B2C2 Ltd [2020] SGCA(I) 02. URL: https://www.elitigation.sg/gd/s/2020_SGCAI_2.
19. Markets in Crypto-Assets Regulation (MICA). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj.
20. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 No 435-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
21. Гулейков І.Ю. Дисертація «Цивільні активи в цивільному обороті України». URL: https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/1050/Дисертація%20Гулейкова%20І.%20Ю..pdf?sequence=1&isAllowed=y.
22. Майданик Р.А. Цифрова річ як майно та її оборотоздатність. Цивілістична платформа № 1 (4) 2025. URL: https://clp.org.ua/wp-content/uploads/2025/03/roman-majdanyk.-tsyfrova-rich-iak-majno-ta-ii-oboronozdatnist.pdf.
23. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 No 2074-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text.
24. Тіпікін-Головко Н.О. Поняття та правова природа криптоактивів: український та іноземний підходи. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Том 35 (74) № 5 2024. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/5_2024/6.pdf.
25. Яворська О.С. Реальні договори в цивільному праві України. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* /редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін та ін.]; МОН України, НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2013. – Вип. 70. С. 169–175. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/5fd9fd57-4df6-4225-ad80-136f4c928873.
26. Tokenomics 101. Coinbase. URL: https://www.coinbase.com/ru/learn/wallet/tokenomics-101.

УДК 347.9:351.74
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.53

МІЖНАРОДНІ СУДОВІ ДОРУЧЕННЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ: МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ СУДУ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Факас І.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-4408-7668
e-mail: ilfakas@gmail.com

Факас І.Б. Міжнародні судові доручення у цивільних справах: механізми взаємодії суду та правоохоронних органів.

У статті розглянуто проблематику виконання міжнародних судових доручень у цивільних справах та проаналізовано механізми взаємодії між судами й правоохоронними органами України. Дослідження ґрунтується на положеннях національного законодавства, міжнародних договорів та практиці застосування норм цивільного процесу з урахуванням актуальних викликів глобалізованого правового середовища. Встановлено, що ефективність виконання міжнародних доручень у цивільних справах значною мірою залежить від чіткості процедур, координації між судовою владою та правоохоронними структурами, а також від здатності держави забезпечувати оперативне реагування на транскордонні виклики.

У дослідженні відзначається, що формальна врегульованість процедур міжнародної правової допомоги не гарантує їх ефективної реалізації. На практиці виникають численні труднощі, пов'язані з правовими колізіями, різницею у підходах до виконання процесуальних дій у різних юрисдикціях, відсутністю уніфікованих алгоритмів та недостатнім рівнем цифровізації процесів. Залучення правоохоронних органів, зокрема Національної поліції України, відіграє ключову роль у забезпеченні належного виконання міжнародних доручень, оскільки саме вони мають доступ до баз даних, необхідні оперативні можливості та спеціальні повноваження для збору доказів, встановлення місця перебування осіб, вручення документів чи забезпечення виконання рішень судів.

У статті наведено приклади з судової практики, які демонструють проблеми реалізації міжнародних доручень у складних умовах, зокрема під час збройного конфлікту та тимчасової окупації територій. Проаналізовано статистичні дані, які підтверджують значну кількість звернень щодо визнання та виконання рішень іноземних судів в Україні, що свідчить про масштабність проблеми та її практичну значущість.

Обґрунтовано доцільність удосконалення законодавчого регулювання шляхом чіткого визначення ролі й повноважень правоохоронних органів, деталізації процедур їхніх дій та встановлення відповідальності за порушення строків або неналежне виконання доручень. Доведено необхідність створення єдиної електронної системи обміну інформацією між судами, правоохоронними структурами та Міністерством юстиції, що дозволить забезпечити оперативність і прозорість процесу. Також підкреслено важливість посилення міжвідомчої координації через проведення спільних тренінгів та вивчення кращих міжнародних практик, зокрема досвіду країн ЄС.

Зроблено висновок, що належна організація співпраці між судами та правоохоронними органами є необхідною умовою для підвищення ефективності міжнародної правової допомоги у цивільних справах.

Ключові слова: міжнародне судове доручення, цивільне судочинство, правова допомога, суд, правоохоронні органи, міжнародне співробітництво, транскордонні спори, міжнародне приватне право.

Fakas I.B. International judicial requests in civil cases: mechanisms of interaction between the court and law enforcement agencies.

The article examines the issues of executing international judicial requests in civil cases and analyzes the mechanisms of interaction between courts and law enforcement agencies in Ukraine. The study is based on the provisions of national legislation, international treaties, and the practice of applying civil procedural norms, taking into account the current challenges of the globalized legal environment. It is established that the effectiveness of executing international requests in civil proceedings largely depends

on the clarity of procedures, coordination between the judiciary and law enforcement institutions, as well as the state's ability to provide prompt responses to cross-border challenges.

The research emphasizes that the formal regulation of procedures for international legal assistance does not guarantee their effective implementation. In practice, numerous difficulties arise due to legal conflicts, differences in approaches to procedural actions across jurisdictions, lack of unified algorithms, and insufficient digitalization of processes. The involvement of law enforcement agencies, in particular the National Police of Ukraine, plays a crucial role in ensuring the proper execution of international requests, since these bodies have access to databases, operational capacities, and special powers for collecting evidence, determining the whereabouts of individuals, serving documents, or enforcing court decisions.

The article provides examples from judicial practice that illustrate the challenges of implementing international requests under difficult conditions, particularly during armed conflict and temporary occupation of territories. Statistical data confirming the significant number of applications for recognition and enforcement of foreign judgments in Ukraine highlight both the scale of the problem and its practical significance.

The study substantiates the expediency of improving legislative regulation by clearly defining the role and powers of law enforcement bodies, detailing procedural steps, and establishing liability for delays or improper execution of requests. It also proves the need to establish a unified electronic information exchange system between courts, law enforcement structures, and the Ministry of Justice to ensure the efficiency and transparency of the process. Furthermore, the importance of strengthening interagency coordination through joint trainings and the adoption of best international practices, particularly those of EU member states, is emphasized.

It is concluded that proper organization of cooperation between courts and law enforcement agencies is a necessary condition for enhancing the effectiveness of international legal assistance in civil proceedings.

Key words: international legal representation, civil proceedings, legal aid, court, law enforcement agencies, international cooperation, cross-border disputes, private international law.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації дедалі частіше виникає необхідність розгляду цивільних справ із транскордонним елементом, що зумовлено зростанням мобільності населення, активізацією міжнародної торгівлі, збільшенням кількості шлюбів і правовідносин між громадянами різних країн, а також розвитком цифрових технологій, які сприяють транснаціональній взаємодії. У таких випадках виконання міжнародних доручень стає не лише формальністю, а важливою та складною складовою процесуального забезпечення правосуддя, що вимагає чіткого механізму співпраці між органами різних держав. Особливу роль у цьому процесі відіграють як суди, що ініціюють та контролюють виконання таких доручень, так і правоохоронні органи, які забезпечують їх практичну реалізацію, зокрема здійснення необхідних процесуальних дій у межах іноземної юрисдикції. Їхня злагоджена взаємодія є запорукою ефективного надання міжнародної правової допомоги в цивільних справах. Проте, попри наявність міжнародно-правових договорів, двосторонніх угод та внутрішнього законодавчого регулювання, практика свідчить про існування низки проблем, пов'язаних із правовими колізіями, розбіжностями у процедурах, а також відсутністю уніфікованих стандартів.

Метою дослідження є аналіз існуючих механізмів взаємодії між судами та правоохоронними органами при виконанні судових доручень у цивільних справах з іноземним елементом, виявлення ключових прогалин у правовому регулюванні та практичній реалізації цих механізмів, а також формування обґрунтованих пропозицій щодо підвищення ефективності такої співпраці.

Стан опрацювання проблематики. Окремі проблеми виконання судових доручень у цивільних справах розглядалися в працях таких науковців як: Н.А. Боднар, Л.О. Мамчур, С.Р. Сулейманова, Г.А. Цірат. та ін. Дослідженням судового співробітництва ЄС з третіми країнами у цивільних справах займалися зарубіжні вчені (С. Пірс, Ф. Покар, М. Кремона, О. Трунк), а також вітчизняні В.І. Муравйов, З.М. Макаруха, Я.М. Костюченко та В.П. Пухаленко. Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена її недостатнім науковим опрацюванням та практичною значущістю. Механізми взаємодії між судами та правоохоронними органами при виконанні судових доручень у цивільних справах залишаються малодослідженими, що ускладнює ефективне застосування процесуальних норм на практиці.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні судове співробітництво у цивільних справах спрямоване на встановлення більш тісного співробітництва між органами влади держав-членів. Його метою є сумісність норм щодо колізії права та юрисдикції, що застосовуються у державах-членах; усунення перешкод для належного функціонування цивільного провадження, у разі потреби, че-

рез сприяння узгодженості правил цивільного процесу, чинних у державах-членах для того, щоб забезпечити дієвий доступ до правосуддя [1, с. 3].

Законодавче регулювання міжнародної правової допомоги у цивільних справах в Україні ґрунтується на положеннях Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)», Закону України «Про міжнародне приватне право», а також на положеннях міжнародних договорів, учасницею яких є Україна, зокрема на Гаазькій конвенції про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах 1965 року, яка набула чинності в Україні 21 липня 2001 року.

Відповідно до ст. 462 ЦПК України [2] рішення іноземного суду (суду іноземної держави, інших компетентних органів іноземних держав, до компетенції яких належить розгляд цивільних справ) визнаються та виконуються в Україні, якщо їх визнання та виконання передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або за принципом взаємності. У разі якщо визнання та виконання рішення іноземного суду залежить від принципу взаємності, вважається, що він існує, оскільки не доведено інше.

Якщо в процесі розгляду справи суду необхідно вручити документи, отримати докази, провести окремі процесуальні дії на території іншої держави, суд України може звернутися з відповідним судовим дорученням до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави у порядку, встановленому ч. 1 ст. 498 ЦПК України [2] або міжнародним договором, згода на обов`язковість якого надана Верховною Радою України. Право суду на звернення із відповідним судовим дорученням до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави закріплене і в ч. 1 ст. 80 Закону України «Про міжнародне приватне право» [3].

Зазначені нормативно-правові акти встановлюють загальні рамки співпраці між компетентними органами різних держав, визначають процедури направлення та виконання міжнародних судових доручень, регламентують питання юрисдикції, строків, мови документів тощо. Проте, попри формальну врегульованість, ці документи нерідко мають загальний характер і не містять достатньо деталізованих алгоритмів щодо практичної участі правоохоронних органів у виконанні таких доручень, особливо у складних випадках, пов'язаних з необхідністю встановлення місця проживання осіб, вручення процесуальних документів або забезпечення доказів.

Це призводить до неоднозначного трактування норм, різного підходу до їх застосування у правозастосовній практиці та, як наслідок, ускладнення ефективної взаємодії між судами та правоохоронними структурами. Така ситуація актуалізує необхідність удосконалення національного законодавства шляхом запровадження більш чітких процедурних механізмів, спрямованих на забезпечення належного виконання міжнародних доручень у цивільних справах відповідно до принципів правової визначеності, оперативності та ефективності.

В Україні визначення поняття міжнародної правової допомоги випливає з процесуальних кодексів. У цивільному процесі правова допомога розглядається через виконання судових доручень у справах за участю іноземних осіб. Що стосується розуміння змісту правової допомоги на теренах Європейського Союзу, то правова допомога належить до одного із типів судового співробітництва, яке, у свою чергу є частиною міжнародної співпраці [5, с. 264].

У виконанні міжнародного доручення ключову роль відіграє суд, який отримує відповідне звернення іноземної юрисдикції через встановлений канал міжнародної правової допомоги. Саме суд виступає основною ланкою, відповідальною за прийняття рішення щодо можливості виконання такого доручення на території України, перевіряє його відповідність вимогам чинного законодавства та міжнародних договорів, а також визначає порядок і строки виконання.

Актуальність досліджуваної проблеми підтверджується також і статистичними даними судової практики. Так, за результатами Пошуку за контекстом «визнання та виконання в Україні рішення іноземного суду» в Єдиному державному реєстрі судових рішень виявлено 9623 ухвали судів, винесених у відповідних категоріях справ [6]. Така цифра свідчить про значну кількість відповідних звернень у національній практиці, проте підтверджує не лише актуальність проблеми, а й наявність численних практичних викликів, пов'язаних із реалізацією міжнародних зобов'язань у сфері цивільного судочинства.

Надалі суд, у межах своєї компетенції, може залучати правоохоронні органи, передусім органи Національної поліції або інші уповноважені структури, для здійснення певних дій, які мають практичне значення. До таких дій належить встановлення місцезнаходження фізичних чи юридичних осіб, що є важливою передумовою для подальших процесуальних кроків, а також вручення процесуальних документів – судових повісток, копій позовних заяв, рішень тощо.

Крім того, суд може доручати правоохоронцям забезпечити збір доказів у спосіб, визначений законодавством, наприклад, шляхом допиту свідків, опитування сторін, витребування документів або проведення огляду та обстеження об'єктів, приміщень чи майна. Такі процесуальні дії набу-

вають особливої актуальності у справах, пов'язаних із виконанням рішень іноземних судів, коли необхідно забезпечити примусове виконання національними органами, а також у транскордонних сімейних спорах – зокрема, щодо встановлення місця проживання дитини, її повернення до іншої держави відповідно до Гаазької конвенції 1980 року, чи у справах про стягнення аліментів. У таких ситуаціях ефективна комунікація та злагоджена співпраця між судовою владою та правоохоронними органами набуває критичного значення для забезпечення дотримання прав учасників процесу, реалізації міжнародних зобов'язань України та зміцнення довіри до механізмів міжнародного цивільного судочинства.

Правоохоронні органи в рамках виконання міжнародних доручень діють як виконавці або посередники у зборі інформації та здійсненні необхідних процесуальних дій, покладених на них національним законодавством. Їхнє залучення є важливим інструментом реалізації міжнародної правової допомоги, оскільки вони володіють оперативними можливостями, доступом до баз даних, а також спеціальними повноваженнями, що дозволяють ефективно виконувати завдання, які виходять за межі компетенції судових органів. Зокрема, органи Національної поліції можуть здійснювати встановлення особи або місця перебування фізичних осіб, виявлення майна боржника, вручення процесуальних документів, а також забезпечення виконання рішень суду у разі їх примусового характеру.

Участь правоохоронних органів є особливо важливою у справах, де вимагається оперативне реагування – наприклад, при загрозі вивезення дитини за кордон без згоди другого з батьків, приховуванні стороною процесуального статусу чи майнового стану, або ризику ухилення особи від суду та процесуальних зобов'язань. Ефективна взаємодія судів та правоохоронних органів у таких випадках не лише забезпечує виконання міжнародних зобов'язань України, але й сприяє захисту прав і законних інтересів учасників цивільного процесу, зміцненню довіри до правосуддя та правової системи загалом.

На практиці співпраця між судами та правоохоронними органами у сфері виконання міжнародних доручень у цивільних справах не завжди є ефективною та злагодженою.

Ухвала Оріхівського районного суду Запорізької області від 25 березня 2021 року (справа № 323/526/21) демонструє практичні труднощі виконання іноземних судових доручень в Україні. Суд отримав через Східне міжрегіональне управління Міністерства юстиції доручення австрійського суду про вручення процесуальних документів особі, що проживала на тимчасово окупованій території. Незважаючи на направлення поштової кореспонденції та публікацію виклику на офіційному веб-сайті судової влади, вручити документи не вдалося. Відповідно до ч. 6 ст. 500 ЦПК України, суд повернув доручення без виконання, зазначивши причини неможливості його реалізації [7]. Цей випадок ілюструє обмеженість механізмів примусового виконання іноземних доручень у цивільних справах, особливо за умов воєнного конфлікту та тимчасової окупації територій, коли доступ до адресата є ускладненим або неможливим.

Існує низка об'єктивних і суб'єктивних причин, що ускладнюють процес визнання та виконання рішення іноземного суду. Насамперед варто зазначити відсутність чітких внутрішніх інструкцій та регламентів, які б детально визначали порядок взаємодії між судовими та правоохоронними структурами у контексті міжнародної правової допомоги. У багатьох випадках суди змушені керуватися загальними положеннями законодавства, які не враховують специфіку конкретних ситуацій або міжнародного контексту, що призводить до неоднозначного тлумачення та затримок. Додатковим ускладненням є обмеженість технічних ресурсів, зокрема нестача спеціалізованого програмного забезпечення, доступу до міжнародних баз даних, недостатній рівень цифровізації процесів.

Не менш серйозною проблемою є правова колізійність, яка виникає через невідповідність між нормами національного та міжнародного права, а також різницю у підходах до виконання процесуальних дій у різних юрисдикціях. Часто відсутність чітких механізмів узгодження таких колізій призводить до затягування процесу виконання доручень або навіть до відмови у їх реалізації. Важливим бар'єром залишається також відсутність єдиного електронного механізму комунікації між судами та правоохоронними органами – більшість комунікацій здійснюється у традиційний, неоперативний спосіб, що суттєво знижує ефективність реагування та координації дій.

Як наслідок, у ряді випадків фіксуються порушення встановлених строків виконання міжнародних доручень, що негативно впливає на права та законні інтереси сторін у цивільних справах. Зокрема, зволікання може призвести до втрати актуальності доказів, неможливості вручення документів у зв'язку зі зміною місця перебування особи, або порушення прав дитини у транскордонних сімейних спорах.

Для покращення механізмів взаємодії між судами та правоохоронними органами у сфері виконання міжнародних доручень у цивільних справах пропонується створення єдиної електронної системи обміну інформацією, яка б забезпечила оперативну, захищену та прозору комунікацію

між судами, правоохоронними структурами та іншими компетентними органами. Така система має включати можливості для електронного надсилання й отримання запитів, моніторингу етапів виконання доручень, зберігання супровідної документації та надання автоматичних повідомлень про зміни у статусі запитів. Її впровадження дозволило б підвищити підзвітність і контроль за виконанням міжнародних доручень.

Крім того, доцільним є внесення змін до національного законодавства з метою чіткого визначення ролі, повноважень і обов'язків правоохоронних органів у межах надання міжнародної правової допомоги в цивільних справах. Це включає деталізацію процедурних дій, які можуть виконуватися правоохоронцями на підставі міжнародного доручення, встановлення строків їх виконання, а також встановлення відповідальності за необґрунтовані затримки або неналежне виконання зобов'язань. Така конкретизація сприятиме уніфікації практики, усуненню правових колізій та підвищенню ефективності співпраці.

Окремо слід підкреслити важливість посилення міжвідомчої координації, яка може бути досягнута шляхом регулярного проведення спільних тренінгів, семінарів та круглих столів для представників судової системи, правоохоронних органів, а також Міністерства юстиції як центрального органу з міжнародної правової допомоги. Обмін практичним досвідом, аналіз типових проблемних ситуацій та вивчення найкращих міжнародних практик, зокрема країн-членів ЄС, сприятиме формуванню спільного бачення процесу взаємодії, підвищенню професійної підготовки кадрів і розвитку культури міжвідомчого співробітництва. Такий підхід дозволить не лише оптимізувати процес виконання міжнародних доручень, а й забезпечити більш ефективний захист прав і свобод учасників цивільного судочинства, що особливо важливо у контексті міжнародних зобов'язань України та її євроінтеграційного курсу.

Висновки. Виконання міжнародних судових доручень у цивільних справах в Україні залишається складним і багаторівневим процесом, що потребує узгодженої взаємодії між судами та правоохоронними органами. Незважаючи на наявність законодавчого регулювання, на практиці виникають труднощі, зумовлені відсутністю єдиних процедур, слабкою координацією між установами та нечітким розподілом повноважень. Актуальними напрямами вдосконалення є створення спільних процедур взаємодії, цифровізація процесу виконання доручень через єдині електронні платформи, а також оновлення правового регулювання з метою забезпечення прозорості, передбачуваності та ефективності дій усіх залучених суб'єктів. Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню якості міжнародної правової допомоги у цивільному судочинстві та забезпеченню належного захисту прав громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пухаленко В.П. Міжнародно-судове співробітництво в рамках ЄС з цивільних справ. *Часопис Академії адвокатури України: електрон. наук. фах. вид*. К.: Акад. адвокатури України, 2011. № 4 (13). С. 1–6.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
3. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2005, № 32, ст. 422.
4. Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах (Гаазька конференція) від 15.11.1965. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_890#Text.
5. Боднар Н.А. Правове регулювання, проблеми та перспективи судової співпраці України та Європейського союзу в цивільних справах. *Право і суспільство.* 2018. № 4. С. 262–270. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2018_4_49.
6. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 29 серпня 2025).
7. Ухвала у цивільній справі № 323/526/21. URL. https://reyestr.court.gov.ua/Review/95826039 (дата звернення: 29 серпня 2025).

УДК 341.649 : 347. 95
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.54

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ ТА НАГЛЯД ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ВИКОНАВЦІВ ЗГІДНО РЕКОМЕНДАЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ З ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОСУДДЯ: ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧИХ НОВЕЛ ТА НАУКОВІ КОНЦЕПЦІЇ

Фурса С.Я.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права
Національної академії України,
заслужений юрист України
ORCID:0000-0002-3023-5287
e-mail:fursa_2003@ukr.net

Фурса Є.І.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права
Національної академії України

Фурса С.Я., Фурса Є.І. Судовий контроль за виконанням судових рішень і нагляд за діяльністю виконавців згідно Рекомендацій Європейської комісії з ефективності правосуддя: доцільність законодавчих новел та наукові концепції.

Проаналізовані Рекомендації Європейської комісії з ефективності правосуддя щодо доцільності запровадження в українське законодавство про органи примусового виконання рішень нагляду та контролю за діяльністю виконавців. Щодо позасудового контролю за діяльністю як державних, так і приватних виконавців, то у українському законодавстві існують норми, які регламентують такий контроль. Висловлено авторське бачення про недоцільність наділення суду повноваженнями із здійснення контролю шляхом розглядати заяви про зобов'язання боржника подати звіт про виконання судового рішення, коли вже відкрите виконавче провадження. Виходить, що суд наділений дублюючою функцією щодо перевірки виконання боржником рішення, оскільки дії або бездіяльність останнього має, насамперед, контролювати виконавець. Норми цивільного процесуального законодавства щодо *судового контролю*, фактично, зводиться до процедури розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність виконавців. Контроль може бути постійним або періодичним, плановим або позаплановим, але він має передбачати перевірку діяльності виконавця, а не цивільну справу, де розглядатиметься окремий спірний випадок у його діяльності. Коли до суду оскаржуються дії виконавця, то за результатами розгляду скарги постановлюється ухвала і у разі встановлення обґрунтованості заяви суд скасовує оскаржувані рішення та визнає дії чи бездіяльність виконавця неправомірними і зобов'язує його усунути порушення (поновити порушене право заявника). У законі не йдеться про способи усунення правопорушення - поновлення права заявника, а виконавець на свій розсуд не може сам визначати такі способи, тому суд у рішенні має їх конкретизувати. Коли рішенням, дією чи бездіяльністю виконавця особі була завдана моральна та матеріальна шкода, суд вправі встановити відшкодування за завдане правопорушення, чого не можуть зробити контролюючі органи. У такому випадку має застосовуватися не скарга, а позов.

Щодо отримання судом звіту боржника як однієї із форм контролю проаналізовані думки суддів, які зазначають про недоцільність його запровадження, оскільки існують об'єктивні умови невиконання боржниками рішень, зокрема, важкий матеріальний стан, мораторії на стягнення із державних установ тощо, тому ніякий судовий контроль таку ситуацію не виправить.

Ключові слова: судовий контроль, добровільне, примусове виконання судових рішень, суд, виконавець, стягувач, боржник, оскарження рішень, дій або бездіяльності виконавців, скарга, звіт боржника, право на судовий захист, правовідновлювальна функція.

Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. Judicial control over the execution of court decisions and supervision of the activities of executors according to the Recommendations of the European Commission on the Efficiency of Justice: expediency of legislative innovations and scientific concepts.

The Recommendations of the European Commission for the Efficiency of Justice on the expediency of introducing into Ukrainian legislation on bodies for the enforcement of decisions supervision and control over the activities of executors are analyzed. Regarding extrajudicial control over the activities of both state and private executors, there are norms in Ukrainian legislation that regulate such control. The author's vision is expressed about the inexpediency of granting the court the authority to exercise control by considering applications for the debtor's obligation to submit a report on the execution of a court decision when enforcement proceedings have already been opened. It turns out that the court is endowed with a duplicate function of verifying the execution of the decision by the debtor, since the actions or inaction of the latter must, first of all, be controlled by the executor. The norms of civil procedural legislation on judicial control, in fact, are reduced to the procedure for considering complaints about decisions, actions or inaction of executors. Control can be permanent or periodic, planned or unplanned, but it should provide for an inspection of the executor's activities, and not a civil case, where a separate controversial case in his activities will be considered. When the executor's actions are appealed to the court, a ruling is made based on the results of the complaint review, and if the application is found to be justified, the court cancels the appealed decisions and recognizes the executor's actions or inaction as unlawful and obliges him to eliminate the violation (restore the violated right of the applicant). The law does not mention methods for eliminating the offense - restoring the applicant's right, and the executor cannot determine such methods at his discretion, so the court must specify them in these decisions. The authors emphasize that when a person was caused moral and material damage by a decision, action or inaction of the executor, the court has the right to establish compensation for the offense, which the supervisory authorities cannot do. In this case, not a complaint should be applied, but a lawsuit, which will provide for the restoration of the rights of the person who suffered from the actions or inaction of the executor.

Regarding the court's receipt of the debtor's report as one of the forms of control, the opinions of the judges were analyzed, as they noted the inexpediency of its introduction, since there are objective conditions, non-fulfillment of decisions by the debtors, in particular, difficult financial situation, moratoriums on collection from state institutions, etc., therefore no judicial control will correct such a situation.

Key words: judicial control, voluntary, forced execution of court decisions, court, executor, collector, debtor, appeal of decisions, actions or inaction of executors, complaint, debtor's report, right to judicial protection, restorative function.

Постановка проблеми. Виконання рішення суду є важливою складовою права на судовий захист. У широкому розумінні, як на це вказував Європейський суд по правах людини (далі – ЄСПЛ), правосуддя не буде досягнуто, якщо рішення суду не буде виконане. Тому для забезпечення виконання рішення має бути досконале законодавство з примусового виконання судових рішень в Україні, яке б належно регламентувало повноваження як державних, так і приватних виконавців, їх права та обов'язки як учасників виконавчого провадження, має існувати баланс між обов'язками і правами виконавців та їх взаємодія із судом. Особливо актуальними є дослідження науковців, виконавців, суддів, які висловлюють свої думки щодо доцільності запровадження судового контролю за виконанням судових рішень, зокрема, й здійснення такого контролю судом через звіт боржника. Такі пропозиції мають бути публічно та фахово обговорені з метою їх запровадження у новий законопроєкт із примусового виконання судових рішень.

Стан опрацювання Автори проаналізували Рекомендації Європейської комісії з ефективності правосуддя та їх вплив на виконавче провадження [1], а також Керівні принципи розроблені цією Комісією[2]. У цьому документі, також були надані рекомендації щодо доцільності запровадження в Україні судового контролю за виконанням судових рішень та вони Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень"[3] були запровадженні у Цивільний процесуальний кодекс України [4] (далі – ЦПК). Але такі новели українського законодавства щодо судового контролю за виконанням судових рішень потребують переосмислення практиками, вченими з метою вдосконалення норм ЦПК, які його регламентують, бо ці норми мають безпосередній вплив на виконавче провадження.

Мета статті: проведення аналізу Рекомендацій Європейської комісії з ефективності правосуддя [5] щодо запровадження судового контролю за виконанням судових рішень та норм ЦПК з метою

встановлення у них протиріч та висловлення обґрунтованих наукових концепцій із урахуванням правової природи виконавчого провадження як постсудової юрисдикції з примусового виконання судових рішень з урахуванням правової системи України та компетенції відповідних органів, які мають здійснювати такий контроль, зокрема, виконавців та внесення змін і доповнень до ЦПК та Закону України "Про виконавче провадження" для узгодження між собою цих нормативних актів для забезпечення виконання органами примусового основного завдання з повного, своєчасного та неупередженого виконання, зокрема, й судових рішень.

Виклад основного матеріалу. У Керівних принципах Європейської комісії мають місце два терміни: **«контроль діяльності» і «нагляд за діяльністю»**, тобто виконавців, які є досить важливими і актуальними для сучасного виконавчого провадження в Україні та які автори розкриють далі та покажуть їх відмінність між собою.

Так, у Глосарії до Керівних принципів визначено, що «*Контроль діяльності означає контроль законності дій, які здійснюються виконавцями. Він може здійснюватися апріорі (до того, як виконавці почнуть діяти) або апостеріорі (після того, як виконавці почнуть діяти) дисциплінарним органом (див. нагляд за діяльністю)*» [5].

З таким визначенням важко погодитися, оскільки воно є суперечливим. Якщо особа іменується "виконавцем", то тут слід розуміти його професійну діяльність, яка безпосередньо пов'язана із примусовим виконання рішень. Тому не зрозумілим є "контроль діяльності виконавця *апріорі" (до того, як виконавці почнуть діяти)*. На думку авторів, такий період може включати набуття особою статусу виконавця. Тобто може йтися лише про контроль за підготовкою майбутніх виконавців, про підвищення вимог, які висуваються до осіб, які мають намір здійснювати діяльність з примусового виконання рішень, складання ними кваліфікаційного іспиту.

У Глосарії вживається також поняття *"нагляд за діяльністю" під яким розуміють процес, за допомогою якого орган влади робить зауваження виконавчому органу щодо його чи її методів роботи (проблеми з розкладом, відсутність ввічливості тощо); це своєрідний спрощений контроль, який не передбачає фактичного розгляду скарги, але метою якого є забезпечення справедливого відправлення правосуддя»*.

З наведеної дефініції можна зробити висновок про те, що орган влади робить зауваження координуючому органу щодо підвищення якості їх роботи, якщо на діяльність виконавців буде надходити багато скарг.

Оскільки в Україні існує змішана система примусового виконання і виконавці поділяються на державних і приватних, тому вважаємо доцільним проаналізувати порядок *позасудового контролю*, який має здійснюватися саме за їх діяльністю, а не боржника та яким органом чи уповноваженою посадовою особою.

Державні виконавці входять до структури Міністерства юстиції України, отримують заробітну плату і на цій підставі мають звітувати перед керівником за результати своєї діяльності. Отже, керівник структурного підрозділу й має здійснювати контроль за діяльністю своїх підлеглих, вживати до них дисциплінарні заходи впливу за виявлені правопорушення або преміювання за високу якість роботи.

Інша ситуація має місце у діяльності *приватних виконавців*, які згідно Податкового кодексу України є самозайнятими особи. Так, в Україні діє Рада приватних виконавців України, Асоціація приватних виконавців як орган їх самоврядування (ст. 47 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»)[6]. Але контроль за їх діяльністю покладено на Міністерство юстиції України шляхом проведення планових і позапланових перевірок у порядку, встановленому Міністерством юстиції України (ст. 34 цього ж Закону). Згідно ст. 35 цього Закону Рада приватних виконавців України має певні повноваження по контролю за діяльністю приватного виконавця, але лише на предмет дотримання ним: 1) статуту Асоціації приватних виконавців України; 2) Кодексу професійної етики приватного виконавця; 3) рішень Ради приватних виконавців України та з'їзду приватних виконавців України, пов'язаних із діяльністю приватних виконавців.

Виходячи з функції контролю за діяльністю як приватних, так і державних виконавців можна зробити висновок про те, що не доцільно було наділяти суди функціями з контролю виконавців шляхом розгляду скарг, оскільки за їх діяльністю *законом встановлений контроль* і є можливість позбавити правового статусу тих виконавців, які здійснюють грубі правопорушення. Тому постраждалі особи вправі задіяти відповідні механізми з контролю за діяльністю виконавців. Такий метод цілком раціональний, оскільки зводиться він до профілактичної роботи з тими органами, які мають застерігати правопорушення і проводити відповідні перевірки, акцентуючи увагу на найбільш резонансних правопорушеннях, чим застерігати їх повторення. Така робота має узагальнювати весь попередній досвід і відповідний координуючий орган має виробляти концепції наступних перевi-

рок, що має призводити до поліпшення якості відповідного законодавства. Автори досліджували питання дисциплінарної відповідальності приватних виконавців, оскільки саме, наприклад, за порушення правил етики приватним виконавцем, розголошення професійної (виконавчої) таємниці та інших підстав, передбачених ст. 38 Закону України "Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень та рішень інших органів" до приватних виконавці можуть застосовуватися дисциплінарні стягнення.[7] Тобто, такий *позасудовий контроль державних і приватних виконавців* існує у Україні та він регламентований законодавством про організаційні питання органів примусового виконання, але такий контроль не іменується як "нагляд за діяльністю виконавців". Як бачимо, та на що слід звернути увагу фахівців, що зазначені у Рекомендаціях Європейської комісії терміни не співпадають з прийнятими в українському законодавстві поняттями.

Щодо *судового контролю за виконанням судових рішень,* то вчені та практики вказують на те, що такий контроль регламентовано **у** розділі VII ЦПК та він передбачає безпосередній розгляд судом скарг на рішення, дії або бездіяльність осіб, які виконують рішення в примусовому порядку. Але після аналізу статей 447-453 ЦПК можна дійти висновку, що «*судовий контроль*» зводиться, фактично, до процедури розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність виконавців. У 2024 р. до ЦПК була введена новела з розгляду судом заяв про зобов'язання боржника подати звіт про виконання судового рішення.

Перша концепція, на думку авторів, запозичена з часів, коли існували судові виконавці, які входили до структури судів. Суддя здійснював контроль за діяльністю судового виконавця, який виконував в примусовому порядку рішення, яке він ухвалив.

Проте проаналізувавши розділ III Рекомендацій Комісії автори дійшли висновку про те, що встановлені нею умови контролю не здатні будуть належно виконувати суди. Якщо такий контроль здійснювати постійно, то це забиратиме у суду досить багато часу, що нереально забезпечити, так само і здійснення суддями періодичного контролю.

Крім того, слід зазначити, що розгляд справ на дії посадових осіб – це звична практика в діяльності судів і вона не називається "контролем", наприклад, коли йдеться про розгляд скарг на дії посадових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування тощо.

Дійсно, постраждалі у виконавчому провадженні особи можуть не довіряти контролюючим органам, тому наділяються правом на оскарження рішення, дії або бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця, якщо під час виконання судового рішення, ухваленого відповідно до цього Кодексу, порушено їхні права (ст. 447-1 ЦПК). Але процедура розгляду справ судом тривала і потребує затрат коштів, якщо брати до уваги надання їм адвокатом правничої допомоги.

Однак, існує умова, яка відрізняє діяльність суду від діяльності перелічених контролюючих органів. Суд згідно ст. 451 ЦПК України за результатами розгляду скарги постановляє ухвалу і у разі встановлення обґрунтованості заяви він скасовує оскаржувані рішення та визнає дії чи бездіяльність неправомірними і зобов'язує державного виконавця або іншу посадову особу органу державної виконавчої служби, приватного виконавця усунути порушення (поновити порушене право заявника). Проте у нормі не йдеться про способи усунення правопорушення, зокрема, й про способи поновлення права заявника. Але виконавець на свій розсуд не може сам визначати такі способи, якщо вони не передбачені законом, тому суд ці рішенні має конкретизувати, тобто як має бути усунутий недолік в діяльності виконавця.

Може мати місце й ситуація, коли рішенням, дією чи бездіяльністю виконавця особі була завдана матеріальна та моральна шкода, тому суд розглядаючи ці вимоги в одному провадженні та при визнанні оскаржуваних рішень, дії чи бездіяльності неправомірними вправі встановити відшкодування за завдане правопорушення, чого не можуть зробити контролюючі органи. Але в такому випадку до суду має подаватися не скарга, а позов, який передбачатиме не тільки припинення правопорушення, а й відновлення прав особи, яка постраждала від дій або бездіяльності виконавця.

Як бачимо, сутність діяльності суду зводиться до розгляду справи і вирішення спору про те, а чи мало місце правопорушення, але цю діяльність суду *не можна пов'язувати з контрольною функцією*. Контроль може бути постійним або періодичним, плановим або позаплановим, але він має передбачати перевірку діяльності виконавця, а не цивільну справу, де розглядатиметься окремий спірний випадок у його діяльності. Наприклад, якщо підіймається питання щодо контролю за діяльністю певної посадової особи, то варто перевіряти не тільки поведінку такої особи в певних правовідносинах, а й аналізувати дії або бездіяльність такої особи у попередній період.

Автори вважають, що якщо суди навантажувати функцією контролю за виконанням рішень у певних категоріях справ (ст. 453-1 ЦПК), то це призведе до формалізму, оскільки така функція, фактично, зводитиметься до проставляння відмітки судді, що ним здійснена перевірка виконавчого провадження. В такому випадку «відмітка» судді слугуватиме своєрідною індульгенцією для інших

перевірок, оскільки хто вправі перевіряти діяльність такої особи і робити зауваження, коли суд визнав такі дії законними.

Якщо ж судді будуть докладно аналізувати діяльність виконавців, то це призведе до значного навантаження на суди, які й так завантажені. Саме з метою оптимізації цивільного судочинства були внесені істотні зміни до ЦПК, зокрема, запровадження у цивільне судочинство принципу пропорційності.

Не менш суперечливою щодо Рекомендацій Європейської комісії є новела ЦПК України щодо зобов'язання подати боржнику звіт про виконання судового рішення (ст. 453^{-1} ЦПК). Так, тепер до повноважень суду віднесено - зобов'язати боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення в цивільних справах, коли до суду з письмовою заявою звернеться стягувач.

Така новела є абсолютно неприйнятною в тому змісті, як вона викладена у ЦПК. Розпочнемо аналіз з найпростішого припущення, що суд ухвалив рішення на користь стягувача. Виникає риторичне запитання, а що далі? Однозначно, згідно принципу загальнообов'язковості судового рішення боржник мусить виконувати рішення суду, що набрало законної сили, зокрема, у добровільному порядку (немайнові вимоги). Якщо він його не виконує, то існує *два підходи* до вирішення цієї ситуації:

- за умови добровільного невиконання немайнового рішення виконавчий документ згідно Закону України «Про виконавче провадження» підлягає примусовому виконанню;
- стягувач має право звернутися до правоохоронних органів за порушенням кримінальної справи згідно ст. 382 Кримінального кодексу України (далі – КК) України [8], наполягаючи і доводячи факт, що боржник умисно не виконує рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили або перешкоджає їх виконанню.

Альтернативний *третій варіант* полягає в тому, що у разі виявлення цих фактів виконавцем саме він має ініціювати порушення кримінальної справи (ст. 76 Закону України " Про виконавче провадження"[9]). Тому оптимальним варіантом відновлення власних прав для стягувача є звернення за примусовим виконанням рішення.

Наділяючи суди новими контрольними функціями щодо розгляду заяв про зобов'язання боржника подати звіт про виконання судового рішення законодавець запропонував інший варіант, який має бути чітко регламентованим:

- передбачати **добровільне** контрольоване виконання рішення боржником, а відповідний контроль покладатиметься на суд,
- або функція контролю за діями боржника під час примусового виконання рішення, яке здійснюватиметься двома суб'єктами : виконавцем, у провадженні якого знаходиться виконавчий документ, і судом, який ухвалив рішення.

В останньому випадку виникатиме певний дисонанс, який полягатиме в тому, що суд звертається безпосередньо до боржника, не зважаючи на те, що мало місце відкриття виконавчого провадження (ч. 2 ст. 453-1 ЦПК).

Але ж з моменту відкриття виконавчого провадження за примусове виконання рішення має вже відповідати державний або приватний виконавець. *Саме виконавець має контролювати хід примусового виконання рішення* (п. 1 ч. 3 ст. 18 Закону), застосовувати заходи процесуального примусу, а при неналежному виконанні рішення застосовувати штрафи і в певних випадках ініціювати застосування до боржника кримінальної відповідальності, передбаченої ст. 382 КК України за умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню. Тому контрольна функція суду з розгляду відповідних заяв дублює повноваження виконавців, а також суперечить принципам виконавчого процесу, оскільки забезпечувати і відповідати за належне примусове виконання рішень має виконавець.

Якщо проаналізувати перелік рішень в цивільних справах, по яких суд вправі зобов'язати боржника подати, у встановлений ним строк, звіт про виконання судового рішення, то можна помітити, що частина з них законодавцем віднесена до тих, які частково підлягають примусовому виконанню. Але звернемо увагу на той факт, що у Законі України «Про виконавче провадження» відсутні норми, які б регламентувати процедуру, зокрема, строки примусового виконання рішень, які підлягають негайному виконанню. [10]

Отже, звіт боржника про виконання рішення можна сприймати й як результат впровадження поняття «розумні строки» і неконкретності процедур примусового виконання рішень, коли стягувачу потрібні роз'яснення, що зробив виконавець в певний проміжок часу. Уявляється, що кожне виконавче провадження має бути розкладене на певні етапи і стадії із зазначенням часу вчинення певних виконавчих дій. В такому разі стягувач здатен буде контролювати виконання рішення в часі, наприклад, коли через місяць після відкриття виконавчого провадження його не запросять взяти участь в

описі майна боржника, то йому стане очевидним, що виконавчі дії не вчиняються або вчиняються із запізненням. Крім того, стягувач має доступ до Автоматизованої системи виконавчого провадження (далі – АСВП), де він може прослідкувати чи виконується боржником рішення та чи не порушуються ним, а також і виконавцем строки вчинення певних виконавчих процесуальних дій та які заходи ним вчиняються, щоб рішення було виконано своєчасно, неупереджено та у повному обсязі.

Тому на вимогу суду щодо звіту про виконання рішення, то його має надавати виконавець, а не боржник, який, в свою чергу, повинен надавати звіт виконавцю з приводу невиконання рішень або законних вимог виконавця чи іншого порушення вимог законодавства про виконавче провадження. Так, надання боржником виконавцеві пояснень за фактами невиконання рішень або законних вимог виконавців чи іншого порушення вимог законодавства про виконавче провадження (п. 6 ч. 5 ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження») по суті і є звітом боржника.

Автори аналізуючи права та обов'язки виконавця та їх співвідношення зазначали про те, що слід таке право виконавця як "проведення перевірки виконання боржниками рішень, що підлягають виконанню відповідно до цього Закону", яке передбачене у п. 1 ч. 3 ст. 18 Закону виключити та перенести його до *обов'язку виконавця*. Оскільки виконати завдання, яке передбачене у ст. 3 Закону України "Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» виконавець не зможе, оскільки має місце перекіс у кількості обов'язків щодо прав виконавців у співвідношенні 6 до 22.

Специфічні риси виконання рішень, за якими боржником є держава Україна, розкрити у даній публікації неможливо, оскільки це багатоаспектне проблемне питання, але окремі позиції були оприлюднені авторами раніше.[11]

Комусь може здатися дивною ситуація, коли виконавці і судді не реагують на відповідну новелу зобов'язати боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення. Таку реакцію можна пояснити дуже просто, оскільки вона вигідна виконавцям, так як запит стосується не їх бездіяльності з виконання рішення, а боржника. Для суддів такі справ – це їх зайве навантаження. Така категорія справ для них не є принциповою через те, що у ній не вирішуються істотні питання. Тому важко побачити у фаховій дискусії критичні зауваження щодо цієї новели з боку виконавців. [12]

Проте заслуговують на увагу думки суддів, які були висловлені під час заходу на тему " Роль звіту про виконання судового рішення у забезпечені ефективного судового контролю", який відбувся у Південно-західному апеляційному господарському суді. Так, суддя Віталій Зуєв зазначив, що із введення новел щодо судового контролю у цивільному і господарському судочинстві вони потребують зміни підходів до визначення ефективних (належних) способів захисту та зробив акцент на тому, що із запровадженням нових механізмів з судового контролю навантаження на суддів ще суттєво зросте. Разом з цим новації покладають додаткову відповідальність на суд, кожне із відповідних рішень суду може бути оскаржене у вищій інстанції.

Суддя Юрій Чумак зазначив, що є об'єктивні причини, які перешкоджають виконанню судових рішень, зокрема, брак коштів у боржників, мораторій щодо стягнень з державних компаній, органів державної влади тощо. У таких ситуаціях жоден судовий контроль не вирішить питання. [13]

Так, у разі неприйняття звіту суд може накласти штраф на боржника за правилами ст. 148 ЦПК (ч. 4 ст. 453^4 ЦПК). Але такий захід може бути оскаржений на підставі того, що він має застосовуватися відповідно до мети, встановленої у ст. 143 ЦПК. Зокрема, це "*спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил … та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства*".

Але виконавче провадження це не здійснення судочинства, а примусове виконання судового рішення поза судом державними виконавцями, які належать до виконавчої, а не судової гілки влади та приватними, які є самозайнятими особами. При цьому у виконавчому провадженні не виконуються встановлені для суду правила, виконання яких перешкоджає здійсненню судочинства, як це передбачено у ст. 143 ЦПК. Крім того, коли на майно боржника накладено арешт, то як він може виконувати рішення суду, якщо всі наступні дії залежатимуть від виконавця…

Щодо надання звіту повторно, (статті 453^1 – 453^4 ЦПК), то такі дії істотно впливають на завантаженість суду, бо така "повторність" може бути безкінечною, оскільки в ЦПК не вказано, а скільки раз суд може повторно надавати боржнику строк для повторного звіту і як суд може реагувати на поведінку боржника, якщо на неї не реагує виконавець.

Висновки : Проблемність питання з виконанням рішень судів полягає в тому, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання державного або комунального сектору економіки як правило не виконують рішення судів і такий висновок можна зробити, виходячи із частин 4 та 5 ст. 453^1 ЦПК. Але в таких випадках штрафи будуть стягуватися з установи, а не з керівника. Тому для дієвості вимог законодавства та стимулювання відповідних посадових осіб до

виконання рішень судів варто ставити питання руба. У цьому зв'язку виникає риторичне запитання, а чи може керівник, який не виконує рішення суду без поважних причин, очолювати державну або комунальну установу!? При такій постановці питання керівники будуть робити все від них залежне, щоб вчасно і в повному обсязі виконати рішення суду, щоб не втратити свою посаду. Тому такі новели законодавства можуть зрушити виконання рішень у позитивному напрямку.

Позитивно також може вплинути на примусове виконання рішення законодавчо встановлене право на витребування від виконавця звіту або відповідних відомостей про хід виконання рішення суду і наступні кроки з його виконання із зазначенням конкретних строків вчинення відповідних виконавчих дій. А розумні строки, які зведені у ранг принципу виконавчого провадження абсолютно не стимулюють до швидкого виконання рішення [10, с. 226-227]. В такому випадку в осіб з'явиться можливість оскаржувати дії, рішення або бездіяльність виконавців, а не суду аналізувати окремий звіт боржника.

Спроби підвищити ефективність виконання рішень судів у виконавчому провадженні за рахунок так званого "контролю суду" за діяльністю виконавця або боржника чи фрагментарного удосконалення відповідного законодавства не дадуть позитивних результатів, оскільки потрібна скрупульозна і системна робота над новою редакцією Закону України «Про виконавче провадження». При цьому, має бути узгоджена діяльність суду та виконавців не тільки при виконанні рішень судів, а й ухвал суду щодо забезпечення доказів та позову [14].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. , Rehushevskyi E. Ye. Recommendations of the European Commission on the efficiency of justice and their impact on improving enforcement proceedings in Ukraine. *Аналітично -порівняльне правознавство*. 2025. № 4.частина 3. С. 438–443.
2. Фурса С.Я., Фурса Є.І., Мальський М.М. Керівні принципи Європейської комісії з ефективності правосуддя та їх вплив на примусове виконання рішень в Україні. *Науковий Вісник Ужгородського університету.* 2025. № 90. С. 223–229.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень. Закон України від 21.11.2024 року № 4094-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4094-20#Text.
4. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n7044.
5. EUROPEAN COMMISSION FOR THE EFFICIENCY OF JUSTICE (CEPEJ) ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS IN EURO. URL:https://rm.coe.int/european-commission-for-the-efficiency-of-justice-cepej-enforcement-of/168078829e.
6. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів Закон України від 2 червня 2016р № 1403-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text.
7. Fursa S. Ya., Fursa Ye. I. Kontrola i odpowiedzialność dyscyplinarna komorników prywatnych na Ukrainie. *New Currenda* . 2021. № 4, p. 39–44.
8. Кримінальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2729.
9. Про виконавче провадження. Закон України від 2 червня 2016р № 1403-VIII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19?find=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B0%D1%87#n214.
10. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Поняття порядок, способи і строки виконання ухвал та рішень в цивільному та виконавчому процесі / В кн. Цивільний та виконавчий процес: міжгалузеві зв'язки. Особливості розгляду певних категорій цивільних справ та виконання рішень. Київ, Алерта, 2024. (925с). С. 23-69; Фурса С.Я., Фурса Є.І., Мальський М.М. Керівні принципи Європейської комісії з ефективності правосуддя та їх вплив на примусове виконання рішень в Україні. *Науковий Вісник Ужгородського університету.* 2025. № 90. С. 226-227.
11. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Концепції щодо реформування законодавства про виконавче провадження / В кн. Виконавчий процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про виконавче провадження. Київ, Алерта, 2023. С. 11–53.
12. Роль звіту про виконання судового рішення: в Одесі відбулася фахова дискусія. URL: https://odessamedia.net/news/rol-zvitu-pro-vikonannya-sudovogo-rishennya-v-odesi-vidbulasya-fakhova-diskusiya.
13. Думками про новели щодо судового контролю за виконанням судових рішень поділилися судді ВС у КГС.URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme.
14. Примітка: додатково див.: Позов в цивільному процесі: науково-практичний посібник.Серія: "Цивільний процес для фахівців". Книга 2 / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси. Київ, Алерта, 2025. 448 с.

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.55

ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ В ПРОЦЕСІ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СІМЕЙНИХ СПОРІВ

Хряпченко В.П.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Національного університету
водного господарства та природокористування

Хряпченко В.П. Функції органів опіки та піклування в процесі альтернативних способів вирішення сімейних спорів.

У статті досліджено застосування альтернативних способів вирішення сімейних спорів, зокрема медіації, та роль органів опіки і піклування у цих процесах. Відзначено, що ще у 1998 році Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендацію № R (98) 1 щодо медіації в сімейних справах, що стало підґрунтям для розвитку відповідних практик у державах-членах. У сучасних умовах Україна підтвердила актуальність цього напряму, зокрема через розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 708-р, яким схвалено Національну стратегію захисту прав дитини у сфері юстиції на 2025-2028 роки та операційний план заходів з її реалізації на зазначений період. Цей документ визначає пріоритети державної політики щодо захисту прав дітей, підкреслюючи значущість застосування альтернативних способів вирішення сімейних спорів та необхідність підготовки висококваліфікованих фахівців.

Наголошено, що органи опіки та піклування, поряд із адміністративними й контрольними, виконують інформаційну та підтримуючу функцію, сприяючи застосуванню медіації та інших досудових процедур. Практика Верховного Суду України вказує на наявність системної проблеми пасивної поведінки цих органів у процесі врегулювання сімейних спорів. Водночас суд підкреслює, що органи опіки та піклування повинні пропонувати сторонам альтернативні механізми, що відповідають інтересам дитини, надаючи консультації, роз'яснення та сприяючи мирному досягненню домовленостей.

Зроблено висновок, що підвищення ефективності органів опіки та піклування потребує належного нормативного закріплення їхніх повноважень, чіткої регламентації участі у медіаційних та інших досудових процедурах, а також якісної професійної підготовки персоналу, здатного діяти не лише у адміністративному, а й у медіаційному вимірі. Використання альтернативних способів вирішення спорів у поєднанні з професійною діяльністю цих органів сприятиме формуванню комплексної системи захисту прав дітей, зниженню рівня конфліктності у сімейних правовідносинах, забезпеченню психоемоційного комфорту неповнолітніх та зміцненню довіри до інститутів юстиції.

Ключові слова: функції, органи опіки та піклування, захист прав дітей, альтернативне вирішення спорів, сімейні спори, медіація, досудове врегулювання.

Khryapchenko V.P. Functions of guardianship and trusteeship bodies in the process of alternative methods of resolving family disputes.

The article examines the use of alternative methods of resolving family disputes, in particular mediation, and the role of guardianship and trusteeship bodies in these processes. It is noted that back in 1998, the Committee of Ministers of the Council of Europe adopted Recommendation No. R (98) 1 on mediation in family matters, which became the basis for the development of relevant practices in the member states. In modern conditions, Ukraine has confirmed the relevance of this direction, in particular through the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 14, 2025 No. 708-r, which approved the National Strategy for the Protection of the Rights of the Child in the Sphere of Justice for 2025-2028 and the operational plan of measures for its implementation for the specified period. This document defines the priorities of state policy on the protection of children's rights, emphasizing the importance of the use of alternative methods of resolving family disputes and the need to train highly qualified specialists.

It is emphasized that guardianship and trusteeship bodies, along with administrative and control bodies, perform an informational and supportive function, facilitating the use of mediation and other pre-trial procedures. The practice of the Supreme Court of Ukraine indicates the presence of a systemic problem of passive behavior of these bodies in the process of resolving family disputes. At the same time, the court emphasizes the obligation of guardianship and trusteeship bodies to offer the parties

alternative mechanisms that meet the interests of the child, providing consultations, explanations and facilitating the peaceful achievement of agreements.

It is concluded that increasing the efficiency of guardianship and trusteeship bodies requires proper regulatory consolidation of their powers, clear regulation of participation in mediation and other pre-trial procedures, as well as high-quality professional training of personnel capable of acting not only in the administrative, but also in the mediation dimension. The use of alternative dispute resolution methods in combination with the professional activities of these bodies will contribute to the formation of a comprehensive system for the protection of children's rights, reducing the level of conflict in family legal relations, ensuring the psycho-emotional comfort of minors and strengthening trust in justice institutions.

Key words: functions, guardianship and trusteeship bodies, protection of children's rights, alternative dispute resolution, family disputes, mediation, pre-trial settlement.

Постановка проблеми. Захист прав та інтересів дитини у сфері сімейних правовідносин є ключовою гарантією, закріпленою у законодавстві України. Проте, попри принцип пріоритету інтересів дитини, його реалізація ускладнюється в умовах сімейних спорів. Конфлікти між батьками чи опікунами впливають не лише на матеріальне забезпечення неповнолітніх, а й на їх психоемоційний стан, відчуття безпеки та стабільності, що створює ризики для гармонійного розвитку особистості.

Судові механізми врегулювання спорів, хоча й забезпечують юридичну визначеність, є тривалими, формалізованими та емоційно виснажливими. Це часто посилює конфлікт і не відповідає реальним потребам дитини. Тому особливого значення набувають альтернативні способи врегулювання, зокрема медіація, орієнтована на компроміс, збереження психологічного комфорту та запобігання ескалації.

У цьому контексті важлива роль належить органам опіки та піклування, які поєднують адміністративні й соціально-психологічні функції. Вони мають гарантувати врахування найкращих інтересів дитини, а не лише формальне дотримання законодавства. Недостатня ефективність їх участі у медіаційних процедурах може звести захист прав неповнолітніх до формальності.

Звідси, діяльність органів опіки та піклування у сфері альтернативного вирішення сімейних спорів потребує наукового переосмислення, адже саме якість виконання ними своїх функцій визначає рівень реального захисту прав і психологічного благополуччя дитини.

Метою дослідження є аналіз функціональної ролі органів опіки та піклування у сфері застосування альтернативних способів вирішення сімейних спорів, зокрема, їхньої ролі у сприянні сторонам конфлікту шляхом надання інформаційної, консультативної та організаційної підтримки.

Стан опрацювання проблематики. Питання альтернативних способів вирішення спорів посідає помітне місце у сучасних наукових дослідженнях, адже саме вони розглядаються як ефективний інструмент зниження рівня конфліктності та оптимізації процедур врегулювання правових суперечностей. У вітчизняній науці ця тематика представлена в працях, де увага зосереджується на теоретичних засадах, видах та перевагах альтернативних механізмів, а також на проблемах їх нормативного закріплення та практичного застосування.

Зокрема, Бондаренко-Зелінська Н.Л., досліджуючи альтернативи, зазначає, що світова практика використовує такі основні способи, як арбітраж, медіація та переговори. Крім того, існують похідні або комбіновані процедури – «мед-арб», «міні-суд», незалежна експертиза фактичних обставин, приватна судова система тощо. Науковиця підкреслює, що серед способів альтернативного вирішення спорів (АВС) найбільш поширеною є медіація, яка зарекомендувала себе як ефективний засіб врегулювання спорів різної природи. У випадках, коли вирішення конфлікту потребує спеціальних знань, застосовується нейтральна експертиза фактичних обставин, а у більш комплексних ситуаціях - спільне встановлення фактів за участю фахівців з різних галузей [1]. Водночас, в Україні потенціал альтернативних процедур використовується недостатньо, що зумовлює потребу у подальшому розвитку теоретико-правових досліджень у сфері АВС для того, щоб сприяти вдосконаленню національного механізму вирішення спорів та підвищенню ефективності захисту прав учасників правовідносин.

У наукових працях досить значна кількість авторів наголошують на перевагах медіації як ефективного засобу врегулювання сімейних спорів. Так, наприклад О. Парнета та С. Федик зазначають, що сімейна медіація є гнучкою процедурою, яка дозволяє врахувати індивідуальні особливості кожної ситуації та сприяє досягненню домовленостей, добровільно прийнятих обома сторонами. Вчені підкреслюють, що впровадження медіації на законодавчому рівні створює умови для більш всебічного та результативного вирішення сімейних конфліктів, збереження нормальних відносин між сторонами та зниження рівня їх конфронтації [2]. Дійсно, з цим твердженням варто погодитися, адже саме гнучкість та орієнтація на добровільність виконання домовленостей

роблять медіацію одним із найбільш ефективних механізмів сучасного альтернативного врегулювання спорів.

Разом із тим дослідниці акцентують, що подальший розвиток сімейної медіації в Україні потребує системних заходів, серед яких - належна підготовка висококваліфікованих медіаторів, поширення практичних знань про медіаційні процедури серед населення та правників, а також створення дієвих механізмів інтеграції медіації у практику врегулювання спорів [2]. Повністю поділяючи цю позицію, можна стверджувати, що розвиток інституту медіації залежить від державної політики, спрямованої на формування правової культури та підвищення рівня довіри до альтернативних процедур.

Загалом, в умовах сьогодення, коли спостерігається зростання кількості сімейних конфліктів та посилюється потреба у психологічному й правовому захисті дітей, досліджувана тематика набуває особливої актуальності. Це зумовлює необхідність поглибленого вивчення ролі органів опіки та піклування саме у площині альтернативних способів вирішення сімейних спорів, що робить її однією з важливих проблем сучасних наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. У сучасній практиці існують різні способи врегулювання спорів, які можуть застосовуватися залежно від характеру конфлікту та готовності сторін до співпраці. Одним із найбільш дієвих способів вважається медіація. Вона ґрунтується на принципах добровільності, рівності сторін та нейтральності медіатора, який допомагає учасникам спору знайти компромісне рішення. Варто зазначити, що розвиток медіації в сімейних справах в Україні відбувається із значним часовим відставанням від європейських тенденцій. Ще у 1998 році Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендацію № R (98) 1 щодо медіації в сімейних справах, у якій наголошувалося на необхідності поширення медіаційних процедур для зниження конфліктності, збереження інтересів усіх членів сім'ї, особливо дітей, а також зменшення соціальної й економічної вартості сімейних спорів для держави. У документі підкреслювалася доцільність створення умов для доступності медіації, проведення інформаційних кампаній, а також залучення акредитованих медіаторів до врегулювання конфліктів [3].

Попри такі рекомендації, Україна лише у 2021 році прийняла законодавство, що визначило правові засади її застосування і відповідно до якого "медіація - позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів."[4]. Це свідчить про певне відставання національної правової системи від загальноєвропейських тенденцій, а відтак – і про відсутність належно сформованої правової культури в цій сфері. Сьогодні медіація ще не набула широкого застосування у суспільстві: як сторони конфліктів, так і правники часто залишаються недостатньо поінформованими щодо її переваг, а правозастосовна практика перебуває на етапі становлення.

Вкрай особливого значення набуває активізація ролі держави у формуванні культури досудового врегулювання спорів, адже без системної просвітницької роботи, підготовки кваліфікованих медіаторів і впровадження ефективних механізмів реалізації процедури медіація ризикує залишитися лише декларативним інструментом. Одним із показових свідчень активізації державної політики у сфері захисту прав дітей є ухвалення розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 708-р, яким схвалено Національну стратегію захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затверджено операційний план заходів з її реалізації на 2025-2028 роки. У цьому документі чітко акцентовано на існуванні суттєвої проблеми - відсутності належного нормативно-правового регулювання застосування процедури медіації у спорах між батьками, іншими законними представниками дитини, а також за участю самої дитини. Зокрема, підкреслюється, що медіація має важливе значення як для запобігання виникненню майбутніх конфліктів, так і для їх позасудового врегулювання, особливо у випадках розірвання шлюбу та поділу майна між особами, які виховують спільних малолітніх або неповнолітніх дітей. Водночас наголошено на необхідності формування практики, що ґрунтується на міжнародних стандартах і спрямована на забезпечення найкращих інтересів дитини, у тому числі шляхом запобігання її відчуженню від одного з батьків [5].

Вважаємо за потрібне також наголосити, що функції органів опіки та піклування повинні реалізовуватися не формально, а активно, з урахуванням потреб дитини та завдань сімейного права. Доречною видається практика Верховного Суду: у квітні 2024 року Касаційний цивільний суд постановив окрему ухвалу, звернувши увагу Національної соціальної сервісної служби на системні проблеми, пов'язані з пасивною поведінкою органів опіки та піклування у спорах між розлученими батьками щодо фізичної опіки над малолітніми дітьми. Зокрема, у справі № 761/37027/20 було вказано, що орган опіки та піклування не здійснював практичних заходів для дружнього врегулювання конфлікту між батьками, не пропонував медіацію, не залучав фахівців для допомоги у вирішенні спору тощо [6]. Таким чином, органи опіки та піклування мають відігравати активну, спрямовуючу

роль у таких випадках, виступаючи своєрідними координаторами між батьками задля захисту прав та інтересів дитини. До їхніх ключових функцій належить виявлення конфліктних ситуацій у родині, оцінка ризиків для психічного та фізичного благополуччя дитини, ініціювання та координація дій щодо мирного врегулювання спорів, у тому числі через медіацію, залучення фахівців різних профілів, а також контроль за виконанням домовленостей, досягнутих сторонами. Крім того, ці органи повинні забезпечувати інформаційну підтримку батьків, роз'яснювати можливості досудового врегулювання конфліктів, формувати умови для збереження нормальних взаємин між членами сім'ї та запобігати негативним наслідкам розлучення або конфліктів для розвитку дитини.

О. Парнета та С. Федик підкреслюють, що медіатор є нейтральною стороною, яка не має повноважень нав'язувати варіанти рішень чи висловлювати оцінювальні судження щодо дій та емоцій учасників. Його функція полягає у створенні комунікаційного простору, де сторони самостійно формують власні домовленості, спрямовані на задоволення їхніх потреб та інтересів, а перевірка з боку медіатора стосується лише реалістичності таких рішень. У цьому процесі він виконує роль посередника й каталізатора, допомагаючи виявити справжні інтереси кожної сторони та сприяти ефективному пошуку компромісу [2].

Подібної позиції дотримується і Герасимчук С.С., наголошуючи, що медіатор як нейтральна особа не повинен виступати за жодну зі сторін. Його завдання полягає у встановленні спільної мови між учасниками конфлікту та усуненні бар'єрів, які заважають мирному врегулюванню спору [7].

Ці наукові підходи знаходять підтвердження у міжнародних документах. Зокрема, Рекомендація CM/Rec(2015)4 Комітету міністрів Ради Європи та пояснювальний меморандум акцентують увагу на важливості використання альтернативних способів вирішення спорів у випадках, що стосуються зміни місця проживання дитини. Державам-членам пропонується забезпечити батькам або іншим суб'єктам батьківської відповідальності доступ до спеціальних служб, які сприяють досягненню дружніх домовленостей. Такі угоди не лише зменшують фінансові витрати, але й значно знижують психологічне навантаження на дитину. Особливу увагу в документі приділено необхідності раннього звернення до альтернативних процедур, адже це підвищує шанси на мирне врегулювання конфлікту. Водночас підкреслюється: застосування медіації чи інших форм посередництва не може обмежувати право дитини на доступ до правосуддя чи можливість висловити власну думку. Тому значення набуває підготовка персоналу цих органів. Посадові особи повинні володіти знаннями у сфері медіації, психології дитячого розвитку та конфліктології, що дозволить їм якісніше оцінювати домовленості, досягнуті сторонами, та забезпечувати реальний захист інтересів дитини. Підвищення кваліфікації працівників органів опіки і піклування є передумовою для того, щоб альтернативні способи вирішення спорів дійсно сприяли розвантаженню судової системи, створювали умови для швидшого та гуманнішого розв'язання сімейних конфліктів [8].

Водночас Рада Європи наголошує, що медіація не є універсальною. Наприклад, у випадках, коли зміна місця проживання дитини відбувається у контексті домашнього насильства, використання альтернативних процедур може створювати додаткові загрози. Це пояснюється дисбалансом сил між жертвою та кривдником, що унеможливлює рівноправну участь у переговорах.[8] Така позиція узгоджується зі статтею 48 Стамбульської конвенції, яка прямо забороняє обов'язкове посередництво чи примирення у справах, що стосуються насильства проти жінок і домашнього насильства [9].

Дійсно, хоча медіація має низку переваг, варто зазначити, що вона не позбавлена обмежень. Попов В.А. відзначає, що одним із головних недоліків є відсутність автоматичної юридичної сили домовленостей, досягнутих у ході медіації, доки вони не будуть затверджені судом або оформлені у вигляді нотаріально завіреного договору. Це означає, що навіть після успішного завершення процедури сторони можуть повернутися до конфлікту. У разі невиконання однією зі сторін домовленостей високою є ймовірність повторного спору, часто з більш значними наслідками та витратами [10]. Водночас, органи опіки та піклування можуть сприяти мінімізації цих ризиків, контролюючи виконання домовленостей та пропонуючи повторні консультації або залучення фахівців. Документовані домовленості також можуть слугувати доказом досудового врегулювання спору.

Ще однією проблемою є потенційна нерівність сторін у процесі медіації. Якщо один із учасників перебуває у сильнішій позиції - фінансово, психологічно або юридично - медіація може стати інструментом нав'язування несправедливих умов. Наприклад, один із батьків може чинити тиск на іншого, вимагати поступок, що суперечать інтересам другої сторони або дитини [10]. У цьому випадку органи опіки та піклування мають виконувати важливу функцію захисника дитини та посередника у процесі врегулювання конфлікту, спрямовуючи процес на забезпечення балансу між сторонами та дотримання інтересів дитини.

Тому органи опіки і піклування, реалізуючи свої функції із захисту прав та інтересів дітей, фактично стають важливими учасниками альтернативних способів вирішення сімейних спорів. Їхня роль полягає не лише у контролі за дотриманням прав дитини, але й у забезпеченні об'єктивності

та неупередженості при пошуку компромісних рішень між сторонами. Це створює умови для досягнення справедливих результатів, які відповідають якнайкращим інтересам неповнолітніх. Варто відзначити, що під кінець доцільно погодитися з І.В. Чеховською та М.О. Довгою, що сімейна медіація – це ефективна, багатогранна та гнучка процедура, яка дозволяє сторонам досягти найбільш прийнятного для себе вирішення конфлікту. На нашу думку, Закон України «Про медіацію» досить чітко врегулював проведення такої процедури. Водночас, з огляду на результати дослідження, доцільним видається закріплення у Цивільному процесуальному кодексі України обов'язкової попередньої процедури досудового врегулювання спору (медіації) під час вирішення сімейних спорів, особливо у справах про розірвання шлюбу. Також законодавцю слід визначити чіткі правила поведінки медіатора у випадках, коли під час процедури виявляється факт домашнього насильства чи інші порушення прав та інтересів осіб. Важливим напрямом є й популяризація медіації серед населення, адже її ефективне застосування напряму залежить від рівня обізнаності суспільства [11].

Висновки. Застосування альтернативних способів вирішення сімейних спорів у сучасних умовах набуває особливої значущості, оскільки дозволяє уникнути надмірної конфліктності, зменшити психологічне навантаження на дитину та сприяє швидшому і більш ефективному врегулюванню ситуацій. Важливу роль у цьому процесі відіграють органи опіки та піклування, які, реалізуючи свої функції, забезпечують належний захист прав та інтересів дітей, координують дії батьків, надають необхідні рекомендації, а в окремих випадках - виступають своєрідними посередниками. Їхня активна участь у процесі медіації та інших формах альтернативного врегулювання сприяє зменшенню ризику виникнення повторних конфліктів і закладає підґрунтя для формування партнерських відносин між сторонами.

Разом із цим, вагомого значення набуває підготовка фахівців, здатних професійно застосовувати інструменти альтернативного вирішення спорів, у тому числі за участю органів опіки та піклування. Державна підтримка розвитку цього напряму, створення нормативно-правових та організаційних умов для ефективного функціонування таких механізмів сприятиме не лише розвантаженню судової системи, а й забезпеченню реального захисту прав дитини.

У підсумку, можна стверджувати, що поєднання професійної діяльності органів опіки та піклування з поширенням альтернативних методів вирішення сімейних спорів є перспективним шляхом досягнення справедливого, гуманного та орієнтованого на дитину підходу у сфері сімейних правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Окремі аспекти альтернативного вирішення спорів при врегулюванні сімейних конфліктів. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 158–162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2016_15_41.
2. Парнета О., Федик С. Медіація як спосіб вирішення сімейних спорів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. Т. 1, № 1. С. 100К106. URL: https://doi.org/10.35774/app2021.01.100.
3. Рекомендація № R (98) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в сімейних справах. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_98_1_ 1998_01_21.pdf.
4. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.
5. Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2028 роках: Розпорядж. Каб. Міністрів України від 14.07.2025 № 708-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-p#Text.
6. Окрема ухвала КЦС ВС від 10 квітня 2024 року у справі № 761/37027/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118485765.
7. Герасимчук С.С. Медіація як один із видів альтернативного вирішення спорів: визначення, переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Т. 1, № 82. С. 270–274. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.41.
8. Рекомендація CM/Rec(2015)4 Комітету міністрів державам-членам щодо запобігання та вирішення спорів, пов'язаних зі зміною місця проживання дитини. https://rm.coe.int/cmrec-2015-4e-and-explanatory-memorandum-child-relocation-uk-/1680a31a85.
9. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: https://rm.coe.int/1680462546.
10. Попов В.А. Роль медіації у вирішенні сімейних спорів: переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Т. 1, № 87. С. 246–251. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.36.
11. Чеховська І.В., Довга М.О. Медіація як альтернативний спосіб вирішення сімейних спорів. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. № 3(12). С. 123–138. URL: https://doi.org/10.33244/2617-4154-3(12)-2023-123-138.

УДК 347.772:687
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.56

ТОРГОВЕЛЬНА МАРКА ЯК СПОСІБ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ ФЕШН-ІНДУСТРІЇ

Циронян М.С.,
аспірант Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0004-8517-5738

Циронян М.С. Торговельна марка як спосіб правової охорони та захисту об'єктів інтелектуальної власності у сфері фешн-індустрії

У статті розкрито актуальність правового захисту інтелектуальної власності у сфері фешн-індустрії та наголошено на ролі торговельної марки як одного з найбільш ефективних інструментів охорони прав дизайнерів і брендів. Автор детально аналізує функції торговельної марки у фешн-індустрії, зокрема її здатність виконувати ідентифікаційну, комунікативну та репутаційну функції, формуючи довіру споживачів і підвищуючи конкурентоспроможність бізнесу. Окрема увага приділяється специфіці реєстрації словесних, графічних, об'ємних та кольорових позначень, які все частіше стають об'єктами правового захисту в іноземних юрисдикціях та поступово набувають актуальності для України.

Висвітлено приклади з міжнародної судової практики, зокрема кейси Christian Louboutin vs. Yves Saint Laurent, Chanel vs. Chanel Jones, Adidas vs. Thom Browne, в яких можна простежити складність правового визначення меж допустимого використання знаків та дизайнерських елементів у модній індустрії. Показано, що судові органи часто застосовують такі критерії, як ступінь розрізняльної здатності, ймовірність введення споживача в оману, рівень унікальності та функціональність позначень. Проаналізовані кейси впливають на формування правових стандартів, а також мають суттєве значення для розвитку міжнародної практики у сфері охорони брендів.

В дослідженні також підкреслено відмінності між підходами України та провідних світових держав у сфері реєстрації та захисту торговельних марок. Якщо в ЄС та США активно захищають окремі кольори, принти чи навіть характерні елементи форми одягу, то в Україні такі механізми поки що мають обмежене застосування. Водночас адаптація міжнародного досвіду може стати дієвим інструментом у боротьбі з контрафактом, який становить одну з найбільших загроз для українського та світового ринку моди.

Автор доходить висновку, що зареєстрована торговельна марка у сфері моди є не лише юридичною гарантією від неправомірного використання, але й важливим стратегічним активом бізнесу, який може використовуватись для франчайзингу, ліцензування, залучення інвестицій чи підвищення вартості компанії. Запропоновано напрями вдосконалення національного законодавства, зокрема гармонізацію українського законодавства із міжнародними стандартами, удосконалення процедур реєстрації та забезпечення більш гнучких підходів до охорони новаторських дизайнерських рішень.

Ключові слова: торговельна марка, правова охорона, інтелектуальна власність, фешн-індустрія, бренди, плагіат, контрафакт.

Tsyronian M. S. Trademark as a Means of Legal Protection and Safeguarding of Intellectual Property Objects in the Fashion Industry

The article addresses the relevance of intellectual property protection in the fashion industry and emphasizes the role of trademarks as one of the most effective legal instruments for safeguarding designers' rights and brand identities. The author explores the multiple functions of trademarks in the fashion business, particularly their ability to serve as identifiers, communicative tools, and reputation assets that build consumer trust and increase market competitiveness. Special attention is devoted to the registration of word, figurative, three-dimensional, and color marks, which are increasingly used as legal protection mechanisms in international practice and are gradually gaining importance in Ukraine.

The article highlights significant examples from international case law (Christian Louboutin vs. Yves Saint Laurent, Chanel vs. Chanel Jones, Adidas vs. Thom Browne), illustrating the complexity of determining the permissible use of distinctive signs and fashion design elements. Courts in different jurisdictions often apply criteria such as distinctiveness, likelihood of consumer confusion, uniqueness,

and functionality when assessing trademark disputes. These precedents not only provide clarity on the boundaries of trademark protection but also shape the development of global legal standards for the fashion sector.

The study further emphasizes the differences between Ukrainian and international approaches to trademark protection. While in the EU and the USA colors, prints, and even characteristic product shapes may obtain trademark protection, in Ukraine such mechanisms remain underdeveloped. However, the implementation of foreign best practices could become an effective tool in combating counterfeiting, which poses one of the most pressing challenges for both Ukrainian and global fashion markets.

The author concludes that a registered trademark in the fashion industry is not only a legal safeguard against unfair use but also a strategic business asset that can be exploited for franchising, licensing, investment attraction, and increasing company value. The article proposes ways to improve Ukrainian legislation, including harmonizing domestic norms with international standards, simplifying registration procedures, and adopting more flexible approaches to the protection of innovative design solutions.

Key words: trademark, legal protection, intellectual property, fashion industry, brands, plagiarism, counterfeiting.

Постановка проблеми. В умовах глобалізаційних процесів стає просто та швидко відтворити будь-яку творчу ідею поставлену відомим дизайнером та брендом за лічені години. Достатньо лише наявності фото твору на тижні моди для створення масштабної партії доброякісних копій товарів за тиждень. Подібні копії товару цілком можуть конкурувати у індустрії, хоча переважно у сегменті швидкої моди. Така ситуація призводить до того, що дизайнери встали перед питанням пошуку способів захистити свої права. Коли мова йде про захист бренду, першим на думку спадає торговельна марка. В якості торговельної марки можуть виступати словесні, образотворчі об'ємні та інші позначення.

Торговельна марка виступає одним із ключових нематеріальних активів підприємств фешн-індустрії. У сфері фешн-індустрії товарні знаки виконують функцію своєрідного «ідентифікатора» продукції, через який споживачі отримують інформацію про об'єкти фешн-дизайну та здійснюють їхню ідентифікацію.

У сучасному світі моди та дизайну питання правового захисту інтелектуальної власності набуває особливо важливого значення. Торговельні марки виступають одним із найефективніших інструментів, здатних забезпечити захист унікальних елементів бренду, таких як назва, логотип, колір чи комбінація кольорів. Разом з тим, реєстрація таких елементів, як певний відтінок кольору або характерний візерунок, в Україні ще не є поширеною практикою, світовий досвід демонструє ефективність цього підходу у боротьбі з контрафактом та плагіатом. Захист кольору або форми як торговельної марки дозволяє забезпечити розпізнаваність бренду та надає йому конкурентні переваги, особливо у сфері fashion-індустрії, де копіювання дизайнерських рішень є поширеним явищем.

Розвиток сфери моди створює додаткові виклики в рамках захисту об'єктів права інтелектуальної власності. У таких умовах ефективний правовий захист окремих елементів дизайну, як-от відомі візерунки Louis Vuitton чи знакові сумки Hermes, стає критично важливим. Вивчення іноземного досвіду та впровадження подібних підходів в Україні може не лише сприяти посиленню конкурентоспроможності українських дизайнерів, а й забезпечити їх захист від недобросовісної конкуренції. Таким чином, актуальність дослідження полягає в необхідності адаптації найкращих світових практик до українських реалій для ефективного захисту унікальних ідей та брендів у модній індустрії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правової охорони та захисту торговельних марок в Україні та світі становили предмет наукових досліджень таких вітчизняних і зарубіжних вчених як: О.В. Безуха, С. Белтраметті, М.Є. Бичковської, Ю.Л. Бошицького, А.С. Киринчука, А.О. Кодинця, Т.В. Маньгори, О.Г. Марушевої, М.Т. Мельник, О.М. Мельник, Л.А. Міняйла, Л.І. Ніколаєнко, О.П. Орлюк, Н. Рід, А.С. Ромашка, О.М. Тараненко, Я.Ю. Топіної, Л.В. Топільської, Н.В. Чупріни, Р.Г. Френкель та інших. Водночас дискусійним і таким, що потребує подальшого вивчення у науці права інтелектуальної власності залишається питання ролі та значення торговельної марки як способу правової охорони та захисту об'єктів інтелектуальної власності у сфері фешн індустрії.

Метою статті є дослідження особливостей торговельної марки як одного із способів правової охорони та захисту об'єктів інтелектуальної власності у сфері фешн індустрії, а також розроблення пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України в окресленій сфері.

Виклад основного матеріалу. Торговельна марка визначається як «позначення, що дозволяє диференціювати товари або послуги одного виробника від аналогічної продукції інших суб'єктів господарювання, таким чином виступаючи ознакою походження товару» [1, с. 214].Торговельні марки можуть набувати різноманітних форм, включаючи «словесні елементи, графічні конструкції,

кольорові композиції, числа тощо» [2, с. 98]. Первинною метою встановлення правового режиму захисту торговельних марок є захист прав споживачів шляхом забезпечення можливості однозначної ідентифікації джерела походження товарів. Окремі торговельні марки також можуть виконувати функцію сертифікаційних позначень, що засвідчують відповідність продукції визначеним стандартам якості. Яскравим прикладом є дизайн «Woolmark», що свідчить про використання 100% натуральної вовни у виробах [3].

Компанії модної індустрії активно використовують торговельні марки як стратегічний інструмент правового захисту своїх інновацій. Наприклад, корпорація Nike зареєструвала як торговельні марки ЄС (EUTM) свій знаковий логотип, словесне позначення NIKE та слоган «JUST DO IT» [4].

Попри те, що торговельні марки не забезпечують прямого захисту текстильних виробів або аксесуарів, вони мають важливе значення для ідентифікації дизайнерських розробок та формування унікального бренду. Це особливо актуально в контексті соціальної функції моди як індикатора соціального статусу. Захист торговельних марок сприяє не лише охороні матеріальних характеристик виробів, але й іміджу дизайнера, формуючи асоціації з певними цінностями. Таким чином, правовий захист торговельних марок є вагомим фактором розвитку підприємств фешн-індустрії в умовах сучасного ринку.

Захист торговельних марок відіграє ключову роль у фешн-індустрії, сприяючи формуванню унікальності бренду та накопиченню його нематеріального капіталу. Логотипи й елементи візуальної ідентичності брендів мають важливе значення у створенні асоціацій із конкретним виробником та підвищенні впізнаваності бренду серед споживачів. Дизайнери інвестують значні ресурси у розробку характерних символів, які передають сутність бренду, сприяють його відокремленню від конкурентів і забезпечують правовий захист від копіювання.

Торговельні марки відомих брендів, таких як переплетені літери «C» компанії Chanel або символ «галочка» Nike, є більше ніж просто графічними позначеннями. Вони символізують спадщину бренду, його цінності та якість продукції, формуючи довіру і лояльність споживачів. Однак збереження цілісності торговельних марок у фешн-індустрії стикається зі значними викликами, зокрема з проблемою підробок, що широко розповсюджуються на ринку.

Реєстрація торговельної марки виступає важливим інструментом правового захисту бренду. Правоволоділець зареєстрованої торговельної марки отримує виключне право на її використання та можливість забороняти іншим суб'єктам господарювання використовувати ідентичні або подібні позначення. Важливою характеристикою торговельних марок є їхня юрисдикційна природа: кожна країна встановлює власні правові режими захисту та періоди дії реєстрації. На міжнародному рівні функціонує Мадридська система міжнародної реєстрації знаків, заснована на Мадридській угоді 1891 року [5] та Протоколі 1989 року [6]. Ця система забезпечує централізовану процедуру реєстрації, що дозволяє отримати правовий захист у кількох країнах за допомогою однієї заявки.

При розробці бренду, на думку Т. Пашковської, компаніям доцільно провести комплексний пошук торговельних марок у ключових юрисдикціях, щоб уникнути порушень прав третіх сторін [7].

Важливими прецедентами правового захисту торговельних марок є судові справи. Зокрема, у 2014 році відомий бренд Chanel подав позов проти салону краси Chanel Jones у штаті Індіана (США) через використання бренду Chanel [8]. Суд задовольнив позов, заборонивши використання цього позначення, оскільки воно порушувало права зареєстрованої торговельної марки.

Схожим прикладом є справа між компанією New Balance та трьома китайськими виробниками взуття, які неправомірно використовували літеру «N» на своїх виробах. Рішенням суду китайські компанії були зобов'язані сплатити компенсацію у розмірі близько 1,5 мільйона доларів, що стало значною перемогою бренду New Balance навіть на території Китаю [9].

У 2008 році дизайнер Christian Louboutin звернувся до суду з позовом проти компанії Yves Saint Laurent із вимогою вилучити з продажу взуття з яскраво-червоною підошвою та відшкодувати моральну шкоду у розмірі одного мільйона доларів. Підставою для позову стало ствердження про порушення авторських прав через використання брендом Yves Saint Laurent червоної підошви, яка, за твердженням позивача, є його унікальним дизайнерським рішенням із 1992 року та зареєстрована як торговельна марка у 2008 році [10]. Позивач аргументував, що таке використання призводить до плутанини серед споживачів і порушує його права. Представники Yves Saint Laurent заперечували позов, зазначаючи, що «підошва взуття є функціональною складовою, а не елементом, який може бути захищений торговельною маркою» [10]. Надання правового захисту кольору підошви, на їхню думку, обмежує конкурентоспроможність інших виробників і суперечить положенням Федерального закону США «Про торговельні марки» [11]. Як додатковий аргумент відповідачі надали докази існування моделей взуття з червоною підошвою у 1970-х роках, що, на їхню думку, свідчило про відсутність у Christian Louboutin монопольного права на використання цього дизайнерського елементу. Суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову Christian Louboutin,

обґрунтовуючи своє рішення тим, що колір підошви не може бути зареєстрований як торговельна марка через його функціональний характер. Суд зазначив, що така відмова стимулює конкуренцію та запобігає монополізації ринку [10]. Не погоджуючись із цим рішенням, Christian Louboutin подав апеляцію. Апеляційний суд Нью-Йорка ухвалив протилежне рішення, визнавши, що суд першої інстанції неправильно трактував доктрину естетичної функціональності. У рішенні було зазначено, що в умовах фешн-індустрії колір може виконувати не лише декоративну функцію, а й бути засобом ідентифікації бренду. Суд постановив, що хоча сам по собі колір не може бути торговельною маркою, контрастна червона підошва у поєднанні з іншим кольором взуття викликає асоціації зі стилем Christian Louboutin та його брендом, тому заслуговує на правову охорону. Таким чином, апеляційний суд визнав право Christian Louboutin на червону підошву як торговельну марку. Водночас компанії Yves Saint Laurent та інші бренди могли використовувати червону підошву лише за умови, що решта елементів взуття також буде червоного кольору [10].

Судові спори, такі як спір між Yves Saint Laurent і Christian Louboutin через червону підошву взуття або справа між Chanel та Chanel Jones, демонструють важливість правового захисту торговельних марок у модній індустрії. Ці прецеденти формують правове регулювання меж творчого самовираження в галузі фешн-дизайну.

Також необхідно зазначити, що при розгляді справ щодо захисту торговельних марок суди оцінюють можливість сплутування споживачами товарів або послуг різних брендів. Наприклад, у справі Adidas vs. Thom Browne суд визначив низку критеріїв для оцінки ймовірності змішування, а саме: «ступінь схожості між товарами та послугами; рівень уваги споживачів; схожість між торговельними марками (як попередніми, так і заявленою новою); розрізняльна здатність раніше зареєстрованих торговельних марок [12].

Вказані критерії є взаємопов'язаними та комплексно впливають на правову оцінку. У конкретному випадку суд дійшов висновку, що попри високу розпізнавальність бренду Adidas, суттєві відмінності між дизайном і кольорами знаків створюють різне загальне враження у споживачів. Тому ймовірність сплутування товарів чи припущення про їх спільне походження була визнана малоймовірною.

Компанія Adidas також апелювала до захисту своїх прав за принципом недобросовісного використання відомих торговельних марок. Відповідно до законодавства, правоволоділець таких марок можуть запобігти реєстрації схожих знаків, якщо використання останніх: «дає несправедливу перевагу конкурентам; завдає шкоди розрізняльній здатності або репутації раніше зареєстрованих торговельних марок». Однак, цей аргумент може бути використаний виключно для захисту справді добре відомих знаків. Суд відзначив, що використання смужок на одязі є загальнопоширеним у модній індустрії і не має достатньо унікального значення. Відмінності між дизайном і кольорами знаків Adidas та Thom Browne були визнані очевидними, що дозволяє споживачам легко їх розрізняти. У своєму рішенні суд підтвердив, що торговельні знаки не можуть претендувати на правовий захист, якщо вони не мають високої впізнаваності та чіткої розрізнювальної здатності. Компанія Adidas також має визнати легітимність барвистого стилізованого знака Thom Browne в Європейському Союзі [13].

Отже, рішення у справі Adidas vs. Thom Browne демонструє важливість комплексного аналізу схожості торговельних марок, акцентуючи на значенні їхньої унікальності та здатності запам'ятовуватися споживачами. Це підтверджує необхідність збалансованого правового підходу до захисту інтелектуальної власності у модній індустрії, зокрема для обмеження необґрунтованих претензій на широко використовувані дизайнерські елементи.

Як зазначає В.О. Токарєва, «в Україні дизайнери переважно реєструють як торговельні марки свої імена (псевдоніми) або їхні комбінації з графічними зображеннями. Прикладами таких торговельних марок є FROLOV, POUSTOVIT, Ruslan BAGINSKIY, the COAT by Katya Silchenko та інші. Правоволоділцем може бути як сам дизайнер (фізична особа), так і компанія-виробник (юридична особа), як, наприклад, торговельна марка GASSE (дизайнер Гассе Аліна)» [14, с. 164].

Світова практика свідчить, що реєстрація імені дизайнера як торговельної марки не завжди забезпечує ефективний захист бренду. Як приклад, вчена В.О. Токарєва наводить наступне: «Полу Франку було заборонено використовувати власне ім'я для позначення своїх дизайнів після виходу з Paul Frank Industries Inc. Подібна ситуація сталася і з Паоло Гуччі після його виходу із сімейного бізнесу Gucci. Окремі модні бренди, такі як Louis Vuitton, Birkin та Kelly, забезпечують правовий захист окремим елементам своїх колекцій, включаючи дизайнерські принти та візерунки» [15, с. 72].

Варто зазначити, що реєстрація торговельної марки є дієвим інструментом захисту бренду від імпорту підробок і контрафактної продукції. Проте цей механізм не здатен повністю захистити колекції від плагіату, оскільки тривалість процесу реєстрації торговельної марки часто перевищує життєвий цикл окремої модної колекції, що є особливо актуально для сегмента «fast fashion».

На відміну від авторських прав або торговельних марок, патенти на дизайн одягу чи аксесуарів спрямовані на захист декоративних або естетичних аспектів функціональних предметів. Вони охоплюють унікальні елементи, які визначають візуальний вигляд продукції.

Отже, зареєстрована торговельна марка є фундаментальним активом модного бізнесу, що забезпечує його ідентифікацію, конкурентоспроможність і розвиток. Під правову охорону потрапляють різні типи торговельної марки, включаючи словесні, графічні, комбіновані та звукові знаки, слогани та інші елементи бренду. Вони формують імідж компанії та забезпечують правовий захист її маркетингових активів. Правова охорона торговельної марки має територіальний характер. Для розширення захисту відповідно до масштабування бізнесу необхідна реєстрація у різних юрисдикціях. Міжнародні механізми, такі як Мадридська система, дозволяють спростити процедуру захисту торговельної марки у кількох країнах одночасно. Крім того, зареєстрована торговельна марка відкриває широкі можливості для комерційного розвитку бізнесу у фешн індустрії, серед яких можемо визначити наступні: створення франчайзингових мереж; залучення фінансових ресурсів через кредитування (особливо актуально у західних країнах); використання торговельних марок як активу статутного капіталу підприємства; отримання прибутку від ліцензування тощо.

Важливо зазначити, що перевірка торговельної марки на схожість і тотожність із уже зареєстрованими знаками є обов'язковою умовою для уникнення правових конфліктів. Відсутність такого аналізу може призвести до втрати бренду та фінансових ризиків для бізнесу.

Таким чином, торговельна марка є стратегічним активом, який формує правову основу для комерційного успіху модного бізнесу, забезпечуючи його правову охорону та конкурентоспроможність на внутрішніх і міжнародних ринках.

Висновки та пропозиції. Торговельні марки виступають важливими нематеріальними активами, які дозволяють диференціювати продукцію дизайнерів, сприяють формуванню унікального іміджу брендів та захисту їх від копіювання. Елементи модних колекцій, такі як логотипи, кольори підошви або принти тканини, можуть отримати правовий захист як торговельні марки чи об'єкти патентування. Водночас торговельні марки не здатні повністю захистити весь модельний ряд виробів від плагіату через тривалий процес їх реєстрації, особливо критично для сегмента «fast fashion», де колекції швидко змінюються, крім того, реєстрація імен дизайнерів як торговельних марок не завжди гарантує ефективний захист бренду, як це демонструють приклади з Полом Франком та Паоло Гуччі. Аналіз таких судових спорів як Christian Louboutin проти Yves Saint Laurent та Chanel проти Chanel Jones продемонстрував важливість точного визначення об'єктів правової охорони та правильного застосування правових доктрин, таких як естетична функціональність.

На нашу думку, для удосконалення законодавства України щодо правової охорони та захисту об'єктів інтелектуальної власності у сфері фешн індустрії доцільним на нашу думку, доцільним є розширення правового захисту на незареєстровані елементи дизайну (наприклад, характерні кольорові рішення) для запобігання недобросовісному використанню таких елементів конкурентами та запровадження ефективних механізмів моніторингу та контролю за обігом контрафактних товарів, включаючи цифрові засоби ідентифікації автентичної продукції.

Зазначені заходи сприятимуть ефективнішому захисту прав дизайнерів та розвитку модної індустрії України відповідно до сучасних світових тенденцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рассомахіна О.А. Поняття торговельної марки та її співвідношення із суміжними категоріями. *Форум права.* 2007. № 3. С. 212–223.
2. Дяченко С.В., Ружицька І.В. Охорона та захист торговельних марок в Україні та у світі: судова практика. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 3. С. 96–99. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2020/23.pdf (дата звернення: 10.02.2025).
3. Sudbakar A. Intellectual Property in Fashion Industry. 2022. URL: https://enhelion.com/blogs/2022/09/08/role-of-intellectual-property-in-fashion-industry-2 (дата звернення: 10.02.2025).
4. Kalamaras S. Nike's Slogan JUST DO IT is a Famous Trademark. *Kalamaras Law Office.* URL: https://klolegal.com/nikes-slogan-just-do-it-is-a-famous-trademark (дата звернення: 10.02.2025).
5. Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків від 14 квітня 1891 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_134 (дата звернення: 10.02.2025).
6. Протокол до Мадридської угоди про реєстрацію знаків, прийнятий в Мадриді 28 червня 1989 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_583 (дата звернення: 10.02.2025).

7. Пашковська Т. Fashion Law: копіювати не можна заборонити! *Юридична Газета online*. 2017. № 25 (575). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/fashion-law-kopiyuvati-ne-mozhna-zaboroniti.html (дата звернення: 10.02.2025).
8. Lisk R. What's in a name? Chanel wins US lawsuit against 'Chanel's Salon'. *Hybrid Legal.* URL: https://www.hybridlegal.co.uk/blog/whats-in-a-name-chanel-wins-us-lawsuit-against-chanels-salon (дата звернення: 10.02.2025).
9. Hall C. New Balance and Nautica Clash Over Block-Lettered 'N' in New Lawsuit. *Sourcing Journal.* 2019. URL: https://sourcingjournal.com/footwear/footwear-business/new-balance-nautica-authentic-brands-group-trademark-infringement-lawsuit-167058 (дата звернення: 10.02.2025).
10. Christian Louboutin SA v. Yves Saint Laurent America Inc., № 11-3303 (2 Cir. 2012). *United States Court of Appeals for The Second Circuit.* URL: https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca2/11-3303/11-3303-2012-09-05.html#:~:text=Because%20Louboutin%20sought%20to%20enjoin,lacquered%20outsoles%20in%20all%20situations (дата звернення: 10.02.2025).
11. U.S. Ttrademark Law of 1946. *U.S. Patent & Trademark Office*. URL: https://www.uspto.gov/sites/default/files/documents/tmlaw.pdf (дата звернення: 10.02.2025).
12. Lucia van Leeuwen. Thom Browne vs Adidas: A look into the law behind the battle of the stripes. *Fashioned United.* 2024. URL: https://fashionunited.in/news/business/thom-browne-vs-adidas-alook-into-the-law-behind-the-battle-of-thestripes/2024022143769 (дата звернення: 10.02.2025).
13. Jessica T. Sweatpants on Trial: How Thom Browne Beat Adidas in Court. *The New York Times*. 2023. URL: https://www.nytimes.com/2023/01/13/style/thom-browne-adidas-sweatpants.html (дата звернення: 10.02.2025).
14. Токарева В. Захист інтелектуальної власності в галузі індустрії моди. *Часопис цивілістики.* 2014. Випуск 17. С. 162–165. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8241/Chasopys%20162-165.pdf.pdf?sequence=1 (дата звернення: 10.02.2025).
15. Токарева В.О. Окремі питання інтелектуальної власності в індустрії моди. *Часопис цивілістики*. Випуск 24. С. 70–74. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6e1bd50b-c98f-4f18-8714-a9a53047cd30/content (дата звернення: 10.02.2025).

УДК 347.44:347.9(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.57

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ АСТРЕНТУ У ВІТЧИЗНЯНЕ ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Шевчишин О.І.,
доктор філософії (PhD) у галузі права,
науковий співробітник
відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України

Шевчишин О.І. Запровадження інституту астренту у вітчизняне цивільне законодавство: теоретичні та практичні аспекти.

У статті мова йде про запровадження інституту астренту як ефективного правового засобу забезпечення виконання судових рішень у цивільному судочинстві. Автор аналізує теоретичні засади цього інституту, його походження та обґрунтовує необхідність законодавчого врегулювання астренту в Україні задля підвищення ефективності виконання рішення судів. В рамках цього, інститут астренту, як правовий механізм стимулювання до виконання судових рішень, заслуговує на особливу увагу. Світова практика вбачає в ньому позитивний зміст, який полягає у забезпеченні реального судового захисту, зокрема в європейських правових системах.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні правової природи астренту, аналізі можливостей та доцільності його впровадження у національне цивільне законодавство України, а також оцінку впливу цього інституту на ефективність судового захисту цивільних прав. В процесі дослідження використано порівняльно-правовий метод (аналіз моделей астренту у Франції, Німеччині, Португалії), формально-юридичний метод (вивчення вітчизняного законодавства України), а також аналіз судової практики, де поверхнево згадується окреслений інститут. В дослідженні з'ясовано, що хоча інститут астренту в Україні ще не врегульований на законодавчому рівні, суди вже інколи використовують його елементи шляхом тлумачення процесуальних норм. Вважаємо, що законодавче закріплення астренту допоможе не лише покращити виконання судових рішень, а й забезпечити реальний та ефективний захист прав позивача в судовому порядку.

Досвід інших країн свідчить, що його ефективне використання зменшує кількість виконавчих проваджень та знижує навантаження на органи ДВС. Наразі, доцільним залишається питання внесення змін до Цивільного кодексу України, процесуального законодавства, з метою легалізації астренту як окремого способу захисту. Це дозволить забезпечити дієву реалізацію прав особи, посилити гарантії правосуддя та наблизити вітчизняне законодавство до європейських стандартів. Подальші наукові дослідження мають присвячуватися розробці механізму визначення розміру астренту, умовам його застосування та процедурі оскарження.

Ключові слова: астрент, судова неустойка, виконання судового рішення, цивільне процесуальне право, зобов'язання, примусове виконання, правова санкція, судовий захист, правова визначеність, ефективне правосуддя.

Shevchyshyn O.I. Introduction of the institute of astrent into domestic civil legislation: theoretical and practical aspects.

The article deals with the introduction of the institute of astrent as an effective legal means of ensuring the execution of court decisions in civil proceedings. The author analyzes the theoretical foundations of this institute, its origin and justifies the need for legislative regulation of astrent in Ukraine in order to increase the efficiency of the execution of court decisions. Within this framework, the institute of astrent, as a legal mechanism for stimulating the execution of court decisions, deserves special attention. World practice notes its positive content, which consists in ensuring real judicial protection, in particular in European legal systems.

The purpose of the study is to clarify the legal nature of astrent, analyze the possibilities and feasibility of its implementation in the national civil legislation of Ukraine, as well as assess the impact of this institute on the effectiveness of judicial protection of civil rights. The research used a comparative legal method (analysis of astrent models in France, Germany, Portugal), a formal legal method (study of domestic legislation of Ukraine), as well as an analysis of judicial practice, where the outlined institution is superficially mentioned.

During the study, it was found that although the institution of astrent in Ukraine has not yet been regulated at the legislative level, courts sometimes use its elements by interpreting procedural norms. However, the lack of clear rules creates a risk of different interpretations and inconsistent practice. Legislative consolidation of astrent will help not only improve the execution of court decisions, but also ensure real and effective protection of rights in court.

The experience of other countries shows that its effective use reduces the number of enforcement proceedings and reduces the burden on the bodies of the Internal Affairs Directorate. Currently, the issue of amending the Civil Code of Ukraine, procedural legislation, in order to legalize astrent as a separate method of protection remains expedient. This will ensure the effective implementation of individual rights, strengthen the guarantees of justice and bring domestic legislation closer to European standards. Further scientific research should be devoted to the development of a mechanism for determining the amount of the astrent, the conditions for its application and the appeal procedure.

Key words: astrent, judicial penalty, execution of a court decision, civil procedural law, obligation, enforcement, legal sanction, judicial protection, legal certainty, effective justice.

Постановка проблеми. Однією із ключових ознак правової держави є ефективний судовий захист прав і свобод громадян. Без належного виконання судових рішень досягти відновлення порушених прав неможливо. Це ставить під сумнів саму ідею верховенства права. Водночас в Україні існує ще одна проблема - невиконання чи свідоме затягування виконання рішень судів. Чинне законодавство не забезпечує достатніх стимулів для добровільного виконання судових рішень, тим самим підсилюючи необхідність пошуку нових правових інструментів. Одним із таких інструментів у зарубіжній практиці є інститут астренту — судового штрафу, який накладається на відповідача за ухилення від виконання рішення. Його запровадження в національну правову систему сприяло б підвищенню ефективності виконання судових рішень та зміцнення авторитету судової влади.

В рамках цього дослідження теоретичних і практичних засад впровадження астренту в Україні є актуальним, важливим, а головне необхідним правовим механізмом, впровадження якого сприятиме підвищенню ефективності виконання судових рішень, зміцненню авторитету судової влади та реалізації принципу реального судового захисту. Такий інструмент стимулюватиме відповідачів до добровільного виконання рішень, зменшить навантаження на органи з примусового виконання судових рішень, а також дозволить мінімізувати зловживання процесуальними правами. В подальшому запровадження астренту сприятиме формуванню правової культури виконання судових рішень та гармонізації національного законодавства у відповідності до світових стандартів захисту прав людини.

Мета дослідження полягає у визначенні та аналізі теоретичних засад і практичних аспектів запровадження інституту астренту у вітчизняне цивільне законодавство, як ефективного механізму забезпечення виконання судових рішень. Завданнями дослідження є: дослідити походження інституту астренту і провести аналіз його правової природи; встановити особливості вітчизняної судової практики, пов’язані із використанням астренту на підставі чинних норм процесуального права; визначити необхідність впровадження інституту астренту у вітчизняне судочинство; обґрунтувати доцільність законодавчого закріплення інституту астренту у цивільному процесуальному законодавстві України.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням питання запровадження інституту астренту у вітчизняне цивільне законодавство займалося чимало вітчизняних науковців. Дослідник В. Кабанов визначив перспективи удосконалення національного законодавства у сфері виконання судових рішень на основі впровадженого інституту астренту у вітчизняне правове поле. Науковці М. Ус, С. Глотов та Ю. Носік досліджували інститут астренту як засіб забезпечення ефективного захисту цивільних прав та інтересів, а науковець та суддя Верховного Суду С. Погрібний розглядав стан і перспективи запровадження астренту в українському законодавстві. Окрім того, астрент як правове запозичення, а також його роль і місце у судочинстві, в розрізі українського і європейського контексту вивчали вітчизняні дослідники О. Ковалишин та Ю. Шподар.

Незважаючи на дослідження українських вчених, питання запровадження інституту астренту в національне цивільне законодавство України все ще залишається дискусійним та недостатньо врегульованим на законодавчому рівні. В низці досліджень зосереджується увагу на теоретичних аспектах цього інституту, однак практичні механізми його ефективного впровадження та застосування в судовій практиці потребують подальшої розробки. Визначені аспекти зумовлюють необхідність комплексного підходу до подальшого дослідження цього інституту та його адаптації в умовах правової системи України.

Виклад основного матеріалу. Виконання судових рішень для української правової системи є не лише завершальною, але й однією з найпроблемніших стадій судового процесу. Незважаючи на

законодавче закріплення обов'язковості виконання рішень суду та нормативно-правової бази, яка врегульовує це питання, на практиці часто виникає затягування або й повне ігнорування відповідних зобов'язань. Такі дії знижують рівень довіри громадян до правосуддя, порушують принцип верховенства права, підривають авторитет держави. В цьому контексті виникає потреба у впровадженні нових ефективних механізмів забезпечення виконання судових рішень, зокрема інституту астренту, як додаткового способу стимулювання боржника до належного виконання зобов'язань, встановлених судом.

У вітчизняному правовому просторі інститут астренту поки що не здобув належного визнання та широкого застосування, залишаючись радше теоретичною конструкцією, ніж ефективним практичним інструментом. Астрент – (від лат. adstringere – примус, фр. L`astreinte - штраф) визначають як грошову суму, яка присуджується судом відповідачу за невиконання чи несвоєчасне виконання судового рішення. Він є ефективним правовим інститутом, котрий стимулює боржника виконувати судове рішення у найкоротші терміни. Країною його походження є Франція. Згаданий правовий інститут з'явився в кінці XIX століття, як результат прояву суддівської влади, і передбачав не лише вирішення спору, а й забезпечення виконання судового рішення. Спочатку він не мав нормативного закріплення і встановлювався виключно на розсуд суду. У 1972 році відбулося офіційне внесення астренту до Цивільного процесуального кодексу Франції, із офіційним призначенням – здійсненням суддею на власний розсуд забезпечення належного та своєчасного виконання судових рішень [1].

Великий тлумачний словник сучасної української мови поняття «астрент» визначає як пеню, що наростає в разі прострочення взятих зобов'язань [2]. Вітчизняний дослідник О.О. Воронько визначає астрент як юридично визначений спосіб покарання, в силу якого може застосовуватися фінансовий тиск на боржника з метою виконання ним судового рішення. Іншими словами астрент є способом тиску на особу або непрямий примус до виконання [3]. Вітчизняні науковці Д.Ю. Фірсов та Н.В. Степаненко сутність астренту подають як компенсацію у вигляді штрафу, яка присуджується судом за невиконання чи несвоєчасне виконання судового рішення [4].

Як бачимо, астрент ще не здобув достатньої популярності в правовій площині вітчизняного законодавства, і саме тому цьому питанню необхідно присвятити значно більше часу.

Важливо наголосити на тому, що головною метою застосування астренту є спонукання боржника до своєчасного й добровільного виконання судового рішення, задля уникнення негативних фінансових наслідків для відповідача. У різних країнах правова природа астренту різниться в залежності від правової системи. Зокрема, виокремлюють дві основні моделі: французьку (приватно-правову) та німецьку (публічно-правову).

Французький підхід передбачає, що розмір стягнутих коштів за невиконання чи неналежне виконання рішення суду присуджується на користь позивача, тоді як у німецькій моделі ці кошти надходять до державного бюджету. У Франції норми про становлення астренту закріплені в процесуальному законодавстві, що формально вказує на публічно-правовий характер інституту. Проте фактичне спрямування виплат на користь позивача свідчить про переважно приватно-правову сутність цього механізму. Разом з тим, в різних країнах світу існують також змішані моделі астренту. Наприклад, у Португалії сума астренту розподіляється між стягувачем і державою. Аналогічний підхід закріплений у Кодексі європейського договірного права, де відповідно до пункту 3 статті 111 передбачено пропорційний розподіл: 70% суми – кредитору, 30% – державі [6].

Вітчизняний дослідник В. Кабанов зазначає, що юридичну основу виконання судових рішень у вітчизняному правовому просторі складають норми Конституції України, міжнародні договори, які набули юридичної сили для України після їх ратифікації Верховною Радою, а також низка профільних нормативно-правових актів, зокрема Закони України: «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» [6], «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» [7], «Про виконавче провадження» [8],«Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» [9], «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану» [10]. Додаткове регулювання здійснюється й іншими нормативно-правовими актами, перелік яких не є вичерпним [11].

Група дослідників відзначає, що прийняті наприкінці 2017 року істотні зміни як до процесуальних кодексів, так і до ст. 16 Цивільного кодексу України [12] стосовно судових способів захисту на практиці спричинили ажіотаж, пов'язаний із намаганням стягувачів перевірити їх ефективність шляхом подання позовів до судів вищої інстанції з вимогою захистити та відновити власні права. Внесені до ЦК зміни мали суто технічний та фрагментний характер, а тому є потреба у подальшому вдосконаленні та створенні чітких законодавчих механізмів для врегулювання цієї проблеми.

Передусім це стосується визначення критеріїв, якими повинен керуватися позивач під час обрання способу судового захисту. Вони мають матеріально-правову природу, а тому повинні закрі-

плюватися на рівні Цивільного кодексу України. Серед них важливе місце посідає ефективність обраного способу захисту, яка є ключовим елементом принципу захищеності суб'єктивних цивільних прав. Цей принцип закріплений у ст. 3 ЦК України [12], де вказано на судовий захист цивільних прав та інтересів як одну із основних засад цивільного законодавства. Він поширюється на всі типи цивільних правовідносин — як майнові, так і немайнові [1].

Дослідниця К.Р. Жиліна підкреслює, що швидкий розвиток наукових і технологічних аспектів ставить перед суспільством нові виклики, породжуючи значні зміни у всіх сферах суспільного життя. З метою приведення чинного законодавства у відповідність до сучасного рівня суспільних відносин низка європейських країн вдосконалила законодавство шляхом прийняття нових нормативно-правових актів, які б сприяли ефективному правовому регулюванню нових суспільних процесів та забезпеченню гармонізації національного законодавства з європейськими і міжнародними правовими стандартами.

Нині вдосконалення вітчизняного законодавства підсилене євроінтеграційними зобов'язаннями України та реформуванням, яке відбувається в різних сферах суспільного життя. Сфера цивільних правовідносин не є винятком. Більшість сучасних науковців вважають, що чинний Цивільний кодекс України застарілий і не відповідає сучасним умовам розвитку правових відносин. Економічні, політичні та правові передумови є причиною рекодифікації цивільного законодавства. Науковиця К.Р. Жиліна вважає, що саме рекодифікація сприятиме глибокому оновленню змісту та структури чинного Цивільного кодексу України без прийняття нового кодексу. В останні роки в Україні здійснюється активна підготовча робота: урядом ухвалено низку нормативних актів, сформовано спеціальну робочу групу, а у 2019–2020 роках розроблено та узгоджено Концепцію оновлення Цивільного кодексу України [13].

Розробники Концепції пропонували наділити суд правом застосовувати астрент у випадку, якщо подано позов про виконання зобов'язання в натурі. Разом з цим вказано на неможливість нараховувати астрент на грошові вимоги. В рамках цього пропоновані положення впровадження астренту не потребують закріплення в процесуальному законодавстві, однак узгодження змін із нормами ЦК підсилене необхідністю подання такої заяви, наявністю в суду права з власної ініціативи застосовувати судову неустойку, збільшувати або зменшувати її розмір, строк, на який її встановлено або період, з якого вона починає обраховуватися [14; 1].

То чи дійсно інститут астренту такий ефективний, і чи є сенс його впроваджувати на законодавчому рівні? Науковець С.О. Погрібний вважає, що інститут астренту поки не впроваджений в українське законодавство, і в цьому вбачає його очевидний недолік. На його думку, інститут астренту має спільні риси із судовою неустойкою, оскільки обидва передбачають стягнення певної грошової суми у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання. І астрент, і неустойка запроваджуються за ініціативи сторони, яка звернулася до суду за захистом. Проте між ними є важливі відмінності: якщо підставою для нарахування неустойки є умови договору або норма закону, то астрент застосовується лише на підставі судового рішення, яке вже набрало законної сили. Розмір неустойки визначається договором або законом, а суму астренту встановлює суд на власний розсуд. Також, на відміну від штрафу, що сплачується до державного бюджету, астрент спрямовується безпосередньо на користь приватної особи — заявника у справі [15, с. 82].

Отже, слід зазначити, що строк нарахування астренту безпосередньо залежить від поведінки боржника: у разі своєчасного та добросовісного виконання ним судового рішення застосування цього правового механізму припиняється на стадії виконавчого провадження. Незалежно від обраної законодавчої моделі, інститут астренту має характерні публічно-правові риси, зокрема: підстави його нарахування, а також розмір, визначаються законом або судом відповідно до конкретного судового акту. Як правило, астрент присуджується на користь позивача за його клопотанням, проте в окремих правових системах суди наділені правом застосовувати його з власної ініціативи, іноді – на користь держави. Крім того, астрент може встановлюватися як у формі фіксованої грошової суми, так і у вигляді періодичних платежів, розмір яких може зростати пропорційно до тривалості невиконання зобов'язання.

В сучасних правових системах астрент здебільшого застосовується до немайнових вимог і не використовується для стягнення грошових вимог, на відміну від звичайної неустойки, для якої таке обмеження відсутнє. У французькій, італійській та інших правових системах астрент використовується виключно щодо зобов'язань вчинити певні дії або утриматися від них, а не до грошових зобов'язань [15, с, 83].

Як уже зазначалося, проблема належного виконання судових рішень є однією з ключових у функціонуванні правової системи України. Представники Верховного Суду, правники та експерти вважають, що неналежне забезпечення виконання судових актів негативно впливає не лише на авторитет судової влади, а й на міжнародний імідж держави. У межах існуючих механізмів судового

контролю за реалізацією рішень як національних, так і міжнародних судових органів, особливої актуальності набувають такі питання, як: ефективність контролю за виконанням рішень зобов'язального характеру; необхідність уточнення правового механізму зміни способу і порядку виконання судових рішень; удосконалення законодавчого регулювання цієї сфери; а також специфіка реалізації рішень Європейського суду з прав людини. Ідея про те, що ефективність правосуддя безпосередньо залежить від виконання судових рішень, має обґрунтоване підґрунтя. Дійсно, невиконання рішень суду, які зобов'язують до певних дій, часто обумовлюється як недосконалістю правового механізму, так і впливом зовнішніх або внутрішніх факторів, що унеможливлюють повноцінну реалізацію передбачених законом прав і гарантій.

Важливо наголосити на тому, що починаючи із 2020 року спостерігається зростання навантаження на державну виконавчу службу в Україні, що свідчить про масштабну проблему з виконанням судових рішень і рішень інших органів. Згідно з офіційним звітом, на початок року залишалося майже 2 мільйони невиконаних виконавчих документів на суму близько 532 млрд грн. Загалом упродовж року підлягало виконанню майже 4,8 млн документів на суму понад 790 млрд грн. До порівняння, надходження до державного бюджету від сплати всіх податків у 2020 році склали приблизно 850 млрд грн, що означає надзвичайно високий обсяг заборгованості, яка підлягає примусовому стягненню. Разом з тим, кількість виконавчих документів, що надходять до виконання – невпинно зростає: у 2018 році їх було близько 3,4 млн, у 2019 – 3,8 млн, а у 2020 – вже 4,8 млн.

Проте фактичні результати виконання залишаються вкрай низькими. Протягом 2020 року державні виконавці стягнули лише близько 19 млрд грн, що становить лише 2,4% від загальної суми, яка підлягала стягненню. Для порівняння, у 2019 році було стягнуто 16,5 млрд грн, а у 2018 – 15,4 млрд грн. Станом на кінець 2020 року в системі державної виконавчої служби працювало 4411 осіб.

Приватні виконавці також долучалися до виконання судових рішень: у 2020 році на їхньому провадженні перебувало 303,7 тис. документів на суму 128,5 млрд грн, з яких фактично стягнуто лише 4,3 млрд грн (приблизно 3,3%). Узагальнюючи, можна констатувати, що система примусового виконання рішень в Україні стикається з суттєвими труднощами, зокрема через надмірне навантаження на виконавців і вкрай низький відсоток фактичного стягнення боргів [16].

Станом на 2025 рік проблема невиконання судових рішень в Україні залишається масштабною та системною. Навантаження на органи державної виконавчої служби продовжує зростати, так само як і кількість виконавчих документів, що підлягають примусовому виконанню. За даними Звіту про роботу органів державної виконавчої служби щодо виконання судових рішень і рішень інших органів (крім рішень про стягнення періодичних платежів), на початок 2024 року залишок невиконаних виконавчих документів становив понад 2 млн одиниць на загальну суму понад 800 млрд грн. Загалом упродовж 2024 року до виконання надійшло понад 5 млн виконавчих документів, що фактично дорівнює річним податковим надходженням держави.

Для порівняння: згідно зі Звітом про виконання державного бюджету України за 2024 рік, загальна сума податкових надходжень склала близько 1 трильйона гривень, що лише незначно перевищує обсяг заборгованості, яка підлягала примусовому стягненню. Це ще раз підкреслює глибину проблеми. Попри значні обсяги роботи, фактично стягнуто за рік було лише близько 20 млрд грн, що становить близько 2–2,5% від загальної суми. Кількість державних виконавців залишалася майже незмінною – трохи понад 4400 осіб, що створює значне перевантаження на кожного з них. У приватних виконавців протягом 2024 року на виконанні перебувало близько 350 тис. документів на суму понад 150 млрд грн, з яких фактично стягнуто лише близько 5 млрд грн (близько 3%) [17] [18].

Серед іншого, причиною невиконання судових рішень є також службова недбалість посадовців. Стан виконання судових рішень безперечно впливає на імідж України в Європі та в усьому цивілізованому світі. У процесі вирішення проблеми невиконання судових рішень необхідно запроваджувати альтернативні механізми їх реалізації та переглядати підходи у діяльності органів державної влади. Зокрема, у випадках, коли склалася усталена судова практика щодо тлумачення певної норми, органи влади мають дотримуватись саме такого підходу, а не тлумачити її по-іншому. Це сприятиме зменшенню кількості виконавчих проваджень.

З метою реального забезпечення виплати коштів, присуджених судом приватним особам від органів державної влади, необхідно змінити дійсний підхід. Зокрема, необхідно відмовитися від жорсткої прив'язки таких виплат до кодів бюджетної класифікації, яку використовує Державне казначейство. Натомість в українське законодавство необхідно ввести інститут астренту – судового штрафу за невиконання рішень, що стимулюватиме державні органи виконувати судові рішення вчасно. Коли державний орган не виконує рішення суду, це підриває авторитет усієї держави на міжнародній арені, адже в країнах Європейського Союзу виконання судових рішень вважається одним із основних принципів правової системи [19].

Отже, введення інституту астренту в українське законодавство сприятиме підвищенню ефективності виконання судових рішень, посиленню правової відповідальності боржників та утвердженню принципу невідворотності виконання судових актів, що в цілому наблизить правову систему України до європейських стандартів справедливості та правопорядку.

Наразі у вітчизняному правовому просторі міститься незначна кількість судових рішень, у яких би прямо згадувався або застосовувався інститут астренту. Це свідчить про відсутність належної законодавчої бази та недостатню ефективність правозастосування із сутністю та механізмом дії цього правового інструменту. Як зазначає вітчизняний дослідник О.Р. Ковалишин, в судовій практиці є рішення, в яких ведеться мова про впровадження інституту астренту. Так у справі 203/1330/20, яка розглядалася Кіровським районним судом м. Дніпропетровська ухвалено Рішення про стягнення на користь позивача з основного боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення. У рішенні суд зазначив, що, задовольняючи вимогу про стягнення боргу, на який нараховуються проценти та пеня, береться до уваги необхідність стимулювати відповідача до добровільного виконання рішення. Водночас виконання рішення має бути для відповідача вигіднішим, ніж його ігнорування. З цієї причини, керуючись частинами 10 та 11 статті 265 Цивільного процесуального кодексу України, суд покладає на відповідача зобов'язання сплатити астрент [20].

В рамках цього суд ухвалив, що до моменту повного виконання рішення на суму основного боргу нараховується пеня за методом «факт/факт» у розмірі 0,5% на день, а також проценти у розмірі облікової ставки Національного банку України а також 3% річних. Остаточна сума процентів і пені, що підлягає виплаті, визначається за правилами розрахунку простих точних процентів [20], [21].

У постанові ВС від 05.06.2024 року № 910/14524/22 позивач звернувся до суду про стягнення заборгованості за договором. Зміст основних вимог включав стягнення самого боргу, пені, 3%річних, певну суму інфляційних витрат та інші дрібні суми, в тому числі й штраф. В клопотанні позивачем було зазначено про стягнення одночасно 3% річних та пені (астренту) до моменту виконання рішення, відповідно до ч. 10 ст. 238 ГПК [22] та чч. 10-11 ст. 265 ЦПК України [12].

В господарському суді вимоги позивача було задоволено частково: постановлено стягнути всю суму та вказано, що виконавець нараховуватиме 3% річних і пеню відповідно до формули, визначеної в рішенні. Апеляційна інстанція рішення залишила без змін, мотивуючи це тим, що така модель стимулюватиме своєчасне виконання. Касаційна інстанція передала справу до Великої Палати, оскільки вважала таке рішення не законним в частині одночасного нарахування обох видів неустойки.

У висновку Велика Палата ВС підтвердила, що астрент – це штраф, який стимулює саме виконання рішення суду, а не є засобом збагачення позивача в суді, відзначивши його подвійний ефект – наслідки невиконання та компенсацію затримки відповідачем. В рамках цього було встановлено, що керуючись положеннями ч. 10 ст. 238 ГПК [22] та ч. 10-11 ст. 265 ЦПК України [12] суд може обрати між пенею або процентами, а не двома санкціями одночасно. Враховуючи це, можливість одночасного нарахування пені та відсотків виключається. Велика Палата ВС також зауважила, що для господарських зобов'язань максимальний термін нарахування пені – 6 місяців, якщо інше не встановлено спеціальним законом чи договором.

Верховний Суд інститут астренту вважає законним та легітимним механізмом процесуального примусу, який встановлюється з метою виконання судового рішення в Україні. Застосування астренту можливе за умови дотримання законодавчо встановлених правил і лише на вимогу позивача. Разом з тим, суд наділений правом обирати альтернативно між астрентом та відсотками, але не призначати їх одночасно. Окрім того астрент має бути співмірним та справедливим, враховувати конкретні обставини справи. Як наслідок, Верховний Суд підтвердив правомірність впровадження астренту в українське процесуальне право, підкресливши його роль як ефективного інструменту захисту судових рішень [23].

У справі № 686/21962/15-ц від 16.05.018 року позивач вимагав стягнути з відповідача борг, який сформувався через невиконання судового рішення, та нарахувати інфляційні витрати і 3% річних, відповідно до ст. 625 ЦК України [12]. Підкреслимо, що в даному судовому рішенні мова йде саме про грошове зобов'язання, яке виникло внаслідок ігнорування судового рішення. Суд першої інстанції позов задовольнив, постановивши стягнути всі заявлені суми. Апеляція залишила рішення в силі. Касаційна інстанція передала справу до Великої Палати ВС через розбіжності щодо застосування ст. 625 ЦК [12]. Велика Палата ВС постановила наступне: визначене в ст. 625 ЦК [12], зокрема в частині стягнення 3% річних та інфляційних витрат можуть застосовуватися до будь-яких грошових зобов'язань, навіть до тих, які виникли внаслідок невиконання судового рішення, якщо інше не передбачено договором або спеціальним законом. Не зважаючи на те, що виконавча процедура регламентується законом «Про виконавче провадження», Велика Палата підтвердила, що суспільний інтерес у відновленні порушених прав передбачає застосування саме

ст. 625 ЦК [12]. Вважаємо, що в даному випадку інститут астренту не є доречним, оскільки в цій справі мова йде саме про матеріальну компенсацію збитків а не забезпечення виконання рішення суду. У справі йшлося саме про матеріальні санкції – стягнення 3% річних, інфляційних витрат, а не про судовий штраф за прострочення виконання рішення. Постанова № 686/21962/15-ц чітко підкреслила, що матеріальні санкції (3% річних та інфляційні витрати) є законною компенсацією, відповідно до ст. 625 ЦК, навіть якщо борг утворений невиконанням судового рішення. У цій справі застосування інституту астренту неправомірне, оскільки мова йшла не про засіб забезпечення виконання рішень, а про фінансову компенсацію збитків, передбачену ЦК [24].

На основі проаналізованого варто відзначити, що офіційно інститут астренту у вітчизняне законодавство не введений, однак його необхідність є очевидною в контексті забезпечення реального виконання судових рішень. На думку українських правознавців О.Р. Кавалишина та Ю.Ф. Шподар, боржник звільняється від сплати астренту лише у випадку, якщо виконання судового рішення стало об'єктивно неможливим після його ухвалення. Така неможливість повинна відповідати вимогам статті 607 Цивільного кодексу України та припиняти зобов'язання. Прикладами об'єктивної неможливості може бути втрата унікальної речі, яку боржник зобов'язаний передати, або прийняття владного рішення, що унеможливлює виконання зобов'язання. Впровадження астренту в національне законодавство й судову практику має значення, адже воно підсилює гарантії реального захисту цивільних прав та посилює відповідальність боржників за невиконання судових рішень [25].

Впровадження інституту астренту в правову систему України є цінним інструментом підвищення ефективності судового захисту та примусового виконання рішення суду. Один із можливих шляхів його застосування полягає в наданні суду повноважень встановлювати астрент за клопотанням позивача незалежно від того, чи передбачено його застосування сторонами в договорі. При цьому відмова від можливості застосування астренту в договорі має визнаватися нікчемною. У зв'язку з цим необхідно внести зміни в законодавство України, закріпивши астрент у справах щодо невиконання судових рішень, які зобов'язують боржника вчинити дії немайнового характеру, виконання яких повністю залежить від його волі. Разом із тим, важливо визначити можливість встановлення астренту як у формі одноразового стягнення, так і у вигляді періодичного платежу, розмір якого зростає з часом у разі подальшого невиконання рішення.

Правникам доцільно опрацювати механізми звільнення боржника від сплати астренту у разі укладення мирової угоди або встановлення судом об'єктивної неможливості виконання відповідного рішення, встановити, що визначення розміру астренту має здійснюватися судом індивідуально в кожній справі, на підставі принципів справедливості, співмірності, а також недопущення отримання вигоди внаслідок недобросовісного виконання. Отже, впровадження інституту астренту в цивільне судочинство дозволить забезпечити належний баланс між інтересами стягувача та боржника, а також підвищити рівень поваги до судових рішень як гарантії реалізації прав в державі.

Висновки. Проведене дослідження визначає, що, хоча інститут астренту ще не закріпився в правовому просторі вітчизняного законодавства, однак деякі суди вже починають його застосовувати на практиці. Такий інструмент є корисним і дієвим, оскільки змушують боржника швидше виконати рішення суду, не чекаючи примусового стягнення, підсилюючи роль судового захисту та забезпечуючи справедливість у правових відносинах.

Однак через відсутність чітких правових вказівок застосування даного інституту, на практиці виникають певні складнощі пов'язані насамперед з тим, що суди можуть застосовувати його суб'єктивно та непослідовно. Це, своєю чергою, створює труднощі для сторін у передбаченні правових наслідків, підриваючи принцип правової визначеності. Відсутність чітко закріплених у законодавстві положень щодо порядку застосування астренту, умов його призначення, розміру та способу обчислення перешкоджає ефективному функціонуванню цього інституту. З огляду на це, виникає об'єктивна потреба у законодавчому врегулюванні механізмів застосування астренту задля забезпечення реального виконання судових рішень. У майбутньому правникам необхідно продовжувати працювати в обраному напрямку, досліджувати, як саме астрент можна законодавчо впровадити у вітчизняне законодавство, в яких ситуаціях його слід застосовувати, а також які обмеження й умови мають діяти, щоб він був справедливим та ефективним правовим інструментом. Разом з тим доцільно проаналізувати досвід інших країн і порівняти їх підходи до застосування астренту, зокрема щодо його правової природи, порядку призначення, механізмів стягнення та впливу на ефективність виконання судових рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жиліна К.Р. Впровадження інституту астренту в Україні. Сайт НУ «ОЮА». URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3c0a046f-fff8-474a-ac78-7c15ada0a4c9/content (дата звернення: 09.07.2025).

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 2025. https://vtssum.wdbk.org.
3. Воронько О.О. Астрент як спосіб примусу до виконання зобов'язання за законодавством Франції. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Журнал*. Серія Право. № 7(19). 2019. С. 82-88. https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/08/82-88-719.pdf.
4. Фірсов Д.Ю., Степаненко Н.В. Додаткова фінансова відповідальність боржника за тривале невиконання судового рішення. Scientific achievements of contemporary society. 2024. https://dspace.krok.edu.ua/server/api/core/bitstreams/29c52745-51c9-4452-9dc7-355f8752d841/content.
5. Ус М., Глотов С., Носік Ю. Астрент як засіб забезпечення ефективного захисту цивільних прав та інтересів. *Наукові перспективи*. Випуск 10 (40). 2023. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/7089 (дата звернення 08.07.2025).
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України віід 23.02.2006 №3477-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (дата звернення 08.07.2025).
7. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 05.06.2012 № 4901-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17#Text (дата звернення 08.07.2025).
8. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення 08.07.2025).
9. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text (дата звернення 08.07.2025).
10. Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стан: Закон України від 11.04.2023 № 3048-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3048-20#Text (дата звернення 08.07.2025).
11. Кабанов В. Щодо перспективи удосконалення національного законодавства у сфері виконання судових рішень. *Юридичний вісник*. Випуск 4. 2024, с. 46–53. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2024/8.pdf (дата звернення 08.07.2025).
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2023 № 435-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 08.07.2025).
13. Концепція оновлення цивільного кодексу України. URL: https://yurincom.com/legal_news/new_legislation/kontseptsiia-onovlennia-tsyvilnoho-kodeksu-ukrainy (дата звернення 08.07.2025).
14. Петренко Н.Д. Судова неустойка (астрент): закордонний досвід. НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2022. С. 353–356.
15. Погрібний С.О. Астрент: стан і перспективи запровадження в українському праві. Нове українське право. Випуск 4. 2024. С. 80–86. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/642/584 (дата звернення 08.07.2025).
16. Агенція з питань виконання суових рішень. https://www.ae.org.ua/stat2021.
17. Звіт про роботу органів державної виконавчої служби щодо виконання судових рішень і рішень інших органів (Офіційний сайт Міністерства юстиції України, 2024) https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/64f/6f9/b27/64f6f9b27b689322632726.pdf.
18. Звіт про виконання Державного бюджету України за 2024 рік (Державна казначейська служба України) https://www.treasury.gov.ua/file-storage/zvit-pro-vykonannia-derzhavnoho-biudzhetu-ukrainy-za-9-misiatsiv-2024-roku.
19. Проблеми й механізми виконання судових рішень обговорили під час засідання робочої групи членів Науково-консультативної ради при ВС. 2024. https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1576098/(дата звернення 08.07.2025).
20. Рішення № 203/1330/20 Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 21 грудня 2020 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93914224 (дата звернення 08.07.2025).
21. Ковалишин О.Р. Астрент як правове запозичення. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака. НАПрН України. 2022 С. 35 38. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/1006/ 2022%20 (дата звернення 08.07.2025).
22. Господарський процесуальний Кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення 08.07.2025).
23. Постанова Великої Палати ВС від 04.06.2024 року у справі № 910/14524/22 URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/120088907 (дата звернення 08.07.2025).
24. Постанова № 686/21962/15-ц від 16.05.2018. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/74838873 (дата звернення 08.07.2025).

25. Ковалишин О.Р., Шподар Ю.Ф. Астрент в судочинстві: український та європейський контекст. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Випуск 70. 2024. С. 56–60. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc70/70_2024.pdf (дата звернення 08.07.2025).

УДК 347.91/95:347.77:004.738.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.58

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АРГУМЕНТАЦІЇ ТА ВМОТИВОВАНОСТІ СУДОВОГО РІШЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Шкаровський Д.О.,
адвокат,
аспірант кафедри цивільного права та процесу,
Харківський національний університет внутрішніх справ

Шкаровський Д.О. Взаємозв'язок аргументації та вмотивованості судового рішення у цивільному судочинстві.

У статті розглядається проблема співвідношення аргументації та мотивування, їх поєднання та наявність відмінностей, необхідність застосування під час прийняття рішення у цивільному судочинстві.

Висвітлена проблематика є актуальною, оскільки питання застосування належної аргументації під час викладення мотивів у відповідній частині судового рішення є відкритим.

У статті проаналізовано та розглянуто правове поняття юридичної аргументації, її автономність та використання під час ухвалення судового рішення у цивільному судочинстві. Також автором досліджено співвідношення між наявністю аргументації та прийняттям справедливого судового рішення.

Автором наголошено на невирішеній правовій проблемі нормативного незакріплення вмотивованості судового рішення як одного із його визначальних елементів. Встановлено, що за відсутності вмотивованості судове рішення не є таким, що відповідає критеріям Європейського суду з прав людини в частині забезпечення права на справедливий суд.

У статті здійснено глибинний аналіз взаємозв'язку правової аргументації та вмотивованості судового рішення. Виявлено взаємозалежність аргументів та мотивів як невід'ємної складової будь-якого судового рішення, що підкріплено приписами Цивільного процесуального кодексу України. При цьому, мотивувальна частина судового рішення обов'язково має містити аргументи на яких ґрунтується висновок суду. Виключно за наявності аргументації, судове рішення може вважатися мотивованим. Якість аргументації не впливає на мотивування, а лише виражає та пояснює позицію суду під час прийняття рішення.

Під час аналізу матеріалів, досліджено праці вчених, які висвітлювали проблему недостатньої аргументації та відсутність мотивування у судових рішеннях у сфері цивільного судочинства. При цьому, автором акцентовано увагу, що досліджені праці не розкривають весь спектр проблем, пов'язаних із мотивуванням судового рішення. Більше того, питання взаємозв'язку аргументації та вмотивованості судового рішення не є достатньо проаналізованим.

Автор встановив та дійшов висновку про те, що аргументація є невід'ємною частиною вмотивованості як одного із основоположних елементів справедливого судового рішення у цивільному судочинстві.

Ключові слова: цивільне судочинство, рішення суду, аргументація, мотивування, вмотивованість судового рішення, мотивувальна частина судового рішення, внутрішнє переконання суду, справедливе правосуддя.

Shkarovskyi D.O. Relationship between line of argument and justification of court decisions within civil judicial proceedings.

The problem of the relationship between the line of argument and motivation, their combination and differences, the need for application while taking a decision within civil judicial proceedings have been studied in the article.

The highlighted issue is relevant, since the matter of applying the proper line of argument while presenting the motives in the relevant part of a court decision is still open.

The author of the article has analyzed and studied the legal concept of legal line of argument, its autonomy and use while adopting a court decision within civil judicial proceedings. The author has also researched the relationship between the line of argument and the adoption of a fair court decision.

The author has emphasized the unresolved legal problem of the normative consolidation's failure of a court decision's justification as one of its defining elements. It has been established that a court decision with a lack of justification does not meet the criteria of the European Court of Human Rights in terms of ensuring the right to a fair trial.

In-depth analysis of the relationship between legal line of argument and justification of a court decision has been carried out in the article. The author has identified the interdependence of arguments and motives as an integral part of any court decision, which is supported by the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine. At the same time, the reasoning part of a court decision must contain the arguments, which are the basis of a court's conclusion. A court decision can be considered motivated only if there is the line of argument. The quality of the line of argument does not affect the justification, but only expresses and explains the court's point of view while taking a decision.

During the analysis of the materials, the author has studied the works of those scholars who highlighted the problem of insufficient reasoning and the lack of motivation within court decisions in the field of civil judicial proceedings. At the same time, the author has emphasized that the studied works do not reveal the entire range of problems related to the motivation of a court decision. Moreover, the issue of the relationship between the line of argument and justification of a court decision is not sufficiently analyzed.

The author has established and concluded that the line of argument is an integral part of justification as one of the fundamental elements of a fair court decision in civil judicial proceedings.

Key words: civil judicial proceedings, court decision, line of argument, motivation, court decision's justification, reasoning part of a court decision, internal judge's belief, fair justice.

Постановка проблеми. Розгляд питання взаємозв'язку та вмотивованості судового рішення у цивільному судочинстві є актуальним та потребує подальшого дослідження. Наявність мотивування у судовому рішення прямо пов'язано із наявністю права на справедливий суд, передбаченим ст. 6 Конвенції про захист прав і основоположних свобод (1950 р.) [1]. При цьому, малодослідженим є питання застосування належної аргументації у судовому рішенні, зокрема, мотивувальній частині, при розгляді цивільних справ у порядку цивільного судочинства.

Важливим предметом дослідження є встановлення факту обов'язковості викладення аргументів під час прийняття рішення та окреслення поняття юридичної аргументації у цивільному судочинстві як такою. З огляду на зазначене, існує необхідність у порівнянні понять юридичної аргументації та вмотивованості судового рішення, встановлення їх співвідношення між собою у площині цивільного судочинства. Більше того, дослідження заданої проблеми визначає вектор розвитку цивільного судочинства шляхом прийняття справедливих рішень. Глибинний аналіз можливості застосування аргументації та мотивування у судовому рішенні дозволяє досягти завдань цивільного судочинства. Встановлення та доведення факту неможливості існування аргументації судового рішення поза межами його мотивувальної частини підкреслює цінність кожного доводу, висловленого судом.

Вказане є надважливим, оскільки вмотивованість судового рішення напряму пов'язана із прийняттям справедливого судового рішення. Тому, визначення характеру взаємозв'язку аргументації та мотивованості судового рішення шляхом відображення у його мотивувальній частині є актуальним та неоднозначним питанням серед науковців.

Метою дослідження є встановлення взаємозв'язку між аргументацією та вмотивованістю судового рішення при здійснення ефективного та справедливого правосуддя у цивільному судочинстві.

Стан опрацювання проблематики. Виконаний аналіз численних праць вчених та науковців у напрямку дослідження питання як юридичної аргументації, так і вмотивованості судового рішення у цивільному судочинстві. Серед таких надбань є праці: А.І. Андронова [2], Я.О. Берназюка [3], Л.Г. Бзової, М.П. Мамчина [4], К.В. Гусарова [5], В.А. Кройтора [6–9], Т.А. Цувіної [10], М.М. Ясинка[11-12] та ін. Проте. питання взаємозв'язку аргументації та вмотивованості судового рішення саме у цивільному судочинстві не є глибоко опрацьованим.

Вказане є проблемою, оскільки для досягнення єдності у теоретично- практичному вимірі судових рішень у сфері цивільного судочинства, дослідження питання допустимості мотивованого судового рішення без аргументації є невирішеним. У зв'язку із чим, на думку автора, дане питання потребує більш глибокого напрацювання, зокрема, в частині встановлення схожості та відмінностей у аргументів судового рішення та його мотивів.

Виклад основного матеріалу. Наявність аргументації та вмотивованості судового рішення у цивільному судочинстві є його невід'ємними та основоположними елементами, за відсутності яких неможливе ухвалення справедливого та законного рішення. Неможливість ухвалення законного рішення судом призводить до порушення прав учасників судового процесу та підриває довіру до судової влади як гаранта ефективного правосуддя. Більш того, і юридична аргументація, і вмотивованість не можуть існувати поза межами простору судового рішення. Вказані елементи хоч і мають схоже тлумачне вираження, об'єднані спільною метою у вигляді досягнення законності судового рішення, проте глибоко відрізняються за своєю суттю.

Так, є декілька підходів до визначення поняття аргументації, зокрема, у судових рішеннях. За твердженням, визначеним В.А. Орлом, загальною юридичною аргументацією є процес надання аргументів юридичного значення та встановлення відношень між ними, що набуває юридичної форми при узгодженні логічних правил з нормами права [13, с. 401]. Вказане формулювання здається загальним, проте чітко відображає сутність юридичної аргументації. Щодо іншого визначення юридичної аргументації, то аналізом даної проблематики займались Бзова Л.Г. та Мамчин М.П. Дослідники виявили критерії, за наявності яких аргументація стає автономним елементом у правозастосовній площині. Такими критеріями є: по-перше, знаходження фактів, що мають юридичне значення, які будуть перевірені в тій мірі, в якій певна дія або бездіяльність зачіпають права або виявляють необхідну модифікацію певного правового параметра, оскільки зазначена дія або бездіяльність матиме наслідки на певній панорамі, будучи, очевидно, необхідною дією закону для того, щоб вона завдала шкоди третім особам та по-друге, наявність правових положень, які їх регулюють, або забороняючи, або регулюючи, що дозволить визначити відносини «причина-наслідок», виражені точно так само словосполученням «факт-юридична значимість-юридичний результат» [4, с. 507]. Зазначене розділення умов, за яких аргументація починає висвітлюватись у правовій сфері, дозволяє виявити її цінність в межах прийняття судових рішень. При цьому, на думку автора, наведені дослідниками критерії не є вичерпними, оскільки юридична аргументація є гнучкою та адаптивною. Вказане зумовлює постійне впровадження додаткових критеріїв в залежності від сфери застосування. Так, характеристика юридичної аргументації, наприклад, у кримінальному провадженні буде суттєво відрізнятись від такої ж аргументації у цивільному судочинстві. Однак, наведене не означає, що аргументація потребує визначення та встановлення конкретних критеріїв та правил у кожній галузі права. Більше того, застосування таких імперативних правил неможливо під час застосування аргументації у судових рішеннях. Якщо визначати поняття аргументації судового рішення у цивільному судочинстві, такою аргументацією є застосування фактів, які мають юридичне значення, у поєднанні з нормативним регулюванням, що супроводжується використанням логічних правил та здійснюється під час здійснення правосуддя у сфері цивільних правовідносин.

З наведеного також випливає, що за відсутності аргументації неможливо прийняти рішення з дотриманням його складових, передбачених, зокрема, ст. 263 Цивільного процесуального кодексу України, а саме - законності та обґрунтованості судового рішення [14]. Тобто, наявність аргументації є невід'ємною характеристикою законного та обґрунтованого судового рішення. Вказане означає, що аргументація також є визначальною ознакою будь-якого іншого елементу судового рішення, навіть за відсутності його нормативного закріплення. Одним із таких «прихованих» елементів судового рішення є його мотивованість.

Так, крім обґрунтованості та законності судового рішення, прийнято виокремлювати такий елемент – як його вмотивованість. Важливість та вплив вмотивованості судового рішення у цивільному судочинстві важко переоцінити. Вказане створює підстави вважати, що вмотивованість судового рішення є дійсно актуальним та дискусійним питанням, яке залишається невирішеним серед наукової юридичної спільноти. Основною проблемою, яка стоїть на шляху до однозначності у розгляді питання мотивованості судових рішень, є позиція законодавця щодо її нормативного закріплення. Так, під час дослідження питання вмотивованості судового рішення у цивільному судочинстві постає питання не лише щодо обов'язковості, а й щодо його важливості у порівнянні з іншими складовими - законністю та обґрунтованістю. Обов'язковість мотивів у судовому рішенні є його характерною ознакою, оскільки наявність підстав, що спонукали суд до прийняття конкретного рішення, завжди відображаються у його мотивувальній частині. Розгляд питання щодо якості та обґрунтованості такого мотивування викладений автором далі за текстом.

При цьому, необхідно додатково звернути увагу на важливість мотивів у рішенні суду, незважаючи на формальну відсутність такого елементу судового рішення у національному законодавстві. Так, О. Калачова зазначає: «Особливої уваги заслуговує такий елемент права на справедливий судовий розгляд, як вмотивованість судових рішень, оскільки Конвенція текстуально не регламентує вимоги зазначати в рішеннях суду відповідні підстави та мотиви, ґрунтуючись на яких національна судова установа дійшла висновків у конкретному спорі. Указана вимога інтерпретована в рішеннях Європейського суду» [15, с. 79]. Право на справедливий судовий розгляд є невід'ємним правом кожної особи та не може бути обмежене. Дотримання процедурних гарантій у цивільному судочинстві сприяє реалізації конституційного та конвенційного права особи на справедливий суд. Отже, судове рішення є тим містком, який поєднує утвердження справедливості та захист прав та інтересів суспільства та його громадян.

Вмотивованість судового рішення, як одна із його основоположних складових, виражає внутрішнє переконання суду у справедливості прийнятого рішення та його відповідності принципу

верховенства права. Наведена думка узгоджується із позицією Я.О. Берназюка, який стверджує, що мотивованість судового рішення забезпечує реалізацію засадничих принципів правосуддя, включаючи принцип верховенства права, дотримання основоположних прав та інтересів людини та громадянина у сфері правосуддя [16, с. 21]. З наведеного можна зробити логічний висновок - за відсутності мотивованості у судовому рішенні, таке рішення не є прийнятим відповідно до принципу верховенства права та не дозволяє захистити права та інтереси учасників судового процесу.

Більше того, наявність чи відсутність мотивів у судовому рішенні визначають ступінь його якості. У Висновку Консультативної ради європейських суддів № 11 від 18.12.2008 р. зазначено, що вмотивованість судового рішення є невід'ємною складовою судового рішення. При цьому, якість судового рішення залежить головним чином від якості його вмотивованості [17]. Таким чином, вмотивованість судового рішення є беззаперечною гарантією досягнення мети правосуддя у всіх сферах її здійснення.

Зазначене вище означає, що вмотивованість та юридична аргументація є органічними складовими судового рішення, які формують системне сприйняття правосуддя як ефективного механізму захисту прав та законних інтересів особи.

При цьому вмотивованість та аргументація судового рішення є взаємодоповнюючими елементами, що поєднуються через нормативно-правове регулювання та логічне обґрунтування. У даній статті пропонується розглянути взаємозв'язок аргументації та вмотивованості судового рішення у цивільного судочинства через призму їх взаємного формування.

Змістовним обґрунтуванням пов'язаності вмотиваності та аргументації судового рішення займались Рабінович П.О. та Дудаш Т.І. Так, науковці дійшли висновку про відмінності тлумачення наведених понять у правовій площині. Зокрема, дослідники виділили поняття правової аргументації та правової мотивованості, зміст яких є схожим, але залежить від мети застосування. Так, правова мотивація судового рішення виражається через аргументацію та є зовнішнім виразом та формою викладу судового рішення [18, с. 8–20]. Якщо розглядати під таким кутом, аргументація виступає елементом мотивувальної частини, яку формулює суд у своєму рішенні. З однієї сторони, такий підхід до розуміння вмотивованості судового рішення є обґрунтованим, оскільки викладення мотивів та підстав судового рішення завжди супроводжується наявністю аргументів та доводів. Мотивування - це складний словесно-логічний процес, що ґрунтується на викладенні аргументованих тверджень, які містять завершений умовивід. Відповідно, аргументи становлять невід'ємну складову будь-якого мотиву, викладеного у нормативно визначеній формі.

З наведеного можна зробити наступний висновок: відсутність вмотивованості судового рішення свідчить про недостатню аргументацію на підтвердження його обґрунтованості. Вказаний висновок може здаватися неоднозначним, оскільки його ідея також полягає у тому, що без вмотивованості судового рішення немає його обґрунтованості. Як зазначалось у даній статті, вмотивованість, законність та обґрунтованість судового рішення є його утворюючими та взаємозалежними складовими, коли за відсутності хоча б одного із них – значення та вплив інших елементів також зменшується та нівелюється. Правова аргументація у судовому рішенні фактично виступає сполучною ланкою, яка дозволяє втримати та поєднати вмотивованість, обґрунтованість та законність у судовому рішенні. Тобто, автором пропонується розглядати зв'язок аргументації та вмотивованості судового рішення у цивільному судочинстві не лише між собою, а й у поєднанні з іншими елементами - законністю та обґрунтованістю. Таким чином, взаємозв'язок аргументації та вмотивованості означає зв'язок вмотивованості, законності та обґрунтованості судового рішення.

Під час ухвалення рішення за результатами розгляду цивільних справ, внутрішнє переконання суду виступає невід'ємною передумовою його вмотивованості. Більше того, внутрішнє переконання суду виступає одним із основоположних стрижнів справедливого судового рішення, що є невід'ємним правом особи у призмі справедливого судового розгляду. Так, вказане доводить Д.М. Ясенок у своїй науковій статті, зокрема, в сфері функціонального цивільного судочинства принцип справедливості безпосередньо забезпечується суддею, оскільки саме суддя приймає ті чи інші рішення на підставі закону та свого внутрішнього переконання [11, с. 108]. Так, внутрішнє переконання ґрунтується на суб'єктивному сприйнятті суду обставин, доказів та доводів учасників судового процесу. При цьому, таке переконання формується шляхом наявності конкретної позиції суду за результатом зіставлення аргументів кожної із сторін. Наведене знаходить своє відображення у мотивувальній частині судового рішення під час викладу підстав, з яких його прийнято. Це закріплено у п. 3 ч. 2 ст. 265 Цивільного процесуального кодексу України, а саме – мотивувальна частина рішення містить мотивовану оцінку кожного аргументу, наведеного учасниками справи, крім випадку, коли аргумент не стосується предмета спору, є явно необґрунтованим або неприйнятним. З огляду на наведене положення цивільного процесуального кодексу, суд в обов'язковому порядку застосовує аргументацію при прийнятті рішення.

При цьому, наведене правозастосування є ідеальним та бажаним і базується на сприйнятті законодавцем вмотивованості судового рішення як гаранта його справедливості та неупередженості. Однак, суди при прийнятті рішень у сфері цивільного судочинства систематично зловживають наведеним обов'язком та не надають мотивовану оцінку кожному аргументу учасників справи. Більше того, така мотивована оцінка не обов'язково є якісною, належною, та такою, що дійсно відображає як об'єктивні підстави прийнятті рішення, так і доводи внутрішнього переконання суду. За таких обставин, судове рішення фактично не міститиме внутрішнього переконання суду, що прямо унеможливлює реалізацію та застосування принципу справедливості у цивільному судочинстві. Тобто, за відсутності вмотивованості у судовому рішенні, одночасно із цим втрачається і його аргументованість, що безпосередньо впливає на якість такого рішення. Крім того, за відсутності мотивів, ставиться під сумнів не тільки обґрунтованість судового рішення, а й його законність, оскільки автором встановлено, що аргументація є своєрідним містком, який поєднує усі три основні елементи судового рішення у єдиній взаємопов'язаній системі.

Вважаю, що переспективним напрямом для подальшого дослідження є нагальна потреба розглядати наявність аргументації та вмотивованості судового рішення і в якості певного міжнародного правового стандарту цивільного судочинства. Слід зазначити, що В.А. Кройтором переконливо доведено, що загальновизнані принципи й норми міжнародного права слід розцінювати як частину певного міжнародного стандарту [6, с. 305–348; 19, с. 20-21; 20, с. 249–260].

При цьому, дискусійним все ще залишається питання, що має переважаючий вплив у парі: «аргументація та вмотивованість». Оскільки, автор приходить до висновку, що аргументація та вмотивованість судового рішення у цивільному судочинстві є взаємозалежними параметрами, існування яких окремо є неможливим. При цьому, навіть наявність аргументації та мотивів у судовому рішенні не є визначальною ознакою його справедливості. Так, важливою характеристикою їх наповнення виступає саме якість. За відсутності якісних мотивів чи якісної аргументації, судове рішення автоматично не може вважатися справедливим. За таких умов, рішення вже не буде забезпечувати право особи на справедливий судовий розгляд та не сприятиме реалізації принципу верховенства права у демократичному суспільстві. Наведене є гострою судовою проблемою, яку мають уникати суди під час розгляду справ як у сфері загальної юрисдикції, так і у порядку цивільного судочинства. При цьому, наявність хоча б мінімальної аргументації та мотивів у судовому рішенні - стократно підвищує його цінність у порівняння з тим рішенням, яке не їх не містить. Із зазначеного вище дослідження автором ставиться під сумнів необхідність розмежування аргументації та вмотивованості судового рішення, оскільки вказані елементи є нерозривними. Тільки за їх взаємної наявності, судове рішення може бути вмотивованим, обґрунтованим та законним, що є першочерговим вираженням його справедливості.

Отже, під час розгляду цивільних справ та здійснення правосуддя, у судових рішеннях реалізується вмотивованість через наведення аргументації на підтвердження позиції суду. Таким чином, аргументація є невід'ємною частиною вмотивованості судового рішення у цивільному судочинстві.

Висновки. Глибоке та змістовне дослідження питання наявності взаємозв'язку аргументації та вмотивованості судового рішення у цивільному судочинстві надає можливість виявити їх взаємозалежне поєднання. Вмотивоване судове рішення обов'язково включає в себе правову аргументацію, яка відтворює та наводить мотиви, з яких прийнято рішення. Правова аргументація є автономним елементом мотивованого судового рішення, що проявляється у спрямованості на логічне обґрунтування висновків суду.

Як встановлено, вмотивованість судового рішення не є нормативно-закріпленою складовою судового рішення, проте, саме за її наявності, яка виражається у формі наведених мотивів-аргументів, суд приймає законне, обґрунтоване та мотивоване рішення. Наявність аргументації у судовому рішенні є беззаперечним показником якості здійснення цивільного судочинства. Таким чином, вмотивованість судового рішення не може існувати та бути вираженою за відсутності хоча б мінімальної аргументації у мотивувальній частині судового рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.07.2025).
2. Андронов І.В. Судові рішення в цивільному процесі України: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 435 с.
3. Берназюк Я.О. Мотивованість судового рішення як гарантія реалізації принципу верховенства права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 18–22.
4. Бзова Л.Г., Мамчин М.П. Роль юридичної аргументації в мотивуванні судових рішень. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2. С. 506–508.

5. Гусаров К.В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках : монографія. Х.: Право, 2010. 352 с.
6. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики: монографія. Харків: Право, 2020. 672 с.
7. Кройтор В.А. Суд як суб'єкт судової правотворчості в цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне правознавство.* 2023. № 2. С. 375–380. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.65.
8. Кройтор В.А. Прецедентний характер рішень Європейського Суду з прав людини в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 4. С. 192–198.
9. Кройтор В.А. Використання прецедентного права, створеного суддями Європейського Суду з прав людини, в процесі прийняття рішень українськими суддями з аналогічних питань. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2023. № 1. С. 46–53.
10. Цувіна Т.А. Умотивованість рішень суду та права на суд у цивільному судочинстві. Проблеми законності. 2013. № 121. С. 215–224.
11. Ясинок Д.М. Право на справедливий судовий розгляд в цивільному судочинстві. Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю.С. Червоного (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.) / уклад.: І.В. Андронов, М.В. Волкова, Р.Ф. Гонгало; МОН України; НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2015. С. 108-109.
12. Цивільний процес України: Підручник / за заг. ред. д.ю.н. проф. М.М. Ясинка, К.: Алерта, 2014. 744 с.
13. Орел В. А. Юридична аргументація в судовому процесі: вітчизняний досвід та зарубіжна практика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Вип. 78(2). С. 401-406. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.65.
14. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 12.07.2025).
15. Калачова О. Вмотивованість судових рішень як гарантія захисту прав і основоположних свобод людини. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4. С. 78–84.
16. Берназюк Я.О. Мотивованість судового рішення як гарантія реалізації принципу верховенства права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 18–22.
17. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf (дата звернення: 13.07.2025).
18. Рабінович П.О., Дудаш Т.І. Правова аргументація: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2016. № 2 (85). С. 8–20.
19. Кройтор В.А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства: автореф. … дис. д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2021. 40 с.
20. Кройтор В.А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2021. 600 с.

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.59

ГОРИЗОНТАЛЬНА КОНЦЕНТРАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Гарагонич О.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри економічного права
та економічного судочинства,
Навчально-наукового інституту права,
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8984-2399
e-mail: o.harahonych@gmail.com

Матвійчук А.Р.,
студент 2 курсу ОС «Магістр»,
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0008-0996-4160
e-mail: amatviytchuk@gmail.com

Гарагонич О.В., Матвійчук А.Р. Горизонтальна концентрація суб'єктів господарювання в Україні та Європейському Союзі: теоретико-правовий аспект.

У статті здійснено комплексний науково-теоретичний аналіз підходів до оцінки горизонтальних концентрацій суб'єктів господарювання в праві Європейського Союзу та України. Досліджено правову природу такого виду концентрацій. Визначено поняття горизонтальних концентрацій з урахуванням положень Керівних принципів Європейської Комісії, рекомендаційних роз'яснень Антимонопольного комітету України, а також міжнародних глосаріїв з питань конкуренції. Розкрито позитивні та негативні наслідки горизонтальних концентрацій для економічного середовища. До позитивних наслідків віднесено залучення інвестицій в інновації, зниження цін для споживачів, підвищення міжнародної конкурентоспроможності компаній. Водночас негативні наслідки можуть полягати у зниженні рівня конкуренції, посиленні домінуючого становища, монополізації ринку та зниженні темпів інноваційного розвитку.

Особливу увагу приділено явищу «вбивчих поглинань» (killer acquisitions) – формі горизонтальних концентрацій, у результаті яких великі ринкові гравці купують потенційних конкурентів (переважно інноваційні стартапи) з метою усунення майбутньої конкуренції. На основі аналізу практики Європейської Комісії, зокрема у справах Facebook/WhatsApp, Illumina/GRAIL та інших, доведено складність виявлення горизонтальних концентрацій на етапі погодження угоди, прогнозування наслідків для відповідного ринку (та, звісно ж, споживачів) і обґрунтовано потребу в удосконаленні методології оцінювання.

Окрему увагу приділено аналізу процедур оцінювання концентрацій: визначення ринкових часток, обчислення індексу Герфіндаля-Гіршмана (HHI), аналізу некоординованих і координованих ефектів, вивченню бар'єрів входу на ринок, можливостей влади покупця та ефективності концентрацій. У контексті сучасних викликів, таких як цифровізація, екологічні стандарти (ESG), глобалізація, у статті підкреслено необхідність оновлення підходів до правозастосування в обох юрисдикціях. Висловлено позицію щодо доцільності очікування завершення перегляду Керівних принципів Європейської Комісії з подальшим урахуванням нових стандартів Антимонопольним комітетом України при оновленні власних рекомендаційних роз'яснень.

Ключові слова: конкуренція, концентрація суб'єктів господарювання, горизонтальні концентрації, Європейський Союз, Антимонопольний комітет України, корпоративні відносини, поглинання, злиття, господарська (економічна) діяльність, інновації, інноваційна діяльність.

Harahonych O.V., Matviichuk A.R. Horizontal mergers of economic entities in Ukraine and the European Union: theoretical and legal aspects.

The article presents a comprehensive scientific and theoretical analysis of approaches to assessing horizontal concentrations of economic entities in the law of the European Union and of Ukraine. The legal nature of this type of concentration is examined. The concept of horizontal concentrations is defined with due regard to the provisions of the European Commission's Guidelines, the interpretative guidance of the Antimonopoly Committee of Ukraine, and relevant international glossaries in the field of competition. The positive and negative effects of horizontal concentrations on the economic environment are disclosed. Positive effects include the attraction of investment into innovation, price reductions for consumers, and improved international competitiveness of firms. At the same time, negative effects may manifest as diminished levels of competition, reinforcement of dominant positions, market monopolization, and a slowdown in the pace of innovative development.

Particular attention is paid to the phenomenon of "killer acquisitions" — a form of horizontal concentration in which large market players acquire potential competitors (typically innovative start-ups) with the objective of eliminating future competition. On the basis of an analysis of European Commission practice, notably in cases such as Facebook/WhatsApp and Illumina/GRAIL, the article demonstrates the difficulty of identifying horizontal concentrations at the merger clearance stage and of forecasting their effects on the relevant market (and, consequently, on consumers), and it substantiates the need to refine assessment methodology.

Separate attention is devoted to the analysis of procedures for assessing concentrations: determination of market shares, calculation of the Herfindahl–Hirschman Index (HHI), analysis of unilateral and coordinated effects, examination of barriers to market entry, buyer power, and the efficiencies arising from concentrations. In the context of contemporary challenges such as digitalization, environmental, social and governance (ESG) standards, and globalization, the article underscores the necessity of updating enforcement approaches in both jurisdictions. It advances the view that it would be appropriate to await completion of the European Commission's Guidelines review and, thereafter, for the Antimonopoly Committee of Ukraine to incorporate the new standards when updating its own interpretative guidance.

Key words: competition; concentration of economic entities; horizontal concentrations; European Union; Antimonopoly Committee of Ukraine; corporate relations; acquisitions; mergers; economic activity; innovation; innovative activity.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому економічному середовищі, що характеризується високим рівнем конкуренції, суб'єкти господарювання вдаються до горизонтальних концентрацій як до способу розширення ринкової присутності, масштабування виробництва та посилення інноваційного потенціалу. Водночас такі концентрації можуть створювати серйозні виклики для конкуренції, зокрема у вигляді ризиків створення домінуючих гравців або суттєвого обмеження конкуренції на ринку, зменшення конкуренції та інновацій. Ці ризики зумовлюють необхідність ефективного правового регулювання та методологічно обґрунтованої оцінки відповідних господарських транзакцій (операцій) з боку антимонопольних органів.

Створення внутрішнього ринку, розширення ЄС, зниження міжнародних бар'єрів з обмеження торгівлі та капіталовкладень супроводжуються великими корпоративними реорганізаціями, в основному у формі концентрації. Такі реорганізації вітаються в ЄС настільки, наскільки вони відповідають вимогам динамічної конкуренції та сприяють збільшенню конкурентоспроможності європейської промисловості, поліпшенню умов розвитку та зростання стандартів життя в Європейському Союзі.

Для України питання контролю за концентраціями є також актуальним з огляду на адаптацією національного конкурентного законодавства до права ЄС. При цьому, важливим є врахування не лише позитивних ефектів від концентрацій, але й потенційної шкоди для споживачів і гравців-конкурентів на ринку, зокрема у випадках «вбивчих поглинань», що здебільшого пов'язані з інноваційними секторами. Реформування сфери економічної конкуренції в ЄС та Україні вимагає проведення комплексного дослідження існуючих моделей оцінювання горизонтальних концентрацій з метою виявлення спільних рис, розбіжностей та потенційних напрямів гармонізації регулювання.

Мета статті: дослідження особливостей та підходів здійснення оцінки Європейською Комісією та Антимонопольним Комітетом України горизонтальних концентрацій суб'єктів господарювання, а також потенційних наслідків на Спільний ринок або ринки України, які можуть настати внаслідок здійснення горизонтальних концентрацій суб'єктами господарювання.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні питання правового регулювання горизонтальних концентрацій суб'єктів господарювання неодноразово аналізувалися у вітчизняній та іноземн-

ній науковій літературі. Окремі аспекти цієї проблематики стали предметом дослідження таких науковців як: К. Смирнова [1], Т. Швидка [2], О. Кологойда, О. Гарагонич, Л. Дорошенко [3], М. Бану [4], Ф. Джуліо [5, с. 668-677], Г. Лангуса, Т. Валлетті [6, с. 136-140], М. Томашек [7] та ін. Проте у сучасній вітчизняній юридичній науковій літературі бракує досліджень, присвячених горизонтальних концентрацій, які б враховували останні зміни в регулюванні конкурентних відносин в ЄС та Україні. Зазначене свідчить про актуальність порушеного питання та доцільність його дослідження

Виклад основного матеріалу. Сучасний світ характеризується динамічним розвитком та поступальним рухом у напрямі економічного зростання в умовах жорсткої конкуренції. З часом та з розширенням каналів збуту, виникає потреба у масштабуванні господарської (економічної) діяльності суб'єктів господарювання, а також збільшенні присутності на ринку. Це все пов'язане у тому числі з потребою виходу на нові ринки, збільшення ринкової влади (частки) на відповідному ринку, а також з підвищенням ефективності виробничих процесів, у тому числі завдяки «ефекту мережі» та «ефекту масштабу».

З огляду на це, усталеною практикою під час провадження господарської (економічної) діяльності є здійснення концентрації суб'єктів господарювання, оскільки цей інструмент дає змогу швидко та ефективно ввійти на ринок, подолавши потенційні бар'єри входу (у разі створення нового повнофункціонального суб'єкта господарювання), або збільшити сукупну частку на відповідному ринку / можливість впливу на інших гравців на ринку після проведення господарської операції (у разі злиття, приєднання, укладення правочину чи іншого способу концентрації між вже існуючими гравцями на відповідному ринку).

Щодо визначення поняття «горизонтальна концентрація суб'єктів господарювання». Концентрація суб'єктів господарювання в межах одного ринку або суміжних ринків може завдати шкоди як кон'юнктурі ринку (призвести до суттєвого обмеження конкуренції), так і взагалі закласти основи для монополізації такого ринку (посилення монопольного (домінуючого) становища суб'єкта(-ів) господарювання). Такий вид концентрації суб'єктів господарювання в межах одного ринку (на одній ланці ланцюга постачання та в одній сфері/індустрії), здійснений двома або більше конкурентами, прийнято найменувати горизонтальними концентраціями суб'єктів господарювання (далі – горизонтальні концентрації).

Як зазначено в Керівних принципах щодо оцінки горизонтальних злиттів відповідно до Регламенту Ради про контроль за концентрацією між підприємствами (2004/C 31/03) [8] (далі – Керівні принципи щодо оцінки горизонтальних злиттів), горизонтальні злиття суб'єктів господарювання є концентраціями, коли відповідні суб'єкти господарювання є реальними або потенційними конкурентами на тому самому відповідному ринку.

У свою чергу, Антимонопольний комітет України (далі – АМКУ) у своїх Рекомендаційних роз'ясненнях щодо порядку застосування частини першої статті 25 Закону України «Про захист економічної конкуренції» (щодо оцінки горизонтальних концентрацій) від 27.12.2016 № 49-рр (далі – Рекомендаційні роз'яснення) [9], визначає горизонтальні концентрації суб'єктів господарювання як концентрації суб'єктів господарювання, коли два або більше учасники концентрації конкурують або можуть конкурувати між собою на одному ринку.

Безперечно цікавим також є визначення аналізованого поняття, закріплене Глосарієм з економіки промислової організації та конкурентного права ООН, згідно з яким горизонтальна концентрація (злиття) суб'єктів господарювання – це злиття між компаніями, які виробляють і продають однакові продукти, тобто між компаніями-конкурентами [10] Горизонтальні злиття можна розглядати як горизонтальну інтеграцію компаній на одному ринку або між різними ринками.

Наведені вище визначення аналізованого поняття є досить схожими (майже ідентичними) та відображають спільне бачення щодо тлумачення такого явища. Наявність такого спільного бачення закладає основи для однакового (схожого) розуміння потенційних наслідків (позитивних та негативних) у разі виявлення або однакового (схожого) підходу до розгляду заяв про горизонтальні концентрації.

Щодо позитивних та негативних наслідків горизонтальних концентрацій суб'єктів господарювання. За умови ефективної конкуренції на відповідних ринках, здійснення будь-яких концентрацій, у тому числі горизонтальних, може бути позитивним. Зокрема, горизонтальні концентрації можуть призводити до позитивних ефектів як для розвитку конкуренції між гравцями на відповідному ринку, так і для споживачів.

Так, основними позитивними аспектами горизонтальних концентрацій є досягнення нижчої ціни для споживачів; інвестування в інноваційність виробничих, техніко-технологічних чи R&D процесів (наприклад, горизонтальна концентрація Glaxo Wellcome / SmithKline Beecham (Case M.1795, 2000) [11]); значне підвищення міжнародної конкурентоспроможності (наприклад, концентрація Arcelor / Mittal Steel (Case M.4137, 2006) [8]); навіть взаємодія між державами в оборонній сфері (BAES / LEONARDO / JAIEC / JV (Case M.11800) [12]).

Додатково, у своїх Керівних принципах щодо оцінки горизонтальних злиттів Європейська Комісія (далі – ЄК) окремо зазначає, що ефективна конкуренція приносить споживачам такі переваги, як: низькі ціни, висока якість продукції, широкий вибір товарів і послуг, а також інновації [13].

У юридичній літературі та практиці Суду ЄС неодноразово налогошувалося на тому, що горизонтальні концентрації вважаються найнебезпечнішим видом концентрацій суб'єктів господарювання, оскільки негативні наслідки (для інших учасників ринку-конкурентів та/або споживачів) потенційно можуть наставати одразу після здійснення відповідної концентрації. Основними негативними наслідками горизонтальних концентрацій є зменшення кількості учасників-конкурентів на відповідному ринку (наприклад, Hutchison 3G UK / Telefónica UK (O2) (Case M.7612, 2016))[14] або монополізація ринку; збільшення цін для споживачів; або навіть зменшення рівня інноваційної діяльності у виробничих, техніко-технологічних, R&D чи інших процесах (наприклад, «killer acquisitions»).

При тому, Керівні принципи щодо оцінки горизонтальних злиттів звертають увагу, що «підвищена ринкова влада» (яка може виникати внаслідок горизонтальних концентрацій) означає здатність однієї або декількох фірм прибутково підвищувати ціни, зменшувати обсяги виробництва, вибір або якість товарів і послуг, знижувати інноваційність або іншим чином впливати на параметри конкуренції [13].

Яскравим прикладом зниження рівня інноваційної діяльності або навіть припинення останньої є, так звані, «вбивчі поглинання» («killer acquisitions»), які зазвичай виникають на висококонкурентних ринках (наприклад, ринок лікарських засобів, цифрові ринки), коли «реальні учасники ринку-конкуренти купують стартапи, щоб запобігти загрозі майбутньої конкуренції на ринку продуктів або навіть заміні свого основного бізнесу, усунувши конкурента, який працює в тій же галузі» [15]. Таким чином, виникає ситуація «втрати потенційної конкуренції», тобто такої, що навіть ще не виникла. Зокрема, відомими є концентрації в ЄС Roche / Spark Therapeutics, J&J / Actelion, Illumina / GRAIL, Facebook / WhatsApp, Google / Fitbit.

На жаль, іноді виявити «вбивчі поглинання» на етапі розгляду заяви про горизонтальну концентрацію та, відповідно, надати оцінку потенційним негативним наслідкам концентрації є важким завданням як для ЄК, так і АМКУ. Так, наприклад, у 2014 році за результатами розгляду заяви про концентрацію Facebook / WhatsApp (Case COMP/M.7217)[16] ЄК надала дозвіл на відповідну операцію беззастережно (тобто без накладення жодних додаткових зобов'язань/ заходів правового захисту на Facebook). Однак згодом, у 2017 році, ЄК встановила, що, незважаючи на початкові заяви Facebook на етапі розгляду концентрації, Facebook (зараз Meta) інтегрував дані користувачів WhatsApp. Також ЄК з'ясувала, що відповідна технічна можливість автоматичного зіставлення ідентичностей користувачів (users' identities) Facebook і WhatsApp вже існувала у 2014 році (тобто на момент здійснення концентрації), і співробітники Facebook були обізнані про таку можливість. Як наслідок, ЄК наклала штраф на Facebook у розмірі 110 млн євро за надання недостовірної інформації [17]. Відтак, застосувавши такий інструмент як горизонтальна концентрація та фактично ввівши в оману ЄК, Facebook (зараз Meta) нейтралізував потенційного конкурента на ринку платформ для обміну приватними повідомленнями, інтегрувавши WhatsApp у свою екосистему і зменшивши конкуренцію на ринку екосистем соціальних медіа, що базуються на рекламі.

Таким чином, основним завданням ЄК та АМКУ є оцінка та співставлення потенційних наслідків (позитивних і негативних) горизонтальної концентрації, які досягаються шляхом аналізу різних аспектів відповідної концентрації.

Щодо основних елементів оцінки горизонтальних концентрацій суб'єктів господарювання. Під час розгляду повідомлення (у випадку ЄК) або заяви про концентрацію (у випадку АМКУ) щодо горизонтальних концентрацій та формування висновку про дозвіл або заборону здійснення концентрації, зазначені вище антимонопольні органи діють відповідно до встановленої законодавством процедури.

Що стосується європейського конкурентного права, то ЄК застосовує Регламент Ради (ЄС) № 139/2004 від 20 січня 2004 року про контроль за концентрацією між підприємствами (Регламент ЄС про злиття) [18], Керівні принципи щодо оцінки горизонтальних злиттів [13] та Повідомлення Комісії про спрощену процедуру розгляду певних концентрацій відповідно до Регламенту Ради (ЄС) № 139/2004 (далі – Повідомлення про спрощену процедуру 2013 року) [19], а також інші нормативно-правові акти, про які йтиметься нижче.

У контексті європейського нормативно-правового регулювання слід зазначити, що 8 травня 2025 року ЄК розпочала перегляд Керівних принципів щодо оцінки горизонтальних злиттів і Керівних принципів щодо оцінки негоризонтальних злиттів відповідно до Регламенту Ради про контроль за концентрацією між підприємствами (2008/C 265/07) [20] та опублікувала дві публічні консультації (загальну – щодо засадничих питань, та поглиблену – щодо більш технічних питань).

Такий перегляд, пов'язаний із необхідністю оновлення вищенаведених Керівних принципів у зв'язку з трансформаційними змінами, що відбулися в економіці (цифровізація, глобалізація, декарбонізація) за останні 20 років та які можуть вплинути на конкурентну динаміку на багатьох ринках. Поточний перегляд цих Керівних принципів дозволить оновити систему оцінки концентрацій з урахуванням змін і нових ринкових реалій, а також надасть можливість врахувати практику розгляду справ і прецедентне право Суду Європейського Союзу.

Метою перегляду зазначених вище Керівних положень є створення всеосяжної, передбачуваної та стійкої системи. Переглянуті Керівні принципи повинні запропонувати оновлену, але юридично та економічно обґрунтовану, передбачувану та засновану на фактичних даних аналітичну систему для всіх типів концентрацій та всіх секторів економіки. При цьому, основна місія контролю за концентраціями в ЄС залишиться незмінною: збереження динамічного та конкурентного внутрішнього ринку, який спонукає компанії пропонувати своїм клієнтам та споживачам інноваційні, доступні та високоякісні продукти [21].

Оновлення наведених вище Керівних принципів сприятиме формуванню сучасного підходу під час оцінювання впливу концентрацій на відповідні ринки, а також дозволить ЄК враховувати модернізовані методи ведення конкурентної боротьби, нецінові тренди у господарській (економічній) діяльності суб'єктів господарювання (ESG, КСВ ініціативи, регулювання даних та інтероперабельність) та потенційні бар'єри входу (виходу) на ринки для суб'єктів господарювання.

Оцінка горизонтальних концентрацій Комісією зазвичай включає: (a) визначення відповідних товарних та географічних ринків; (b) оцінку конкуренції в результаті концентрації.

Відповідно до Керівних принципів щодо оцінки горизонтальних концентрацій, оцінювання ЄК відповідної горизонтальної концентрації побудоване за таким алгоритмом, а саме:

(а) визначення ринкових часток та порогів концентрації (Розділ III).

Аналізуючи ринкові частки учасників горизонтальної концентрації, ЄК може дійти таких висновків: відповідна концентрація може призвести до створення або посилення домінуючого становища суб'єктів господарювання (у разі наявності ринкової частки у розмірі 40-50%) або відповідна концентрація є сумісною («presumed to be compatible») зі Спільним ринком (у разі коли спільна частка учасників горизонтальної концентрації не перевищує 25% на Спільному ринку або на значній його частині).

ЄК також здійснює оцінювання рівня (ступеня) концентрованості відповідного ринку, який розраховується за допомогою індексу Герфіндаля-Гіршмана (HHI). Зокрема, у разі якщо HHI після концентрації може бути меншим ніж 1000 або у проміжку між 1000 та 2000 (за умови дельти нижче 250), або ж вище за 2000 (за умов дельти нижче 250 та відповідності умовам, передбаченим п. 24 Керівних принципів щодо оцінки горизонтальних концентрацій), то ЄК може (з урахуванням інших факторів відповідної горизонтальної концентрації) дійти до висновку про відсутність горизонтальних проблем, що можуть виникати в конкуренції в результаті концентрації («competition concerns»).

У межах цього етапу оцінки горизонтальної концентрації теж можуть братися до уваги історичні дані.

(б) імовірність того, що злиття матиме антиконкурентні наслідки на відповідних ринках за відсутності компенсуючих факторів (Розділ IV).

На цьому етапі ЄК аналізує потенційну можливість настання координованих та некоординованих ефектів у розумінні п. 22 Керівних принципів щодо оцінки горизонтальних концентрацій.

Некоординовані антиконкурентні ефекти. Концентрація може суттєво перешкоджати ефективній конкуренції на ринку, усуваючи важливі конкурентні обмеження для одного або декількох продавців, які, як наслідок, отримують більшу ринкову владу. Найбільш прямим наслідком концентрації буде втрата конкуренції між учасниками концентрації.

При аналізі некоординованих антиконкурентних ефектів ЄК звертає увагу на наступні фактори, перелік яких не є вичерпним і які не обов'язково повинні бути наявні в межах кожної горизонтальної концентрації. Це, зокрема, наявність в учасників концентрації великої ринкової частки; факт того, що учасники концентрації є близькими конкурентами (залежить від взаємозамінності товару та, відповідно, може сприяти значному підвищенню цін внаслідок такої концентрації); низька можливість споживачів змінити суб'єкта господарювання (продавця); утворений внаслідок горизонтальної концентрації суб'єкт господарювання може перешкоджати розширенню конкурентів; горизонтальна концентрація усуває важливий конкурентний тиск на ринку.

Координовані антиконкурентні ефекти. При оцінці ймовірності координованих ефектів ЄК враховує всю доступну інформацію про характеристики відповідних ринків, включаючи як структурні особливості, так і минулу поведінку суб'єктів господарювання. Докази минулої координації є важливими, якщо відповідні характеристики ринку не зазнали істотних змін або малоймовірно можуть

зазнати таких змін у майбутньому. Докази координації на суміжних ринках також слугують корисною інформацією.

За аналогією з некоординованими антиконкурентними ефектами, при оцінюванні координованих ефектів ЄК бере до уваги наступні фактори, а саме: досягнення умов координації (тобто узгодження між суб'єктами господарювання дій, які є координацією, і які такими не є); моніторинг відхилень у поведінці координуючих суб'єктів господарювання (наприклад, зниження цін, надання таємних знижок, підвищення якості або продуктивності товару або спроби залучити нових клієнтів); наявність стримуючих механізмів; зворотна реакція від суб'єктів господарювання (гравців) з незначною ринковою часткою.

(в) імовірність того, що купівельна спроможність буде компенсуючим фактором щодо збільшення ринкової влади в результаті концентрації (Розділ V).

Не завжди наявність великої частки на ринку та інноваційність виробничих процесів може забезпечити безперечне домінування на ринку. Це пояснюється необхідністю врахування не лише відносин змагання між прямими конкурентами, але й відносинами «покупця-продавця» і можливістю суб'єкта господарювання (покупця) змінити одного суб'єкта господарювання (продавця) на іншого.

З огляду на це, ЄК, у відповідних випадках, розглядає, наскільки суб'єкти господарювання (покупці) будуть в змозі протидіяти збільшенню ринкової влади, яке могло б виникнути в результаті концентрації.

З аналізу Керівних принципів щодо оцінки горизонтальних концентрацій вбачається, що такі ситуації можуть виникати у разі, коли суб'єкт господарювання (покупець) може (1) негайно перейти до інших постачальників, (2) погрожувати вертикальною інтеграцією у вищий сегмент ринку або (3) спонсорувати розширення чи вихід на вищий сегмент ринку.

(г) імовірність того, що вхід на ринок сприятиме збереженню ефективної конкуренції на відповідних ринках (Розділ VI).

У випадку, якщо вхід на ринок є достатньо легким, то горизонтальна концентрація навряд чи створить будь-який значний антиконкурентний ризик. Тому аналіз входу на ринок є важливим елементом загальної оцінки конкуренції. Для того, аби вхід на ринок вважався достатнім конкурентним обмеженням для сторін злиття, необхідно довести, що він є ймовірним, своєчасним і достатнім для запобігання або усунення будь-яких потенційних антиконкурентних наслідків концентрації.

При цьому, відповідний вхід на ринок оцінюється з боку ЄК з урахування критеріїв (1) імовірність; (2) своєчасність; (3) достатність.

Імовірність. За підходом ЄК, висвітленим у Керівних принципах щодо оцінки горизонтальних концентрацій, вхід на ринок вважається імовірним, якщо він має бути достатньо прибутковим з урахуванням впливу на ціни від виведення на ринок додаткової продукції та потенційної реакції існуючих учасників ринку, а також наявність / відсутність бар'єрів для входу на відповідний ринок. Для оцінки такої ймовірності ЄК може використовувати як певні квантитативні методики, так і опитування за анкетами, де анкетантами виступають як конкуренти, так і споживачі на досліджуваному ринку. Так, подібний метод ЄК використовувала для оцінки бар'єрів ринку та потенційної початкової прибутковості потенційних конкурентів у справі M.7421 – ORANGE / JAZZTEL [22]. Для оцінки ймовірності, як ЄК, так і Суд справедливості ЄС розглядають ситуацію на ринку у двох вимірах: асортимент товарів/робіт/послуг та географічне охоплення. Для оцінки ймовірності ЄК використовує економетричні моделі, яку ЄК перед розглядом справи і винесенням рішення має розкрити, Суд ЄС у справі T-194/13 United Parcel Service, Inc. v Commission скасував рішення Комісії (яким злиття UPS і TNT визнавалося несумісним з внутрішнім ринком), оскільки Комісія порушила права на захист UPS, не розкривши фінальну версію економетричної моделі» [23].

Своєчасність. ЄК перевіряє, чи буде вхід на ринок достатньо швидким і стійким, щоб стримати або запобігти використанню ринкової влади. При цьому, вхід на ринок зазвичай вважається своєчасним, якщо він зроблений протягом двох років.

Достатність. Вхід на ринок повинен бути достатнім за обсягом і масштабом, щоб запобігти або подолати антиконкурентні наслідки злиття. Невеликий вхід на ринок, наприклад, у певну ринкову «нішу», може бути визнаний недостатнім. Як зазначив Суд ЄС у справі Case T-342/07 Ryanair Holdings plc v Commission [2010] ECR II-3457, «самої лише «загрози» входу [...] недостатньо. [...] Важливим є прогноз щодо такого учасника, який здатен компенсувати антиконкурентні наслідки, чітко встановлені в рішенні на етапі оцінки». Для оцінки достатності ЄК використовує також і історичний досвід компаній за минулі роки, наприклад, як в рішенні ЄК у справі M.6992 – HUTCHISON 3G UK/TELEFONICA [24]. У рішенні Суду ЄС у справі T-342/07 Ryanair v Commission Суд підтвердив важливість «повного» входу на ринок, а не «фрагментарного» входу на її частину, який «навряд чи відновить ефективну конкуренцію (пункти 1210–1212)» [25].

(д) імовірність того, що ефективність («efficiencies» = позитивні аспекти відповідної концентрації) буде фактором, що протидіє шкідливим наслідкам для конкуренції, які інакше могли б виникнути в результаті концентрації (Розділ VII).

Для врахування ЄК аргументів щодо ефективності у своїй оцінці горизонтальної концентрації та формування висновку, що внаслідок підвищення ефективності немає підстав визнати горизонтальну концентрацію несумісною із Спільним ринком, підвищення ефективності має приносити користь споживачам, бути специфічним для концентрації та піддаватися перевірці. При цьому, перелічені умови є кумулятивними.

Користь для споживачів. Ефективність повинна бути істотною і своєчасною, а також приносити користь споживачам на тих відповідних ринках, де в іншому випадку конкуренція могла би бути обмежена. Під «істотною» ефективністю ЄК має на увазі те, що внаслідок концентрації конкуренція на ринку стане більш ефективною (нові або покращені товари, інноваційність). Водночас, «своєчасна» ефективність, на думку ЄК, є така, що настає реально і швидко, а не очікується в далекому майбутньому. В останньому випадку, ЄК може не врахувати такий аргумент взагалі.

Специфічність для концентрації, тобто здійснення горизонтальної концентрації має бути прямим наслідком досягнення заявленої ефективності. При тому, що досягнення відповідних результатів є неможливим за допомогою менш антиконкурентної альтернативи.

Можливість перевірки. Чим точнішими і переконливішими (особливо чим більш матеріальними) є твердження щодо ефективності, тим краще ЄК може оцінити ці твердження.

З огляду на наведені вище вимоги, до ефективності горизонтальних концентрацій вбачається, що тягар її доказування покладається на учасників концентрації, що підтверджується рішенням Суду Справедливості у справі «ЄК проти CK Telecoms UK Investments Ltd.» [26].

(е) умови для захисту суб'єкта господарювання на межі банкрутства («failing firm defence») (Розділ VIII).

Так, основною вимогою є те, що погіршення конкурентної структури, яке настає після злиття, не може бути визнане наслідком концентрації.

Під час оцінювання цих умов ЄК використовує три критерії, а саме: (1) суб'єкт господарювання, який, як стверджується, на межі банкрутства, у найближчому майбутньому буде змушений вийти з ринку через фінансові труднощі, якщо його не придбає інший суб'єкт господарювання; (2) немає альтернативного варіанту придбання, який би не був антиконкурентним, крім заявленої концентрації; та (3) за відсутності концентрації активи суб'єкта господарювання, який на межі банкрутства, неминуче вийдуть з відповідного ринку.

Окрім Регламенту ЄС про злиття, слід також звернути увагу на процесуальні моменти, що є характерними для відповідного виду концентрацій.

Так, 1 вересня 2023 року набув чинності новий законодавчий пакет спрощень злиттів в ЄС, що спрямований на спрощення процедури перевірки злиття та який включає: Імплементаційний регламент Комісії (ЄС) 2023/914 від 20 квітня 2023 року про імплементацію Регламенту Ради (ЄС) № 139/2004 щодо контролю за концентраціями між підприємствами та скасування Регламенту Комісії (ЄС) № 802/2004 (далі – Імплементаційний регламент) [27]; Повідомлення Комісії про спрощений режим для певних концентрацій згідно з Регламентом Ради (ЄС) № 139/2004 про контроль концентрації між підприємствами (далі – Повідомлення про спрощену процедуру 2023 року) [28]; та Повідомлення Комісії відповідно до статей 3(2), 13(3), 20 і 22 Імплементаційного регламенту Комісії (ЄС) 2023/914 про імплементацію Регламенту Ради (ЄС) № 139/2004 про контроль концентрації між підприємствами та скасування Регламенту Комісії (ЄС) № 802/2004 2023/C 160/02 (далі – Повідомлення про передачу документів) [29].

У контексті горизонтальних концентрацій наведені вище оновлення запровадили одну змінену категорію спрощених справ горизонтальних концентрацій у межах спрощеної процедури, а також спрощені справи згідно з «застереженням про гнучкість» (тобто ситуації, коли справи про концентрацію не належать до сфери спрощеного розгляду, але ЄК має право розглядати їх як спрощені за запитом сторін, якщо порогові значення спрощеної процедури трохи перевищено).

Так, учасники горизонтальної концентрації мають право звернутися до ЄК за спрощеною процедурою (заповнивши Коротку Форму СО) не тільки у разі, коли сукупна ринкова частка всіх учасників концентрації, які займаються підприємницькою діяльністю на тому самому товарному та географічному ринку (горизонтальне перекриття), відповідає принаймні одній із наступних умов за всіма вірогідними визначеннями ринку: (1) нижча за 20%; або (2) нижча за 50 %, а приріст (дельта) HHI в результаті концентрації на цьому ринку становить менше 150.

Що стосується спрощених справ згідно з «застереженням про гнучкість», то ЄК може розглянути потенційну горизонтальну концентрацію за спрощеною процедурою, у разі якщо сукупна частка ринку сторін становить менше 25% [27].

В Україні при здійсненні контролю за концентраціями АМКУ керується положеннями Закону України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 № 2210-III [30], Положення про порядок розгляду заяв та справ про концентрацію суб'єктів господарювання, затвердженого розпорядженням АМКУ від 19.02.2002 № 33-р[31], та Рекомендаційними роз'ясненнями щодо порядку застосування частини першої статті 25 Закону України «Про захист економічної конкуренції» (щодо оцінки горизонтальних концентрацій) від 27.12.2016 № 49-рр[9].

Слід зазначити про однаковий підхід ЄК та АМКУ під час прийняття рішення про надання дозволу чи заборону концентрації, а саме – порівняння умов конкуренції, які виникли б у результаті концентрації, з умовами, які б існували без концентрації.

У Рекомендаційних роз'ясненнях АМКУ демонструє загалом схожий підхід, однак він має свої особливості.

Так, відсутній (порівняно із законодавством ЄС) такий критерій як: імовірність того, що ефективність буде фактором, що протидіє шкідливим наслідкам для конкуренції, які інакше могли б виникнути в результаті концентрації.

Вбачається, що відсутність згаданого вище критерію знімає певний рівень відповідальності з учасників концентрації та покладає на АМКУ певні обов'язки щодо глибшого аналізу кожної концентрації (та її потенційних наслідків) та щодо обґрунтованості кожного наданого дозволу.

АМКУ займає більш індивідуалізований, гнучкий підхід та встановлює три категорії випадків аналізу горизонтальних концентрацій, які передбачені п.п. 8, 10 Рекомендаційних роз'яснень. Така різниця у підходах пояснюється різними порогами в ЄС та Україні для отримання дозволу на здійснення концентрації. Тому, на нашу думку, підхід АМКУ, викладений у Рекомендаційних роз'ясненнях, є виправданий, оскільки спрямований на максимально швидкий і ефективний розгляд заяв про концентрації.

Ще однією відмінністю є додатковий чинник під час розрахунку індексу HHI у абз. (д) п. 18 Рекомендаційних роз'яснень. Так, обмеження конкуренції малоймовірні якщо на ринку після здійснення концентрації значення HHI буде більше 2000, а різниця між HHI до і після концентрації – менше 150, за винятком особливих обставин, таких як суб'єкти господарювання – учасники концентрації є найближчими конкурентами один одного на диференційованому ринку[31].

Таким чином, з системного аналізу Рекомендаційних роз'яснень слідує висновок про схожість підходів ЄК та АМКУ та спільне бачення позитивних і негативних проявів горизонтальних концентрацій.

Висновки. В Європейському Союзі та Україні застосовуються спільні підходи при визначенні поняття «горизонтальна концентрація суб'єктів господарювання», а також при безпосередній оцінці відповідних горизонтальних концентрацій. При цьому існує потреба в оновленні Рекомендаційних роз'яснень та приведенні їх положень до чинного законодавства у зв'язку із набранням чинності 01.01.2024 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України» від 09.08.2023 № 3295-IX [32], а також адаптації до нових методів ведення конкурентної боротьби. На особливу увагу заслуговує проблема мінімізації негативних проявів горизонтальних концентрацій, таких як: «вбивчі поглинання» («likker acquisitions»).

Тематика дослідження має багатоаспектний характер і потребує продовження наукових розвідок, насамперед у напрямку адаптації конкурентного законодавства України до норм права Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ*:*

1. Смирнова К.В. Правовий порядок конкуренції в Європейському Союзі (новітні тенденції розвитку): дис. … докт. юрид. наук. Київ, 2015. 499 с.
2. Швидка Т.І. Економічна конкуренція: сучасний стан законодавчого забезпечення та перспективи його модернізації: монографія. Харків: Право, 2020. 376 с.
3. Кологойда О.В., Гарагонич О.В., Дорошенко Л.М. Корпоративне право Європейського Союзу: підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 392 с.
4. Бану М. Пакет спрощення злиття ЄС 2023. URL: https://compasa.org.ua/wp-content/uploads/2025/02/2401c-merger-simplification-2023.pdf.
5. Federico G. Horizontal Mergers, Innovation and the Competitive Process / Federico G. *Journal of European Competition Law & Practice*. 2017. Vol. 8, Issue 10. pp. 668–677.
6. Federico G., Langus G. & Valletti T. A simple model of mergers and innovation / Federico G., Langus G. & Valletti T. *Economics Letters*. 2017. Vol. 157, Issue C. P. 136–140.
7. TOMÁŠEK, M., ŠMEJKAL, V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024. 1780 с.

8. Guidelines on the assessment of horizontal mergers under the Council Regulation on the control of concentrations between undertakings. *Official Journal of the European Union.* 2004. C 31, Vol. 47. pp. 5–18. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2004_031_R_0005_01.
9. Щодо порядку застосування частини першої статті 25 Закону України «Про захист економічної конкуренції» (щодо оцінки горизонтальних концентрацій): Рекомендаційні роз'яснення № 49-рр від 27.12.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v49pp226-16#Text.
10. Horizontal merger. United Nations Economic and Social Commission for Western Asia. URL: https://archive.unescwa.org/sd-glossary/horizontal-merger.
11. Case № COMP / M.1846 – GLAXO WELLCOME / SMITHKLINE BEECHAM. URL: https://ec.europa.eu/competition/mergers/cases/decisions/m1846_en.pdf.
12. Case M.11800 – BAES / LEONARDO / JAIEC / JV. URL: https://ec.europa.eu/competition/mergers/cases1/202525/M_11800_10663004_257_3.pdf.
13. Guidelines on the assessment of horizontal mergers under the Council Regulation on the control of concentrations between undertakings. *Official Journal of the European Union*. 2004. C 31, Vol. 47. pp. 5-18. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2004_031_R_0005_01.
14. Case M.7612 – HUTCHISON 3G UK / TELEFONICA UK. URL: https://ec.europa.eu/competition/mergers/cases/decisions/m7612_6555_3.pdf.
15. Directorate-General for Competition and Lear, Ex-post evaluation, EU competition enforcement and acquisitions of innovative competitors in the pharma sector leading to the discontinuation of overlapping drug research and development projects – Final report and appendices, Publications Office of the European Union, 2024. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6eacab93-b129-11ef-acb1-01aa75ed71a1.
16. Case № COMP / M.7217 – FACEBOOK / WHATSAPP. URL: https://ec.europa.eu/competition/mergers/cases/decisions/m7217_20141003_20310_3962132_EN.pdf.
17. Mergers: Commission fines Facebook €110 million for providing misleading information about WhatsApp takeover, May 18, 2017. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_17_1369.
18. Council Regulation (EC) № 139/2004 of 20 January 2004 on the control of concentrations between undertakings (the EC Merger Regulation) (Text with EEA relevance). *Official Journal of the European Union*. 2004. L 24, Vol. 47. pp. 1-22. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2004/139/oj/eng.
19. Commission Notice on a simplified procedure for treatment of certain concentrations under Council Regulation (EC) № 139/2004*. Official Journal of the European Union.* 2013. P. 336. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52013XC1214(02).
20. Guidelines on the assessment of non-horizontal mergers under the Council Regulation on the control of concentrations between undertakings. *Official Journal of the European Union*. 2008. C 265, Vol. 51 pp. 6-25. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:-JOC_2008_265_R_0006_01.
21. Review of the Merger Guidelines. URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/mergers/review-merger-guidelines_en.
22. CASE M.7421- ORANGE / JAZZTEL. EUROPEAN COMMISSION. URL: https://ec.europa.eu/competition/mergers/cases/decisions/m7421_3169_4.pdf.
23. T-194/13 United Parcel Service, Inc. v Commission. CURIA – Documents. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=188600&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=749025.
24. M.6992 – HUTCHISON 3G UK/TELEFONICA. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/competition/mergers/cases/decisions/m6992_20140528_20600_4004267_EN.pdf.
25. T-342/07 Ryanair v Commission. CURIA - Documents. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=83126&doclang=EN.
26. Case-376/20 P, APPEAL under Article 56 of the Statute of the Court of Justice of the European Union. 2020. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62020CJ0376.
27. Commission Implementing Regulation (EU) 2023/914 of 20 April 2023 implementing Council Regulation (EC) No 139/2004 on the control of concentrations between undertakings and repealing Commission Regulation (EC) No 802/2004 (Text with EEA relevance). OJ L 119, 5.5.2023, pp. 22–102 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023R0914&qid=1756296671064.
28. Commission Notice on a simplified treatment for certain concentrations under Council Regulation (EC) No 139/2004 on the control of concentrations between undertakings 2023/C 160/01.

OJ C 160, 5.5.2023, pp. 1–10. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2023_160_R_0001.
29. Communication from the Commission Communication pursuant to Articles 3(2), 13(3), 20, and 22 of Commission Implementing Regulation (EU) 2023/914 implementing Council Regulation (EC) No 139/2004 on the control of concentrations between undertakings and repealing Commission Regulation (EC) No 802/2004 2023/C 160/02 C/2023/2402 OJ C 160, 5.5.2023, pp. 11–13. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2023_160_R_0002.
30. Про захист економічної конкуренції : Закон України № 2210-III від 11.01.2001 .URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text.
31. Положення про порядок розгляду заяв та справ про концентрацію суб'єктів господарювання, затверджене Розпорядженням Антимонопольного комітету України № 33-р від 19.02.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0284-02#Text.
32. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України: Закон України № 3295-IX від 09.08.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3295-20#Text.

УДК: 347.77/.78
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.60

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ У КОНТЕКСТІ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ

Кметик-Подубінська Х.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка

Кметик-Подубінська Х.І. Правове регулювання промислових зразків у контексті промислової власності.

Стаття присвячена комплексному аналізу правового регулювання промислових зразків в Україні як об'єктів промислової власності, охоплює еволюцію національного законодавства, механізми охорони, реєстрації та захисту прав, а також інтеграцію з міжнародними стандартами. Розглядаються ключові нормативно-правові акти, судова практика та виклики, пов'язані з глобалізацією та технологічними інноваціями, що впливають на ефективність системи інтелектуальної власності. Мета дослідження – дослідити сучасний стан правового регулювання промислових зразків в Україні, розкрити механізми їх охорони, реєстрації та захисту, а також оцінити перспективи гармонізації з міжнародними стандартами для підвищення ефективності системи промислової власності. Методи дослідження включають системний аналіз законодавства, порівняльно-правовий метод для вивчення гармонізації з ЄС, емпіричний аналіз судової практики Господарських судів України та теоретичне узагальнення викликів сучасних технологій. Отримані наукові результати демонструють, що правове регулювання промислових зразків в Україні формується на основі конституційних норм, спеціальних законів та підзаконних актів, які забезпечують умови охорони (новизна, індивідуальний характер, моральність), процедури реєстрації через НАОІВ та багаторівневий захист (адміністративний, цивільно-правовий, кримінальний, митний). Виявлено інтеграцію з міжнародними стандартами (ТРІПС, Гаазька система), судову практику щодо типових порушень (копіювання дизайну в меблевій та харчовій галузях) та проблеми, такі як дублювання норм, невизначеність у цифровому середовищі.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з удосконаленням законодавства для врахування цифрових технологій (віртуальні зразки, NFT), впровадженням інституту незареєстрованого зразка за моделлю ЄС, посиленням спеціалізованої судової юрисдикції та розвитком електронних сервісів НАОІВ. В перспективі виникає необхідність більш глибокого вивчення впливу гармонізації з правом ЄС на креативні індустрії, а також розробки механізмів протидії порушенням у глобалізованому цифровому просторі.

Ключові слова: промисловий зразок, інтелектуальна власність, промислова власність, свідоцтво, охорона прав, міжнародні стандарти, гармонізація законодавства.

Kmetyk-Podubinska Kh.I. Legal regulation of industrial designs in the context of industrial property.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal regulation of industrial designs in Ukraine as objects of industrial property, covering the evolution of national legislation, mechanisms of protection, registration, and enforcement of rights, as well as integration with international standards. Key legal acts, judicial practice, and challenges related to globalization and technological innovations that affect the effectiveness of the intellectual property system are considered. The purpose of the study is to examine the current state of legal regulation of industrial designs in Ukraine, to reveal the mechanisms of their protection, registration, and enforcement, as well as to assess the prospects for harmonization with international standards to increase the efficiency of the industrial property system. The research methods include a systematic analysis of legislation, a comparative legal method for studying harmonization with the EU, empirical analysis of judicial practice of the Commercial Courts of Ukraine, and theoretical generalization of challenges posed by modern technologies. The obtained scientific results demonstrate that the legal regulation of industrial designs in Ukraine is formed on the basis of constitutional norms, special laws, and by-laws, which ensure the conditions of protection (novelty, individual character, morality), procedures for registration through the National Intellectual Property Authority of Ukraine (NIPA), and a multi-level system of enforcement (administrative, civil, criminal, and customs measures). Integration with international standards (TRIPS, Hague System) has

been identified, along with judicial practice concerning typical infringements (design copying in the furniture and food industries) and issues such as duplication of norms and legal uncertainty in the digital environment. The prospects for further research are related to improving legislation to address digital technologies (virtual designs, NFTs), the introduction of the unregistered design institution following the EU model, strengthening specialized judicial jurisdiction, and the development of electronic services of NIPA. It is necessary to study more deeply the impact of harmonization with EU law on the creative industries, as well as to develop mechanisms to counter violations in the globalized digital space.

Key words: industrial design, intellectual property, industrial property, certificate, protection of rights, international standards, legislative harmonization.

Постановка проблеми. Правове регулювання промислових зразків як об'єктів промислової власності становить складну систему нормативно-правових актів різного рівня, що вимагає постійного вдосконалення відповідно до викликів сучасності та міжнародних стандартів. Трансформаційні процеси в українському правовому полі, зумовлені євроінтеграційним курсом та необхідністю адаптації до глобальних ринків, актуалізують проблематику ефективної охорони інтелектуальної власності. На прискіпливу увагу заслуговує питання гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу, що передбачена Угодою про асоціацію та вимагає системного перегляду існуючих механізмів правової охорони промислових зразків. Саме ці засади і обумовлюють як проблематику так і актуальність поточного дослідження.

Мета статті – провести дослідження особливостей правового регулювання промислових зразків в Україні як об'єктів промислової власності, з урахуванням положень національного законодавства, судової практики та міжнародних стандартів правової охорони.

Стан опрацювання проблематики. В українській науковій доктрині ця сфера розглядається як одна з ключових у забезпеченні ефективності інноваційного розвитку, захисту результатів творчої діяльності та підвищення конкурентоспроможності підприємств. У працях дослідників Гладьо Ю., Тарасенко Л. [1], Колб С. [6] увага приділена аналізу етапів формування законодавства про промислову власність, визначенню умов правової охорони промислових зразків та виявленню проблем у правозастосуванні. Окремо у роботах Кметик-Подубінської Х. [5], Світличного О., Михальського Д. [13] розкривається значення гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. Поряд з цим, у дослідженнях від Олійника Д., Островської М., Панченка В. [10], Кенніса А., Лю Х. [21], наголошується на ролі Європейського Союзу у формуванні інтегрованої політики охорони інтелектуальної власності та зміцненні правових інструментів захисту у глобалізованому середовищі. Отже ми констатуємо, що сформувався провисокий рівень наукової уваги до проблематики охорони промислових зразків, однак залишаються відкритими питання адаптації правових норм до цифрової доби.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання промислових зразків в Україні формувалося поступово, по мірі становлення національної системи інтелектуальної власності і нині охоплює як положення Конституції України, що в статті 54 гарантує громадянам право на результати інтелектуальної, творчої діяльності, так і спеціальні закони та підзаконні нормативно-правові акти, які конкретизують правовий статус промислового зразка як об'єкта промислової власності, визначають процедури набуття прав та передбачають механізми їх захисту у випадках порушення [14, с. 136]. Найбільш фундаментальним документом є Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV, у якому у книзі четвертій «Право інтелектуальної власності» закріплено, що промисловий зразок відноситься до об'єктів права інтелектуальної власності (ст. 420), а статті 461–463 визначають його як результат творчої діяльності людини в галузі художнього конструювання, закріплюючи, що власнику промислового зразка належать виключні майнові права на його використання, право дозволяти або забороняти іншим особам комерційне застосування цього об'єкта, а також право перешкоджати будь-якому неправомірному використанню [15]. Ці положення формують основи матеріально-правового регулювання і забезпечують можливість залучення промислового зразка до цивільного обігу як нематеріального активу, що має економічну цінність.

Визначальну позицію отримав спеціальний Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» від 15 грудня 1993 року № 3688-XII, який неодноразово змінювався та доповнювався, особливо після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що зумовило гармонізацію українського законодавства з європейськими стандартами. У цьому законі закріплено умови надання правової охорони (новизна, індивідуальний характер, відповідність суспільним інтересам та принципам моралі), процедури подання та розгляду заявки, експертизи, прийняття рішення про видачу патенту, порядок державної реєстрації та строк дії охорони [3].

Законодавче регулювання деталізується низкою підзаконних актів, серед яких варто виділити Правила складання та подання заявки на промисловий зразок, затверджені наказом Міністерства

освіти і науки України, які визначають вимоги до матеріалів заявки, порядок подання зображень, креслень, описів та інших документів, що забезпечують можливість проведення кваліфікаційної експертизи. Поряд із цим, Господарський кодекс України у статті 154 встановлює особливості використання результатів інтелектуальної діяльності у сфері господарювання, закріплюючи, що промисловий зразок як об'єкт права промислової власності може бути предметом ліцензійних договорів, комерційної концесії та інших видів господарсько-правових зобов'язань [2].

Варто згадати й Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 7 червня 1996 року № 236/96-ВР, який у статті 4 забороняє неправомірне використання позначень чи копіювання зовнішнього вигляду виробу, що може ввести споживачів в оману, тим самим створюючи додатковий рівень охорони промислових зразків поза межами патентного права [4]. Крім того, Митний кодекс України від 13 березня 2012 року № 4495-VI містить положення щодо митного контролю за об'єктами інтелектуальної власності, передбачаючи можливість призупинення митного оформлення товарів, що можуть порушувати права на промисловий зразок, який є важливим інструментом захисту від контрафактної продукції [9]. Свою роль у формуванні правового режиму, відіграють постанови Кабінету Міністрів України, серед яких варто відзначити Постанову КМУ від 12 червня 2019 року № 496 «Деякі питання державної системи правової охорони інтелектуальної власності», яка визначила функціонування Національного органу інтелектуальної власності, закріпивши його повноваження щодо приймання та розгляду заявок на промислові зразки, а також забезпечення видачі охоронних документів [11].

Система захисту прав на промислові зразки в Україні ґрунтується на поєднанні адміністративних, цивільно-правових і кримінально-правових механізмів, що закріплені у законодавстві та реалізуються через інституційні інструменти, забезпечуючи багаторівневий захист правовласників. Відповідно до статті 16 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року № 435-IV, кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності, обираючи серед таких способів, як визнання права, відновлення становища, що існувало до порушення, припинення дій, які порушують право, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, стягнення доходів, отриманих порушником, та інші передбачені законом заходи [15]. Судові інстанції застосовують положення Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», яким у статті 20 визначено підстави для визнання патенту недійсним, а також механізми захисту правовласника, включаючи заборону використання зразка без його дозволу [3].

Кримінально-правовий захист ґрунтується на положеннях Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року № 2341-III, де у статті 177 встановлено відповідальність за порушення прав на об'єкти промислової власності, що включає незаконне використання промислового зразка, привласнення авторства або інше умисне порушення прав, якщо такі дії завдали матеріальної шкоди у значних розмірах [7]. Санкції варіюються від штрафів і виправних робіт до позбавлення волі, що підкреслює важливість дотримання правової охорони у сфері промислових зразків. Крім того, суттєво додає і Митний кодекс України від 13 березня 2012 року № 4495-VI, який у розділі XIV передбачає механізм митного контролю за переміщенням товарів, що можуть порушувати права інтелектуальної власності, надаючи можливість правовласникам подавати заяви про внесення об'єктів до митного реєстру та тимчасово призупиняти митне оформлення товарів, які містять ознаки контрафактності [9].

Першочергове значення має Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TPI-ПС), прийнята в межах Світової організації торгівлі, яка у статті 25 вимагає від держав-учасниць забезпечити охорону промислових зразків, що є новими та оригінальними, а у статті 26 зобов'язує надати власникам виключні права перешкоджати виготовленню, імпорту, продажу чи іншому використанню виробів, які копіюють зареєстрований дизайн [12]. Угода також встановлює, що строк охорони має становити не менше 10 років. Україна як член СОТ інтегрувала ці норми у своє законодавство шляхом внесення змін до Закону «Про охорону прав на промислові зразки».

Другим провідним міжнародним інструментом є Гаазька система міжнародної реєстрації промислових зразків, яка адмініструється Всесвітньою організацією інтелектуальної власності. Україна є учасницею Женевського акту Гаазької угоди з 2002 року, що дає змогу заявникам подавати одну заявку для реєстрації промислового зразка у кількох країнах-учасницях, а також забезпечує іноземним компаніям охорону їхніх зразків на території України.

Увагу варто приділити праву Європейського Союзу, оскільки відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року наша держава взяла на себе зобов'язання гармонізувати національне законодавство із законодавством ЄС у сфері інтелектуальної власності. Центральним актом є Директива 98/71/ЕС Європейського Парламенту і Ради від 13 жовтня 1998 року про правову охорону промислових зразків, яка встановлює загальні умови надання охорони [19]. Також Регламент Ради (ЕС) № 6/2002 від 12 грудня 2001 року про промислові зразки Співтовариства, що

запровадив єдиний титул охорони це зареєстрований промисловий зразок Співтовариства (RCD), який діє на території всіх держав-членів. Регламент також передбачає інститут незареєстрованого промислового зразка, строк охорони якого становить 3 роки від дати першого оприлюднення в ЄС, що є важливим інструментом для захисту короткострокових дизайнерських рішень у сфері моди чи побутових товарів [17].

Для України орієнтація на європейську модель означає необхідність не лише формальної імплементації положень Директиви 98/71/ЕС, але й створення інституційних умов для забезпечення їх практичної реалізації, зокрема розвитку електронних сервісів, пришвидшення процедур експертизи, удосконалення апеляційних механізмів. У цьому контексті важливо враховувати досвід діяльності Європейського відомства з інтелектуальної власності (EUIPO), яке забезпечує централізовану реєстрацію та адміністрування прав на промислові зразки в ЄС [18].

Найбільш зручним і ефективним інструментом є Гаазька система міжнародної реєстрації промислових зразків, яка діє на підставі Женевського акту Гаазької угоди 1999 року і адмініструється Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (WIPO). Україна є учасником цієї системи з 2002 року, що надає можливість українським заявникам подавати одну міжнародну заявку до WIPO, в якій вказується перелік країн, де заявник бажає отримати правову охорону, замість того, щоб подавати окремі заявки у кожну національну установу. Таким чином, Гаазька система значно спрощує процедури та зменшує фінансові витрати, оскільки адміністрування відбувається централізовано [22].

Механізми захисту прав на промислові зразки за кордоном включають судовий порядок (позови про припинення порушень, стягнення компенсації), адміністративні заходи (митний контроль за переміщенням товарів, що порушують права) та альтернативні способи врегулювання спорів (арбітраж і медіація). У практиці WIPO часто застосовуються спеціалізовані арбітражні процедури, які дозволяють сторонам врегулювати конфлікти швидше й дешевше, ніж через національні суди. Наприклад, у практиці Господарських судів України неодноразово розглядалися справи про заборону використання промислових зразків у меблевій та харчовій промисловості, коли відповідачі без дозволу копіювали форму виробів, упаковку чи декоративні елементи, вводячи споживачів в оману [8, с. 117]. У таких випадках суди, посилаючись на статті 16 і 20 Закону «Про охорону прав на промислові зразки» та статті 432 і 433 Цивільного кодексу України, визнавали факти порушення прав та зобов'язували відповідачів припинити використання та відшкодувати збитки правовласникам [15].

Нові технологічні тенденції ставлять нові виклики перед системою охорони промислових зразків в Україні, оскільки традиційні підходи не завжди здатні адекватно реагувати на інновації. Найбільш показовим прикладом є розвиток 3D-друку, який дозволяє масове відтворення виробів на основі цифрових моделей, що створює загрозу порушення прав власників промислових зразків без можливості оперативного контролю за виробництвом. Ще одним викликом є поява віртуальних промислових зразків, які існують у цифровому середовищі (наприклад, дизайн інтерфейсів, графічних рішень для комп'ютерних програм), і правова охорона яких у національному законодавстві недостатньо врегульована [21, с. 171]. Подібна проблема стосується і NFT-технологій (non-fungible tokens), які використовуються для маркування цифрових об'єктів як унікальних, що ставить питання про співвідношення між охороною промислових зразків та цифровими активами, а також про механізми правозастосування у випадку порушень. Українське законодавство наразі лише частково враховує ці тенденції, але надалі вони потребуватимуть розробки нових правових інструментів та внесення змін до законодавства, аби забезпечити належну охорону сучасних форм промислових зразків у цифровому середовищі.

У світлі імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом одним із пріоритетів є гармонізація національного законодавства у сфері промислових зразків із правом ЄС, що передбачає адаптацію норм до Директиви 98/71/ЕС та Регламенту (ЕС) № 6/2002, а також врахування практики Суду ЄС [16, с. 328–329]. Така гармонізація стане основою для забезпечення сумісності української системи охорони з європейською, створення прозорих умов для іноземних інвесторів та забезпечення українським виробникам рівних можливостей виходу на європейські ринки.

Висновки. У процесі дослідження було проаналізовано структуру та ієрархію нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері промислових зразків. Встановлено, що правове регулювання здійснюється на чотирьох рівнях: конституційному, кодифікованому, спеціальному законодавчому та підзаконному. Результатом дослідження стало виявлення системної взаємодії між різними правовими актами, що забезпечують комплексне регулювання.

Досліджено функціонування багаторівневої системи захисту прав на промислові зразки через аналіз адміністративних, цивільно-правових та кримінально-правових механізмів. Встановлено,

що адміністративний захист забезпечується діяльністю НАОІВ та Антимонопольного комітету, цивільно-правовий реалізується через судові процедури та договірні відносини, кримінально-правовий передбачає санкції за ст. 177 КК України. Результати показали ефективність поєднання різних правових механізмів для забезпечення повного захисту.

Проведено комплексний аналіз процесу інтеграції українського законодавства до міжнародної системи охорони промислових зразків. Досліджено вплив членства України в СОТ, участі у Гаазькій системі міжнародної реєстрації та імплементації Угоди про асоціацію з ЄС. Встановлено, що імплементація угоди ТРІПС забезпечила відповідність мінімальним міжнародним стандартам, а участь у Женевському акті Гаазької угоди створила спрощену процедуру міжнародної охорони. Результатом стала гармонізація національного законодавства з європейськими нормами.

Досліджено перспективні напрями розвитку правового регулювання промислових зразків у контексті євроінтеграційних процесів та технологічної модернізації. Проаналізовано досвід ЄС щодо впровадження інституту незареєстрованого промислового зразка, електронізації процедур та створення спеціалізованих судів. Вивчено можливості адаптації українського законодавства до Директиви 98/71/ЕС та Регламенту (ЕС) № 6/2002. Зроблено висновок про необхідність системної трансформації правового регулювання промислових зразків для забезпечення відповідності європейським стандартам, стимулювання інноваційного розвитку економіки та успішної інтеграції України до європейського правового простору інтелектуальної власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гладьо Ю.О., Тарасенко Л.Л. Становлення та розвиток законодавства про промислову власність в Україні. *Форум права*. 2020. № 62 (3). С. 6–17. DOI: 10.5281/zenodo.3883851.
2. Господарський кодекс України. Закон від 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/436-15 (дата звернення: 10.09.2025).
3. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» від 15 грудня 1993 року № 3688-XIIю https://zakon.rada.gov.ua/go/3688-12 (дата звернення: 10.09.2025).
4. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 7 червня 1996 р. № 236/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/236/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 10.09.2025).
5. Кметик-Подубінська Х.І. Правова охорона промислових зразків: перспективи для українських підприємств на міжнародному ринку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. № 87(1). С. 223-235. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.87.1.32.
6. Колб С.О. Правові та інституційні зміни в системі інтелектуальної власності України. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2025. № 2. С. 593–610. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.02.89.
7. Кримінальний кодекс України. Закон від 5 квітня 2001 р. № 2341–III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14 (дата звернення: 10.09.2025).
8. Македон В.В., Валіков В.П., Федьора С.С. Удосконалення управління промисловими підприємствами на основі стратегій інноваційного розвитку. Європейський вектор економічного розвитку. 2019. № 1. С. 108-125. DOI: 10.32342/2074-5362-2019-1-26-8.
9. Митний кодекс України. Закон від 13 березня 2012 р. № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4495-17 (дата звернення: 10.09.2025).
10. Олійник Д., Островська М., Панченко В. Аспекти правового регулювання прав інтелектуальної власності в міжнародному приватному праві. UNIVERSUM. 2025. № 15. С.47–56.
11. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1756 і від 23 грудня 2004 р. № 1716: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 р. № 496. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/496-2019-%D0%BF (дата звернення: 10.09.2025).
12. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сплати зборів за дії, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності». від 23 грудня 2004 р. № 1716. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1716-2004-%D0%BF (дата звернення: 10.09.2025).
13. Світличний О.П., Михальський Д.Ю. Публічно-правова охорона прав інтелектуальної власності в Україні. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2025. № 1. С. 524–528. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.01.87.
14. Сопрун В.В. Механізм правового регулювання відносин промислової власності як засіб зміцнення господарського правопорядку. Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2023. № 1 (3). С. 130–141. DOI: 10.31558/2786-5835.2023.1.3.13.
15. Цивільний кодекс України. Закон від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (дата звернення: 10.09.2025).
16. Яворська О.В. Вплив цифровізації на правовий захист промислових зразків у контексті промислової власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025.

№ 87(1). С. 322-335. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.87.1.48 https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.48.
17. Council Regulation (EC) No 6/2002 of 12 December 2001 on Community Designs. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2002/6/oj (дата звернення: 10.09.2025).
18. Di Carlo D., Schmitz L. Europe First? The rise of EU industrial policy promoting and protecting the single market. *Journal of European Public Policy*. 2023. vol. 30, no 10, pp. 2063–2096. DOI: 10.1080/13501763.2023.2202684 https://doi.org/10.1080/13501763.2023.2202684.
19. Directive 98/71/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 1998 on the legal protection of designs. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1998/71/oj/eng (дата звернення: 10.09.2025) EUR-Lex.
20. Kennis A., Liu X. The European Union's Regulatory Power: Refining and Illustrating the Concept with the Case of the Transfer of EU Geographical Indication Rules to Japan. *Journal of Common Market Studies*. 2024. Vol. 62. Issue 6. P. 1578–1593. DOI: 10.1111/jcms.13579. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/jcms.13579.
21. Makedon V., Myachin V., Aloshyna T., Cherniavska I., Karavan N. Improving the Readiness of Enterprises to Develop Sustainable Innovation Strategies through Fuzzy Logic Models. *Economic Studies (Ikonomicheski Izsledvania)*. 2025. Vol. 34, No. 5. P. 165-179. URL: https://archive.econ-studies.iki.bas.bg/2025/2025_05/2025_05_09.pdf (date accessed: 10.09.2025).
22. Wiener Institute for International Economic Studies. *Industrial Policy for a New Growth Model: A Toolbox for EU-CEE Countries*. Research Report No. 469. July 2023. URL: https://wiiw.ac.at/industrial-policy-for-a-new-growth-model-a-toolbox-for-eu-cee-countries-dlp-6582.pdf (date accessed: 10.09.2025).

УДК 347.7:334.72(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.61

СУБ'ЄКТИ НЕПРИБУТКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Кобець О.А.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії,
Державна установа «Інститут економіко–правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0009–0000–9219–1067
e-mail: alex_kobets@ukr.net

Кобець О.А. Суб'єкти неприбуткової діяльності в Україні: класифікація та особливості правового регулювання.

Дослідження спрямоване на визначення та систематизацію учасників неприбуткової діяльності в Україні, аналіз їхніх функцій і ролі, а також розроблення класифікації відповідних суб'єктів.

Останнім часом неприбуткові організації відіграють важливу роль у розв'язанні суспільних проблем, що особливо проявилося під час повномасштабного вторгнення російської федерації. Саме благодійні організації та громадські об'єднання, як найбільш поширені представники неприбуткового сектору, взяли на себе функції з надання благодійної, гуманітарної та іншої допомоги соціально вразливим категоріям населення, зокрема внутрішньо переміщеним особам та іншим постраждалим від військової агресії, а також підтримки підрозділів сектору оборони, які протидіють російській агресії.

Водночас питання визначення та класифікації суб'єктів неприбуткової діяльності потребує більш глибокого наукового опрацювання, оскільки від чіткого розмежування їхніх ролей і правового статусу значною мірою залежить ефективність функціонування цієї сфери. Розпорошеність законодавчого регулювання та специфіка діяльності різних видів неприбуткових організацій (благодійних фондів, громадських об'єднань, профспілок тощо), що врегульовуються окремими нормативними актами, але водночас отримують статус неприбуткової організації відповідно до єдиного нормативно–правового документа, зумовлюють потребу комплексного наукового аналізу.

У результаті дослідження було визначено основних учасників неприбуткової діяльності, до яких належать: неприбуткові організації; засновники; учасники та члени**;** бенефіціари**;** донори та інвестори**;** контролюючі органи, які здійснюють нагляд на різних етапах діяльності неприбуткових організацій; органи державної влади, які формують загальні засади правового забезпечення неприбуткових організацій.

В дослідженні було поділено учасників неприбуткової діяльності на умовні групи: безпосередні учасники неприбуткової діяльності; отримувачі результатів діяльності неприбуткової організації; суб'єкти ресурсного забезпечення; суб'єкти, які забезпечують контроль та нагляд; суб'єкти правового регулювання.

Ключові слова: державне регулювання, законодавство, правовий статус, органи влади, неприбуткова діяльність, неприбуткові організації, Податковий кодекс України, бенефіціари, донори, благодійні організації, громадські об'єднання.

Kobets O.A. Non-profit entities in Ukraine: classification and features of legal regulation.

The study is aimed at identifying and systematizing the participants of non–profit activities in Ukraine, analyzing their functions and roles, as well as developing a classification of the relevant subjects.

Recently, non–profit organizations have played a significant role in addressing societal challenges, which has become particularly evident during the full–scale invasion of the Russian Federation. Charitable organizations and public associations, as the most widespread representatives of the non–profit sector, have assumed the responsibility for providing charitable, humanitarian, and other forms of assistance to socially vulnerable groups, including internally displaced persons and other victims of military aggression, as well as supporting defense sector units countering Russian aggression.

At the same time, the issue of identifying and classifying the subjects of non–profit activities requires more in–depth scholarly investigation, since the effectiveness of this sector largely depends on the clear delineation of their roles and legal status. The dispersion of legislative regulation and the specific nature of the activities of different types of non–profit organizations (charitable foundations, public associations, trade unions, etc.), which are governed by separate normative acts yet acquire non–profit status according to a single regulatory framework, highlight the need for comprehensive scientific analysis.

As a result of the study, the main participants of non–profit activities were identified, including: non–profit organizations; founders; participants and members; beneficiaries; donors and investors; supervisory authorities overseeing activities at various stages of non–profit organizations; and government bodies responsible for establishing the general principles of legal regulation of non–profit organizations.

The study also classified the participants of non–profit activities into the following conditional groups: direct participants in non–profit activities; recipients of the outcomes of non–profit organizations' activities; resource–providing entities; entities responsible for control and supervision; and entities involved in legal regulation.

Key words: state regulation, legislation, legal status, authorities, non–profit activities, non–profit organisations, Tax Code of Ukraine, beneficiaries, donors, charitable organisations, public associations.

Постановка проблеми. Останнім часом неприбуткові організації відіграють важливу роль у вирішенні суспільних проблем, що особливо проявилося під час повномасштабного вторгнення російської федерації. Саме благодійні організації та громадські об'єднання як найбільш поширені представники неприбуткового сектору, взяли на себе надання благодійної, гуманітарної та іншої допомоги соціально вразливим категоріям населення, зокрема внутрішньо переміщеним особам та іншим постраждалим від військової агресії, а також підрозділам сектору оборони, які протидіють російській агресії.

Правове регулювання окремих неприбуткових організацій перебуває у стані постійної трансформації. Водночас значна частина таких організацій змушена «перезавантажувати» свою поточну, у тому числі проєктну діяльність, через різні зовнішні виклики.

Необхідно відзначити, що питання визначення та класифікації суб'єктів неприбуткової діяльності потребує більш детального дослідження, оскільки від чіткого розмежування їх ролей і правового статусу залежить ефективність функціонування даної сфери. Розпорошеність законодавчого регулювання та особливості діяльності різних неприбуткових організацій (благодійних організацій, громадських об'єднань, профспілкових організацій тощо), що регулюються окремими законодавчими актами, але водночас набувають статусу неприбуткової організації відповідно до єдиного нормативно–правового акту, зумовлюють актуальність цього дослідження.

Метою дослідження є визначення та систематизація учасників неприбуткової діяльності в Україні, аналіз їхніх функцій і ролі, а також розроблення класифікації відповідних суб'єктів.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі питання діяльності неприбуткових організацій досліджується досить активно. Серед таких авторів можна виділити: О. Сенишин, І. Пелех, Н. Гуру, А. Халецьку, О. Височана, В. Тищенко, О. Ярмоліцьку, О. Крупського, Н. Мількевич, Д. Польмагомедова та інші.

Виклад основного матеріалу. Для аналізу суб'єктного складу у сфері неприбуткової діяльності доцільно насамперед розглянути понятєвий апарат, а саме визначити, що слід розуміти під неприбутковими організаціями. Так, Податковим кодексом України встановлено, що неприбуткові підприємства, установи та організації це неприбуткові підприємства, установи та організації, які не є платниками податку на прибуток підприємств (далі – неприбуткові організації) [1]. Отже, належність суб'єктів до категорії неприбуткових організацій визначається через їх невіднесення до категорії платників податку на прибуток підприємств.

Пунктом 133.4 Податкового кодексу України встановлені вимоги до неприбуткових організацій належать суб'єкти, які відповідають наступним вимогам (далі – вимоги) *(авт. – окремі з них не поширюються на певні категорії неприбуткових організацій)*:

- організація повинна бути утворена та зареєстрована відповідно до чинного законодавства;
- установчі документи, якими керується така організаціям (власними або організації вищого рівня) мають містити положення:
- про заборону розподілу отриманих доходів (прибутків) або їх частини серед засновників (учасників), членів такої організації, працівників (крім оплати їхньої праці, нарахування єдиного соціального внеску), членів органів управління та інших пов'язаних з ними осіб;
- про передачу активів одній або декільком неприбутковим організаціям, недержавним пенсійним фондам або зарахування до доходу бюджету у разі припинення юридичної особи (у результаті її ліквідації, злиття, поділу, приєднання або перетворення);
- внесена територіальним органом Державної податкової служби України до Реєстру неприбуткових установ та організацій [1].

Відповідно до пункту 133.4.6 Податкового кодексу України до неприбуткових організацій, у разі виконання ними відповідних вимог можуть бути віднесені:

- бюджетні установи;

- громадські об'єднання, політичні партії, творчі спілки, релігійні організації, благодійні організації, пенсійні фонди;
- спілки, асоціації та інші об'єднання юридичних осіб;
- житлово–будівельні кооперативи, дачні (дачно–будівельні), садівничі та гаражні (гаражно–будівельні) кооперативи (товариства);
- об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, асоціації власників жилих будинків;
- професійні спілки, їх об'єднання та організації профспілок, а також організації роботодавців та їх об'єднання;
- сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, кооперативні об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;
- інші юридичні особи, діяльність яких відповідає вимогам [1].

Порядок ведення Реєстру неприбуткових установ та організацій, включення неприбуткових підприємств, установ та організацій до Реєстру та виключення з Реєстру, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 13 липня 2016 р. № 440 закріплює аналогічний перелік неприбуткових організацій, виокремлюючи їх за окремими групами, зокрема: (0031) – бюджетні установи; (0032) – громадські об'єднання; (0033) – політичні партії; (0034) – творчі спілки; (0035) – релігійні організації; (0036) – благодійні організації; (0037) – пенсійні фонди; (0038) – спілки; (0039) – асоціації та інші об'єднання юридичних осіб; (0040) – житлово–будівельні кооперативи (з першого числа місяця, що настає за місяцем, в якому відповідно до закону прийнято в експлуатацію закінчений будівництвом житловий будинок і такий будинок споруджувався або придбавався житлово–будівельним (житловим) кооперативом); (0041) – дачні (дачно–будівельні) кооперативи; (0042) – садівничі та гаражні (гаражно–будівельні) кооперативи (товариства); (0043) – об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, асоціації власників жилих будинків; (0044) – професійні спілки, їх об'єднання та організації профспілок; (0045) – організації роботодавців та їх об'єднання; (0046) – сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи; (0047) – кооперативні об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; (0048) – інші юридичні особи, діяльність яких відповідає вимогам, встановленим Податковим кодексом України до неприбуткових організацій (пункт 4 Порядку) [2].

Підтримуючи концепцію, що у складі суб'єктів неприбуткової діяльності доцільно виокремлювати первинних, ключових та обов'язкових суб'єктів [3], саме неприбуткові організації можна віднести до цієї категорії, оскільки здійснення неприбуткової діяльності є неможливим без їх участі.

Для визначення учасників неприбуткової діяльності розглянемо через життєвий цикл організації, тобто через сукупність стадій, які проходить організація (підприємство) в перебігу своєї життєдіяльності від створення до ліквідації [4; 5].

Так, першою стадією неприбуткової організації, як і будь–якої іншої є її створення (народження) [6]. На цій стадії варто виділити засновників, які приймають рішення про заснування неприбуткової організації. Так, відповідно до статті 9 та 11 Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року № 4572–VI саме на установчих зборах громадського об'єднання, засновники затверджують статут, який крім іншого повинен містити: найменування громадського об'єднання (зазвичай містить акцент на специфіці майбутньої діяльності); мету (цілі) та напрями його діяльності (тобто вектори майбутньої діяльності, які надалі можуть змінюватися, але вже не засновниками, а за участі всіх членів такого громадського об'єднання); порядок набуття і припинення членства (участі) у громадському об'єднанні, права та обов'язки його членів (учасників); повноваження керівника, вищого органу управління, інших органів управління громадського об'єднання, порядок їх формування; джерела надходження і порядок використання коштів та іншого майна громадського об'єднання [7].

Слід відзначити, що повноваження та вплив засновників громадських об'єднань закінчуються після їх створення. Надалі, як уже зазначалося, стратегічні рішення щодо діяльності громадського об'єднання приймають усі його члени, беручи участь у роботі вищого органу управління (з'їзду, конференції, загальних зборів тощо) (стаття 10 Закону України «Про громадські об'єднання»). Саме вищий орган управління має право вносити зміни до статуту, змінювати найменування громадського об'єднання, а також формувати чи змінювати персональний склад інших органів управління.

Законом України «Про громадські об'єднання» встановлено, що громадське об'єднання підлягає державній реєстрації відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» (стаття 9). Схоже положення передбачено також статтею 15 Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 липня 2012 року для благодійних організацій [8].

Статтею 1 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 року№ 755–IV визначені суб'єкти державної реєстрації, зокрема:

Міністерство юстиції України та утворені ним територіальні органи, у разі державної реєстрації громадських формувань (політичні партії, громадські об'єднання, професійні спілки, творчі спілки, організації роботодавців, їх об'єднання та інші);

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, у разі державної реєстрації юридичних осіб – релігійних організацій (релігійних центрів, управлінь, монастирів, релігійних братств, місій та духовних навчальних закладів). Своєю чергою, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації здійснює державну реєстрацію релігійних організацій (релігійних громад) [9].

Отже, на етапі державної реєстрації самостійним суб'єктом у сфері неприбуткової діяльності виступають суб'єкти державної реєстрації, які здійснюють перевірку відповідності статуту положенням чинного законодавства, зокрема податкового, на предмет дотримання вимог до неприбуткових організацій.

Під час державної реєстрації також може подаватися прохання заявника (потенційні неприбуткові організації, оскільки вони ще не набули відповідного статусу) про включення до Реєстру неприбуткових установ та організацій (стаття 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань»). Також вони можуть самостійно після державної реєстрації звернутися до територіальних органів Державної податкової служби України (далі – контролюючий орган) щодо включення до Реєстру неприбуткових установ та організацій (далі – Реєстр).

Відповідно до пункту 6 Порядку ведення Реєстру неприбуткових установ та організацій, включення неприбуткових підприємств, установ та організацій до Реєстру та виключення з Реєстру, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 13 липня 2016 р. № 440 (далі – Порядок) контролюючий орган може проводити перевірку відомостей, що містяться в поданих документах, щодо відповідності вимогам, встановленим Податковим кодексом України та законодавством, що регулює діяльність відповідної неприбуткової організації. Також саме контролюючий орган приймає рішення про включення неприбуткової організації до Реєстру за умови відповідності такої організації вимогам. Контролюючий орган забезпечує контроль за достовірністю та актуалізацією даних, які містяться у Реєстрі (пункт 10 Порядку).

Додатково пунктом 3 Порядку Державна податкова служба України, як центральний орган виконавчої влади забезпечує створення, формування, ведення та функціонування Реєстру, організовує та здійснює збереження, коректне внесення та оброблення даних, внесених до Реєстру, а також виступає його держателем та адміністратором [2].

Таким чином, Державна податкова служба України та її територіальні органи є ключовими органами державної влади, що ухвалює рішення про віднесення того чи іншого підприємства, установи чи організації до неприбуткових, а за необхідності приймає рішення про їх виключення з Реєстру. Окремо слід відзначити, що територіальні органи Державної податкової служби України здійснюють контрольні заходи вже на етапі діяльності неприбуткової організації, зокрема під час подання нею щорічної звітності. Так, наприклад, благодійні організації подають фінансову звітність до територіальних органів Державної податкової служби України (стаття 17 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [8].

Важливим етапом у діяльності неприбуткової організації виступає її поточна діяльність, яка проявляється як у здійсненні щоденних функцій, так і у реалізації окремих цільових проєктів (наприклад, у сфері науки, культури, освіти, спорту, соціального захисту, благодійності тощо).

Для реалізації статутної діяльності неприбуткові організації залучають різні форми ресурсної підтримки. Її можуть надавати органи державної влади через відповідні інструменти (хоча державне фінансування, на думку окремих дослідників, оцінюється доволі скептично та визнається неефективним [10]), а також бізнес, міжнародні та місцеві організації у формі грантової та іншої допомоги (цей вид підтримки нині є найбільш значущим для неприбуткових організацій). Додатковими джерелами є членські внески (які останнім часом втрачають актуальність через їх незначну частку у загальному фінансуванні), добровільні пожертви та цільові внески на здійснення статутної діяльності (якщо раніше переважали більше фізичні збори, то нині дедалі більшого поширення набуває використання краудфандингових платформ).

За результатами аналізу джерел фінансування неприбуткових організацій доцільно виокремити ще одну велику групу суб'єктів – донорів та інвесторів, від рішень і можливостей яких значною мірою залежить реалізація тієї чи іншої ініціативи, чи проєкту.

Водночас коли йде мова про фінансову підтримку з боку держави (за рахунок коштів державного чи місцевого бюджетів), наприклад, державна підтримка надається в рамках проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського су-

спільства [11], реалізації програм, проектів та проведення заходів державної політики у молодіжній сфері та сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [12] та ін., то можна визначити ще додаткові суб'єкти, які забезпечують відповідний бюджетний контроль.

Відповідна державна фінансова підтримка надається виключно через відкриття та обслуговування неприбутковою організацією спеціального бюджетного рахунку в органах Державної казначейської служби України як одержувача бюджетних коштів, відповідно до *Порядку відкриття та закриття рахунків у національній валюті в органах Державної казначейської служби України*, затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 22 червня 2012 р. № 758. Так, відповідно до зазначеного Порядку органи Державної казначейської служби України перевіряють подані документи щодо правильності оформлення заяви про відкриття рахунків; відповідності даних, наведених у картці зі зразками підписів та відбитка печатки, вимогам Порядку [13]. Також органи Державної казначейської служби України здійснюють наступні заходи для проведення відповідної оплати, здійснює перевірку наявності документальних підстав відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі».

Також окремо слід відзначити органи державної влади, які формують загальні засади правового забезпечення діяльності неприбуткових організацій, тобто здійснюють загальний вплив на їх функціонування. До таких органів, зокрема, належать Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та інші.

Висновки. У результаті дослідження було визначено основних учасників неприбуткової діяльності, до яких належать:

- **неприбуткові організації** (перелік організаційно–правових форм визначається податковим законодавством);
- **засновники**;
- **учасники та члени**;
- **бенефіціари** – отримувачі позитивних благ від здійснення поточної чи проєктної діяльності неприбутковою організацією, можуть бути як фізичні (здебільшого), так і юридичні особи;
- **донори та інвестори**;
- **контролюючі органи**, які здійснюють нагляд на різних етапах діяльності неприбуткових організацій, зокрема: на етапі державної реєстрації – територіальні підрозділи Міністерства юстиції України; на етапі ухвалення рішення про відповідність статутних документів вимогам до неприбуткових організацій – територіальні органи Державної податкової служби України; під час звітування за використання коштів Державного бюджету України – Рахункова палата, Державна аудиторська служба тощо;
- **органи державної влади**, які формують загальні засади правового забезпечення неприбуткових організацій, регламентують порядок їх реєстрації та включення до Реєстру, а також визначають умови надання податкових пільг (наприклад, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України).

Враховуючи названих учасників неприбуткової діяльності, можна їх поділити на умовні групи:

- безпосередні учасники неприбуткової діяльності (неприбуткові організації, її засновники, учасники та члени);
- отримувачі результатів діяльності неприбуткової організації (бенефіціари);
- суб'єкти ресурсного забезпечення (донори неприбуткової організації, а іноді та інвестори);
- суб'єкти, які забезпечують контроль та нагляд (**контролюючі органи**, які здійснюють нагляд на різних етапах діяльності неприбуткових організацій);
- суб'єкти правового регулювання (**органи державної влади**, які формують загальні засади правового забезпечення неприбуткових організацій).

Подальші дослідження можуть бути пов'язані з вивченням особливостей фінансування неприбуткових організацій, зокрема питання надання такої підтримки з боку бізнесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Податковий кодекс України: Закон України 2 грудня 2010 р. № 2755–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755–17#Text.
2. Про затвердження Порядку ведення Реєстру неприбуткових установ та організацій, включення неприбуткових підприємств, установ та організацій до Реєстру та виключення з Реєстру: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 2016 р. № 440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440–2016–%D0%BF#Text.
3. Сошников А.О. Соціально відповідальне господарювання: аналіз суб'єктного складу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія Право*. 2025. Вип. 89. Ч. 4. С. 300–313. DOI: https://doi.org/10.24144/2307–3322.2025.89.4.44.

4. Лігоненко Л.О. Антикризове управління підприємством: теоретико–методологічні засади та практичний інструментарій. К.: КНЕУ, 2001. 580 с.
5. Тюріна Н.М., Назарчук Т.В., Карвацка Н. С. Життєвий цикл організації: сутнісні характеристики, структуризація та методи оцінювання. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2020. № 2. С. 167–174. URL: https://elar.khmnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7b2a48f5–debb–4965–8ebc–41ab01515f92/content.
6. Приходько В.В., Прокопенко В.І., Малий В.В. Теорія організації: навчальний посібник. Дніпропетровськ, Дніпропетр. Національний гірничий університет, 2011. 258 с.
7. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572–17#Text.
8. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5073–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073–17#Text.
9. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 року № 755–IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755–15#Text.
10. Сенишин О., Пелех І. Проблеми та перспективи розвитку громадських організацій в Україні. *Вісник Львівського університету*. Серія економічна. 2023. Випуск 65. С. 157–166 URL: http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/economics/article/ view/12086/12401.
11. Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 р. № 1049. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049–2011–%D0%BF#n15.
12. Про затвердження Порядку реалізації програм, проєктів та проведення заходів державної політики у молодіжній сфері та сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Наказ Міністерства молоді та спорту України від 3 березня 2016 р. № 808. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0453–16#Text.
13. Про затвердження Порядку відкриття та закриття рахунків у національній валюті в органах Державної казначейської служби України: Наказ Міністерства фінансів України від 22 червня 2012 р. №758. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1206–12#Text.

УДК 346.7:62
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.62

ОСОБЛИВОСТІ ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО РІШЕННЯ ПРО ЕМІСІЮ КОРПОРАТИВНИХ ОБЛІГАЦІЙ

Корчев Ю.Д.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0009-0004-5360-9685
e-mail: yuriy.korchev@gmail.com

Корчев Ю.Д. Особливості внесення змін до рішення про емісію корпоративних облігацій.

Стаття аналізує правове регулювання внесення змін до рішення про емісію корпоративних облігацій в Україні та повноважень адміністратора щодо погодження таких змін.

Проаналізовано положення Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», який імплементував директиву MiFID II, та відповідних нормативних актів НКЦПФР. Особлива увага приділяється розмежуванню істотних та технічних змін до рішення про емісію, процедурам їх погодження з власниками облігацій.

У статті розглядаються проблематичні аспекти зміни предмету забезпечення облігацій, та складнощі отримання згоди облігаціонерів на технічні зміни (зміна найменування емітента, правонаступництво). Обґрунтовується недоцільність обов'язкового погодження таких змін з власниками облігацій, оскільки вони не створюють ризиків для інвесторів.

Окремо досліджуються повноваження адміністратора за випуском облігацій щодо погодження змін до правочинів забезпечення. Аналізується можливість договірного делегування адміністратору повноважень на погодження змін у визначених межах, що базується на принципі свободи договору. У статті обґрунтовано необхідність розширення компетенції адміністратора у сфері самостійного узгодження технічних коригувань договорів забезпечення в межах параметрів, визначених відповідним договором та емісійним рішенням. Доведено, що запропонований підхід забезпечить оптимізацію функціонування ринку капіталу, зниження транзакційних витрат при збереженні належного рівня захисту прав інвесторів.

Особлива увага приділена розробленій концепції попередньої інформованої згоди інвесторів на потенційні зміни умов договорів забезпечення через їх фіксацію в рішенні про випуск облігацій. Пропонується встановити кількісні критерії та процедурні гарантії для змін, що не потребують окремого погодження облігаціонерів. Обґрунтовано, що це відповідає фундаментальному принципу свободи договору та створює оптимальний баланс між гарантіями захисту прав облігаціонерів та забезпеченням необхідної гнучкості в управлінні активами для сторони що надає забезпечення.

Стаття містить рекомендації щодо удосконалення нормативного регулювання, зокрема розмежування суттєвих і технічних змін, встановлення переліку випадків самостійного погодження змін адміністратором, запровадження кількісних критеріїв для змін, що потребують погодження власників облігацій.

Ключові слова: ринок капіталу, НКЦПФР, обіг цінних паперів, корпоративні облігації, забезпечені облігації, зміна рішення про емісію, адміністратор за випуском облігацій, Україна.

Korchev Y.D. Peculiarities of supplementing the registration statement of corporate bonds.

The article analyses the regulation of amendments to registration statement of corporate bonds in Ukraine and the administrator's (asset pool monitor) powers to approve such amendments.

It analyses the provisions of the Law of Ukraine «On Capital Markets and Organised Commodity Markets», which implemented the MiFID II Directive, and the relevant regulations of the National Securities and Stock Market Commission. Particular attention is paid to the distinction between material and technical change and the procedures for their approval by bondholders.

The article discusses problematic aspects of changing the asset pool (collateral), in particular the difficulties of obtaining bondholders' consent to technical changes (change of issuer name, succession). The article justifies the inexpediency of mandatory approval of such amendments with bondholders, as they do not create risks for investors.

The powers of the administrator in issuing bonds with regard to approving changes to collateral agreements are examined separately. The possibility of contractually delegating powers to the administrator to approve changes within certain limits, based on the principle of freedom of contract,

is analysed. The article substantiates the need to expand the administrator's powers independently approval technical adjustments to security agreements within the parameters predefined by the relevant agreement and the issue statement. It has been proven that the proposed approach will ensure the optimisation of the capital market's functioning and a reduction in transaction costs while maintaining an adequate level of protection for investors' rights.

Particular attention is paid to the developed concept of prior informed consent of investors to potential changes in the terms of collateral agreements by fixing them in the bond issue decision. It is proposed to establish quantitative criteria and procedural guarantees for changes that do not require separate approval by bondholders. It is justified that this complies with the fundamental principle of freedom of contract and creates an optimal balance between guarantees of protection of bondholders' rights and ensuring the necessary flexibility in asset management for the party providing the security.

The article contains recommendations for improving regulatory framework, in particular, distinguishing between material and technical changes, establishing a list of cases for independent approval of changes by the administrator, and introducing quantitative criteria for changes requiring bondholders' approval.

Key words: capital market, NSSMC, securities trading, corporate bonds, covered bonds, supplements to terms of the bond, bond issue administrator, asset pool monitor, Ukraine.

Постановка проблеми. В Україні кількість випусків корпоративних облігацій є значно обмеженим, порівнюючи із розвинутими ринками капіталу [1]. Регулятор постійно працює над удосконаленням нормативного регулювання, проте, не всі процедури є досконалими. Зокрема, у емітентів можуть виникати складнощі із внесенням змін до рішення про емісію у випадку змін які вже фактично відбулись, проте, такі зміни не несуть ризиків для облігаціонерів, є технічними змінами. У випадку, наприклад, зміни найменування емітента, або особи, яка надає забезпечення, емітент зобов'язаний змінити рішення, проте облігаціонери можуть не надати свою згоду. Також, важливо надати певну свободу змінювати предмет застави, коли це не створює ризиків для власників облігацій.

Стан опрацювання проблематики. Емпіричною базою для написання цієї статті став аналіз законів України та інші нормативно-правові акти ухвалені Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (надалі – «НКЦПФР», або «Комісія», або «Регулятор») щодо корпоративних облігацій і їх адміністрування. Дослідженню фондового ринку присвячені роботи вітчизняних науковців, серед яких О.В. Гарагонич, І.В. Дем'яненко, Л.М. Дорошенко, О.В. Лисенко, І.В. Лукач, Ю.В. Петленко, В.В. Поєдинок, Г.В. Решетова, Б.С. Стеценко, О.В. Чернова, В.М. Попко, І.Р. Шпакович та ін.

Втім, варто зауважити, що окреслена нами проблематика й надалі залишається недостатньо вивченою на рівні наукових розробок, що й обумовлює необхідність здійснення її ґрунтовного опрацювання.

Метою представленої наукової статті є науково-практичний аналіз господарсько-правового регулювання внесення змін до рішення про емісію корпоративних облігацій, та повноважень адміністратора за випуском облігацій щодо погодження таких змін.

Виклад основного матеріалу. В умовах воєнного та поствоєнного відновлення України значну роль відіграє можливість залучення капіталу, зокрема, за рахунок випуску боргових цінних паперів – облігацій. Більш того, у зв'язку із жорсткими валютними обмеженнями на транскордонний рух капіталу, які запровадив Національний Банк України починаючи з 2022 року, на внутрішньому ринку спостерігається певна гривнева ліквідність. Саме тому, залучення капіталу у локальних учасників, через розміщення облігацій, може бути значним джерелом позикового капіталу.

У контексті глобалізації та розвитку фінансових ринків, Україна інтегрується у міжнародні ринки капіталу. Проте, задля залучення внутрішніх та іноземних інвесторів та зменшення ризиків необхідно забезпечити чітке регулювання випуску забезпечених облігацій та надійний контроль за дотриманням законодавства.

Україна іплементувала Директиву 2014/65/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС від 15 травня 2014 року щодо ринків фінансових інструментів та внесення змін до Директиви 2002/92/ЄС та Директиви 2011/61/ЄС MiFID II (Markets in Financial Instruments Directive) [2] за допомогою Закону України № 738-IX «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» (надалі – «Закон № 738-IX») [3], який набув чинності 1 липня 2021 року. Цей закон має забезпечити гармонізацію українського законодавства з європейськими стандартами у сфері ринків капіталу, зокрема відповідно до положень MiFID II, MiFIR (Регламент (ЄС) № 600/2014 Європейського Парламенту та Ради від 15 травня 2014 року щодо ринків фінансових інструментів та внесення змін до Регламенту (ЄС) № 648/2012) [4], а також інших нормативних актів Європейського Союзу.

Закон № 738-IX є важливим кроком для гармонізації законодавства України з європейськими стандартами в рамках євроінтеграційного процесу. Директива MiFID II є одним з ключових еле-

ментів регулювання ринків фінансових інструментів у ЄС і спрямована на забезпечення прозорості, захисту інвесторів та підвищення стабільності фінансових ринків.

Законом № 738-IX та нормативними актами Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (далі – «НКЦПФР», «Комісія») детально регламентовано порядок емісії боргових цінних паперів – корпоративних облігацій. Так, у вересні 2024 року, Регулятор затвердив нове Положення «Про порядок здійснення емісії корпоративних облігацій та їх обігу» [5], яке нормує порядок реєстрації випуску, а також особливості емісії окремих категорій боргових паперів: інфраструктурних, зелених, цільових, конвертованих. Положення детально описує вимоги до документів, які подаються для реєстрації випуску підстави для відмови, порядок дій у разі незатвердження результатів емісії облігацій, порядок скасування реєстрації випуску облігацій, погашення облігацій та інше.

Під час обігу облігацій, в учасників ринку капіталу можуть виникати обставини, які прямо не врегульовані і потребують роз'яснень з боку Регулятора, напрацювання єдиної правозастосовної практики. З іншого боку, окремі вимоги можуть бути надмірними, і така зарегулюванність правовідносин створює значні адміністративні навантаження на учасників.

Розглянемо аспекти внесення змін до рішення про емісію корпоративних забезпечених облігацій, зокрема, що пов'язані із зміною предмету забезпечення.

Стаття 100 (2) Закону № 738-IX передбачає, що у разі виникнення будь-яких *важливих змін*, що стосуються інформації, яка міститься у проспекті, та які можуть *вплинути на оцінку цінних паперів* (далі – «суттєві зміни**»)** емітент зобов'язаний внести відповідні зміни та доповнення до проспекту. Важливість цієї норми полягає в тому, що вона забезпечує актуальність інформації, на основі якої інвестори ухвалюють рішення. Водночас законодавець делегував НКЦПФР повноваження розробляти та оприлюднювати орієнтовний перелік суттєвих змін, визнаючи при цьому його невиключний характер. Це означає, що регулятор може адаптувати критерії суттєвості до розвитку ринкової практики, не обмежуючись лише формально визначеними випадками.

Комісія унормовує, що після початку розміщення облігацій зміни до рішення про емісію облігацій щодо *істотних параметрів випуску* вносяться емітентом за (і) згодою усіх власників облігацій або (іі) зборів власників облігацій. Зміни до рішення про емісію, що не стосуються істотних параметрів випуску або заміни емітента, вносяться емітентом самостійно без залучення власників облігацій (пункт 23 Положення НКЦПФР «Про порядок здійснення емісії корпоративних облігацій та їх обігу»).

Істотними параметрами визначаються - параметри щодо: кількості облігацій у випуску; номінальної вартості облігацій; строку обігу облігацій; доходу за облігаціями; строку погашення за облігаціями; використання залучених коштів; наявності забезпечення (забезпечені або незабезпеченні) (Рішення НКЦПФР 21.06.2018 № 425 "Про затвердження Положення про порядок здійснення емісії облігацій підприємств та їх обігу"[6]).

Крім того, слід зазначити, що статтею 111(3),(4) Закону № 738-IX, та п.4, розділу III Постанови НКЦПФР від 24.12.2021 № 1259 [7], зокрема, передбачено, що право голосу на зборах власників облігацій належить власникам облігацій. Проте не дають права голосу облігації, що належать:

- емітенту таких облігацій;
- особі, яка надає забезпечення за такими облігаціями;
- особі, пов'язаній відносинами контролю з емітентом та/або особою, яка надає забезпечення за такими облігаціями.

Емітент має право змінити, у рішенні про емісію, обсяг відповідальності особи, яка надає забезпечення і внести пов'язані з цим змін до правочинів щодо забезпечення, зокрема, як отримає згоду (і) в усіх власників випуску облігацій або (іі) зборів власників облігацій (пункт 81 Положення НКЦПФР «Про порядок здійснення емісії корпоративних облігацій та їх обігу»).

Також, Комісія уточнює, що під час дії воєнного стану внесення емітентами змін до рішення про емісію, незалежно від умов емісії випуску облігацій, здійснюється виключно за умови отримання емітентом згоди від всіх власників облігацій або надання згоди на внесення емітентом відповідних змін зборами власників облігацій (пункт 1 Рішення НКЦПФР «Щодо особливостей внесення емітентами відсоткових/дисконтних корпоративних облігацій змін до рішення про відкрите (публічне) розміщення/рішення про закрите (приватне) розміщення облігацій під час дії воєнного стану» [8]).

Відповідно до частини 7 статті 111 Закону № 738-IX для внесення емітентом змін до рішення про емісію цінних паперів потребує рішення зборів власників облігацій:

- трьома чвертями голосів щодо внесення змін до правочинів щодо забезпечення, *пов'язаних* зі зміною основних фінансових умов облігацій; *або*
- простою більшістю голосів щодо надання згоди на внесення змін до правочинів щодо забезпечення, *не пов'язаних* зі зміною основних фінансових умов облігацій.

Основні фінансові умови облігацій включають, зокрема, перелік осіб, які надають забезпечення за облігаціями, та обсяг їх відповідальності (пункт 1 частини 8 статті 111 Закону № 738-IX).

Враховуючи викладене, вважаємо, що зменшення обсягу відповідальності за наданим забезпеченням за облігаціями потребує обов'язкового внесення змін до рішення про емісію таких облігацій.

При цьому, зважаючи, що зміни до застави є зміною обсягу відповідальності, а отже і зміною основних фінансових умов, емітент обов'язково має отримати згоду усіх власників відповідного випуску облігацій або трьох чвертей голосів зборів власників облігацій.

Повноваження Адміністратора на погодження змін. Новелою для українського ринку капіталу стало запровадження ролі представника облігаціонерів – адміністратора за випуском облігацій (далі – «адміністратор»). Закон зобов'язує призначати адміністратора, який буде від імені власників облігацій виконувати роль іпотеко(-заставо)держателя, буде захищати їх права і представляти інтереси, і у випадку дефолту, зверне стягнення за заставлене майно.

Законом № 738-IX визначено повноваження адміністратора, його обов'язки та відповідальність, що має суттєве значення для забезпечення прозорості та надійності фінансових операцій на ринку капіталу.

Стаття 118(3) Закону № 738-IX визначає, що адміністратор має право надавати згоду на внесення емітентом змін до проспекту та правочинів щодо забезпечення виконання зобов'язань за облігаціями у випадках, передбачених законом. Випадки коли адміністратор погоджує зміни до правочинів забезпечення Законом № 738-IX прямо не передбачено. Водночас стаття 118 (6) встановлює, що адміністратор *погоджує* правочини щодо забезпечення та є стороною відповідних договорів.

Перше питання стосується того, чи включає право погодження правочинів забезпечення також право погодження змін до таких правочинів. Чи передбачає право адміністратора виключно виконання рішень зборів власників, які погодили внесення змін до правочинів, чи може включати самостійне прийняття рішень у передбачених договором випадках? Системний аналіз норм дозволяє стверджувати, що оскільки адміністратор є стороною договорів забезпечення, логічним є поширення його повноважень і на зміни до цих договорів.

Припускаємо можливість договірного делегування адміністратору повноважень щодо погодження змін у чітко визначених межах, зафіксованих у рішенні про випуск. Емітент, або збори облігаціонерів можуть включили до договору з адміністратором перелік обставин, за яких останній може самостійно погоджувати зміни до договорів забезпечення. Майбутні власники облігацій, ухвалюючи рішення про купівлю цінних паперів і ознайомлюючись з умовами емісії, фактично виражають згоду на такі умови, тобто, на майбутнє погодження адміністратором змін.

Правовою основою такого підходу є принцип свободи договору, закріплений у цивільному законодавстві. Оскільки закон не містить прямої заборони на делегування зазначених повноважень, на нашу думку, договірне врегулювання є допустимим.

Можливо, вирішенням буде регуляторно закріпити:

- перелік випадків самостійного, в межах, наданих йому повноважень, погодження адміністратором змін до договорів забезпечення;
- розмежувати суттєві і технічні зміни;
- встановити кількісні критерії (матеріальний поріг) для змін, що потребують погодження власників облігацій.

Друге питання стосується практичних складнощів, що виникають при необхідності отримання погодження власників облігацій на технічні зміни. До таких змін можна віднести:

- зміну найменування або організаційно-правової форми емітента, або особи, що надає забезпечення;
- правонаступництво внаслідок реорганізації;
- зміни характеристик предмета застави через об'єктивні обставини (пошкодження через незалежні від заставодавця обставини);
- зміни форм корпоративного управління (дворівнева на однорівневу, тощо).

Наразі отримання погодження власників на такі зміни є обов'язковим. Проте погодження є нераціональним і потребує значних адміністративних витрат для емітента. При цьому, жодних ризиків для інтересів облігаціонерів не виникає, адже сам по собі факт зміни не несе небезпеки, наприклад, невиплати купону чи вартості паперу. Більш того, погодження є технічним, адже на момент розгляду питання внесення змін, вони (зміни), ймовірно, вже відбулись і наразі потрібно формально визнати факт їх настання, а не погодити зміни, які можуть настати в майбутньому.

Можливо уявити ситуацію, коли емітент змінив найменування і при цьому облігаціонери не погоджують внесення змін до рішення. В цьому випадку можна вважати, що емітент знаходиться у дефолті перед облігаціонерами, оскільки не виконує вимоги законодавства. Це, в свою, чергу може негативно впливали на господарську діяльність емітента, адже контрагенти не будуть працювати з дефолтною компанією, і що матиме прямий вплив на можливість виплат за облігаціями.

Попередня згода. Сучасна практика емісії корпоративних облігацій характеризується використанням різних структур забезпечення, застава нерухомості, цінних паперів, товарів, тощо. Особою, що надає забезпечення може бути як сам емітент, так і інші компанії, які хочуть зберегти певну свободу над заставленим майном. Наприклад, право змінювати об'єкти забезпечення на тотожні, або схожі за основним характеристиками.

В такому разі, у рішенні про випуск емітент може передбачити, що за певних обставин (відкладальна умова) забезпечення підлягає зміні. Типовими прикладами таких умов є:

- відчуження надлишкової частини застави при збільшенні ринкової вартості майна (підтверджується незалежною оцінкою), що перевищує встановлений коефіцієнт застави;
- заміна застави на інше тотожне, або схоже майно, що відповідає кількісним і якісним характеристикам;
- часткове відчуження предмета застави (розділ земельної ділянки) в межах, що викликано потребами господарської діяльності, проте не порушуючи мінімального рівня покриття.

Інвестори, ознайомлюючись з умовами емісії, виражають згоду на такі потенційні зміни під час придбання облігацій. Це формує правову конструкцію попередньої інформованої згоди на майбутні зміни до договорів забезпечення. Важливим є визначення меж розпорядження предметом забезпечення, які можуть бути зафіксовані в договорі з адміністратором. Тому доцільно встановити:

- мінімальний коефіцієнт грошового покриття - співвідношення зобов'язань за облігаціями до вартості застави);
- граничних значень відчуження, наприклад, не більше певного відсотка від загальної вартості застави);
- процедурних вимог щодо оцінки та підтвердження вартості активів.

При настанні передбачених відкладальних обставин застава може зменшуватися кількісно, проте зберігає мінімальне порогове значення у грошовому еквіваленті. Для відображення нових фактичних умов обтяження необхідне внесення відповідних змін до договору застави.

Ключовим є питання: чи потребують такі зміни окремого погодження власників облігацій, враховуючи їхню попередню згоду на подібні трансформації, зафіксовану в рішенні про випуск?

З позицій доктрини інформованої згоди, якщо інвестори при придбанні облігацій були поінформовані про можливість таких змін і погодилися з ними, додаткове погодження не є необхідним. Однак це потребує чіткого законодавчого врегулювання.

Такий підхід дозволяє забезпечити гнучкість управління портфелем забезпечення при збереженні необхідного рівня захисту інтересів власників облігацій. Водночас він потребує чіткого правового обґрунтування та процедурних гарантій: обов'язкове залучення незалежних оцінювачів, регулярну звітність адміністратора про стан забезпечення.

Висновки. Дослідження виявило, що законодавство України не містить чіткого розмежування між суттєвими та технічними змінами до рішення про емісію облігацій, що створює невиправдані адміністративні навантаження на емітентів. Особливо проблематичною є встановлена законом обов'язкова вимога щодо отримання згоди всіх власників облігацій або рішення зборів облігаціонерів для внесення технічних змін, таких як зміна найменування емітента, правонаступництво або зміни організаційно-правової форми. Такі зміни не впливають на фінансові умови облігацій та не створюють ризиків для власників облігацій, тому обов'язкове погодження є економічно недоцільним та необґрунтованим.

Аналіз повноважень адміністратора за випуском облігацій показав доцільність розширення його компетенції щодо самостійного погодження технічних змін до правочинів забезпечення в межах, визначених договором та рішенням про випуск. Такий підхід сприятиме підвищенню ефективності ринку капіталу та зменшенню транзакційних витрат, не порушуючи при цьому прав облігаціонерів.

Особливої уваги заслуговує запропонована концепція попередньої інформованої згоди інвесторів на майбутні зміни до договорів забезпечення, яка може бути зафіксована в рішенні про випуск. Така правова конструкція відповідає принципу свободи договору та дозволяє забезпечити баланс між захистом прав облігаціонерів та гнучкістю управління активами, особою що надає забезпечення.

Дослідження підтверджує необхідність удосконалення регуляторної практики НКЦПФР шляхом розроблення та затвердження вичерпного переліку технічних змін, що не потребують погодження власників облігацій, встановлення кількісних критеріїв для визначення суттєвості змін до забезпечення. Проте, зважаючи на підхід Регулятора щодо недопущення виникнення ризиків для облігаціонерів, запровадження таких змін малоймовірне.

Вдосконалення правового регулювання внесення змін до рішення про емісію облігацій повинно здійснюватися комплексно, з урахуванням європейських стандартів та кращих міжнародних практик. Це сприятиме розвитку внутрішнього ринку капіталу та залученню інвестицій, що є особливо актуальним в умовах воєнного та поствоєнного відновлення економіки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. НКЦПФР (2025) Аналітичні дані щодо розвитку фондового ринку. 2021-2025 рр. URL: https://www.nssmc.gov.ua/news/insights.
2. Регламент (ЄС) № 600/2014 Європейського Парламенту та Ради від 15 травня 2014 року про ринки фінансових інструментів, URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/600/oj/eng.
3. Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» № 3480-IV, від 23 лютого 2006 року, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text.
4. Директива 2014/65/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 15 травня 2014 року про ринки фінансових інструментів та внесення змін до Директиви 2002/92/ЄС та Директиви 2011/61/ЄС (нова редакція), URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/65/oj/eng.
5. Рішення НКРПФР «Про затвердження Положення про порядок здійснення емісії корпоративних облігацій та їх обігу», від 06 вересня 2024 року, № 28/21/1105/К03, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1414-24#n752.
6. Рішення НКРПФР «Про затвердження Положення про порядок здійснення емісії облігацій підприємств та їх обігу», від 21 червня 2018 року, № 425, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0843-18#Text.
7. Рішення НКРПФР «Про затвердження Порядку проведення зборів власників облігацій», від 24 грудня 2021 року, № 1259, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0274-22#Text.
8. Рішення НКРПФР «Щодо особливостей внесення емітентами відсоткових/дисконтних корпоративних облігацій змін до рішення про відкрите (публічне) розміщення/рішення про закрите (приватне) розміщення облігацій під час дії воєнного стану», від 26 грудня 2022 року, № 1474, URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1474863-22#Text.

УДК 346.1(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.63

СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ, ВИКЛИКИ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Лозова А.А.,
аспірантка кафедри господарського права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Лозова А.А. Спеціалізація господарського законодавства України: теоретико-правові засади, виклики воєнного стану та євроінтеграційний контекст.

Стаття присвячена комплексному дослідженню положень чинного господарського законодавства України в аспекті процесів його спеціалізації, з урахуванням масштабних трансформацій правового поля, зумовлених воєнним станом, економічними викликами та стратегічним курсом на європейську інтеграцію. Дослідження поєднує теоретико-методологічний аналіз і практико-правову оцінку, спрямовані на виявлення сутності спеціалізації як закономірного та необхідного етапу еволюційного розвитку господарського права в умовах зростання складності економічних процесів.

У роботі розглядається співвідношення та взаємодія процесів уніфікації, спеціалізації та подальшої інтеграції в системі права, простежується їхній вплив на внутрішню структуру господарсько-правового регулювання та рівень ефективності реалізації господарських правовідносин. Особливий акцент зроблено на проблемі відсутності системної класифікації господарських договорів у національному законодавстві, що призводить до фрагментації нормативного масиву, ускладнює забезпечення єдності судової практики та створює додаткові труднощі у правозастосуванні, особливо в умовах дії воєнного стану та інших надзвичайних правових режимів.

Окрему увагу приділено питанням впливу воєнних реалій та економічної нестабільності на зміст і форму господарсько-правових норм, а також проблематиці адаптації законодавства до європейських стандартів. У цьому контексті обґрунтовано напрями удосконалення договірного права, зокрема через його структурну впорядкованість і формування єдиної системи спеціалізованих інститутів.

Авторкою доведено, що спеціалізація господарського законодавства є не лише наслідком об'єктивної еволюції правової системи, але й ефективним інструментом підвищення якості, передбачуваності та стабільності правового регулювання. Її належне нормативне закріплення визначається необхідною умовою формування внутрішньо узгодженої, адаптивної та конкурентоспроможної системи господарського права, здатної забезпечити сталий розвиток національної економіки навіть за умов кризових і посткризових викликів.

Ключові слова: спеціалізація, господарсько-правове регулювання, воєнний стан, диференціація, уніфікація. інтеграція.

Lozova A.A. Specialization of Ukraine's economic legislation: theoretical and legal principles, challenges of martial law, and the European integration context.

The article is devoted to a comprehensive study of the current economic legislation of Ukraine in the context of its specialization processes, taking into account large-scale transformations of the legal framework caused by martial law, economic challenges, and the state's strategic course toward European integration. The research combines theoretical and methodological analysis with a practical legal assessment, aimed at identifying the essence of specialization as a natural and necessary stage in the evolutionary development of economic law under conditions of increasing complexity of economic processes.

The study examines the correlation and interaction between unification, specialization, and subsequent integration processes within the legal system, tracing their impact on the internal structure of economic law regulation and the effectiveness of economic legal relations. Special attention is given to the absence of a systemic classification of economic contracts in national legislation, which leads to the fragmentation of the regulatory framework, complicates the consistency of judicial practice, and creates additional difficulties in law enforcement, particularly under martial law and other extraordinary legal regimes.

The paper also focuses on the influence of wartime realities and economic instability on the content and form of economic legal norms, as well as on the challenges of adapting legislation to European

standards. In this context, the article substantiates directions for improving contract law, particularly through its structural ordering and the development of a unified system of specialized legal institutions.

It is argued that the specialization of economic legislation is not only a consequence of the objective evolution of the legal system but also an effective instrument for improving the quality, predictability, and stability of legal regulation. Its proper normative consolidation is identified as a necessary precondition for shaping a coherent, adaptive, and competitive system of economic law, capable of ensuring the sustainable development of Ukraine's economy even under crisis and post-crisis conditions.

Key words: specialization, economic and legal regulation, martial law, differentiation, unification. integration.

Постановка проблеми. Сучасний стан господарського права України характеризується глибинними трансформаціями, зумовленими комплексом соціально-економічних та політико-правових чинників, серед яких визначальними є воєнний стан, економічна нестабільність, стратегічна євроінтеграційна орієнтація держави та процеси спеціалізації законодавства. У таких умовах особливо актуальним стає системне осмислення спеціалізації господарського законодавства як механізму підвищення ефективності, передбачуваності та стабільності правового регулювання господарських відносин. Однією з фундаментальних проблем є фрагментарність нормативного регулювання, що проявляється у відсутності системної класифікації господарських договорів, правових режимів та сфер діяльності. Це ускладнює правозастосування, знижує рівень юридичної визначеності та створює додаткові ризики для учасників господарських правовідносин.

Спеціалізація господарського законодавства охоплює різні сфери діяльності (виробничу, фінансову, сервісну, торговельну), суб'єктів (акціонерні товариства, державні підприємства, холдинги, об'єднання юросіб), об'єкти (майнові комплекси, концесії, комунальна власність) та функціональні норми (процедурні, організаційні, санкційні).

Водночас існує проблема недостатньої узгодженості норм різних сфер господарського права, що проявляється у слабкій синхронізації корпоративного, договірного, майнового, фінансового, зовнішньоекономічного та процедурного регулювання. Така розбалансованість ускладнює формування ефективної, адаптивної та прогнозованої системи господарського права, здатної забезпечити стійкий розвиток економіки навіть за умов кризових та посткризових викликів.

Отже, актуальність дослідження визначається необхідністю комплексного аналізу процесів спеціалізації господарського законодавства, що дозволяє підвищити якість, передбачуваність та стабільність правового регулювання; систематизувати механізми державного контролю за дотриманням принципів конкуренції та прозорості; створити нормативні передумови для інтеграції українського господарського права у європейське та міжнародне правове середовище; посилити адаптивність системи господарського права до умов воєнного стану та економічної нестабільності.

Мета дослідження: комплексно проаналізувати процеси спеціалізації господарського законодавства України, оцінити їхній вплив на ефективність, передбачуваність та стабільність правового регулювання, виявити проблеми фрагментарності та невзаємопов'язаності норм у різних сферах господарського права та виробити науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення законодавчої системи з метою підвищення її адаптивності та здатності забезпечувати стійкий розвиток економіки в умовах воєнного стану, економічної нестабільності та стратегічної євроінтеграції.

Досягнення цієї мети спрямоване на підвищення адаптивності господарсько-правового регулювання та його здатності забезпечувати стійкий розвиток економіки України в умовах воєнного стану, економічної нестабільності та стратегічної євроінтеграції.

Стан опрацювання проблематики. Сфера спеціалізації господарського права привертає значну увагу науковців, оскільки охоплює аналіз форм, напрямів та механізмів спеціалізації правового регулювання та їх вплив на ефективність господарських відносин. Проблематику спеціалізації господарського законодавства досліджували такі провідні науковці Задихайло Д.В, Кудрявцева В.В., Подцерковний О.В., Мілаш В.С., Голіна О.В., Беляневич О.А. та інші. Попри значний науковий доробок, актуальність теми визначається необхідністю забезпечення комплексної спеціалізації господарсько-правових норм та їх узгодженості за предметом, суб'єктом, об'єктом і функціональною спрямованістю, що виступає фундаментальною передумовою підвищення правової визначеності, прогнозованості та стабільності господарських відносин у сучасному динамічному соціально-економічному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Спеціалізація законодавства виступає об'єктивним і закономірним процесом розвитку правової системи, зумовленим ускладненням суспільних відносин та необхідністю їх більш чіткого, послідовного й ефективного нормативного врегулювання. У сфері господарського права цей процес має особливе значення, адже саме дана галузь права безпосередньо детермінує функціонування економічної системи держави, рівень її конкурентоспроможності та

інвестиційної привабливості. Перехід до ринкової економіки, розширення приватного сектору, інтенсивний розвиток господарської діяльності, поява нових організаційно-правових форм господарювання, активізація зовнішньоекономічних зв'язків вітчизняних суб'єктів господарювання та інші чинники актуалізували потребу у спеціалізованому правовому регулюванні відносин, пов'язаних з організацією та здійсненням господарської діяльності.

У межах загальної теорії права визнається, що кожна норма у системі права має власну спеціалізацію, що зумовлює її своєрідність порівняно з іншими правовими нормами. Ця особливість дає змогу класифікувати норми права за різними критеріями. Важливим при цьому є принцип «lex specialis derogat legi generali» (спеціальний закон скасовує дію загального), який відображає пріоритетність спеціальних норм над загальними. Водночас на практиці його застосування часто ускладнене через відсутність чіткого законодавчого розмежування загальних і спеціальних норм, а також належних науково-методологічних розробок [1].

У науці виділяють три основні форми спеціалізації в праві: 1) предметна та функціональна диференціація (розгалуження нормативного змісту правового регулювання); 2) конкретизація (деталізація змісту нормативного регулювання); 3) інтеграція/ уніфікація (узагальнення регламентації того спільного, що прита- манне певним групам суспільних відносин)[2].

Слушною є думка І.В. Суходубової стосовно того, що диференціація (спеціалізація) законодавства – це об'єктивна тенденція його розвитку, змістом якого є врахування особливостей, специфіки, багатогранності суспільних відносин, урегулювання яких здійснюється певним комплексом юридичних приписів і нормативноправових актів. Диференціація законодавства проявляється в існуванні спеціальних правових норм, у поділі законодавства на інститути і галузі, у виділенні особливої частини кодексів, завдяки чому враховуються особливості тих або інших відносин у цілому абоособливості окремих сторін цих відносин. Уніфікація і диференціація законодавства здійснюються як у процесі створення окремих нормативно-правових актів, так і в рамках систематизації законодавства [3].

Зазвичай яскравий приклад якісної спеціалізації законодавства можливо привести на відповідних двох сферах, які завдають характер та динаміку економічного розвитку, як такого – інвестиційний та інноваційній. Адже ці сфери є рушійною силою економічного розвитку та головними інструментами щодо визначення рівня економічного розвитку країни. Відтак, інвестиційне законодавство має відносно тривалий шлях, а точніше історію свого розвитку та яскраву спеціалізацію господарсько-правового забезпечення [4].

З 28.08.2025 року втрачає чинність Господарський кодекс України (ГКУ), а його норми будуть замінені спеціальним законом – Законом України № 4196 «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [5]. Це створює комплексну задачу для наукового та практичного аналізу: в умовах триваючої збройної агресії РФ, економічної нестабільності та кризи, а також курсу на євроінтеграцію, законодавець намагається впорядкувати правове регулювання господарської діяльності, проте на практиці виникають проблеми дублювання норм ЦКУ та спеціальних законів, правова невизначеність у перехідний період та необхідність адаптації підприємств до нових правил. Вказані обставини посилюють потребу у чіткій спеціалізації законодавства як механізму забезпечення правової стабільності та ефективного функціонування економічних суб'єктів. Відтак, неможливо не погодитись з думкою Подцерковного О.П., Беляневич О.А., щодо негативних наслідків скасування Кодексу, серед яких, перш за все, це те, що українська правова система втратить національну ідентичність у порівнянні із країною-агресором та СРСР, де завжди існувала та існує потужна протидія окремій кодифікації господарського й комерційного законодавства, всупереч європейському досвіду [6]. По-друге, понизиться статус господарського законодавства з рівня кодифікованого на рівень спеціального законодавства, а суспільство позбудеться інструменту систематизації та компактизації численних господарських законів, які сьогодні неосяжні та майже невідомі підприємцям, провокують помилки у правозастосуванні й чималі санкції держави до бізнесменів. По-третє, без законодавчих обмежень залишатимуться інструменти державного регулювання економіки, адже сьогодні лише ГК упорядковує ці засоби та й загалом принципи взаємодії держави та бізнесу. Усунення загального поняття суб'єкта господарювання та господарської діяльності призведе до різного застосування відповідних актів господарського законодавства, зокрема, законів України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», «Про основні засади державного контролю (нагляду) у сфері господарської діяльності, «Про основні засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», а також Кримінального, Земельного та Податкового кодексів тощо [6].

Продовжуючи аналіз, доцільно наголосити, що у сфері конкурентного права також простежується посилена тенденція до спеціалізації. Скасування Господарського кодексу України та запро-

вадження Закону України № 4196 «Про особливості правового регулювання господарської діяльності» обумовлює необхідність по-новому осмислити межі регулювання конкурентних відносин, оскільки вони традиційно поєднують елементи приватноправового та публічно-правового впливу. Спеціалізація у цій галузі проявляється у виокремленні особливих механізмів протидії антиконкурентним узгодженим діям (картелям, змовам на торгах), зловживанню монопольним становищем та недобросовісній конкуренції, що набувають особливої актуальності в умовах дерегуляції та системного реформування господарського законодавства.

Власне, Закон України «Про захист економічної конкуренції» [7] у поєднанні з рішеннями та рекомендаційними роз'ясненнями Антимонопольного комітету України формує спеціалізований нормативний масив, який виконує системоутворюючу функцію для регулювання конкурентних відносин у перехідний період. Спеціалізація конкурентного права проявляється не лише у нормативній площині, але й у доктринальному та практичному вимірах: інститут протидії антиконкурентним узгодженим діям фактично перетворюється на окремий напрям правового регулювання, у межах якого розробляються специфічні методологічні підходи до кваліфікації порушень, доказування їх наявності та визначення правових наслідків

Показовим у цьому аспекті є застосування норм статей 5–8 Закону України «Про захист економічної конкуренції» [7], що здійснюють диференціацію форм узгоджених дій (горизонтальних та вертикальних) і встановлюють для них окремі правові режими оцінки. Застосування цієї диференціації свідчить про те, що конкурентне право набуває внутрішньої структурованості, в якій відбувається відхід від універсального підходу до регулювання на користь спеціалізованих інструментів, здатних враховувати економічну природу конкретних правопорушень. Саме такий підхід уможливлює більш гнучке реагування на динамічні процеси ринку, забезпечує баланс між превентивною та каральною функціями права, а також сприяє інтеграції української практики у загальноєвропейський правовий простір, де принцип диференційованого підходу до кваліфікації антиконкурентних дій уже давно є усталеним.

Процеси спеціалізації господарського законодавства України є об'єктивним і закономірним наслідком еволюції економічних відносин, зростання складності соціально-економічного середовища та нагальної потреби у створенні дієвих механізмів правового регулювання діяльності суб'єктів господарювання в умовах трансформації національної та світової економіки. Аналіз чинної нормативної бази, яка охоплює регулювання публічних і оборонних закупівель, фінансового сектору, інвестиційно-інноваційної діяльності, конкурентного та корпоративного права, а також сфери природних монополій і комунальних послуг, засвідчує одночасне співіснування високого рівня деталізації та спеціалізації норм із наявністю істотних прогалин і суперечностей, що ускладнюють їх ефективне застосування на практиці. Ключовим викликом виступає фрагментарність і несистемність регулювання, зокрема відсутність належної класифікації господарських договорів, процедурних і організаційних норм, що породжує правову невизначеність і посилює ризики для учасників господарських відносин. Скасування Господарського кодексу України та імплементація Закону № 4196-IX у сфері корпоративного управління актуалізували необхідність адаптації установчих документів, оптимізації органів управління та процедур прийняття рішень, що є визначальним чинником для стабільності та безперервності функціонування корпоративних структур. Окремої значущості набуває розвиток правових режимів у сферах критичної інфраструктури та природних монополій, адже саме вони забезпечують життєздатність населення, стійкість енергетичних і комунальних систем, а також інвестиційну привабливість держави, що особливо актуально в умовах збройної агресії РФ, економічної нестабільності, фінансово-економічної кризи та стратегічного курсу України на європейську інтеграцію. За таких умов ефективність правового регулювання стає одним із ключових чинників національної безпеки, соціальної стабільності та сталого економічного розвитку.

Подолання виявлених проблем потребує комплексного і багаторівневого підходу, що включає систематизацію та кодифікацію господарсько-правових норм, узгодження між собою підгалузей господарського права, підвищення адаптивності законодавства до кризових і надзвичайних умов, гармонізацію з європейськими та міжнародними стандартами, розбудову науково-методологічного забезпечення процесів спеціалізації, а також впровадження сучасних цифрових інструментів управління, контролю та моніторингу. Реалізація такого підходу створює передумови для формування внутрішньо узгодженої, стабільної й водночас гнучкої та інтегрованої системи господарського права, здатної забезпечити передбачуваність і сталість правового регулювання навіть у кризових умовах.

Висновки. Сучасний стан господарського права України визначається глибинними трансформаціями, зумовленими воєнним станом, економічною нестабільністю та стратегічною орієнтацією на євроінтеграцію. У цьому контексті спеціалізація господарського законодавства постає не лише

об'єктивною закономірністю розвитку правової системи України, а й ключовим чинником підвищення її якості, ефективності, прогнозованості та стійкості. Вона є визначальною передумовою стабільного функціонування економіки, захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, а також реалізації стратегічних пріоритетів держави в умовах глобальних викликів та цивілізаційного вибору на користь європейської інтеграції.

Фрагментарність і невзаємопов'язаність норм залишаються одними з найбільш серйозних проблем. Відсутність системної класифікації господарських договорів, правових режимів та сфер діяльності ускладнює забезпечення юридичної визначеності й єдності судової практики, створюючи ризики для учасників господарських відносин.

Процеси спеціалізації охоплюють багатовимірну структуру – від сфер діяльності (виробнича, фінансова, сервісна, торговельна) до суб'єктів (акціонерні товариства, державні підприємства, холдинги) та об'єктів (майнові комплекси, концесії, комунальна власність). Проте недостатня узгодженість корпоративного, договірного, фінансового та зовнішньоекономічного регулювання істотно знижує адаптивність господарського права.

На жаль, відміна Господарського кодексу України може мати низку негативних наслідків. Вона посилює ризики правової фрагментації, знижує рівень юридичної визначеності та позбавляє систему господарського права системоутворюючої основи. Це ускладнює забезпечення стабільності та передбачуваності правового регулювання, а також створює додаткові бар'єри для інтеграції українського законодавства до європейського правового простору. В умовах воєнного стану та кризових викликів така тенденція може призвести до правової дезінтеграції та послаблення інституційних механізмів захисту конкуренції й економічного порядку.

Спеціалізація господарського законодавства повинна розглядатися не лише як закономірний етап розвитку правової системи, але й як свідомо застосовуваний механізм удосконалення договірного та інституційного регулювання. Її належне нормативне закріплення є передумовою створення внутрішньо узгодженої, адаптивної та конкурентоспроможної системи господарського права.

Пропозиції та напрями вдосконалення включають:

- розробку системної класифікації господарських договорів та спеціалізованих інститутів;
- усунення правової фрагментарності та розбалансованості між різними сферами господарського права;
- структурну впорядкованість і прозорість договірного регулювання;
- створення стабільної законодавчої основи, що спирається на позитивний потенціал Господарського кодексу, а не його ліквідацію;
- гармонізацію з європейськими стандартами при збереженні національної специфіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна теорія держави і права: підручник / ред. М.В. Цвік, О.В. Петришин. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
2. Беляневич О.А. Теоретичні проблеми господарського договірного права: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.04 «господарське право; господарсько-процесуальне право» / О.А. Беляневич. Київ, 2006. 34 с.
3. Суходубова І.В. Стабільність і динамізм законодавства: монографія. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2016. 224 с.
4. Остапенко Ю.І. Розвиток господарського законодаства України: систематизація та вимога змістовної модернізації: дис. Д-ра юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2021. 459 с.
5. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України № 4196-IX від 09.01.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text (дата звернення: 15.08.2025).
6. Подцерковний О.П. Беляневич О.А. Ініціатива цивілістів щодо скасування Господарського кодексу – дестабілізація правового поля економіки. URL: https://censor.net/ua/resonance/3440808/initsiatyva_tsyvilistiv_schodo_skasuvannya_gospodarskogo_kodeksu_destabilizatsiya_pravovogo_polya_ekonomiky (дата звернення: 15.08.2025).

УДК 346.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.64

ОБ'ЄКТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: ІНСТРУМЕНТАЛЬНА ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ

Омаров У.М.,
аспірант кафедри господарського права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Омаров У.М. Об'єкти економічної політики держави: інструментальна господарсько-правова трансформація.

У статті досліджено об'єкти національної політики держави як ключові елементи формування та реалізації стратегічних цілей соціально-економічного розвитку. Розглянуто взаємозв'язок між економічною та господарсько-правовою політикою, акцентовано увагу на інструментальній складовій, яка виступає механізмом трансформації концептуальних засад у законодавчу політику та визначає зміст господарського законодавства. Проаналізовано основні сфери впливу держави, зокрема виробничий сектор, фінансово-кредитну систему, ринок праці, інноваційну та інвестиційну діяльність, зовнішньоекономічні відносини та соціальну сферу. Визначено роль правового забезпечення у досягненні збалансованого розвитку та підвищенні конкурентоспроможності національної економіки в умовах глобальних викликів. Запропоновано напрями удосконалення взаємодії економічних і правових інструментів для забезпечення ефективності державної політики.

Акцентовано увагу, що важливим напрямком державної економічної політики, враховуючи реалії сьогодення, є її безпековий аспект. Безпековий аспект економічної політики – це напрям державної політики, який забезпечує стабільність, стійкість і захист національної економіки від внутрішніх та зовнішніх загроз. У сучасних умовах, коли війни, геополітичні кризи, торговельні війни та кіберзагрози стали постійною реальністю, економічна політика без безпекового компонента – приречена.

Зроблено висновок про те, що об'єкти державного регулювання економіки охоплюють національну економіку, окремі сектори та галузі виробництва, а також соціально-економічні ситуації, явища чи умови, у яких уже виникли або потенційно можуть виникнути проблеми чи труднощі.

Проведене дослідження дозволило визначити об'єкти національної політики держави як ключові сфери, на які спрямовується державне регулювання з метою досягнення стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку. Встановлено, що ефективність економічної політики безпосередньо залежить від узгодженості її концептуальних засад з господарсько-правовою політикою, оскільки саме правові механізми забезпечують реалізацію економічних рішень у практичній площині. Саме тому, лише через узгодження економічних і правових інструментів буде можливо підвищити ефективність державного управління, зміцнити інституційну базу та адаптувати національну економіку до умов глобалізації, технологічних змін і внутрішніх викликів.

Ключові слова: економічна політика держави, об'єкти економічної політики, національна політика, конкурентоспроможність, сталий розвиток.

Omarov U.M. Objects of economic policy of the state: instrumental economic and legal transformation.

The article examines the objects of the state's national policy as key elements of the formation and implementation of strategic goals of socio-economic development. Considered the relationships between economic and legal policy with emphasis on the instrumental component which acts as a mechanism for transforming conceptual principles into legislative policy and determines the content of economic legislation. Analyzed the main spheres of state influence in particular the production sector, the financial and credit system, the labor market, innovation and investment activities, foreign economic relations and the social sphere. Determined the role of legal support in achieving balanced development and increasing the competitiveness of the national economy in the face of global challenges. Proposed directions for improving the interaction of economic and legal instruments to ensure the effectiveness of state policy.

Emphasized that an important direction of state economic policy taking into account the realities of today its security aspect. The security aspect of economic policy it is a direction of state policy that ensures stability, resilience and protection of the national economy from internal and external threats. Today's, when wars, geopolitical crises, trade wars, and cyber threats have become a constant reality, economic policy without a security component is doomed.

Concluded that the objects of state regulation of the economy cover the national economy, individual sectors and industries as well as socio-economic situations, phenomena or conditions in which problems or difficulties have already arisen or may potentially arise.

Conducted research allowed us to identify the objects of the state's national policy as key areas to which state regulation is directed in order to achieve strategic priorities of socio-economic development. It was established that the effectiveness of economic policy directly depends on the consistency of its conceptual principles with economic and legal policy, since it is legal mechanisms that ensure the implementation of economic decisions in the practical plane. That is why only through the coordination of economic and legal instruments will it be possible to increase the efficiency of public administration, strengthen the institutional framework and adapt the national economy to the conditions of globalization, technological changes and internal challenges.

Key words: economic policy of the state, objects of economic policy, national policy, competitiveness, sustainable development.

Постановка проблеми. Беручи до уваги, що економічна політика держави є формою реалізації державної влади шляхом виконання відповідних функцій в сфері економіки, така політика реалізується шляхом створення відповідних інституцій, з метою досягнення кількісних та якісних показників економічної системи держави.

В теорії права об'єктом виступають певні суспільні відносини, на які спрямована діяльність суб'єкта. Виходячи з цього, об'єктами економічної політики держави виступають економічні відносини, які складаються між державою та економічними суб'єктами. Об'єкти державного регулювання економіки охоплюють національну економіку, окремі сектори та галузі виробництва, а також соціально-економічні ситуації, явища чи умови, у яких уже виникли або потенційно можуть виникнути проблеми чи труднощі. Такі проблеми не здатні вирішитися самостійно або потребують тривалого часу для розв'язання, хоча їхнє невідкладне врегулювання є необхідним для забезпечення стабільного функціонування економіки та збереження соціальної рівноваги.

Метою дослідження є виокремлення та аналіз об'єктів економічної політики держави як засобів трансформації соціально-економічної системи держави, спрямованої на забезпечення сталого економічного розвитку, підвищення конкурентоспроможності суб'єктів національної економіки.

Стан опрацювання проблематики. Актуальність визначеної теми зумовлює інтерес багатьох науковців, що розглядали її в різних аспектах. Дослідженням об'єктів економічної політики займались такі науковці: Д. Задихайло, С. Майстро, А. Магдіч, М. Мельник, І. Назаркевич, А. Нестеренко, І. Пасінович та інші. І хоча окремі питання об'єктів економічної політики держави розглядалися вченими, проте ґрунтовного, окремого дослідження здійснено не було.

Виклад основного матеріалу. Об'єкти економічної політики держави – це національна економіка, окремі сектори, галузі та види виробництва, підприємства або їх господарські об'єднання, кластери, території окремих громад, процеси (інноваційні, інвестиційні, експортно-імпортні тощо). Об'єкти державної економічної політики охоплюють найважливіші складові економічного життя країни, на які спрямовується свідоме й цілеспрямоване втручання держави з метою забезпечення стабільності, сталого розвитку, ефективного функціонування економіки та досягнення суспільного добробуту. До таких об'єктів належать передусім *економічні процеси*, зокрема динаміка економічного циклу, інфляційні коливання, темпи економічного зростання та рівень інвестиційної активності. Важливе місце займає *структура економіки*, яка включає секторальну (реальний сектор, фінансовий сектор, сфера послуг), галузеву (промисловість, сільське господарство, будівництво) та регіональну складову, що потребують державної уваги з огляду на нерівномірність розвитку та диспропорції. Отже, об'єкти економічної політики держави - це різноманітні елементи економічної діяльності, які підлягають правовому регулюванню з метою ефективного забезпечення національної економічної безпеки.

Як зазначає Д.В. Задихайло, ключовим питанням економічної політики держави в будь-якому випадку є питання економічної влади, господарсько-правового регулювання процесів її концентрації, оптимізації її розподілу і балансування в економічній системі між суб'єктами, що одноособово або сукупно представляють основні елементи такої системи [1, с. 1].

Об'єкти державної економічної політики формують цілісну систему, що охоплює як макро-, так і мікрорівень, та забезпечує комплексний вплив держави на ключові напрями економічного розвитку й соціальної стабільності [2].

Важливим напрямком державної економічної політики, враховуючи реалії сьогодення, є її безпековий аспект. Безпековий аспект економічної політики – це напрям державної політики, який забезпечує стабільність, стійкість і захист національної економіки від внутрішніх та зовнішніх загроз. У сучасних умовах, коли війни, геополітичні кризи, торговельні війни та кіберзагрози стали постійною реальністю, економічна політика без безпекового компонента – приречена.

Основними складовими (об'єктами) безпекового аспекту економічної політики держави є: оборонно-промисловий комплекс; критична сировина; матеріали, обладнання, логістична безпека; інфраструктура та критичні технології; інституційна готовність.

Оборонно-промисловий комплекс (ОПК) як об'єкт економічної політики є її стратегічним напрямком, що забезпечує виробництво озброєння, військової техніки, боєприпасів й інфраструктури для потреб національної безпеки. В умовах війни чи загроз зовнішнього втручання, ОПК перетворюється у «локомотив», який є рушієм розвитку технологій, індустріалізації та засобом забезпечення робочих місць. Саме тому, він потребує комплексного підходу: від фінансування й регуляції – до стимулювання інновацій та залучення інвестицій.

Критична сировина – це ресурси, які мають стратегічне значення для розвитку економіки і національної безпеки країни. Вони використовуються в ключових галузях, таких як енергетика, виробництво техніки, оборона, інформаційні технології та інші. Ефективне правове регулювання видобутку, обробки, торгівлі та зберігання критичних ресурсів дозволяє країні не лише забезпечити свої економічні потреби, але й забезпечити стратегічну незалежність. Важливими елементами є збалансовані правові механізми та міжнародне співробітництво, які дозволяють країнам мати контроль за своїми ресурсами в умовах глобальної конкуренції.

Матеріали, обладнання, логістична безпека є ключовими складовими стабільного розвитку економіки та національної безпеки. Господарсько-правові механізми регулювання відносин, що виникають з приводу цих об'єктів зумовлені необхідністю існування актуальної нормативно-правової бази (закони про закупівлі, ліцензування і стандарти), що є необхідною умовою для сталого розвитку і забезпечення конкурентоспроможності країни. Окрім того, важливими елементами є також міжнародні угоди і координація між державними та приватними секторами.

Інфраструктура та критичні технології – це сукупність матеріальних і технічних об'єктів, які забезпечують нормальне функціонування економічної системи, державних інститутів та суспільства в цілому. Вони забезпечують стабільність національної економіки, її здатність реагувати на зовнішні і внутрішні загрози. Для ефективного управління цими елементами необхідно розвивати національну правову базу, інтегрувати інноваційні технології і забезпечити захист критичних інфраструктур від фізичних, кібернетичних і економічних загроз.

Інституційну готовність можна розглядати як сукупність факторів, які визначають ефективність та адаптивність інститутів (включаючи державні органи, підприємства, фінансові установи, судові органи, громадські організації) у відповідь на економічні, політичні, соціальні й технологічні зміни. Це не лише здатність організацій діяти у межах національних законів, а й готовність адаптуватися до нових викликів і забезпечувати економічний розвиток.

Таким чином, безпековий аспект економічної політики як один із її напрямків має надзвичайно важливе та актуальне значення. Як напрямок, у цілому, він реалізовується через окремі об'єкти, які виникають у певних господарсько-правових відносинах між чітко визначеними суб'єктами і є сутністю економічної політики держави, однією з економічних функцій і, як зазначає Д.В. Задихайло, має забезпечувати конституційний економічний порядок, економічну багатоманітність та конкурентність, економічне народовладдя та суверенітет держави [1, с. 9].

Важливо наголосити на тому, що положення економічної політики держави мають бути обов'язково трансформовані в засоби її господарсько-правової політики. Це є необхідною умовою ефективності модернізації господарського законодавства і самих відносин господарювання, а отже, й ефективності функціонування національної економіки [4, с. 142].

Ще одним важливим інструментом державного впливу на розвиток національної економіки є структурні трансформації та відповідна структурна політика. Дослідження свідчать, що економічне зростання суттєво залежить від якості економічної політики, яку проводить держава. До ключових факторів, що визначають її ефективність, належать обсяги державних витрат, політична стабільність і демократичність режиму, рівень економічної свободи та ефективність захисту прав приватної власності [4, с. 5]. В умовах трансформаційної економіки державна економічна політика водночас набуває структурного характеру, оскільки охоплює зміни в усіх ланках економічної системи.

В українському законодавстві термін «структурна політика» не має чіткого визначення, часто трактується вузько – як промислова політика. Такий підхід не враховує того, що структурні зміни відбуваються в усіх секторах економіки та мають вирішальний вплив на динаміку її розвитку.

У науковій літературі існує кілька груп підходів до тлумачення змісту структурної політики. Один із підходів розглядає її як інструмент адаптації національного господарства до умов глобалізації. У цьому контексті структурна політика спрямована на прискорення технологічних, соціальних та економічних змін, підвищення мобільності капіталу, інформації та ресурсів, а також на просторову перебудову економічної діяльності [5, с. 132-133].

Інший підхід трактує структурну політику як комплекс заходів державного впливу на соціально-економічні процеси з метою реалізації стратегічних функцій держави, зокрема у сфері економічної безпеки. Така політика розглядається як один із ключових елементів реалізації довгострокової стратегії розвитку на основі раціонального використання ресурсного потенціалу, прогнозування динаміки внутрішніх і зовнішніх ринків та формування ефективної структури національної економіки [6].

Ще один підхід зосереджується на ідеологічному та методологічному аспектах структурної політики. У цьому випадку вона розглядається як інструмент, що відображає концепцію державної участі в економіці, а також як система науково-обґрунтованих методів і практичних заходів, спрямованих на оптимізацію внутрішніх економічних пропорцій, розвиток пріоритетних секторів і забезпечення ефективної сукупної пропозиції [7, с. 134].

Узагальнюючи зазначені підходи, можна зробити висновок, що структурна політика найчастіше розглядається як система цілеспрямованих дій держави, спрямованих на вдосконалення структури економіки шляхом перерозподілу ресурсів, оновлення виробничих фондів, формування сприятливого інвестиційного середовища та стимулювання інноваційної діяльності. Така політика відіграє важливу роль у забезпеченні сталого економічного зростання, підвищенні конкурентоспроможності національної економіки та зміцненні її адаптивного потенціалу [8, с. 73]

Окремим напрямом державної економічної політики є вплив на фінансову систему країни. У юридичній науці для її характеристики використовуються поняття «державне управління фінансами», «управління в галузі фінансів і кредиту», «фінансове управління», що акцентують увагу на управлінському аспекті державної фінансової діяльності, зокрема – на організації руху грошових потоків.

Державне регулювання у сфері фінансів охоплює як нормотворчу й контрольно-наглядову діяльність, так і застосування економічних інструментів впливу. У сучасних умовах правові заходи доповнюються оперативними економічними рішеннями, спрямованими на стабілізацію фінансової системи. Це зумовлює зростання ролі фінансово-правових механізмів у системі державного управління, що забезпечують правове врегулювання інструментів і методів розподілу фінансових ресурсів для досягнення стратегічних цілей.

Одним із важливих об’єктів державної економічної політики є регулювання економічної конкуренції, яка визначає ефективність функціонування ринкових відносин. При формуванні конкурентного середовища, в якому реалізуються економічні інтереси суб’єктів господарювання, важливо враховувати не лише економічні, а й правові механізми регуляторного впливу. Як зазначено в літературі, державна політика у сфері регулювання економічних процесів є ключовим інструментом підвищення конкурентоспроможності національної економіки, що є умовою її сталого розвитку [9].

Втручання держави в конкурентне середовище зумовлене також тим, що ринкова конкуренція, поряд із позитивними ефектами, має й деструктивні риси – зокрема, зловживання монопольним становищем або недобросовісні практики. У такому випадку держава змушена реалізовувати політику, спрямовану на збереження конкурентного середовища, захист слабших його учасників і забезпечення чесної ринкової гри [10].

Таким чином, державна економічна політика у сфері конкуренції виконує функцію узгодження протилежних інтересів учасників ринку, стимулюючи внутрішній розвиток економіки через конкурентну динаміку [11].

Одним із ключових об’єктів економічної політики держави є зовнішньоекономічна діяльність, розвиток і регулювання якої є пріоритетом для забезпечення провідних позицій України на світових ринках високотехнологічних товарів і послуг, сприяння експорту, досягнення глобальної конкурентоспроможності, а також інтеграції в глобальну транспортну систему через реалізацію транзитного потенціалу [12].

Економічна політика держави у сфері зовнішньоекономічної діяльності передбачає систему заходів законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру, спрямованих на удосконалення відносин суб’єктів господарювання та створення сприятливих умов для розвитку експорту-імпорту. Це поєднує як прямий законодавчий вплив на зовнішньоекономічну діяльність, так і застосування економічних інструментів, зокрема податкових та митних важелів [13].

Механізми державної економічної політики в цій сфері включають комплекс економічних і правових методів, які стимулюють, координують і регламентують діяльність суб’єктів зовнішньоекономічних відносин, забезпечуючи їх ефективність і гнучкість. Особливо важливою є диверсифікація зовнішньоторговельних зв’язків з метою зменшення залежності національної економіки від монопольних постачальників стратегічних товарів [14].

Таким чином, ефективна економічна політика держави у сфері зовнішньоекономічної діяльності є необхідною для забезпечення сталого розвитку національної економіки, підтримки експорту та інтеграції України у світову економіку [15].

Інституційне середовище на певній території, разом із соціально-економічними процесами, формує загальний економічний простір і є його основним фактором. Воно багаторівневе та взаємопов'язане між різними рівнями – національним, регіональним і підприємницьким, що впливає на діяльність господарюючих суб'єктів. В економічній політиці держави інституційне середовище виступає одним із ключових об'єктів, оскільки встановлює «правила гри» для економічних суб'єктів і визначає рамки функціонування економічних процесів, одночасно зазнаючи їхнього впливу. Збалансування цих взаємодій відбувається в процесі розвитку економічного простору.

Таким чином, економічна політика держави у сфері інституційного середовища є важливим інструментом формування сталого розвитку як національного, так і регіонального рівнів [16].

Отже, економічна політика держави є ключовим інструментом реалізації державної влади в сфері економіки, що спрямована на забезпечення стабільності та сталого розвитку країни. Вона охоплює широкий спектр об'єктів, включаючи економічні процеси, структуру економіки, фінансову систему, ринок праці, конкуренцію, зовнішньоекономічну діяльність, інституційне середовище, розвиток людського капіталу, охорону навколишнього природного середовища тощо.

Державне втручання необхідне для подолання проблем, які не можуть вирішитися самостійно або в короткий термін, та для підтримки соціальної рівноваги. Антициклічне регулювання дозволяє пом'якшувати негативні наслідки економічних криз і сприяє відновленню економіки. Структурна політика держави спрямована на оптимізацію внутрішньоекономічних пропорцій і підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Особливе місце у державній політиці посідає фінансова система, яка забезпечує ефективне управління бюджетними і кредитними ресурсами. Ринок праці регулюється комплексом методів з метою забезпечення зайнятості і підвищення якості трудового потенціалу. Економічна конкуренція підтримується державою для створення збалансованого і справедливого ринкового середовища.

Висновки. Проведене дослідження дозволило визначити об'єкти національної політики держави як ключові сфери, на які спрямовується державне регулювання з метою досягнення стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку. Встановлено, що ефективність економічної політики безпосередньо залежить від узгодженості її концептуальних засад з господарсько-правовою політикою, оскільки саме правові механізми забезпечують реалізацію економічних рішень у практичній площині. Інструментальна складова виступає визначальним чинником трансформації стратегічних орієнтирів у законодавчі акти, що формують реальний зміст господарського законодавства.

Окремо слід зазначити, що економічні аспекти функціонування політики держави як об'єкт, трансформуються в окремі напрямки господарської діяльності, її види та сектори національної економіки, окремі території тощо. Саме правова формалізація таких об'єктів і дає можливість у подальшому визначати коло відповідних суб'єктів організаційно-господарських повноважень, визначати ефективні засоби правового впливу на ці об'єкти, тобто правовий механізм реалізації економічної політики та досягнення її завдань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Задихайло Д.В. Правові засади формування та реалізації економічної політики держави: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2013. 38 с.
2. Майстро С. Теоретико-методологічні засади реалізації державної економічної політики. *Теорія та практика державного управління*. 2013. № 2 (41). С. 1–7. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Tpdu_2013_2_23.
3. Задихайло Д.В. Державна економічна політика та завдання правового регулювання. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* Сер.: Економічна теорія та право. 2014. № 1. С. 138–147.
4. Швецова Н. Механізми антициклічного регулювання економічних систем на макро- та мега рівнях. *Економіка і організація управління*. 2016. № 4 (24). С. 369–380. URL: https://jeou.donnu.edu.ua/article/view/2960.
5. Магдіч А.С. Демократизація і економічне зростання: теоретичний аспект. *Академічний огляд Дніпропетровського університету економіки та права імені Альфреда Нобеля*. 2016. № 2 (45). С. 5–13.
6. Мельник М.І. Формування бізнес-середовища України в умовах інституційних трансформацій: монографія. Львів: ІРД НАН України, 2012. 568 с.
7. Крихтін Є.І. Соціальна політика та економічна безпека. Донецьк: Каштан, 2004. 336 с.
8. Назаркевич І. Державне регулювання структурних змін в економіці України: монографія. Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2020. 356 с. URL: https://financial.lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2021/11/Monohrafiia_Nazarkevych.pdf.

9. Нестеренко А.С. Фінансово-правовий механізм забезпечення функціонування фінансової системи України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/137.
10. Шишка Р.Б., Джумагельдієва Г.Д. Державний регуляторний вплив на відносини конкуренції в Україні. URL: http://jrnl.nau.edu.ua/index. php/ UV/ article/ viewFile/8224/9835.
11. Бакай В.Й. Конкурентоспроможність підприємства. URL: http://dn.khnu.km.ua/ dn/k_default.aspx?M=k1311&T=02&lng=1&st=0.
12. Гаран О.В. Сучасне розуміння державного регулювання конкуренції в Україні. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство*. 2018. Т. 23, № 2 (33). С. 45–55. URL: https://doi.org/10.18524/2304-1587.2018.2(33).146767.
13. Машков А.О. Стратегічні напрямки державного регулювання зовнішньо-економічної діяльності України в умовах інноваційного розвитку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2012. № 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2012_11_15.
14. Стеценко Ж.В. Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні. *Економічний Вісник НТУУ «КПІ».* 2010. URL: http://economy.kpi.ua/uk/node/145.
15. Платонова І.О. Теоретичні засади механізмів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. *Інвестиції: практика та досвід.* 2020. № 13-14. С. 125–129.
16. Міщенко Д., Міщенко Л. Теоретичні засади механізму державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 2. URL: https://doi.org/10.32702/2307-2156-2021.2.6.

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.65

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУБСИДІАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СПРАВАХ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Паніотов О.К.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»,
ORCID: 0009-0005-9572-1410

Паніотов О.К. Правове регулювання субсидіарної відповідальності в справах про неплатоспроможність: порівняльно-правовий аналіз.

Стаття присвячена дослідженню правового регулювання субсидіарної відповідальності в справах про банкрутство крізь призму порівняльно-правового аналізу національного законодавства України та окремих європейських юрисдикцій. Актуальність дослідження зумовлена сучасними економічними викликами, спричиненими воєнними діями, та необхідністю адаптації українського законодавства до права ЄС.

Результати дослідження демонструють, що субсидіарна відповідальність у справах про банкрутство є самостійним цивільно-правовим видом відповідальності, метою якого є створення додаткових гарантій захисту прав кредиторів.

Порівняльний аналіз засвідчив спільність основних підходів у досліджуваних юрисдикціях: необхідність визнання боржника банкрутом, недостатність активів для покриття боргів та наявність вини контролюючих осіб. Водночас виявлено значні відмінності у деталізації правового регулювання. У Франції механізм регулюється нормами Комерційного кодексу, де прямо передбачено, що проста недбалість не може бути підставою для покладення відповідальності, фактично вимагаючи наявності умислу. Цінним є досвід Нідерландів, де положеннями Цивільного кодексу визначено, що порушення керівниками збанкрутілих підприємств законодавчо встановлених обов'язків щодо ведення обліку, складання звітності та збереження документів призводить до притягнення їх до субсидіарної відповідальності. В Іспанії запроваджено комплексну систему класифікації банкрутства як «випадкового» або «винного» з детальним переліком дій, що призводять до винного банкрутства.

Аналіз українського законодавства виявив суттєві недоліки, насамперед вкрай слабке врегулювання питання на законодавчому рівні. У Кодексі з процедур банкрутства субсидіарній відповідальності присвячено кілька абзаців, тоді як у європейських країнах це питання детально врегульовано. Правове регулювання в Україні здійснюється переважно судовою практикою Верховного Суду, що не відповідає континентальній правовій системі.

Практичне значення дослідження полягає у формуванні конкретних пропозицій щодо удосконалення українського законодавства. Висновки дослідження засвідчують корисність врахування міжнародного досвіду при правотворчості в Україні.

Ключові слова: субсидіарна відповідальність, неплатоспроможність, відповідальність, банкрут, кредитор.

Paniotov O.K. Legal regulation of subsidiary liability in insolvency cases: comparative legal analysis.

The article is devoted to the study of legal regulation of subsidiary liability in bankruptcy cases through the prism of comparative legal analysis of national legislation of Ukraine and certain European jurisdictions. The relevance of the study is determined by current economic challenges caused by military actions and the need to adapt Ukrainian legislation to EU law.

The results of the study demonstrate that subsidiary liability in bankruptcy cases is an independent type of civil liability, the purpose of which is to create additional guarantees for the protection of creditors' rights.

A comparative analysis revealed commonalities in the main approaches in the jurisdictions studied: the need to declare the debtor bankrupt, insufficient assets to cover debts, and the presence of fault on the part of controlling persons. At the same time, significant differences in the details of legal regulation were identified. In France, the mechanism is regulated by the provisions of the Commercial Code, which expressly stipulates that simple negligence cannot be grounds for imposing liability, effectively

requiring the presence of intent. The experience of the Netherlands is valuable, where the provisions of the Civil Code stipulate that violation by managers of bankrupt enterprises of their legally established obligations regarding accounting, reporting and document preservation leads to their subsidiary liability. Spain has introduced a comprehensive system for classifying bankruptcy as 'accidental' or 'culpable' with a detailed list of actions leading to culpable bankruptcy.

An analysis of Ukrainian legislation has revealed significant shortcomings, primarily extremely weak regulation of the issue at the legislative level. The Bankruptcy Code devotes several paragraphs to subsidiary liability, while in European countries this issue is regulated in detail. Legal regulation in Ukraine is mainly carried out through the judicial practice of the Supreme Court, which does not correspond to the continental legal system.

The practical significance of the study lies in the formulation of specific proposals for improving Ukrainian legislation. The conclusions of the study confirm the usefulness of taking international experience into account in law-making in Ukraine.

Key words: subsidiary liability, insolvency, liability, bankrupt, creditor.

Постановка проблеми. Сучасні економічні виклики, спричинені глобальною фінансовою нестабільністю, воєнними діями та трансформацією ринкових відносин, зумовлюють значне зростання кількості справ про неплатоспроможність як в Україні, так і за кордоном. У таких умовах особливої актуальності набуває правове регулювання субсидіарної відповідальності осіб, які здійснюють контроль за боржником. Саме цей інститут покликаний забезпечити баланс між інтересами кредиторів і необхідністю стимулювання добросовісної підприємницької діяльності, водночас запобігаючи зловживанням з боку менеджменту та власників.

Актуальність дослідження також зумовлюється потребою гармонізації українського законодавства з правом ЄС та найкращими світовими практиками. Директиви ЄС у сфері превентивної реструктуризації, а також концепції business judgment rule і safe harbour, що активно застосовуються в англо-американській традиції, формують нові підходи до визначення меж відповідальності контролюючих осіб. У національному правопорядку ж залишається чимало невирішених питань, пов'язаних із визначенням кола суб'єктів відповідальності, критеріями вини, стандартами доказування та процесуальними механізмами захисту прав кредиторів.

Проблематика полягає в наявності низки прогалин і суперечностей, зокрема у відсутності чітких критеріїв моменту настання «загрози неплатоспроможності», неоднорідності судової практики щодо доведення причинного зв'язку між діями контролюючих осіб та банкрутством боржника, а також невизначеності порядку розрахунку розміру відповідальності. Додатковим викликом є транскордонний характер діяльності багатьох боржників, що потребує урахування положень міжнародного приватного права та досвіду зарубіжних юрисдикцій.

Метою статті є здійснення порівняльно-правового аналізу регулювання субсидіарної відповідальності у справах про неплатоспроможність в Україні та провідних зарубіжних правопорядках з метою виявлення прогалин, вироблення теоретичних висновків і формування практичних пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Питання транскордонного банкрутства, зарубіжного досвіду, правового регулювання та практики в справах про банкрутство в іноземних державах досліджували: Ніколенко Л.М., Поляков Р.Б., Поляков Б.М., Джунь В.В. Левшина Я.А. Бутирський А.А., Бутирська І.А. та інші. Проте, зарубіжний досвід безпосередньо застосування інституту субсидіарної відповідальності в справах про банкрутство потребує додаткового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Інститут субсидіарної відповідальності почав свій розвиток із прийняттям 30.06.1999 року нової редакції Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (набув чинності 01.01.2000) [1]. Проте, до 2019 року включно цей інструмент мав обмежене застосування.

Широкого застосування цей інститут набув після прийняття Кодексу України з процедур банкрутства (надалі – Кодекс), який набрав чинності 21 жовтня 2019 р. [2]. З прийняттям цього кодексу активно почала формуватися судова практика. Цей механізм еволюціонував від обмеженого та рідко застосовуваного інструменту до стану, коли питання щодо звернення / не звернення із відповідною заявою ліквідатора досліджується судом при визначенні повноти дій арбітражного керуючого в провадженні у справі про банкрутство.

Таким чином, дослідження та врахування досвіду провідних держав ЄС, а також здійснення порівняльно-правового аналізу в цій галузі є важливим в контексті розвитку національного законодавства.

Відповідно до преамбули Кодексу – останній встановлює умови та порядок відновлення платоспроможності боржника - юридичної особи або визнання його банкрутом з метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи [2].

Отже, одним з основних завдань провадження у справі про банкрутство є задоволення сукупності вимог кредиторів неплатоспроможного боржника.

Тому створення для кредиторів в межах справи про банкрутство додаткових гарантій захисту їх прав та законних інтересів забезпечує недопущення використання юридичної особи як інструменту безпідставного збагачення за чужий рахунок.

Одним із юридичних механізмів досягнення таких гарантій захисту прав кредиторів та унеможливлення застосовування процедури банкрутства як інструменту виключно списання боргів є, зокрема, застосування доктрини «пронизування корпоративної вуалі» (piercing the veil of corporation), згідно якої суд може покласти відповідальність за зобов`язаннями юридичної особи на органи управління юридичної особи.

У чинному законодавстві України доктрина «пронизування корпоративної вуалі» знайшла своє втілення в інститутах солідарної відповідальності керівника боржника та субсидіарної відповідальності керівників, засновників (учасників, акціонерів) боржника, інших осіб.

Субсидіарна відповідальність у справах про банкрутство є самостійним цивільно-правовим видом відповідальності, який покладається на засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі керівника боржника при наявності підтвердження вини вказаних осіб у доведенні юридичної особи (боржника у справі про банкрутство) до стану неплатоспроможності.

Метою субсидіарної відповідальності як інституту є створення для кредиторів в межах справи про банкрутство додаткових гарантій захисту їх прав та законних інтересів та недопущення використання юридичної особи як інструменту безпідставного збагачення за чужий рахунок, відтак забезпечення стабільності функціонування ринку та фінансової дисципліни.

Субсидіарна відповідальність у процедурі банкрутства є правовим механізмом, що дозволяє притягнути до відповідальності третіх осіб, які сприяли або безпосередньо вплинули на доведення боржника до фінансової неспроможності. Вона передбачена законодавством України, зокрема, частиною 2 статті 61 Кодексу, і має специфічну природу та механізми реалізації [2].

Сутністю субсидіарної відповідальності є те, що особи, винні в доведенні боржника до банкрутства, зобов’язані компенсувати різницю між сумою кредиторських вимог і ліквідаційною масою. Це означає, що відповідальність може виникнути лише у разі недостатності активів боржника для задоволення вимог кредиторів.

Згідно діючого законодавства України до субсидіарної відповідальності можуть бути притягнуті (суб’єкти субсидіарної відповідальності): засновники (учасники, акціонери) боржника, які діяли на шкоду інтересам кредиторів; керівники боржника (наприклад, директори або голови правління), які приймали рішення, що призвели до банкрутства; інші особи, які мали змогу визначати дії боржника, зокрема через видачу обов’язкових вказівок.

Для притягнення до субсидіарної відповідальності необхідно довести такі обставини:

наявність шкоди у вигляді недостатності ліквідаційної маси для покриття боргів банкрута (погашення кредиторської заборгованості в повному обсязі перед усіма кредиторами);

Протиправні дії або бездіяльність відповідної особи (наприклад, незаконні фінансові операції, виведення активів тощо);

Причинно-наслідковий зв’язок між протиправними діями чи бездіяльністю особи та доведенням боржника до банкрутства;

Щодо процедури притягнення до відповідальності слід визначити наступне. Ліквідатор або кредитор має право звернутися до суду в межах справи про банкрутство із заявою про притягнення до субсидіарної відповідальності осіб, зазначених у статті 61 Кодексу [2].

На підставі викладеного можна визначити, що субсидіарна відповідальність є важливим механізмом захисту прав кредиторів у процедурі банкрутства. Вона дозволяє забезпечити погашення вимог кредиторів у разі недостатності майна боржника, а також слугує запобіжником від зловживань з боку керівників, власників чи інших осіб, які мають вплив на діяльність підприємства. Водночас успішне застосування цього механізму вимагає вжиття численних заходів зі збору відповідних доказів та обґрунтування позиції в суді.

Проте, вбачається суттєвий недолік у відповідному напрямку, а саме: вкрай слабке врегулювання питання на законодавчому рівні. У Кодексі субсидіарній відповідальності присвячена незначна увага [2]. І це при тому, що на сьогоднішній день ледь не кожна справа про банкрутство завершується спором щодо субсидіарної відповідальності.

З огляду на це, враховуючи євроінтеграційний зовнішньополітичний курс України, доцільним є дослідити правове регулювання цього інституту в провідних державах ЄС.

Зокрема, у Франції аналогічний механізм називається «відповідальність за недостатність активів», який за своїм змістом відповідає українській «субсидіарній відповідальності».

Регулювання інституту субсидіарної відповідальності здійснюється статтями L651-2, L651-3 розділу V «Відповідальність та санкції» Книги VI Комерційного кодексу Французької Республіки [3]. Відповідно до ст. L651-2 цього кодексу якщо при ліквідації юридичної особи виявляється нестача активів, суд може, у разі неефективного управління, яке сприяло цій нестачі активів, вирішити, що сума цієї нестачі активів буде покладена, повністю або частково, на всіх юридичних або фактичних керівників, або на деяких з них, які сприяли неефективному управлінню [3]. У разі кількох керівників суд може обґрунтованим рішенням визнати їх солідарно відповідальними.

Таким чином, суб'єктами відповідальності можуть бути як офіційні посадові особи, так і фактичні керівники («директори «де юре» та «де факто»).

Ініціатором справи про покладення субсидіарної відповідальності може бути ліквідатор, більшість кредиторів або прокурор. В Україні прокурор мав певний вплив на процедуру банкрутство ще згідно Закону України «Про банкрутство» 1992 року, проте з подальшими змінами в законодавстві його участь в справах про банкрутство була виключена [4].

Також, цікавою є наступна норма французького Закону, яка визначає, що у разі простої недбалості юридичного або фактичного керівника в управлінні юридичною особою, на нього не може бути покладено відповідальність за нестачу активів.

Фактично, законодавець побічно передбачає необхідність умислу. Натомість, недбалість керівництва, за відсутності умислу, не призводить до покладення субсидіарної відповідальності на керівництво банкрута. До речі, такий стан справ не у всіх державах ЄС однаковий, проте сам факт наявності цієї однозначної норми підвищує правову визначеність.

Нормативне врегулювання цього питання є прогресивним та таким, що сприяє правовій визначеності. До прикладу, в Україні мають місце спори, де банкрутство стало наслідком нещасного випадку (аварії), який трапився формально з вини керівництва підприємства-банкрута, проте у вигляді недбалості, а не умисних недобросовісних дій (виведення активів тощо), і чинне законодавство не містить відповіді на питання, чи є це підставою для застосування субсидіарної відповідальності.

Механізм притягнення власників та/або керівників збанкрутілих юридичних осіб до персональної майнової відповідальності, не дивлячись на всю прогресивність та спрямування на захист кредиторів, не повинен скасовувати собою загальні засади господарського та корпоративного права, зокрема про те, що учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом (ч. 3 ст. 96 Цивільного кодексу України) [5]. Таким чином це обґрунтовує необхідність внесення подібної норми в українське законодавство, а саме: в Кодекс, було б доцільним.

Цікавим для порівняльно-правового аналізу та запровадження досвіду є праве регулювання субсидіарної відповідальності в Нідерландах. В цій державі також запроваджено механізм персональної відповідальності керівників збанкрутілих юридичних осіб: приватних компаній з обмеженою відповідальністю (подібні до наших товариство з обмеженою відповідальністю) та публічних компаній (подібні до наших акціонерних товариств). Це питання врегульоване ст.ст. 138, 248 та побічно 10, 394 Цивільного кодексу Нідерландів [6]. В буквальному перекладі на українську мову ця відповідальність називається «солідарна», проте за своєю суттю та змістом вона відповідає саме «субсидіарній» відповідальності згідно українського законодавства. Для її застосування необхідна наявність таких елементів: визнання юридичної особи банкрутом; виявлення «дефіциту активів»; наявність «неналежного виконання директорських обов'язків».

Розмір коштів, що підлягають стягненню, обмежується сумою «дефіциту».

При цьому, нормами Цивільного кодексу Нідерландів (ст.ст. 138, 248) прямо передбачено, що неналежне виконання директорських обов'язків мало місце, якщо були порушені такі зобов'язання керівництва (ст. 10) [6]:

1) ведення обліку фінансового стану юридичної особи та всього, що стосується діяльності юридичної особи, а також збереження пов'язаних з цим книг, документів та інших носіїв даних таким чином, щоб права та обов'язки юридичної особи були відомі в будь-який час;

2) складання та письмове фіксування балансу та звіту про доходи та витрати юридичної особи щорічно протягом шести місяців після закінчення фінансового року;

3) збереження книг, документів та інших носіїв даних, зазначених в пунктах один та два протягом семи років;

4) передача даних на інші носії лише за умови правильного та повного їх відображення, а також забезпечення їх доступності та придатності до читання протягом усього періоду зберігання.

Слід підкреслити, що в Україні однією з підстав для початку ініціювання притягнення винних осіб до субсидіарної відповідальності є проведення аналізу фінансово-господарського стану, інвес-

тиційної та іншої діяльності боржника та становища на ринках боржника, за результатами якого встановлюється наявність або відсутність ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, вчинення незаконних дій у разі банкрутства.

В Україні ця процедура врегульована Порядком проведення аналізу фінансово-господарського стану суб'єктів господарювання щодо наявності ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, незаконних дій у разі банкрутства, затвердженим наказом Міністерства юстиції України від 10.09.2020 № 3105/5 [7].

Відповідно до п. 1 вищезазначеного Порядку цей аналіз проводиться на підставі Методичних рекомендацій щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства, затверджених наказом Міністерства економіки України від 19.01.2006 № 14 (надалі – Методичні рекомендації) [8].

Згідно Методичних рекомендацій джерелами інформації для проведення аналізу є дані фінансової звітності підприємства-боржника (баланс, звіт про фінансові результати, звіт про рух грошових коштів, звіт про власний капітал та ін.) [8].

Проте, Методичні рекомендації [8] не враховують зміни, які були внесені в стандарти бухгалтерського обліку, в форми фінансової звітності, безпосередньо в Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [9], не відповідають вимогам вже чинного Кодексу.

Разом з тим, як показує практика, ці дані часто є сфабрикованими, зокрема, в тому числі, але не виключно: завищені активи (неіснуючі запаси, непідтверджена первинними документами дебіторська заборгованість тощо) і занижені зобов'язання (розмір визнаних судом вимог кредиторів як правило значно перевищує зобов'язання боржника в бухгалтерському обліку і, відповідно, в показниках фінансової звітності). Також, Методичні рекомендації передбачають перевірку фінансово-господарських договорів підприємства, їх виконання [8].

На практиці розповсюджені випадки, коли арбітражному керуючому жодні документи підприємства-боржника не передаються.

На сьогоднішній день в Україні трапляються випадки взаємосуперечливої судової практики з цього приводу: в одних справах суди дотримуються позиції, що ненадання документів є ознакою недобросовісних дій власників/керівників підприємства-банкрута, а в інших: в Україні діє презумпція невинуватості, диспозитивність та змагальність сторін, і це є обов'язок ліквідатора довести належними, допустимими і достовірними доказами ознаки доведення до банкрутства, і пошук цих доказів, в т.ч. документів з господарської діяльності боржника, є обов'язком саме ліквідатора. Як зазначено вище, в Нідерландах суворо передбачено вести постійний і достовірний облік на підприємстві, зберігати всі відомості протягом семи років. Порушення цього зобов'язання, в разі банкрутства підприємства, вважається «неналежним виконанням директорських обов'язків» і тягне за собою покладення на керівників субсидіарної відповідальності.

Дана норма є дієвим запобіжником від перекручування фінансової звітності, приховування достовірних відомостей про стан справ на підприємстві і не надання документів арбітражному керуючому. Імплементація подібної норми в українське законодавство, в першу чергу в Кодекс, мало б беззаперечно позитивний вплив на правовий порядок в Україні.

Зацікавленість викликає правове регулювання подібних правовідносин в Іспанії. В цій державі також запроваджено механізм персональної відповідальності керівників збанкрутілих юридичних осіб. Процедура банкрутства врегульована «Законом про неплатоспроможність», затвердженим «Королівським законодавчим декретом 1/2020 від 5 травня» (надалі – Закон) [10]. Причому Законом цій проблемі приділено багато уваги. Питання щодо наявності/відсутності вини як передумови виникнення стану неплатоспроможності відображено в багатьох положеннях Закону.

В Іспанії в певній мірі наявний аналог українського інституту субсидіарної відповідальності, проте він є частиною значно більш широкого поняття «винного» банкрутства.

Відповідно до ст. 441 Закону всі справи про неплатоспроможність класифікуються як «випадкові» або «винні» [10].

Провадження у справі про неплатоспроможність вважається винним, якщо у виникненні або поглибленні стану неплатоспроможності мали місце шахрайство або груба недбалість з боку боржника або, якщо він їх має, його законних представників (ст. 442 Закону) [10].

Ст. 443 Закону визначає, що у будь-якому випадку, провадження у справі про неплатоспроможність вважається відкритим з вини боржника у таких випадках [10]:

1) заволодіння боржником усіма або частиною своїх активів на шкоду кредиторам а вчинення будь-яких дій, які затримують, перешкоджають або унеможливлюють ефективність арешту в рамках будь-якого виду виконавчого провадження, яке було розпочато або може бути розпочате;

2) виведення «шахрайським шляхом» активів або прав з активів боржника протягом двох років, що передували даті відкриття провадження у справі про неплатоспроможність;

3) здійснення боржником до дати відкриття провадження у справі про неплатоспроможність будь-якої юридичної дії, спрямованої на імітацію фіктивного майнового стану.

4) допущення боржником істотної неточності у будь-якому з документів, доданих до заяви про визнання банкрутства документів, або подання таких документів під час розгляду справи або подання фальшивих документів.

5) не ведення бухгалтерського обліку боржником, ведення подвійного обліку чи допущення порушення в обліку, які мають значення для розуміння активів або фінансового стану боржника.

Відповідно до ст. 447 Закону протягом строку для пред'явлення вимог будь-який кредитор або будь-який учасник провадження у справі про неплатоспроможність може надіслати керуючому у справах про неплатоспроможність все, що він вважає доречним для обґрунтування кваліфікації провадження у справі про неплатоспроможність як винного, додавши, за необхідності, документи, які він вважає доречними [10].

Протягом п'ятнадцяти днів після подання інвентаризаційного опису та попереднього переліку кредиторів керуючий у справах про неплатоспроможність подає обґрунтований і документально підтверджений звіт про відповідні факти для класифікації провадження у справі про неплатоспроможність (як випадкового або винного) із запропонованим рішенням. Звіт повинен мати структуру позовної заяви, якщо керуючий у справах про неплатоспроможність подає клопотання про класифікацію провадження у справі про неплатоспроможність як винуватця (ст. 448 Закону) [10].

Згідно із ст. 473 Закону у разі виявлення недостатності активів для задоволення всіх вимог, що пред'являються до активів, керуючий у справах про неплатоспроможність після того, як сума вже нарахованих вимог буде сплачена або передана в порядку, встановленому цим Законом, звертається до судді з клопотанням про закриття провадження у справі про неплатоспроможність з поданням звітності [10]. До заяви про припинення провадження у справі про неплатоспроможність додається звіт, в якому, серед іншого, він (керуючий) також повинен беззаперечно викласти: що боржник не вчинив жодних дій, що завдають шкоди майну, які можуть бути анульовані відповідно до положень цього закону; що відсутні підстави для здійснення корпоративного позову щодо відповідальності; що немає підстав для того, щоб провадження у справі про неплатоспроможність класифікувалося як умисне.

Розгляд справи про притягнення осіб до субсидіарної відповідальності («кваліфікації банкрутства як винного», визначення «учасників, співучасників», «розміру і ступеня участі кожного з них», «розміру і покриття дефіциту») вирішується в судовому засіданні в основному провадженні у справі про неплатоспроможність.

В Україні, натомість, питання притягнення винних у банкрутстві осіб до субсидіарної відповідальності є умовно побічним, вирішується, хоч і в межах справи про банкрутство, проте в окремому провадженні, якщо буде в цьому потреба.

Підсумовуючи викладене, правозастосовча практика інституту субсидіарної відповідальності в Україні, в цілому, відповідає законодавству європейських держав. Спільними рисами при використанні цього інструменту є наявність наступних фактів: визнання юридичної особи банкрутом (неплатоспроможною); недостатність активів юридичної особи (грошових коштів, майна, прав вимоги до третіх осіб тощо) для виплати боргів в повному обсязі всім кредиторам; настання банкрутства з вини власників та/або керівників боржника внаслідок їх недобросовісних дій чи бездіяльності (продаж активів за заниженою вартістю, не стягнення дебіторської заборгованості чи вчинення інших подібних недоброчесних дій).

Також, в результаті дослідження було виявлено позитивні елементи законодавства досліджуваних держав, імплементація яких в українське законодавство є доцільною.

В першу чергу слід відмітити, що всі досліджувані країни (а також й інші держави ЄС, не описані в цій статті) містять детальне правове регулювання субсидіарної відповідальності в «повноцінних» нормативно-правових актах (Комерційний кодекс, Цивільний кодекс, Закон про банкрутство). В Україні, натомість, це питання вкрай слабко врегульовано на законодавчому рівні. В Кодексі субсидіарній відповідальності присвячена незначна увага (буквально чотири абзаци). Господарський кодекс України містив одну статтю, яка побічно мало відношення до цього інструменту, проте він був скасований. Все правове регулювання здійснюється, по суті, судовою практикою Верховного Суду, що не відповідає правовій системі європейських країн.

Що стосується безпосередньо досліджуваних держав, доречним буде запозичити вищеназваний їх досвід.

Висновки. В результаті здійсненого дослідження доцільним вбачається доповнити Кодекс України з процедур банкрутства наступними положеннями:

Конкретизувати підстави для притягнення до субсидіарної відповідальності на предмет наявності умислу; передбачити, що банкрутство внаслідок недбалості власників та/або керівництва боржника не може бути підставою для покладення на них особистої майнової відповідальності.

Передбачити, що відсутність / ненадання арбітражному керуючому документів з господарської діяльності боржника є підставою для притягнення власників та/або керівників боржника до субсидіарної відповідальності.

Здійснений порівняльний аналіз правового регулювання субсидіарної відповідальності зарубіжних країн засвідчив корисність врахування іноземного досвіду при правотворчій діяльності в нашій державі. Доцільним є подальше детальне дослідження правових рішень держав ЄС для удосконалення відповідного законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 30 червня 1999 р. № 2343-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/ed19990630#Text.
2. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text.
3. Code de commerce. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/ LEGITEXT000005634379.
4. Про банкрутство: Закон України від 14 травня 1992 р. № 2343-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/ed19920514#Text.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n521.
6. Burgerlijk Wetboek Boek 2. URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0003045/2024-01-01#Boek2.
7. Про затвердження Порядку проведення аналізу фінансово-господарського стану суб'єктів господарювання щодо наявності ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, незаконних дій у разі банкрутства: наказ Міністерства юстиції України від 10 вересня 2020 р. № 3105/5 / Міністерство юстиції України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0872-20#Text.
8. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства: наказ Міністерства економіки України від 19 січня 2006 р. № 14 / Міністерство економіки України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0014665-06#Text.
9. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16 липня 1999 р. № 996-XIV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text.
10. Real Decreto Legislativo 1/2020, de 5 de mayo, por el que se aprueba el texto refundido de la Ley Concursal. URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2020-4859&p=20250103&tn=1#a4-53.

УДК 346.9:351.82(477)»2022/2025»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.66

АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКІ САНКЦІЇ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Подцерковний О.П.,
завідувач кафедри господарського права і процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0003-1095-3481

Войнарівський М.М.,
кандидат юридичних наук,
суддя Миколаївського районного суду Миколаївської області
ORCID: 0000-0002-0510-9932

Подцерковний О.П., Войнарівський М.М. Адміністративно-господарські санкції під час воєнного стану.

У статті досліджується правовий режим адміністративно-господарських санкцій (АГС) в умовах воєнного стану, запровадженого в Україні після початку повномасштабного російського вторгнення. Підкреслюється, що в надзвичайних умовах роль держави у регулюванні економічних процесів суттєво зростає, адже йдеться не лише про забезпечення обороноздатності, а й про підтримку функціонування господарської системи та запобігання зловживанням. АГС розглядаються як подвійний інструмент – обмеження порушень у сфері господарювання та стимулювання суб'єктів дотримуватися встановлених правил.

Водночас, застосування АГС під час воєнного стану породжує низку проблем правового та практичного характеру: пошук балансу між публічними інтересами і свободою господарської діяльності, співвідношення регулятивної та каральної функцій держави, узгодженість спеціальних воєнних норм із загальною системою господарського законодавства. Окрема увага приділяється динаміці державної політики у цій сфері – від початкових послаблень для бізнесу до поступового повернення жорсткіших правил відповідальності. Показано, що мораторії на перевірки та звільнення від штрафних санкцій, запроваджені з метою уникнення надмірного тягаря на суб'єктів господарювання, виявилися обмежено ефективними та часто демотивували дотримання правопорядку.

У дослідженні проаналізовано нормативну базу, включаючи перехід від Господарського кодексу України до положень Закону № 4196-IX, а також окремі законодавчі винятки у сфері оподаткування, фінансових зобов'язань та ціноутворення. Показано, що відсутність дієвих механізмів контролю за цінами на товари першої необхідності в умовах війни спричинила негативні економічні наслідки, тоді як ефективна діяльність Держпродспоживслужби у сфері цінового регулювання демонструє необхідність сталого застосування АГС.

Робиться висновок, що розвиток інституту адміністративно-господарських санкцій під час воєнного стану має ґрунтуватися не на законодавчих мораторіях чи звільненнях від відповідальності, а на адресному та диференційованому підході. Оптимальним шляхом є надання судам дискреції визначати розмір та характер відповідальності з урахуванням вини, обставин воєнного стану та соціальної значущості діяльності конкретного суб'єкта господарювання. Такий підхід дозволяє зберегти баланс між потребами оборони та гарантіями економічної свободи, а також забезпечити дисципліну і керованість господарських відносин у надзвичайних умовах.

Ключові слова: адміністративно-господарські санкції, воєнний стан в Україні, економічне регулювання, відповідальність суб'єктів господарювання, господарське законодавство України, державний контроль цін, державне втручання, юридична відповідальність, економічна політика у воєнний час, судова дискреція.

Podtserkovnyi O.P., Voinarivskyi M.M. The legal regime of administrative and economic sanctions (AES) under martial law.

The article explores the legal regime of administrative and economic sanctions (AES) under martial law introduced in Ukraine after the onset of the full-scale russian invasion. It emphasizes that under extraordinary conditions, the role of the state in regulating economic processes significantly increases, as it involves not only ensuring defense capability but also maintaining the functioning of the economic

system and preventing abuses. AES are considered a dual instrument – on the one hand, they restrict violations in the field of economic activity, and on the other, they encourage compliance with the rules established by the state.

At the same time, the application of AES during martial law raises a number of legal and practical issues: the search for a balance between public interests and freedom of economic activity, the correlation between the regulatory and punitive functions of the state, and the consistency of special wartime norms with the general system of economic legislation. Particular attention is paid to the dynamics of state policy in this area – from initial reliefs for businesses to the gradual return to stricter liability rules. It is shown that moratoria on inspections and exemptions from penalties, introduced to avoid an excessive burden on economic entities, proved to be only partially effective and often demotivated compliance with the legal order.

The study analyzes the regulatory framework, including the transition from the Economic Code of Ukraine to the provisions of Law No. 4196-IX, as well as specific legislative exceptions in the fields of taxation, financial obligations, and pricing. It demonstrates that the absence of effective mechanisms for controlling the prices of essential goods during wartime led to negative economic consequences, whereas the effective activities of the State Service of Ukraine on Food Safety and Consumer Protection in the sphere of price regulation confirm the need for the stable application of AES.

The article concludes that the development of the institution of administrative and economic sanctions during martial law should not rely on legislative moratoria or general exemptions from liability, but on targeted and differentiated approaches. The optimal solution is to grant courts discretion to determine the scope and nature of liability, taking into account fault, the circumstances of martial law, and the social significance of the economic activity of a particular entity. Such an approach allows maintaining a balance between the needs of defense and the guarantees of economic freedom, as well as ensuring discipline and manageability of economic relations under extraordinary conditions.

Key words: administrative and economic sanctions, martial law in Ukraine, economic regulation, liability of businesses, economic legislation of Ukraine, price control, state intervention, legal responsibility, wartime economic policy, judicial discretion.

Постановка проблеми. Запровадження воєнного стану в Україні після початку повномасштабного російського вторгнення зумовило суттєве посилення ролі держави в усіх сферах суспільного життя, в тому числі в регулюванні економічних процесів. У надзвичайних умовах державі доводиться не лише забезпечувати обороноздатність і мобілізацію людей й ресурсів, а й підтримувати функціонування господарської системи, запобігати зловживанням та нестабільності у суспільних відносинах. Одним із ключових інструментів, покликаних досягти цієї мети, виступають адміністративно-господарські санкції, що набувають у цьому контексті подвійне значення: з одного боку, вони обмежують порушення встановлення порядку здійснення господарської діяльності суб'єктів господарювання, а з іншого — стимулюють дотримання правил, встановлених державою з метою виконання покладених на державу під час воєнного стану завдань.

Разом із тим застосування адміністративно-господарських санкцій (далі – АГС) у період воєнного стану викликає низку питань теоретичного та практичного характеру. Зокрема, постає проблема пошуку балансу між публічними інтересами під час відбиття збройної агресії та гарантіями свободи господарської діяльності, гарантованої Конституцією України, співвідношенням регулятивної і каральної функції держави, а також ефективністю реалізації цих санкцій в умовах зміненої економічної та безпекової реальності. Невирішеними залишаються й аспекти узгодженості спеціальних воєнних приписів із загальною системою господарського законодавства, що зумовлює потребу у теоретичному осмисленні, оцінці та виробленні практичних рекомендацій.

Стан опрацювання проблематики. До аналізу системи та змісту джерел правового регулювання у сфері адміністративно-господарських санкцій зокрема вдавалось чимало авторів, традиційно спираючись на напрацювання науковців з різних галузей права. Серед вчених-господарників, які досліджували порядок застосування АГС, варто відзначити таких авторів, як О.А. Заярний, Л.Р. Левчук, М.В. Кузьменко, З.Ф. Татькова, Д.В. Часовников та інших. Поряд із цим, дослідження стану та особливостей застосування АГС під час воєнного стану не проводилися, що утворює прогалину у цій частині науки права.

Враховуючи зазначене, **метою цієї статті** є обґрунтування стану та перспектив вдосконалення й застосування адміністративно-господарських санкцій під час воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-господарські санкції становлять важливий інструмент державного регулювання економічних відносин. Це випливало, первісно з приписів глави 27 Господарського кодексу України (ст. 238), що діяв до 28 серпня 2025 року (далі – ГК України), вони застосовуються до суб'єктів господарювання уповноваженими органами державної влади або

органами місцевого самоврядування «за порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності» задля «припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків». Ці положення було майже у незмінному вигляді інкорпоровані у Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» 9 січня 2025 року № 4196-IX (Закон № 4196-IX), який передбачив положення про адміністративно-господарські санкції у статті частини першої статті 15 Закону 4196-IX. В умовах, коли економіка має працювати в одному напрямі – забезпечення обороноздатності, додержання відповідних правил стає особливо важливим.

Вже сам факт того, що не дивлячись на нову методологію Закону 4196-IX, положення про АГС збереглися у законодавчому регулюванні, підтверджує інституційну правильність відповідного підходу до виокремлення цього інституту, запровадженого після відомого рішення Конституційного суду від 30 січня 2001 року (справа про відповідальність юридичних осіб) [1].

Динаміка підходів держави до АГС після початку повномасштабного російського вторгнення у 20022 році по теперішній час відзначається значною динамкою, що в цілому відображає зміни у державній економічній політиці воєнного часу та значною мірою слідує логіці суспільних настроїв: від очікування скорішого завершення війни – до усвідомлення можливості її затягування як багаторічного протистояння.

У цьому контексті звертає на себе увагу, що після оголошення воєнного стану тривалий час не лише були відсутні заходи щодо посилання відповідальності бізнесу за додержання правил здійснення господарської діяльності, але й застосовувалися численні виключення з режиму відповідальності у приватних та публічних відносинах, зокрема штрафних санкцій як різновиду адміністративно-господарських санкцій та процедур, які є необхідною умовою їх застосування до суб'єктів господарювання.

Проявом такого виключення у сфері приватно-правових відносин було зупинення позовної давності внесенням змін до Цивільного кодексу України та впровадженням мораторію у деяких сферах майнових правовідносин, про що свідчить, наприклад, Положення постанови Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП) від 25 лютого 2022 року № 332 щодо зупинення на період дії в Україні воєнного стану і протягом 30 днів після його припинення або скасування нарахування та стягнення штрафних санкцій, що ставало предметом аналізу Верховного суду [2].

Названа специфіка приватно-правового регулювання у цей період за природою мають цілком розумне пояснення, адже спрямовані на уникнення банкрутства суб'єктів господарювання та накладення надмірного тягаря на споживачів в умовах руйнувань та воєнних обмежень. Особливо справедливо виглядало це для правовідносин майнового характеру за участі держави. Саме таким винятком є правило про те, що у період дії воєнного стану та протягом шести місяців після його припинення або скасування у разі виникнення простроченої заборгованості суб'єкта господарювання перед державою за кредитом (позикою), залученим державою або під державну гарантію, а також за кредитом з бюджету пеня та інші штрафні санкції не нараховуються». Ці положення були встановлені Законом України «Про внесення змін до розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України та інших законодавчих актів України» від 15 березня 2022 року № 2134-IX. У цьому разі держава встановлювала додаткові стимулюючі умови здійснення господарської діяльності суб'єктами, які виконують найбільш важливі інвестиційні програми.

Поряд із цим, тривалість російського вторгнення примусили державу навіть для цілей приватно-правового регулювання відмовитися у багатьох випадках від послаблень для боржників та порушників майнових зобов'язань та правил ведення господарської (підприємницької) діяльності. У тому числі йдеться про скасування норм зупинення позовної давності за ЦК України Законом України від 14.05.2025 № 4434-IX (далі – Закон №4434) «Про внесення зміни до розділу «Прикінцеві та перехідні положення» Цивільного кодексу України щодо поновлення перебігу позовної давності».

Що ж до загальних послаблень у сфері публічного порядку ведення бізнесу, в тому числі шляхом виключення адміністративно-господарських санкцій за порушення правил ведення господарської діяльності, в тому числі оподаткування, ціноутворення, фінансової дисципліни, то такі акти державної влади під часі повномасштабного російського вторгнення виявили свою неефективність.

Найпершою проблемою послаблень публічно-правових вимог до господарської діяльності під час воєнного стану, що відобразилася на правовому режимі АГС, виявився чинник накладення карантинного режиму оподаткування, спрямованого на стимулювання бізнесу під час епідемії Covid-19, на економічну політики воєнного часу. Зокрема, відповідно до «карантинних» положень пп. 52^1 підрозд. 10 розд. XX Податкового кодексу України штрафи за порушення податкового законодавства не мали застосовуватись за порушення, вчинені під час карантину. При цьому карантин тривав з 01.03.2020 р. до 30.06.2023 р. Тобто, майже півтора року після початку повномасштабно-

го російського вторгнення в Україні діяв карантинний режим обмеженого нарахування штрафних санкцій, накладаючись на заходи правового режиму воєнного стану, що має відмінну мету, цілі та призначення заходів державного впливу.

Зокрема, Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей податкового адміністрування податків, зборів та єдиного внеску під час дії воєнного, надзвичайного стану» від 2 травня 2022 року № 2260-IX було передбачено, що тимчасово на період дії правового режиму воєнного стану, а також протягом трьох місяців після припинення або скасування воєнного стану штрафні санкції та пеня щодо сплати ЄСВ не застосовуються.

Але далі, з метою узгодження окремих законодавчих норм Законом України від 30.06.2023 р. № 3219-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану з 01.08.2023 р. булим скасовані відповідні виключення. З 01.08.2023 р. штрафні санкції застосовуються відповідно до чинних норм законодавства.

Так само змінами до Розділу II ПК України згідно із законами України № 2118-IX від 03.03.2022 та № 2120-IX від 15.03.2022 було встановлено правило про те, що тимчасово, на період до припинення або скасування воєнного стану на території України, санкції за порушення вимог Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» не застосовуються, крім санкцій за порушення порядку здійснення розрахункових операцій при продажу підакцизних товарів (п. 12). Показово, що ці положення було уточнено вже Законом України № 3219-IX від 30.06.2023, а строк звільнення від відповідальності скорочено до 1 жовтня 2023 року.

Відповідні послаблення були зроблені у загальному порядку, а не лише для окремих груп фізичних осіб-громадян, які служать у ЗСУ, працюють над виконанням державних завдань чи державного замовлення, працюють на оборонних підприємствах чи у сфері забезпечення життєдіяльності населення, багатодітних батьків тощо. Враховуючи те, що Закон України «Про режим воєнного стану» передбачає можливість запровадження трудової повинності для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та сфері забезпечення життєдіяльності населення, послаблення фінансово-господарської дисципліни, як видається, не було виправданим. Адже при зниження рівня порядку у сфері введення бізнесу, такі послаблення демотивують військовослужбовців у силу дисбалансу у примусових заходів держави в тилу та на фронті.

Це виглядає несправедливо на фоні підвищення відповідальності військовослужбовців Законом України від 13 грудня 2022 року № 2839-IX «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці». Логіка воєнного часу диктує підходи, відповідно до яких додержання обов'язків в тилу є не менш важливою, ніж на лінії зіткнення.

В період воєнного стану спотворюються звичайні ринкові механізми ведення бізнесу, знижується ділова активність, а тому за наявності державних послаблень у примусових заходах щодо підтримки господарського порядку загострюються проблеми додержання господарського законодавства, добросовісної конкуренції та сплати податків [3].

Природньо, що під час воєнного стану та пов'язаних із ним економічних проблем виникають цінові коливання, які стають предметом підвищеної уваги суспільства. Наразі не встановлено будь-яких особливостей застосування АГС у цій сфері в цей період, що значно обмежує можливості державного примусу до цінової стабільності. Загальновідомі проблеми із цінами на електрообладнання, в тому числі генератори, акумулятори та супутні товари, що виникли у зв'язку із ракетними нападами країни-агресора, наочно продемонстрували відсутність реальних механізмів контролю з боку держави на ціноутворенням під час війни. Зрештою це призвело до вимивання обігових коштів підприємств та втрати заощаджень громадян при закупівлі відповідних засобів за завищеними цінами. Ці кошти могли бути використані для підтримки обороноздатності чи пожвавлення внутрішнього ринку. Замість цього відповідний імпорт часто-густо призвів до збагачення іноземних структур та окремих ділків. Попередити такі ситуацію у майбутньому мали б комплексні заходи щодо встановлення мінімальної націнки чи норми рентабельності на продукцію в умовах воєнного стану, а також підвищені розміри АГС, що мали б запобігти отриманню суперприбутків імпортерів-суб'єктів господарювання у цій сфері, особливо, якщо скоротяться джерела зовнішнього фінансування України та різко зросте рівень бідності. Прикладом таких заходів є Постановою Кабінету Міністрів України від 19 червня 2023 р. № 650 «Про регулювання цін на окремі види продовольчих товарів та забезпечення стабільної роботи виробників продовольства в умовах воєнного стану». Ця постанова встановлює граничний рівень торговельної надбавки (націнки) у розмірі не більш як

10% для визначеного переліку соціально значущих товарів. Але вже час її прийняття – другий рік широкомасштабної війни – свідчить про повільність державного регулювання та необхідність забезпечення ефективних механізмів додержання відповідних правил суб'єктами господарювання, чого досягти без сталого застосування АГС, як видається, неможливо.

Незважаючи на загальний мораторій на проведення більшості планових та позапланових перевірок бізнесу під час воєнного стану, про що буде сказано надалі, перевірки дотримання вимог щодо формування, встановлення та застосування державних регульованих цін були дозволені як один із винятків із загального правила. Зокрема, повноваження щодо контролю за цінами були посилені та підтверджені, наприклад, Постановою КМУ № 223 від 6 березня 2022 року та Постановою КМУ № 650 від 19 червня 2023 року. Ці акти прямо визначають, що Державної служби з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба) спільно з військовими адміністраціями та Національною поліцією забезпечує контроль за цінами на соціально значущі товари. Внаслідок правильного підходу у цій сфері Держпродспоживслужба продовжує проводити позапланові перевірки, зокрема, на підставі звернень громадян про необґрунтоване підвищення цін. Вона має право накладати адміністративно-господарські санкції, включаючи штрафи та вилучення необґрунтовано отриманої виручки, а також видавати приписи щодо усунення порушень «з метою забезпечення цінової стабільності та стримування інфляційних процесів у країні»[4]. Отже, замість послаблення, повноваження Держпродспоживслужби в частині контролю за ціноутворенням були збережені та підтверджені, щоб забезпечити захист прав споживачів у складних умовах.

Разом із тим, для інших сфер Урядом приймаються, скасовуються та змінюються підходи щодо проведення перевірок додержання правил здійснення господарської діяльності. Що може служити підставою для застосування АГС. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану» від 13 березня 2022 р. № 303 було прийнято рішення «припинити проведення планових та позапланових заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду на період воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64 "Про введення воєнного стану в Україні", за певними виключеннями.

Причому, якщо звернути увагу на динаміку внесення змін у відповідний акт Уряду, то можна зробити висновок про загальне усвідомлення державою безперспективності обмежень у проведенні перевірок бізнесу та інших сфер життєдіяльності держави під час війни.

Зокрема, в червні та грудні 2022 року, винятки з «мораторію на перевірки» були передбачені «за наявності загрози, що має негативний вплив на права, законні інтереси, життя та здоров'я людини, захист навколишнього природного середовища та забезпечення безпеки держави, а також для виконання міжнародних зобов'язань України протягом періоду воєнного стану дозволити здійснення позапланових заходів державного нагляду (контролю) на підставі рішень центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у відповідних сферах»; в червні 2023 року – «щодо державного нагляду та контролю за дотриманням суб'єктами у сфері медіа вимог законодавства у сфері медіа»; у квітні 2025 року – заходи державного нагляду (контролю) у сфері освіти і т.д.

Як видається, припинення планових та позапланових перевірок послаблює суспільний господарський порядок та є дією, що прямо протилежна завданням, які стоять перед країною та державою – посилення дисципліни всіх учасників економічних, соціальних та інших відносин в умовах воєнного стану. Як видається, оптимальніше говорити про диференціацію розмірів відповідальності при застосуванні АГС залежно від вини суб'єкта господарювання, а не про звільнення від відповідальності як такої та послаблення державного контролю за господарською діяльністю в умовах воєнного стану. Адже такі послаблення створюють загальний дозвіл на невиконання приписів законодавства, що у свою чергу зменшує керованість економічних відносин з боку держави, утворює перешкоди на плануванню виробничих процесів щодо забезпечення обороноздатності та обумовлює зловживання («паразитування») економічно сильних суб'єктів над ослабленими в результатів війни та руйнувань.

Не зайвим було б звернути увагу на досвід США та Британії часів Другої Світової війни, які послідовно підходили до запровадження достатньо жорстких обмежень у сфері виробничої господарської діяльності та споживання, що забезпечувалося суворими покараннями [5] за одночасного послаблення, наприклад, антимонопольного регулювання як елементу стимулювання бізнесу, особливо, якщо йшлося про сфери, залучені до військового виробництва [6].

Правоохоронні заходи такого роду за своєю суттю відповідають адміністративно-господарським санкціям, що застосовуються нині в Україні. Вони спрямовані на забезпечення належного функціонування господарських процесів та дотримання правил, встановлених державою у воєнний час. Наприклад, у літературі відмічається, що у США контроль за раціонуванням передбачав відповідальність підприємств за спроби незаконного використання дефіцитних ресурсів. У тодішньому

бюлетені зазначалося про один із таких епізодів запобіганню державних агенцій діяльності чорного ринку щодо обігу нейлону, необхідного для військового виробництва у США. У Великій Британії адміністративні заходи насамперед проявилися у сфері цивільної оборони та контролю діяльності підприємств під час німецьких атак [7]. Таким чином, досвід воєнного часу засвідчує, що адміністративно-господарські санкції у вигляді обмежень і примусових заходів є і залишаються дієвим інструментом забезпечення публічних інтересів, в тому числі національної безпеки.

Питання застосування адміністративно-господарських санкцій під час воєнного стану стосовно податкових правопорушень, про що згадувалося вище, потребує окремого дослідження. Хоча вже тут можна висловити загальну думку, що коливання державного регулювання у цій сфері не повинні стимулювати тіньову економіку та ухилення від сплати податків, а загальні нормативні послаблення потребують індивідуалізації звільнення від відповідальності. Як це, наприклад, застосовано Верховним судом стосовно підходу до виявлення форс-мажорних обставин як умови звільнення від пені за порушення строків зарахування валютної виручки під час воєнного стану: «Наявність форс-мажору, підтвердженого загальними обставинами, такими як воєнний стан, не є достатнім фактором для звільнення від відповідальності. Потрібно довести індивідуальну неможливість виконати податковий обов'язок. Платників, які не подали відповідного підтвердження, вважають такими, що мали можливість виконати обов'язок і не звільнені від відповідальності» [8]. Саме такий підхід – замість загальних мораторіїв на перевірки та скасування штрафів за податкові правопорушення – має бути основою регулювання під час воєнного стану.

І при вирішенні цього питання мають застосовуватися не формальні, а змістовні підходи, позаяк війною зруйноване саме життя багатьох людей, а не просто будівлі, документація, продукція.

У цьому контексті не можна підтримати підхід, запропонований Касаційним адміністративним судом у справі 520/2941/24 в розрізі правових наслідків знищення документації підприємства при застосуванні АГС: У мотивувальній частині рішення суд зазначив, що «звернення до суду з позовною заявою і надання відповідних доказів та обґрунтувань є правом суб'єкта господарювання, а не договірним зобов'язанням…» і дійшов висновку про відсутність підстав розглядати знищення контрактної документації під час ракетного обстрілу як форс-мажор. « Судами встановлено знищення оригіналів контрактів, що очевидно необхідно розцінювати, як відсутність частини доказів для підтвердження певних обставин. Натомість, позивачем не наведено, а судами взагалі не встановлено обставин (причин), з яких позивач не звернувся до суду навіть за умови знищення оригіналів контрактів» [9].

Така позиція видається такою, що віддає пріоритет формальним критеріям над сутнісними, оскільки не повною мірою враховує особливостей функціонування інституту адміністративно-господарських санкцій. Як зазначається у літературі, при стягнення пені за порушення розрахунків у зовнішньоекономічних відносинах фактично йдеться про «відповідальність за невжиття заходів щодо витребування заборгованості за контрактом у ЗЕД» [10, с. 520]. Саме це вихідне положення слід приймати за основу при вирішенні питання, чи міг суб'єкт господарювання реально вжити відповідних заходів.

По-перше, втрата документації внаслідок обстрілу унеможливлює встановлення самого факту прострочення, оскільки підприємство об'єктивно позбавлене матеріалів для здійснення обліку та правової аргументації при захисті прав. Фізична особа може зберігати спогади та здійснювати волевиявлення на основі власного психічного ставлення до подій. Юридична особа, на відміну від людини, не має власного розуму, психіки чи здатності до самостійного сприйняття; вона діє через органи, склад яких змінюється та які можуть навіть втратити контроль над майном та операціями. Волевиявлення органів юридичної особи ґрунтується на документації, яка водночас виступає її «пам'яттю» у правовому сенсі. Втрата такої документації близьке до втрати пам'яті людини, що не може не враховуватися судом при оцінці здатності особи захищати свої права. І можливість «відновлення» документів тут не вирішує проблему, адже треба знати, що саме відновлювати.

По-друге, реалізація права на захист у спорах за позовами до нерезидентів ускладняється тим, що юрисдикційним органом є іноземний суд чи міжнародний комерційний арбітраж (без контракту власно неможливо встановити який з них). При цьому чинне законодавство вимагає письмової форми арбітражного застереження для його дійсності. Відтак, за відсутності оригіналу контракту неможливо довести існування такого застереження чи навіть самого договору. Суто теоретично виглядало б і звернення до іноземного суду без розуміння підстав захисту, адже практично відсутня інформація про те, які саме права треба захищати..

По-третє, висновок про наявність у підприємства можливості реалізації права на захист без доступу до первинних документів видається проблемним із погляду принципу верховенства права. Навіть за умови формального існування «права на звернення», його практичне здійснення не може бути ілюзорним.

Не кажучи про те, що у мотивуванні суду можна вбачати явну внутрішню суперечність. З одного боку, наголошується, що звернення до суду є правом суб'єкта господарювання, а не його обов'язком. З іншого боку, відсутність реалізації цього права фактично тлумачиться як підстава для застосування санкцій, тобто – як невиконання обов'язку. Такий підхід ставить під сумнів додержання принципу правової визначеності.

Нарешті, слід ураховувати принципі пропорційності: публічні обмеження чи покарання не можуть створювати для суб'єкта господарювання надмірний і необґрунтований тягар, особливо коли він діяв добросовісно і зазнав шкоди від воєнних дій. Функціональне призначення АГС полягає у спонуканні до належної поведінки, а не у покаранні за об'єктивну неможливість виконати приписи закону. Якщо підприємство фактично позбавлене можливості звернутися до суду чи арбітражу, санкція втрачає свою превентивну і виховну функцію. Тим паче, що у контексті збройної агресії та воєнного стану судова практика має враховувати надзвичайні умови, в яких функціонують підприємства: знищення архівів, втрату персоналу, порушення логістики та комунікацій. Формально коректний підхід, прийнятний для мирного часу, в умовах війни втрачає справедливу основу та непропорційно шкодить бізнесу. Таким чином, хоча позиція суду ґрунтується на букві законодавчих положень, його не можна змістовно підтримати з погляду духу права та його принципів.

Висновки. Потреби забезпечення господарського правопорядку під час воєнного стану є вищими за відповідні вимоги в мирний період. У зв'язку із цим розвиток адміністративно-господарських санкцій воєнного стану повинен ґрунтуватися не на законодавчому звільненні від перевірок та від відповідальності суб'єктів господарювання, а на наданні суддям більшої дискреції у визначенні розміру відповідальності суб'єктів господарювання за порушення правил здійснення господарської діяльності. Ця дискреція може передбачати урахуванням вини, наявності реальної можливості виконати приписи публічного господарського законодавства, повноти задіяння працівників у виробничому процесі та інших пом'якшувальних обставин, що випливають з умов воєнного стану.

Послаблення режиму АГС під час воєнного стану повинно відбуватися при їх застосуванні, а не у законодавчому порядку. Законодавчі винятки з порядку застосування АГС мають отримати адресний характер, спрямований на захист найбільш ослаблених в результаті війни та задіяних у оборонній сфері господарюючих суб'єктів: фізичних осіб-підприємців, які служать у ЗСУ, окремих суб'єктів господарювання, що виконують державні контракти та державне оборонне замовлення, оборонних підприємств та інших, що забезпечують життєдіяльності населення на неринкових тарифах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30 січня 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01#Text.
2. Постанова ОП КГС ВС від 4 липня 2025 року у справі № 908/948/23. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/128687646.
3. Подцерковний О. Щодо трансформації договірних та організаційних засобів державної економічної політики воєнного часу. *Право України.* 2023. № 10. С. 9–23.
4. Контроль за цінами в період воєнного стану залишається одним з пріоритетних напрямків роботи Держпродспоживслужби: опубліковано 18 липня 2023 року. URL: https://dpss.gov.ua/news/kontrol-za-tsinamy-v-period-voiennoho-stanu-zalyshaietsia-odnym-z-priorytetnykh-napriamkiv-roboty-derzhprodspozhyvsluzhby?v=64b6789f3356c (дата звернення 1.09.2025).
5. Постанова КАС ВС від 03 квітня 2025 року у справі № 320/27109/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126346572.
6. Restrictions and Rationing on the World War II Home Front: National Park Service U.S. Department of the Interior. URL: https://www.nps.gov/articles/000/restrictions-and-rationing-on-the-world-war-ii-home-front.htm (дата звернення 1.09.2025).
7. Crane, Daniel A. Antitrust Enforcement During National Crises: An Unhappy History. URL: https://www.competitionpolicyinternational.com/assets/0d358061e11f2708ad9d62634c6c40ad/ Crane-Dec-08_1_.pdf.
8. DiRosa, Andrew. U.S. Law Enforcement During World War II, FBI Law Enforcement Bulletin, December 1991, p. 15. URL: https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/us-law-enforcement-during-world-war-ii (дата звернення 1.09.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 27 лютого 2025 року у справі № 520/2941/24 (провадження № К/990/37075/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125625766.
10. Господарське право: підручник / О.П. Подцерковний, В.Г. Олюха, О.О. Квасніцька [та ін.]; за ред. О.П. Подцерковного. 4-те вид., доп. і перероб. Одеса: Фенікс, 2024. 584 с.

УДК 331.5:005.35:351.83
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.67

ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ СОЦІАЛЬНО ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ БІЗНЕСУ ТА ПРІОРИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Сошников А.О.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0003-4998-9713
e-mail: antonsoshnykov@gmail.com

Єршова Ю.О.,
здобувачка вищої освіти ступеня доктора філософії,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0009-0005-5096-4953
e-mail: julika.yershova@gmail.com

Сошников А.О., Єршова Ю.О. Працевлаштування соціально вразливих категорій як елемент соціально відповідальної поведінки бізнесу та пріоритет державної політики.

Метою статті є дослідження державної політики у сфері зайнятості щодо працевлаштування соціально вразливих категорій населення у воєнний та післявоєнний періоди в контексті формування соціально відповідального бізнес-середовища та розвитку соціально відповідальної поведінки суб'єктів господарювання.

Одним з пріоритетів державної політики є сприяння працевлаштування соціально-вразливих категорій. Вже досить тривалий час однією з таких соціально-вразливих категорій є особи з інвалідністю, для яких вже десятки років держава застосовує спеціальний механізм – норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю. Водночас останнє десятиріччя додалися ще дві соціально-вразливі категорії: внутрішньо переміщені особи, а також ветерани російсько-української війни.

Слід відзначити, що через наслідки повномасштабного вторгнення чисельність всіх соціально-вразливих категорій (внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, а також осіб з інвалідністю внаслідок війни) постійно збільшується.

Частина компаній, демонструючи свій соціально відповідальний підхід, позитивно сприймає можливість працевлаштування соціально-вразливих категорій, зокрема учасників бойових дій, тоді як інші роботодавці проявляють більш обережне ставлення до такого працевлаштування.

Відповідна ситуація на ринку праці потребує більш активного втручання держави, зокрема і через більш ширше застосування діючих інструментів підтримки працевлаштування соціально-вразливих категорій, так і напрацювання нових.

Відзначено, що працевлаштування соціально вразливих категорій є одним з проявів соціального відповідального господарювання та пріоритетом державної політики, а інклюзивний розвиток підприємництва, який створює належні умови для роботи різних представників соціальних груп, зокрема і соціально-вразливих виступає важливим чинником забезпечення соціальної справедливості у суспільстві.

Визначено, що застосування інструментів стимулювання працевлаштування соціально-вразливих категорій населення сприяє формуванню соціально відповідальної поведінки бізнесу, яка набуває довгострокового характеру.

Ключові слова: державне регулювання, суб'єкти господарювання, компенсаторні механізми, післявоєнний період, законодавче регулювання, державна політика, релокація, соціально відповідальна поведінка бізнесу, вразливість, працевлаштування, соціально вразливі категорії, зайнятість, державна підтримка, особи з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи, учасники бойових дій, молодь.

Soshnykov A.O., Yershova Yu.O. Employment of socially vulnerable groups as an element of socially responsible business and a priority of state policy.

The purpose of the article is to examine state employment policy regarding the labor market integration of socially vulnerable groups during wartime and the post-war period in the context of

shaping a socially responsible business environment and fostering socially responsible behavior of business entities.

One of the priorities of state policy is to promote the employment of socially vulnerable groups. For a considerable period, one of these groups has been persons with disabilities, for whom the state has long applied a special mechanism – the quota system for jobs reserved for persons with disabilities. At the same time, in the last decade, two additional socially vulnerable groups have emerged: internally displaced persons and veterans of the Russian-Ukrainian war.

It should be emphasized that as a result of the full-scale invasion, the number of all socially vulnerable categories (internally displaced persons, veterans, and persons with disabilities due to the war) is constantly increasing.

Some companies, demonstrating their socially responsible approach, perceive positively the possibility of employing socially vulnerable groups, in particular combatants, while other employers take a more cautious attitude towards such employment.

The current situation in the labor market requires more active state intervention, both through wider application of existing tools to support the employment of socially vulnerable groups and through the development of new ones.

It is noted that the employment of socially vulnerable groups is both a manifestation of socially responsible business conduct and a priority of state policy, while inclusive entrepreneurship that creates appropriate conditions for the work of representatives of various social groups, including socially vulnerable ones, serves as an important factor in ensuring social justice in society.

It is concluded that the use of incentives for the employment of socially vulnerable groups contributes to the formation of socially responsible business behavior, which acquires a long-term character.

Key words: state regulation, economic entities, compensatory mechanisms, post-war period, legislative regulation, state policy, relocation, socially responsible business behaviour, vulnerability, employment, socially vulnerable groups, employment, state support, persons with disabilities, internally displaced persons, combatants, youth.

Постановка проблеми. Одним з пріоритетів державної політики є сприяння працевлаштування соціально-вразливих категорій. Вже досить тривалий час однією з таких соціально-вразливих категорій є особи з інвалідністю, для яких вже десятки років держава застосовує спеціальні механізми – норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю та інші. Це обумовлено також чисельними міжнародними зобов'язаннями України. Водночас останнє десятиріччя додалися ще дві соціально-вразливі категорії: внутрішньо переміщені особи, які переміщувалися у дві хвилі (перша хвиля – з 2014, через анексію АР Крим, тимчасову окупацію частини Донецької та Луганської областей; друга хвиля – з 2022, вже через наслідки повномасштабного вторгнення російської федерації), а також ветерани російсько-української війни.

Слід відзначити, що через наслідки повномасштабного вторгнення чисельність всіх соціально-вразливих категорій (внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, а також осіб з інвалідністю внаслідок війни) постійно збільшується.

Частина компаній, демонструючи свій соціально відповідальний підхід, позитивно сприймає можливість працевлаштування соціально-вразливих категорій, зокрема учасників бойових дій, тоді як інші роботодавці проявляють більш обережне ставлення до такого працевлаштування.

Відповідна ситуація на ринку праці потребує більш активного втручання держави вже зараз, у період дії воєнного стану, а також у повоєнний час, коли на ринок праці вийдуть сотні тисяч демобілізованих громадян. Це можливо забезпечити як шляхом ширшого застосування наявних інструментів підтримки працевлаштування соціально вразливих категорій, так і через розроблення нових механізмів. Так, тільки за останні роки в цьому напрямку було ініційовано декілька законодавчих змін, які покликані змінити ринок праці, зробити його більш сприятливим для соціально-вразливих категорій.

Оскільки працевлаштування соціально-вразливих категорій, зокрема і осіб з інвалідністю є досить складним соціальним викликом, тому він не може бути подоланий без активного залучення державою бізнес-середовища [1].

Стан опрацювання. Проблематика працевлаштування соціально-вразливих категорій активно розглядається в науковій літературі. Так, особливості працевлаштування осіб з інвалідністю досліджували: М. Студілко, Р. Штогрин, Л. Дичко, З. Панасюк, І. Шпикуляк, Н. Гринь, В. Оверчук, Н. Сафонік, О. Дяченко та інші. Водночас працевлаштування соціально-вразливих категорій у контексті соціально відповідальної поведінки бізнесу є досить малодосліджуваним питанням. Попри напрацювання різних дослідників, залишається невирішеним завдання формування та подальшого розвитку соціально відповідального бізнес-середовища, яке у воєнний та післявоєнний періоди

має брати на себе додаткові зобов'язання щодо сприяння зайнятості соціально вразливих категорій у межах реалізації власних політик соціальної відповідальності. Водночас інструменти державної підтримки повинні забезпечувати належне сприяння цьому процесу.

Метою статті є дослідження державної політики у сфері зайнятості щодо працевлаштування соціально вразливих категорій населення у воєнний та післявоєнний періоди в контексті формування соціально відповідального бізнес-середовища та розвитку соціально відповідальної поведінки суб'єктів господарювання.

Виклад основного матеріалу. Передумови для забезпечення зайнятості соціально вразливих категорій населення, а відповідно й для формування відповідальної поведінки бізнесу, закладені у Цілях сталого розвитку, зокрема ЦСР 8 «Гідна праця та економічне зростання» та ЦСР 10 «Скорочення нерівності» [2], а також у Цілях сталого розвитку України на період до 2030 року, затверджених Указом Президента України від 30 вересня 2019 № 722/2019, зокрема в частині забезпечення повної та продуктивної зайнятості й гідної праці для всіх [3].

Концепцією реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 № 66-р участь суб'єктів господарювання у створенні нових робочих місць та працевлаштування соціально-вразливих категорій, зокрема: внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю є одним з критеріїв визначення високого рівня соціальної відповідальності компаній [4].

Українським законодавством встановлені категорії громадян, які мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштування. Так, відповідно до статті 14 Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 № 5067-VI до них зокрема і відносяться: молодь, яка працевлаштовується вперше протягом 6 місяців після закінчення навчання у закладах освіти; звільнені із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби, військової служби за призовом осіб із числа резервістів в особливий період; особи з інвалідністю, які не досягли пенсіонного віку; особи, яким до настання права на пенсію за віком залишилося 10 і менше років; учасники бойових дій; інші категорії громадян, визначені Кабінетом Міністрів України, враховуючи ситуацію на ринку праці, а також виникнення надзвичайної ситуації, введення надзвичайного або воєнного стану в країні [5]. Тобто, держава тим самим визначаючі додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванні, визнає відповідні категорії більш вразливими на ринку праці, а відповідно створює особливі та спеціальні механізми підтримки. Тим самим держава сигналізує суб'єктам господарювання та іншим потенційним роботодавцям про суспільну значимість їх подальшої інтеграції через забезпечення їх працевлаштування. Особливої актуальності це набуває для компаній, які поділяють принципи соціально відповідальної поведінки, а також для тих, що лише формують або трансформують свій бізнес на засадах соціально відповідального господарювання. Такі компанії змінюють внутрішні політики найму, допускаючи працевлаштування окремих соціально-вразливих категорій або навіть пріоритизуючи залучення саме представників цих груп. Окремі роботодавці йдуть ще далі, запроваджуючи додаткові ініціативні інструменти підтримки.

На міжнародному рівні найбільші увага приділяються працевлаштуванню саме особами з інвалідністю, які тривалий час не мали змоги реалізуватися у професії або були обмежені в працевлаштування (ринок праці був фактично обмежений для них), особливо це прослідковується в постраднянських державах. Статтею 27 Конвенції про права осіб з інвалідністю, до якої також приєдналася і Україна проголошено право осіб з інвалідністю на працю на рівні з іншими у мовах ринку праці та виробничого середовища, яке є відкритими, інклюзивними та доступними для осіб з інвалідністю. Крім того, державами-учасницями взято на себе обов'язок стимулювати найм осіб з інвалідністю у приватному секторі за допомогою належних стратегій і заходів, які можуть включати програми позитивних дій, стимули та інші заходи [6].

Н. Гринь підкреслює, що зайнятість має вирішальне значення для забезпечення особами з інвалідністю гідного рівня життя як для себе, так і для своїх сімей. Вона виступає ключовим чинником, який дозволяє повноцінно брати участь у суспільному житті. Водночас рівність, інклюзія та гідність у сфері зайнятості осіб з інвалідністю не лише є юридичним обов'язком держави та бізнесу, а й сприяють формуванню справедливого й інклюзивного суспільства [7]. Безумовно, цього можливо досягти через розвиток соціально відповідального бізнес-середовища.

Своєю чергою, працевлаштування осіб з інвалідністю є досить складним питанням і потребує комплексних рішень, оскільки такі особи потребують особливої уваги та спеціальних заходів [8]. Дослідники все частіше акцентують увагу на тому, що рівень зайнятості осіб з інвалідністю значною мірою залежить від зацікавленості роботодавців у залученні таких осіб як працівників, а також від надання їм підтримки на всіх етапах, від пошуку роботи та працевлаштування до подальшої вже адаптації на робочому місці. В свою чергу, працевлаштування осіб з інвалідністю розглядається авторами як інструмент формування репутації роботодавця як соціально відповідального

бізнесу [1], що є важливим елементом загальної стратегії розвитку компанії та набуває особливого значення у разі діяльності на ринках ЄС.

Для сприяння у працевлаштуванні осіб з інвалідністю Україна перейняла досвід інших держав, зокрема і ЄС. Так, відповідно до статті 19 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21 березня 1991 № 875-XII, для суб'єктів господарювання, чисельність працівників у яких перевищує 8 осіб, установлюється норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю. Тобто якщо на підприємстві працює від 8 до 25 осіб, роботодавець зобов'язаний забезпечити працевлаштування щонайменше однієї особи з інвалідністю. Для підприємств, де кількість працівників перевищує 25 осіб, норматив становить 4 відсотки середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік [9]. Свою чергою, за невиконання вимоги щодо нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, компанії сплачують адміністративно-господарські санкції, у розмірі середньої річної заробітної плати на відповідному підприємстві (стаття 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»). Принагідно слід відзначити, що на початку 2025 було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю» (набуває чинності з 1 січня 2026), яким внесено принципові зміни до Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні». Зокрема, замість адміністративно-господарських санкцій за невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю запроваджується щомісячна сплата внеску цільового призначення, що справляється в обов'язковому порядку з метою фінансового забезпечення соціального захисту осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю (внесок на підтримку працевлаштування осіб з інвалідністю) [10]. Такий крок законодавця можна розглядати як перехід від каральної до компенсаційної, а можливо й стимулюючої моделі регулювання працевлаштування осіб з інвалідністю. Зазначений підхід створює умови для формування культури «залученості», якщо компанія з певних причин не виконала норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, вона все ж бере участь у фінансуванні системи їх працевлаштування, що, у свою чергу, є ознакою розвитку соціально відповідального бізнес-середовища.

Окремі дослідники акцентують увагу на недосконалості чинної квотної системи та необхідності її вдосконалення. Зокрема, висловлюється пропозиція, щоб норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю визначався не лише виходячи з чисельності працівників підприємства, а й з урахуванням специфіки його економічної діяльності [11], оскільки у низці сфер забезпечення виконання встановленого нормативу є вкрай утрудненим, а в окремих випадках є практично неможливим.

Також суттєву роль у сприянні працевлаштування осіб з інвалідністю відіграє пільгова сплата податків і зборів із заробітної плати працівників з інвалідністю, що створює для роботодавця можливість зменшення фінансового навантаження, а відповідно створює умови більш ширшому залученню соціально-вразливих категорій, зокрема і осіб інвалідністю. Так, Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 8 липня 2010 року № 2464-VI встановлені різні розміри ставок єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – єдиного соціального внеску), якщо за загальним правилом такий внесок становить 22%, то для осіб з інвалідністю – 8,41% [12]. Частина дослідників вважають таку підтримку недостатньою і обґрунтовують необхідність ширшого використання податкових преференцій. Так, наприклад О. А. Дяченко пропонує принципове посилення стимулюючих механізмів для працевлаштування осіб з інвалідністю, зокрема шляхом відшкодування податку для фізичних осіб та застосування інших стимулів [13]. Такі пропозиції є дискусійними та потребують детального аналізу, оскільки можуть спричинити потенційні втрати надходжень до бюджету, а також мати негативні наслідки для всього ринку праці.

З метою стимулювання працевлаштування окремих соціально-вразливих категорій населення, зокрема і осіб з інвалідністю, в державі запроваджено та діють різні заохочувальні механізми, компенсаторного спрямування. Так, у 2023 було запроваджено спеціальний компенсаторний механізм для облаштування робочого місця/місця провадження діяльності для осіб з інвалідністю [14]. Тобто відповідно до Порядку надання компенсації фактичних витрат за облаштування робочих місць/місць провадження господарської діяльності/незалежної професійної діяльності для осіб з інвалідністю, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2023 № 893 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2025 № 273) роботодавцю відшкодовується фактичні витрати для облаштування таких місць в розмірі не вище граничного розміру компенсації (для осіб з інвалідністю I групи – не більше 15 розмірів мінімальної заробітної плати (120 тис. грн); для осіб з інвалідністю II групи – не більше 10 розмірів мінімальної заробітної плати (80 тис. грн)). Відповідна компенсація може надаватися для облаштування: 1) робочого місця для особи з інва-

лідністю I або II групи; 2) робочого місця для працівника, який вийшов на роботу після звільнення з військової служби у запас/відставку на збережене місце роботи та/або якого переведено за його згодою на іншу посаду в цього роботодавця і який є особою з інвалідністю; 3) власного місця провадження діяльності, у разі якщо особа з інвалідністю розпочала або після звільнення з військової служби у запас/відставку продовжила свою діяльність як фізична особа - підприємець або фізична особа, яка провадить незалежну професійну діяльність. Зауважимо, що дана компенсація має цільовий характер і може бути направлена тільки за придбані конкретні допоміжні засоби (наприклад, робочі столи; функціональні крісла; ходи, приставні сходи і драбини; персональні системи аварійної сигналізації; пристрої виведення даних для комп'ютерів; спеціальне програмне забезпечення для виведення даних тощо) [15].

Доцільно також розглянути інші соціально-вразливі категорії населення, які потребують особливої підтримки у працевлаштуванні. Й.С. Ситник, І.В. Рогуцька звертають увагу на проблематику працевлаштування молоді, оскільки вони викликають занепокоєння у окремих роботодавців через відсутність досвіду та інші фактори, що робить їх менш конкурентоспроможними по відношенню з більш досвідченими працівниками [16].

Концепцією реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року встановлено, що одним з напрямків розвитку соціально відповідального бізнесу у сфері трудових відносин, зокрема є створення можливостей саме для забезпечення зайнятості молоді [4].Так, відповідно до частини 4 статті 29 Закону України «Про зайнятість населення», з метою розширення можливостей працевлаштування молоді роботодавцям, які прийняли на роботу безробітного з числа молодих осіб (наприклад, осіб віком до 35 років, для яких це є перше робоче місце; осіб віком до 25 років, що мають страховий стаж менш як 12 місяців; та інших визначених категорій) за направленням територіального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції органів (далі – територіальні підрозділи Державної служби зайнятості), надається компенсація у розмірі 50 відсотків мінімальної заробітної плати за кожен місяць працевлаштування відповідної особи. При цьому тривалість виплати компенсації не може перевищувати шести місяців, а строк фактичного працевлаштування особи має бути щонайменше удвічі довшим за період виплати компенсації [5].

Надання такої компенсації стимулює бізнес до активної участі у вирішенні соціально значимої проблеми та формує культуру соціально відповідальної поведінки. Це є внеском компанії не лише у розвиток молодих працівників, яким фактично забезпечується перший професійний досвід, здобуття необхідних навичок і інтеграція у ринок праці, але й у власний розвиток (конкретної компанії), адже роботодавець отримує можливість підготувати фахівця під свої потреби. Водночас слід визнати, що роботодавець у такому випадку фактично формує спеціаліста не лише для власної компанії, але і для інших суб'єктів господарювання, у тому числі з аналогічної галузі, зокрема й конкурентів. Це зумовлено динамічністю ринку праці та можливими особистими обставинами працівника (наприклад, переїзд чи зміна професійних орієнтирів). Такий підхід може розглядатися як складова розвитку соціально відповідального бізнес-середовища, оскільки компанія фактично сприяє підготовці нових висококваліфікованих фахівців для своєї галузі чи сфери діяльності.

Схожий інструмент планується до впровадження у Республіці Польща, проте він спрямований на іншу соціально-вразливу категорію. З метою зниження рівня безробіття серед осіб старших вікових груп передбачається реалізація спеціальної програми підтримки роботодавців у разі працевлаштування працівників віком понад 50 років. Зокрема, запроваджується субсидування у формі щомісячної компенсації у розмірі 2,3 тис. злотих (понад 26 тис. грн) за кожного такого працівника на строк до двох років [17].

Окремо варто згадати про найбільшу соціальну вразливу групу населення – внутрішньо переміщені особи. За оцінками Київської школи економіки, приблизна кількість внутрішньо переміщених осіб складає понад 3,6 млн громадян [18], суттєва частина з них працездатні особи.

Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року, схваленої розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 312-р одним з ключових показників результативності відповідної державної політики визначена кількість внутрішньо переміщених осіб, які працевлаштувалися на території проживання [19], оскільки працевлаштування даної категорії дозволяє адаптувати та інтегрувати їх у приймаючих громадах. Завдяки цьому досягається зниження соціальної напруги та пожвавлення ринку праці за рахунок кваліфікованих кадрів.

Також особлива увага приділяється зазначеній категорії у Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року проголошено, що працевлаштування внутрішньо переміщених осіб вимагає більшої уваги, як держави, в особі Уряду України, так і бізнесу, що поділяє принципи соціально відповідального господарювання [4].

Статтею 24 Закону України «Про зайнятість населення» передбачено ряд підтримуючих заходів, якщо працевлаштування внутрішньо переміщених осіб відбувається за направленням територіальних підрозділів Державної служби зайнятості. Так серед таких заходів можна відзначити: компенсацію безпосередньо безробітному витрат на переїзд до іншої місцевості, де знаходиться роботодавець; проходження попереднього медичного та наркологічного огляду, якщо це обумовлено подальшим працевлаштуванням; компенсацію роботодавцю за витрати на оплату працю (не більше 2 розмірів мінімальної заробітної плати) за строковими трудовими договорами тривалістю не більше 6 місяців, за умови збереження робочого місця протягом періоду, що перевищує виплати у 2 рази; компенсацію роботодавцю витрат на перепідготовку та підвищення кваліфікації таких працівників, у разі працевлаштування їх строком не менше 1 року [5].

У 2022 Урядом України було запроваджено надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні. Так, відповідним Порядком, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 331 передбачена можливість надання компенсації витрат у розмірі до однієї мінімальної заробітної плати за кожну працевлаштовану особу, з числа внутрішньо переміщених осіб і за яку роботодавцем сплачується єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Така компенсація надається бізнесу на період воєнного стану та протягом 30 календарних днів після його скасування або припинення, але загальна тривалість надання компенсації витрат не може перевищувати трьох місяців, а для осіб з інвалідністю з числа внутрішньо переміщених осіб - шести місяців з дня працевлаштування особи [20]. За інформацією Міністерства економіки України тільки у 2022 році, за менше чим 9 місяців за цією програмою було працевлаштована майже 16,5 тис. внутрішньо переміщених осіб [19], що свідчить про ефективність застосування такого інструменту. Відтак подібну підтримку доцільно адаптувати та поширити і на інші соціально вразливі категорії населення.

Також роботодавцям, які працевлаштували зареєстрованих безробітних за направленням територіальних підрозділів Державної служби зайнятості, не менше ніж на два роки виплачується компенсація за фактичні витрати у розмірі єдиного соціального внеску (не більше подвійного розміру мінімального страхового внеску). Тривалість виплати компенсації становить 12 місяців (стаття 26^{-1} Закону України «Про зайнятість»). Впровадження аналогічних механізмів підтримки може бути ефективно застосоване щодо ветеранів російсько-української війни, зокрема тих, хто не лише має статус учасника бойових дій, а й безпосередньо брав участь в активних бойових діях, оскільки їх працевлаштування визначатиметься одним із пріоритетів державної політики та суспільного розвитку в найближчі роки.

Дійсно, останніми роками дедалі більш актуальним постає питання працевлаштування учасників бойових дій та інших ветеранів російсько-української війни, а завершення воєнних дій, що зумовить демобілізацію значної кількості військовослужбовців, відповідно спричинить потребу в посиленні заходів щодо сприяння їхній зайнятості. Станом на 2024 рік в Україні налічується понад 1,35 млн ветеранів**,** більшість з яких, понад 60% це особи віком до 40 років, тобто представники найбільш активної частини суспільства. За оцінками Київської школи економіки, така ситуація потребує від держави переформатування ветеранської політики з акцентом на інтеграцію цієї категорії (захисників віком до 40 років) у цивільне життя [18], що значною мірою досягається через сприяння їхньому працевлаштуванню**.**

За результатами другого анонімного онлайн-опитування серед ветеранів (ветеранок) та діючих військовослужбовців (військовослужбовець), яке проходило з 6 по 12 лютого 2023, ветерани-респонденти відзначили, що вважають однією з найактуальніших потреб, в якій потребують допомоги зараз чи потребуватимуть допомоги у майбутньому є працевлаштування (понад 20,4%) [21]. Для діючих військовослужбовців проблематика працевлаштування є ще більш нагальною. Так, допомоги за цим напрямом потребуватиме 34,1% [21; 22].

Основною проблемою в працевлаштуванні, які наводять самі ветерани є небажання роботодавців їх працевлаштовувати, зокрема це може бути пов'язано з певними пільгами ветеранів в сфері зайнятості (наприклад, додаткова відпустка, що робить працевлаштування ветеранів менш привабливим) [21].

Стратегією ветеранської політики на період до 2030 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 № 1209-р, визначено, що засадничим принципом ветеранської політики є повага, що передбачає визнання бойового досвіду ветеранів та ветеранок, а їхній подвиг має стати складовою оновленої сучасної концепції української нації [23], що, безумовно, підкреслює високу оцінку державою та суспільством їхнього внеску у процес державотворення. Працевлаштування ветеранів російсько-української війни доцільно розглядати не лише як право бізнесу, а як його соціальний обов'язок. Адже саме завдяки спільним зусиллям військових було

забезпечено можливість продовження економічної діяльності, збереження виробництва та функціонування підприємств, що зумовлює особливу моральну та соціальну відповідальність бізнесу і держави щодо їх подальшої інтеграції у ринок праці.

Своєю чергою, у Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року проблематика працевлаштування учасників бойових дій не знаходить свого вираження, що частково може бути зумовлено часом прийняття даної концепції, а саме 2020 рік, ще задовго до початку повномасштабного вторгнення російської федерації, хоча вже на той час тривала гібридні збройна агресія. Відповідна концепція потребує оновлення, зокрема на фокусі пріоритизації працевлаштування учасників бойових дій.

Одним із ключових пріоритетів ветеранської політики є забезпечення працевлаштування ветеранів і ветеранок, що підтверджує вагомість зазначеної соціальної проблематики. Зокрема, і шляхом удосконалення стимулюючих механізмів підтримки роботодавців щодо працевлаштування ветеранів/ветеранок, зокрема тих, яким встановлено інвалідність внаслідок війни, членів їх сімей [23].

Слід звернути увагу, що запровадження підтримки у сприянні працевлаштуванні ветеранів російсько-української знаходить також свій відгук в українському суспільстві. Так, за результатами опитування (травень 2025) понад 65% підтримують ідею запровадження квотування на працевлаштування ветеранів [24].

За останні роки в рамках законодавчої ініціативи подано декілька проектів законів, які спрямовані на стимулювання працевлаштування окремих категорій (ветеранів війни), зокрема: «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо гарантій працевлаштування ветеранів війни» (реєстраційній номер 10261 від 14 листопада 2023) [25]; «Про внесення змін до деяких законів України щодо реалізації права на працю ветеранів війни» (реєстраційній номер 12398 від 10 січня 2025) [26]; «Про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння працевлаштуванню учасників бойових дій та забезпечення їх економічної самостійності» (реєстраційній номер 13180 від 17 квітня 2025) [27]; «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки працевлаштування учасників бойових дій» (реєстраційній номер 13180-1 від 01 травня 2025) [28] та інші.

Розглянемо кожен проєкт більш детально. Так, проєктом Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо реалізації права на працю ветеранів війни» (реєстраційній номер 12398 від 10 січня 2025) пропонується передбачати закріплення в законодавстві нормативу для працевлаштування ветеранів війни на підприємствах чисельністю від 8 осіб, 1 особа на підприємствах чисельністю від 8 до 25 працівників, а в компаніях, де працює понад 25 осіб вже 4% від загальної чисельності працівників. Також пропонується запровадити спеціальний внесок на підтримку працевлаштування ветеранів війни для компаній, які не виконують відповідний норматив у розмірі 40 відсотків середньомісячної заробітної плати [25]. Водночас такий підхід не створює реальних передумов для активного працевлаштування ветеранів війни, а відповідно і для розвитку соціально відповідального господарювання, оскільки для компаній сплата внеску на підтримку працевлаштування ветеранів війни є більш економічно вигіднішим, ніж фактичне створення робочих місць для цієї категорії працівників.

17 квітня 2025 у Верховній Раді України було зареєстровано проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння працевлаштуванню учасників бойових дій та забезпечення їх економічної самостійності, поданий народними депутатами України. Так, цим проєктом пропонується запровадження спеціальної квоти для працевлаштування учасників бойових дій у розмірі 5 відсотків від середньооблікової кількості штатних працівників облікового складу за попередній календарний рік, для роботодавців, де чисельність працівників складає більше 8 осіб. Також висувається вимога, що розмір заробітної плати у цієї квотної категорії повинен бути неменше встановленої мінімальної заробітної плати (наразі, 8000 грн). Водночас, як виключення, тимчасово, на період діє воєнного стану та одного року після його припинення чи скасування встановлюється квота у розмірі 2 відсотків середньооблікової кількості штатних працівників облікового складу за попередній календарний рік. Авторами законодавчої ініціативи пояснюється таке виключення через те, що до закінчення дії воєнного стану більшість учасників бойових дій продовжують проходити службу, а процес демобілізації може зайняти до року. У разі недотримання роботодавцем відповідного квотного принципу про працевлаштуванню учасників бойових дій, з нього стягується штраф за кожного непрацевлаштованого громадянина у розмірі 2 мінімальних заробітних плат (тобто 16 000 грн). Також окрім застосування санкцій, пропонується і заохочувати роботодавців до працевлаштування учасників бойових дій. Так, у разі працевлаштування учасників бойових дій не менше ніж на один рік за направленням уповноважених органів (територіальних підрозділів Державної служби зайнятості), такому роботодавцю протягом 6

місяців компенсується 50 відсотків фактичних витрат на оплату працю такого працівника, але не більше подвійного розміру мінімальної заробітної плати на момент виплати компенсації. Крім того, встановлюється до 1 січня 2028 пільгова сплата єдиного соціального внеску для працевлаштованих учасників бойових дій, на рівні мінімального страхового внеску (22 відсотків мінімальної заробітної плати, тобто 1760 грн) [26]. Позитивним є поетапне запровадження квот на працевлаштування від 2% до 5%, тим самим демонструється гнучкий підхід (проявом гнучкого законодавчого регулювання), враховуючи об'єктивні труднощі здійснення господарської діяльності як під час воєнного стану, так і в післявоєнний період, коли бізнес потребуватиме додаткової підтримки. Також слід звернути на механізм фінансового заохочення (компенсація частини витрат на оплату праці, пільгова сплата Єдиного соціального внеску), який стимулює соціальну відповідальну поведінку бізнесу, при цьому зменшує фінансове навантаження для бізнесу, а також підвищує привабливість працевлаштування учасників бойових дій. Надання можливості роботодавцям сплачувати єдиний соціальний внесок на пільгових умовах можна вважати елементом соціально орієнтованої податкової політики, дозволяючи підтримати роботодавців та працівників. Отже, досить інноваційним є підхід, що поєднує для бізнесу застосування негативних наслідків поряд із стимулюючими механізмами.

01 травня 2025 було подано альтернативний проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки працевлаштування учасників бойових дій № 13180-1. Так, якщо попередній проєкт пропонував встановлення квот, то цей пропонує встановлення нормативу робочих місць для працевлаштування учасників бойових дій (саме така юридична конструкція вже використовується в чинному законодавстві в частині працевлаштування осіб з інвалідністю): для роботодавців, де середня кількість штатних працівників за квартал становить від 8 до 25 осіб – 1 робоче місця; для роботодавців, де середня кількість штатних працівників за квартал більше 25 осіб – на рівні 5 відсотків; для роботодавців, якими виступають органи державної влади та місцевого самоврядування на рівні 10 відсотків. Обов'язковою вимогою для виконання відповідного нормативу є нарахування заробітної плати вище розміру мінімальної заробітної плати [27].

Однією з останніх ініціативи у відповідній сфері є проєкт закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення механізму працевлаштування та збереження рівня доходу учасників бойових дій (включаючи осіб, які мають статус особи з інвалідністю внаслідок війни) після демобілізації» (реєстраційній номер 13180-д від 08 серпня 2025). Проєктом пропонується запровадити механізм субсидування частини заробітної плати ветеранів з боку держави у разі їхнього працевлаштування на посадах державної служби чи служби в органах місцевого самоврядування на строк до двох років із моменту працевлаштування. Субсидування передбачене у формі щомісячних виплат. Зокрема, протягом першого року: в органах місцевого самоврядування – 20 тис. грн; у центральних органах виконавчої влади та їхніх територіальних підрозділах – 30 тис. грн. Протягом другого року роботи: в органах місцевого самоврядування – 10 тис. грн на місяць; у центральних органах виконавчої влади та їхніх територіальних підрозділах – 20 тис. грн на місяць [29]. Фактично йде мова про додаткову оплату праці працівника. Запровадження такого субсидіарного механізму є новелою у сфері правового регулювання зайнятості, відповідний інструментарій може бути частково поширений і на інших роботодавців, зокрема на підприємства та організації різних організаційно-правових форм і форм власності.

Підтримуючи загальну концепцію законодавців щодо необхідності запровадження додаткових механізмів сприяння працевлаштування для учасників бойових дій, слід зазначити, що встановлення додаткової (при вже існуючої для осіб з інвалідністю) квоти чи нормативу робочих місць для працевлаштування учасників бойових дій є досить дискусійним питанням і доцільно розглядати як елемент комплексної стратегії державної політики у сфері зайнятості.

Український бізнес характеризується високою чутливістю до запровадження додаткових зобов'язань та посилення державного регулювання, що часто сприймається як втручання у його господарську діяльність. У цьому контексті встановлення відповідного нормативу може спричинити додаткове навантаження на бізнес, зокрема в контексті обмеження його економічної свободи. Таке відносне державне «спонукання» бізнесу до сприяння працевлаштуванню зазначеної соціально-вразливої категорії шляхом установлення нормативів та застосування відповідних додаткових штрафних санкцій (або спеціальних внесків) у разі їх невиконання не гарантує досягнення позитивного ефекту (вирішення соціального питання у працевлаштуванні зазначеної категорії). Навпаки, з огляду на специфіку національного ринку праці та його схильність до тіньових форм зайнятості, подібні заходи створюють додаткові ризики. Зокрема, окремі суб'єкти господарювання можуть штучно зменшувати реальну кількість офіційно працевлаштованих працівників, переводити персонал у неофіційну зайнятість або залучати фізичних осіб-підприємців для виконання окремих функцій та послуг.

Тому, розробляючи нові нормативні механізми, спрямовані на працевлаштування учасників бойових дій та ветеранів, державі доцільно насамперед розглядати альтернативні, більш гнучкі інструменти, зокрема механізми стимулювання.

Своєю чергою, у разі все ж таки запровадження нормативу робочих місць для працевлаштування учасників бойових дій або ветеранів, законодавець повинен також враховувати особливості національного ринку праці, коли на підприємствах в малому бізнесі працює 25%, а зайняті на середніх підприємствах майже 50% [30]. Запровадження такого нормативу створює додаткове навантаження насамперед на представників малого бізнесу. Тому доцільним видається застосування диференційованого підходу, за якого враховувалися б не лише кількісні показники чисельності працівників підприємства, а й обсяг його річного доходу, адже для одних суб'єктів господарювання цей показник може становити, наприклад, 5 млн грн, тоді як для інших 5 млн євро.

Для частини малих суб'єктів господарювання (особливо мікропідприємств) доцільно розглянути можливість скасування нормативу робочих місць для всіх працевлаштування соціально вразливих категорій населення. Натомість, замість застосування зобов'язуючих механізмів із відповідними штрафними санкціями, доречно впроваджувати більш широко стимулюючі інструменти. Зокрема, підприємства, які забезпечують працевлаштування представників соціально-вразливих груп, могли б отримувати преференції у вигляді компенсації витрат на виплату заробітної плати чи звільнення від сплати єдиного соціального внеску. Доцільним видається взяти за основу вже існуючі інструменти підтримки роботодавців та поширити їх дію на окремі категорії малих суб'єктів господарювання. Водночас варто розширити сферу їх застосування й на випадки працевлаштування інших соціально-вразливих груп. Це дозволить уникнути надмірного адміністративного навантаження на бізнес і водночас стимулюватиме роботодавців до соціально відповідальної поведінки, забезпечуючи збалансування інтересів держави, суспільства та підприємництва.

Окремої уваги заслуговують відносно нові особливі суб'єкти господарювання, а саме релоковані підприємства, діяльність яких зазнала впливу економічно-небезпечних подій, зокрема воєнних дій. Зазначені підприємства вже понесли суттєві втрати (порушення ланцюгів постачання, втраті або пошкодженні виробничих потужностей, а також у зменшенні кадрового потенціалу), що зумовлює необхідність зміни та перебудови стратегії розвитку бізнесу. У зв'язку з цим застосування до таких суб'єктів нормативу робочих місць для працевлаштування учасників бойових дій видається доцільним лише після закінчення певного перехідного періоду, достатнього для нормалізації їхньої діяльності на новій території (наприклад, через 3–5 років). Для мінімізації можливих зловживань з боку бізнесу надання таких преференцій доцільно здійснювати виключно за умови підтвердженої зміни юридичної адреси підприємства і що ця зміна викликана економічно-небезпечною подією чи наслідками повномасштабного вторгнення російської федерації. Верифікація цієї обставини має ґрунтуватися на даних Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (відмітка про причини релокації), що дозволить забезпечити адресність заходів підтримки і водночас запобігатиме використанню пільгових механізмів суб'єктами, які фактично не здійснюють релокацію. Для реалізації зазначеної пропозиції доцільно передбачити під час зміни юридичної адреси обов'язкове заповнення окремої форми або внесення спеціальної позначки із зазначенням причин такої зміни.

Також доцільно розглянути можливість застосування ще більш ліберального підходу до релокованих підприємств через тимчасове звільнення також від обов'язку дотримання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю.

Водночас релоковані підприємства по факту беруть і так на себе додаткові соціальні зобов'язання, забезпечуючи продовження трудових відносин з працівниками, які стали внутрішньо переміщених осіб (наприклад, переміщуючись разом з підприємства на нові території, зокрема і через корпоративні програми підтримки тощо. Хоча збереження такого робочого місця є відповідною гарантією.

Додатково зазначимо, що релоковані підприємства досить активно залучають до зайнятості також сторонніх внутрішньо переміщених осіб. Зіткнувшись із власними труднощами під час релокації, такі компанії краще розуміють проблематику громадян, які були вимушені залишити місце свого проживання через воєнні дії. У низці випадків менеджмент підприємств, співчуваючи їхньому становищу, надає пріоритет при працевлаштуванні саме внутрішньо переміщеним особам. У подальшому це нерідко трансформується у свідому політику компанії, що розглядається як елемент соціально відповідальної поведінки.

Слід наголосити, що для релокованих компаній особливого значення набуває отримання державної та іншої підтримки. Як уже відзначалося в попередніх дослідженнях, доцільно встановити вимогу щодо обов'язкового дотримання засад соціально відповідального господарювання, зокрема у сфері працевлаштування різних соціально-вразливих категорій населення, а також розробки до-

даткових інструментів їх підтримки. Важливо підкреслити, що європейські та американські донорські інституції й міжнародні організації дедалі частіше приділяють увагу дотриманню компаніями прав людини та принципам відповідального ведення бізнесу, які охоплюють різні аспекти їхньої економічної діяльності, під час розгляду заявок на грантове чи інше фінансування. Крім того, донори регулярно оголошують конкурси, спрямовані на підтримку працевлаштування соціально-вразливих груп. Усе це сприяє формуванню в Україні соціально відповідального бізнес-середовища.

Також застосування нормативу робочих місць для працевлаштування учасників бойових дій чи ветеранів, у разі його запровадження, недоцільно поширювати на підприємства, що розташовані на територіях активних або можливих бойових дій. Також потребує додаткового аналізу питання доцільності звільнення таких підприємств від обов'язку виконання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю. Слід ураховувати, що на цих територіях спостерігається високий рівень безробіття, а лише незначна частина суб'єктів господарювання продовжує здійснювати економічну діяльність, переважно у комунальному секторі економіки. Залучення громадян до роботи на таких територіях водночас вирішує низку завдань: соціальних – через підтримку населення та забезпечення його доходами, і економічних – через збереження мінімальної господарської активності та функціонування місцевої економіки.

Окремі дослідники звертають увагу й на інші інструменти стимулювання бізнесу до більш ширшого залучення до праці соціально-вразливих категорій. Так, вчені-господарники В. Малолітнева та Р. Джабраілов пропонують використати інститут публічних закупівель, передбачивши можливість резервування замовниками права участі в закупівлях для окремих суб'єктів господарювання. Оскільки, на думку авторів, інститут публічних закупівель може бути ефективним засобом досягнення цілей соціальної політики та утвердження принципів соціальної справедливості. Йдеться, зокрема, про підприємства, у яких частка працівників, що належать до соціально-вразливих груп (зокрема, осіб з інвалідністю та учасників бойових дій), становить не менше 30% від штатної чисельності. Водночас автори вважають, що вичерпний перелік таких соціально-вразливих груп не потребує закріплення [31].

Підтримуючи авторський концепт, варто водночас уточнити питання щодо необхідності поширення такого механізму резервування на всі публічні закупівлі. Можливо, доцільніше передбачити його застосування лише у межах окремих процедур чи за визначеними предметами закупівель. Важливим аспектом є й поступовість упровадження відповідної вимоги. Так, вбачається досягнення встановленої частки працівників із числа соціально-вразливих категорій до 30% штатної чисельності може реалізовуватися поетапно (наприклад, з початку 10% і далі). Безумовно бізнес, який працевлаштував таку значну кількість соціально вразливих категорій (30% і більше) потребує і особливої уваги з боку держави.

Досить дискусійною видається пропозиція не закріплювати перелік осіб із числа соціально вразливих груп населення як вичерпний. Хоча такий підхід і дозволяє забезпечити гнучкість правового регулювання та враховувати появу нових категорій осіб, які потребують додаткових гарантій у сфері працевлаштування, але водночас це і створює додаткові ризики. Тому видається доцільним закріпити у Законі України «Про публічні закупівлі» норму, відповідно до якої для цілей резервування перелік соціально вразливих категорій визначається Кабінетом Міністрів України, що узгоджується з чинною практикою, за якою аналогічним чином встановлюється перелік категорій громадян, що користуються додатковими гарантіями у сприянні працевлаштуванню, про що вже зазначалося раніше.

Наразі питання зайнятості, зокрема працевлаштування соціально- вразливих категорій населення в Україні, лише точково відображається в окремих документах стратегічного характеру, тоді як єдиний комплексний документ у цій сфері відсутній. Водночас уже найближчим часом очікується прийняття Стратегії зайнятості населення України до 2030 року [32]. Представники органів державної влади та експертного середовища наголошують, що в межах такої Стратегії слід приділити особливу увагу економічно інертним групам населення, серед яких: молодь віком 15–24 років, особи з інвалідністю, люди «третього віку» (60–75 років), ветерани війни, представники сектора «невидимих працівників» (invisible workers), жителі сільської місцевості та непромислових територій тощо, що дозволить сприяти зниженню безробіття, а відповідно і підвищення зайнятості населення, а в першу чергу, «як ключовий чинник посилення соціальної згуртованості, підвищення економічної стійкості та розширення інклюзивного зростання в умовах модернізації економіки» [33]. Дана позиція заслуговує на підтримку, оскільки вона узгоджується з загальноєвропейськими підходами до формування інклюзивного ринку праці, а також враховує виклики ринку праці, пов'язані з наслідками російсько-української війни.

Вбачається за доцільне визначити одним із напрямів цієї Стратегії сприяння у працевлаштуванні соціально-вразливих категорій населення через стимулювання (заохочення) бізнесу,

який тим самим поділяє засади соціально відповідального господарювання. Відповідна пропозиція узгоджується із загальним авторським підходом, відповідно до якого державна підтримка має надаватися насамперед компаніям, що офіційно проголошують та дотримуються принципів соціальної відповідальності. Окремої уваги заслуговує підтримка соціальних підприємств, які здійснюють не тільки класичну господарську діяльність, але і досягають результати корисні для суспільства чи окремих соціальних груп населення, зокрема в частині працевлаштування соціально-вразливих категорій населення. У цьому контексті особливу роль можуть відігравати ветеранські підприємницькі ініціативи (ветеранське підприємництво), що сприяють реінтеграції ветеранів російсько-української війни, при цьому створюючи нові робочі місця та «перезавантажуючи» ринок праці.

Висновки. Відзначено, що працевлаштування соціально вразливих категорій є одним з проявів соціального відповідального господарювання та пріоритетом державної політики, особливо у воєнний та післявоєнний періоди, а інклюзивний розвиток підприємництва, який створює належні умови для роботи різних представників соціальних груп, зокрема і соціально-вразливих виступає важливим чинником забезпечення соціальної справедливості у суспільстві.

Застосування інструментів стимулювання працевлаштування соціально-вразливих категорій населення сприяє формуванню соціально відповідальної поведінки бізнесу, яка набуває довгострокового характеру. Навіть після скасування таких інструментів підтримки сформовані практики зберігаються та сприймаються самим бізнесом, державою, суспільством і партнерами як певний стандарт ведення діяльності. Це, у свою чергу, створює передумови для інституціоналізації соціально відповідального бізнес-середовища в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Студілко М., Штогрин Р., Дичко Л., Панасюк З., Шпикуляк І. Інтеграція людей з інвалідністю на відкритий ринок праці шляхом надання соціального супроводу при працевлаштуванні та на робочому місці: практичний посібник для фахівців із супроводу: Вінниця 2024. 44 с. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/intehratsiya-lyudey-z-invalidnistyu-na-vidkrytyy-rynok-pratsi-shlyakhom-nadannya-sotsialnoho-suprovodu-pry-pratsevlashtuvanni.
2. 17 Цілей сталого розвитку. URL: https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku.
3. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text.
4. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 № 66-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text.
5. Про зайнятість населення: Закон України від 5 липня 2012 року № 5067-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text.
6. Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
7. Гринь Н. В. Міжнародно-правове регулювання права на працю осіб з інвалідністю: окремі питання. *Київський часопис права*. 2025. № 4. С. 7–11. URL: https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/528/504.
8. Оверчук В. А. Міжнародний досвід у сфері працевлаштування осіб з інвалідністю. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2018. № 22(3). С. 14–17. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/22_3_2018ua/5.pdf.
9. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21 березня 1991 року № 875-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю: Закон України від 15 січня 2025 року № 4219-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4219-20#Text.
11. Сафонік Н.П. Особливості працевлаштування осіб з інвалідністю в умовах соціально-економічного розвитку України. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2018. № 28.Т. 2. С. 136–140. URL: https://ej.journal.kspu.edu/index.php/ej/article/view/58/56.
12. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 8 липня 2010 року № 2464-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text.
13. Дяченко О.А. Вдосконалення правового регулювання в Україні реалізації прав осіб з інвалідністю в сфері трудових відносин. Науковий вісник Ужгородського університету. Се-

рія: Право. 2023. № 76(1). С. 221–226. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/03/38-3.pdf.
14. Компенсація за облаштування робочого місця особи з інвалідністю. URL: https://diia.gov.ua/services/kompensaciya-za-oblashtuvannya-robochogo-miscya-osobi-z-invalidnistyu.
15. Деякі питання надання компенсації фактичних витрат за облаштування робочих місць/місць провадження господарської діяльності/незалежної професійної діяльності для осіб з інвалідністю: Постанова Кабінету Міністрів України 22 серпня 2023 р. № 893. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2023-%D0%BF#Text.
16. Ситник Й.С., Рогуцька І.В. Сучасні тенденції працевлаштування молоді в Україні. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління. 2022. № 4. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5738-2022-4-07-02.
17. Огляд національної та міжнародної практики підвищення рівня інклюзивності на ринку праці. URL: https://employers.org.ua/news/id2728
18. Ukraine Human Capital Chartbook: як людський капітал визначає сценарії розвитку України: https://kse.ua/ua/about-the-school/news/ukraine-human-capital-chartbook-yak-lyudskiy-kapital-viznachaye-stsenariyi-rozvitku-ukrayini/?fbclid=IwY2xjawKSxgZleHRuA2FlbQIx MABicmlkETE1dnByQ3FTVGdYSXNLbzZjAR7rzFjxfzgKz72oSGcipz4lUJdi9UbT7IByUTll1ZrrFsibG5LgIoupqKyzMg_aem_6oGZwbjHfLjFjujpMkkRZA.
19. Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 312-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-%D1%80#Text.
20. Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 331. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text.
21. Потреби ветеранів. 2023. URL: https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2023/11/Potreby_veteraniv_2023.pdf.
22. Друге анонімне онлайн-опитування серед ветеранів та діючих військовослужбовців «Портрет ветерана. Блок «Потреби ветеранів» 6-12 лютого 2023. URL: https://veteranfund.com.ua/doc/6-12-02-23.pdf.
23. Про схвалення Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.11.2024 № 1209-р URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1209-2024-%D1%80.
24. Понад 65% українців підтримують ідею квот на працевлаштування ветеранів. URL: https://activegroup.com.ua/2025/05/27/ponad-65-ukra%D1%97nciv-pidtrimuyut-ideyu-kvot-na-pracevlashtuvannya-veteraniv.
25. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо гарантій працевлаштування ветеранів війни. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43181.
26. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо реалізації права на працю ветеранів війни. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55535.
27. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння працевлаштуванню учасників бойових дій та забезпечення їх економічної самостійності. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/56211.
28. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки працевлаштування учасників бойових дій. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56344.
29. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення механізму працевлаштування та збереження рівня доходу учасників бойових дій (включаючи осіб, які мають статус особи з інвалідністю внаслідок війни) після демобілізації. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/57027.
30. Проблеми розвитку малого та середнього бізнесу в Україні як основного джерела робочих місць. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/problemy-rozvytku-maloho-ta-serednoho-biznesu-v-ukrayini-yak.
31. Малолітнева В.К., Джабраілов Р.А. Резервування права брати участь у публічних закупівлях для соціальної і професійної інтеграції ветеранів війни та інших осіб з вразливих груп населення як правовий засіб сприяння утвердженню справедливості в суспільстві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.30.

32. Нова політика для ринку праці: в Україні представлено візію Стратегію зайнятості населення 2030. URL: https://me.gov.ua/News/Detail/ab2a1929-d178-4b60-a43f-905575d2b64f?lang=uk-UA&title=NovaPolitikaDliaRinkuPratsi-VUkrainiPredstavlenoViziiuStrategiiZainiatostiNaselennia2030.
33. «Стратегія зайнятості 2030»: що треба врахувати уряду. URL: https://epravda.com.ua/power/strategiya-zaynyatosti-2023-shcho-treba-vrahuvati-uryadu-809105.

УДК 347.736
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.68

ВПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕВЕНТИВНОЇ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Швидка Т.І.,
докторка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри господарського права,
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
адвокат
ORCID: 0000-0002-6152-2705
e-mail: Raketa7770@gmail.com

Швидка Т.І. Впровадження інституту превентивної реструктуризації в Україні: проблеми та перспективи.

Однією з ключових тенденцій розвитку сучасного господарського права є переорієнтація інституту банкрутства від суто ліквідаційної моделі до комплексної системи механізмів відновлення платоспроможності. У більшості правових систем світу сьогодні спостерігається зростаюча увага до превентивних заходів, які дозволяють підприємствам, що опинилися у фінансовій скруті, уникнути стану неплатоспроможності та зберегти економічну життєздатність.

В умовах воєнного стану та економічної нестабільності в Україні проблема ефективного врегулювання неплатоспроможності набуває особливої актуальності. Традиційні процедури, закріплені у Кодексі України з процедур банкрутства, здебільшого спрямовані на вже існуючий стан неплатоспроможності й не завжди дозволяють своєчасно запобігти руйнівним наслідкам фінансової кризи. У результаті значна кількість підприємств, які могли б відновити свою платоспроможність, втрачають активи, робочі місця та позиції на ринку.

Прийняття у вересні 2024 року Закону України № 3985-IX, яким було доповнено Кодекс України з процедур банкрутства інститутом превентивної реструктуризації, стало важливим кроком на шляху до гармонізації національного законодавства із європейськими стандартами. Зокрема, нова процедура імплементує положення Директиви (ЄС) 2019/1023 про рамки превентивної реструктуризації, яка передбачає можливість для боржників ще на ранніх етапах фінансових труднощів домовлятися з кредиторами про план оздоровлення.

У статті досліджено впровадження в Україні інституту превентивної реструктуризації, закріпленого Законом України № 3985-IX від 19 вересня 2024 року, яким було внесено зміни до Кодексу України з процедур банкрутства. Зазначений інститут є новим для національної правової системи та відображає тенденцію до гуманізації законодавства про неплатоспроможність шляхом створення правових механізмів, що дозволяють боржникам на ранньому етапі фінансових труднощів відновити свою платоспроможність і уникнути ліквідації. У центрі уваги статті — аналіз сутності превентивної реструктуризації, її ключових елементів (ініціювання процедури самим боржником, застосування мораторію на задоволення вимог кредиторів, збереження контролю боржника над майном, затвердження плану реструктуризації навіть без згоди всіх кредиторів тощо) та їх співвідношення з традиційними процедурами банкрутства, передбаченими КУзПБ.

Зроблено висновок, що впровадження превентивної реструктуризації має значний потенціал для підвищення фінансової стабільності підприємств, збереження робочих місць і кредитної культури, а також для забезпечення балансу між інтересами кредиторів і боржників. У статті підкреслюється важливість розвитку судової практики та інституційного забезпечення, зокрема підготовки арбітражних керуючих і адвокатів до супроводу таких процедур. Новий інститут оцінюється як вагомий крок до гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами та формування сучасної системи врегулювання неплатоспроможності в Україні.

Ключові слова: превентивна реструктуризація, банкрутство, неплатоспроможність, кредитори, Закон № 3985-IX, Кодекс України з процедур банкрутства, Директива ЄС 2019/1023.

Shvydka T.I. Implementation of the institution of preventive restructuring in Ukraine: problems and prospects.

One of the key trends in the development of modern commercial law is the shift of the bankruptcy institution from a purely liquidation model to a comprehensive system of mechanisms for restoring solvency. In most legal systems worldwide, increasing attention is being paid to preventive measures

that allow enterprises facing financial difficulties to avoid insolvency and maintain economic viability.

In the conditions of martial law and economic instability in Ukraine, the issue of effective insolvency regulation has become particularly relevant. Traditional procedures enshrined in the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures are mainly aimed at an already existing state of insolvency and do not always make it possible to prevent the destructive consequences of a financial crisis in time. As a result, many enterprises that could potentially restore their solvency lose assets, jobs, and market positions.

The adoption in September 2024 of the Law of Ukraine No. 3985-IX, which supplemented the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures with the institution of preventive restructuring, marked an important step toward harmonizing national legislation with European standards. In particular, the new procedure implements the provisions of Directive (EU) 2019/1023 on preventive restructuring frameworks, which provides debtors with the opportunity, at the early stages of financial difficulties, to negotiate a recovery plan with creditors.

This article examines the introduction of the institution of preventive restructuring in Ukraine, established by Law No. 3985-IX of 19 September 2024, which amended the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures. This institution is new to the national legal system and reflects the trend toward the humanization of insolvency law by creating legal mechanisms that allow debtors to restore solvency at an early stage of financial distress and avoid liquidation. The article focuses on analyzing the essence of preventive restructuring, its key elements (debtor-initiated procedure, moratorium on creditor claims, debtor's control over assets, court approval of the restructuring plan even without the consent of all creditors, etc.), and their correlation with traditional bankruptcy procedures provided by the Code.

It is concluded that the introduction of preventive restructuring has significant potential to enhance the financial stability of enterprises, preserve jobs and credit culture, and ensure a balance between the interests of creditors and debtors. The article emphasizes the importance of developing judicial practice and institutional support, particularly the training of insolvency practitioners and lawyers to accompany such procedures. The new institution is assessed as an important step toward harmonizing national legislation with European standards and forming a modern insolvency regulation system in Ukraine.

Key words: preventive restructuring, bankruptcy, insolvency, creditors, Law No. 3985-IX, Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, EU Directive 2019/1023.

Сучасний розвиток права неплатоспроможності характеризується відходом від суто ліквідаційної моделі банкрутства та поступовим формуванням системи інструментів, спрямованих на збереження життєздатних підприємств і підвищення рівня задоволення вимог кредиторів. Європейський Союз протягом останніх десятиліть напрацював комплекс правових механізмів, серед яких ключове місце займають превентивні процедури реструктуризації, що знайшли відображення у Директиві (ЄС) 2019/1023. Вона закріплює принципи раннього втручання, «другого шансу» для боржників та забезпечення ефективності судових і позасудових механізмів відновлення платоспроможності.

Україна, перебуваючи у процесі євроінтеграції та відчуваючи виклики, пов'язані з воєнним станом та економічною нестабільністю, активно реформує законодавство про банкрутство. Прийняття у вересні 2024 року Закону № 3985-IX, яким у Кодекс України з процедур банкрутства було інтегровано інститут превентивної реструктуризації, стало вагомим кроком на шляху гармонізації з acquis ЄС. Водночас адаптація європейських стандартів до українських реалій потребує глибокого наукового осмислення та вироблення сталої правозастосовної практики.

Постановка проблеми. Сучасна економічна ситуація в Україні, ускладнена воєнним станом, економічною рецесією та кризовими явищами у фінансовому секторі, актуалізувала необхідність пошуку нових інструментів правового врегулювання неплатоспроможності. Традиційні процедури банкрутства, передбачені Кодексом України з процедур банкрутства (санація, ліквідація, реструктуризація), орієнтовані здебільшого на вже існуючий стан неплатоспроможності й не завжди дозволяють своєчасно запобігти економічному краху підприємства. Відсутність ефективного превентивного механізму ставала причиною втрати життєздатних компаній, зменшення рівня задоволення вимог кредиторів та зростання соціальних ризиків. У цьому контексті впровадження інституту превентивної реструктуризації виступає важливим кроком у реформуванні системи банкрутства України.

Зазначена проблематика є надзвичайно актуальною, оскільки від успішності імплементації превентивних механізмів реструктуризації залежить не лише економічна стабільність підприємницького середовища, а й захист прав кредиторів, підвищення рівня довіри інвесторів, збереження робочих місць та забезпечення стійкого розвитку національної економіки. Крім того, ефективне функціонування цього інституту є передумовою для подальшої гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу та поступової інтеграції у єдиний європейський правовий простір.

Водночас постає низка викликів, які можуть обмежити результативність нової процедури: відсутність усталеної судової практики, що ускладнює прогнозованість правозастосування; ризик зловживань із боку боржників, які можуть використовувати мораторій для ухилення від виконання зобов'язань; недостатня поінформованість кредиторів та бізнес-середовища щодо можливостей превентивної реструктуризації; брак кваліфікованих фахівців для супроводу відповідних процесів. Усе це зумовлює необхідність не лише формального закріплення процедури у законодавстві, а й комплексного наукового аналізу її правової природи, визначення її місця у системі процедур банкрутства, а також оцінки перспектив практичного застосування в умовах сучасних українських реалій.

Метою статті є комплексне дослідження правової природи та основних елементів процедури превентивної реструктуризації, закріпленої Законом України № 3985-IX, аналіз її співвідношення з класичними процедурами банкрутства, а також оцінка перспектив та викликів практичного застосування цього інституту в Україні з урахуванням міжнародного досвіду та європейських стандартів.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика правового регулювання неплатоспроможності та банкрутства традиційно перебуває у полі зору як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. В Україні питанням банкрутства присвячені праці таких дослідників, як Б.М. Поляков, О.В. Дзера, В.С. Щербина, В.В. Луць, О.М. Вінник, Р.Б. Поляков, К.А. Верещагіна, К. Цвєткова, І. Миронова, М.О. Долгополова та інші. У своїх роботах вони висвітлюють загальнотеоретичні та господарсько-правові засади інституту банкрутства, особливості його функціонування в умовах воєнного стану, проблематику правового статусу боржника і кредиторів, ефективність регулювання та процесуальні аспекти застосування відповідних процедур.

У міжнародному вимірі орієнтирами для вітчизняних реформ стали UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law (2004) [6] та World Bank Principles for Effective Insolvency and Creditor/Debtor Regimes (2016) [3], які окреслюють принципи ефективних процедур неплатоспроможності. Значне значення мають також положення Директиви (ЄС) 2019/1023 [4], що зобов'язують держави-члени ЄС створювати механізми превентивної реструктуризації. Досвід США, зокрема процедура *Chapter 11 Bankruptcy Code [5]*, часто використовується як порівняльний орієнтир при розробленні національної моделі.

Попри наявність значної кількості досліджень, комплексна наукова оцінка правового та практичного виміру превентивної реструктуризації в Україні, з урахуванням останніх законодавчих новацій, залишається недостатньо розробленою. Це й зумовлює актуальність даної статті.

Виклад основного матеріалу. Превентивна реструктуризація у вітчизняному праві є відносно новим інститутом, закріпленим у Кодексі України з процедур банкрутства (КУзПБ) [1] завдяки прийняттю Закону України № 3985-IX від 19 вересня 2024 року [2]. Її поява відображає загальноєвропейську тенденцію поступової трансформації права про неплатоспроможність із суто ліквідаційного інструмента на універсальний механізм підтримки життєздатних підприємств.

Правова природа цього інституту полягає у створенні механізму відновлення платоспроможності боржника ще до моменту фактичного настання неплатоспроможності. На відміну від класичних процедур банкрутства – санації чи ліквідації – превентивна реструктуризація орієнтована на упередження фінансової кризи, а не на реагування на вже доконаний стан. Вона спрямована на збереження безперервності господарської діяльності підприємства, мінімізацію соціально-економічних втрат і зниження репутаційних ризиків для боржника.

У доктринальному вимірі превентивна реструктуризація визначається як сукупність заходів, ініційованих самим боржником, які спрямовані на узгодження з кредиторами плану відновлення платоспроможності. Важливо, що на відміну від класичного банкрутства, де ключова роль у процедурі належить арбітражному керуючому, у превентивній реструктуризації зберігається модель *debtor-in-possession* – боржник самостійно керує своїм майном і бізнес-процесами.

Законодавець передбачає мінімальне втручання суду у господарську діяльність боржника. Роль суду обмежується забезпеченням необхідного захисту, зокрема через надання мораторію на задоволення вимог кредиторів, а також затвердженням плану реструктуризації. Це дозволяє досягти балансу між оперативністю процесу та правовими гарантіями його легітимності й прозорості.

Як слушно зазначає К.А. Верещагіна, неплатоспроможність (банкрутство), за своєю сутністю будучи економічним явищем, що відображає кризовий стан господарюючого суб'єкта, водночас набуває правової природи через механізми врегулювання наслідків такої неспроможності. Інститут банкрутства виступає своєрідним примусовим стимулом до підвищення ефективності ведення бізнесу, водночас забезпечуючи баланс економічних інтересів кредиторів і держави [7]. Подібного підходу дотримується й В.М. Бабаєв, який підкреслює, що банкрутство слугує не лише способом усунення фінансово неспроможних учасників ринку, а й важливим інструментом оздоровлення економічного середовища [8].

Основними рисами, що відрізняють превентивну реструктуризацію від інших процедур у Кодексі України з процедур банкрутства, є такі:

Ініціатива боржника. Процедура превентивної реструктуризації може бути відкрита лише за ініціативою боржника, тоді як кредитори позбавлені права примусово її порушувати. Такий підхід відображає концепцію «другого шансу» (*second chance*), закріплену у праві ЄС, і спрямований на заохочення підприємців завчасно реагувати на фінансові труднощі, не допускаючи переходу до стану неплатоспроможності. На відміну від класичного банкрутства, де активна процесуальна роль належить кредиторам, у даному випадку пріоритет віддається саморегулюванню та відповідальності боржника за власний фінансовий стан.

Збереження контролю над майном (DIP-підхід). У межах превентивної реструктуризації боржник зберігає контроль над своїм майном та продовжує здійснювати господарську діяльність, тоді як арбітражний керуючий обмежується наглядовими повноваженнями. Подібна модель *debtor-in-possession*, яка широко застосовується у США в межах процедури *Chapter 11*, зарекомендувала себе як ефективний інструмент збереження діючих підприємств. Вона забезпечує боржнику можливість оперативного прийняття управлінських рішень, підтримує безперервність бізнес-процесів та знижує ризики репутаційних втрат [3].

Мораторій на задоволення вимог кредиторів. Суд має право надати боржнику тимчасовий захист від примусового виконання зобов'язань строком до шести місяців. Такий мораторій створює так званий «період тиші», протягом якого боржник може вести переговори з кредиторами та розробляти план реструктуризації. У цей час зупиняються виконавчі дії, арешти майна та інші заходи примусового характеру. Запровадження мораторію покликане забезпечити баланс інтересів сторін: боржнику надається час для відновлення платоспроможності, а кредиторам – гарантії подальшого задоволення їхніх вимог у рамках узгодженого плану.

Затвердження плану судом. Суттєвою особливістю превентивної реструктуризації є можливість судового затвердження плану навіть за відсутності згоди всіх класів кредиторів. Такий механізм (*cross-class cram-down*) дозволяє подолати блокування процесу з боку окремих груп кредиторів, інтереси яких можуть не збігатися із загальною стратегією відновлення платоспроможності. Суд, ухвалюючи рішення, зобов'язаний перевірити справедливість та пропорційність запропонованого плану, а також його реальну здатність забезпечити відновлення діяльності боржника та захист інтересів кредиторів у цілому.

Гнучкість механізму. Превентивна реструктуризація поєднує елементи позасудових домовленостей і судових інструментів. Боржник та кредитори можуть вести переговори безпосередньо, а суд залучається переважно для надання захисних заходів та затвердження плану. Це робить процедуру менш формалізованою, швидшою та дешевшою у порівнянні з класичним банкрутством, зберігаючи водночас необхідний рівень контролю та прозорості.

Таким чином, інститут превентивної реструктуризації в Україні поєднує в собі продебіторські та прокредиторські елементи: з одного боку – він створює сприятливі умови для відновлення бізнесу, з іншого – гарантує кредиторам справедливий захист їхніх прав.

Інститут превентивної реструктуризації, закріплений у Кодексі України з процедур банкрутства, не має на меті витіснення чи заміну традиційних процедур, а функціонує як їх логічне доповнення. Його призначення полягає у розширенні інструментарію врегулювання фінансових труднощів суб'єктів господарювання, створенні своєрідного «буферного механізму» між стабільним станом підприємства та стадією неплатоспроможності, яка вже потребує застосування класичних заходів банкрутства.

На відміну від процедури санації, що застосовується після констатації факту неплатоспроможності та спрямована на відновлення платоспроможності боржника у рамках судового процесу, превентивна реструктуризація вводиться на докритичній стадії. Йдеться про період, коли фінансові труднощі ще не набули незворотного характеру, однак несуть ризик переростання у повну неплатоспроможність. Таким чином, превентивна реструктуризація покликана діяти на упередження, створюючи правові умови для ранньої взаємодії боржника та кредиторів.

У порівнянні з ліквідаційною процедурою, яка передбачає остаточне припинення діяльності боржника та задоволення вимог кредиторів шляхом реалізації його майна, превентивна реструктуризація має принципово інший вектор. Вона орієнтована на збереження боржника як діючої економічної одиниці, підтримання його виробничого, кадрового та фінансового потенціалу. Відповідно, ключова мета полягає не лише у мінімізації втрат кредиторів, а й у збереженні підприємства як учасника ринкових відносин та платника податків.

Ключова функція превентивної реструктуризації носить профілактичний характер, що цілком узгоджується з сучасною європейською доктриною права банкрутства. У Директиві (ЄС) 2019/1023 особливий акцент зроблено саме на превентивних інструментах, які мають забезпечити боржнику

«другий шанс» і зменшити соціально-економічні наслідки банкрутства [4]. *Таким чином, в українських умовах превентивна реструктуризація стає важливою складовою гібридної системи врегулювання неплатоспроможності, що поєднує елементи продебіторського підходу (захист боржника, збереження бізнесу) та прокредиторського підходу (забезпечення справедливого балансу інтересів кредиторів).*

Надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС відкриває нові можливості для розвитку законодавства про банкрутство та формування стабільного і прозорого бізнес-середовища. Передусім це стосується удосконалення процедур банкрутства шляхом їх спрощення та прискорення, що забезпечить ефективність і прозорість процесів. Важливим є також створення сприятливого інвестиційного клімату, адже гармонізація законодавства з європейськими стандартами підвищує довіру іноземних інвесторів. Крім того, реформування інституту банкрутства сприятиме посиленню правової захищеності кредиторів і боржників та розширенню міжнародного співробітництва з країнами ЄС у цій сфері [9].

У цьому ж руслі європейська інтеграція виступає не лише політичним вектором, але й практичним каталізатором модернізації інституту банкрутства в Україні. Саме виконання зобов'язань перед ЄС зумовлює необхідність впровадження нових механізмів, які відповідають сучасним підходам до врегулювання неплатоспроможності. Одним із таких інструментів стало запровадження превентивної реструктуризації, що поєднує профілактичну функцію та орієнтацію на збереження життєздатних підприємств.

Впровадження інституту превентивної реструктуризації в Україні безпосередньо зумовлене євроінтеграційними зобов'язаннями держави. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачає поступове наближення національного законодавства до *acquis* ЄС, зокрема у сфері корпоративного права та врегулювання неплатоспроможності. У цьому контексті ключовим орієнтиром стала Директива (ЄС) 2019/1023 про рамки превентивної реструктуризації, яка вимагає від держав-членів створення ефективних механізмів раннього реагування на фінансові труднощі. Її концепція ґрунтується на ідеї «другого шансу» (*second chance*) для боржників, що дозволяє життєздатним підприємствам уникнути ліквідації та продовжити діяльність за умови реструктуризації боргів.

Порівняння із правовою системою США демонструє певну спорідненість українського підходу з процедурою *Chapter 11 Bankruptcy Code [5]*. Американська модель передбачає збереження управління підприємством за боржником (модель *debtor-in-possession*), можливість розроблення плану реструктуризації та його затвердження навіть без згоди всіх кредиторів (*cram-down*). Ці елементи отримали відображення і в українській правовій моделі, що свідчить про запозичення кращих зарубіжних практик із урахуванням національної специфіки.

Водночас українська процедура превентивної реструктуризації має власні особливості, зумовлені контекстом воєнного стану та економічної нестабільності. Вони проявляються у більш жорсткому балансі між захистом боржника та забезпеченням прав кредиторів, а також у необхідності гарантувати стабільність критично важливих секторів економіки.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити низку узагальнень і висновків.

Впровадження інституту превентивної реструктуризації є закономірним етапом розвитку українського законодавства про неплатоспроможність, що відповідає сучасним європейським та міжнародним тенденціям. Новий інститут розширює спектр правових засобів врегулювання фінансових труднощів і наближає національне регулювання до стандартів ЄС, визначених Директивою (ЄС) 2019/1023.

Правова природа превентивної реструктуризації полягає у створенні гнучкого механізму відновлення платоспроможності боржника ще до фактичного настання неплатоспроможності. Її ключові риси – ініціювання боржником, збереження контролю над майном, застосування мораторію та можливість затвердження плану судом навіть без повної згоди кредиторів – відрізняють її від традиційних процедур банкрутства (санації та ліквідації).

Українська модель превентивної реструктуризації поєднує європейський превентивний підхід і американський досвід *Chapter 11 Bankruptcy Code*, але водночас адаптована до специфічних умов воєнного стану та економічної нестабільності. Це робить її гібридним інструментом, спрямованим як на захист боржника, так і на забезпечення прав кредиторів.

Разом із тим застосування нової процедури супроводжується низкою викликів: ризиком зловживань боржниками мораторієм, труднощами у досягненні консенсусу між кредиторами, необхідністю формування сталої судової практики, потребою у підготовці кваліфікованих фахівців та низьким рівнем фінансової культури бізнесу.

Практичне значення превентивної реструктуризації полягає у можливості збереження життєздатних підприємств, мінімізації соціально-економічних наслідків банкрутства, підвищенні

довіри кредиторів та інвесторів, а також у сприянні інтеграції України до європейського правового простору.

Отже, превентивна реструктуризація має потенціал стати дієвим інструментом правового регулювання неплатоспроможності, але її ефективність залежатиме від комплексної імплементації: удосконалення законодавчих механізмів, напрацювання сталої судової практики, професійної підготовки учасників процесу та підвищення правової і фінансової культури бізнес-середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 20–21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text.
2. Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства щодо запровадження інституту превентивної реструктуризації: Закон України № 3985-IX від 19.09.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3985-20#Text.
3. World Bank. Principles for Effective Insolvency and Creditor/Debtor Regimes. Washington: World Bank Group, 2016. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/391341619072648570/pdf/Principles-for-Effective-Insolvency-and-Creditor-and-Debtor-Regimes.pdf.
4. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt. Official Journal of the European Union. L 172/18. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1023/oj/eng.
5. U.S. Bankruptcy code. Chapter 11. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/11.
6. UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law. United Nations, 2004. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/insolvency/legislativeguides/insolvency_law.
7. Верещагіна К.А. Банкрутства суб'єктів господарювання, майно (активи) яких розташовані на тимчасово окупованих територіях України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2023. № 2. С. 47–56. https://doi.org/10.32782/39221469.
8. Бабаєв В.М. Банкрутство підприємств будівельної галузі України: стан, проблеми і шляхи їх вирішення : монографія. Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2016. 724 с. URL: https://eprints.kname.edu.ua/46953/1/Банкрутство%20сборка.pdf.
9. Верещагіна К.А. До питання застосування законодавства про банкрутство під час дії воєнного стану. Актуальні проблеми політики. 2025. № 75. С. 289–294. https://doi.org/10.32782/app.v75.2025.39.
10. Пригуза П.Д. Довести до ліквідації. Закон і Бізнес. 3 квітня 2020. URL: https://zib.com.ua/ua/141949.html.
11. Цвєткова К., Миронова І. Банкрутство в період дії воєнного стану: що встановлено новими законами. URL: https://jurliga.ligazakon.net/aktualno/13882_bankrutstvo-v-perod-d-vonnogo-stanu-shcho-vstanovleno-novimi-zakonami.
12. Долгополова М.О. Порівняльний аналіз ефективності адміністративно-правового регулювання процедур банкрутства у світі. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. № 3. 2024. С. 93–97. DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-15.
13. Поляков Р.Б. Сутність відносин банкрутства (неплатоспроможності). Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції 2023. № 2. С. 63–73 URL: http://apnl.dnu.in.ua/2_2023/10.pdf.
14. Устименко В А., Задихайло Д.В., Джабраілов Р.А., Мамутов В.К. Бобкова А.Г. Щербина В.С. Вінник О.М. Подцерковний О.П. Велика українська юридична енциклопедія. У 20-ти томах. Том 15. Господарське право. Харків, «Право», 2019. С. 63.

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.69

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Гаврилюк Ю.М.,
аспірантка кафедри соціального права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-0748-9585
e-mail: yuliya.havrylyuk@lnu.edu.ua

Гаврилюк Ю.М. Міжнародні стандарти надання соціальних послуг.
У статті надано характеристику міжнародних стандартів соціальних послуг як складової соціального захисту особи. Зроблено висновок, що формування системи стандартів соціальних послуг як об'єктів правового визначення в рамках міжнародних/європейських актів є вагомою передумовою побудови ефективних юридичних механізмів реалізації права отримувачів таких послуг. Відзначено, що гармонізація національного законодавства зі світовими та європейськими нормами сприяє інтеграції України у відповідний правовий простір. Наголошено, що забезпечення особи/сім'ї соціальними послугами є складовою їх гідного рівня життя. Акцентовано, що соціальні стандарти стосуються активних політик щодо особи (сприяння зайнятості, незалежності, самостійності тощо), а також побудови системи соціальних послуг (інституційної спроможності, залучення різних секторів, взаємодії держави та громадянського суспільства). Підкреслено, що використання кращих світових практик та міжнародних соціальних стандартів сприятимуть підвищенню соціальних гарантій для вразливих категорій. Відзначено, що міжнародними актами визначено широку рамку стандартизованих світовим співтовариством зобов'язань щодо надання соціальних послуг таким чином, щоб кожна держава змогла їх виконати відповідно до власних фінансових ресурсів та інфраструктурних можливостей. Визнано пріоритетом спрямування діяльності всіх соціальних служб на забезпечення максимально можливого рівня самостійності особи, сприяння розвитку та здатності застосовувати власні здібності й потенціал. Доведено, що стандартами скоординовано розбудову системи соціальних послуг, щоб кожна особа/сім'я, не залежно від ступеню вразливості, була соціально інтегрованою у місцеву спільноту. Відзначено, що спеціальні вразливі групи потребують особливої уваги суспільства. Щодо таких осіб міжнародні акти деталізують механізми й обсяг зобов'язань держави. Акцентовано на необхідності координованої взаємодії різних рівнів органів державної та місцевої влади, громадянського суспільства. Встановлено, що міжнародні стандарти надання соціальних послуг пов'язують із актами ООН, МОП, Ради Європи, Європейського Союзу, які за умови ратифікації покладають на державу зобов'язання із виконання вимог чи визначають бажаний зміст та обсяг прав отримувачів соціальних послуг. Проаналізовано деякі із міжнародних документів, які містять стандарти соціальних послуг.

Ключові слова: соціальний захист, законодавство, гідний рівень життя, соціальні стандарти, права отримувача соціальних послуг, вразливі категорії осіб/сімей, органи місцевого самоврядування, громадянське суспільство, зобов'язання держави.

Havryliuk Y.M. International standards for the provision of social services.
The article provides a description of international standards for social services as a component of individuals' social protection. It was concluded that the formation of a system of social service standards as objects of legal definition within the framework of international/European acts is an important prerequisite for the development of effective legal mechanisms for the implementation of the rights of recipients of such services. It was noted that harmonization of national legislation with international and European standards contributes to Ukraine's integration into the relevant legal space. It was emphasized that providing individuals/families with social services is an integral part of ensuring their decent standard of living. It was stressed that social standards relate to active policies concerning

individuals (promoting employment, independence, self-reliance, etc.), as well as the development of a social services system (institutional capacity, involvement of various sectors, interaction between the state and civil society). It was emphasized that the use of best international practices and international social standards will contribute to improving social guarantees for vulnerable groups. It was noted that international acts define a broad framework of obligations standardized by the global community regarding the provision of social services in such a way that each state can fulfill them in accordance with its own financial resources and infrastructure capabilities. It has been recognized as a priority to focus the activities of all social services on ensuring the highest possible level of independence for individuals, promoting development and the ability to apply one's own abilities and potential. It has been proven that standards coordinate the development of the social services system so that every person/family, regardless of their degree of vulnerability, is socially integrated into the local community. It was noted that vulnerable groups require special attention from society. International acts detail the mechanisms and scope of state obligations with regard to such persons. Emphasis was placed on the need for coordinated interaction between different levels of state and local authorities and civil society. It has been established that international standards for the provision of social services are linked to acts of the UN, ILO, Council of Europe, and European Union, which, upon ratification, impose obligations on the state to comply with requirements or determine the desired content and scope of the rights of social service recipients. Some of the international documents containing social service standards have been analyzed.

Key words: social protection, legislation, decent standard of living, social standards, rights of social service recipients, vulnerable categories of persons/families, local self-government bodies, civil society, state obligations.

Постановка проблеми. Повноцінне соціальне співжиття та всебічна згуртованість осіб на рівні держави, регіонів та територіальних громад, які ґрунтуються на інтегрованих у національну правову систему універсальних положеннях міжнародного та європейського права, є запорукою формування соціальної безпеки та створення сталого соціального середовища. Побудова такого суспільного простору в Україні неможлива без забезпечення ефективного юридичного механізму реалізації права особи/сім'ї на соціальні послуги як складової національної системи соціального захисту та компоненту, без якого така система не набуває ознак цілісності. Соціальні послуги мають власне, відмінне від інших видів соціального захисту цільове призначення, а тому потребують визначення соціальних стандартів їх надання. Міжнародні стандарти у цьому процесі є вагомим індикатором, тим паче, що світове співтовариство постійно вдосконалює соціальну модель з огляду на нові виклики, а також здійснює моніторинг додержання державами вже чинного їх рівня. Тому аналіз та адаптація таких стандартів в юридичному механізмі реалізації права отримувача соціальних послуг є своєчасним завданням під час реформування законодавства у цій сфері в Україні.

Стан опрацювання проблематики. До тематики міжнародних/європейських ціннісних орієнтирів як взірців реалізації права особи/сім'ї на соціальний захист науковці-правники звертаються доволі активно, досліджуючи різні аспекти значення універсальних стандартів для української правотворчої та правозастосовної діяльності. Актуальність зумовлена й заявленим євроінтеграційним курсом України, що в сучасних умовах передбачає проведення реформ соціального законодавства під кутом зору якісної імплементації у національну правову систему положень міжнародних/європейських актів. Водночас відзначимо, що стандарти надання соціальних послуг нечасто є предметом теоретичного та прикладного аналізу у наукових розвідках. Деякі аспекти заявленої проблематики висвітлені у працях Н.Б. Болотіної [1, с. 254–358], К.В. Бориченко 2, 3], Н.М. Грень [4], Н. Заболотної [5], І.Б. Іванишин 6], А.Л. Клименко 7], Л. Лаврисена [8], Л.Ю. Малюги [9, с. 90–114; 10], В.В. Жернакова, А.М. Юшко[11], І.Г. Орловської [12], О.В. Тищенко [13], А.Л. Федорової [14, 15] та інших вчених.

Метою дослідження є з'ясувати міжнародні/європейські стандарти, які визначають загальновизнаний рівень реалізації права отримувача соціальної послуги та повинні бути основою відповідних реформ в Україні.

Виклад основного матеріалу. Встановлення міжнародних стандартів надання соціальних послуг пов'язують із актами Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), Міжнародної організації праці (далі – МОП), Ради Європи (далі – РЄ), Європейського Союзу (далі – ЄС), а також іншими, які за умови належної ратифікації покладають на державу зобов'язання щодо виконання відповідних вимог чи визначають бажаний зміст та обсяг прав отримувачів соціальних послуг.

Узагальненими за результатами аналізу твердженнями щодо змісту норм як міжнародних стандартів у сфері реалізації права особи /сім'ї на соціальні послуги можна виділити декілька. Передусім, ними визначено широку рамку стандартизованих світовим співтовариством зобов'язань

щодо надання соціальних послуг таким чином, щоб кожна держава - учасник міжнародних документів, змогла їх виконати відповідно до власних фінансових ресурсів та інфраструктурних можливостей. По-друге, акцентовано на необхідності координованої взаємодії різних рівнів органів державної та місцевої влади, громадянського суспільства, яка базуватиметься на взаємному доповненні та підсиленні у запровадженні соціальних програм та безпосередньому наданні соціальних послуг, а також залученні суб'єктів недержавного сектора до виконання соціальної функції держави. По-третє, наголошено, що фундаментом функціонування системи надання соціальних послуг як складової державних соціальних політик є повага до гідності особи/сім'ї, запобігання насильству щодо них та одночасно попередження зловживання правами чи повноваженнями обох сторін. Вужчим аспектом у цій характеристиці є взаємозв'язок права на соціальний захист та соціальні послуги (як його складову) і права на гідний рівень життя особи/сім'ї. По-четверте, визнано пріоритетом спрямування діяльності всіх служб із надання соціальних послуг на забезпечення максимально можливого рівня самостійності особи, сприяння розвитку та здатності застосовувати власні здібності й потенціал. По-п'яте, скоординовано розбудову системи таким чином, щоб кожна особа/сім'я, не залежно від ступеню вразливості та рівня складності життєвих обставин, була соціально інтегрованою у місцеву спільноту, а також кожна територіальна громада відповідально ставилася до такої інтеграції через муніципальні уповноважені органи та організації громадянського суспільства. По-шосте, визнано спеціальні вразливі соціальні групи, які потребують особливої уваги суспільства, та щодо яких міжнародні акти деталізують механізми й обсяг зобов'язань держави, які повинні бути дотримані для забезпечення гідного рівня життя таких осіб/сімей.

Система міжнародних стандартів із нормами-взірцями реалізації права на соціальні послуги формується з різних актів. Вони є неоднаковими за управним суб'єктом, змістом та обсягом його прав, суб'єктами творення норм, чинністю за територією, юридичним зобов'язуванням тощо. Тому, їх розрізнюють та класифікують за відповідними критеріями. Так К.В. Бориченко, за сферою поширення визначає універсальні, регіональні та партикулярні стандарти, за юридичною силою – обов'язкові без ратифікації, обов'язкові за умови та в межах ратифікації, бажані для застосування, за змістом – стандарти соціального захисту загалом чи окремого його виду, а за суб'єктом права –загальні та спеціальні [3, с. 18].

Вважаємо, що всі класифікації є важливими. Водночас сфера соціального захисту об'єднується та структурується навколо отримувача її благ. Тому цей критерій є визначальним, а всі інші його доповнюють та деталізують. Загалом під кутом зору отримувача соціальних послуг всі міжнародні стандарти розподілимо на:

1) базові (загальні) – стосуються всіх осіб/сімей, незалежно від приналежності до конкретної соціальної групи. Здебільшого загальні норми визначають засади права на соціальне забезпечення (соціальний захист) або передбачають специфіку соціальних послуг через правовий механізм реалізації права на їх отримання;

2) спеціальні – окреслюють додаткові гарантії надання послуг соціального забезпечення визначеній у назві документа соціальній групі.

Загальна декларації прав людини ООН (ст. 25) окреслює статус соціальних послуг на рівні складової життєвого рівня особи, який є необхідним для її здоров'я та добробуту [16].

Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав (далі – Комітет) опублікував декілька Загальних коментарів, в яких визначено змістовні складові стандарту забезпечення гідного рівня життя особи, де соціальним послугам відведено також місце. Водночас зазначимо відсутність окремого коментаря Комітету, який стосувався б винятково соціальних послуг. Деякі норми містяться у Загальному коментарі 19[1] про право на соціальне забезпечення [17]. Важливим стандартом в контексті реалізації права на соціальні послуги є покликання № 17, де визначено, що розміщення особи в інтернаті (інституції) не є рівноцінною реалізацією права на соціальні виплати чи працевлаштування.

Стандарти ООН наповнюються додатковим змістом, коли йдеться про спеціального суб'єкта. Прикладом є Конвенція ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» [18]. Зокрема, ст. 11 закріплює соціальні послуги як гарантію недискримінації та можливості реалізації права жінок після одруження чи народження дитини на працю, а також їх участь у громадському житті через створення і розширення мережі закладів для догляду за дітьми.

Конвенції ООН «Про права дитини» [19, 20] передбачає обов'язок держави забезпечити захист дитини, убезпечення її від насильства, образ чи зловживань щодо неї, відсутності піклування, уберегти від недбалого поводження чи експлуатації. Рівень життя кожної дитини повинен бути гарантованим та базуватися на стандарті «найкращі інтереси дитини» (ст. 3), забезпечувати фізичний, розумовий, духовний, моральний і соціальний розвиток дитини [21, с. 59].

Конвенція ООН «Про права осіб з інвалідністю» [22] акцентує увагу на гарантуванні права на самостійний спосіб життя та індивідуальну мобільність таких людей зокрема за допомогою соціальних послуг. Тому передбачає право осіб з інвалідністю на доступ до різних послуг, що надаються вдома (за місцем проживання), та інших допоміжних послуг на базі місцевої спільноти, зокрема послуги персонального асистента (допомоги) та супроводу, необхідного для повноцінного включення в життя місцевої спільноти. Тут також визначено обов'язок держави забезпечити рівний доступ усіх до належних і недорогих послуг чи пристроїв для задоволення потреб, зумовлених інвалідністю, а також доступ до необхідного навчання, консультування, тимчасового патронажного догляду.

Принципи ООН стосовно людей старшого віку [23] окреслюють стандарти ставлення до старших людей, закликаючи держави втілити їх у національному законодавстві та програмах. Відзначимо, що принципи сформульовані як п'ять сфер життя людини: незалежність (можливість якомога довше перебувати вдома, а не в інституції), участь (інтеграція літніх людей у суспільство), догляд (можливість користуватися сімейним і громадським піклуванням та захистом, а також належним рівнем інституційного догляду, що забезпечує захист, реабілітацію, соціальну та психологічну адаптацію в гуманному та безпечному середовищі для людини тощо), гідність та самореалізація (можливість жити в гідних та безпечних умовах, а також бути вільними від експлуатації, фізичного та будь-якого іншого насильства).

Мадридський міжнародний план дій щодо старіння зосереджений на трьох пріоритетних сферах життєдіяльності: сила та розвиток; просування здоров'я і добробуту до старості; забезпечення сприятливого і підтримувального середовища [24].

Україна взяла на себе низку міжнародних зобов'язань, зокрема в межах стандарту та щодо імплементації 17 Цілей сталого розвитку на період до 2030 року [25], прийнятих на Саміті ООН у вересні 2015 р., виконання Мадридського міжнародного плану дій з питань старіння населення та Регіональної стратегії його здійснення, зокрема щодо: повної інтеграції та участі літніх людей у житті суспільства, безперервного навчання та пристосування систем освіти до мінливих економічних та соціальних та демографічних умов, забезпечення якості життя в будь-якому віці та збереження самостійності, включаючи здоров'я та добробут тощо [26]. У цьому контексті сьогодні розвиваються соціальні послуги активного довголіття.

Європейська соціальна хартія (переглянута) (далі – Хартія) є міжнародним документом РЄ, який акцентує на потребі захисту вразливих/потенційно вразливих соціальних груп та закріплює права на: соціальне забезпечення всіх працівників та осіб, які знаходяться на їхньому утриманні; соціальну та медичну допомогу кожної малозабезпеченої людини; користування послугами соціальних служб, захист від бідності та соціального відчуження кожної людини; самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства осіб з інвалідністю; належний соціальний, правовий та економічний захист сім'ї, дітей та підлітків; соціальний захист кожної особи старшого віку [27].

Наповнення змісту базового стандарту соціальних прав РЄ конкретними зобов'язаннями відбувається через висновки Європейського комітету з соціальних прав. Стаття 13 §3 Хартії передбачає право отримувача на консультування та персонального асистента як соціальні послуги, рівну можливість залучення надавачів державного та недержавного сектору, а також визначає мету надання соціальних послуг – запобігання виникненню, усуненню або полегшенню особистих або сімейних потреб [28, с. 135]. Тут закріплено безоплатність надання соціальних послуг особам, які не мають належних ресурсів або осіб, що ризикують стати такими, а також інформування отримувачів про соціальні послуги та процедури їх отримання.

Питання надання соціальних послуг догляду за дітьми, захисту від домашнього насильства, сімейної медіації, виховання дітей в умовах, наближених сімейних, зумовлені жорстоким поводженням із дітьми та послуг для людей літнього віку охоплюються змістом статей 7 §10, 16, 17, 23, 27. Стаття 14 Хартії передбачає право кожної особи (як індивідуальне право), яка має ознаки вразливості або стикнулася з соціальними проблемами, користуватися послугами соціальних служб. Хартія гарантує доступність соціальних послуг, особисту участь отримувача у формуванні програми надання соціальних послуг для нього, а також безбар'єрну цифрову забезпеченість процедур [27].

Норми Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [29] здебільшого розглядаються як соціальні стандарти права на життя й заборону нелюдського та такого, що принижує гідність поводження із використанням ст.ст. 2 та 3 [30, с. 84], а також гарантування безпечного середовища для проживання. У літературі наголошується з покликанням на рішення Європейського суду з прав людини, що не можна заперечувати відповідальності держави за добробут особи, яка об'єктивно та повністю залежить від державної підтримки з огляду на важке становище, несумісне людській гідності [15, с. 31–32; 8, с. 300].

Ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [29] накладає на держави обов'язок здійснення ефективних заходів, спрямованих на захист вразливих категорій населення

від небезпечного поводження з ними, зокрема від насильства. В сучасних реаліях важливе застосування стандартів Конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами [31], спрямованої на запобігання домашньому та гендерно-зумовленому насильству, захист прав постраждалих та притягнення кривдників до відповідальності [32].

Загальні принципи політики соціального захисту та й зайнятості, які є пріоритетними для ЄС та набувають форм стандартів, закріплені у ст. 3 Договору про ЄС [33], а також у статтях та відповідних розділах Договору про функціонування ЄС, а саме: статтях 9, 10, 19, 45–48, а також 145–150 (P. IX), 151–161 (P. X), 162–164 (P. XI) [34]. Вони сфокусовані на сприяння зайнятості населення, поліпшення умов життя та праці кожної людини, гарантування соціального захисту, запобігання соціальній ексклюзії, розвиток людських ресурсів.

Соціальні послуги як загальний інтерес в рамках стандартів ЄС відповідають таким правовим характеристикам [35]: 1) надаються на основі принципу солідарності; 2) є комплексними та персоналізованими, інтегруючи реагування системи на різні соціальні потреби задля гарантування основних прав людини та захисту найбільш вразливих верств населення; 3) є некомерційними та часто передбачають залучення волонтерів; 4) сприяють формуванню взаємовідносин між надавачем та отримувачем на умовах асиметричності, оскільки їх не можна ототожнювати з класичними правовими зв'язками між постачальником та споживачем послуг у цивільно-правовому вимірі. Окремо можна виділити стандарти сучасної модернізації системи соціальних послуг, як-то: 1) впровадження методів кращих світових практик, пошук найкращих пропозицій (бенчмаркінг), забезпечення якості та залучення користувачів до управління; 2) активна децентралізація організації надання соціальних послуг на місцевий або регіональний рівень; 3) залучення надавачів недержавного сектору до надання соціальних послуг та гарантування рівної конкуренції у конкурсних відборах та контрактуванні надавачів; 4) розвиток різних організаційно-правових форм співпраці держави та інших суб'єктів, запровадження державно-приватного партнерства та використання інших форм фінансування додатково до державного; 5) надання державної фінансової компенсації залученим суб'єктам, які виконують соціальне завдання загальнодержавного та загальносуспільного інтересу.

Європейська опора соціальних прав визначає стандарт соціальних послуг через право особи на: допомогу від бездомності, догляд, зокрема й довготривалий, соціальну інтеграцію осіб з обмеженими можливостями, доступність, охорону здоров'я [36].

Часто у міжнародних документах соціальні послуги трактуються через право на догляд, в тому числі догляд дітей у дошкільних установах. Стандарти послуги догляду визначає Європейська стратегія з догляду [37, зокрема акцент на забезпеченні якісних та доступних соціальних послуг.

Висновки. Узагальнюючи, робимо висновок, що формування системи стандартів соціальних послуг як об'єктів правого визначення в рамках міжнародних та європейських актів є вагомою передумовою побудови ефективних юридичних механізмів реалізації права отримувачів таких послуг на рівнозначних засадах. Гармонізація національного законодавства з світовими та європейськими нормами сприяє інтеграції України у відповідний правовий простір. Як свідчить аналіз змісту міжнародних актів, забезпечення особи чи сім'ї соціальними послугами є складовою їх гідного рівня життя. Соціальні стандарти стосуються активних політик щодо особи – сприяння її зайнятості, незалежності, самостійності тощо, а також побудови системи соціальних послуг – інституційну спроможність, залучення різних секторів, взаємодія держави та громадянського суспільства. Використання кращих світових практик та використання міжнародних соціальних стандартів в основі формування нових політик нашої держави у сфері надання соціальних послуг сприятимуть підвищенню соціальних гарантій для вразливих категорій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. К.: Знання, 2005. 381 с.
2. Бориченко К.В. Міжнародні соціальні стандарти гідного життєвого рівня. *Право і суспільство.* 2023. № 6. С. 143–149. URL: https://doi/org/10/32842/2078-3736/2023/6/21.
3. Бориченко К.В. Поняття та види міжнародних стандартів права на соціальний захист. *European Political and Law Discourse.* 2019. Volueme 6. Issue 2. С. 13–19.
4. Грень Н.М. Міжнародні інституційні органи попередження та протидії дискримінації осіб літнього віку. *Право і суспільство.* 2020. № 6-2 частина 1. С. 16–19.
5. Заболотна Н.Я. Європейські міжнародні стандарти у сфері соціального захисту та соціального забезпечення населення як орієнтир для розбудови української соціальної системи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 252–255.

6. Іванишин І.Б. Правове регулювання надання соціальних послуг у Європейському Союзі. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2024. Том 13. С. 51–57. DOI: 10.18523/2617-2607.2024.13.51-57.
7. Клименко А.Л. Стандарти і гарантії соціального забезпечення: міжнародно-правовий і вітчизняний контекст : монографія. Харків : Юрайт, 2019. 176 с.
8. Lavrysen L. Strengthening the Protection of Human Rights of Persons Living in Poverty under the ECHR, V. 33 Issue 3, *Netherlands Quarterly of Human Rights* (2016), pp. 293–325.
9. Малюга Л.Ю. Міжнародно-правовий соціальний захист: підручник. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 242 с.
10. Малюга Л.Ю. Європейські соціальні стандарти у контексті права на соціальний захист в Україні. *Альманах міжнародного права.* 2019. № 22. С. 15–25
11. Міжнародні соціальні стандарти: навч. посіб. / авт.: А.М. Юшко, Н.М. Швець; за заг. ред. В.В. Жернакова. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 121 с.
12. Орловська І.Г. Європейський стовп соціальних прав як орієнтир соціальної політики України в умовах європейського вектора розвитку. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022. № 4. Ч. 2 С. 40–46.
13. Тищенко О.В. Соціальні стандарти в Україні: проблеми євроінтеграції. *Соціальне право.* 2017. № 1. С. 172–182.
14. Федорова А.Л. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права як складова універсальної системи захисту прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* Випуск 96 (Частина І), 2011. С. 104–109.
15. Федорова А.Л. Захист соціальних прав в рамках Європейської *Конвенції з прав людини: наукова доповідь*. Київ. 2013. 43 с.
16. Загальна декларація прав людини: міжнародний документ Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. / *База «Законодавство України».* URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
17. Committee on Economie, Social and Cultural Rights. General Comment № 19[1]. The right to social security (art. 9). / *United Nations.* URL: https://www.refworld.org/legal/general/cescr/2008/en/41968.
18. Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок : Конвенція Організація Об'єднаних Націй від 18 грудня 1979 р. / *База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
19. Про права дитини : Конвенція Організація Об'єднаних Націй від 20 листопада 1989 р. / *База «Законодавство України».* URL: https://www.coe.int/uk/web/compass/convention-on-the-rights-of-the-child.
20. Україна відзначає 30-річчя введення в дію Конвенції ООН про права дитини. URL: https://surl.lt/eurvqj.
21. Галушко О.І. Гарантування гідного рівня життя особи як принцип права соціального забезпечення: дисерт. докт. філос.: 081. Право. Львів. 2025 р. 210 с.
22. Про права осіб з інвалідністю : Конвенція Організація Об'єднаних Націй від 13 грудня 2006 р. / *База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
23. United Nations Principles for Older Persons: Resolution General Assembly. 1991. 16 December. / United Nations . URL*:* https://surl.li/auhoye.
24. Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing: Second World Assembly on Ageing, United Nations, Madrid, Spain 8-12 April 2002. URL: https://surl.li/unuime.
25. 17 Цілей сталого розвитку : Глобальний договір ООН в Україні. 2015. Вересень. URL: https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku.
26. Політика щодо літніх людей. Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України. URL: https://www.msp.gov.ua/about/klyuchovi-napryamy/polityka-shchodo-litnikh-lyudey.
27. Європейська соціальна хартія (переглянута). Рада Європи 3 травня 1996 р. / *База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
28. Дайджест практики Європейського комітету з соціальних прав. Рада Європи. 2022 р. червень. 224 с. URL: https://rm.coe.int/ecsr-digest-re-social-rights-2023/1680ac7ba0.
29. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Рада Європи. 04 листопада 1950. / *База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
30. Галушко О.І. Право людини на гідне життя як складова права людини на життя в контексті судової практики. *Актуальні проблеми соціального права.* Випуск 8. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «*Проблеми реалізації і захисту прав людини в світлі*

Загальної декларації прав людини» (до 70-річчя з дня ухвалення) 14 грудня 2018 року. Львів, «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2019. С. 81–85.
31. Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Конвенція Ради Європи (Стамбульська конвенція). 2011. 11 травня. / *База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.
32. Сьогодні Стамбульська конвенція набуває чинності для України: *Омбудсман України.* 2022. 01 листопада. URL: https://surli.cc/wrwxkg.
33. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. 1958.01.01. / *An official website of the European Union.* URL: https://surl.li/ufsivu.
34. Consolidated version of the Treaty of European Union. 1992.02.07. / An official website of the European Union*.* / *An official website of the European Union.* URL: https://surl.li/vhdgis.
35. Social services of general interest/ Communication from the Commission of 26 April 2006, Implementing the Community Lisbon programme: *Social services of general interest in the European Union*. URL: https://surl.li/hfkgzg.
36. The European Pillar of Social Rights Action Plan. *European Commission*. URL: https://surl.li/lsrzfx.
37. A European Care Strategy for caregivers and care receivers: European Commission. 2022. 7 September. URL: https://surl.lu/qlwsys.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.70

ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЗМІСТІ ПРЕДМЕТУ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Лавренюк О.Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0009-0009-5774-379X

Лавренюк О.О.,
здобувач інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ

Лавренюк О.Ю., Лавренюк О.О. Волонтерська діяльність у змісті предмету права соціального забезпечення.

Визначено, що право соціального забезпечення здійснює регулювання суспільних відносин, пов'язаних з наданням матеріального забезпечення, соціальних послуг, допомоги особам, які знаходяться в умовах дії екстраординарних обставин, що сприяють доповненню правового статусу таких осіб низкою додаткових прав, унормованих в межах положень даної галузі права.

Зазначено, що поряд з органами публічної адміністрації до реалізації соціальної функції держави залучені також і громадські організації та окремі особи. Основною діяльністю останніх є надання соціальних послуг, що забезпечує реалізацію соціальної функції держави у всіх сферах суспільного буття, зокрема в межах реалізації змісту суспільних відносин, що є предметом права соціального забезпечення.

У предметі права соціального забезпечення диференційовано сервісні суб'єкти права соціального забезпечення, які наділені відповідною соціально-забезпечувальною правосуб'єктністю, що реалізується у формі надання відповідних соціальних послуг особам, які входять в число таких, що потребують соціальної допомоги та відповідного соціального забезпечення.

Наголошено, що волонтерська діяльність є формою благодійництва й охоплюється такими ознаками: добровільність, соціальна спрямованість, безоплатність, неприбутковість, здійснюється суб'єктом зі спеціальним правовим статусом, ґрунтується на договірних засадах, має допоміжний або представницький характер, має певні винятки за суб'єктом та сферою здійснення.

Звернена увага, що така діяльність в українському суспільстві відзначається наступними рисами: висока самоорганізація; відтворює високий рівень формування громадянського суспільства, оперативність; корелятивність з відповідною підприємницькою діяльністю у тій чи іншій сфері; перехід від тимчасового до постійного характеру як соціального інституту. Особа, яка здійснює волонтерську діяльність, стає суб'єктом реалізації соціальної функції публічної адміністрації, тим самим забезпечуючи підміну останньої інституціями громадянського суспільства.

Відзначено, що в межах предмету права соціального забезпечення частина напрямів волонтерської діяльності займає гідне місце, що обґрунтоване релевантними повноваженнями таких суб'єктів й спрямованістю їх роботи в межах чинного законодавства.

Ключові слова: волонтерська діяльність, право соціального забезпечення, предмет права соціального забезпечення, правова природа, соціальна функція, суб'єкти.

Lavreniuk O.Y., Lavreniuk O.O. Volunteer work in the context of social security law.

The author determines that social security law regulates social relations related to the provision of material support, social services, and assistance to persons who find themselves in extraordinary circumstances, contributing to the legal status of such persons with a number of additional rights regulated within the provisions of this branch of law.

It is noted that, along with public administration bodies, public organizations and individuals are also involved in the implementation of the social function of the state. The main activity of the latter is the provision of social services, which ensures the implementation of the social function of the state in all spheres of public life, in particular within the framework of the implementation of social relations, which are the subject of social security law.

The subject of social security law differentiates between social security service providers that have the relevant social security legal capacity, which is exercised in the form of providing relevant social services to persons who are in need of social assistance and relevant social security.

It is emphasized that volunteer activity is a form of charity and is characterized by the following features: voluntariness, social orientation, gratuitousness, non-profitability, carried out by an entity with special legal status, based on contractual principles, has an auxiliary or representative nature, and has certain exceptions depending on the entity and sphere of implementation.

It is noted that such activities in Ukrainian society are characterized by the following features: high self-organization; reproduction of a high level of civil society formation, efficiency; correlation with relevant entrepreneurial activities in one sphere or another; transition from temporary to permanent nature as a social institution. A person who carries out volunteer activities becomes a subject of the social function of public administration, thereby ensuring the replacement of the latter by civil society institutions.

It has been noted that within the subject of social security law, some areas of volunteer activity occupy a worthy place, which is justified by the relevant powers of such entities and the focus of their work within the framework of current legislation.

Key words: volunteer activity, social security law, subject of social security law, legal nature, social function, subjects.

Постановка проблеми. Інформаційне або постіндустріальне суспільство набуло низки характерних рис, які принагідно вирізняють його з поміж інших періодів існування людства. Серед останніх є як позитивні, так і негативні надбання, які є релевантними таким категоріям, як глобалізація, інтенсифікація, діджиталізація, ризиковість певних соціальних та економічних процесів, прогресивний розвиток всіх сфер соціуму тощо. Це породжує акселерацію певних деструктивних процесів внутрішнього та зовнішнього суспільного походження, антропогенного й природного характеру. Все це призводить до ситуації, коли особа, перебуваючи в суспільстві, може залишитись безпомічною та вразливою істотою, яка позбавлена суспільного піклування, особливо у випадку настання у житті такої особи факторів екзистенціального характеру, за яких їй конче потрібна допомога. Каталізатором наведених явищ постають деструктивні процеси, перш за все соціального походження, за яких виникає загроза глобального характеру, коли ставиться під сумнів існування суспільства на регіональному, національному чи міжнародному рівнях.

За таких умов соціум через надбудови публічної влади створює механізми та інструменти усунення або пом'якшення негативних наслідків впливу зазначених соціально обумовлених процесів на особу, яка є його членом. Правовим засобом, покликаним створити умови для гідного існування особи за зазначених обставин, виступає комплекс правових норм, який охоплюється сутністю права соціального забезпечення.

Посеред інструментів, які покликані вирішити поставлені завдання в даній сфері, окрім різноманітної діяльності органів публічної влади, окреме місце займає волонтерська діяльність. В Україні волонтерська діяльність отримала вагомого поширення з огляду на події останніх років, які ознаменувались проявами гібридної та відкритої агресії щодо українського суспільства та української державності. Такий стан справ не міг не відобразитись на житті пересічного громадянина, а тому сприяв гіперболічному розвитку волонтерського руху у різноманітних його проявах, що слугувало передумовою до детермінації місця волонтерської діяльності у предметі правового регулювання.

Оскільки волонтерська діяльність сприймається за загальним підходом як допоміжна діяльність у сфері надання соціальних послуг, то виникає питання щодо визначення її місця у предметі права соціального забезпечення в умовах сьогодення.

Мета дослідження. У зв'язку з цим **метою** даної статті є визначення правової природи волонтерської діяльності у змісті предмету права соціального забезпечення з урахуванням положень чинного законодавства та теоретичних напрацювань вчених, які є представниками різних сфер правової науки.

Стан опрацювання проблематики. Правова природа волонтерської діяльності була предметом вивчення низки вчених, які є представниками адміністративно-правового та соціально-правового напрямків дослідження сутності вказаної категорії. Так, адміністративно-правову сторону даного поняття розглянули В.О. Гапон [1], К.О. Сидоренко [2], В.С. Сірко [3], В.В. Вашкович [4]. З позиції сприйняття волонтерської діяльності в якості виду благодійництва дане питання більш детально досліджували Р.М. Сергієнко [5], А.О. Панченко [6], В. Ліпкан [7]. Інші прояви волонтерської діяльності вивчали П. Горінов та Р. Драпушко [8], А.М. Котелевець [9], В.Ю. Томіна та А.З. Пашаєв [10], О.М. Волуйко та О.М. Микитюк [11].

Наведені дослідження правової природи волонтерської діяльності створюють комплексну картину сутності даного поняття й створюють передумови для його вивчення у змісті предмету права

соціального забезпечення, у тому числі з огляду на потребу в інтерполяції узагальненого підходу до цього питання в умовах екзистенціальних викликів українській державності.

Виклад основного матеріалу. Право соціального забезпечення як галузь права має визначальне значення для забезпечення виконання соціальної функції суспільства і його надбудови – публічної адміністрації. Саме право соціального забезпечення здійснює регулювання суспільних відносин, пов'язаних з наданням матеріального забезпечення, соціальних послуг, допомоги особам, які знаходяться в умовах дії екстраординарних обставин, що сприяють доповненню правового статусу таких осіб низкою додаткових прав, унормованих в межах положень даної галузі права. На захист існування такої правової галузі Т. Гарасимівим наводяться її характерні риси: вирізнення предмету правового регулювання (суспільні відносини у сфері соціального забезпечення, захисту та страхування), визначення методу правового регулювання імперативного характеру, виділення складових елементів у їх цілісному взаємозв'язку [12, с. 28]. Варто погодитись з міркуванням Г. Яковлєвої, згідно якого право соціального забезпечення як самостійна галузь права в національній правовій системі України зазнала істотного реформування з огляду на потреби суспільства й відповідає таким ознакам як: наявність спеціальних нормативних актів, які регулюють відповідні суспільні відносини, суб'єктами останніх є держава та фізичні особи, котрі знаходяться в певних життєвих обставинах, за яких вони потребують матеріальної чи іншої допомоги [13, с. 105]. З позиції детермінації права соціального забезпечення за притаманними саме йому принципами М.С. Яковенко висловлюється стосовно забезпечення такими фундаментальними засадами даної галузі права ефективного соціально справедливого розподілу державних коштів і коштів недержавних соціальних фондів між громадянами, які мають право у встановленому порядку на таке в тій чи іншій формах [14., с. 414].

Разом з тим, слушною є думка, яка надає доступ до реалізації соціальної функції держави, у тому числі в рамках права соціального забезпечення, різним недержавним інституціям, якими є різноманітні громадські організації та безпосередньо окремі громадяни [15, с. 109–111]. Доповнює наведене міркування, за яким недержавні організації, які надають соціальні послуги, виступають одним з інструментів розбудови громадянського суспільства в Україні [16, с. 93-94]. Саме це опосередковує потребу у здійсненні низки заходів організаційного, правового, соціально-економічного характеру, які спрямовані на встановлення режиму партнерства публічної адміністрації в особі органів державної влади та місцевого самоврядування з одного боку й приватного сектору, перш за все громадських організації та окремих осіб, з іншого. Основною діяльністю останніх є надання соціальних послуг, що забезпечує реалізацію соціальної функції держави у всіх сферах суспільного буття, зокрема в межах реалізації змісту суспільних відносин, що є предметом права соціального забезпечення.

Досить принагідним є висловлювання, згідно якого предмет права соціального забезпечення сприймається як динамічна категорія, яка підпорядковується певній трансформації з огляду на соціально-економічну стратегію державної політики в сфері соціального забезпечення. При цьому серед визначальних рис суспільних відносин, які складають зміст права соціального забезпечення, відзначено: 1) спрямованість на реалізацію конституційного права населення на захист та допомогу при настанні складних життєвих обставин; 2) здійснення попереджувальних заходів, які формують запобіжні інструменти для уникнення ризику настання наведених життєвих обставин; 3) їх реалізація в межах соціально-забезпечувальних або похідних взаємин [17, с. 162-163]. З іншого боку в предметі права соціального забезпечення виокремлено суспільні відносин матеріального та процедурного характеру. Останні виникають безпосередньо між органами публічної адміністрації та особами, які опинилися в життєвих умовах, коли потребують соціальної допомоги. В межах першої групи взаємини складаються як між органами публічної адміністрації й фізичними особами, так і між організаціями, які реалізують соціальну функцію держави, й особами, що її потребують [18, с. 92–95].

Досить вагомим є міркування, за яким у предметі права соціального забезпечення диференційовані сервісні суб'єкти права соціального забезпечення, які наділені відповідною соціально-забезпечувальною правосуб'єктністю, що реалізується у формі надання відповідних соціальних послуг особам, які входять в число таких, що потребують соціальної допомоги та відповідного соціального забезпечення. При цьому в межах предмету права соціального забезпечення виокремлено соціально-забезпечувальні відносини, у тому числі щодо надання соціальних допомог та соціальних пільг, що у певній мірі релевантне викладеному з огляду на предмет даного дослідження [19, с. 26–28].

Дійсно волонтерська діяльність та суб'єкти, які її здійснюють, цілком мають право бути розглянутими у змісті предмета права соціального забезпечення з огляду на наступні міркування щодо цієї категорії у науці. На думку В.С. Сірко, волонтерська діяльність – це діяльність, яка полягає у наданні допомоги особі, групі осіб, державним органам, організаціям та державі, де вагомою пере-

думовою до здійснення такої є формування відповідного нормативного підґрунтя, яке б створило ефективний механізм поєднання приватних інтересів волонтерів, суб'єктів отримання допомоги з одного боку та публічних інтересів держави й суспільства з іншого [3, с. 8-9].

Принагідним є підхід до сутності волонтерської діяльності як способу реалізації повноваження публічної адміністрації щодо передачі соціальної функції держави до інших суб'єктів, зокрема фізичних осіб та організацій, які наділяються правовим статусом волонтера. Саме з позиції соціальної функції пропонується два напрями здійснення волонтерської діяльності: 1) щодо соціального забезпечення та надання соціальних послуг; 2) здійснення соціального захисту окремих категорій осіб. Реалізація змісту волонтерства за таких обставин пояснюється передачею соціальної функції від держави до недержавних суб'єктів, що цілком відповідає вектору реформування державного управління у всіх сферах буття суспільства, у тому числі у сфері соціального забезпечення населення [4, с. 7-8].

За іншим підходом детерміновано такі ознаки волонтерської діяльності: 1) окрема форма благодійництва; 2) є неприбутковою діяльністю; 3) змістом є надання послуг та виконання суспільно корисних дій; 4) має соціально спрямований характер, якому притаманні певні особливі функції, як от медична, гуманітарна, соціальна, логістична тощо; 5) підґрунтям до обрання такої діяльності є особиста мотивація, вільний вибір та пожертва власних ресурсів (часу, матеріальних благ); 6) метою є надання соціальних послуг та відповідних благ саме тому колу осіб, які безпосередньо потребують цього внаслідок перебування у складних життєвих обставинах [5, с. 123].

З огляду на міркування Р.А. Сербина визначаються такі ознаки волонтерської діяльності: добровільність; здійснення особами зі спеціальним правовим статусом (волонтерами); правовою підставою є укладення відповідного договору; проявляється у формі громадської участі у суспільно корисних справах; здійснюється безоплатно, завдяки особистій мотивації та переконанню; має за мету надання відповідної допомоги, сприяння особистісному та професійному зростанню, самореалізації та соціалізації особистості, просвітництво населення та організація педагогіки середовища [20, с. 49]. Підтримуючи такі умовиводи А.О. Панченко пропонує визначити волонтерську діяльність як добровільну, соціально спрямовану, безкорисливу діяльність, яка здійснюється волонтерами (особами зі спеціальним правовим статусом) шляхом надання волонтерської допомоги, тобто відповідного кола робіт та послуг, й є формою благодійної діяльності [6, с. 117].

З позиції соціологів волонтерська діяльність є нічим іншим як проявом соціальної активності особистості, тим самим ототожнюючись з невід'ємною частиною соціального життя суспільства й виступаючи наріжним критерієм для визначення готовності суспільства до власної відповідальності, визначальним змістом якої є саме допомога тим особам, які її потребують [9, с. 58–60].

За результатами аналізу чинного законодавства, яке регулює волонтерську діяльність, вченими виділяються такі її риси як добровільність, благодійність, неприбутковість, вмотивованість, необхідність та суспільна корисність [7, с. 124-125]. Водночас, під кутом погляду на волонтерську діяльність як соціальну послугу пропонуються на загал притаманні останнім основні засади як визначальні й для волонтерської діяльності, зокрема: сприяння особам, що перебувають у складних життєвих обставинах, попередження виникнення складних життєвих обставин, створення умов для розв'язання подібних проблем у житті конкретно визначеної особи. Зокрема, у контексті соціального захисту населення серед волонтерської діяльності як соціальної послуги диференціюють такі різновиди: догляд, підтримання належних умов проживання, паліативний (хоспісний) догляд, реабілітація та соціальна профілактика, соціальний супровід (патронаж) [8, с. 48-52].

У проєкції на нормативне визначення волонтерської діяльності в інших країнах пропонується виділяти такі її ознаки: 1) добровільність, здійснення особою зі спеціальним статусом, надання допомоги певним категоріям осіб (безробітні, соціально незахищені, інваліди, особи похилого віку, представники національних меншин, іммігранти, наркомани, жертви домашнього насильства), спрямованість допомоги (катастрофи різної етимології, захист і поліпшення навколишнього середовища, збереження культурної спадщини, проведення культурних та благодійних заходів, здійснення програм розвитку і проектів) (Чехія); 2) додатково в Угорщині визначена додаткова регламентація правового статусу суб'єктів волонтерської діяльності та особливості його набуття; 3) португальське законодавство більш прискіпливо відноситься до питання предмету волонтерської діяльності та особливостей її здійснення окремими суб'єктами; 4) польське законодавство доволі розширює коло осіб, які можуть займатись волонтерською діяльністю, навіть включаючи сюди суб'єктів публічної адміністрації [10, с. 14-15].

З огляду на правовий режим воєнного стану пропонується окремо відзначити такі ознаки волонтерської діяльності поряд з наведеним як пряма чи опосередкована пов'язаність з допомогою різним категоріям осіб, постраждалим від воєнних дій, а також виконання факультативних функцій органів публічної адміністрації та відповідних державних установ у сфері надання соціальних

послуг. У зв'язку з цим особливостями волонтерської діяльності за таких екзистенціальних для українського суспільства умов є: екстраординарність обставин її здійснення; формування нетипових для міжнародної практики форм та напрямів; розширення кола осіб, які потребують такої допомоги; погодження певної частини заходів в межах волонтерської діяльності із військовими [11, с. 246-247].

Ретроспективне дослідження волонтерської діяльності на теренах української держави надало можливість вирізнити такі її риси: 1) висока мобільність; 2) оперативність; 3) чітко вибудувана логістика; 4) досить різноманітний та гнучкий перелік засобів до здійснення такої діяльності, що релевантне відповідним видам підприємництва у певних сферах; 5) превалювання замінної форми волонтерства над допоміжною у взаємозв'язку з реалізацією соціальної функції суб'єктом публічної адміністрації; 6) поступове превалювання сталих форм цієї діяльності над тимчасовими, обмеженими метою, часом, змістом; 7) висока ініціативність з боку громадянського суспільства [21, с. 16-17].

Вагоме місце у детермінації волонтерської діяльності займають основні чинники, на яких вона будується (принципи), вивчення яких створює умови для окреслення відповідних її ознак: законності, гуманності, добросовісності, рівності, індивідуальності, непрофесійного характеру, соціальної спрямованості, добровільності, безоплатності, ефективності, безпечності [22, с. 52].

Закон України «Про волонтерську діяльність» характеризує таку діяльність як добровільну, соціально спрямовану, безоплатну, неприбуткову, яка здійснюється суб'єктом зі спеціальним правовим статусом на договірних засадах, має допоміжний характер, для якої нормативно визначено винятки за суб'єктом та сферою здійснення. З урахуванням викладеного тут варто додати, окрім допоміжного, також і представницький характер органів публічної адміністрації щодо реалізації окремих повноважень розглянутими суб'єктами в рамках волонтерської діяльності. З урахуванням невичерпного переліку напрямів здійснення волонтерської діяльності, що містяться у ч. 3 ст. 1 розглянутого нормативно-правового акта, у площині предмету права соціального забезпечення варто відзначити такі: 1) підтримка малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, які потребують соціальної реабілітації, осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах; 2) догляд за хворими, особами з інвалідністю, одинокими, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги; 3) допомога громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану; 4) надання волонтерської допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів; 5) допомога для подолання наслідків бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації.

Висновки. Таким чином, проведене в даній роботі дослідження правової природи волонтерської діяльності у змісті предмету права соціального забезпечення у розрізі наявних напрацювань та нормативно-правового підґрунтя надало можливість дійти таких висновків.

По-перше, волонтерська діяльність є формою благодійництва й охоплюється такими ознаками: добровільність, соціальна спрямованість, безоплатність, неприбутковість, здійснюється суб'єктом зі спеціальним правовим статусом, ґрунтується на договірних засадах, має допоміжний або представницький характер, має певні винятки за суб'єктом та сферою здійснення.

По-друге, така діяльність в українському суспільстві відзначається наступними рисами: висока самоорганізація; відтворює високий рівень формування громадянського суспільства, оперативність; корелятивність з відповідною підприємницькою діяльністю у тій чи іншій сфері; перехід від тимчасового до постійного характеру як соціального інституту.

По-третє, особа, яка здійснює волонтерську діяльність, стає суб'єктом реалізації соціальної функції публічної адміністрації, тим самим забезпечуючи підміну останньої інституціями громадянського суспільства.

По-четверте, в межах предмету права соціального забезпечення частина напрямів волонтерської діяльності займає гідне місце, що обґрунтоване релевантними повноваженнями таких суб'єктів й спрямованістю їх роботи в межах чинного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гапон О. Волонтерська діяльність як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2023. № 65. С. 19–22.
2. Сидоренко К.О. Адміністративно-правове регулювання волонтерської діяльності в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Запоріжжя, 2013. 18 с.
3. Сірко В.С. Адміністративно-правове регулювання волонтерської діяльності в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2018. 23 с.

4. Вашкович В.В. Адміністративно-правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Ужгород, 2019. 19 с.
5. Сергієнко Р.М. Надання освітніх і юридичних послуг молоддю в рамках благодійності через професійно спрямовану волонтерську діяльність. *Часопис Київського університету права.* 2023. № 4. С. 122–127.
6. Панченко А.О. Волонтерська діяльність як одна із форм благодійницької діяльності в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Випуск 84. Частина 2. С. 113–117.
7. Ліпкан В. Правова природа феномена інформаційного волонтерства. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 1. С. 121–131.
8. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження: монографія. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики, 2022. 240 с.
9. Котелевець А.М. Розвиток соціальної активності студентів у волонтерській діяльності. Дис. докт. філ. у галузі 23 «Соціальна робота». Київ, 2024. 362 с.
10. Томіна В.Ю., Пашаєв А.З. Порівняльно-правовий аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства в питаннях волонтерської діяльності. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2019. № 2. С. 13–16.
11. Волуйко О.М., Микитюк О.М. Волонтерська діяльність як чинник реалізації заходів правового режиму воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 2. С. 243–247.
12. Гарасимів Т. Право соціального забезпечення як галузь національного права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2018. № 906. С. 23–29.
13. Яковлєва Г. Право соціального забезпечення як самостійна галузь права в національній правовій системі України. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 3. С. 102–106.
14. Яковенко М.С. Вчення про принципи права соціального забезпечення: внесок харківської школи права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2021. Випуск 65. С. 411–415.
15. Кравченко О., Кулик М., Скочко М. Недержавні організації як суб'єкти соціального розвитку громад: досвід міжнародного благодійного фонду «Небайдужі». *Соціальна робота та соціальна освіта.* 2021. Вип. 1(6). С. 105–111.
16. Черкашина Т.О. Недержавні громадські організації як суб'єкт надання соціальної допомоги населенню. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2010. № 2 (6). С. 89–94.
17. Тищенко О.В. Концептуальні основи вчення про предмет права соціального забезпечення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2014. № 7. С. 161–164.
18. Ярошенко О.М. До питання про предмет права соціального забезпечення. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2017. № 3(90). С. 90–98.
19. Яковлєва Г.О. Суб'єкти права соціального забезпечення: автореф. дис. … докт. юрид. наук: спец. 12.00.05. Харків, 2019. 47 с.
20. Сербин Р.А. Детермінація форм благодійної діяльності. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 12. С. 47–52.
21. Головко О.В. Волонтерство в Україні: історико-правовий аспект. *Право і безпека.* 2023. № 2(89). С. 9–18.
22. Кравцова Є.О. Система принципів волонтерської діяльності в Україні. *Часопис Київського університету права.* 2023. № 2. С. 49–53.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.71

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ КОМПЕНСАЦІЇ В ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Малюга Л.Ю.,
докторка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-0523-221X

Малюга Л.Ю. Особливості інституту компенсації в трудовому праві України.

Стаття присвячена загальнотеоретичному аналізу інституту компенсації в трудовому праві з урахуванням сучасних трансформаційних процесів у сфері праці, впливу економічних коливань, цифровізації виробництва та викликів воєнного стану. Автор підкреслює, що компенсація є універсальним правовим механізмом, спрямованим на забезпечення балансу інтересів між працівником і роботодавцем, а також на підтримання стабільності соціально-трудових відносин. Досліджено багатофункціональну природу компенсації, яка поєднує відновлювальну, гарантійну та превентивну функції та дозволяє відшкодовувати працівникові матеріальні втрати (невиплата або несвоєчасна виплата заробітної плати, шкода, завдана здоров'ю тощо), компенсувати соціальні витрати, пов'язані з виконанням трудових обов'язків.

Автором продемонстровано відмінність компенсації від заробітної плати. Окреслено подвійний характер компенсації, а саме як відшкодування та як винагороди. Наголошено, що попри наявність численних досліджень провідних науковців, проблематика компенсацій у трудовому праві залишалася фрагментарно й поверхнево опрацьованою, здебільшого у межах ширших категорій – оплати праці, гарантій, пільг чи соціального захисту. Це зумовило відсутність єдиної теоретико-правової концепції та системного підходу до розуміння компенсації. Наголошено на відсутності у трудовому законодавстві нормативного визначення поняття «компенсація», що створює ризики неоднозначного тлумачення та ускладнює правозастосування.

У роботі обґрунтовується, що компенсація в трудовому праві виконує три базові завдання: забезпечує відновлення прав працівника, підтримує його соціально-економічну рівновагу та утримує роботодавця від порушень трудового законодавства. У підсумку сформульовано авторське визначення компенсації в трудовому праві, а також виведено її особливості та охарактеризовано сутність кожної з них. Стаття адресована науковцям, практикам, здобувачам вищої освіти і всім, хто цікавиться юридичною природою компенсації у період воєнного стану та післявоєнного відновлення в Україні.

Ключові слова: трудове право, компенсація, компенсаційні виплати, заробітна плата, гарантії та пільги, працівник, воєнний стан, соціальна безпека.

Malyuga L.Y. Peculiarities of the compensation institute in the labor law of Ukraine.

The article is devoted to a theoretical analysis of compensation in labor law in relation to the current transformation processes in the sphere of labor, the influx of economical labor, digitalization of production and the rise of the military. The author emphasizes that compensation is a universal legal mechanism aimed at ensuring a balance of interests between the employee and the employer, as well as maintaining the stability of social and labor vidnosin. The richly functional nature of compensation has been discovered, as it provides rejuvenating, guarantee and preventive functions and allows the employee to be compensated for material losses (non-payment or untimely payment of wages, damage to health, etc.), to compensate for social costs associated with the performance of labor duties, has been studied.

The author demonstrates the difference between compensation and wages. The dual nature of compensation is outlined, namely as compensation and as rewards. It is emphasized that despite the presence of numerous studies by leading scientists, the issue of compensation in labor law remained fragmentary and superficially developed, mostly within broader categories - wages, guarantees, benefits, or social protection. This led to the absence of a single theoretical and legal concept and a systematic approach to understanding compensation. The absence of a normative definition of the concept of «compensation» in labor legislation is emphasized, which creates risks of ambiguous interpretation and complicates law enforcement.

The scientific work substantiates that compensation in labor law performs three basic tasks: ensures the restoration of the employee's rights, maintains his socio-economic balance, and deters the employer

from violating labor legislation. As a result, the author's definition of compensation in labor law is formulated, as well as its features are deduced and the essence of each of them is characterized. The article is addressed to scientists, practitioners, higher education students, and everyone who is interested in the legal nature of compensation during martial law and post-war reconstruction in Ukraine.

Key words: labor law, compensation, compensation payments, wages, guarantees and benefits, employee, martial law, social security.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження інституту компенсації у трудовому праві зумовлена низкою як теоретичних, так і практичних чинників. Передусім, сучасні трансформаційні процеси у сфері праці, зокрема глибокі економічні коливання, зростання нестандартних форм зайнятості, цифровізація виробничих процесів та виклики воєнного стану, призводять до істотних змін у механізмах гарантування трудових прав працівників. За таких умов компенсація в трудовому праві постає як універсальний засіб підтримання балансу інтересів між працівником і роботодавцем, що забезпечує стабільність соціально-трудових відносин.

Компенсація в трудовому праві має багатофункціональний характер, оскільки поєднує захисну, відновлювальну та превентивну функції. Вона дозволяє відшкодовувати працівникові матеріальні втрати (невиплата або несвоєчасна виплата заробітної плати, шкода, завдана здоров'ю тощо), компенсувати соціальні витрати, пов'язані з виконанням трудових обов'язків (відрядження, переведення, використання особистого майна у виробничих цілях). При цьому компенсація стає своєрідним маркером цивілізованості трудового законодавства, адже відображає рівень соціальної орієнтованості держави та її здатність гарантувати людині гідні умови праці.

Компенсація має подвійну природу і може застосовуватись як для відшкодування, так і для винагороди. Крім того, вираз «послуги, надані працівниками» враховує й минулий час, тобто й особливості гарантійних виплат, на момент виплати яких працівник не виконує трудові обов'язки [1, с. 17]. Вищевказане дозволяє відмежувати компенсацію від оплати праці: якщо заробітна плата є винагородою за фактично виконану роботу, то компенсація може зберігати право працівника на фінансове забезпечення навіть за відсутності фактичного виконання трудової функції у визначений момент. Це особливо актуально при гарантійних виплатах - збереженні середнього заробітку за час виконання державних чи громадських обов'язків, при вимушеному прогулі у зв'язку з незаконним звільненням, а також у разі затримки остаточного розрахунку при звільненні.

Стан опрацювання проблематики. Тією чи іншою мірою проблематикою компенсацій в трудовому праві займалися у своїх наукових працях різні вчені, серед яких доцільно виділити наступних: В.М. Андріїв, В.В. Безусий, Н.Б. Болотіна, Т.М. Вахонєва, В.С. Венедіктов, С.В. Венедіктов, В.В. Волинець, О.О. Гаврилова, О.А. Губська, Л.П. Грузінова, М.В. Данилова, Ю.М. Дьомін, В.В. Жернаков, В.О. Журавель, С.В. Завада, Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, В.Л. Костюк, О.Л. Кучма, А.В. Маляренко, О.В. Москаленко, А.М. Островерх, В.В. Паришкура, А.Б. Парінов, В.І. Прокопенко, О.Є. Сонін, О.В. Тищенко, Г.І. Чанишева, В.І. Щербина, В.І. Фаринник, О.М. Ярошенко та інші. Проте доцільно наголосити, що, незважаючи на широкий перелік учених, які торкалися цієї тематики, дослідження компенсації в трудовому праві мали переважно фрагментарний і поверхневий характер. У науковій літературі вони здебільшого розглядалися як складова ширших категорій (оплати праці, гарантій та пільг, соціального захисту працівників тощо), що зумовило відсутність комплексного системного аналізу та належної узагальнюючої теоретико-правової концепції компенсацій у трудовому праві.

Мета дослідження: визначити поняття «компенсації в трудовому праві України», охарактеризувати його специфіку та сутність як правового явища.

Виклад основного матеріалу. Подвійна природа компенсації демонструє її інтегративний характер, який поєднує елементи як відшкодувального, так і стимулюючого механізму. Вона компенсує витрати чи шкоду, а також забезпечує економічну безперервність існування працівника, підтримуючи його життєвий рівень у тих випадках, коли він позбавлений можливості виконувати свої обов'язки через об'єктивні чи незаконні дії роботодавця. У цьому аспекті компенсація стає засобом соціальної стабільності, що узгоджується з конституційним принципом захисту права на працю та зобов'язаннями держави гарантувати громадянам належні умови реалізації цього права (ст. 43 Конституції України).

Відповідна конструкція відображає європейські стандарти компенсаційних механізмів, відповідно до яких обов'язок роботодавця здійснювати відшкодування чи гарантійні виплати не може бути поставлений у залежність від наявності безпосереднього трудового процесу на момент виплати. Це відповідає практиці Європейського суду з прав людини, який у справах проти України неодноразово наголошував, що невиплата або затримка компенсаційних виплат порушує право особи

на мирне володіння своїм майном у розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Взагалі, під терміном «компенсація» у сфері соціально-трудових відносин розглядають як певну виплату, винагороду, заохочення, благо, яку надає роботодавець (керівник) найманому працівникові за використання його робочої сили, а також як процес надання роботодавцем (керівником) певних виплат, винагород, благ, заохочень найманому працівникові [2, с. 86]. Таке розуміння компенсації, на перший погляд, може видаватися близьким до класичного визначення заробітної плати. Проте при глибшому аналізі стає очевидним, що компенсація не є тотожною заробітній платі, оскільки виконує більш широкий спектр функцій. Заробітна плата виступає основною формою оплати праці за фактично виконану роботу, тоді як компенсація може охоплювати виплати, що не залежать від безпосереднього результату трудової діяльності, а зумовлені особливостями її організації чи виникненням додаткових витрат у працівника.

Відсутність у трудовому законодавстві України нормативного визначення поняття «компенсація» є однією з ключових теоретико-практичних проблем сучасного трудового права. Така прогалина ускладнює правозастосування, створює ризики для неоднозначного тлумачення норм та породжує численні спори між працівниками й роботодавцями. Найближчим визначенням є те, що врегульоване на міжнародному рівні Міжнародними стандартами бухгалтерського обліку № 19, у ст. 8 яких визначено, що виплати працівникам – це всі форми компенсації, що їх надає суб'єкт господарювання в обмін на послуги, надані працівниками, або при звільненні [3]. Разом з тим, слід підкреслити, що бухгалтерсько-економічне визначення не може бути механічно перенесене у сферу трудового права. У правовій площині компенсація не обмежується обліковою чи фінансовою функцією, а слугує в першу чергу правозахисною. Вона забезпечує відновлення порушених прав, виконує превентивну роль у попередженні незаконних дій роботодавця та формує баланс інтересів сторін трудових правовідносин.

Важливим аспектом є те, що міжнародний стандарт акцентує на «послугах, наданих працівниками», що охоплює як період фактичного виконання трудових функцій, так і момент звільнення. Це відповідає сучасному уявленню про компенсацію як категорію, яка може існувати поза межами активного трудового процесу (наприклад, компенсація за невикористану відпустку, вихідна допомога, виплати при незаконному звільненні). Таким чином, міжнародне визначення відображає ключову рису компенсації - її здатність виходити за межі класичного розуміння «оплати праці», стаючи гарантією безперервності соціально-трудового захисту.

У главі VIII КЗпП України вживається термін «компенсації», а в інших галузевих нормативно-правових актах, зокрема актах фінансового права України, використовується термін «компенсаційні виплати». Іноді в навчальній літературі можна зустріти обидва терміни, які ототожнюються. Таким чином, відсутність нормативного визначення компенсацій характеризується відсутністю як у науковців, так і у законодавців єдиного розуміння цієї категорії [4, с. 75].

У зв'язку з цим, у сучасній науці трудового права сформувався ряд концептуальних позицій щодо визначення правової природи компенсацій та компенсаційних виплат. Вони відрізняються залежно від того, які ознаки беруться за основу – економічна сутність, юридичне призначення чи функціональна роль у трудових правовідносинах. Одні автори акцентують на відшкодувальному характері компенсації, інші – на її гарантійній та соціально-захисній функції, треті розглядають її як комплексну категорію, що поєднує відновлювальні, стимулюючі й превентивні елементи.

З урахуванням цього, у доктрині можна виокремити кілька базових підходів, які визначають сутність компенсації у трудовому праві. Нижче наводиться перелік найбільш характерних позицій, що відображають різноманітність доктринальних інтерпретацій: 1) компенсації за трудовим правом України – виплати роботодавців, право на отримання яких виникає у працівників в зв'язку з витратами, що понесені ними при виконанні трудових обов'язків, якщо ці витрати не викликані порушенням роботодавцями прав працівників, виявленні на цій основі кола правових норм, що утворюють відповідний правовий інститут, обґрунтуванні напрямків розвитку цього інституту та розробці пропозицій щодо подальшого удосконалення законодавства та практики його застосування [5, с. 16]; 2) компенсаційні виплати – це грошові виплати, що здійснюються у передбачених законом випадках для відшкодування працівникам додаткових витрат, яких вони зазнали у зв'язку: з виконанням трудових обов'язків чи переведенням на роботу в іншу місцевість, особливим характером роботи та ін. [6, с. 200–203]; 3) компенсаційні виплати – це грошові виплати, що здійснюються у передбачених законом випадках для відшкодування працівникам додаткових витрат, яких вони зазнали у зв'язку з виконанням трудових обов'язків чи переведенням на роботу в іншу місцевість, особливим характером роботи тощо [7, с. 278]; 4) компенсація - це вчинення стосовно людини певних дій, які спрямовані на усунення або ж послаблення у неї негативних психічних станів і процесів, викликаних приниженням оцінки її гідності внаслідок цього порушення [8, с. 22];

5) компенсаційні виплати – грошові виплати, спрямовані на відшкодування додаткових витрат, пов'язаних з виконанням працівником трудової функції (трудових обов'язків) [9, с. 304; 10, с. 26]; 6) компенсація – це грошова виплата, встановлена з метою відшкодування працівникам витрат, пов'язаних з виконанням ними трудових або інших обов'язків, передбачених КЗпП України та іншими нормативно-правовими актами [11, с. 107]; 7) компенсаційні виплати – це грошові виплати, що здійснюються у передбачених законом випадках для відшкодування працівникам додаткових витрат, які вони понесли у зв'язку з виконанням трудових обов'язків чи переведенням на роботу в іншу місцевість, особливим характером роботи тощо [12, с. 334]; 8) компенсаційна виплата в трудовому праві - винагорода, як правило, у грошовому вираженні, яку виплачує роботодавець працівнику, котра пов'язана із використанням праці останнього та спрямована на відшкодування додаткових витрат, не пов'язаних із порушенням роботодавцем норм законодавства, які поніс або планує понести працівник у зв'язку з виконанням трудових обов'язків [1, с. 55].

На основі узагальнених доктринальних позицій можна стверджувати, що сучасна наука трудового права пропонує доволі розмаїту палітру інтерпретацій поняття «компенсація». При цьому в межах усіх позицій можна простежити кілька ключових тенденцій. Так, наприклад, економіко-правовий підхід зводить компенсацію переважно до грошових виплат, які здійснюються з метою відшкодування працівникові додаткових витрат, понесених у зв'язку з виконанням трудових обов'язків. Такий підхід є найбільш розповсюдженим і відповідає класичній логіці трудового законодавства, яке передбачає конкретні механізми розрахунку та виплати (відрядження, переведення в іншу місцевість, особливі умови праці). Його перевагою є чіткість і формалізованість, однак обмеження полягає у недостатній увазі до немайнових аспектів компенсації.

Соціально-захисний підхід наголошує на інтегративному характері компенсації, яка покриває витрати і забезпечує збереження соціально-економічної рівноваги працівника. Тут акцент робиться на тому, що компенсація може виступати гарантійним механізмом, спрямованим на підтримку мінімальних стандартів гідної праці, незалежно від наявності чи відсутності порушення роботодавцем прав працівника.

Гуманістичний (антропоцентричний) підхід переносить акцент із суто матеріальної сфери на немайнові втрати, що стосуються гідності та психологічного стану працівника. У цьому контексті компенсація трактується як інструмент відновлення внутрішньої рівноваги особи у випадку приниження чи моральної шкоди.

Змішаний підхід, що простежується у низці сучасних публікацій, намагається інтегрувати всі три елементи: економічний, соціально-захисний і немайновий. Така позиція розглядає компенсацію як багатофункціональний правовий інститут, що має матеріально-грошове вираження, але при цьому виконує роль гарантії, засобу мотивації та інструменту забезпечення гідності працівника.

Отже, на нашу думку, компенсація в трудовому праві - це встановлений законодавством або трудовим договором багатофункціональний правовий інститут, що виражається у грошових чи інших виплатах, а також у спеціальних заходах, спрямованих на відшкодування працівникові додаткових витрат і (або) шкоди, завданих у зв'язку з виконанням трудових обов'язків чи особливостями організації праці, а також на забезпечення його соціальної захищеності та гідності як суб'єкта трудових правовідносин.

Компенсація характеризується такими особливостями: 1) компенсація виникає як наслідок об'єктивних витрат працівника, пов'язаних із виконанням трудових функцій (відрядження, переїзд, використання особистого майна у виробничих цілях) або правопорушення роботодавця, коли компенсація стає засобом відновлення порушених прав (затримка заробітної плати, незаконне звільнення, моральна шкода). Ця ознака дозволяє відмежувати компенсацію від заробітної плати, оскільки її джерелом є не факт праці, а юридичний чи фактичний стан, що потребує відшкодування; 2) функціональна ознака (за основними завданнями). Компенсація виконує триєдину роль: відновлювальну – покриває витрати та втрати працівника; гарантійну – забезпечує стабільність правового становища працівника незалежно від обставин; превентивну – утримує роботодавця від порушення трудових прав завдяки наявності фінансових наслідків. У цьому аспекті компенсація постає не лише як відшкодування, але і як системний регулятор трудових відносин; 3) компенсація має подвійну природу - матеріальну (грошові виплати чи матеріальні блага, що прямо компенсують витрати працівника) і нематеріальну (усунення або пом'якшення моральної шкоди, приниження, втрати гідності). Це виводить компенсацію за межі виключно фінансової категорії й підкреслює її гуманістичний вимір; 4) право на компенсацію може виникати до початку виконання трудової функції (передбачене завчасно, наприклад, компенсація витрат на переїзд до місця роботи) або після фактичного завершення виконання роботи або після припинення трудових відносин (компенсація за невикористану відпустку, вихідна допомога, виплати при звільненні); 5) компенсація є прямим правовим обов'язком роботодавця (автоматичні виплати, передбачені законом) та юрис-

дикційним засобом захисту (призначається за рішенням суду у разі порушення прав працівника, включаючи моральну шкоду чи стягнення середнього заробітку за вимушений прогул). Це підкреслює, що компенсація інтегрована у систему гарантій конституційного права на працю та судовий захист.

Додатковою ознакою компенсаційних виплат можемо назвати те, що вони провадяться в інтересах самого підприємства. Це компенсаційні виплати працівникам при їх переїзді на роботу в іншу місцевість, при службових відрядженнях, працівникам, які направляються на підвищення кваліфікації, на обстеження до медичного закладу, за зношування власних інструментів, які належать працівникові, виплати для винахідників і раціоналізаторів. Такі виплати здійснюються в інтересах підприємств, а тому вони мають фінансуватися самими підприємствами. У подібних випадках централізоване законодавство про працю повинно встановлювати мінімальний розмір таких компенсацій, а вже саме підприємство може їх підвищувати [13, с. 43].

Отже, можемо констатувати, що сутність і значення компенсації в трудовому праві зводиться до того, що у загальнотеоретичному контексті вона має три базові виміри:

1) правовий – вона конкретизує конституційні гарантії права на працю і соціальний захист, забезпечуючи механізм їхньої практичної реалізації та судового захисту;

2) соціальний – виступає засобом підтримання гідності та соціальної безпеки працівника, компенсуючи йому втрати або додаткові витрати незалежно від його індивідуального становища на ринку праці;

3) економічний – забезпечує баланс інтересів між працівником і роботодавцем, адже стимулює останнього дотримуватись законодавства та справедливих стандартів організації праці.

Висновки. Компенсація в трудовому праві проявляється у багатовимірності функцій – від відшкодування фактичних витрат і втрат до стимулювання професійного розвитку та захисту від негативних наслідків соціально-економічних ризиків. Компенсаційні виплати інтегровані як у національне, так і в міжнародне правове поле, що дозволяє розглядати їх як невід'ємний елемент сучасної концепції соціальної безпеки працівників. У загальнотеоретичному вимірі компенсації є виразом поєднання принципів соціальної справедливості, правової визначеності та ефективності правового регулювання. Вони забезпечують матеріальний захист працівників, а також виступають засобом підтримання стабільності трудових відносин у динамічних умовах розвитку суспільства.

Особливо гостро ця проблематика проявляється у період воєнного стану та післявоєнного відновлення, коли питання компенсації шкоди працівникам набувають додатково й гуманітарного значення. Це зумовлює потребу у комплексному реформуванні відповідних норм, їх гармонізації з міжнародними стандартами та виробленні чіткої, цілісної системи правового забезпечення компенсацій у трудовому праві України, здатної відповідати сучасним соціально-економічним викликам і забезпечувати реальний захист працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Парінов А.Б. Гарантійні та компенсаційні виплати у трудовому праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Парінов Андрій Борисович; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля, М-во освіти і науки України; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, М-во освіти і науки України. Київ, 2019. 203 с.
2. Цимбалюк С.О. Теорія компенсації та компенсаційного пакета. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика: зб. наук. праць.* 2012. № 1. С. 83–89.
3. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 19: Міжнародний стандарт Ради з Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку від 01.01.2012. URL: https: bitly.su/byj7QW84 (дата звернення: 20.11.2024).
4. Островерх А.М. До питання про компенсації в трудовому праві. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. Одеса, 2009. Вип. 46. С. 75–81.
5. Сонін О.Є. Компенсації за трудовим правом України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2003. 19 с.
6. Кисельова О.І. Трудове право України: навчальний посібник/ О.І. Кисельова, Т.А. Кобзєва. Суми: Сумський державний університет, 2017. 309 с.
7. Жернаков В.В., Прилипко С.М., Ярошенко О.М. Трудове право. Х.: Право, 2012. 496 с.
8. Рабінович П., Грищук О. Гідність людини як фундамент її природного права на компенсацію моральної шкоди. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 2. С. 14–23.
9. Мельник К.Ю. Трудове право України: підручник. Х.:Діса плюс, 2014. 480 с.
10. Свічкарьова Я.В. До питання про оплату праці за договором «мінімум-максимум». *Право та інновації.* 2017. № 2. С. 24–29.

11. Островерх А.М. Зміст гарантійних та компенсаційних виплат у трудовому праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 106–108.
12. Кучера В.О. Трудове право України: навчальний посібник/ кол. авторів; за ред. В.О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 564 с.
13. Севастьяненко К.О. Єдність і диференціація правового регулювання оплати праці: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Х., 2019. 177с.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.72

ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ – ОСНОВА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНИХ ВІДНОСИН: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Пунтус Д.А.,
доктор філософії права,
докторант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пунтус Д.А. Принципи права соціального забезпечення – основа правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин: досвід зарубіжних країн.

Стаття присвячена дослідженню керівних принципів права соціального забезпечення в зарубіжних країнах. Зауважено, що принципи права соціального забезпечення у зарубіжних країнах фактично відображають сутність і призначення соціального забезпечення, зокрема їх наявність, разом із предметом і методом, є показником самостійності галузі. Разом з тим звернуто увагу, що не дивлячись, що соціальне забезпечення в різних країнах загалом розвивається, формується за схожими механізмами та конструкціями, кожен із принципів, покладених в основу правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин має свою специфіку втілення та змістове наповнення в кожній із країн. Також зауважено що деякі із них проголошені й в Україні. Проте відмінність між вітчизняним і зарубіжним досвідом функціонування системи принципів права соціального забезпечення є реальність їх втілення зарубіжними країнами, системність та послідовність їхніх правових, організаційних, економічних, фінансових та інших заходів, які вживаються у рамках дотримання ключових правових вимог, які закладені у принципах соціального забезпечення, взаємоузгодженість побудови цілісної структури принципів у кожній країні, вивірене співвідношення різних за характером правового впливу та наслідками принципів залежно від обраної моделі соціального забезпечення. У цій науковій розвідці автором розглянуто особливості функціонування деяких галузевих принципів (принцип забезпечення гідного рівня життя, принцип єдності та диференціації соціального забезпечення, принцип адресності, принцип розвитку співробітництва між державними та недержавними секторами). Зважаючи на досвід проаналізованих зарубіжних держав, автором зроблено висновок, що для України важливо передусім визначити ту модель соціального забезпечення, яка є найбільш оптимальною саме для її правових, політичних, економічних і соціальних традицій і яка враховуватиме сучасний стан розвитку досліджуваної системи. Адже саме з обранням правильної моделі можна здобути чіткий орієнтир для подальшого розвитку та змістовного наповнення конкретних принципів права соціального забезпечення, їх оптимального поєднання, формування системи та співвідношення різних принципів.

Ключові слова: зарубіжний досвід, принципи, соціальне забезпечення, гідний рівень життя, адресність, єдність, диференціація, співробітництво, державні органи, недержавні організації.

Puntus D.A. Principles of social security law – the basis of legal regulation of social security relations: experience of foreign countries.

The article is devoted to the study of the guiding principles of social security law in foreign countries. It is noted that the principles of social security law in foreign countries actually reflect the essence and purpose of social security, in particular, their presence, together with the subject and method, is an indicator of the independence of the industry. At the same time, attention is drawn to the fact that despite the fact that social security in different countries generally develops and is formed according to similar mechanisms and structures, each of the principles laid down in the basis of legal regulation of social security relations has its own specifics of implementation and content in each of the countries. It is also noted that some of them have been proclaimed in Ukraine. However, the difference between domestic and foreign experience of the functioning of the system of principles of social security law is the reality of their implementation by foreign countries, the systematicity and consistency of their legal, organizational, economic, financial and other measures taken within the framework of compliance with the key legal requirements laid down in the principles of social security, the mutual consistency of building a holistic structure of principles in each country, the verified ratio of principles that differ in the nature of legal influence and consequences depending on the chosen model of social security. In this

scientific investigation, the author considered the features of the functioning of some sectoral principles (the principle of ensuring a decent standard of living, the principle of unity and differentiation of social security, the principle of targeting, the principle of developing cooperation between state and non-state sectors). Taking into account the experience of the analyzed foreign states, the author concludes that it is important for Ukraine, first of all, to determine the model of social security that is most optimal for its legal, political, economic and social traditions and that will take into account the current state of development of the system under study. After all, it is by choosing the right model that one can obtain a clear guideline for the further development and meaningful filling of specific principles of social security law, their optimal combination, the formation of a system and the correlation of various principles.

Key words: foreign experience, principles, social security, decent standard of living, targeting, unity, differentiation, cooperation, state bodies, non-state organizations.

Постановка проблеми. Процес створення ефективної системи соціального забезпечення в Україні залежить від багатьох чинників, одним із яких є використання досвіду зарубіжних країн, де ця система працює тривалий час і має позитивні результати. Зокрема, важливим для формування вітчизняного соціально-забезпечувального законодавства та здійснення правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин буде досвід тих зарубіжних країн, де функціонують ефективні системи соціального забезпечення. Це дозволить передусім розкрити ті дієві заходи, які вживаються цими державами задля утвердження ключових принципів у соціально-забезпечувальних відносинах, специфіку їх функціонування, а також визначити, які з наведених принципів є найбільш актуальними для України в аспекті подальшого їх застосування та запровадження.

Стан опрацювання. Дослідженням принципів соціального забезпечення займалися багато вчених, серед яких слід виділити: А.Л. Благодір, О.О. Богданова, К.В. Бориченко, Т.З. Гарасимів, К.В. Гнатенко, О.Л. Кучма, Є.О. Максимчук, О.В. Москаленко, С.М. Синчук, Б.І. Сташків, Г.В. Татаренко, О.В. Тищенко, І.Ю. Хомич, Т.Ю. Хренова, О.Г. Чутчева, О.М. Ярошенко та ін.

Мета статті – дослідження ключових принципів права соціального забезпечення у зарубіжних країнах, які виступають основою правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин.

Виклад основного матеріалу. Аналіз принципів, які покладені в основу правового регулювання відносин із соціального забезпечення в зарубіжних країнах, дозволяє зауважити, що наявні принципи у даній сфері, фактично відображають саму сутність та призначення соціального забезпечення. Серед найбільш загальних принципів слід виокремити – принцип гуманізму, принцип рівності, принцип верховенства права, принцип справедливості. Спеціальні галузеві принципи, такі як універсальність, доступність, забезпечення гідного рівня життя, обов'язковість соціального страхування, єдність та диференціація соціального забезпечення, адресність, розвиток співробітництва між державними та недержавними секторами та ін. також отримали своє поширення. Саме їх наявність, разом із предметом і методом, є показником самостійності галузі. Саме вони відображають головні риси та сутність відповідної галузі, специфіку правового статусу суб'єктів та учасників правовідносин [1, с. 267].

Не дивлячись, що соціальне забезпечення в різних державах загалом розвивається, формується за схожими механізмами та конструкціями, кожен із принципів, які покладені в основу правового регулювання відносин із соціального забезпечення має свою специфіку втілення та змістове наповнення в кожній із країн. Це передусім такі принципи, як-от: принцип забезпечення гідного рівня життя, принцип єдності та диференціації соціального забезпечення, принцип адресності, принцип розвитку співробітництва між державними та недержавними секторами та ін. У цій науковій розвідці розглянемо особливості їх функціонування в окремих зарубіжних країнах.

Принцип забезпечення гідного рівня життя. Так, у Конституції Бельгії (1994) проголошено право кожного на життя, що відповідає людській гідності. Зазначене право деталізується положеннями про право на працю, на справедливі умови праці та винагороду, право на соціальне страхування, охорону здоров'я, соціальну, медичну та юридичну допомогу, право на гідне житло та здорове навколишнє середовище [2, с. 123]. Відповідно до Конституції Італійської Республіки (1947) працівник має право на винагороду, що відповідає кількості й якості його праці, та достатню для забезпечення його та його родини вільного й гідного існування, а кожен нездатний до праці та позбавлений необхідних засобів до існування має право на підтримку й допомогу суспільства. Працівники мають право на те, щоб для них були передбачені та забезпечені засоби, що відповідають їхнім життєвим потребам, у випадках нещастя, хвороби, інвалідності, старості та незалежного від них безробіття.

Дещо іншим чином визначено право на гідний рівень життя у конституціях королівства Іспанія (1978), королівства Нідерландів (1983) та королівства Швеція (1974), зокрема воно визначається через обов'язок держави забезпечити гідний рівень життя. Так, в Іспанії він визначається як

обов'язок здійснювати покращення рівня життя та благополуччя всіх громадян, вирівнювання рівня життя всіх іспанців, а метою прийняття конституції проголошено в тому числі прогрес культури та економіки для забезпечення всім гідного рівня життя, а в Швеції – сприяти соціальному забезпеченню, безпеці та гідним умовам життя, у Нідерландах – піклуватися про забезпечення гідного рівня життя населення [3]. Найкращою у світі вважається модель соціальної роботи в Швеції, оскільки шведам вдалося об'єднати все позитивне з досвіду значної кількості країн. Економісти навіть ввели такий термін – «шведська модель». Будь-який житель Швеції економічно захищений у випадку хвороби, при народженні дитини, у зв'язку з нещасними випадками, травмами, втратою роботи й в старості. Крім того, всім нужденним виплачується грошова допомога, що забезпечує гідний рівень проживання [4, с. 132; 5, с. 69].

Як бачимо, у більшості конституцій, положення яких наведено, концепція гідного рівня життя людини як її суб'єктивне право, та як принцип і основна мета функціонування соціально-забезпечувальних відносин насамперед розкривається в тісному поєднанні з правом особи на працю, з її активною участю в реалізації права на працю, та, відповідно, здійснення власного матеріального забезпечення у зв'язку з власною реалізацією, отриманням справедливої винагороди за роботу, можливості сплачувати страхові внески тощо. Більшість держав закріплює норму, що надання соціального забезпечення здійснюється в разі, коли особа з об'єктивних причин позбавлена засобів до існування (непрацездатність, об'єктивно обумовлене безробіття). Важливим елементом концепту забезпечення гідного рівня життя є піклування держави про гідні умови праці, справедливу її оплату (винагороду, що відповідає як її кількості, так і якості). Також істотним у законодавстві зарубіжних держав є визначення критерію оцінки рівня матеріального забезпечення, який слід вважати гідним, тобто чітке окреслення характеристик обсягів такого забезпечення, його якості, характеристик житла, яким повинна бути забезпечена особа, розмірів виплат тощо.

Принцип єдності та диференціації соціального забезпечення. Принцип диференціації соціального забезпечення набув найбільшого поширення в державах зі скандинавською та континентальною моделями соціального забезпечення, в яких визначаються спеціальні категорії осіб, які слід вважати такими, що постраждали від дії соціальних ризиків, а також описується для кожної категорії специфіка, процедури, форми, види, обсяги соціального забезпечення. Для ліберальних моделей соціального забезпечення цей принцип також є актуальним, проте все ж застосовується він не так всебічно і не складає основи соціального забезпечення. Даний принцип, як зазначає І.І. Колосовська, полягає в установленні особливих умов та рівня соціального захисту для окремих категорій населення. Для цього застосовуються різні критерії: віковий, залежно від статі, кількості дітей, виду суспільно корисної діяльності, тривалості трудового (страхового) стажу, розміру попереднього заробітку, проживання на особливих територіях, майнового становища тощо. Принцип диференціації дає змогу коригувати індивідуальну міру споживання із урахуванням зазначених критеріїв [6, с. 147]. Він є невід'ємною складовою загальної системи принципів права соціального забезпечення. Його існування обумовлене тим, що сутністю соціального забезпечення є створення та надання необхідних благ матеріального або нематеріального характеру, що спрямоване на підвищення рівня життя людини, яка потрапила в скрутну життєву ситуацію, забезпечення її гідного існування. І тут важливим є забезпечення справедливості у визначенні розміру, форми, виду соціальної допомоги, послуги, виплати, яку необхідно надати у зв'язку з відповідними складними життєвими обставинами. Дотримання принципу диференціації у соціальному забезпеченні є необхідною умовою його якісного розвитку, ефективного задоволення потреб людини в соціальному забезпеченні й оптимального використання коштів, що спрямовані на витрати, пов'язані зі здійсненням соціального забезпечення. Поряд з тим принцип єдності соціального забезпечення покликаний зібрати воєдино всю систему норм, правил, положень, принципів, якими регулюється соціальне забезпечення, забезпечити його функціонування як цілісної структури, спрямованої на досягнення єдиних цілей.

Принцип адресності. Світова практика виокремлює три основні види адресної соціальної допомоги найбільш незахищеним категоріям громадян: (а) допомога по соціальному страхуванню (не вимагає перевірки доходів одержувачів цієї допомоги та надається їм на основі інформації про страхові внески особи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування і за фактом настання страхового випадку, наприклад, втрати працездатності чи досягнення пенсійного віку). Розмір соціальної допомоги перебуває в пропорційній залежності від трудових доходів і розмірів відрахувань на страхові платежі. Така система соціальної допомоги притаманна більшості країн Західної Європи (Австрія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Франція); (б) універсальна соціальна допомога (право на її отримання має кожен громадянин, незалежно від рівня доходу, сплачених страхових внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування або економічного статусу, наприклад, універсальні сімейні допомоги і безкоштовне медичне обслуговуван-

ня). Системи державної підтримки, засновані на наданні допомоги всім, хто потребує, створюються з метою забезпечення основних соціальних потреб громадян на рівні встановлених законодавством державних соціальних стандартів та нормативів. Така система соціальної допомоги характерна для країн Скандинавського регіону (Данія, Норвегія, Фінляндія, Швеція); (в) соціальна допомога, що надається на основі оцінки доходів (витрат) і факту настання певної події без перевірки даних про сплачені страхові внески на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Така система соціальної допомоги притаманна для англосаксонських країн (Велика Британія, Ірландія, Канада, США). У цих країнах матеріальна допомога має адресну спрямованість і надається лише за наявності необхідних і перевірених підстав [7, с. 72].

Принцип розвитку співробітництва між державним та недержавним секторами. Він є одним із важливих і прогресивних принципів правового регулювання правовідносин із соціального забезпечення у формуванні й наданні соціального забезпечення, який розвинений і практикується в більшості країн світу. Так, у багатьох європейських країнах діє так звана «контрактна» система відносин між державними та недержавними організаціями. Це означає, що серед тих організацій, які отримали ліцензію в місцевому органі влади, може бути відібрано декілька організацій, яким передають на обслуговування тих громадян, котрі мають право на державне соціальне обслуговування. Як правило, це відбувається на конкурсній основі. З переможцями конкурсу укладають контракт, у якому визначають умови й порядок надання допомоги. Контракт передбачає взаємні зобов'язання обох сторін, форму звітності та контролю. Отримання контракту від місцевих органів влади є престижним для недержавної організації, й організації конкурують між собою за отримання таких контрактів. Це забезпечує їм фіксовану частину фінансування. Таким чином, держава залишає за собою визначення клієнтів соціального обслуговування й обсягів соціальних послуг. Така форма взаємовідносин між державою та недержавними організаціями суттєво вплинула на розвиток соціальних послуг у територіальних громадах.

Особливо цінним, на думку І.І. Колосовської, є досвід Польщі, зокрема щодо реалізації принципу «взаємного доповнення», який полягає не в застосуванні вільно ринкової соціальної політики, а в її децентралізації. Там вважають, що співробітництво різних структур заради загальної вигоди є умовою соціального розвитку. Оптимальний варіант залежить від розумного розподілу завдань між державою, громадою та корпоративними структурами. Вважається, що розробка довготермінових програм у сфері соціального забезпечення, підготовка відповідного законодавства краще здійснюється органами державного управління, хоча до цього залучається і враховується думка неурядових інституцій. З іншого боку, існує підхід, що бюрократичні інститути державного сектору не будуть настільки успішні в ситуаціях, які вимагають швидкої адаптації до різних умов, а також наданні соціальних послуг різним групам населення і, особливо, в наданні тимчасових послуг чи здійсненні недовготривалих проєктів. Неурядові організації, на їх думку, найкраще виконують завдання, що дають мінімальний прибуток і вимагають усестороннього підходу до вирішення проблеми обмеженого кола клієнтів. На сьогодні у Польщі розвивається і третій, корпоративний сектор, метою якого є отримання прибутку від надання соціальних послуг [6, с. 149; 8].

Як прояв наведеного принципу варто вказати поширений у Великобританії принцип надання соціального забезпечення на конкурентних засадах. Так, усі послуги, що надаються в галузі освіти, медицини й інших сферах, законодавчо визначені як соціальні. Британці створили ринок соціальних послуг, який складається з державних, приватних соціальних служб й громадських організацій, що надають ці послуги. Таким чином, у людей є вибір, і в той же час створюється конкуренція стосовно якості й стандартів послуг між державою та приватними організаціями. Держава виділяє гроші на певну послугу, а користувач сам вирішує де її купувати – там, де вона більш якісна або де дешевша. Дуже важливо й те, що в європейських країнах, і, зокрема, у Великобританії, завжди точно знають, яка кількість людей має потребу в соціальних послугах. Відповідно вони можуть прорахувати необхідний обсяг фінансових ресурсів для надання цих послуг [5, с. 71].

Вважаємо цей принцип є перспективним і важливим для його запровадження в Україні. З одного боку, це більш поміркований та поступовий досвід Польщі, який є дуже актуальним і близьким для України для його перейняття та максимального запровадження. Він полягає у розвитку такого співробітництва, що заснований насамперед на взаємодії державних та недержавних інституцій, на децентралізації, делегуванні окремих повноважень щодо вирішення питань щодо соціального забезпечення місцевого значення або недовготривалих проєктів, які в цілому координуються та скеровуються державою, котра за допомогою законодавства визначає умови та види соціального забезпечення, надає спеціальне фінансування, закріплює стандарти соціального забезпечення тощо. З іншого боку, це більш радикальний (як для України), проте також позитивний досвід створення конкурентного середовища в наданні соціального забезпечення з боку інституцій різної політико-правової природи їх повноважень у Великій Британії. За певним аспектом надання

соціальних послуг на засадах конкуренції створює сприятливе середовище для розвитку ринку таких послуг, а також суб'єктів, які їх надають, для підвищення їх якості, удосконалення механізму, технологій, процедур надання послуг для того, щоб здійснити на ринку найбільш привабливу пропозицію. З іншого боку, актуальним залишається питання дотримання стандарту надання соціальних послуг, відслідковування оптимальності охоплення соціальним забезпеченням осіб, які його потребують, здійснення контролю за дотриманням законності в діяльності різних суб'єктів, що надають соціальні послуги, за цільовим використанням коштів. З огляду на специфіку розвитку української економічної, політичної, правової систем, а також правосвідомості громадян та рівня корупції, варто зауважити, що досвід Великої Британії доцільно враховувати в окремій його частині з метою залучення більшої кількості суб'єктів до надання соціального забезпечення, підвищення його якості, проте не надання соціального забезпечення на засадах вільного ринку, це є передчасним для нашої держави.

Висновки. Дослідження принципів права соціального забезпечення в зарубіжних країнах дозволило зробити висновок, що такі принципи проголошені й в Україні. Проте відмінність між вітчизняним і зарубіжним досвідом функціонування системи принципів права соціального забезпечення є реальність їх втілення зарубіжними країнами, системність та послідовність їхніх правових, організаційних, економічних, фінансових та інших заходів, які вживаються у рамках дотримання ключових правових вимог, які закладені у принципах соціального забезпечення, взаємоузгодженість побудови цілісної структури принципів у кожній країні, вивірене співвідношення різних за характером правового впливу та наслідками принципів залежно від обраної моделі соціального забезпечення. При цьому зауважено, що залежно від правосвідомості та правової культури суспільства, правових традицій, економічного, політичного, соціального становища в державі один і той самий принцип може набувати специфіки свого безпосереднього втілення в конкретних соціально-забезпечувальних правовідносинах, обумовлювати різні заходи щодо соціального забезпечення.

Зважаючи на досвід проаналізованих зарубіжних держав, зроблено висновок, що для України важливо передусім визначити ту модель соціального забезпечення, яка є найбільш оптимальною саме для її правових, політичних, економічних і соціальних традицій і яка враховуватиме сучасний стан розвитку досліджуваної системи. Адже саме з обранням правильної моделі можна здобути чіткий орієнтир для подальшого розвитку та змістового наповнення конкретних принципів соціально-забезпечувальних відносин, їх оптимального поєднання, формування системи та співвідношення різних принципів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Татаренко Г.В. Щодо принципів у праві соціального забезпечення. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. № 46. С. 260–270.
2. Кулачок-Тітова Л.В. Право на гідний рівень життя в міжнародному, зарубіжному та національному законодавстві. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Право*. 2014. № 1106. Вип. № 17. С. 122–126.
3. Владовська К., Плоскун В. Право на гідний життєвий рівень: особливості визначення у державах Європейського Союзу. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України.* 2019. Вип. 4. Юридичні науки. URL: http://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/legal/article/view/301.
4. Макарова О.В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки: монографія. Київ: Ліра-К, 2004.
5. Максимчук Є.О. Системи забезпечення соціального захисту в зарубіжних країнах. Наукові праці НДФІ. 2006. Вип. 4. С. 66–72.
6. Колосовська І.І. Особливості функціонування національних систем соціального захисту: європейська практика. Ефективність державного управління. 2014. Вип. 39. С. 145–151.
7. Гнатенко К.В. До питання змісту принципу адресності у праві соціального забезпечення. *Право та інновації*. 2020. № 2 (30). С. 70–75.
8. Досвід соціального захисту та роль організацій в Польщі. URL: http://lawngo.net/?itemid=523.

УДК 349.2; 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.73

ФОРМУВАННЯ БЕЗБАР'ЄРНОГО ПРОСТОРУ У СФЕРІ ПРАЦІ ДЛЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЯК НАПРЯМОК СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Тищенко О.В.,
доктор юридичних наук., професор,
професор кафедри трудового права
та права соціального забезпечення,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Черноус С.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового права
та права соціального забезпечення,
в.о. завідувачки кафедри трудового права
та права соціального забезпечення,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Тищенко О.В., Черноус С.М. Формування безбар'єрного простору у сфері праці для осіб з інвалідністю як напрямок соціальної політики держави.

В статті аналізуються проблеми соціального захисту осіб з інвалідністю в аспекті створення їм безбар'єрного простору на ринку праці. Обґрунтовується необхідність удосконалення правового регулювання системи соціальних послуг зокрема соціальної адаптації та соціального супроводу як необхідної складової забезпечення безбар'єрного середовища у сфері праці.

Аналізуються новітні ініціативи Європейського Союзу у напрямку забезпечення соціальної підтримки осіб з інвалідністю щодо ефективної реалізації ними права на працю. Наголошується на соціально-захисному значенні оновленої Стратегії прав осіб з інвалідністю на 2021-2030 роки, спрямованої на усунення бар'єрів і посилення доступності у всіх сферах життєдіяльності для осіб з інвалідністю.

Зазначається, що нагальною є потреба зміни підходів до сприйняття інвалідності. Тривалий час законодавство України ґрунтувалося на звуженому, однобокому концепті інвалідності лише крізь призму медичних ознак та характеристик стану здоров'я особи, що негативно позначилося на соціалізації осіб з інвалідністю, у тому числі й у сфері праці. Вказується, що такий підхід суперечив Міжнародній класифікації функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я (2001 р), де закріплена соціальна модель інвалідності, яка спрямована на всебічну інтеграцію осіб з інвалідністю у життя суспільства та держави.

Підкреслюється, що у соціальному законодавстві України відсутній дієвий юридичний механізм забезпечення права на працю осіб з інвалідністю у контексті дієвого сприяння їх зайнятості. Доводиться, що вказана проблема в умовах війни загострюється масовою інвалідизацією населення, зокрема наголошується на проблеми соціальної адаптації та соціального супроводу на ринку праці осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Констатується, що останні зміни, внесені у соціальне законодавство України, спрямовані на формування дієвого юридичного механізму забезпечення права на працю осіб з інвалідністю. Впровадження ефективної практики соціальної адаптації, соціального супроводу та розумного пристосування осіб з інвалідністю на ринку праці дозволить створити умови для впровадження безбар'єрного простору як основи соціальної політики сучасної європейської держави.

Ключові слова: безбар'єрний простір в Україні, соціальне законодавство, соціальні потреби особи з інвалідністю, соціальний захист, соціальні послуги, соціальна адаптація, юридичний механізм забезпечення права на працю, зайнятість осіб з інвалідністю.

Tyshchenko O.V., Chernous S.M. Formation of a barrier-free environment in the field of labour for persons with disabilities as a direction of state social policy.

The article analyses the problems of social protection of persons with disabilities in the aspect of creating a barrier-free space for them in the sphere of labour. It substantiates the necessity of improving the legal regulation of the system of social services, in particular social adaptation and social

accompaniment, as an essential component of ensuring a barrier-free environment in the sphere of labour.

The latest initiatives of the European Union aimed at providing social support for persons with disabilities for the effective realisation of their right to work are analysed. The article emphasises the social protection dimension of the updated Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021–2030, which is directed at removing barriers and strengthening accessibility in all spheres of life for persons with disabilities.

It is noted that there is an urgent need to change approaches to the perception of disability. For a long time, the legislation of Ukraine was based on a narrow, one-sided concept of disability only through the prism of medical signs and characteristics of a person's health, which negatively affected the socialisation of persons with disabilities, including in the sphere of labour. It is indicated that such an approach contradicted the International Classification of Functioning, Disability and Health (WHO, 2001), which enshrines the social model of disability aimed at the comprehensive integration of persons with disabilities into the life of society and the state.

It is emphasised that Ukrainian social legislation lacks an effective legal mechanism for ensuring the right of persons with disabilities to work in the context of promoting their employment. It is proved that this problem is aggravated under the conditions of war by the large-scale increase in disability among the population, with particular emphasis on the problems of social adaptation and social accompaniment in the labour market for persons with disabilities as a result of the war.

The article states that the latest changes introduced into the social legislation of Ukraine are aimed at forming an effective legal mechanism for ensuring the right of persons with disabilities to work. The introduction of effective practices of social adaptation, social accompaniment and reasonable accommodation of persons with disabilities in the labour market will make it possible to create conditions for the implementation of a barrier-free environment as the basis of the social policy of a modern European state.

Key words: barrier-free environment in Ukraine, social legislation, *social needs of persons with disabilities*, social protection, social services, social adaptation*, legal mechanism for ensuring the right to work,* employment of persons with disabilities.

Постановка проблеми. В умовах глобальних викликів та випробувань сучасного світу, які безпосередньо впливають на життя людини, постає завдання формування ефективної соціальної політики, спрямованої на захист прав і свобод особи у всіх сферах життя, зокрема у сфері праці. Як відомо, саме у площині трудових відносин відбувається соціалізація, реалізація та професійне становлення особи. Особливого значення та ваги набуває це питання, коли йдеться про осіб з інвалідністю як категорії населення, якість життя якої насамперед залежить від соціально-правових чинників, на яких базується система соціального захисту держави. Як наголошується в Європейській соціальній хартії (переглянутій), «особи з інвалідністю мають право на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства» [1]. Утім, законодавчо закріплені та проголошені засади активної соціальної інтеграції осіб з інвалідністю в соціум часто на практиці залишаються не реалізованими і не впровадженими повною мірою, що безпосередньо позначається на способі їхнього життя та рівні матеріального забезпечення. Вказане питання ще більше загострюється в умовах війни в Україні, коли в рази зростає інвалідизація населення і відповідно збільшується коло невідкладних проблем, обумовлених необхідністю посилення дієвості соціальних послуг для осіб з інвалідністю.

За таких обставин, пріоритетного значення набуває питання створення безбар'єрного простору у контексті спрямованості соціальних послуг на втілення принципу забезпечення соціальних потреб осіб з інвалідністю у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Саме тому, залишається актуальним та потребує подальшого аналізу та вивчення питання удосконалення правового забезпечення безбар'єрного простору як основи юридичного механізму реалізації права на працю осіб з інвалідністю.

Мета дослідження – базуючись на аналізі норм українського соціального законодавства, розглянути сучасні шляхи і напрямки удосконалення юридичного механізму забезпечення права на працю осіб з інвалідністю як складової системи соціальних послуг спрямованої на створення безбар'єрного простору.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблем соціального захисту осіб з інвалідністю є одним з найпоширеніших напрямів у сучасній доктрині права соціального захисту. Зокрема аналіз окремих питань правового регулювання соціального захисту осіб з інвалідністю у своїх працях здійснили такі українські вчені, як-от: Андріїв В., Москаленко О., Мельник В., Коробенко Н., Кучма О., Синчук С., Шумна Л. та інші. Водночас, масова інвалідизація населення України у зв'язку

з війною визначає потребу удосконалення юридичних механізмів, передусім у частині оновлення системи соціальних послуг, як засобу забезпечення безбар'єрного простору.

Виклад основного матеріалу. Створення безперешкодного середовища у сфері праці для всіх категорій населення, у тому числі щодо реалізації соціальних потреб осіб з інвалідністю, ускладнюється наявністю багатьох організаційно-правових, соціально-економічних проблем, які безпосередньо впливають на практичне втілення засад права на працю. За вказаних умов, формування та реалізація державної політики для забезпечення безперешкодного доступу всіх груп населення до різних сфер життєдіяльності мають стати основними завданнями держави, як складові євроінтеграційного процесу. Для розвитку безбар'єрного простору у нашій державі, цінними стали ініціативи першої леді України, Олени Зеленської, яка запропонувала і послідовно підтримує ідеї щодо візії суспільства без обмежень, у якому забезпечуються рівні права та можливості для усіх людей без виключення. Як наслідок цієї діяльності, в Україні з'явився електронний «Довідник безбар'єрності», у якому зафіксовані нові норми безбар'єрної мови, як важливого елементу безбар'єрності [2] для осіб з інвалідністю. Вагомим результатом цих ініціатив стало прийняття Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. Згідно Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року «…перед багатьма громадянами України стоїть ряд бар'єрів у реалізації своїх прав, отриманні доступу до публічних послуг та повноцінної участі у культурному, політичному та суспільному житті. Ці бар'єри наявні у різних сферах - від безперешкодного доступу до громадських та житлових будівель до працевлаштування чи культурного життя. Відсутність безбар'єрного середовища не лише створює проблеми для мільйонів громадян, але і призводить до загального погіршення добробуту кожної людини» [3]. Аксіоматичним, на нашу думку, є висновок, що в основі безперешкодної реалізації прав будь-якої особи знаходиться сучасний дієвий юридичний механізм. Отже, формування такого ефективного юридичного механізму забезпечення безбар'єрного простору є одним з основних завдань української держави, що є обґрунтованим і цілком відповідає сучасним тенденціям розвитку європейської спільноти. На актуальності виконання вказаного завдання наголошувалося у Стратегії Ради Європи про права осіб з інвалідністю на 2017–2023 роки. У п. 35 вказаного акту проголошено, що інвалідність є результатом взаємодії між окремими ступенями тяжкості інвалідності та існуючими поведінковим бар'єром та бар'єром навколишнього середовища. Інвалідність може перешкоджати повному здійсненню прав людини і основних свобод і не дозволяти особам з інвалідністю ефективно і в рівній мірі брати участь у суспільстві. Особи з численними, складними і пересічними ступенями тяжкості інвалідності стикаються з додатковими перешкодами і піддаються більш високому ризику інституціалізації, виключення та бідності. Заходи щодо запобігання або усунення існуючих бар'єрів потребують необхідних інвестицій для сталого розвитку або поліпшення доступності [4]. Необхідно відмітити, що не зупиняючись на досягнутому, у березні 2021 року Європейська комісія схвалила оновлення Стратегії прав осіб з інвалідністю на 2021–2030 роки, яка отримала назву «Союз рівності». Також були оприлюднені ініціативи щодо необхідності запровадження загальноєвропейської «картки інвалідності» (йдеться про документ єдиного зразка, на підставі якого забезпечуватиметься високий рівень соціального захисту та підтримки, зокрема у сфері зайнятості, для осіб з інвалідністю в країнах Європейського Союзу) (ЄС) [5]. По суті, мова йде про реалізацію уніфікації документального підтвердження статусу особи з інвалідністю в соціальному законодавстві країн європейської спільноти. Зрозуміло, що це є надзвичайно важливий крок у напрямку модернізації юридичного механізму забезпечення прав осіб з інвалідністю в ЄС.

Крім того, необхідно звернути увагу, що перегляд усталених підходів щодо шляхів інтеграції осіб з інвалідністю у суспільство був закладений ще в 2001 році в Міжнародній класифікації функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я (МКФ). МКФ інтегрує медичну модель (догляд і втручання) у соціальну модель, в якій інтеграція в суспільство є центральною концепцією. Активність, участь та фактори середовища займають центральне місце в цій класифікації. Лікування особи стосується дій, орієнтованих на соціальне оточення людини [6]. У дослідженні «Без бар'єрів, без кордонів», підготовленому у 2003 році для створення міжнародних проєктів для молоді з різними здібностями (включаючи осіб з інвалідністю та без неї) обґрунтовувалося, що «інвалідність має не лише медичні, а й соціальні причини. Особи з інвалідністю часто виключаються або їм надається інший статус іншими людьми, оскільки вони не відповідають соціальним очікуванням, тобто не можуть займатися тією ж діяльністю так само, як і інші люди. І це часто є найбільшою перешкодою, а не сама інвалідність» [7]. Зазначене дослідження вказує на те, що на початку 2000-х років вже давно назріла необхідність перегляду існуючих підходів щодо соціально-правового захисту осіб з інвалідністю, виникла потреба закріплення на міжнародному рівні нових засад на яких базуються соціальні потреби осіб з інвалідністю, насамперед у сфері праці, де особа реалізується у тому чи іншому професійному напрямку.

Вагомим кроком на шляху до забезпечення рівної можливості здійснення особами з інвалідністю прав людини й основоположних свобод, а також заохочення до поваги їхньої гідності, стало підписання 13 грудня 2006 року Міжнародного документу ООН - Конвенції про права осіб з інвалідністю (далі – Конвенція). Згідно зі статтею 27 Конвенції: «Держави-учасниці визнають право осіб з інвалідністю на працю нарівні з іншими; воно включає право на отримання можливості заробляти собі на життя працею, яку особа з інвалідністю вільно вибрала чи на яку вона вільно погодилась, в умовах, коли ринок праці та виробниче середовище є відкритими, інклюзивними та доступними для осіб з інвалідністю. Держави-учасниці забезпечують і заохочують реалізацію права на працю, зокрема тими особами, які отримують інвалідність під час трудової діяльності, шляхом ужиття, у тому числі в законодавчому порядку, належних заходів, спрямованих, зокрема, на таке: a) заборону дискримінації за ознакою інвалідності стосовно всіх питань, які стосуються всіх форм зайнятості, зокрема умов прийому на роботу, наймання та зайнятості, збереження роботи, просування по службі та безпечних і здорових умов праці; b) захист прав осіб з інвалідністю нарівні з іншими на справедливі й сприятливі умови праці, зокрема рівні можливості й рівну винагороду за працю рівної цінності, безпечні та здорові умови праці, зокрема захист від домагань, та задоволення скарг; c) забезпечення того, щоб особи з інвалідністю могли здійснювати свої трудові й профспілкові права нарівні з іншими; d) надання особам з інвалідністю можливості для ефективного доступу до загальних програм технічної та професійної орієнтації, служб працевлаштування та професійного й безперервного навчання; e) розширення на ринку праці можливостей для працевлаштування осіб з інвалідністю та просування їх по службі, а також надання допомоги в пошуку, отриманні, збереженні та відновленні роботи; f) розширення можливостей для індивідуальної трудової діяльності, підприємництва, розвитку кооперативів і організації власної справи; g) працевлаштування осіб з інвалідністю у державному секторі; h) стимулювання наймання осіб з інвалідністю у приватному секторі за допомогою належних стратегій і заходів, які можуть включати програми позитивних дій, стимули та інші заходи; i) забезпечення особам з інвалідністю розумного пристосування робочого місця; j) заохочення набуття особами з інвалідністю досвіду роботи в умовах відкритого ринку праці; k) заохочення програм професійної та кваліфікаційної реабілітації, збереження робочих місць і повернення на роботу для осіб з інвалідністю [8]. Крім того, досягненню повноцінної участі осіб з інвалідністю завдяки універсальному проектуванню і дизайну присвячена Рекомендація CM/Rec (2009)8 Комітету міністрів від 21 жовтня 2009 р., де підкреслено, що «в процесі інтеграції осіб з інвалідністю у суспільство, концептуальні й методологічні зміни відбувалися в Європі з середини 20-го століття, а саме, перехід від підходів, які визначали й вилучали існуючи бар'єри, що перешкоджали участі осіб з інвалідністю у житті суспільства, на надання особливого значення униканю створення будь-яких нових бар'єрів, щоб забезпечити рівні та демократичні права в суспільстві для всіх, незважаючи на вік, здібності чи культурне підґрунтя» [9]. Таким чином, у соціальному законодавстві сучасної Європи для осіб з інвалідністю поступово закладалися основи безбар'єрного доступу до всіх сфер життєдіяльності, включаючи сферу зайнятості. І хоча на сьогодні далеко не всі проблеми щодо цього питання вирішені, проте результати роботи у цьому напрямку у провідних країнах європейської спільноти є дуже відчутними. Згідно статистичних даних, в ЄС на ринку праці задіяні в середньому 57% людей з інвалідністю (зайняті та безробітні), а серед людей без інвалідності цей показник складає 80% [10]. З огляду на це, з метою покращання становища осіб з інвалідністю на ринку праці, Рада ЄС у 2024 році опублікувала рекомендації, спрямовані на поліпшення умов працевлаштування для осіб з інвалідністю в країнах-членах ЄС. У цих рекомендаціях наголошується на важливості створення інклюзивного ринку праці, який сприятиме рівним можливостям для всіх. Ключові рекомендації Ради ЄС: 1). Інтеграція осіб з інвалідністю у ринок праці: розробка та впровадження програм професійної підготовки; забезпечення доступу до освіти та перекваліфікації для людей з інвалідністю. 2) Усунення бар'єрів: забезпечення фізичної, інформаційної та цифрової доступності робочих місць; зменшення бюрократичних перешкод для роботодавців, які працевлаштовують осіб з інвалідністю. 3) Фінансова підтримка роботодавців: надання грантів або податкових пільг для компаній, що створюють робочі місця для осіб з інвалідністю; розширення програм субсидування заробітної плати [11]. Тож, створення безбар'єрного середовища для осіб з інвалідністю і на сьогодні залишається одним з головних завдань соціальної політики провідних країн європейської спільноти.

В Україні, на початковому етапі розробки соціального законодавства, формування юридичного механізму забезпечення права осіб з інвалідністю на працю, ґрунтувалося на дискримінаційній ідеї виключно медичної концепції інвалідності, за якою, ознакою спроможності особи реалізуватися у сфері праці стали насамперед медичні показники. Практично не підлягали урахуванню можливі напрямки та шляхи створення умов для реалізації права на працю такою особою у спеціальних пристосованих під її функціональні можливості умовах. Як слушно вказує експертка проєкту Euroscope (ГО «ANTS») Онуфрик М., у зв'язку з тим, що в Україні до цього часу діє медична модель

інвалідності, яка передбачає, що цей стан пов'язаний виключно із хворобами, ще щонайменше три мільйони осіб (згідно даних про кількість населення до повномасштабного вторгнення) виключені з системи підтримки таких осіб і не отримують належну допомогу та послуги. Так, за інформацією Всесвітньої організації охорони здоров'я частка осіб з інвалідністю у світі складає понад 15%, тому навіть інформація надана нашим партнерам щодо 6% не відповідає реальній ситуації і є в кілька разів заниженою [12]. Зрозуміло, що всі ці проблеми гальмували і продовжують гальмувати процес створення безбар'єрного суспільства в Україні і потребують нагального невідкладного вирішення.

Як зазначалось вище, про відсутність протягом тривалого часу чіткого спрямування на активне включення осіб з інвалідністю у сферу праці як вагому ознаку безбар'єрного суспільства, засвідчує розвиток національного соціального законодавства, яке регулює особливості соціального захисту цієї категорії осіб. Про зазначене свідчить перша редакція статті 17 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю» від 21.03.1991 р. № 875-XII, де зазначалось, що «з метою реалізації творчих і виробничих здібностей інвалідів та з урахуванням індивідуальних програм реабілітації їм забезпечується право працювати на підприємствах (об'єднаннях), в установах і організаціях із звичайними умовами праці, в цехах і на дільницях, де застосовується праця інвалідів, а також займатися індивідуальною та іншою трудовою діяльністю, яка не заборонена законом» [13]. Тобто, прослідковується формалізовано-декларативний підхід щодо реалізації права на працю осіб з інвалідністю, який не підкріплений дієвим юридичним механізмом забезпечення права на працю в аспекті інтеграції особи з інвалідністю у виробниче середовище. Слід звернути увагу, що не вирішував проблему і встановлений обов'язковий норматив робочих місць призначених для працевлаштування осіб з інвалідністю. На початку 90-х років XX століття цей норматив встановлювався не нижче п'яти відсотків від загальної чисельності працівників, якщо працювало на підприємствах, в установах, організаціях не менш як 20 чоловік. Щоправда, поступово законодавство змінювалося, і Законом від 01.12.1994 р. № 204/94-ВР вже було змінено нормативи робочих місць, призначених для працевлаштування осіб з інвалідністю, і визначено для всіх підприємств (об'єднань), установ і організацій (незалежно від форм власності та господарювання) у розмірі не менше чотирьох відсотків від загальної чисельності працюючих; якщо працює від 15 до 25 чоловік – встановлено норматив у кількості одного робочого місця [14]. Реалії вказують, що здебільшого проблеми з дотриманням вимог щодо нормативу для працевлаштування осіб з інвалідністю насамперед пов'язані з труднощами пристосування робочих місць для потреб таких осіб. За вказаних умов, виникла гостра необхідність внесення у соціальне законодавство змін та доповнень. Законом України від 23.02.2006 р. № 3483-IV «Про внесення змін до деяких законів України щодо реалізації інвалідами права на трудову зайнятість» (далі – Закон № 3483-IV), цитовану вище статтю 17 було доповнено положеннями щодо створення у разі необхідності підприємствами, установами і організації спеціальних робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, здійснюючи для цього адаптацію основного і додаткового обладнання, технічного оснащення і пристосування тощо з урахуванням їх обмежених можливостей [15]. Утім, навіть означених змін було недостатньо для конструктивної діяльності у напрямку соціальної підтримки осіб з інвалідністю у сфері зайнятості, особливо щодо доступності та розумного пристосування до навколишнього середовища.

До істотних перепон з якими постійно стикаються особи з інвалідністю в Україні у процесі реалізації права на працю слід віднести такі, як-от: поширення неправомірної практики неврахування потреб осіб з інвалідністю під час проектування та забудови населених пунктів; не створення необхідних умов для експлуатації об'єктів житлового та громадського призначення всіма громадянами незалежно від стану їх здоров'я і ступеня мобільності; недостатня координація дій установ та організацій з цих питань; стримування процесу створення сприятливих умов для життєдіяльності людей з обмеженими фізичними можливостями стримується неналежним фінансовим забезпеченням [16]. За даними Львівського обласного центру зайнятості, «в Україні мешкає понад 2,7 млн людей з інвалідністю. І лише 16% із них мають роботу. Одна із причин, що зупиняє людину з інвалідністю податися на вакансію - це відсутність належних умов для роботи. За інформацією Громадської організації «Доступно UA» більшість пошуківців з інвалідністю навіть не розглядають оголошення, якщо там не вказано, що роботодавець готовий взяти такого фахівця на роботу. Роботодавець же, зі свого боку, часто не готовий створити інклюзивні умови. Адже побоюється додаткових фінансових витрат, або йому банально бракує знань про те, як облаштувати робоче місце для такого працівника. Тобто іноді заважають розповсюджені в суспільстві стереотипи» [17]. Відповідно, особи з інвалідністю, не отримуючи належної підтримки і супроводу під час соціальної адаптації у сфері трудової діяльності, почасти стають для роботодавців суб'єктами, організація праці яких створює додаткові організаційні навантаження. Цей підхід, призводить до поширеної практики проблем працевлаштування осіб з інвалідністю, що залишається досить відчутним для розвитку суспільства загалом.

Про глобальне значення і важливість соціального захисту осіб з інвалідністю у всіх сферах життєдіяльності, у тому числі сфері праці, свідчить той факт, що у статті 3 Закону України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. № 2671-VIII серед засад, покладених в основу надання соціальних послуг, на перше місце винесено принцип дотримання прав людини, прав дитини та прав осіб з інвалідністю. Загальний аналіз класифікації соціальних послуг, викладених у пункті 6 статті 16 вказаного Закону, дає можливість констатувати, що до базових соціальних послуг, спрямованих на підтримку осіб з інвалідністю у сфері праці, насамперед віднесені такі: соціальна адаптація; соціальна інтеграція та реінтеграція; соціальний супровід [18]. Практична реалізація надання соціальних послуг особам з інвалідністю в умовах війни вказує на те, що дієвим критерієм їх ефективності для врахування всіх соціальних потреб осіб з інвалідністю є застосування комплексного та індивідуального підходу надавачів соціальних послуг, роботодавців, інших уповноважених суб'єктів у сфері соціального захисту населення.

Правовий порядок реалізації соціальної послуги соціальної адаптації закріплений в Державному стандарті соціальної адаптації, затверджений наказом Міністерства соціальної політики України від 18.05.2015 р. № 514. За змістом абзацу сьомого пункту 4 розділу I цього Порядку, соціальна послуга соціальної адаптації осіб з інвалідністю - це комплекс заходів, що здійснюються протягом строку, необхідного для процесу їх активного гармонійного пристосування до змінених умов соціального середовища, спрямованих на усунення/пристосування обмежень життєдіяльності для підтримки соціальної незалежності, збереження та продовження їхньої соціальної активності [19]. Тобто, одним з головних завдань соціальної адаптації осіб з інвалідністю є усунення обмежень і підтримка їх соціальної активності у всіх сферах життя, у тому числі у трудовій діяльності. Соціальна адаптація осіб з інвалідністю на ринку праці України має базуватися на сучасних тенденціях соціально-економічного розвитку, значна увага має приділятися запитам на ті професії та спеціальності, які необхідні сьогодні і зараз, особливо в умовах воєнного стану. Досліджуючи проблеми соціального захисту осіб з інвалідністю, науковці Смирнова І., Медведєва Т, Серьогіна О. слушно підкреслюють, що людина з інвалідністю об'єктивно має додаткові потреби, проблема створення відповідних умов для забезпечення її трудової діяльності та професійного навчання також набуває відповідного специфічного змісту і певних особливостей [20]. Слід ураховувати, що в умовах війни суттєво зростає чисельність ветеранів війни, зокрема осіб з інвалідністю внаслідок війни, відповідно проблема забезпечення соціальних потреб цієї категорії осіб у сфері зайнятості набуває одного з першочергових завдань держави. За даними онлайн-опитування «Актуальні потреби та бачення можливостей для кар'єрного професійного зростання ветеранів», проведеного серед ветеранів та діючих військовослужбовців Українським ветеранським фондом у січні 2024 року, відповідаючи на запитання про перешкоди у сфері зайнятості, з якими можуть зіштовхнутись ветерани у цивільному житті, переважна більшість опитаних вказала такі варіанти відповідей: психічний стан здоров'я (71,14%); недостатня/неконкурентна заробітна плата (68,94%); фізичний стан здоров'я (67,31%); відсутність вакансій за місцем проживання (54,94%). Також ймовірними перешкодами, на які вказують ветерани та військовослужбовці, є: брак знань або втрата навичок (42,28%); відсутність адаптаційного періоду на робочому місці (39,12%); група інвалідності (37,39%); втрата інтересу працювати (36,91%); відсутність підтримки в колективі (27,90%); відсутність можливості опанувати нову професію (21,28%); бажання працювати лише на себе, мати власну справу (15,53%) [21]. Це дослідження красномовно засвідчує про наявні вагомі проблеми у сфері зайнятості з якими стикаються і існування яких передбачають ветерани війни. Зважаючи на вказане, в умовах побудови безбар'єрного суспільства, діяльність як державних інституцій зокрема, так і всього суспільства загалом, повинна бути направлена на формування нових правових напрямків соціальної підтримки осіб з інвалідністю. Як вказує, аналізуючи актуальні проблеми соціального захисту осіб з інвалідністю, Якушенко Л., для працевлаштування людини з інвалідністю роботодавці повинні створити належні умови праці, адаптувати відповідним чином вже існуючі виробничі потужності та робочі місця. Це, природно, пов'язано з певними витратами, яких вони і намагаються уникнути. Існуючий механізм реалізації права людини із інвалідністю на працю не здатен залучити їх до реальної праці та соціального життя, а роботодавців змусити працевлаштовувати людей з інвалідністю [22]. З огляду на зазначене, закономірно важливим фактором покращання соціально-правового становища осіб з інвалідністю на ринку праці є вдосконалення системи соціальних послуг, з зосередженням уваги на їх комплексному характері в контексті соціальної підтримки осіб з інвалідністю у сфері праці як складової безбар'єрного простору.

Основою для створення дієвого правового механізму забезпечення права на працю осіб з інвалідністю має стати усвідомлення необхідності активного включення осіб з інвалідністю в усі сфери професійної діяльності, зокрема доступу до державної служби. Саме з метою забезпечення рівного доступу до державної служби та надання державним органам допомоги у плануванні та організа-

ції проведення конкурсу на зайняття посад державної служби для якісного добору осіб, здатних професійно виконувати посадові обов'язки, в Україні була розроблена Методика забезпечення осіб з інвалідністю, які бажають взяти участь у конкурсі на зайняття посад державної служби, розумним пристосуванням, затверджена наказом Національного агентства України з питань державної служби від 01.10.2021 р. № 157-21. В п.п. 1, 3 Розділу ІІІ Методики зазначено: «1. Приміщення, в якому проводиться конкурс, будинків і споруд, в яких розташовані такі приміщення, повинні бути доступними для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення.

2. Якщо діючі об'єкти неможливо повністю пристосувати для потреб осіб з інвалідністю їх розумне пристосування здійснюється відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні».

3. Розумне пристосування особам з інвалідністю, які бажають взяти участь у конкурсі, має забезпечуватися відповідно до індивідуальних функціональних можливостей таких осіб» [23]. Дійсно, розумне пристосування має базуватися на конкретних потребах особи з інвалідністю, щоб створити їй безбар'єрні можливості для дієвого включення у всі сфери життя.

Також на створення сприятливих умов для працевлаштування осіб з інвалідністю, в тому числі шляхом закріплення правових засад для практичного впровадження апробованих в інших країнах підходів до розвитку стимулюючих механізмів для роботодавців, розширення можливостей для осіб з інвалідністю, спрямований Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю» від 15.01.2025 р. № 4219-IX, який набуває чинності з 01.01.2026 р. [24]. Відповідно до вказаного нормативного акту розширюються можливості працевлаштування для людей з інвалідністю; особа з інвалідністю отримує послугу соціального супроводу на робочому місці (у взаємодії з роботодавцем, трудовим колективом), додатково може залучатися персональний асистент, перекладач жестової мови; активно залучаються приватні агенції для працевлаштування людей з інвалідністю; впроваджуються державні стандарти облаштування робочого місця для різних видів втрати функціоналу; роботодавець може отримати компенсацію за застосування розумного пристосування робочого місця для працівника з інвалідністю за рахунок спеціально створеного фонду, що наповнюється з цільових внесків; особа з інвалідністю, яка здійснює діяльність як ФОП, також може отримати компенсацію для облаштування свого робочого місця; роботодавцям надається можливість обирати, або працевлаштувати осіб з інвалідністю в межах нормативу або сплатити цільовий внесок, який спрямовується до фонду для підтримки працевлаштування людей з інвалідністю; створюються нові можливості для соціального підприємництва, а саме пільги та компенсації можуть отримати не лише підприємства громадських організацій осіб з інвалідністю, а й будь-які підприємства, що працевлаштовують визначену в законі кількість осіб з інвалідністю; розширюються критерії для створення підприємств трудової інтеграції та захищеного працевлаштування [25]. Таким чином, закладаються підвалини для розвитку безбар'єрного простору на ринку праці в Україні через активне залучення до праці осіб з інвалідністю шляхом розширення можливостей для індивідуальної трудової діяльності, підприємництва, прийняття осіб з інвалідністю на роботу у державному секторі; здійснення для осіб з інвалідністю ефективного супроводу і заходів розумного пристосування робочого місця; стимулювання найману осіб з інвалідністю у приватному секторі; заохочення набуття особами з інвалідністю досвіду роботи в умовах відкритого ринку праці у воєнний і післявоєнний час; впровадження дієвих програм професійної реабілітації, а також сприяння заходам з медичної, реабілітаційної, психологічної допомоги, санаторно-курортного лікування, інших відновлювальних (реінтеграційних) заходів для осіб з інвалідністю, у тому числі осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Висновки. Розглянувши сучасні проблеми формування безбар'єрного простору у сфері праці для осіб з інвалідністю як напрямку соціальної політики держави, слід констатувати, що:

Практика ЄС щодо побудови безбар'єрного простору в контексті можливостей для всіх категорій населення засвідчує, що безперешкодне залучення до всіх сфер життя у суспільстві, зокрема і сфери праці, є одним з головних чинників високих показників демократичних процесів, індексу людського розвитку і якості життя.

В Україні, тривалий час формувалася архаїчна за змістом система соціальних послуг, коли соціальна підтримка, соціальна адаптація, соціальний супровід осіб з інвалідністю у сфері праці були декларативними, позбавленими ефективного юридичного механізму забезпечення права на працю. Не сприяли вдосконаленню цієї системи і необґрунтована відсутність у вітчизняному соціальному законодавстві комплексного підходу щодо необхідності трансформації медичної моделі інвалідності в соціальну, спрямовану на широке включення осіб з інвалідністю у ринок праці задля реалізації соціальних потреб таких осіб та залучення їх до всіх суспільних процесів на рівних умовах.

Попри очевидні проблеми, з якими в Україні на ринку праці стикаються особи з інвалідністю, не можна не відмітити певні позитивні зрушення, які відбуваються на сьогодні. Вагомий вплив на

активізацію соціально-правових процесів щодо удосконалення правового регулювання соціального захисту осіб з інвалідністю у сфері праці мало прийняття у 2021 році Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. Розробка такої стратегії зумовила необхідність реформування правового регулювання системи соціальних послуг, спрямованих на забезпечення формування безбар'єрного простору у сфері праці для осіб з інвалідністю. Логічним продовженням зазначеної соціальної політики стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю» № 4219-IX. Вказаний нормативно-правовий акт втілює ідею осучаснення норм Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», що ґрунтується на врахуванні інтересів як осіб з інвалідністю, так і роботодавців, і є основою юридичного механізму забезпечення права на працю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська соціальна хартія (переглянута): Хартія, Міжнародний документ Ради Європи від 03.05.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
2. Перша леді Олена Зеленська презентувала «Довідник безбар'єрності». URL: https://bukoda.gov.ua/news/persha-ledi-olena-zelenska-prezentuvala-dovidnik-bezbaryernosti.
3. Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text.
4. Стратегія Ради Європи про права осіб з інвалідністю на 2017-2023 роки. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/evropi.pdf.
5. Європейська Комісія підтверджує оновлення Стратегії прав людей з інвалідністю! URL: https://naiu.org.ua/archives/news/yevropejska-komisiya-pidtverdzhuye-onovlennya-strategiyi-prav-lyudej-z-invalidnistyu#:~:text=.
6. Міжнародна класифікація функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я. URL: https://www.ukrothe.eu/sites/default/files/uploads/s4-icf-mizhnarodna-klasifikaciya-funkcionuvannya-obmezhennya-zhittediyalnosti-ta-zdorovya.pdf.
7. No Borders, No Barriers, URL: https://www.salto-youth.net/downloads/4-17-913/NoBarriersNoBorders.pdf.
8. Конвенція про права осіб з інвалідністю: Конвенція, Міжнародний документ ООН від 13.12.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_g71.
9. Щодо досягнення повноцінної участі завдяки Універсальному проектуванню і дизайну: Рекомендації CM/Rec (2009)8 Комітету міністрів державам-членам, прийняті Комітетом міністрів 21 жовтня 2009 р. URL: https://ud.org.ua/zakonodavstvo/mizhnarodni-dokumenti-ta-standarti/172-cmrec2009.
10. Дроботун В. Стратегія ЄС щодо працевлаштування людей з інвалідністю. URL: https://naiu.org.ua/archives/33604.
11. Рада ЄС закликає посилити підтримку працевлаштування осіб з інвалідністю. URL: https://naiu.org.ua/archives/news/rada-yes-zaklykaye-posylyty-pidtrymku-praczevlashtuvannya-osib-z-invalidnistyu.
12. Онуфрик М. Вимога ЄС щодо деінституціалізації послуг для людей з інвалідністю в Україні: чому це важливо і з чого почати? URL: https://ants.org.ua/vimoga-yes-shhodo-deinstituczializacziyi-poslug-dlya-lyudej-z-invalidnistyu-v-ukrayini-chomu-cze-vazhlivo-i-z-chogo-pochati/.
13. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю: Закон України 21.03.1991 р. № 875-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12/ed19910321#Text.
14. Про внесення змін до Закону Української РСР «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР»: Закон України від 01.12.1994 р. № 204/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/204/94-%D0%B2%D1%80#Text.
15. Про внесення змін до деяких законів України щодо реалізації інвалідами права на трудову зайнятість: Закон України від 23.02.2006 р. № 3483-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3483-15#Text.
16. Програма забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2003 р. № 863. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/863-2003-%D0%BF#Text.
17. Понад 80% фахівців з інвалідністю в Україні не мають роботи. URL: https://lviv.dcz.gov.ua/publikaciya/ponad-80-fahivciv-z-invalidnistyu-v-ukrayini-ne-mayut-roboty#:~:text=83.
18. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text.

19. Державний стандарт соціальної адаптації: затверджений наказом Міністерства соціальної політики України від 18.05.2015 р. № 514. URL: Про затвердження Державного стан... | від 18.05.2015 № 514.
20. Смирнова І.І., Медведєва Т.А., Серьогіна О.В. Дослідження проблем соціального захисту осіб з інвалідністю в Україні. *Вісник економічної науки в Україні.* 2020. № 2. С. 105–111. URL: http://www.venu-journal.org/download/2020/2(39)/14-Smyrnova.pdf.
21. Актуальні потреби та бачення можливостей для кар'єрного професійного зростання ветеранів. Онлайн-опитування серед ветеранів та діючих військовослужбовців, проведене Українським ветеранським фондом. URL: https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2024/02/pracevlashtuvanna.pdf.
22. Якушенко Л.М. Актуальні проблеми соціального захисту людей з інвалідністю. *Аналітична записка.* Серія «Соціальна політика». № 9. 2019. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-yakushenko-social-policy-9-2019.pdf.
23. Методика забезпечення осіб з інвалідністю, які бажають взяти участь у конкурсі на зайняття посад державної служби, розумним пристосуванням: затверджена наказом Національного агентства України з питань державної служби 01 жовтня 2021 р. № 157-21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1358-21#Text.
24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю: Закон України від 15.01.2025 р. № 4219-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4219-20#Text.
25. Працевлаштування людей з інвалідністю: новий Закон вводиться в дію з 1 січня 2026 року. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/234471_pratsevlashtuvannya-lyudey-z-nvaldnstyu-noviy-zakon-vvoditsya-v-dyu-z-1-schnya-2026-roku.

.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.74

ПРАВО НА ІНДЕКСАЦІЮ (ПЕРЕРАХУНОК) ПЕНСІЇ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

Трунова Г.А.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця відділу проблем цивільного,
трудового і підприємницького права,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-1829-2561

Трунова Г.А. Право на індексацію (перерахунок) пенсії як невід'ємна складова права на соціальний захист.

Стаття присвячена аналізу права на індексацію (перерахунок) пенсії як складової частини права на соціальний захист. Наголошено на вирішальному значенні перерахунку пенсії при забезпеченні адекватності пенсійних виплат та захисту пенсіонерів від бідності та соціальної ізоляції, підтримки гідного рівня існування після виходу на пенсію.

Проаналізовано міжнародні стандарти щодо індексації (перерахунку) пенсії. Наведені висновки Комітету по економічним, соціальним і культурним правам ООН щодо обов'язковості адекватності пенсійних виплат. Акцентовано увагу на положеннях конвенцій та рекомендацій МОП щодо обов'язковості регулярного перегляду розміру соціального забезпечення та участі соціальних партнерів у цих процедурах.

Наведено норми чинного законодавства та правозастосовної практики щодо правових аспектів права на індексацію (перерахунок) пенсії. Окремо досліджено та висвітлено ключові позиції, на наш погляд, «зразкового» (у контексті рішень органу конституційної юрисдикції щодо спеціального пенсійного забезпечення та перерахунку пенсій) Рішення Конституційного Суду України від 23 грудня 2022 року №3-р/2022, яким юридичний механізм індексації та перерахунку розмірів пенсій визначено конституційною гарантією дієвості права на соціальний захист.

Проаналізовано генезу розвитку законодавства у питаннях уніфікації порядку перерахунку пенсій різним категоріям працівників впродовж останніх років. Акцентовано увагу на проблемі збереження преференційного режиму перерахунку окремих спеціальних пенсій. Розглянуто конституційне подання народних депутатів України про відновлення преференційного режиму перерахунку пенсій для народних депутатів.

Висвітлено системну проблему відсутності перерахунку пенсій окремим категоріям пенсіонерів. Відзначено, що правозастосовна практика Пенсійного фонду України свідчить про системні недоліки у реалізації права на індексацію (перерахунок) пенсії як складової права на соціальний захист.

Зроблено висновки та наведені окремі пропозиції щодо забезпечення справедливості, прозорості та універсальності механізму перерахунку пенсій.

Ключові слова: індексація, перерахунок, пенсія, право на соціальний захист, справедливість, рішення суду, захист прав, заробітна плата, адекватність, верховенство права, рівність.

Trunova H.A. The right to indexation (recalculation) of pensions as an integral part of the right to social protection.

The article is devoted to the analysis of the right to pension indexation (recalculation) as a component of the right to social protection. The crucial importance of pension recalculation in ensuring the adequacy of pension payments and protecting pensioners from poverty and social isolation, maintaining a decent standard of living after retirement is emphasized.

International standards on pension indexation (recalculation) are analyzed. The conclusions of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights on the mandatory adequacy of pension payments are presented. Attention is focused on the provisions of ILO conventions and recommendations on the mandatory regular review of the amount of social security and the participation of social partners in these procedures.

The norms of current legislation and law enforcement practice on the legal aspects of the right to pension indexation (recalculation) are presented. Separately, the key positions of the, in our opinion, "exemplary" (in the context of decisions of the body of constitutional jurisdiction regarding special pension provision and pension recalculation) Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated December 23, 2022 No. 3-r/2022, which defined the legal mechanism for indexation and recalculation

of pension amounts as a constitutional guarantee of the effectiveness of the right to social protection, were examined and highlighted.

The genesis of the development of legislation on the issues of unifying the procedure for recalculating pensions for various categories of employees in recent years was analyzed. Attention was focused on the problem of preserving the preferential regime for recalculating certain special pensions. The constitutional submission of the People's Deputies of Ukraine on the restoration of the preferential regime for recalculating pensions for People's Deputies was considered.

The systemic problem of the lack of recalculation of pensions for certain categories of pensioners was highlighted. It is noted that the law enforcement practice of the Pension Fund of Ukraine indicates systemic shortcomings in the implementation of the right to indexation (recalculation) of pensions as a component of the right to social protection.

Conclusions are drawn and separate proposals are made to ensure fairness, transparency and universality of the pension recalculation mechanism.

Key words: indexation, recalculation, pension, right to social protection, justice, court decision, protection of rights, salary, adequacy, rule of law, equality.

Постановка проблеми. Основна мета пенсійного забезпечення – захистити пенсіонерів від бідності та соціальної ізоляції, гарантувати їм гідний рівень життя та економічну незалежність після виходу на пенсію. Регулярна індексація (перерахунок) пенсій є ключовим важелем забезпечення адекватності пенсій – захисту пенсіонерів від зниження доходів, збереження вартості пенсійних виплат.

Пенсійне законодавство, яке зазнало суттєвих змін впродовж пенсійних реформ у контексті уніфікації перерахунку пенсій, все ще диференціює підходи до їх перерахунку. Більшість пенсій перераховуються в загальному порядку відповідно до положень статті 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058-IV, для окремих же пенсій за вислугу років спеціальним законодавством визначено диференційований підхід перерахунку пенсій – залежно від зміни зарплат (грошового забезпечення) осіб на відповідних посадах.

Правозастосовна практика свідчить про системну проблему з реалізацією права на перерахунок пенсії. Так, протягом 2024 року в судах відкрито 220,4 тис. проваджень, у яких відповідачем або третьою особою є орган Пенсійного фонду України, з них 208,3 тис. проваджень на суму 1 757,6 млн грн – за позовами щодо пенсійного забезпечення [1], значна частини з них щодо перерахунку пенсій. Також на розгляді у Конституційному Суді України перебуває справа за конституційним поданням народних депутатів України щодо відновлення преференційного перерахунку пенсій народним депутатам [2].

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу міжнародно-правових актів, чинного законодавства, правозастосовної практики, а також наукових розробок визначити проблеми реалізації права на індексацію (перерахунок) пенсії та запропонувати рекомендації їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Правові аспекти реформування та функціонування пенсійних систем, включно з механізмами індексації пенсій, є важливим напрямом академічних досліджень вітчизняних фахівців права соціального забезпечення, зокрема, Н.Б. Болотіної, Л.Ю. Малюги, І.Ю. Михайлової, Я.В. Свічкарьової, О.Я. Орловського, І.М. Сироти, А.В. Скоробагатька, О.В. Тищенко, І.О. Хомича, Н.М. Хуторян, М.М. Шумила та ін. Однак питання права на індексацію (перерахунок) пенсій не втрачає актуальності, свідченням є проблеми з реалізацією цього права.

Виклад основного матеріалу. Право на соціальне забезпечення – це міжнародно визнане право людини, закріплене у Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права. У Загальному коментарі № 19 до статті 9 Пакту (право на соціальне забезпечення) (2008 р.) Комітет по економічним, соціальним і культурним правам ООН відзначив, що нормативний зміст права на соціальне забезпечення включає такий елемент як адекватність, зокрема, допомоги в натуральній чи грошовій формі повинні бути адекватними за розмірами і тривалістю, з тим щоб кожний міг здійснити своє право на захист і підтримку сім'ї, на достатній життєвий рівень і доступ до медичних послуг, у відповідності до статей 10, 11 і 12 Пакту. Крім цього, держави-учасниці повинні повністю дотримуватися принципу недискримінації з метою уникнення негативного впливу на розміри допомог і форм, в якій вони надаються. Методи, що застосовуються повинні забезпечувати адекватність допомог. Критерії адекватності повинні регулярно контролюватися, з тим щоб забезпечити можливість придбання бенефіціарами товарів і послуг, необхідних для здійснення їх прав, передбачених Пактом. Коли певна особа робить внески в програму соціального забезпечення, що передбачає виплату допомоги у випадку втрати доходу, повинен існувати розумний зв'язок між заробітком, сплаченими внесками і сумою відповідної допомоги [3].

Згідно з Конвенцією МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення 1952 р. розміри поточних періодичних виплат по старості, у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням (за винятком непрацездатності), по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника переглядаються у разі істотних змін в загальному рівні заробітків, якщо такі зміни є наслідком істотних змін у вартості життя. Рекомендацією МОП № 202 щодо національних мінімальних рівнів соціального захисту 2012 р. передбачено, що рівні основних соціальних гарантій повинні регулярно переглядатися в рамках прозорих процедур, установлених, залежно від обставин національними законами, нормативними актами або практикою, забезпечуючи тристоронню участь представницьких організацій роботодавців, а також консультації з іншими представницькими організація зацікавлених осіб [4].

Згідно з статтею 46 Конституції України громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом [5].

Конституційний Суд України Рішенням від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022 виснував, що гарантоване статтею 46 Основного Закону України право на соціальний захист ґрунтується на тому, що розміри пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають бути визначені з урахуванням потреб людини, людської гідності та інших конституційних цінностей, а також на тому, що за наявності економічних та інших передумов розміри пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги мають бути своєчасно індексовані та/або перераховані. До того ж посутній аналіз приписів статей 3, 8, 24, 46, 92 Основного Закону України дає підстави для висновку, що юридичний механізм індексації та перерахунку розмірів пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги є однією з конституційних гарантій дієвості права на соціальний захист. Тому на виконання Конституції України Верховна Рада України має забезпечити розвиток, конкретизацію та деталізацію низки конституційних норм і принципів, визначивши в законах підстави, порядок, умови індексації та перерахунку розмірів пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги для всіх груп пенсіонерів та одержувачів таких виплат та допомоги [6].

Обов`язковий характер індексації пенсій визначається статтею 18 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 жовтня 2000 р. № 2017-III у якій зазначається, що законами України з метою надання соціальної підтримки населенню України в цілому та окремим категоріям громадян встановлюються державні гарантії, зокрема, щодо індексації доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності їх грошових доходів в умовах зростання цін. Державні соціальні гарантії є обов`язковими для всіх державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності (частина друга статті 19 Закону) [7].

У постанові від 7 червня 2024 року по справі № 420/25804/23 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду відзначив, що індексація має спеціальний статус виплати з боку держави у формі відшкодування знецінення грошових доходів громадян, зокрема, пенсії, яка має систематичний характер, а тому індексація є невід`ємною складовою сум при розрахунку пенсії [8].

Змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» від 3 жовтня 2017 р. № 2148-VIII (далі – Закон 2148) до статті 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058-IV (далі – Закон № 1058) [9] замість індексації пенсій відповідно до законодавства про індексацію грошових доходів населення та перерахунку пенсій у зв'язку із зростанням середньої заробітної плати в Україні було встановлено новий порядок індексації (перерахунку) пенсій.

Відповідно до частини другої статті 42 Закону № 1058 для забезпечення індексації пенсії щороку з 1 березня проводиться перерахунок раніше призначених пенсій шляхом збільшення показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховується для обчислення пенсії.

Показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, який застосовується для обчислення пенсії, щороку збільшується на коефіцієнт, що відповідає 50 відсоткам показника зростання споживчих цін за попередній рік та 50 відсоткам показника зростання середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року,

в якому проводиться збільшення, порівняно з трьома календарними роками, що передували року, який є попереднім щодо року, в якому проводиться збільшення.

У разі відсутності дефіциту коштів Пенсійного фонду для фінансування виплати пенсій у солідарній системі розмір щорічного збільшення показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, який застосовується для обчислення пенсії, передбачений абзацом другим цієї частини, може бути збільшений, але не повинен перевищувати 100 відсотків показника зростання середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року, в якому проводиться збільшення, порівняно з трьома календарними роками, що передували року, який є попереднім щодо року, в якому проводиться збільшення.

Розмір та порядок такого збільшення визначаються у межах бюджету Пенсійного фонду за рішенням Кабінету Міністрів України з урахуванням мінімального розміру збільшення, визначеного абзацом другим цієї частини [9].

Цей метод індексації зазвичай називають індексацією за швейцарською формулою. База нарахування, що використовується для індексації, – це середній показник за три попередні календарні роки, що передують виходу на пенсію, аналогічно середній базі нарахування, що використовується у пенсійній формулі [10, с. 15].

Виходячи зі змісту частини другої статті 42 Закону № 1058, законодавцем акцентовано увагу на обов'язковості та системному характері індексації (перерахунку) пенсії для всіх громадян, а також чіткому визначенні нижньої та верхньої межі такої індексації, зокрема, у абзаці другому (50 відсотків відповідного показника зростання) та третьому (100% відповідного показника зростання) частини другої статті 42 цього Закону. А також шляхом визначення об'єкта підвищення – показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховується для обчислення пенсії особі. Зазначене цілком узгоджується з принципами функціонування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, оскільки повинен існувати розумний зв'язок між заробітком, сплаченими внесками і сумою відповідного матеріального забезпечення.

Нарізі існують окремі види пенсій за вислугу років, які перераховуються у диференційовану режимі – залежно від зміни зарплат (грошового забезпечення) осіб на відповідних посадах, зокрема, відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 09.04.1992 № 2262-XII, Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII та ін.

Диференціація індексації (перерахунку) пенсій з визначенням більш привілейованих критеріїв для окремих категорій професій повинна переслідувати певну мету, зокрема, покриття ризиків професійного середовища. Водночас існування преференційного перерахунку пенсій повинно бути аргументованим, справедливим та підтримуватися суспільством, адже, такі виплати здійснюються за рахунок платників податків.

Зазвичай в державах-членах ЄС правила індексації пенсій змінюються під час пенсійних реформ [11, с. 35].

Водночас на розгляді Конституційного Суду України перебуває конституційне подання від 56 народних депутатів України щодо конституційності положень частини дванадцятої статті 20 Закону України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 року № 2790-XII та абзацу третього пункту 14 розділу I Закону № 2148, які стосуються забезпечення гарантій трудових прав народних депутатів України. Суб'єкт права на конституційне подання, зокрема, зазначає, що законодавцем при ухваленні оспорюваних законодавчих приписів порушено вимогу легітимних очікувань як складової конституційного принципу верховенства права, зокрема позбавлено права на перерахунок вже призначеної пенсії [2].

Законом № 2148 внесено зміни до частини дванадцятої статті 20 Закону України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 року № 2790-XII (далі – Закон № 2790) та викладено в наступній редакції:

«Пенсійне забезпечення народних депутатів здійснюється відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»».

До того ж Законом № 2148 доповнено розділ XV «Прикінцеві положення» Закону № 1058, а саме:

«13. У разі якщо особі призначено пенсію відповідно до законів України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про прокуратуру», «Про статус народного депутата України», «Про наукову і науково-технічну діяльність», її виплата продовжується до переведення за бажанням особи на пенсію на інших підставах або за бажанням особи поновлюється у розмірі, який було встановлено до переведення. До такого переведення розмір пенсії, встановлений до дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодав-

чих актів України щодо підвищення пенсій», не переглядається та пенсія не індексується. Різниця між розміром пенсії, на який має право особа відповідно до зазначених законодавчих актів, та розміром пенсії із солідарної системи відповідно до цього Закону фінансується за рахунок коштів Державного бюджету України.» [12].

Відповідно до пояснювальної записки до проєкту Закону реєстр. номер 6614 від 22.06.2017 (Закон № 2148) метою законопроекту є створення справедливої системи пенсійного страхування шляхом звільнення солідарної системи від невластивих для неї видатків; відновлення диференціації розмірів пенсій залежно від заробітку; заміни механізму відшкодування пільгових пенсій на сплату єдиного внеску; перегляду умов призначення пенсій за віком на пільгових умовах та за вислугу років; впровадження єдиних підходів до обчислення пенсій відповідно до Закону № 1058 [13]. Одним з механізмів досягнення зазначеної мети законодавець обрав скасування частини спеціального пенсійного забезпечення та встановлення єдиних підходів у сфері пенсійного забезпечення на засадах солідарної системи пенсійного страхування, зокрема, щодо державних службовців, науковців, народних депутатів та інше.

Водночас Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення пенсійного законодавства» від 15.02.2022 № 2040-IX (далі – Закон № 2040) було внесено зміни до пункту 13 розділі XV «Прикінцеві положення» Закону № 1058 та викладено в наступній редакції:

«13. У разі якщо особі призначено пенсію відповідно до законів України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про статус народного депутата України», «Про наукову і науково-технічну діяльність», її виплата продовжується до переведення за бажанням особи на пенсію на інших підставах або за бажанням особи поновлюється у розмірі, який було встановлено до переведення. До такого переведення розмір пенсій, призначених відповідно до зазначених законів, не переглядається. Пенсії, призначені відповідно до зазначених законів, індексуються у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, з урахуванням коефіцієнта збільшення, що визначається відповідно до абзаців другого і третього частини другої статті 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Різниця між розміром пенсії, на який має право особа відповідно до законів України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про статус народного депутата України», «Про наукову і науково-технічну діяльність», та розміром пенсії із солідарної системи відповідно до цього Закону, а також видатки на індексацію зазначених пенсій фінансуються за рахунок коштів державного бюджету.» [14].

Метою зазначених змін як вбачається з пояснювальної записки до проєкту Закону реєстр. номер 4668 від 28.01.2021 (Закон № 2040) було розв'язання проблем пенсійного забезпечення у контексті індексації (перерахунку) пенсій окремим категоріям громадян, зокрема, і народним депутатам [15].

Отже, чинним законодавством збережено право на пенсійне забезпечення народних депутатів, реалізоване до набрання чинності Законом № 2148, а також застосовано уніфікований підхід та визначено підстави, порядок, умови індексації (перерахунку) розмірів вже призначених окремих видів спеціальних пенсій на засадах Закону № 1058. Зазначене в свою чергу відповідає гарантованим Конституції України правам у сфері пенсійного забезпечення та міжнародно-правовим стандартам соціального забезпечення.

Аналізуючи положення вищезазначеного конституційного подання, О.В. Тищенко розмірковує над проблемою реалізації соціальної справедливості у пенсійному законодавстві та наголошує, що з самого початку визначаючи на певному етапі розвитку пенсійного законодавства пільгові особливості для пенсійного забезпечення народних депутатів, порушувалися єдині правила обрахунку пенсій для всіх категорій населення, що призвело до несправедливого та необґрунтованого вирізнення пенсійного забезпечення за спеціальними пенсійними програмами [16, с. 138].

А.В. Скоробагатько також звертається до принципу соціальної справедливості у питаннях реалізації права на пенсію та реформування пенсійного законодавства. На переконання вченого, важливо закріпити рівні для всіх підстави виникнення права на пенсію, затвердити єдиний механізм розрахунку середнього заробітку як основи для обчислення розміру пенсії, а також визначити справедливе співвідношення мінімального і максимального розмірів пенсії [17, с. 74].

Зауважимо, що у 2024 році понад 60% пенсіонерів [1] отримували пенсію менше фактичного прожиткового мінімуму [18].

Європейський Суд з прав людини в своєму рішенні «Великода проти України» від 3 червня 2014 року зазначив, що законодавчі норми можуть змінюватися, передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Зміна механізму нарахування

певних видів соціальних виплат та допомоги є конституційно допустимою до тих меж, за якими ставиться під сумнів сама сутність змісту права на соціальний захист [19].

Водночас проблема реалізація права на індексацію (перерахунок) пенсії для окремих категорій громадян, і не тільки народних депутатів, набула масового характеру.

Про можливі недоліки обраної системи індексації пенсійного забезпечення зауважували фахівці Міжнародного валютного фонду та Світового банку при розробці чинного законодавства. Вони наполягли на визначенні чітких правил індексації на рівні закону, щоб зменшити їх залежність від кон'юнктурних урядових рішень [20, с. 35].

Аналізуючи проблемні питання індексації пенсій, І.О. Хомич відзначає, що у 2019 році уряд «позбавив» індексації пенсіонерів, яким пенсія була призначена у 2018 році, адже для обчислення розміру пенсії таких пенсіонерів враховувався показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні за 2015-2017 роки. У 2020-2023 роках уряд не змінив підходу до визначення кола пенсіонерів, пенсії яких підлягають перерахунку у зв'язку з щорічною індексацією, залишивши за основу показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, який враховувався для обчислення пенсії станом на 1 жовтня 2017 року [21, с. 523].

Згідно із правозастосовною практикою органів Пенсійного фонду України, положеннями постанови Кабінету Міністрів України «Питання проведення щорічної індексації пенсій» від 20.02.2019 № 124 [22], прийнятої на виконання статті 42 Закону № 1058, у 2021-2024 роках не передбачено право окремої категорії громадян на індексацію (перерахунок) пенсії, виходячи з розміру показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховується для обчислення пенсії. Оскільки перерахувалися тільки ті пенсії, показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховується для обчислення пенсії, що не перевищує проіндексованого показника передбаченого абзацом першим пункту 5 Порядку проведення перерахунку пенсій відповідно до частини другої статті 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 лютого 2019 р. № 124 «Питання проведення індексації пенсій у 2019 році».

Наразі українські пенсіонери відстоюють своє конституційне гарантоване право на пенсійне забезпечення у вигляді перерахунку пенсій у судах. Так, постановою Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 13 січня 2025 року у справі № 160/28752/23 визнано протиправною бездіяльність Головного управління Пенсійного фонду України. Також Порядок № 124 підлягає застосуванню виключно в частині, яка не суперечить положенням Закону України «Про загальнообов`язкове державне пенсійне страхування». З огляду на визначення загальних засад пріоритетності законів над підзаконними актами застосування при проведенні індексації пенсій починаючи з 2020 року відповідно до частини другої статті 42 Закону України «Про загальнообов`язкове державне пенсійне страхування» положень пункту 5 Порядку № 124, є протиправним. З врахуванням вищевикладеного, абзац 1 в сукупності з абзацом 2 пункту 5 Порядку № 124 повинні застосовуватися лише у відповідності з частиною другою статті 42 Закону України «Про загальнообов`язкове державне пенсійне страхування», тобто під час проведення індексації повинен застосовуватися показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховувався для обчислення вказаної пенсії [23].

Висновки. Зважаючи на вищевикладену правову позицію Верховного Суду, доцільно вирішувати проблему з перерахунком пенсій системно, керуючись принципом верховенства права та соціальної справедливості, а не вдаватися до відновлення преференційного режиму для вибіркової категорії громадян, тоді як решта змушені будуть роками звертатися до суду за захистом своїх порушених прав.

Існуюча правозастосовна практика, підкреслює актуальність дотримання вимог юридичної рівності як одного зі складників принципу верховенства та солідарності у реалізації права індексацію (перерахунок) пенсії як невід'ємної складової права на соціальний захист. Закріплення у чинному законодавстві диференційованого (преференційного) механізму перерахунку пенсій повинно бути аргументованим, справедливим та підтримуватися суспільством, включно з соціальними партнерами, адже, такі виплати здійснюються за рахунок платників податків. Диференціація перерахунку пенсій повинна забезпечувати реалізацію принципу рівності, компенсувати ризики професійного середовища, а не посилювати нерівність та породжувати дискримінацію у реалізації права на перерахунок пенсій.

Війна кардинально змінила соціальні ризики, від яких необхідно убезпечити громадян системою соціального захисту. Серед ризиків професійного середовища, які виходять на перше місце – це участь в обороні нашої країни, адже, учасники бойових дій зазнають незрівнянного ризику життю і здоров'ю.

Справедливість, прозорість та універсальність механізму перерахунку пенсій сприятимуть ефективному соціальному захисту та підвищать довіру громадян до системи соціального захисту. Суспільству потрібен прозорий та зрозумілий механізм перерозподілу коштів, їхніх же податків – кому, скільки і за які заслуги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт Про роботу та виконання бюджету Пенсійного фонду України у 2024 році. URL: https://www.pfu.gov.ua/content/uploads/2025/05/Zvit_2024.pdf.
2. Конституційний Суд України отримав конституційне подання стосовно забезпечення гарантій трудових прав народних депутатів України. URL: https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciynyy-sud-ukrayiny-otrymav-konstytuciyne-podannya-stosovno-zabezpechennya-garantiy.
3. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General Comment No. 19: The right to social security (Art. 9 of the Covenant).4 February 2008. E/C.12/GC/19. URL: https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmlBEDzFEovLCuW1a0Szab0oXTdImnsJZZVQdrCvvLm0yy7YCiVA9YY61Z8YHJWla0qOfZ9fbBAjHL%2Ft85RO2hJnLTuaYFs2cO6jfqpZ9jzOmvcmMVZ5TrXkOB.
4. Мінімальні норми соціального забезпечення. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. 2015. URL: https://komspip.rada.gov.ua/uploads/documents/30088.pdf.
5. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
6. Рішення Конституційного Суду України від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-22#Text.
7. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text (дата звернення: 13.09.2025).
8. Постанова Верховного Суду від 7 червня 2024 року по справі № 420/25804/23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119594091.
9. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 р. №1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text.
10. Майбутнє пенсійної системи України. Адекватність, охоплення та стійкість. Міжнародна організація праці; Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Будапешт: МОП, 2019. 70 с.
11. 2024 Ageing Report. Underlying Assumptions and Projection Methodologies. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023. 224 p. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/document/download/ea60b7c2-1b91-4e28-b651-2385d589e8c4_en?filename=ip257_en_1.pdf.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій: Закон України від 03.10.2017 № 2148-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-19#Text (дата звернення: 13.09.2025).
13. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій реєстр. номер 6614 від 22.06.2017. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62088.
14. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення пенсійного законодавства: Закон України від 15.02.2022 № 2040-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2040-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).
15. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення пенсійного законодавства реєстр. номер 4668 від 28.01.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70942.
16. Тищенко О.В. Сучасні проблеми реалізації соціальної справедливості у пенсійному законодавстві України. Актуальні проблеми трудового права та права соціального забезпечення: тези доп. та наук. повідомл. учасників XIV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 220-річчю Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого (м. Харків, 11 жовт. 2024 р.) / уклад. О.Г. Середа, О.М. Ярошенко, О.В. Соловйов; за ред. О.Г. Середи. Харків. 2024. С. 134–139.
17. Скоробагатько А.В. Пенсійне забезпечення суддів і прокурорів через призму принципу соціальної справедливості. *Київський часопис права.* № 2025. № 1. С. 68–74.
18. Фактичний розмір прожиткового мінімуму у цінах листопада 2024. URL: https://pon.org.ua/novyny/11632-faktychnyi-rozmir-prozhytkovogo-minimumu-u-cinakh-lystopada-2024.html.
19. Стандарти Ради Європи та практика Конституційного і Верховного судів України щодо обмеження соціального забезпечення». URL: https://rm.coe.int/soft-c-uk-1-/1680a33520.

20. Ткаченко Л. Пенсійна система та пенсійна реформа в Україні. Київ. Фонд імені Фрідріха Еберта. Представництво в Україні, 2018. 40 с.
21. Хомич І.О. Індексація пенсій в Україні: механізм і проблемні питання. *Альманах права.* Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. 2023. С. 521–526.
22. Питання проведення щорічної індексації пенсій: постанова Кабінету Міністрів України від 20.02.2019 № 124. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-2019-%D0%BF.
23. Постанова Верховного Суду від 13 січня 2025 року у справі № 160/28752/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124381321.